کورد و باکوری کوردستان لەسەرەتای مێژووەوە هەتا شەڕی دووەمی جیهان

بەرگی یەکەم

هەتا کۆتایی شەڕی یەکەم

نووسینی :

م . ڕەسوڵ هاوار

کورد و باکوری کوردستان لەسەرەتای میژوەوە هەتا شەڕی دووەمی جیهان

بەرگی یەکەم

((هەتا کۆتایی شەڕی یەکەم))

نوسینی : م. رەسولٚ هاوار

چاپی یەکەم

٢٠٠٠

ناوەندی چاپەمەنی و ڕاگەیاندنی خاك

ناوی کتێب :

کورد و باکوری کوردستان لەسەرەتای مێژووەوە هەتا شەڕی دووەمی جیهان

نووسینی

م . ڕەسوڵ هاوار

تایپ :

دارا صدیق - هێدی محەمەد

مۆنتاژ :

بـازیـان جەلال

بەرگی یەکەم - چاپی یەکەم :

چاپخانەی خاك / سلێمانی ۲۰۰۰

تیراژ :

۱۰۰۰دانە

ژمارەی سپاردن :

(۲٤٦) ی ساڵی ۲۰۰۰ ی وەزارەتی ڕۆشنبیری پێدراوە

ناوەڕۆکی (فهرستی) بەرگی یەکەم

لاپەڕە

پێشەکی ٥

بەشی یەکەم: مێژووی کوردو ڕەگو ڕیشەی ڕەگەزی کورد ٧

بەشی دووەم: کوردستان بەشێوەیەکی گشتیو باکووری کوردستان بەشێوەیەکی تایبەتی ٥١

ا) جوگرافیای کوردستان و ڕووپێوانەی ٥١

ب) سەرژمێری کوردو عەشایرەکانی باکووری کوردستان ٥٩

ج) زمانی کوردیو شێوەکانی ٧١

د) ئایینی کوردی ٧٨

ه) ڕەوشتی کوردو باری کۆمەلایەتی ناوکوردەواری ٩٦

بەشی سێهەم: ڕەگەزی تورك و طورانیتیو هاتنی لێشاویان بەرەو ڕۆژئاوای ئاسیا ١٠٧

١) ڕەگەزی تورك و عەشایری (غز =غوز) ١٠٩

٢) سلجوقیەکان ١١٧

٣) مەغول وتاتار ١٢٥

بەشی چوارەم: عوسمانی، ڕەگ و ڕیشەی عوسمانیو پێکهێنانی دەولەتی عوسمانی ١٣١

١) ڕەگوڕیشەی بنەماڵەی عوسمانیو چۆنێتی هاتنیان و نیشتەجێ بوونیان ١٣٢

٢) چۆنێتی دامەزراندنی دەولەتی عوسمانیو پەرسەندنی ١٣٧

بەشی پێنجەم: کێشەی نێوان دەولەتی عوسمانیو صەفەوییەکان و شەڕی چاڵدێران و ڕۆڵی کورد لەو شەڕەداو ئەنجامەکانی. ١٥٠

بەشی شەشەم: ئەمارەتەکانی کورد لەباکووری کوردستاندا ١٥٨

بەشی حەوتەم: ڕۆڵی ئیدریسی بەدلیسی لەبەستنی ئەمارەتەکانی کورد بەدەولەتی عوسمانییەوەو ئەنجامەکانیو هەڵسەنگاندنی ئەوکارەی ئیدریسی بەدلیسی ١٨٩

بەشی هەشتەم: هەلوەشانەوەی ئەمارەتە کوردیەکان لەلایەن دەولەتی عوسمانییەوە ٢٠٢

بەشی نۆیەم: سەرەتای بزوتنەوەی هەستی نەتەوایەتی کورد ٢١٢

١) بزوتنەوەی هەستی نەتەوایەتیو هۆی بزوتنەوەکە ٢١٣

٢) ڕۆڵی زانایان و ڕۆشنبیران و شاعیران و سیاسە تمەدارانی کورد لەو بزوتنەوەیەدا ٢١٥

بەشی دەیەم: شۆڕشەکانی کورد لەباکووری کوردستاندا هەتا پێش شەڕی جیهانیی یەکەم ٢٥٢

١) شۆڕشی بەدرخان پاشا... هۆی دەستپێکردنی... سەرنەکەوتنی... هەڵسەنگاندنی.. ٢٥٧

٢) ڕاپەڕینەکان و هەڵوێست لەباکووری کوردستانا دوای لەناوچوونی شۆڕشەکەی بەدرخان پاشا ٢٨٩

٣) شۆڕشی یەزدان شێر... چۆنێتی دەستپێکردنی.... سەرنەکەوتنی....هەڵسەنگاندنی..... ٢٩٦

٤) شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی دوای یەزدان شێر هەتا شۆڕشەکەی شێخ عبیداللە ی شەمزین ٣٠٦

٥) شۆڕشی شێخ عبیداللە ی شەمزینی... چۆنێتی دەستپێکردنی....هۆی سەرنەکەوتنی... هەڵسەنگاندی شۆڕشەکەی.. ٣١٤

٦) ڕاپەڕین و شۆڕشەکانی دوای شۆڕشەکەی شیخ عبیداللە ی شەمزین هەتا کاتی شەڕی یەکەمی جیهانی. ٣٥٢

بەشی یازدەهەم: خزمەتی کورد بۆ ئیسلامو دەوڵەتی عوسمانی ٣٨٥
١) خزمەتی کورد بۆ ئیسلام ٣٨٦
ب) خزمەتی کورد بۆ دەوڵەتی عوسمانی ٣٩١
بەشی دوازدەهەم: سوارەی حمیدیە(حمیدیە ئالایلری)...... ئێسترسوار ٣٩٦
١) چۆنێتی پێکهاتنی ٣٩٦
٢) هۆی پێکهێنانی ٤٠١
٣) زیانەکانی سوارەی حمیدیە ٤٠٤
بەشی سیازدەهەم: هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی بەرامبەر کریستانەکانو کوشتاری ئەرمەنی ٤١٠
بەشی چواردەهەم: هەڵوێستی دەوڵەتانو میللەتان بەرامبەر بەکورد هەتا پێش شەڕییەکەمی جیهانی ٤١٦
بەشی پازدەهەم: لاوازبوونو گەندەڵ بوونی دەوڵەتی عوسمانی(پیاوە نەخۆشەکە) ٤٣٣
١) خراپکاریو درندەیەتیو زۆرداریتی کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی ٤٣٤
٢) ڕەوشتی خراپی سوڵتانەکانو سەفاهەت و رابواردنیانو پشتگوێ خستنی بەرژەوەندیی وڵاتو دانیشتوان ٤٣٦
٣) داڕزاویو گەندەڵ بوونی دەزگا سوپاییەکانو دامودەزگای بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات ٤٣٩
٤) دەستێوەردانی وڵاتانی ئەوروپا لەکاروباری ناوخۆو دەرەوەی وڵاتی عوسمانی ٤٤٢
بەشی شازدەهەم: ژون تورك، اتحادو ترقی، بزوتنەوەی طورانیتی (پان تورکیزم)و چۆنێتی دروست بوونیان ٤٤٣
١) چۆنێتی دروست بوونیانو شێوەکەی ٤٤٣
٢) اصلاحاتی دەستوری ٤٥٤
٣) هۆی بەشداربوونی کورد لەڕێکخراوی اتحادو ترقیداو هۆی بەشداربوونی کەمەنەتەوایەتییەکان. ٤٦٢
٤) پاشگەزبوونەوەی اتحادو ترقی لەو بەڵێنانەی بەکوردو کەمە نەتەوەکانیان دابوو ٤٦٦
بەشی حەڤدەهەم: بزوتنەوەی سیاسیو چالاکیی ڕۆشنبیرانی کورد لەباکووری کوردستاندا هەتا پێش شەڕی یەکەمی جیهانی. ٤٦٩
بەشی هەژدەهەم: کۆمەڵو ڕێکخراوە سیاسیو ڕۆشنبیریو کۆمەلأیەتییەکانی کورد لەباکووری کوردستانا بەر لەشەڕی یەکەمی جیهانی ٤٨٧
بەشی نۆزدەهەم: ڕۆژنامەو گۆڤارو بڵاوکراوەکانو قوتابخانە کوردییەکان لەئەستەمبوڵو هەندێ لەناوچەکانی باکووری کوردستان هەتا پێش شەڕی یەکەمی جیهانی ٥٠٥
بەشی بیستەم: نەخشەی دەوڵەتان بەرلەشەڕی جیهانی بۆ دابەشکردنی وڵاتی عوسمانی (پەیمانی سایکس پیکۆ) ٥٢٨
بەشی بیستویەکەم: شەڕی یەکەمی جیهانیو بارودۆخی کوردستان لەکاتی شەڕداو هەڵوێستی دەوڵەتان. ٥٣٣
بەشی بیستو دووهەم: ئەنجامی شەڕی یەکەمی جیهانیو ئەو زیانانەی بەکوردو کوردستان گەیشتبوو بەهۆی ئەو شەڕەوە. ٥٣٩

پێشەکی

لەدوای چاپکردنی کتێبەکەی شێخ محمودی قارەمانو دەوڵەتەکەی خواروی کوردستانو کتێبەکەی سمکۆی شکاکو بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد، بیرم لەوە کردەوە باسێکیش دەربارەی باکووری کوردستان ئامادەبکەم کە گەورەترین بەشێکی کوردستانی پارچە پارچە کراوو داگیرکراوەو لە زەمانی عوسمانیدا بەشێکی گرنگ بووە لە ئیمپراتۆریێتی عوسمانیو هەر لە شەڕی چالدێرانی سالی ١٥١٤ لە نێوان دەوڵەتی صفویی شیعەو عوسمانیی سونی ڕۆلێکی زۆر گرنگی بینیوە لە پێشکەوتنو سەرکەوتنی عوسمانیداو خۆی بە بەشێك زانیوە لەو ئیمپراتۆریەتەداو لەوکاتەوە لەژێر دەستی ئیدریسی بەدلیسیدا هەموو ئەمارەتەکان چارەنووسی خۆیان بەستەوە بە دەوڵەتی عوسمانیەوەو هەرچی زانایانو ڕۆشنبیرانی کورد بوو هەموو ووزەو لێ هاتوویی خۆیان لە پێناوی بەرژەوەندیەکانی ئەوا تەرخان کردوو هەتا ئەوکاتەی تورك لەناو دەوڵەتی عوسمانیدا ووتبووی من عوسمانیم کوردیش هەر بەو شێوەیەی ئەو ووتبووی من عوسمانیم، بەلام لەدواییدا کە تۆرانیەکان بە سەرکردایەتی (ژۆن تورك)و (اتحادوترقی) ووتیان ئێمە تورکین نەك عوسمانی، ئیتر کوردیش ناچار بوو بکەوێتە خۆیو ووتی منیش کوردموداوای مافی خۆم ئەکەمو ساتێك تورکە طورانیە ڕەگەز پەرستەکان بەرەنگاری کورد بوونەوەو دژی ئەو داخوازیەی کورد ڕاوەستان، کوردیش دەستی دایە چەکو لە زەمانی بەدرخان پاشاوە یەك لەدوای یەك شۆڕشی چەکدارانەی کردووە بۆ دەسگیربوونی مافی ڕەوای خۆیو لەوساوە هەتا ئیمڕۆ کۆلی نەداوە. ئەگەرچی بەداخەوە شۆڕشەکانی هەمووی توشی شکاندن بووەو ئەگەر سەرکەوتنێکی کاتیشی بەخۆیەوە دیبێت زۆری پێنەچووە دەسکەوتەکانی ئەو سەرکەوتنەی لەکیس چوەو تووشی کارەساتێکی زۆرو مالکاولی بووە، بەبێ ئەوەی لە یەکێك لە شۆڕشەکانیا توانیبێتی دەرسو پەند لە بەسەرهاتو ڕووداوەکانی پێش ئەو شۆڕشە وەربگرێتو زۆرجار شۆڕشەکان هەموویان وەکوو فۆتۆکۆپیی یەکتر وابوون.

ئیمڕۆ ئەو تورکەی هەمووی شەش حەوت سەدە لەمەوبەر لە ناوەڕاستو ڕۆژهەلاتی ئاسیاوە لە شێوە عەشایری ڕاوو ڕووتکەردا ڕوویان کردۆتە ڕۆژئاوای

ئاسیاو لە ئەنجامدا لە ئاسیای بچوکدا لەسەر حسابی ئەو نەتەوانەی بەر لەوان خاوەنی زەوی‌و زاری خۆیان بوون وەکوو بیزەنتی‌و کوردو ئەرمەنی، بەتایبەتی لەو ناوچانەدا کە لە مێژوودا بە(ئەرزڕۆم) ناسراو بووە ئەو دەوڵەتە فراوانەیان پێکەوەناو ئیمپڕ ئەوانەی پێیان دەوترا (کمال)و ئیمپڕ دروشمی (عیلمانی)یان بەرز کردۆتەوە بوون بە خاوەن ماڵ‌و ماڵ لە خاوەنی خۆی جەیاسەو هەتا ئیمڕۆش تورکە ڕەگەز پەرستەکان بە کوردی باکووری (۱۸–۲۰) ملیۆن کەسی دەڵێن تورکی شاخاوی‌و لەم ڕۆژەدا کە لە جیهانا میللەت نەماوە مافی نەتەوایەتی خۆی دەستگیر نەبووبێت کەچی هێشتا دان بە بوونی نەتەوەی گەورەدا نانرێت‌و چ ڕەگەز پەرستە طورانیەکان خۆیان‌و چ ئەوانەی تورکیایان کردووە بە بنکەی هێزەکانی خۆیان، بەتایبەتی ئەمریکای دۆستی تورکیا، بەو پەڕی بێ شەرمییەوە بە ڕاپەڕینی کورد لە باکووری کوردستاندا ئەڵێن بزوتنەوەیەکی تیرۆریزمانەیە...

لەبەر ئەوەی کلیلی سەرکەوتنی بزوتنەوەی کورد بریتیە لە سەرکەوتنی کورد لە باکووری کوردستاندا دژی طورانیی ڕەگەز پەرستی داگیرکەر، بۆیە بە پێویستم زانی بچمە بنج‌و بناوانی مێژووی کورد لە باکووری کوردستاندا لەگەڵ چوونە بنج‌و بناوانی چۆنێتی هاتنی تورک‌و بەتەمابووم کورتەیەکی ئەو باسە دوورو درێژە لە بەرگێکدا ئامادە بکەم‌و ساتێك بەخۆم زانی ئەوەی من مەبەستمە لێی بدوێم بەتەنها بەرگێك بۆم تەواو ناگرێت. بۆیە بڕیارم دا بەرگی یەکەم بریتی بێت لە باکووری کوردستان لە سەرەتای مێژووەوە هەتا شەڕی جیهانی یەکەم‌و لە شەڕی جیهانی یەکەم بەدواوە هەتا شەڕی جیهانی دووەم بکەم بە بەرگی دووەم ئەگەر ئەوەی دووەمم بە یەك بەرگ بۆ تەواو بکرێت...

لە نوسینەکاندا، بۆ ئەوەی لە کاتی باسکردنی ئەو سەرچاوانەی ئاماژەیان بۆ ئەکەم هەموو جارێك باسی ناوی سەرچاوەکەو نووسەرەکەی‌و ساڵ‌و شوێنی لەچاپکردنی دووبارە نەکەمەوە، وام بەباش زانی تەنها ئاماژە بۆ ژمارەی سەرچاوە بکەم لە ڕیزی سەرچاوەکاندا کە لە کۆتایی بەرگی یەکەم‌و دووەمدا ژمارەم بۆ هەریەکێك لە سەرچاوەکان دلناوە.

هیوادارم بەپێی توانای ئەم تەمەنەم کەوا خەریکە خۆی ئەدا لە (۷٥)ساڵ توانیبێتم بەو پێویستیەی لەسەر شانمە بەو بەشە گرنگەی کوردستان کە بریتیە لە باکووری کوردستان بەجێم هێنابێت‌و داوای لێبووردن ئەکەم لە هەر کەم‌وکوڕیەکدا لە باسەکاندا یاخود لە بۆچوونەکانمانا هەستی پێبکرێت.

بەشی یەکەم

مێژووی کوردو ڕەگەزی کورد

بێگومان باسی مێژووی کوردو ڕەگەزی کورد لە هەموو پارچەکانی کوردستاندا وەکوو یەك وایەو جیاکردنەوەی مێژووی هەریەکێك لە پارچەکانی شتێکی ئاسان نیەو دەبێتە مایەی سەریەشەو سەرلێ تێکچوون، بۆیە بە پێویستم زانی مێژووی کوردو ڕەگەزی کورد بە شێوەیەکی تایبەتی باس بکەم بەپێی ئەو سەرچاوانەی لەو باسە گرنگو دوورودرێژە دواون و ئەگەر جاروبار لە قۆناغێکدا باسی کوردی باکوور هاتە پێشەوە ئەوا بەشێوەیەکی تایبەتی لەو بەشە بدوێم.

دەربارەی مێژووی کوردو کوردستان گەلێك نوسراوی خۆمانەو بێگانە باسیان کردووەو هەریەکەیان بەشێوەیەك چۆتە بنج وبناوانیو زاناو پسپۆڕو لێکۆڵەرەوەو ڕۆژهەلاتناسەکان هەریەکەیان بایەخیان داوەبە قۆناغێك یان چەند قۆناغێکی مێژووی کوردو کوردستان و لەو ڕووەوە گەلێك بۆچوونی جیاواز لەلایەن ئەوانەوە تۆمارکراوە وەکوو لە سەرچاوەکانی ئەم کتێبەدا دێنە پێش چاو.

هەندێ لە نووسەرانی بێگانە بەتایبەتی نووسەرانی ئەو وڵاتانەی کوردستانیان داگیر کردووە یا لایەنگریان بوون هەمیشە هەوڵیان داوە مێژووی میللەتی کورد بشێوێنن بە بێ ئەوەی هیچ بەڵگەیەکی مێژوویی و زانیارەییان بەدەستەوە بووبێت و گەلێك درۆو دەلەسەیان دەبارەی کورد هەڵبەستوەو هی وایان هەبووە پەنای بردۆتە بەر هەندێك چیرۆكو ئەفسانەی پڕ لە پڕوو پووچ وەکوو ئەوەی (مسعودی) دەربارەی کورد تۆماری کردووەو ئەو باس و نووسینانەی ئەو جۆرە بوون بە سەرچاوە بۆ نووسەرانی تر ئەگەرچی نووسەری بەویژدان و زانای واش بووە بەرپەرچی ئەو درۆو دەلەسانەی داوەتەوەو بۆچوونە

بێ بناغەکانیان پوچەڵ کردووەو بەشێوەیەکی زانیاریانە دەربارەی مێژووی کورد دواون.

ئەو سەرچاوانەی دەربارەی مێژووی کورد دواون ئێجگار زۆرن و ئێمەش لێرەدا هەوڵئەدەین باسی ئەو نووسەرانەی بە بەڵگەوە باسی کوردیان کردووە بخەینە بەرچاو بەبێ ئەوەی گوێ بدەینە جیاوازی بۆچوونەکانیان و بەپێی توانا هەوڵ ئەدەین جیاوازییەکانی هەندێ لەو نووسەرانە بخەینە پێش چاوو هیوادارم ئەمە بە دووبارە کردنەوەی باسێك لە باسەکان نەژمێرێت وەکوو هەندێکەس وای بۆ دەچن.

(لازاریف) لە کتێبەکەیدا (کوردومەسەلەی کورد) لە بڵاوکراوەکانی خوێندکارانی سۆشیالیست کە لە ساڵی ١٩٨٤دا لەلایەن دوکتۆر کمال علییەوە لە رووسیەوە وەرگێڕاوە بۆ کوردی، دەربارەی مێژووی کورد وتوویەتی..

((کوردەکان گەورەترین گروپی (ئیتنی)ی ناوچەی خۆرهەلاتی نزیکن کە هەتا ئێستە لە مافی نەتەوایەتی خۆیان بێبەش کراون لە کاتێکدا یەکێکن لە هەرەکۆنترین دانیشتوانی خوارووی رۆژئاوای ئاسیا.

بەپێی بەڵگەکان دەردەکەوێ مێژووی کورد دەگەڕێتەوە بۆ دووهەزار پێش زایین و راستەوخۆ بەشداریی کردووە لە هەموو رووداوێکی سیاسی و رامیاری و کولتوریی و ناوچەکەو هیچ کاتێکیش لە لایەن ئیمپراتوریەتەکان و کۆمارە تازەکانی ئیمرۆی ناوچەکەوە بایەخیان پێ نەدراوە، لەگەڵ ئەوەشدا لە بزووتنەوەی رزگاریخوازی گەلانی ئێران و عەرەب و تورکدا بەرامبەر بە کۆلۆنیالیزم چالاکانە وەستاوەو بەشداری کردووەو دەیکا.

بەر لەهەموو شتێك پێویستە نەتەوەی کورد وەکوو نەتەوەیەکی جیاوازو سەربەخۆ سەیر بکرێت، چونکە بەتەواوەتی رەنگو رواڵەتو شێوەی تایبەتی خۆیان هەیەو ئەم راستیەش لەلایەن گەلێك سەرچاوەی باوەڕپێکراوەوە دانی پیادانراوە.

پێویستە لێرەدا ئەوە دووبارە بکەینەوە کە تائێستە دەسەلاتدارە شۆڤێنیەکان لە چەند وڵاتێکی خۆرهەلاتی نزیکدا هەوڵو تەقەلایەکی زۆر دەدەن بۆ ئەوەی ئەم راستیە چەواشە بکەن و وای پێشان بدەن گوایە کورد نەتەوەیەکی

جیاوازو سەربەخۆ نیەو ئەوانە جارێك کوردیان بەفارسو جارێك بە عەرەبو یا تورك لەقەڵەم داوەو دەیدەنو ئەوپەڕەکەی ئەگەر زۆر لەخۆیان بکەن بە کورد ئەڵێن کەمە نەتەوەیەکە، لەکاتێکدا کورد لە هەموو پارچەکانیا نەتەوەیەکی سەربەخۆن لە ڕووی زمانو پێوەندیی جوگرافیەوە)).

دەربارەی ئەوەی لازاریف باسی کردووە کە عەرەبو فارس هەریەکەیان بە جۆرێك ویستویانە کورد ببەنەوە سەر خۆیان، شاعیرێکی کۆنی عەرەب لەو ڕووەوە وتوویەتی:

لعمرك ما الاكراد أبناء فارس ولكنهم أبناء كرد بن عامر

ئەمین زەکی بەگ دەربارەی ڕەگەزی کورد، لە لاپەڕە/٤٦ مێژووی کوردو کوردستان، سەرچاوە/٣٢ وتوویەتی:

((لە چیرۆكو نووسەرە ئیسلامیەکانا وەکوو (مسعودی) کە لە کتێبەکەیدا (مروج الذهب) باسی کردووەو هەندێ نووسەری تریان کە باسی کوردو ڕەگەزی کوردیان کردووە، بۆچوونەکانیان بریتین لە گێڕانەوەی هەندێ چیرۆكو ئەفسانەی کۆنی بێ بەڵگە کە هی هیچیشیان لەهی یەکتر ناچێت)).

ئەمین زەکی لەهەمان باسیا لە لاپەڕەی (٣٨)و(٤٩)دا، بیرو بۆچوونی دوو زاناو شارەزای خستونە بەرچاو، یەکەمیان (ڤلادیمیر مینۆرسکی)یەو هی دوهەم (سێرسدنی سیمث)ەو لێرەدا هەوڵئەدەین بۆچوونی ئەو دوو زانایە دەربارەی مێژووی کورد وەکوو ئەمین زەکی باسی کردووە بیخەینە بەرچاو.

مینۆرسکی لە باسەکەیدا وتوویەتی:

((ڕەنگە میللەتی کورد لە سەرەتادا لە ڕۆژهەڵاتی ئێرانەوە بەرەو ڕۆژئاوا کۆچی کردبێتو لە سەرەتای مێژووەوە لەو ناوچانەدا نیشتەجێ بووبێتو هیچ دووریش نیە لەو سەردەمەی ئەوان بەرەو ڕۆژئاوا کۆچیان کردووە، لە کوردستاندا نەتەوەیەك یان چەند نەتەوەیەك کە ناوەکەیان نزیك بووبێت لە وشەی (کاردو) لەوێدا تێکەڵ بەیەکتر بوونو بە هەموویان میللەتێکیان پێکەوە نابێ.

لەو ڕووەوە (ثورو دانجین Thureau Dengin)ی ڕۆژهەڵاتناس وتوویەتی چاوی بە گۆڤاری (ئاشوریۆلۆجی) کەوتووە باسی نەخشەی دوو لەوحەی تیادا

بلاوكراوەتەوەو هەندێ وێنەو نووسینی وای تێدابووە مێژووەكانیان دەگەڕێتەوە بۆ دووهەزارو سالّی پێش زایین‌و باسی ئەوەی تیادا كراوە ناوچەیەك هەبووە پێی وتراوە (كاردلكا) لەنزیك (سوSU)ی باشووری گۆلی (وان).

مینۆرسكی لە باسەكەیدا ئاماژەی بۆ شرفنامەی بدلیسی كردووە كە باسی قەلایەكی كردووە بەناوی (SUY)– كە (مەبەستی ئەوەبووە بلێ ئەمە هەمان شوێنە كە لە گۆڤاری (ئاشووریۆلۆجی)دا باس كراوە).

مینۆرسكی ئاماژەشی بۆ باسێكی (درێوز _ درایفر)ی رۆژهەلاتناس كردووە كە وتوویەتی (تیگلا بلسر) لە شاخەكانی (AZO) شەڕی لەگەلّ نەتەوەیەكدا كردووە كە ناوی (KURTI– كورتی) بووەو لەو شەڕەدا تیگلا بلسر ئەو كورتیانەی خراپ شكاندووە كە ئەو (AZO)ە بریتیە لە هەمان چیای (مازی)ی ئێستە كە پێی ئەلێن (ساسون).

مینۆرسكی ئاماژەی بۆ باسێكی (هیرۆدۆتس)ی مێژووناسی بەناوبانگ كردووە كە وتوویەتی لە هەوالّەكانی سەدەی پێنجەمی پێش زایندا ناوچەی سیازدەهەمی دەولّەتی (Achamenid– ئەخمینی) كە لە دواییدا خرایە سەر ناوچەی ئەرمەنیا، لەو سەرەدەمەدا ئەو ناوچەی سیازدەهەمە بە (بوختەویخ) ناویراوەو وشەی (بوختان _ بەهتان _ بوتان)ی ئیمرۆ بە دەسكاریەوە لەو وشەی بوختەویخەوە وەرگیراوە. جگەلە هیرۆدۆتس، (Zenophen – زینفون)یش لە یاشەكشەكەیدا بەخۆیو دەهەزار سەربازیەوە لە سالّی (٤٠٠–٤٠١)ی پێش زایین باسی (كردوكی) كردووەو وتوویەتی : ولاتەكەیان دەگاتە ناوچەی (بوهتان)و لەوساوە ئیتر ئەو ناوچەیە بە (بوهتان) ناو دەبرێت كە كەوتووەتە كەناری چەپی رووباری دجلە.

ئەمین زەكی لە پەراوێزی لاپەڕە/٣٩ی كتێبەكەیدا وتوویەتی ووشەی دجلە لە زمانی فارسیدا بەرامبەرەكەی ووشەی (ARROU–ئەرو) دەگرێتەوە و بۆیە وای پێ ووتراوە چونكە ناوی رووبارەكە خوڕو تیژڕەوەو لە زمانی (عبری)دا ووشەی (چیدیگل) ناوی هاتووە كە ماناكەی هەر ئەو (ئەرۆ)یە دەگرێتەوە، بەلاّم ووشەی (Tigris) لە ووشەی (Tighlat)ی زەندی یەوە وەرگیراوە كەبە سنسكریتی مانای (تیژ) دەگرێتەوە.

مینۆرسکی وەکوو ئەمین زەکی باسی کردووە وتوویەتی :

((دەورو بەری شاخی (جودی) لە لایەن نووسەرە بەناوبانگەکانەوە بەناوی (CORDUENE– کوردوئین)ەوە هاتووە، کە ڕەنگە هۆی دەسکاری کردن و گۆڕینی ووشەکە ئەوە بێت لە زمانی (سامی)یەکانا پیتی (گ) بەکار نەهێنراوە هەروەکوو درایڤەر بۆی چوەو باسی کردووە)).

هەروەها لە زمانی (ئارامی)دا ئەم وڵاتە بەناوچەی (کاردو) ناوبراوەو لەلای نووسەرە عەرەبو ئیسلامەکان، هەروەکوو (بلاذری)و(طبری) بەناوی (بقردی Bakarde) ناوبراوەو (یاقوت الحموی) لە (أبن الأثیر)ەوە وەری گرتووە کە وتوویەتی وڵاتی (بقردا) بەشێك بووە لە وڵاتی (جزیرة أبن عمر) کە بریتی بووەلە (٢٠٠) شاروگوند وەکوو شارەکانی (ثمانین، جودی، فیروز، شاپور) کە کەوتبوونە لای چەپی ڕوباری دجلە کە بەویەریانەوە (Bazabda) بووە.

بە پێی نووسینی عەرەبو ئەرمەنەکان، سنووری وڵاتی (کاردۆ) تەسك بووەو بەریلاونەبووە.

مینۆرسکی ئەڵێ: لە ڕاستیدا سنووری وڵاتی (کاردو)مان بۆ ڕون نەبۆتەوە تا بزانین هەتا کوێ دەگرێتەوە، تەنها شارەزایی دەربارەی سێ شاری کەناری دجلە بە دەستەوەیە کە بریتین لە (سترابو، ستالکا، پیناکا)، کە ئەمەی دوایی شاری (فینیك)ی ئێستە دەگرێتەوە.

ئەو ڕاپۆرتە بەنرخەی لەلایەن (سترابو)ی ڕۆژهەڵاتناسەوە تۆمارکراوە دەری دەخا ووشەی (کوردوا) بۆ ماوەیەك بەو چیایانە وتراوە کە کەوتونەتە نێوان دیاربکرو مووشی ئێستەوە. هەرچۆنێك بێت، ئەوەی گومانی تێدانیە بریتیە لەوەی (کاردخۆی) هەبووە، ئەگەرچی هەندێجار ناوەکان بەشێوەیەکی تر هاتووەو لەوەش دەچێ ووشەی (خۆی)لە جیاتی (Kh– خ) بەکارهێنراوە کە نیشانەی (کۆمەڵ – مجتمع) دەگرێتەوە لە زمانی ئەرمەنیدا وەکوو چۆن بوێتەوە لە کوردیدا (کان) بەکاردەهێنرێ بۆ کۆمەڵ. بەوجۆرە زانایانی یۆنانیو ئەرمەن بەهۆی کتێبە ئەرمەنیەکانەوە ئەو ناوەیان دەسگیربووە کە شێوە ئەرمەنیەکە لە وەرگرتنەکەیانا زاڵ بووە.

(زینفون) لای وابووه كه شەعبی (كاردشو – كاردكو) لەژێر دەستەڵاتی هیچ لایەكدا نەبووه، نە هی (ئەرتاكسیرس _ ئەردشیر)ەكان و نە هی حكومەتی ئەرمەنی. ئەمین زەكی له پەراوێزی لاپەڕە/ ٤١دا بۆ ڕون كردنەوەی (ئەكسیرس) وتوویەتی:

لەسەدەی یەكەمی پێش زایندا (دیكرانی دوهەم) ولاتی (كوردوئین)ی داگیر كردو پاشاكەیانی كوشت كە ناوی (زابیونوس) بووەو لەساڵی (١١٥/ن)دا پاشایەكی تریشی كوشتوه كە ناوی (مانیساروس) بووه،بەلاّم (هابشمان)ی ڕۆژهەلاّتناس وتوویەتی داگیركردنی ولاّتی كوردوئین لەلایەن ئەرمەنیەكانەوه هەر بەناو بووه، چونكه هەرخۆیان دەسەلاّتداربوون.

مینۆرسكی لەباسەكەیدا لەسەری ئەڕواو ئەلّێ:

((دوورنیه لەكاتی (زینفون)دا لە باكووری دجلەدا عەشیرەتێك نیشتەجێ بوبێت، بەلاّم ئەمه ئەوه ناگەیەنێت (كوردو)ش لەو عەشیرەته نەبووبێت)).

ووشەی (كاردو) لە زمانی سامیەكانا كە ئاشوری‌و كلدانی‌و عەرەب‌و فینیقی‌و قرطاجه دەگرێتەوه مانای بەهێزو بە توانا بووه، بەلاّم بەهۆی ئەوەی ووشەی (Khalai– خالدی) لە كلدانی دەچێت ئیتر هەردوكیان هەر یەكێك بوون‌و ئەو خالدیانە لە زەمانی ئاشورییەكانا بە (ئۆرارتو) وەیا بە (URSHTU–ئەرشتو) ناوبراوه كه لەدەوروبەری چیای (ئارارات)دا نیشتەجێ بوون.لە كۆتایی سەدەی نۆهەمی زایندا گەلی (خلدی) لە ئەرمەنیادا هەبووەو حكومەتێكی بەهێزیان بۆخۆیان دروست كردبوو هەتا سەرەتای سەدەی شەشەمی پێش زایین لە دەوروبەری گۆلی (وان)دا ژیابوون.

(مینۆرسكی ئاماژەی بۆ باسێكی (لهان هویت)ی زانا كردووه كە لە كتێبەكەیدا (كۆتنكن) كە لە ساڵی ١٩٠٧ی‌زاینیدا كۆچی دوایی كردووه‌و وتوویەتی گەلی (خالدی) هەندێ بێگانەشی تێكەلّ بووه)، (مار)ی زاناو شارەزا لای وایه شوێنی نیشتەجێ بوونی (خالدی) بەزۆری لە دەوروبەری (ئاراكس– ئاراس)ی ناوەڕاستدا بووەو مار بۆئەوەی بەتەواوەتی بگاتە بنچوینەوانی ئەو بۆچوونەی، دەستی كردووه بەپشكنین‌و لێكۆلّینەوه. وەكوو لە لاپەڕە /٤٢ی

کتێبەکەی ئەمین زەکیدا باسی مینۆرسکی کردووەکە دەربارەی ئەرمەنیەکان وتوویەتی :

((لەدوای ئەوەی ئەرمەنیەکان کوردستانیان داگیر کرد، لەدەورو بەری سەدەی حەوتەمی پێش زایندا خالیدیەکان ناوچەکەی خۆیان بەجێهێشتو رویانکردە ناوچە شاخاویەکانی دەورووپشتیان)).

دەربارەی ئەو بۆچوونەی مینۆرسکی، ئەمین زەکی لە پەراوێزی لاپەرە ٤٢ دا ئاماژە بۆ کتێبی (مفصل تاریخ عمومی) نووسینی ئەحمەد رەفیق بەگ کردووە کە وتوویەتی خالدیەکان هەر لە شوێنی خۆیان مابوونەوە بەڵام تێکەڵ بە ئەرمەنیەکان بوبوونو لەناویانا توابوونەوە.

مینۆرسکی لە باسەکەیدا لەسەری ڕۆیشتوەو وتوویەتی :

((خالدیەکان لە ناوچەی (وان)دا زۆر بەناوبانگ بوونو لەشاری (خلات) کە لە باکووری گۆل (وان)دایە گەلێك شوێنەواری ئەو میللەتە بەجێماوە)).

ئەمین زەکی لە لاپەرە ٤٢ی کتێبەکەیدا، دەربارەی ئەو بۆچوونەی مینۆرسکی، ئاماژەی بۆ دائیرەی معارفی ئیسلامی کردووە کە باسی (خلات)ی تیادا کراوە بەهەڵە کە تیایدا وتراوە ئەوشارە نزیك بە شاری (ترابزون)بووە احمد رفیق بگ لە کتێبەکەیدا (مفصل تاریخ عمومی) لە باسی حکومەتی خلدیەکاندا وتوویەتی:

((زمانی خلدیەکان وەکوو زمانی گورجی وابووە وەیا وەکوو زمانی (اللاظ)ی ئێستە وابووە کە زمانەکەیان هیچ جۆرە پەیوەندیەکی بە زمانی سامیەکانەوە نەبووە کە شاری (طوشپا - وان) پایتەختی حکومەتەکەیان بووەو لە ساڵی ٧٤٢ ی پێش زایندا (تیگلات بلسری دوهەم)ی مەلیکی ئاشوور پەلاماری ئەم وڵاتەی داوەو گەیشتونە (طوشپا - یورسیبا - تورشیا)ی پایتەختەکەیان، بەڵام ئەم میللەتە زۆر پەرۆشی سەربەستیو سەربەخۆیی خۆیان بوونو وڵاتەکەی خۆیان ئازایانە پاراستوە هەتا ئەو کاتەی دەوڵەتی (میدیا)پەیدا بووە، ئەوسا تێکەڵ بە میدیەکان بوونو حکومەتەکەیان لەناو چوە)).

مینۆرسکی دەربارەی (کاردو) وتوویەتی :

((کاردو سامی بووبێ یا سامی نەبووبێ، ئەوەی گومانی تیادا نیە ئەوەیە (کاردشو)ی ولاتی کۆنیان شوێنی دێرینی کوردی نێستە بووەو ئەمە ئەوە دەگەیەنێت ووشەی (کوردشوی)و (کوردی) هەردوکیان لەیەك دەچن‌و لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە دان بەمەدا نراوە. ئەگەر بەووردی بچینە بنج‌وبناوانی (کورد)ەوە بۆمان ڕوون دەبێتەوە میللەتی کورد لەگەڵ (خلدی)یەکانا هەر لەیەك ڕەگەزو بنچینە بوون‌و لەم ڕوەوە (Reiske – ڕایسکە)ی ڕۆژهەلاتناس لەکاتی لێکۆڵینەوەی کتێبەکەی (قسطنطین بورفیر جنیتوس)دا وتوویەتی : ووشەکانی خلدی، کوردی، کرد–ئەمانە هەموویان لەگەڵ ووشەی (کوردیای)دا یەك دەگرنەوەو هەموویان یەك مانا دەگەیەنن)).

ئەمین زەکی لە لاپەڕە ٤٤ی مێژووی کوردو کوردستاندا باسی ئەوەی کردووە کە مینۆرسکی ئاماژەی بۆ کتێبی (جوگرافیایەکی ئەرمەنی کردووە کە لە سەدەی حەوتەمدا نوسراوە تیایدا وتراوە: لەزەمانی (فوستیوس – بینرانتوس) لە سەدەی چوارەمدا ووشەی (کورد چینچ) ناوی قەزایەك بووە لە تەنیشت (سەلماس)و لە دواییدا پەرەی سەندوەو لە ناوچەی جۆلەمێرگەوە گەیشتۆتە جزیرەی أبن عمر کە بریتی بووە لە قەزاکانی (کوردوخ ، سیکوردوێخ _کوردیخ ، ئایتوانخ ، ئیکارخ ، مۆولوخ _ئوئولانخ ، ئورسیروخ _ ئورسیانخ ، کاراثونیخ _ سارا یونیخ ، چاهوك، ئەلبابی بچووك، هارثمان، هویشمان).

مینۆرسکی لە کۆتایی باسەکەیدا هەروەکوو ئەمین زەکی باسی کردووە وتوویەتی : ئەوەی لە نووسراوە ئیسلامیەکان‌و چیرۆکە کوردیەکانا دەربارەی کورد نووسراون شتێك نین پشتیان پێ ببەسرێت‌و یەکێکی وەکوو (مسعودی) لە کتێبەکەیدا باسی ضحاك (ئەژدەهاك)ی هەریەو جۆرە کردووە کە فردوسی شانامەدا باسی کردووە.

تا ئێرە بریتی بوو لەو باسەی مینۆرسکی کە ئەمین زەکی لە کتێبەکەیدا باسی کردووەو بەرلەوەی بچێتە سەر باسەکەی (سێر سدنی سمیث) کە ئەمین زەکی باسی کردووە، باسێکی تری مینۆرسکی دەخەینە پێش چاو کە دوکتۆر کمال مەزهەر لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری ژمارە١ی ساڵی ١٩٧٣وەریگێڕاوە بۆ زمانی عەرەبی، لەوەدا مینۆرسکی وتوویەتی :

((بەشی باکووری ڕۆژئاوای بەرزاییەکانی ئێران پێی وتراوە (Media میدیا)و سەرچاوە ئەرکیۆلۆجیو بزمارییەکان باسی ئەو سەردەمەیان کردووە کە لەو ناوچەیەدا چەند دەوڵەتێکی بچووکو چەند عەشیرەتێکی ناوچەیی هەبووە کە لەناو ئەواندا تواببوونەوە کەتازە هاتبوونو بە ئێرانیەکان ناسراوبوون)) (دوکتۆر کمال لە پەراوێزی لاپەڕە ٥٥ی گۆڤارەکەدا وتوویەتی : مەبەستی مینۆرسکی بریتی بووە لە میللەتە کۆنەکانی زاگرۆس وەکوو لۆلۆ، گۆتی، کاسایو هیتر).

وەکوو لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا ووتراوە، مینۆرسکی خۆشی بۆ ڕوونکردنەوەی باسەکەی ئاماژەی بۆ تازەترین کتێب کردووە کە لە(میدیا) کۆلیوەتەوە کە بریتیە لە کتێبەکەی (م. دیاکۆنۆف) چاپی مۆسکۆ ساڵی ١٩٦٦و (علییێف)یش لە باکۆ لەساڵی ١٩٥٦دا ئەو کتێبەی پەسەند کردووە.

دوکتۆر کمال لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا بۆ زۆرتر ڕوونکردنەوەی ئەوەی مینۆرسکی وتوویەتی :

١ ـ (م.دیاکۆنۆف) لە لاپەڕەی /٤٨٥ی کتێبەکەیدا کە مینۆرسکی ئاماژەی بۆ کردووە وتوویەتی :

دیاکۆنۆف لە کتێبەکەیدا (مێژووی میدیا لە سەدە کۆنەکانەوە هەتا کۆتایی سەدەی چوارەمی پێش زایین) بۆ گەیشتن بە مەبەست تەقەلای داوە لە ڕێگەی سەرچاوە کۆنە ڕەسەنەکانو ئاوێستاوە بگاتە ڕەگو ڕیشەی میدیاو شوێنەوارە کۆنەکانی و هەوڵی داوە بزانێ مێژوونووسەکان لەو ڕووەوە چیان دەربارەی ئەوە بۆ ڕوون بۆتەوە.

٢ ـ دەربارەی ئەو پەسەندکردنەی (علییێف) لە بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا لە ساڵی ١٩٥٦لە مۆسکۆ چاپی کردووە، بایەخێکی زۆری داوە بە شارستانێتی میدیاییەکان لەگەڵ بڵاوکردنەوەی لوحەی ئەسەری دەربارەی مێژووی میدیا.

مینۆرسکی لە باسەکەیدا باسی دوو تاقم عەشایری کردووە کە بریتی بوون لە (Media) و (Parsa وەیاParsua – فارس)و وتوویەتی بۆ یەکەم جار سەرچاوە ئاشوریەکان لە ساڵی ٨٤٤ی پێش زایندا ناوی (Parsua)یان هێناوەو لە ساڵی ٨٣٦ی پێش زایندا ناوی (میدیا)یان بردوە کە لەناوچەکانی باشووری دەریاچەی (ورمیە)دا بوون کە بریتییە لە (موکریان)ی ئیمڕۆ.

مینۆرسکی لە باسەکەیدا وتوویەتی : ژمارەیەکی زۆر کەم لە ووشەکانی میدیامان لەبەردەستدایە، بەلاّم بەپێی ناوی شارەکانیان و بەپێی سەرچەمی مێژووەکەیان دەردەکەوێت میدیاو فارس ئەگەر هەردوکیان برای یەکتر نەبووبن ئەوا ئامۆزای یەکتر بوون. (لە شوێنی خۆیدا ئەگەر چوینە سەرباسی ئاوێستا بەپێی سەرچاوە/٩٧ناوی هۆزەکان و پاشاکانی میدیا باس دەکرێت).

مینۆرسکی لەو باسەیدا کە دوکتۆر کمال مەزهەر لە لاپەرە/٥٦ەی گۆڤاری کۆری زانیاری لێی‌دواوە وتوویەتی :

((زۆری پێ‌نەچوو، ووشەی (Parsua) لەناوچەی خوارووی ورمیەدا نەماو لەوەدەچێ پاشاکان بەرەو باشوور کشابن کە لە ناوچە تازەکەیانا بە (Parsa) ناسران و ناوچەی فارس بوو بە بنکەی سەرەکی‌یان، بەلاّم بە پێچەوانەی ئەمان (میدیا)ییەکان هەر لە باکووری رۆژئاوادا مانەوەو توانیبویان ئەو دەوڵەتە بچوکانەی لەوناوەدا بوون هەموویان بخەنە ژێر دەسەلاّتی خۆیانەوەو بەسەر (سکیف)ی یەکانا زاڵبوون.

(دوکتۆر کمال مەزهەر لە پەراوێزی ئەو لاپەرەیەدا وتوویەتی سکیفەکان لەنێوان سەدەی حەوتەمی پێش زایین هەتا سەدەی سێ‌هەمی پێش زایین لە کەناری باکووری دەریای رەشدا بوون و شێوە زمانەکەیان بریتی بووە لە شێوەزمانی هندوئوروپی و لە سالاّنی حەفتاکانی سەدەی حەوتەمی پێش زایندا توانیبویان بچنە ناو خاکی ئاسیای بچووکەوەو میدیاو ناوچەکانی رۆژهەلاّتی دەریای سپی ناوەراستیان داگیر کردبوو، بەلاّم لە سەرەتای سەدەی شەشەمی زایندا (میدیا)یەکان ئەو (سکیف)یانەیان دەرکردبوو و ناچاریان کردبوون بگەرێنەوە بۆ ئەو شوێنانەی لێیەوە هاتبوون).

مینۆرسکی لە باسەکەیدا وتوویەتی ((وا دەردەکەوێ میدیاییەکان توانیبویان دەوڵەتی (ئورارتو) کە لەناوچەی واندا بوون لەناویان ببەن)). دوکتۆر کمال لە پەراوێزی لاپەرە/٥٥٦دا دەربارەی ئوراتو وتوویەتی : ئەمانە لە دەوڵەتە هەرەکۆنەکانی رۆژهەلاّتی نزیك بوون کە لە سەردەمی سەدەی نۆهەمی پێش زایینەوە هەتا سەدەی شەشەمی پێش زایین کە بەرزاییەکانی ئەرمەنیاو

ناوچەکانی دەوروبەریان لەژێر دەستا بووە، بەڵام نزیکی ساڵی ٩٥٠/ی پێش زایین میدیاییەکان ئەو دەوڵەتەیان لەناو بردوە.

مینۆرسکی لەوباسەیدا وتوویەتی : گەورەترین سەرکەوتنێك کە میدیەکان وەدەستیان هێنابوو بریتی بووە لەو سەرکەتنەیان بەسەر دەوڵەتی (ئاشوری)داو ملك (کیاخسار)ی میدی توانیبووی لە ساڵی ٦١٢/ی پێش زایین نینوی پایتەختی ئاشوری داگیر بکاتو بکاتە ناوچەرگەی ئاسیای بچوکەوەو پاش ئەوەی کیاخسار (UKSITAR,Huvaxsatara) لەساڵانی ٥٩٠ – ٥٨٥ پێش زایین دژی شای (لیدی) شەڕی کردووەو پاش ئەوە ئیتر سنوری میدیا لە رۆژئاوادا گەیشتبووە ئەو ڕوبارەی ئیمرۆ پێی دەوترێ (قزل ئیرمق) کە پەنجا کیلۆمەتر دوورە لە شاری ئەنقەرەی پایتەختی ئیمڕۆی تورکیا.

(دوکتۆر کمال لە پەراوێزی لاپەڕە/٥٥٧ی گۆڤاری کۆری زانیاریدا دەربارەی (کیاخسار) وتوویەتی :

ئەوناوە بە فارسی کۆن پێی وتراوە (فاخشاترا) کە یەکێك بووە لە شا گەورەکانی میدیا کە لەنێوان ساڵانی ٦٢٥ – ٦٢٤ی پێش زایین هەتاکو ساڵی ٥٨٤ی پێش زایین حوکمی کردووەو یەکەم پادشای میدی بووە توانیبووی هێزی پرش‌وبڵاوی عەشایرەکان کۆبکاتەوەو رێکیان بخاتو لە شێوەی هێزێکی سوپایی رێکخراودا یەکیان بخات کە ئەم رێکو پێکییەی بووە بەهۆی سەرکەوتنەکانی.

هەروەها دوکتۆر کمال لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا دەربارەی (لیدیا) وتوویەتی: یەکێك بووە لە دەوڵەتە کۆنەکانی رۆژئاوای ئاسیای کۆنو لە سەرەتای سەدەی حەوتەمی پێش زایندا دەوڵەتێکی سەربەخۆو بەهێز بووەو لەو شەڕەی لە ساڵی ٥٨٥/ی پێش زایندا لەنێوان لیدیاو میدیادا روویدابوو رێکەوتنێك لە بەینی هەردوکیانا کراوە کە بەپێی ئەو رێکەوتنە لیدیاییەکان ناچاربوون روباری (گالیس) بەسنوری رۆژئاوای میدیا قبولْ بکەنو بەوجۆرە دەستەڵاتی میدیا بەرەو خۆرئاوا پەرەی سەندو یەکەم کەس بوون لە ئێراندا یەکەم دەوڵەتیان دامەزراندبێت.

مینۆرسکی لەسەر باسەکەی رۆیشتوەو وتوویەتی :

((دەوڵەتی میدیا نزیکی (١٧٥) ساڵ ژیاوە (دوکتۆرکەماڵ لە پەراوێزی لاپەڕە ٥٥٧/دا وتوویەتی سەرچاوە کۆنەکانی ئاشوری وایان پێشانداوە کە حکومەتی میدیا لە حەفتاکانی سەدەی حەوتەمی پ.زدا پێك هاتووەو لە ساڵی٥٥٠ —٥٤٩ی پێش زایین بەشێك بووە لەو شوێنانەی کەوتبوونە ژێر دەستەڵاتی ئەخمینی‌یەکانەوە).

مینۆرسکی دەربارەی لابردنی دوا پاشای میدیەکان وتوویەتی :

((کۆرش)ی دامەزرێنەری دەوڵەتی فارس کە یۆنانییەکان بە (کیورس)و روسەکان بە (کیر)ناویان بردوە لە دەوروبەری ساڵی ٥٥٠پێش زایین دوا پادشای میدیەکانی لابردوە کە ناوی (ئیشتیاگ ـ ئیشتوفیگو ـ istu vegu) بوو.

یەکێك لەو بەڵگانەی دەری خستوە (میدیا)ییەکان‌و (فارس) خزمێکی نزیك بوون ئەوەیە بەوجۆرە دەستەڵات لە میدییەکانەوە کەوتە دەست فارس، بەڵام میدیەکان زۆرجار دژی فارسەکان راپەڕیون وەکوو ئەو راپەڕینەی لە زەمانی (دارا Darya vahus)دا رویدا بوو، پاش سەرنەکەوتنیان لە راپەڕینەکەدا ناچاربوون بەرەو رۆژئاوا کۆچیان کردبوو)). مینۆرسکی لە لاپەڕە ٥٥٨ی ئەو سەرچاوەیەدا لەسەر مێژووی میدیەکان رۆیشتوەو وتوویەتی :

((لە گێژاوی هێرشی ئەسکەندەری مەکدونی بۆسەر ئێران لەنێوان ساڵانی (٣٣١ ـ ٣٢٣ پ.ز)دا ساتێك (ئەتروپات)ی سەرکردەی هێزی دارای سێهەم دەوڵەتێکی تازەی پێکەوەنا بەناوی (میدیای بچووك) لەناوچەکانی باشووری ئازربایجانی ئێستەدا کە پێی دەوترا (ئوتورپاتکان ـ Autur patakan)، ئیتر زۆریەی عەشیرەتەکانی میدیا چوونە پاڵ ئەو دەوڵەتە.

لە زەمانی (ئەرشاك)یەکانا (٢٤٨ —٢٢٦)پ.ز، لە ئازربایجانی خوارووا چەند عەشیرەتێکی تازەی ئێرانی لە رۆژهەڵاتەوە رووپانکردە ئەوێ کە بریتی بوون لە عەشایری (پاهلاف — Pahlav)و (پارتاڤا — Partava).

مینۆرسکی لە باسی زمانی کوردیدا وتوویەتی :

((ئەوەی زۆر جێگەی سەرسورمانە ئەوەیە کورد لەزەمانی کۆندا یەك بوون‌و لەگەڵ ئەو هەموو جیاوازیەی لە شێوەکانی زمانی کوردیدا هەیە، بەڵام

هەمووشیان لەڕووی (فونتیکا)و دەستوورەوە یەك دەگرنەوە هەتا ڕادەیەکیش جیاوازن لە زمانی فارسی)).

مینۆرسکی پرسیویەتی ئایا هۆی ئەم یەك گرتنەی زمانی کوردی چی‌یە لەگەڵ ئەوەشدا هەموویان پرش‌وبڵاون لەناو چیاکانی کوردستاندا؟ مینۆرسکی خۆی جوابی ئەو پرسیارەی داوەتەوەو وتوویەتی:

((بەراستی پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی وورد هەیەو ئەبێ هەموو ووشەو ناوەکانی میدیا بەراورد بکرێنەوە لەگەڵ زمانی کوردیی ئیمڕۆدا هەرچەند هەتا ئێستە ئەم کارە بەئەنجام نەگەیشتوە، بەلآم کە لەمێژووی ئەو عەشایرە کۆچکردوانەی ئێران دەکۆڵمەوە کە بەرەو ڕۆژئاوا کۆچیان کردووە، ئەوەم بۆ ڕون دەبێتەوە لە غەیری (میدی)یەکان بەولاوە هیچ عەشیرەتێکی وا نەبووە بە کۆچ‌و ڕەو گەیشتبنە ناوچەی باشووری ئەنقەرەو بۆ باکووری (سوریا) کە بۆ ئەوە دەتوانرێ پەنا ببرێتە بەر ئەو نەخشەیەی (مارك سایکس)ی گەڕیدەی ئینگلیز بەر لە شەڕی یەکەمی جیهانی بۆ چەند ساڵێك بە کوردستاندا گەڕاوە (مارك سایکس ئەو گەشتەی لە ساڵی ١٩٠٨دا کردووەو لە کوردستاندا نزیکی ٧٥٠٠میلی بڕیوە باسی گەشتەکەی کردووەو نەخشەیەکیشی کێشاوە).

مینۆرسکی وتوویەتی : ((لە هەمووی گرنگتر ئەوەیە ناوی کوردی کۆن بەتەواوەتی لەناوی (میدیا) دەچێت)).

لەو ڕووەوە (مایسای خورینسکی) لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا (کتێبی یەکەم/فەسڵی/٢٠)هەوڵی داوە ئەفسانەکانی ئەرمەنی ببەستێتەوە بەیەکەوەو بە پێی ئەو بۆچوونەی ئەو (تیگرانی – ڕەنگە دیکران بێ) مەلیکی ئەرمەنیای بەهاوکاری (کوروش)داناوە لەکاتی سەرکەوتنی کوروش بەسەر میدیاییەکانداو تیگرانی مەلیکی ئەرمەنی لە دوای ئەو سەرکەوتنە، ژنەکەی مەلیکی میدیا کە خوشکی خۆی بووە (هی تیگرانی ئەرمەنی) کە ناوی خوشکەکەی (ئانوس)بووە لەگەڵ دەهەزار کەسی (مار – کە مەبەستی میدیا بوو وەکوو سەرچاوەی ئەرمەنیەیکان باسیانکردووە) هەموویانی بەدیل گرتووەو لە هەردوو کەناری ڕووباری (ئاراکس – ئاراس) نیشتەجێی کردوون)).

مینۆرسکی له باسه‌که‌یدا ئامازه‌ی بۆ (مایسای خورینسکی) ئه‌رمه‌نی کردووه که به باوکی مێژوو نووسانی ئه‌رمه‌نی ناوده‌برێت، که به دوور درێژ باسی ئه‌و ناوچه‌یه‌ی کردووه که ئه‌و به‌دیل گیراوانه‌ی تیگران به‌دیلی گرتبوون‌و نیشته‌جێی کردبوون که که‌وتبووه به‌شی رۆژهه‌لاتی چیای (ئارارات)که به‌شاخی گه‌وره ناوی بردوه هه‌تا ناوچه‌ی (نه‌خچه‌وان)و (جلفه)و وادیاره گه‌یشتبووه (ئۆرده‌باد)یش.

مایسای خورینسکی له کتێبه‌که‌یدا باسی ئه‌و گۆرانی‌یه مێژووییانه‌ی کردووه‌و باسی چۆنێتی دروستکردنی شاری (ماراکیرت)ی ناوچه‌ی (شارور)ی (مار — میدیا)ییه‌کانی کردووه که له لایه‌ن (ئرتوان)ی کوڕی (ئه‌رده‌شیر)ه‌وه دروستکراوه.

له‌وباس‌و بۆچوونه‌ی (مایسای خورینسکی) گه‌لێك شتی گرنگ روون ده‌بێته‌وه، وه‌کوو:-

یه‌کەم _ ده‌سنیشانکردنی جوگرافیایی زۆر ورد.

دووه‌م _ ناوبردنی نیشته‌جێ بووه تازه‌کان به‌ناوی (مار)و به‌ستنی کۆچ‌و ره‌وه‌که‌یان به رووخاندنی (مار)ه‌وه که له لایه‌ن فارسه‌کانه‌وه لابرابوو.

مینۆرسکی له‌باسه‌که‌یدا وتوویه‌تی : ئه‌وه‌ی وای له‌(مایسای خورینسکی) کردبوو که ناوی مه‌لیکی ئه‌رمه‌نیا تێهه‌لکێشی باسه‌که‌ی بکات بریتی‌بووه له مه‌ستێکی نه‌ته‌وایه‌تی (مه‌به‌ست هی ئه‌رمه‌نی). بێجگه له‌وه (مایسای) ده‌سکاری شتێکی تریشی کردووه به‌وه‌ی ناوی مه‌لیکی (میدیا)ی له‌لای ئه‌غریقیه‌کانی به‌(ئیشتیاگ — ئیستوڤیکو) ناو بردوه‌و کردویه‌تی به ناوێك له‌وناوه ئه‌فسانه‌یه ده‌چێت که له (شانامه)دا به‌ناوی (ئه‌ژده‌هاك)ه‌وه ناوی هاتووه (دوکتۆر کمال له په‌راوێزی لاپه‌ره / ٥٦١دا بۆ روونکردنه‌وه‌ی مه‌به‌ستی مینۆرسکی وتوویه‌تی (مایسای خورینسکی) به‌شداری کردووه بۆ له‌ناو بردنی ده‌وله‌تی (میدیا).

مینۆرسکی ده‌رباره‌ی ئه‌و بۆچوونه‌ی مایسای خورینسکی وتوویه‌تی: ئه‌وه‌ی ئه‌و تۆماری کردووه له‌و رۆژانه‌دا بووه ماوه‌یه‌کی زۆر به‌سه‌ر نه‌مانی ده‌وله‌تی میدیادا تێپه‌ڕی کردبوو، مه‌به‌ستی له‌مه‌دا ئه‌وه بووه تیرێکیش بگرێته ئه‌و کوردانه‌ی له زه‌مانی خۆیدا ژیابوون‌و تێیان بگه‌یه‌نێت کورد له نه‌وه‌ی ئه‌و میدیایه بوون که له‌لایه‌ن ئه‌رمه‌نیه‌وه شکێنرابوون.

ئەو زانیاریە جوگرافیەی مایسای خورینسکی دەستی کەوتبوو بەتەواوی لەگەڵ زانیاریەکانی تردا یەك دەگرێتەوە کە هەندێ سەرچاوەی عەرەبییەکان ئاماژەیان بۆ کردووەو وتوویانە گەلێك لە بنکەی نیشتەجێبوانی کورد لە باکووری (ئاراکس – ئاراس)دا هەبوونو گرنگترینو راستترین باسێك کە لە سەرچاوە عەرەبیەکانا تۆمارکراوە بریتیە لە گوندی (ئەجدنقان) کە ڕەنگە (ئەجدهقان) بوویێت لەبەر دەرگای شاری (دڤین)دا کە(مایسای خورینسکی)ش هەرباسی کردووە. (دوکتۆر کمال مەزهەر لە پەراوێزی ئەو لاپەڕەیەدا وتوویەتی شاری (دڤین)شارێکی بازرگانی کۆن بووە لە باشووری شاری (یریڤان)دا کە مغولەکان لە سەرەتای سەدەی سیازدەدا کاولیان کردبوو).

مینۆرسکی لە باسی شاری (دڤین)دا وتوویەتی شاری لەدایك بوونی صلاح الدین ئەیوبی نەیاری خاچ هەلگرەکان بووە کە بناغەی بنەماڵەی ئەیوبی (١١٦٩ – ١٢٥٠)ی دامەزراندوە. (دوکتۆر کمال لە پەراوێزی لاپەڕەکەدا وتوویەتی لە ئازربایجانی باکووردا ناوچەی (دوین) مەڵبەندی عەشیرەتی (راودی) کورد بووە کە صلاح الدین لەو عەشیرەتە بووە).

مینۆرسکی لە باسەکەیدا لەسەری رۆیشتوەو وتوویەتی :

((ئەتوانم شتێکی تریش بڵێم دەربارەی رۆژئاوای ناوچەی (ماکو) لە ئێراندا کە بەتەواوەتی ناوچەی (دامیات) دەگرێتەوە کە هەتا ئێستەش دانیشتوانەکەی هەر کوردن. ئەگەر ناوی (Meda)ی کۆن وەکوو ئەرمەنیەکان بە (مار) ناویان بردوە، لە زمانی فارسیشدا بە (Mah) ناوی هاتووە کە ئەتوانرێ بوترێ شێوەی ناوی کۆنی (ماکو) کە بە (Mohkuh – ماەکوە) ناوی هاتووە، ئەمەشیان هەر بەڵگەیەکیترە بۆ بوونی پەیوەندی کوردو مادەکان)).

مینۆرسکی لە کۆتایی ئەو باسەیدا پوختەی بۆچوونەکەی خۆی دەربارەی کوردو ماد بەم جۆرە باس کردووەو وتوویەتی:

((من (مینۆرسکی) بە پێی بۆچوونی سەرچاوەکان لاموایە بۆمان روون دەبێتەوە ئایا ئەگەر کورد لە نەوەی (ماد) نەبێت، ئەی ئاخۆ ئەو مادە کۆنە دەستەلاتدارو بەهێزەی ئەو رۆژانە چیبەسەرهاتو ئەو هەموو عەشایرە کوردە زۆرو بەربلاوەی کورد لە کوێوە هەڵقوڵاون کە زمانەکەیان لە بنەڕەتدا هەمووی

یەك دەگرێتەوەو جیاوازییەكی تەواو ئاشكرا هەیە لە نێوان زمانی كوردو زمانی ئێرانیەكانی تردا؟)).

لەدوای تەواو بوونی ئەو دوو باسە گرنگەی مینۆرسكی، كە بە ئاشكراو بەپێی گەلێك بەڵگەی ناو سەرچاوەكان ڕوونی كردۆتەوە، نەتەوەی كورد ئیمڕۆ هەر لە (ماد)ە كانەوە كە سەرچاوەی ئەرمەنیەكان بە (مان) ناویان بردوەو وەكوو مینۆرسكی باسی كردووە ئەگەر كورد بریتی نەبێ لە مادی جاران ئەی ئاخۆ ماد چی بەسەر هاتووەو ئەم هەموو ژمارە زۆرەی كوردی ئیمڕۆ كە ژمارەی دەگاتە (٣٠)ملیۆن لە كوێوە پەیدا بووەو كە ئەم بۆچوونەی مینۆرسكی لەگەڵ ئەو بۆچوونە ناشیانەو بێ بەڵگانەی دوكتۆر مكنزیو ئەدمۆنسی مامۆستایدا یەك ناگرێتەوە كە وتوویانە كوردەكان ماد نین!! ئەی ئاخۆ ماد چی بەسەر هاتووە تۆ بڵێی هەروەكوو بڵقی سەر ئاو لە خۆیەوە پووكابێتەوەو ئەم هەموو كوردەی ئیمڕۆش لە خاكی كوردستاندا وەكوو قارچكو دومەڵان هەڵتۆقیبن؟؟... تۆ بڵێی مكنزیو ئەدمۆنس كە بۆ مەبەستێكی سیاسی حكومەتی بەریتانیا هەمیشە دژی بوونی حكومەتێكی كورد بووە ئەو دوانەو هاوبیرەكانیان خۆیان بە شارەزاترو پسپۆڕتر ژماردبێت لەچاو ئەو هەموو زانایانەی بە مەبەستێكی زانیاریانە چونەتە بنج‌وبناوانی نەتەوەی كورد؟

لەدوای ئەو دوو باسە تێرو تەسەلەی مینۆرسكی دەچینە سەر باسی زانایەكی تر (سێر سدنی سمیث) كە ئەمین زەكی لە مێژووی كوردو كوردستاندا بە دوورو درێژی لێی دواوەو لە پەراوێزی لاپەڕە /٤٩دا وتوویەتی ئەو باسەی سێر سدنی سمیث لەسەر تكای ئەو (ئەمین زەكی) ئامادەی كردووە لە ژێر ناوی (لەكوردستاندا)و بەتایبەتی بۆ ئەمین زەكی ناردوە كە ئەمەی خوارەوە پوختەی ئەو باسە ئامادەكراوەی سدنی سمیثە كە وتوویەتی :

((ئەوەی تا ئێستە دەربارەی كوردستان دەسگیر بووە كەمو كوڕییەكی زۆری تیادایەو بەشی ئەوە ناكا لەسەری بڕۆین، بەڵام ئەوەی ڕوون بۆتەوە ئەوەیە لە زەمانی كۆندا (ناتوانم بڵێم كەی بووە) لە ناوچەیەكدا كە باكوورەكەی بریتی بووە لە ناوچەی (وان)و ڕۆژئاوای (دۆڵی خاپوور)و كركوكو خوارووەكەی بابل، ئەو ناوچانە لەژێر دەستەڵاتی میللەتێكدا بوون ناوی (شوباری) بووە كە

هەندێجار (سومەر)ی یەکان هەمووی یان هەندێ بەشی ئەو ناوچەیەیان داگیر کردووە کە زمانی دانیشتوانی ئەو ناوچەیە هیچ پەیوەندیەکیان بە زمانەکانی (سامی)و (هندوئوروپی) یەوە نەبووەو زاناکانی ئەم سەردەمە لایان وایە زمانی (شوباری) یەکان یەکێك بووە لە زمانە (قفقاسی)یەکان.

لە سالی ٢٥٠/ی پێش زایندا، ئاشوریەکان کە سامی بوون ئەگەرچی ناشتوانرێ بوترێ لە هەموو روویەکەوە سامیی تەواو بوون، ئەمانە لە ناوچەکانی (شوباری)دا نیشتەجێبوون کە قەلای (شرقاط)ی ئێستە دەگرێتەوە.

لە دەوروبەری سالی (٢٥٢٥/ی پێش زایین) هەموو کوردستان بەشێك بووە لەو مەملەکەتەی (سرجون)ی مەلیکی (ئاکاد)و (نارامسین)ی دوای ئەو، وەلە خولی سێهەمی حکومەتی (ئور)دا لەنێوان سالانی٢٣٠٠ – ٢١٥٠پێش زایین، گەلێك هێرش کراوەتە سەر هەندێ لە بەشە بچوکەکانی کوردستان، لەوناوچانەی کەوتبوونە رۆژ هەلاتی روباری دجلە وەکوو ناوچەی (سیمورو) کە لەوە دەچێ ناوچەی ئالتون کوپری ئێستە بووبێت بۆسەر (للبو – حلوان)و (ساسرو)وناوچەی (ئوربیللوم – ئەربیلی ئێستا)و لەگەڵ ئەوەشدا دانیشتوانی ئەو ناوچانە هەرلە یەك نەتەوە بوون، بەلام دەستەلاتدارێکیان نەبووە هەموویان کۆبکاتەوەو بیانکات بەیەك.

لە سەدەی هەشتو نۆی پێش زایندا هەندێ بزوتنەوەی فکریو راپەرینی نەتەوایەتی لەناو میللەتەکانی ئاسیای بچووکدا (ئەوەی ئیمرۆ پێی دەوترێ تورکیا) روویدلو کاری کردە سەر هەموو میللەتو گەلەکانی هندۆئوروپیو (حیث)ی یەکان کەبە (هیتیت) ناویراوەو زمانەکەیان لاتینی بووەو ولاتی (سوریا)یان داگیر کردو پەلاماری (بابل)یان داو تالانیان کردو تاقمێك ناوی (ئوممان ماندا) بوو لە میدیەکان جیابوونەوەو لەکەناری دەریای رەش دا دەژیانو تاقمێکی بچوکی (هندۆئوروپی) شیان لەگەڵ خۆیاندا بردو لە رۆژئاوای کوردستاندا نیشتەجێ بوونو لەلایەن یەکێ لە بنەمالەکانیان کە ناوی (میتانی) بوو لەسەر روباری خابور بەناوی (میتانی)یەوە حکومەتێکی دروست کردو لە ئەنجامی ئەوەدا رۆژئاوای ولاتی (شوباری) لە بەشەکەی رۆژهەلاتی جیابووەوە کە پێی وتراوە (خوری).

لەوسەردەمەدا کێشە لەناو (کاسی)یەکانی ئەوپەڕی ڕۆژهەڵاتی کوردستان ڕوویداو بوون بە دوو بەشەوە: بەشی دەشتەکەی بریتی بوو لە وڵاتی (خوری - هوری)و بەشەکەی تری بریتی بووە لە ناوچە شاخاویەکانی (طورعابدین). لە گێژاوی ئەو بەسەرهاتانەدا بنەماڵەیەکی تازە بەناوی (خانی گالبیات) هاتە کایەوە بۆ ماوەیەکی کەم حکومەتێکی سەربەخۆیان دامەزراندو پایتەختەکەیان شاری (نسیبیس - نصیبین)بووە دەستیان گرت بەسەر وڵاتی ئاشووردا. ئاشوورییەکان لە سەرەتای سەدەی چوارەمی پێش زایندا دەسەڵاتیان زۆربووە بەسەر (میتانی)یەکاندا و بەشێکیشیان لە کوردستان داگیر کردبوو.

دوای ئەوە میللەتێکی تر کە پێی وترابوو (ئورارتو) یاخود (ئارارات) لەناوچەکانی دەریاچەی (وان)و دەریاچەی (ورمیە)دا نیشتەجێ بوون و ناوی ئەو میللەتە لە کتێبی (پیرۆز)دا ناوی مەلیك (سلمانسر)ی باس کردووە لە ساڵی ١٢٦٠ پێش زایین هەرچەند نەزانراوە ئەم میللەتە کێ بووە، بەڵام (بت)ە کەیان (خلدیان)یان پێوتووە کە ڕۆمانەکان بە (خلدیوی) ناویان بردوە ئەبێ ئەم ناوە لە ووشەی (کلدانی) جیا بکرێتەوە چونکە زمانی ئەم خلدویانە لە زمانە قفقاسیەکان بووە.

بە پێی ئەو بەڵگەو شوێنەوارە کۆنانەی لە شاری (وان)دا بینراون لەگەڵ شوێنەوارەکانی شاری (طبراق قلعە)ی تەنیشت وان، دوورنیە پەیوەندییەکی شارستانی هەبوبێ لەنێوان ئەمانەو ئەوانەی لە کەناری دەریای سپی ناوەڕاستدا بوون (بەڵام محمد علی عونی، وەرگێڕی کتێبەکەی ئەمین زەکی بۆ عەرەبی، لە پەراوێزی لاپەڕە /٥٣ی کتێبەکەی ئەمین زەکیدا وتوویەتی (طبراق قلعە) مەرکەزی قەزای (ئەلشکرد)ە کە سەربە لیوای (بایزید)ەو پەیوەندی بە (وان)ەوە نیەو لەوە دەچێ سدنی سمیث مەبەستی شوێنێك بوبێت لەنزیك شاری (وان).

لەدوای لەناو چوونی ئیمپراتۆریتی (حیثی) لەسەدەی یازدەی پێش زایندا، شەعبی (موشکی) دەستی بەسەر هەموو ناوچەکانی باکووری کوردستاندا گرت و بۆ ماوەی (٥٠) ساڵ حوکمیان کردو توانیبووی بەشی خواروی ناوچەی (کبادوکیا)و کیلیکیا کە بریتی‌یە لە ویلایەتی (ئەدەنە - ئەطنە)ی ئێستا لە

ئەنادۆڵ داگیر بکەن‌و تیایا جێگیر بوون. ساتێك (موشکی)یەکان تەقەلای ئەوەیاندا سنووری دەسەلاتیان فراوان بکەن‌و بگەنە رۆژهەلاتی دەریاچەی وان، تیگلات پلسری مەلیکی ئاشوری لە سالی ١١٠٠ پێش زایندا بەرەنگاری ئەو (موشکی)یانە بووەوەو خراپ شکاندنی.

بەلگەو دۆکیومێنتەکانی زەمانی ئاشوریەکان لە سەدەی شەش‌و حەوتی پێش زایندا دەریان خستوە جۆرە گۆرانکاریەك بەسەر رۆژهەلاتی کوردستاندا هاتووە لە ئەنجامی کۆچکردنی شەعبی ئاری لە رۆژهەلاتی دەریای رەشەوە بۆ ناوچەکانی باشوورو یەکەم کەسێك لەو رۆژانەدا ناوی (میدیا)ی هێناوە (شلمانصری پێنجەم)ی مەلیکی ئاشوریەکان بووە لە (٨٢٣ — ٨١٠ پێش زایین)و هاتنی ئەو میدیایانە بوویە هۆی هەرەشەکردنێکی پڕ لە مەترسی بۆ سەر ئاشووریەکان بەشێوەیەکی هەمیشەیی کە لە پێشدا رۆژهەلاتی ناوچەی (میدیا)یان داگیر کردو ساتێك سەدەی حەوتەمی پێش زایین دەستی پێکرد، سەرۆکەکانی ئەم شەعبە تازەیە (واتە میدیا) توانیان دەست بەسەر ئەو هەموو ناوچانەدا بگرن کە لە دواییدا بە هەمووی ووترا (میدیا).

لەسەردەمی لەناوچوونی حکومەتی ئاشووریداو بەرلەوەش ناوی کورد گەلێك جار هاتووە (ئەمین زەکی لە پەراوێزی لاپەرە/٥٦ی کتێبەکەیدا دەربارەی ئەو بۆچوونەی سدنی سمیث وتوویەتی : (مسترهول) لە کتێبەکەیدا (مێژووی کۆنی رۆژهەلاتی نزیك _ لاپەرە/ ٥١١) باسی (ئاشور ناصرپال)ی کردووە کە دوا پاشای ئاشوریەکان بووە پەلاماری (مانی)ی داوە، بەلام بەهۆی ئازایەتی کوردەکانەوە نەیتوانیوە لەو پەلاماردانەی سالی (٦٢٦ پێش زایین) سەربکەوێت.

سدنی سمیث لە بەسەرهاتەکەیدا وتوویەتی :

((بێجگە لەوەش (زینفون) لەباسی پاشەکشەکەی سالی (٤٠١ پێش زایین) ناوی کوردی هێناوەو ئەوی بیەوێ بچێتە بنج‌وبناوانی کوردو ئەو نەتەوانەی لەو ناوچانەدا نیشتەجێ بوون، پێویستە بایەخیش بدا بە زمان‌و ئەو (کاردخۆ)یەی زنیفون باسی کردووەو هەر بریتی بووە لە میللەتی کورد کە هەمیشە پەرۆش

بووە بۆ سەربەخۆیی و سەربەستی میللەتەکەی و زمانەکەشی زمانێکی جیاوازو سەربەخۆ بووە.

لەم سەردەمەدا بۆچوونەکانی زاناو شارەزاو لێکۆڵەرەوەکانی زمانی کوردی گەلێك گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووەو ئەوانەی بۆچوونەکانیان جێگەی بڕواو دڵنیاییە بۆیان دەرکەوتووە زمانی کوردی زمانێکی سەربەخۆیەو بریتی نیە لە زمانی فارسی دەسکاری کراو چونکە ئەو زمانە لە کۆنەوەو بەر لە زمانی فارسی هەبووەو ئەو فارسیەی لەوحە بەناوبانگەکەی (دارا)ی پێ نوسراوە ئەوە دەگەیەنێت زاناکان مافی ئەوەیان هەیە بڵێن زمانی کوردی لە سەدەی هەشەمی پێش زایندا هەبووەو زمانێکی سەربەخۆ بووەو میللەتی کوردیش یەکێکە لە میللەتانی هندۆئورووپی و لەوکاتەوە میدیەکان چونەتە ناو خاکی میدیاو فارسەکان چونەتە فارس، کوردەکانیش چونەتە کوردستان و دەتوانین لەژێر تیشکی ئەو بۆچوونانەدا بڵێین :

هاتنی کورد بۆ کوردستان لە ساڵی(٦٥٠ی پێش زایین)ەوە دەستی پێ کردووە چونکە بەرلەوە لەناو بەڵگەکانی ئاشوردا ناوی کورد نەهاتووە (بەڵام ئەمین زەکی لە کتێبەکەیدا دەربارەی ئەو بۆچوونەی سدنی سمیث، لە لاپەرە/٥٧دا لە پەراوێزەکەدا ئاماژەی بۆ کتێبەکەی (مستر هول) کردووە کە وتوویەتی: (ئاداد نیراری)ی سێهەم پادشای ئاشوور لە ساڵی ٨١٢پێش زایندا هێرشی کردۆتە سەر کوردەکان بۆ تەمێ کردنیان، کە ئەمە پێچەوانەی بۆچوونەکەی سدنی سمیثە).

سدنی سمیث لە کتێبەکەیدا وەکوو ئەمین زەکی باسی کردووە وتوویەتی: ((ئەگەر نەتوانرێ ئەو پەیوەندییەی نێوان دانیشتوانی (ئورارتو)ی ئەصڵی و کورد دەستنیشان بکرێت، بەڵام دەتوانرێ ئەو بۆچوونەی ئەڵێ کورد لەو هەموو نەتەوانە پێك هاتووە کە لە کوردستاندا بوون، ئەوا ئەتوانرێ ئەم بۆچوونەی دوایی بە بۆچوونێکی بەهێزتر بژمێریت)).

ئەمین زەکی دوای ئەوەی لە بۆچوونەکانی سدنی سمیث بۆتەوە، بۆچوونەکانی خۆی دەربارەی کورد بەم جۆرە دەربڕیوە: ((هەروەکوو چۆن نەتەوەیەکی سامی لە جزیرة العربەوە لە ساڵی (٢٢٢٥ پ.ز)دا چونەتە ناوچەی

(بابل)و (ئەکەد)و داگیریانکردووەو دەوڵەتێکیان تیا دامەزراندوە، کە هاتنیان بەم جۆرە بووە بەهۆی ئەوەی بوترێ عەرەب لە ڕەگەزی ئەو (سامی)یانەن، یا هەروەکوو چۆن تورکەکانیش ڕەگەزی خۆیان دەبەنەوە سەر (هون – وەیا – ئەلقون) بە بیانوی ئەوەی هەندێ لەیەکچوون هەیە لە نێوان زمانی هەردولایانا، ئێمەش (مەبەستی ئێمەی کوردە)لەسەر ئەو بۆچوون و پێڕەوانە بۆمان هەیە بڵێین کوردستانیش کە شوێنی لانکەو بێشکەی پێگەیاندنی سلالەی بەشەری دوهەمی بووەو لە کوردستانەوە پرش و بڵاوبوونەتەوە بۆ شوێنەکانی تر،لە ئەنجامی رووداوە مێژوویەکاندا، کە لەو سەردەمەدا شەعبی (لولو)و (گوتی – جوتی)و (خالدی – کالدی)و (سوربای – هوری)و شەعبی عیلام کە شەعبەکانی زاگرۆس بوون و لەبەرئەوەی هەندێ لە یەکچوونی زمان و لە یەکچوونی تر لە نێوانیاندا هەبووە، هەرلەبەرئەوە بووە رۆژهەڵاتناسەکان ئەو شەعبانەیان بە ڕەگەزو ڕەچەڵەك بردۆتەوە سەر سلالەی قفقاس.

ئەو شەعبانەی ناومان هێناون جگە لە شەعبی (عیلام) ئەوانی تر هەموویان ڕەگەزی کۆنی کوردن و هەریەکەیان لە زەمانی (سومر)و (ئەکەد)و سەرەتای ئاشوریەکاندا ڕۆڵی خۆیان بینیوە.وا دەردەکەوێ شالآوی کۆچی ئاریەکان لە سەرەتادا بۆ (زاگرۆس)و لە دواییدا بڵاوبوونەتەوە بەرەو رۆژهەڵات و رۆژئاوا، کە ئەمە لە سەدەی دەهەم و نۆهەمی پێش زایندا دەستی پێکردووە (ئەمین زەکی لە پەراوێزی لاپەرە /٩دا دەربارەی کۆچی ئاریەکان ئاماژەی بۆ بۆچوونی (کرێزن) کردووە کە لە پێشەکی گەشتەکەیدا بەناو ئێراندا وتوویەتی : هیچ دوورنیە کۆچی ئەو (ئاری)یانە لە سەدەی بیستەمی پێش زایندا بووبێت.

ئەمین زەکی لەسەر باسەکەی رۆیوە و وتوویەتی : ((وادیارە دانیشتوانی ئەو ناوچانەی ئاریەکان کۆچیان بۆ کردووەوتیایا نیشتەجێ بوون ، دوای هاتنی ئاریەکان لەناو ئەو ئاریانەدا توابنەوەو هەموویان بوون بە ئاری و(مید)ی یەکان لەناو ئەواندا لە هەموو تاقمەکانی تر بەهێزتر بووەو لە سەرەتادا لە رۆژهەڵاتی گولی ورمیەدا جێگیر بووە پاش میدیا شەعبە ئاریەکانی تر وەکوو (پارس، مانای، پارسیوی، پارث، کاردشوی...وهی‌تر بەرەو دوا هاتون و لەو بۆچوونەی

سدنی سمیث که باسی زینفونی کردووه، دەردەکەوێ (کاردشوی) لە سەدەی حەوتەمی پێش زایندا هاتوون)).

ئەمین زەکی لە لاپەرە /٦٠ی کتێبەکەیدا وتوویەتی : ((کەحاڵ ئەمە بێ و، هەندێ زاناو شارەزایانی شوێنەوارە کۆنەکان و مێژوو نووسان باسیانکردووە، ئێمەش بە پێی ئەوانە بۆمان هەیە بڵێین : پەیوەندیەکی بەهێز هەیە لە نێوان رەگەزی کوردو سەرەتای شوێنی دەرکەوتنیان لەگەڵ ئەو کۆمەڵە شەعبانەی کۆنی زاگرۆس.

ئەمین زەکی لە باسەکەیدا شەعبەکانی زاگرۆسی کردووە بە دوو چینەوە :

چینی یەکەم - بەناوی شەعبی زاگرۆس ناوی بردن.

چینی دووەم - بە میدیاو لکەکانی ناوی بردون.

باسەکەی ئەمین زەکی دەربارەی ئەو دوو چینە ئێجگار دوورو درێژە بۆیە تەنها کورتەیەکی هەردوکیان پێشکەش ئەکەین.

چینی یەکەم – شەعبەکانی زاگرۆس

١- (لولو)وەیا (لولوبوم)

لە ناوچەکانی زەهاوو شارەزوورو سلێمانیدا ژیاون بەلاّم نەزانراوە کەی هاتوون و، لە دواییدا لەگەڵ شەعبی (گوتی) تێکەڵ بوون و لە ناوچەی ئێستای سلێمانی جێگیر بوون و وڵاتی (هالمان)یان داگیرکردووە (ئەمین زەکی لە پەراوێزی لاپەرە/ ٦٠دا وتوویەتی (هالمان) بریتە لە (حلوان)و بە پێی لەوحەی نارام سین کە پادشای (ئەکد) بووەو ئەدمۆنس ئەو لەوحەیەی لە گەرووی (گاور)ی چیای قەرەداغدا دۆزیوەتەوە لەگەڵ گۆڤاری (جیوفیك جورنال)دا باسکراوەو مێژووی لەوحەکە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی بیست وحەوتەمی پێش زایین).

هەروەها لە(زەهاو)یش بەردێك دۆزراوەتەوە، لەوەدا ناوی (ئانئوبانینی)ی پادشای لولوی تیادا باسکراوە کە مێژووی دۆکیومێنتەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی بیست و شەشەمی پێش زایین.

لەسەرەتای سەدەی سیازدەهەمی پێش زایندا پێوەندی هێزەکانی ئاشور بە شەعبی (لولو)هەبووە کە ئەم راستیە بەهۆی سەرچاوە ئاشوریەکانەوە زانراوە بێجگە لەو لێکۆڵینەوانەی (هوزینگ)ی رۆژهەڵاتناس دەربارەی (لولو) کردویەتی.

لەو بەڵگانەی کە لە (ئاشور ناصرپالٚ)ەوە بەجێ ماوە، دەرکەوتووە شەعبی لولو لە شارستانێتیدا زۆر پێشکەوتوو بووەو شارەزای پێشەسازی بووەو پادشاکانی ئاشور گەلێك لەو شارەزایانەیان بردوە بۆ وڵاتی خۆیانو سوودیان لێ وەرگرتوون (سەرچاوەی ئەمین زەکی بۆ ئەمە باسێکی – ئولمستید–ە).

٢ ـ گوتی – جودی

گوتی یەکێك بووە لە شەعبە بەناوبانگەکانی زاگرۆس کە لە سالی ٢٦٤٩پ.ز سۆمرو ئەکەدیان داگیر کردووە. دەربارەی وشەی (کوتی – کورتی) لەسەر بەردە نوسراوەکانی زەمانی (توکولتی – نینورتا)ی پادشای ئاشوری ناوی کوتیو کورتی هاتووە.

(درایڤر)ی رۆژهەڵاتناس دەربارەی (کوتی) وتوویەتی :

((ووشەکانی (کاردا، کاردوخی، کورتوخی، گوردی، کارداك، سیرتی، کیرتی، گوردیاری، گوردوئین، کاردو، کاردوایە، کارناویەو، گەلێك ووشەی تری لەو جۆرە هەموویان هەریەك مانا دەگرنەوە کە بریتی‌یە لەو (کاردخۆ)یەی (زینفون) باسی کردووەو ئەمەش ئەوە روون دەکاتەوە پێوەندیەکی بەهێز هەیە لەنێوان ووشەی (کورد)ی ئێستەو(کورت)ی کۆندا)).

٣ ـ کاسای : (کوسی، کوشو)

ئەمانە بەشێك بوون لە زاگرۆسیەکان کە سەرکردەی سوپاکەی ئەسکەندەری گەورە کە ناوی (ئەنیتفونوس)بووە لە گەرووی (پلی تنگ گلو)دا توشیان بووە.

٤ ـ خالدی – ئورارتو

ئەمانە لە کاتێکی نەزانراودا لە رۆژهەڵاتی ئاسیای بچوکەوە چوونەتە ناوچەی کۆلی (وان). بەپێی سەرچاوە ئاشوریەکان، کە لە زەمانی (سرجونی دوهەم)دا باسی شەڕەکان کراوە، حکومەتی (خلدی) لە ماوەیەکدا دەسەلاتی لەباکورەوە گەیشتبووە دەریای (کوکجە)و (ئەلکسندروپول) لە قفقاسداو لە رۆژئاوادا گەیشتبووە روباری فراتو لە باشووردا گەیشتبووە خواروی رواندزو

سەرچاوەکانی روباری(زێ)و لە رۆژهەڵاتدا گەیشتوتە دەریاچەی ورمیەو لە ماوەیەکیشدا (سوریا)شیان بە دەستەوە بووەو پایتەختی ئەو خالیدیانە (وان – توسپاس) بووەو لەوە دەچێ (ساردوریس)ی یەکەم پادشای خلدیەکان لە ساڵی (٨٤٠پ.ن)دا ئەو شارەی دروست کردبێت.

بەڵام ئەو حکومەتی خلدیە، دوای ئەوەی (میدیا)ییەکان پەرەیان سەند ئیتر خلدیەکان سەربەخۆیی خۆیان لەدەس داوەو بەتەواوی کەوتونەتە ژێر دەسەڵاتی (ئەرمەن)یەکانەوە کە لە رۆژئاوای وڵاتی خلدیدا نیشتەجێ بوبوون. (سەرچاوەی ئەمین زەکی بۆ ئەو بۆچوونەی بریتیە لە مێژووی کۆن، جلدی سێهەم – کابرج) وەکووخۆی وتوویەتی.

٥ ـ سوربای

بۆ یەکەم جار ناوی ئەم شەعبە لە لوحەیەکی زۆر کۆندا هاتووە کە مێژوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ رۆژانی حکومەتی (لوغال – ئانی – موندو) کە لە سەدەی/٣٠ی پێش زایین بەناوی (سوبیر)ەوە ناوی هاتووەو لە شوێنەوارەکانی زەمانی (نارام سین)دا ئەو ناوە بەشێوەی (سوبارتیم) ناوی هاتووە کە بریتیبووە لەو ناوچانەی لە باکووری رۆژئاوای عیلامەوە دەستی پێکردووە هەتا چیای (ئامانوس). (وەرگێڕی کتێبەکەی ئەمین زەکی بۆ عەرەبی ـ محمد علی عونی ـ لە پەراوێزی لاپەڕە/ ٦٧دا وتوویەتی : چیای ئامانوس چیایەکە لە ئاسیای بچوکدا (تورکیا) لە خۆرئاوای روباری فراتدا لە نێوان لیوای ئەسکندرونەو ویلایەتی (ئەدەنە ـ ئەطنە).

ئەمین زەکی دەربارەی سوربای وتوویەتی : ((هەروەها (حمورابی)ش ناوی شەعبێکی بەوناوەوە هێناوە کە بریتیبووە لە شەعبێکی سەربەخۆو لە بەڵگە ئاشوریەکانیشدا ناوی (سوریا) هاتووەو بەمەدا دەردەکەوێ ئەوانەی لە نێوانی میسوپوتامیاو ئاسیای بچووکدا ژیابوون بە (سوبارو) ناسرابوون کە شەڕیان لەگەڵ ئاشوریەکانا کردبوو، بەڵام لەدوای کۆتایی دەوڵەتی ئاشوری ئیتر ناوی (سوباری) لەناودا نەماو لە جیاتی ئەو باسی شەعبێکی تر کراوە کە ناوی

(نایری)بووە کە ئێستە شوێنەواری شەعبی (نایری)و ناوەکانی بە ئاشکرا لە ناوچەی (نهیری)ی ئیستادا دەردەکەوێ.

چینی دوهەم : ئەمین زەکی (میدی)یەکان و لکەکانی بە چینی دوهەم داناوە کە بەم جۆرەی خوارەوە باسی ئەو چینەی کردووە :

دوو مێژوو نووسی بەناوبانگ، یەکەمیان (هارفی روبنس)و دوهەم (هنری بریستد) کە ئەمەی دوهەمیان دووکتێبی نوسیوە بەناوی (سەردەمە کۆنەکان)و (مێژووی ئەورووپا بە گشتی) کە لە ساڵی ١٩٢٤دا لە (بوسطن)چاپکراوە و ئەو دوو مێژوو نووسە لە باسەکانیانا ووتویانە :(ئەو میللەتو شەعبانەی دراوسێی یەکتر بوون و لەیەك چوون، هەندێ جار پێیان وتراوە (ئاری)یەکان کە یەکێك بوون لە شەعبەکانی هندۆئورووپی و بەرلە (٢٥٠٠)ساڵی پێش زایین لە ڕۆژهەلاتو باکووری دەریاچەی (قزوین)دا ژیابوون.

هەندێ لەو عەشایرە(ئاری)یانە کۆچیان کردووە بۆ ولاتی هند کە لەوێ کتێبی (پیرۆز)یان بەزمانی (سنسکریتی) بەجێهێشتووە کەپێی دەوترا (ڤیداس)و گەلێك باسی گرنگی تیادایە دەربارەی سەرەتای ژیانی ئەو عەشیرەتانەو، بەشێکی تری ئەو عەشیرەتانە ڕوویانکردۆتە باشووری رۆژئاوا بۆ (میسۆپۆتامیا) کە بریتی بوون لە شەعبی (ماد ـ مید)و(پارسا ـــ پارسای) کە ئەمانە بەهێزترین تاقمی ئەم بەشانە بوون))

ئەمین زەکی لە پەراوێزی لاپەڕە /٦٨ی کتێبەکەیدا ـــ مێژووی کوردو کوردستان ـ وتوویەتی ئەو ئاریانە چوویوونە هندستان لە سەدەی دوازدەی پێش زایندا زمانی سنسکریتی یان لەگەڵ خۆیانا بردبوو لە سەدەی سێهەمی پێش زایندا کتێبی (ڤیداس ـ پیرۆز)یان بەو زمانە نوسیو بلاوکردەوە، بەوجۆرە زمانی سنسکریتی بوو بە زمانی نوسین و فێربوون کەبەر لە نووسینی ئەو کتێبە تەنها زمانی قسەکردن بووەو، ووشەی سنسکریت لە ووشەی (Sacae) کە سەرکردەی ئەو ئاریانە بووە کۆچیان کردبوو بۆ هندستان وەرگیراوە لەگەڵ ووشەی(Krekir ـ کەمانای نوسین یا زمان دەگرێتەوە ـــ (سەرچاوەی ئەمین زەکی بۆ ئەمە بریتیە لە کتێبی ((القضية الكردستانيه والترك ـ لاپەڕە /٢٣).

ئەمین زەکی لەباسی چینی دوهەمدا ناوی چەند لکێکی ئەو چینانەی باسکردووە کە بریتی بوون لە (مید، ئایری، کاردخۆی)و ئێمە تەنها کورتە باسێکی ئەوانە ئەخەینە پێش چاو:

١ ـ مید

ئەم شەعبە یەکێکە لە شەعبەکانی هندۆئوروپی‌و وادیارە لە ولاتی (باختر)یانەوە لە سەدەی نۆهەمیی پێش زایین یا دوای ئەوە ڕوویانکردۆتە رۆژئاوا باکووری بەرزاییەکانی ئێران کە مەبەست ولاتی (میدیا)یەو دوای ئەوە دەستیانگرتووە بەسەر ولاتەکانی دراوسێدا وەکوو (مانی، سیث، کیری)و دانیشتوانی ئەو ولاتانە لەناو میدیەکانا تواونەتەوەو تێکەڵ بەیەك بوون.

نوسراوو شوێنەوارەکانی ئاشوری لە باسی ڕووداوەکانی سەدەی هەشتوئۆی پێش زایین باسی میدیایان کردووە کە پێیان وتووە (ئامادا ـ ماد)و لە کۆتایی سەدەی هەشتەمی پێش زایندا حکومەتی سەربەخۆی دامەزراندوەو شەعبی (پارسا)ی خستۆتە ژێر دەستەلاتی خۆیەوەو شاری (ئاقبتان ـ ئەمین زەکی لە پەراوێزی لاپەڕە /٦٩دا بەرامبەر ئاقبتان ـ هکمتان ـ ی کۆن، همدانی ئێستەبووە)و ئەو شارەیان کردووە بە پایتەختی خۆیان‌و لەگەڵ ئاشوریەکانا هەتا کاتی روخاندنی ئاشوور هەمیشەلە کێشەو شەڕدا بوون).

ئەمین زەکی لەوباسەیدا ئاماژەی بۆ کتێبی (مێژوو نووسەکان) کردووە کە لە لایەن (سایس)ەوە لە جلدی دوهەمی کتێبەکەیدا دەربارەی میدیا وتوویەتی :((میدی)یەکان بریتی بوون لەو عەشایرە کوردانەی لە رۆژهەلاتی ئاشوردا ژیابوون‌و سنووریان گەیشتبووە دەریاچەی قزوین‌و بەشێك بوون لە شەعبەکانی هندوئوروپی‌و لە رووی زمان‌و خوێن‌و رەگەزیشەوە چوونەتەوە سەر (ئاری)یەکان)).

ئەمین زەکی دەربارەی زمانی (میدی)یەکان باسی ئەوەی کردووە کە هەندێ لە رۆژهەلاتناس‌و پسپۆڕو شارەزاکان وتوویانە زمانی (میدی) بریتی بووە لەهەمان زمانی کوردی ئیمرۆ وەیا هیچ نەبێ بریتی بووە لە بناغەی زمانی ئێستای کوردی (سەرچاوەی ئەمین زەکی بۆ ئەم بۆچوونەی بریتیە لە کتێبەکەی مشیر الدوله(کتاب ایران قدیم ـ لاپەڕە /٥٧).

ئەمین زەکی لەباسەکەیدا وتوویەتی، لەدوای نەمانی حکومەتی مید، ئیتر میدیەکان کەوتنە ژێر دەسەلاتی شەعبی (پارس ـ فارس)ەوە. بێجگە لەو باسەی ئەمین زەکی دەربارەی میدیەکان، کورتە باسێکی سەرچاوەی ژمارە /٩٧ئەخەینە پێش چاو (ئاڤێستا)، کە لەوەدا ئاماژە بۆ باسێکی (هیرۆدۆتس)ی مێژوونوس کردووە کە ئەویش دەربارەی (میدی) دواوەو وتوویەتی:

((ئاشوریەکان ماوەی /٥٠٠سالْ حوکمرانییان کردووەو یەکەم تاقمێك دژیان وەستابوون (ماد)ەکان بووە کە خەڵکی تریش پشگیریان کردووەو ناوچەکەیان لە ئاشوریەکان ڕزگار کردووەو کەوتۆتە ژێر دەسەلاتی (ماد)ە کانەوە (کە سەرچاوەی نوسەری ئاڤێستا بۆ ئەمە بریتیە لە بەندی /١، لاپەڕە /٩٦ی کتێبەکەی هیرۆدۆتس)و بە پێی ئەو سەرچاوەیە مادەکان لە شەش هۆز پێك هاتبوون کە بریتی بوون لە (بوسە، پارتاکنە، سترو خاتەکتە، ئاری سانت، بدولی، موغ)).

نوسەری سەرچاوە /٩٧ ئاماژەشی بۆ باسێکی (بیروس)ی مێژوونوس کردووە کە وتوویەتی مادەکان لە دەوروبەری سالّی (٢٥٠٠)ی پێش زایین بابلیان داگیر کردووەو بۆ ماوەی (٢١)سالْ لە ژێردەسیانا بوون. نوسەری سەرچاوە/٩٧ وتوویەتی : بە پێی بۆچوونی ئەو دوو مێژونوسە (هیرۆدۆتس) و (بیروس) دەردەکەویّ ووشەی (ماد) بۆ هەموو هۆزەکانی زاگروس بەکارهێنراوەو هەندیّ لە مێژوونوسەکانی دوای سەردەمی مادەکان، (هەخامەنشی)یە کانیشیان هەر بە ماد حساب کردووە.

سەرچاوە /٩٧، دەربارەی پادشاکانی ماد، ئاماژەی بۆ کتێبەکەی (هیرۆدۆتس) کردووە کە ناوی چەند پادشایەکی مادەکانی تیادا باس کراوە کە ئەمانەی خوارەوە بوون:

١ ـ دیوکوس (٧٠٨ ـ ٦٥٥)ی پێش زایین کەبە (دیاکو)ش ناوبراوە.

٢ ـ فرائوتیس (٦٥٥ ـ ٦٣٣)ی پێش زایین کەبە (فەرڤەتیش)یش ناوبراوە.

٣ ـ ئاکسار (٦٣٠ ـ ٥٨٥)ی پێش زایین کەبە (هوڤەخشەترە)ش ناوبراوە.

٤ ـ ئاستیاگس (٥٨٤ ـ ٥٥٠)ی پێش زایین کەبە (ئەژی دەهاك)یش ناوبراوە.

به پێی باسەکەی (هیرۆدۆتس)، مادەکان ماوەی (١٥٠)ساڵ فەرمانڕەوا بوون، بەڵام بەپێی نوسینی (کزتیاس)ی مێژوونووس ناوی پادشاکانی مادی بە جۆرێکی تر باس کردووە کە وتوویەتی : ئارباکس ٢٨ساڵ پادشایەتی کردووە، (ماندالکس ــ پەنجا ساڵ)، (سورامیس ٢٨ساڵ)، (ئارتی کاس ٥٠ساڵ)، (ئاربیسیان ٢٢ساڵ)، (ئارتەیس ٤٠ساڵ)، (ئارتی نس ٢٢ساڵ)، (ئاستی باراس ٤٠ساڵ)، (ئاسپاداس ـ یاخود ئاس تی گاس ٣٥ساڵ). بەداخەوە نووسەری سەرچاوە /٩٧ باسی ئەو سەرچاوانەی نەکردووە کەی‌و لەکوێ چاپکراون‌و هەرنەوەندەی وتووە ئەو پادشایانە ناوەکانیان بە یۆنانی نوسراون.

نوسەری سەرچاوە /٩٧ باسی پەیوەندیی نێوان هۆزەکانی مادو چینەکانیان وتوویەتی :((لەپێش دروست بوونی حکومەتی ماد، هوزەکان هەریەکەیان پاشای خۆی هەبووە. بەڵام کە لە دواییدا یەکیان گرتووە دەسەڵات کەوتۆتە دەست (دیاکۆ)ی شای مادەکان بە هەموویان ئەو ئیمراتۆریەتەیان پێکەوە نابوو کە لە دوای نەمانی دەوڵەتەکەشیان هەتا سەردەمی سەلجووقیەکان‌و عباسیەکانیش بە وڵاتەکەیان هەر وتراوە (وڵاتی ماد).

دەربارەی چینەکانی کۆمەڵگای ماد، وتوویەتی لەسێ چین پێك هاتبوون: ١ ـ جەنگاوەران ٢ ـ وەزیرو فەلاح‌و شوانکارەکان ٣ ــ (موغ)ەکان کە بریتی بوون لە پیاوە ئاینیەکان. (لەباسێکی تایبەتدا کەبۆ ئاینی کوردمان تەرخانکردووە دەگەڕێینەوە سەر باسی (موغ)ەکان).

٢ ـ نایری (نهری)

ئەمین زەکی دەربارەی نایری لە لاپەڕە /٧٠ی کتێبەکەیدا وتوویەتی : هەرچەند لە شوێنەوارە زۆر کۆنەکانا ناوی ئەم عەشیرەتە نەهاتووەو لەوە دەچێت بەشێك بووبێت لە بەشەکانی (سوباری)و (گوتو) بەڵام لەکاتی ئاشوریەکانا ناوی (نایری) هاتووەو زۆری پێنەچووە (نایری)یەکان بەسەر (سوباری)و (گوتو ــ گوتی)دا سەرکەوتون‌و جێگەی ئەوانیان گرتۆتەوە. نایریەکان زۆر ئازاو بەهێز بوون هەمیشە ئامادەی شەڕ بوون زۆرجار لەگەڵ ئاشوریەکانا شەڕیان کردووە.لەوە ئەچێ گوندەکانی ناوچەی نهری، بە تایبەتی ئەوانەی لە ناوچەی شمزینانێدا بوون بریتیین لە شوێنەواری نایریەکان، کە

(مینۆرسکی)ش لایەنگری ئەم بۆچوونەیە. (ثورو دانجین) لەو کتێبەیدا لە ساڵی ۱۹۱۲دا لە پاریس چاپی کردووەو بەناوی پەیوەندیی هێرشی هەشتەمی ملك سرجون، دەربارەی ناوچەی نایریەوە یا (هوبشکا) بریتیە لە دۆڵی (بۆتان) کە لە رۆژهەلاتی نایریدا کاتی خۆی حکومەتێکی تیادا دروست کرابوو. لای هەندێ لە رۆژهەلاتناسان وایە لەدوای دروست بوونی حکومەتی (میدی) ئیتر ئەو (نیری)یانە تێکەڵ بە میدیەکان بوون و بە هەردولایان نەتەوەیەکی گەورەیان پێکەوە ناوە.

مێجرسۆن لەو کتێبەیدا لە ساڵی ۱۹۱۲لە لندن چاپی کردووەلە باسی نایریدا وتوویەتی :

((ئەگەر سەیری مێژووی زەمانی (کورتی)یەکان بکەین لەنێوان سەدەکانی پازدەهەم هەتا سەدەی دوازدەی پێش زایین، بۆمان ڕوون دەبێتەوە (نایری)یەکان بەرلە (میدی)یەکان لە کوردستانی ناوەڕاستدا ژیاون و لەکاتی دەسەلاتداریتی نایریەکانا دانیشتوانی هەموو ناوچەکە لێیان ترساون کە لە دواییدا بەمانە وتراوە (کورد). لەدوای دەسەلاتداریتی میدیەکان ئیتر وردە وردە نایریەکان تێکەڵ بە میدیەکان بوون و حکومەتەکەیان لەناو چوە.

۳ ـ کاردخۆی :

ئەمین زەکی لە لاپەڕە /۷۲ی کتێبەکەیدا دەربارەی کاردخۆی ئاماژەی بۆ دوو بۆچوونی (زینفون) کردووە کە وتوویەتی :

أ ــ بۆچوونی یەکەم : ووشەی (کاردخۆی) هەرلە ووشەی (گوتی)ی کۆنەوە پەیدا بووەو بەهۆی دەسکاری کردن و تێکەڵ بوونی زمانەکانەوە لەکاتی (توکولتی) مەلیکی ئاشوریدا بەناوی (کوتی)و (کورتی) ناوی هاتووە. ئەو لێکۆڵینەوەیە (درایفر)ی رۆژهەلاتناس کردویتی، ئەو هەموو ناوانەی وەکوو کورتی، کاردا کە لە زەمانی (ئاراد ـ نانار)ی مەلیکی (لەگەش) هەمووی هەر بریتی بووە لە پاشماوەی شەعبی (گوتی)ی کۆن کە لە سەرەتای مێژودا هەبووە.

ب ــ بۆچوونی دوهەم : دورنیە کاتی هاتنی شەعبی (کاردوخی) بۆ کوردستان لەو کاتانەدا بوویێ کە (میدی)و (فارس)ەکانیش چوبنە ئەو شوێنانەی تیایا جێگیر بوون وەیا لەدوای ئەوەبوبێت کە ناوەڕاستی سەدەی

حەوتەمی پێش زایین دەگرێتەوەو کە کاردۆخیەکان چونەتە کوردستان بەسەر دانیشتوەکانیا سەرکەوتون‌و لەگەڵیانا تێکەڵ بەیەك بوون‌و لەوانەشە هەندێ لەو کاردۆخیانە چووبنە بەرزاییەکانی ئێران کە بەڵگەش بۆ ئەمە ئەوەیە هەندێ لە عەشایرە کوردەکان لە زەمانی ساسانیەکانا لە ئێران بوون کە (سێر سدنی سمیث) یش لایەنگری ئەم بۆچوونەیەو وتوویەتی: ((ئەو عەشایرە کوردانە زمانێکی تایبەتی‌و سەربەخۆی خۆیان هەبووەو بەتەواوەتی لە زمانی فارسەکان جیاواز بووە چونکە ئەمان لە فارسەکان کۆنتر بوون)).

ئەمین زەکی دەربارەی پوختەی هەردو بۆچوونەکە، لە لاپەڕە /٧٢ی کتێبەکەیدا وتوویەتی:

((بەوجۆرە، بە پێی بۆچوونی یەکەم دەبێ شەعبی (کاردخۆی) لەنەوەی (گوتی)بووبێت کە لە شەعبەکانی زاگروس بووەو لەکاتی خۆیدا (سومەر) و (ئەکەد)یان داگیر کردبوو. بەڵام بە پێی بۆچوونی دوهەم (کاردوخ) بەرەگەزی ئاری (هندوئوروپی) دانراوە وەکوو (میدی)یەکان و (فارس)ەکان)).

ئەمین زەکی لە کتێبەکەیدا وتوویەتی بێجگە لەمانە، وا دەردەکەوێ چەند عەشیرەت‌و دەستەیەکی تری کورد هەبووین کە ناویان لە بەڵگەو شوێنەوارە کۆنەکاندا هاتووە، بۆ نموونەی ئەوە، (ئولمستید) وتوویەتی:

تایەفەیەك ناوی (موسری)بووە کە ئەمانە هەر ئەوانەن پێیان دەوترێ (مزۆری) کە لە زەمانی (سنحاریب)دا لە دەوروبەری روباری (خازر)دا بوون هەروەکوو لە لاپەڕە /٢٣٢ی کتێبی مێژووی ئاشوریدا باسکراوە، هەروەها عەشیرەتی (سیرتی) کە لە زەمانی ئاشوریەکاندا بوون هەر بریتیە لەو (سیرت)ەی (مارك سایکس) لە باکووری شاری زاخۆدا چاوی پێیان کەوتووە.

هەروەها هەندێ لەو حکومەتانەی مێژووناسەکان وتویانە لەناو ئەوانا هەبوون، ناوەکانیان بەتەواوەتی لە ناوی عەشیرەتە کوردەکان دەچن کە ئیمڕۆ هەن وەکوو (مامیکۆنیان)و (باغراتونیان)و (رشدینان)و (مندیکانیان) کە بەرامبەر ئەوناوانە ئیمڕۆ لەناو عەشایرەکانی کوردا (مامیکانلی)و (بغرانلی)و (رشکوتانلی)و (مندیکانلی) هەیە بەپێی ئەو باسەی لە لاپەڕە /٥٥٢ی کتێبی (تراث الخلفاء الاخیر)دا بلاوکراوەتەوە.

بەوجۆرە پوختەی ئەو بۆچوون و باسانە ئەوە دەگەیەنێت بە پێی باسی چینی یەکەم دەبێ کورد لە شەعبەکانی (زاگروس) بێت کە لای هەندێ لە رۆژهەڵاتناسان وایە دەچنەوە سەر قفقاسیەکان و لە دواییدا بەهۆی لێشاوی ئاریە کۆچکەرەکانەوە لە سەدەکانی نۆهەم و هەشتەمدا چوونەتە ناو چەکەو ئەوانیش بوون بە ئاری وەیا یەکسەر کورد لە ئاریەکانن (هندوئوروپی) کە زۆریەی مێژوونوسەکان و پسپۆرانی شارەزا لەگەڵ ئەم بۆچوونەی دوهەمدان.

ئەمین زەکی لەو باسەیدا لە لاپەڕە /٧٤ سەرنجی خۆی دەربڕیوە بەرامبەر بەوانەی وتوویانە کورد لە ناوەڕاستی سەدەی حەوتەمی پێش زایندا هاتونە کوردستان و وتوویەتی ئەمە بۆچوونێکی زۆر لاوازەو لەگەڵ بیرو بۆچوونەکانی مامۆستای زانا (سپایزر)و ئەوانەی لەسەر بیرو بۆچوونی ئەون یەك ناگرێتەوە کە ئەمانە کوردیان بەدانیشتوانی کۆن و رەسەنی دێرزەمانی چیاکانی زاگروس و کوردستان داناوەو، بەجۆرە دەتوانین بڵێین : ناوی کوردو ووشەی کورد بە زمانی ئەو میللەتانە تۆمار کراوە کە قسەیان پێکردووەو لەگەڵ ئەوەشدا شارەزایان لایان وایە لەگەڵ بوونی ئەو جیاوازیە کەمەی کە هەیە، بەڵام هەمویان لەیەك شتدا یەك دەگرنەوە کە بریتیە لەوەی هەمویان هەر مانای (کورد) دەگرنەوە.

ئەمین زەکی بۆ روونکردنەوەی ئەو بۆچوونەی چەند بەڵگەیەکی خستۆتە پێش چاو:

١ ـ لەلای (سومر)یەکان، کورد بەناوی (گوتی، جوتی، جودی) ناوی هاتووە.

٢ ـ کورد لای ئاشوری و ئارامیەکان بە (گوتی، کوتی، کورتی، کاردو، کاردا، کاردان، کارکتان، کارداك) ناوبراوە.

٣ ـ لای یونانیەکان و رۆمانەکان بە (کاردسۆی، کاردخۆی، کاردوك، کردوکی، کردوخی، کوردویکای) ناوی هاتووە.

٤ ـ لای ئێرانیەکان بە ناوی (کورتیوی، سبیرتی، کورداها) ناوی هاتووە.

٥ ـ لای ئەرمەنیەکان ـ کورد بەناوی (کوردونین، کوردچیخ، کورتیخ، کرخی، کورخی ناوی هاتووە (بەلام باسیل نیکتین لە کتێبەکەیدا کورد /سەرچاوە /٥٤وتوویەتی کورد لای ئەرمەنیەکان بە (کیردوخ) ناوی هاتووە).

٦ ـ لای عەرەبەکان، بە پێی کتێبە ئیسلامیەکان، ناوی کورد بە (کردی، کاردوی، باکاردا، کارتاویە، جودی، جوردی) هاتووە (باسیل نیکتین وتوویەتی کورد لای عەرەبەکان بە (بکرادە)ش ناوی هاتووە).

دەربارەی جیاوازی ئەو دووناوە، تەنها هەر من نا (ئەمین زەکی) بەلکو زۆربەی شارەزایان و پسپۆران و رۆژهەلاتناسانی وەکوو : درایفر، نولدکی، هاوفمان، هات، سپایزر، ئەمانە هەموویان وتوویانە ئەو ناوانە هەموویان بەشێك بوون لە شەعبی کوردو ئەبێ ئەوەش بخرێتە پێش چاو گۆرینی ناوی شارو ولاتو میللەتێك بۆ ناوێکیتر زۆر شتێکی ئاساییە و تەنها هەر لە گۆرینی ناوی کوردا رووی نەداوەو بۆ نموونە : عربەکان ئەلێن (بندقیە)، لەکاتێکدا میللەتە لاتینیەکان بەوشارە دەلێن (فینیسیا)و تورکەکان پێی دەلێن (وەندیك) کە لە راستیدا هەریسێ ناوەکەش هەرهی شوێنێکە)).

ئەمین زەکی لە کۆتایی ئەو باسەیدا وتوویەتی :((بەلێ پێویستە لەسەر میللەتی کورد وەکوو وەفاداریەك سوپاسی مامۆستای بەرێز (دوکتۆر سپایزر)بکات بۆ ئەو کتێبە بەنرخەی لەسالی ١٩٣٠دا لە (بوسطن) بەناوی (شەعبەکانی مابین النهرین)ەوە چاپی کردووەو بەو کتێبە بەنرخەی ئەو تارمایی لەسەر رووی مێژووی کورد لابردو ئەو تاریکاییەی رەواندەوەو گەلێك بەلگەی زۆر بەنرخو پرلە زانیاری دەستنیشانکردووەو توانیویەتی بیچەسپێنێت میللەتی کورد بەرەگەز دەچنەوە سەر زنجیرە شەعبی (گوتو ـ کوردی ـ جودی) کە لە مێژووی زۆر کۆندا ناویانگی تەواوی هەیە)).

لام وایە وەکوو چۆن ئەمین زەکی داوای لە میللەتی کورد کردووە سوپاسی ئەو زانا بەرزە بکا، ئەوەی کوردی ئیمرۆو دواڕۆژیش پێویستە سوپاسگوزاری مێژوونووس و مێژووناس و لێکۆلەرەوەی بەناوبانگی کورد، مامۆستا ئەمین زەکی بێ بۆ ئەو هەموو هەولو کۆششەی دابووی بۆ روونکردنەوەی مێژووی کوردو، لەگەل ئەوەشدا ساتی خۆی ئەو باسەی ئامادەکردبوو هەمووی سوتابوو، بەلام

ئەو هۆرکۆڵی نەداو بۆ جاری دوهەم دەستی کردەوە بە کارە پیرۆزەکەی‌و ئەم بەرهەمە بەنرخەی پێشکەشی میللەتەکەی خۆی کردووە بۆ ئەوەی قورێکی خەست بدریّ بە دەموچاوی ئەو دوژمنانەی کورد بیّووچان تەقەلای ئەوەیان داوە کورد وەکوو میللەتی بیّرەگەزو بیّ رابردوو بخەنە پێش چاو.

بێجگە لەو باسە گرنگانەی ئەمین زەکی‌و مینۆرسکی‌و سێر سدنی سمیث، گەلێك نووسەری تری ئەوروپایی‌و عەرەب‌و فارس‌و تورك هەریەکەیان بەجۆرێك باسی مێژووی کوردیان کردووە. هەوڵئەدەین کورتەو پوختەی بۆچوونی هەندیّ لەو نووسەرانەش بخەینە پێش چاو:

لە لاپەڕە /٢٢٥ی گۆڤاری کۆری زانیاریی ژمارە /٨ ـ سەرچاوە/٧٤ باسێکی تیادا بلاّوکراوەتەوە لە زمانی ئیتالّیەوە کراوە بە کوردی کە ئەو باسە بە ئیتالّی لە ساڵی ١٩٧٨دا لە گۆڤاری (رۆژهەلاّتی تازە)ی ژمارە / ١١، لەلایەن ژنە ئیتالّیەکەوە (Mirella Galleti) بلاّوکراوەتەوە لەژێرناوی (کوردستان لە سەرچاوە ئیتالّیەکانا، لە سەدەکانی (١٣هەتا١٩) لەو باسەیدا وتوویەتی:

(ساتێك زینفون لە ساڵی ٤٠١ ی پێش زایین بە خۆی‌و دەهەزار سەربازەوە شکاو بەناوخاکی کوردستاندا پاشەکشەی کرد، لەو کتێبەیدا بەناوی (ئاناباسیس) بلاّوی کردۆتەوە، لەوەدا ناوی کوردی بە (carduchi) ناو بردوە، بەلاّم (بولیبوس) لە ساڵی ٢٠٠یا ٢١٠ی زاییندا لە کتێبەکەیدا :(polibus: Historiae. V,52,5) کوردەکانی بە ناوی (cirti) ناویردوەو (سترابون) لە ساڵی ٦٤ ـ ٦٣ی پێش زایندا لەو نەخشە جوگرافیایەی بلاّوی کردۆتەوە ناوی کوردی بە (Kyrtioi) ناویردوە (بەلاّم بلەچ شیرکوە لە کتێبەکەیدا سەرچاوە /٦٠ وتویە سترابوون (کەبە ئیسترابون ناوی بردوە)، لە کتێبەکەیدا کوردی بە(Gutu گوتو) ناویردوە).

ژنە ئیتالّیەکە لە باسەکەیدا، سەرچاوە/٧٤ وتوویەتی : (titus livius) لەو کتێبەیدا لە ساڵی ٥٩/ی پێش زایین نوسراوەو لە رۆما چاپکراوە، کوردی بە(cirti سیرتی) وەیا بە (Elimei) ناوبردوە، بەلاّم هەمان نووسەر لە کتێبێکی تردا ـ کتێبی ژمارە /٤٢، لەوەدا کوردی بە (Kirti) ناویردوە.

دەرچوونی کتێبەکەی زینفون بوویە هۆی بڵاوبوونەوەی ناوبانگی کوردو لەوە دواوە چۆن لە نزیك شاری (زاخۆ)ی ئێستادا تووشی ئەو کوردە کێوی‌یانە بوتەوە کە پەلاماری هێزەکەیان دابوو وهەموو جۆرە رێبازێکی شەڕی چەتەگەری‌یان دژی کردبوو بەتەواوەتی بێزارو هەراسانیان کردبوو ئەوەندە گورج‌وگۆڵو لەش سووك بوونو خۆیان نەداوە بە دەستەوەو خۆیان دەربازکردووە، لەکاتێکدا هەموو چەکەکانیشیان بریتی بووە لە تیروکەوان کە تیرەکانیان بە درێژایی دوویال دەبوونو ئەوەندە کاریگەر بوون قەڵغانیان دەسمیو کونیان دەکردو، وەختێکیش لە کوردستان ڕزگارمان بوو هەناسەیەکی شادمانیو خۆشیمان هەڵکێشا کە بۆ ماوەی حەوت رۆژی بێ وچان پەلاماریان ئەداین کە بە ولاتەکەی خۆیان دەوت (کاردوکی).

ژنە نووسەرە ئیتاڵیەکە ئاماژەی بۆ هەندێ سەرچاوەی مێژوویی کردووە وەکوو کتێبەکەی (ابن خلدون) بەناوی (العبر) کە لە لاپەڕە/٤٦١ی جلدی دوهەمو لاپەڕە /٤١٣ی جلدی سێهەمدا باسی مەغۆلەکانی کردووە چۆن کوردە موسوڵمانەکانیان تالانکردووەو کوشتاریکی زۆریان لێ کردبوونو لە ئەنجامیا هەندێ لە عەشیرەتەکانی کورد بەناچاری رویانکردبووە میصرو سوریاو جزائر.

بێجگە لە کتێبەی ابن خلدون (میریلا گالیتی) ئاماژەی بۆ کتێبەکەی (فون مولتکی) کردووە کە جەنراڵێکی پرووسیی بەکرێگیراو بووە لەناو سوپای عوسمانیداو کاروباری رێکخستنی هێزەکانی تورکی پێ سپێردراوەو بەشدار بووە لە هێرشەکانی سوپای عوسمانی بۆ سەر کوردستان (لەبەشی هەڵوەشانەوەی ئەمارەتەکانی باکووری کوردستاندا لە باسی هەڵوەشانەوەی ئەمارەتی بۆتاندا باسی مولتکە دەکرێت چۆن لە سوپای عوسمانیدا دژی کورد کاری کردووە).

میریلا گالیتی لە لاپەڕە /٢٥٦ی کتێبەکەیدا باسی (مارکۆپۆلۆ)ی کردووەو وتوویەتی شارەزاییەکی زۆری هەبووە دەربارەی چیاکانی کوردستانو وتوویەتی کوردەکان میللەتێکی شەڕکەرو ماتنو ولاتەکەیان جیاوازە لە ولاتی فارس (لە راستیدا ئەو بۆچوونەی مارکۆپۆلۆ لەگەڵ بۆچوونی ژمارەیەکی زۆری گەڕیدەی تر کەبە کوردستانا گەڕاون یەك ناگرێتەوە کە کوردیان بە میللەتی رووخۆشو حەز بە گاڵتەو گەپو شیعرو فۆلکلۆر باسکردووە وەکوو لە باسەکانی داهاتوودا

له شوێنی خۆیدا سەرنجی ژمارەیەکی زۆر لـە گەڕیدەکان لـەو ڕووەوە دەکەوێتـە بەرچاو).

نووسەری سەرچاوە /٧٤ باسی گەڕیدەیـەکی ئیتـالیی تـری کـردووە کـەناوی (ڕێکولدو دامونتیکروجی) بووە کە لە نێوانی سالآنی ١٢٤٢ ـ ١٣٢٠ زاینیدا ژیاوە لە کتێبەکەیدا کە لە (ڕۆما) چاپکراوە وتوویەتی :(curtorum ـ مەبەستی کـورد بووە) زۆر حەز لـە شـەڕ دەکـەن‌و دڕترین شـەعبە لەوهـەموو ناوچانـەی پیایانـا گەڕاوە)).

سـریا بدرخـان لـە سـەرچاوە /٧٩دا ئامـاژەی بـۆ کتێبەکـەی (هـیرۆدۆتس) کردووە کە بە نەتەوەیەکی شەڕکەر ناوی بردون کە بـە (کەردەکـە carduoues) ناوی بردوەو وتوویەتی کوردەکان بەخۆیان وتووە (Gutus) کە مانای شەڕکەری گرتوتەوە.

سریا بدرخان لە باسـەکەیدا وتوویـەتی : بەرلـە هـاتنی ئیسلام، لـە سـەدەی شەشەمی پێش زاینیدا، کوردەکان بە سـەرکردایەتی (Gootenza گوتـانزا) کـە سـەرۆکی عەشـیرەتی (Gouren ـ گـوران) بـووە حکومـەتێکیان پێکـەوەنا لـە تەورێزەوە هەتا کرمانشاه دەستی ئەڕۆی‌و دەسەلآتدار بووە، بەلآم دوای ئەوەی ئاینی ئیسلام لە سەدەی حەوتەم‌و هەشتەمی زاینیدا بلآوبووەوە، ئیتر کورد نـەك تەنها دەسەلآتی سیاسی خۆی لەکیس چوو، بـەلْکو وازی لـە ئاینەکـەی خۆیشـی هێنا (مەبەست زەردەشت بووە)و چوەسەر ئاینی ئیسـلام تەنـها (یزیـدی)یـەکان لەسەر ئاینی خۆیان مانـەوە کـە زەردەشـتی بـوون (Zaroazre Vien).(بـەلآم بەداخەوە سریا بدرخان نەیوتووە ئەمەی لە چ سەرچاوەیەکەوە وەرگرتووە).

دوکتۆر ئەحمەد عوسمان لەو باسەیدا لە گۆڤاری کۆڕی زانیـاریدا، سـەرچاوە /٧٢، ئامـاژەی بۆ کتێبەکـەی (درایڤر) کـردووە (The name Kurd and philogical) کـە درایـڤر وتوویـەتی لای وایـە ووشـەی کـورد لـە بنـەڕەتدا لـە فارسیەوە هاتووەو لەوانەشە هاویەش بێت لەگەڵ ووشەی (Gordo)ی بابلیدا کە مانـای ئـازاو شـەڕکەر بـووە بـە زمـانی بـابلی‌و وشـەی بابلیـە لـە فارسـەکانەوە گەیشتوە بە عەرەبەکان.

(لام وایە بۆ ئەو بۆچوونەی درایڤر کە دوکتۆر ئەحمەد عوسمان باسی کردووە لەگەڵ بۆچوونێکی تری درایڤردا یەك ناگرێتەوە کە بەرلەمە لە باسەکەی ئەمین زەکیدا ئاماژەی بۆ باسێکی درایڤر کردووە کە وتوویەتی:

ووشەکانی کاردا، کاردوخی، کورتوخی، گورتی، کاردان، سیرتی، کیرتی، گوردیای.. و ئەوانی تر هەموویان هەر یەك مانا دەگرنەوە کە زینفون باسی کردووەو ئەمە دەری دەخا پەیوەندیەکی زۆر بەهێز هەیە لە نێوان ووشەی کوردی ئێستەو (کورتی) کۆنو بەپێی ئەو بۆچوونە ووشەی (Gordo) نابێ ووشەیەکی بابلی بووبێتو لە بنەڕەتدا فارسیش بووبێت).

دوکتۆر ئەحمەد عوسمان لەوە دواوە وەکوو چۆن عەرەبەکان بە شەعبی (فارس)یان وتووە (فرس)، بەوجۆرەش ووشەی (گورد)یش کە مانای شەڕکەرو ئازا دەگەیەنێت کراوە بە کوردو لەوانەشە ووشەی (کورد) لە (کاردا)ی بابلیەوە وەرگیرابێت.

ابن الاثیر لە کتێبەکەیدا (الکامل في التأریخ)لە لاپەڕە ٩٣یداو طبری لە لاپەڕە /٢٦٢ی کتێبەکەی (تأریخ الرسل و الملوك)هەردوکیان باسی ئەوەیان کردووە کە ساتێك (نمرود)و تاقمەکەی ویستبویان ئیبراهیم پێغەمبەر بسووتێنن، ئەوی فەرمانی سووتانەکەی دەرکردبوو ناوی (هیزن)بووەو لە دەمی (شعیب الجبلی)یەوە بیستویەتی گوایە ئەو هیزنە کورد بووە.

طبری لە لاپەڕە /٨١٧ی هەمان کتێبا وتوویەتی (ئەردەشیر بابك) نامەیەکیلە (ئەردەوان)ەوە پێگەیشتبوو، ئەردەشیر خەڵکی کۆکردبووەوەو ئەو نامەیەی بۆ خوێندبوونەوە کە ئەردەوان بە ئەردەشیری وتبوو: ((ئەی دانیشتوانی ناو ڕەشماڵی کورد تۆ لە ڕەوشتی خۆت لاتداوەو بە دەستی خۆت بۆ مردنی خۆت دەگەڕێی، ئایا کێ ڕێگەی بەتۆ داوە ئەو تاجە بکەیتە سەرتو ئەو وڵاتە بخەیتە ژێر دەستی خۆتەوە؟)).

* * *

دوکتۆر ئەحمەد عەسمان دەربارەی ئەو نامەیەی ئەردەوان بۆ ئەردەشیری ناردوە، وتوویەتی دەبێ ئەردەشیری بابکی دامەزرێنەری دەوڵەتی (ساسان) کورد بووبێتو لە ئەنجامی ئەو نامەیەدا ئەردەشیر دژی ئەردەوانی پێنجەمی

ملکی (ئەشکانی) یاخی بووەو شەڕی لەگەڵ کردووەو لە ساڵی ٢٢٤ی زایندا بەسەریا سەرکەوتووە.

(طبری)ش لە کتێبەکەیدا وتوویەتی : ساتێك (بهرام چوبین) دژی (کسری دوهەمی) مەلیکی ساسانی ڕاپەڕیبوو، کسری لە دەورو پشتەکەی خۆی پرسیبوی ئاخۆ ئەو (بهرام)ە کێیە؟ لە وەرامدا پێیان وتبوو برایەکی هەیە ناوی (کورد)ە کە هێشتا دڵسۆزو لایەنگری (ئەبرۆین)ە.

دینوری لە لاپەڕە /١٦١ی کتێبەکەیدا (الأخبار الطوال)کە بۆ باسی باوو باپیرانی شاکانی ئێرانی تەرخانکردووە وتوویەتی:((شیاوس (لەناو کوردا بە سیاوەحش بەناوبانگە) کوڕی کیکاوسی کوڕی قوباد ڕایکردو چوە ناو وڵاتی تورکەوە کچی مەلیکی تورکی مارە کرد، زۆری پێنەچوو ئەو مەلیکە زاواکەی خۆی کوشت (کە مەبەست شیاوسە)و کچەکەی خۆیشی بە سکی پڕەوە لە ترسی باوکی خۆی دەربازکردو منداڵێکی بوو ناوی نرا (کەیخسرەو)، لەناو چیاکانی کوردا ئەو کوڕە گەورەو پەروەردە بوو)).(ئەو شیاوسە کە لە ناو کوردا بە سیاوەحش بەناوبانگەو ئەوتریّ بوو بە خوێنی شیاوەحش مەبەست ئەوەیە بەکوشتنی سیاوس ئەو ناکۆکیە نەکوژایەوەو درێژەی کێشا).

دوکتۆر جەمال نەبەز لە لاپەڕە /١٠ی کتێبەکەیدا سەرچاوە /٩٤ بەرپەرچی ئەوجۆرە بۆچوونانەی داوەتەوە هەروەکوو چۆن ئەمین زەکی ئەوجۆرە باسانەی لەو سەرچاوە عربیانەدا بڵاوکراونەتەوە بەجۆرە ئەفسانەیەکی لەقەڵەم داوە، دوکتۆر جمالیش لەو سەرچاوەیەوە بەرپەرچی هەندێ لەو یاسایانەی داوەتەوە کە یەکێکی وەکوو (مسعودی)و لە(التنبیە و الأشراف)دا بنەچەو ڕچەڵەکی کوردی بردۆتەوە سەر عەرەبو لە کتێبێکی تریشدا (مروج الذهب ومعادن الجوهر) بنەو ڕچەڵەکی کوردی بردۆتەوە سەر ئەو گەنجانەی لە ترسی سەربڕینو مێشك دەرهێنانی ئەژدەهاکەوە، بەهۆی دوو چێشتکەری خێرخوای (زوحاك — ئەژدەهاك)ەوە دەربازبوونو دابوویانە کەژوکێو.

فیردوسی لەو شانامەیەی لەلایەن (Joonnes Augustusvullers)ەوە بڵاوکراوەتەوە، لە هەڵبەستی ٣٧ و ٣٨دا بەم دوو دێڕە شیعرە باسی کوردی کردووە:

کنون کرد زآن تخمه دارد نژاد	کز آباد نیاید بدل برش یاد
بود خانهاشان سراسر پلاس	ندارند دردل زیزدان هراس

دوکتۆر جمال نەبەز بێجگە لەو سەرچاوەیەی پێشووی، لە کتێبێکی تریا سەرچاوە /٣١، لاپەڕە /٣٧یدا چەند نموونەیەکی هێناوەتەوە بۆ ئەوانەی بە نیازێکی ناپاکیو نەزانیو بە هاندانو راسپاردەی دوژمنانی کورد شتیان نوسیوە دەربارەی کوردو رەگەزی کورد کە ئەمەی خوارەوەی کردووە بە یەکێك لەو نموونانە کە وتوویەتی:

((مامۆستایەکی ئەڵمانی پێی ووتم : کوردەکان درندەو سەرەتایینو بێ مێژوو وبێ کولتوورنو ئەم راستیەم کاتێك بۆ روون بووەوە لە ئەستەمبوڵ دۆستە تورکەکانم زۆریشیان دەربارەی کورد بۆ گێڕاومەتەوەو ساتێك منیش (دوکتۆر جمال)لیم پرسی : ئایا هیچ کاتێك خۆی بە زمانو وێژەی کوردەوە خەریك کردووە؟ لە وەرامدا پێی ووتم ئارەزووی شتیوا ناکەم.... ساتێك لە مامۆستا ئەڵمانیەکەم پرسی ئەوەی لە دۆستە تورکیەوە بیستویەتی چیبووە؟ لە وەرامدا وتی : خۆ شتەکە ئاشکرایە کە هەموو کورد هەر جەردەو قاچاخچیی حەشیشەن!!)).

دوکتۆر جمال لە باسەکەیدا دەپرسێو دەڵێ : تۆ بڵێی ئەم کابرا ئەکادیمیە هێندە نەفام بێتو نەزانێ لە هەموو دنیادا نەتەوەیەك نیە بێ مێژوو بێت؟ هەتا قەرەچو هیندیە سوورەکانیش مێژووی خۆیان هەیە... تۆ بڵێی ئەم کابرایە باوەڕ بەوەبنەکا ئێمەی کورد وێژەیەکی خەملاوو گەشە کردوو، مۆسیقایەکی شیرینو هونەرێکی میللی پێشکەوتوومان هەیە؟ تۆ بڵێی ئەم کابرایە لەوە نەگەیشتبێت چەتەگەرییەکی یەکە یەکەو لێرەو لەوێ سەدەکانی رابوردوو نابێ بکرێ بە پێوانەو پێناسەی رەوشتو خووی میللەتێك لەم سەدەیەدا؟

ئەگەر جەنابی پرۆفیسۆر لە بانك بڕینو پەلاماردانو دەستدرێژی کردن بۆ سەر ژنانو کوشتنو رووتکردنەوەو بازرگانێتی تلیاکی رۆژانەی وڵاتەکەی بێخەبەرە، باش وایە تەنها جارێك رۆژنامەکانی (Bildzeitung) و (Abendzeitung) یا (Morgen post)ی برلینی بخوێنێتەوە وەکوو ئەوەی لە مانگی ئابی /١٩٧١دا چۆن رۆژنامەکان بڵاویان کردبووەوە تاقمێکی بانك بڕ لە

شاری میونیخ هەموو دانیشتوانی شارەکەیان تۆقاندبوو، ئەگەر ئەم راستیانە لای جەنابی پروفیسۆر ئاشکرا نین و سەریان لێ دەرناکا، دیارە شایانی ئەوە نیە مامۆستای قوتابخانەی سەرەتاییش بێت چ جای زانستگە.

دوکتۆر جمال لە لاپەڕە / ٣٩ی هەمان سەرچاوەدا نموونەی پێچەوانەی ئەوەی پێشووی باسکردووە کە ساتێك (Herbert Rittinger) ویستبوی بچێت بۆ کوردستان، رۆژهەلاتناسێك نەسیحەتی کردبوو نەچێت چونکە کوردەکان زۆر سەرەتایین بەلام ئەو ترس دای نەگرت و ساتێك گەڕایەوە گەشتنامەکەی گەواهێکی تر بوو باسەکەی قورێك بوو سووی بەدەمی ئەوانەدا بوختانیان بۆ کورد دەکرد.

دوکتۆر جمال نەبەز لەو باسەیدا بەرپەرچی بۆچوونە بێ بنج و بناوانەکانی دوکتۆر مکنزیشی داوەتەوەو لە کۆتاییدا وتوویەتی : دوژمنان زۆرن... راستەوخۆو ناڕاستەوخۆ... دەی سا چیبکەین...؟ واز لە کوردایەتی خۆمان بێنین و خۆمان بتوێنینەوە؟ کۆڵ بدەین و واز لەو داوایەمان بێنین کە ئێمەش نەتەوەیەکین و مافی خۆمان هەیەو دەمانەوێ ئازادانەو بە سەربەستی بژین، یان هەر بە دیلی و نۆکەری وەکوو مرۆڤی دەرەجە دوو بژین هەروەکوو رۆژنامەنووسی ئەلمانی (Rolf w. Schloss) بێ شەرمانە پێشنیازمان بۆ دەکا؟!

بەشی دوهەم

(کوردستان بەشێوەیەکی گشتیو باکووری کوردستان بەتایبەتی)

أ ــ جوگرافیای کوردستانو ڕوو پێوانەی کوردستان.

ب ــ سەرژمێری کوردو عەشیرەتەکانی باکووری کوردستان.

ج ــ زمانی کوردیو شێوەکانی.

د ــ ئاینی کورد.

ه ــ ڕەوشتی کورد.

نەخشەی کوردستان

نەخشەی کوردستان

أ ـ جوگرافیاو ڕوو پێوانەی کوردستان :

دەربارەی جوگرافیای کوردستان‌و ڕووپێوانە (مساحە)ی کوردستان کێشەیەکی زۆر هەیەو داگیرکەرانی کوردستان هەمیشە تەقەلای ئەوەیان داوە لە هیچ کتێب‌و نەخشەیەکی جیهاندا باسی کوردو نەخشەی کوردستانی تیادا ناونەبرێت‌و گەلێك سەرچاوەش بەبیانووی ئەوەی کورد لەناو خاکی خۆیدا نەخشەیەکی سیاسی نیەو هەرپارچەی بە بەشێك دەژمێردرێت لە خاکی ئەو وڵاتانەی دەستیان بەسەر ئەو بەشەی کوردستاندا گرتووە باسی نەخشەی کوردستانی پشت گوێ خستوە، بەلاَم لەگەڵ ئەوەشدا نووسەرو زاناو لێکۆڵەرەوەی بێگانەی واش هەبووەو هەیە تەقەلاکانی دوژمنی کورد کاری تێنەکردون‌و هەریەکەیان بە پێی شارەزابوونی خۆی دەربارەی جوگرافیای کوردستان دواوەو بەرپەرچی ئەو درۆو دەلەسانەیان داوەتەوە کە دژی کورد بلاَوکراوەتەوە.

لەم باسەدا هەوڵ ئەدەم لەو سەرچاوانە بدوێم بە شێوەیەکی زانیاریانە باسی جوگرافیای کوردستانیان کردووە، کە بێگومان ناتوانرێ باسی جوگرافیای باکووری کوردستان لە هەموو جوگرافیای کوردستان جیا بکرێتەوە:

باسیل نیکتین لە کتێبەکەیدا سەرچاوە /٥٤ دەربارەی جوگرافیای کوردستان وتوویەتی : کوردستان لە باکوورەوە ناوچەکانی ئازربایجان‌و لە ڕۆژئاوایدا عراقی عربی‌و لە باشووریدا خوزستان‌و لە ڕۆژهەلاَتیا عراقی فارسی بووە بەپێی کتێبەکەی (قزوینی) کە (نزهة القلوب)ە، چاپی ساڵی ٧٤٠ی کۆچی، وتوویەتی لە سەدەی چوارەمی زایندا کوردستان بریتی بوو لە (١٦) قەزای ئیداری‌و هەموو مێژوو نووسەکان لەسەر ئەوەن ئەو ووشەی کوردستانی فارسی‌یە هەرئەوەیە عەرەبەکان پێیان ووتووە (مقاطعة الجبال)، بەلاَم بەشەکەی کوردستانی ئیمڕۆ کەوتۆتە ناو چوارچێوەی سنووری تورکیاو عراقەوە. لەدوای هاتنی مەغۆلەکان‌و هێرش بردنیان بۆ سەر کوردستان، کوردستانی ئێران مایەوە سەر ناوچە شاخاویەکان‌و پاش ئەوە فارسەکان همدان‌و لورستانیان خستەژێر دەسەلاَتی خۆیانەوەو مایەوە سەر (ئەردەلاَن) کە پایتەختەکەی (سنندج ـ سنە) بووە.

له کۆتایی سەدەی حەفدەهەمدا عوسمانیەکان ووشەی کوردستانی تورکیایان بە یەکێك لە ویلایەتەکان ناویردوە کە (درسیم)و لیوای (موش)و دیاربکر بووە. بەڵام ئیمڕۆ کورد لەناو خاکێکی فراوانا دەژی کە لەنزیك بغدادەوە دەس پێدەکاتو لە دەوروبەری (مندلی)یەوە بە درێژایی سنووری ئێرانو عراق بەرەو باکور دەچێتو بەناو خاکی ئێرانو تورکیادا دەڕوا هەتا دەگاتە چیای (ئارارات).

ئەمین زەکی لە کتێبەکەیدا سەرچاوە /٣٢دا ئاماژەی بۆ نەخشە جوگرافیاییەکەی (مارك سایکس) کردووەو وتوویەتی بە پێی یاداشتەکەی (سن مارتن) باسی وڵاتی (کوردوئین) کراوە کە (کوردچیخ)یشی پێ وتراوە کە بەزمانی ئەرمەنی مانای خاکی کورد دەگرێتەوەو بە زمانی (چرکسی)یشی پێی وتراوە (کرد چیکو) کە کەوتۆتە نێوان ناوچەی (واسپورکان — وەرگێری کتێبەکەی ئەمین زەکی محمد علی عونی وتوویەتی واسپورکان ناوچەیەکی ئەرمەنی بووە)و لە خوارویدا ناوچەی ئاشور بووە.

بەڵام لە کتێبی (مێژووی رۆژهەڵاتی کۆن)دا نوسینی (نورمان) وتراوە شوێنی کورد لە خلیجی فارسەوە هەتا دەریاچەی (قزوین)ە.

لێکۆڵەرەوەی بەناوبانگ (مستر Lestrange) لە کتێبەکەیدا (The loads of the Eastern caliphate) چاپی لندن ساڵی١٩٠٥ وتوویەتی وڵاتی کورد لە پێنج ناوچە پێك هاتووە : خوزستان ، شاخەکان ، عراق، ئەران (موکان — موقان)و ئازربایجان. ئەمین زەکی لە باسەکەیدا وتوویەتی ووشەی کوردستان بۆ یەکەم جار لەلایەن سەلجووقیەکانەوە بەکارهێنراوەو چوارچێوەی سنوری کوردستان بە پێی دەسەڵاتی داگیرکەران کەمو زیادی کردووە.

بە پێی کتێبی (نزهة القلوب في المسالك والممالك)ی (حمدالله المستوفي) مێژووناسی بەناوبانگ لەو کتێبە فارسیەیدا وتوویەتی شاری (بەهار) کە هەشت میل لە همدانەوە دوورە پایتەختی مقاطعەی کوردستان بووەو لە دواییشدا شاری (سلطان ئاباد) کراوە بە پایتەختی (لە پەراوێزی لاپەڕە/٥ی کتێبەکەدا وتراوە سوڵتان ئاباد چم چماڵی ئێستە بووە.

بە پێی کتێبەکەی حمدالله المستوفي کوردستان بریتی بووە لە (١٦ ناوچە)، کە وەرگێڕی کتێبەکەی ئەمین زەکی لە پەراوێزی لاپەڕە /٦ی کتێبەکەی ئەمین

زەكی‌دا ناوەكانی ئەو ناوچانەی بەم جۆرە ناو بردوە :(ئالانی، ئالیشتار، بهار، خفتیان، دربندی تاج خاتون، دربندی زنكی، داریریلو، یزبیل- وتوویەتی راستیەكەی زبیل بووە، دینور، سلطان ئاباد، شهرزور، كرمنشاه، كرندو خوشان، كنكور، ماهی دشت، واسطام ـ بهستون).

ئەوی لەو پەراوێزەدا دەری ئەخا ئەو ناوچانە بریتی بوون لەوانەی رۆژهەلاتو باشووری كوردستاندا بوونو ئاماژە بۆ ناوچەكانی باكور نەكراوە لەگەڵ ئەوەی (میستر Lestrange)یش یەك ناگرێتەوە كە باسی پێنج ناوچەی كردووە.

ئەمین زەكی لە لاپەڕە / ٩ی كتێبەكەیدا دوبارە باسی ئەوەی كردووە كە سنوری كوردستان بەپێی دەسەلاتی داگیركەران گۆڕدراوەو بۆ نموونەی ئەوە وتوویەتی : بەر لە شەڕی قرم (لە نێوان عوسمانیو روسدا) كوردستان (مەبەستی ئەوەی ژێر دەسەلاتی عوسمانی بووە)بریتی بووە لە لیواكانی (وان، هەكاری، بایزیدو موصل) بەلام دوای ئەو شەڕە ئەو ناوچانە بەسرانەوە بە (ئەرزرۆم)ەوە.

ئەگەر لە زەمانی عوسمانیدا هێڵێك بكێشرایە كە لە (قارص)ەوە دەستی پێ بكرایەو بە ئەرزرۆمو ئەرزنجانو دەرسیمو خربوطدا برۆشتایە تا دەگەیشتە دیاربكرو لەوێوە بە درێژایی روباری دجلە برۆشتایە هەتا (جبل حمرین)، دەتوانرا ئەوە بە هێڵی رۆژئاوای كوردستاندا دابنرێت.

ئەولیا چلبی لە گەشتەكەی ساڵی ١٠٦٥ی كۆچیدا /سەرچاوە /٥١ ولاتی ئەرزرۆم (ئەرزن رۆم)ی بە سنوری باكووری كوردستان داناوە كە لە وێوە بە شارەكانی: وان، هەكاری، جزیرە، عمادیە، درتنگ تێپەڕ دەكات تا دەگەیتە بصرە كە درێژاییەكەی (٧٠) قۆناغو پانتاییەكەی لەوە كەمتر بووە.

دوكتۆر جەمال نەبەز لە لاپەڕە / ١٧ی سەرچاوە/ ٩٤دا وتوویەتی:((بەلای كەمەوە لە سەدەی دوازدەهەمدا لە لایەن سوڵتان (سنجەر)ی سلجوقیەوە بە شێوەیەكی رەسمی دان بە بوونی نیشتمانی كوردا نراوەو ناوی كوردستان بە درێژایی سەدەكانی ١٦ـ٢٠ لە ئەدەبیاتی سیاسیو ناسیاسیی دەوڵەتی قاجاریو عوسمانیو قەیسەری روسیاو ئەورووپای رۆژئاوادا ناوی هاتووەو لە سەدەی شازدە بە دواوە چەند نەخشەیەكی كوردستان لەلایەن ئەورووپیەكانەوە

کێشراوە کە یەکێك لەوانە ئەو نەخشەیە لەلایەن (A. lafvreri) ی ئیتاڵیەوە لە ساڵی ١٥٦١ داو نەخشەیەکی تر لە سەدەی حەقدەدا لەلایەن جوگرافیا زانی فەرەنسی (Guillau Mede La Croyere) کە لە نێوان ساڵانی ١٦٧٥ ـ ١٧٢٦ دا ژیاوە کێشراوەو ووشەی کوردستان لەلایەن دیپلۆماتو گەشتوەرەکانی ئەوروپاوە لە سەدەی شازدەهەمەوە بەکار هێنراوە.

کوردستانی ئیمڕۆ بە نیشتمانێك دائەنرێت کە زمانو کلتوری تایبەتی خۆی هەیە، بۆ وێنە لەو داخوازیەدا کە دوو سناتوری بەلجیکی (خانم Ven Puymbroeck) و (P. Ven Roye) لە ١٩٨٥/٧/١٧دا دابویان بە حکومەتی بەلجیکا بۆ ئەوەی دەسدرێژی کردنی رژێمی تورك بەرامبەر کورد بخرێتە بەرچاوو سنورێك دابنرێت بۆ ئەو دەستدرێژی کردنە، لە پێشەکیی داخوازیەکانیانا دەربارەی کوردستان ووتویانە:((کوردستان ولاتێکە لەسەر نەخشەی جیهان دەستنیشان نەکراوە، بەلام لە رووی زمانو کلتورەوە بەیەکەوە بەستراوەو ژمارەی کورد نزیکی ٢٥ ملیۆن دەبێت. کوردستان دەکەوێتە ناوجەرگەی ئاسیای ناوەڕاستەوەو رەنگە بێشکەی شارستانێتی ئێمەش بێتو نزیکەی چوار هەزار ساڵێك دەبێ بەو ناوەوە یا بە ناوێکی ترەوە ناسراوە)).

مارسیلا گالیتی لە کتێبەکەیدا، سەرچاوە/٧٤ دەربارەی جوگرافیای کوردستان هەوڵی داوە وەکوو سەرچاوەکانی تر باسی هەندێ ئەمارەتی کوردی کردووە کە وتوویەتی کوردستان کراوە بە پێنج ئەمارەتی گەورەی ئیسلامییەوە کە لە ژێر دەسەلاتی (بابی عالی) دایەو هەندێکی تریش لە ژێر دەسەلاتی فارسیدایەو ئەوانەی ژێر دەسەلاتی بابی عالی بریتین لە : بدلیس، جزیرە ـ کەلای هەندێ لە شارەزایانی جوگرافیا بە مەملەکەتی (Bolimi ـ کە مەبەست جزیرەو بۆتانە) ناسراوە، ئەمارەتی عمادیە، ئەمارەتی جۆڵەمێرگ، ئەمارەتی قەلاچوالان (مەبەستی بابان بووە) کە دەتوانرێ لەو ئەمارەتانە (١٢) هەزار چەکدار پێك بێت.(لام وایە ئەو کتێبەی سەرچاوە/٧٤ هەرچەندە وتراوە لە رۆما ساڵی ١٩٧٨ چاپکراوە، بەلام وادیارە بەرلە ماوەیەکی زۆر نوسراوەو ئامادە کراوە بۆ بلاوکردنەوە، چونکە باسی زۆر رووداوی تیادا کردووە بەر لە ساڵی ١٩٧٨رویداوە، جگە لەوە وادیارە زانیاریش دەربارەی ئەمارەتەکانی کورد

هەرئەوەندە بووە کە ناوی هێناونو گەلێك ئەمارەتی تریش هەبووە ناوی نەهێناون).

ماریلا گالیتی لە باسەکەیدا وتوویەتی کوردەکان لەناو خۆیانا لەسەر سەرکردایەتی نارێکنو یەك ناگرن. لە لاپەڕە/٢٩٠ی ئەو سەرچاوەدا ماریلا باسی گەڕیدەیەکی کردووە ناوی (Agostino March) بووەو لە نێوانی ١٨٠٥ ـــ ١٨٧٥دا ژیاوەو کتێبی دەرکردووە دەربارەی گرنگیتی کوردستان لەڕووی بازرگانیەوە (لام وایە ئەم سەرچاوەیە تاکە کتێبە کە باسی گرنگی کوردستانی کردبێت لە رووی ستراتیژی بازرگانیەوە) کە ووتویە:((لەدوای ئەوەی لە دەریادا رێگەی (رأس رجاء الصالح ـــ خوارووی ئەفریقا) دۆزرایەوە، ئیتر بایەخدان بە کوردستان لە رووی رێگاویانی هاتوچۆکردنی بازرگانیەوە بەناو کوردستانا کەم بووەوە چونکە دوای ئەوە ئیتر پێویستی بەوە نەما ماڵی بازرگانی کە لە دەریای سپیەوە دەهات ناچاربێت بەناو خاکی کوردستانا بەوڵاغو کەرو ئێستر بگوێزرێتەوە بۆ رۆژهەڵات)).

ماریلا گالیتی ئاماژەی بۆ کتێبەکەی (جوزیب کامباتلی) کردووە بەناوی (مێژووی ناوچەکانی کوردستان) کە لە نێوان ساڵانی ١٧٦٢ ـــ ١٨٣٥دا ژیاوەو ئەو کتێبە لە ساڵی ١٨١٨ لەشاری (ناپولی) چاپکراوە کە بە یەکەم کتێب دەژمێرێت هەتا ئەو سەردەمەی ئەو کە هەموو کتێبەکەی تەنها بۆ کوردستان تەرخان کرابێت لەلایەن نووسەرێکی بێگانەوە.

دەربارەی جوگرافیای کوردستان، دریە محمد علی عونی لە کتێبەکەیدا سەرچاوە /٣٥ ئاماژەی بۆ باسیکی (طبری) کردووە کە وتوویەتی هارون الرشید لە ساڵی ١٧٤ی کۆچیدا کە چۆتە (باقردی)و (بازبدی) لەوێ کۆشکێکی دروست کردووەو شاعیرێك دەربارەی ئەو کۆشکە وتوویەتی :

بقردی وبازبدی مصیف مربع   وعذب یحاکی السبیل برودة

وبغداد ما بغداد أما ترابها   فجمر وأمّا حرها فشدید

(لە راستیدا ئەو دوودێرە نە لە کێشو نە لە قافیەدا لەگەڵ یەکتردا رێك ناکەونو دوریش نیە هەر دێرە هی شیعرێکی جیاواز بووبێت) یاقوت الحموي لە (ابن الأثیر)ەوە وەری گرتووە کە وتوویەتی وڵاتی بقردا بەشێکە لە

ولاتی جزیرەی ابن عمر کە لە ٢٠٠ شارو دێهات پێك هاتووە. دریە محمد علی عونی ئەلی:

نیشتنەوەی کەشتی نوح لەسەر چیای جودی لە قورئاندا باسی کراوە: (واستقرت علی الجودي) دەربارەی ڕووپێوانەی (مساحە)ی کوردستان چەند سەرچاوەیەك باسیان کردووە.دریە محمد علی عونی ڕووپێوانەی کوردستان بە پتر لە (٥٠٠)هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەی داناوەو وتوویەتی: (رامبو)ی کاتبی فرنسی ئەو ژمارەیەی بە (٥٣٠) هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەیی داناوە.

بەلأم ولید حمدي الأعظمي لە کتێبەکەیدا سەرچاوە /٢٣ ڕووپێوانەی هەموو کوردستانی بە (٤٠٩٦٥٠)کیلۆمەتری چوارگۆشەیی داناوەو وتوویەتی لەو ژمارەیە (١٩٤٤٠٠) کیلۆمەتری لە باکووری کوردستاندایەو بەرزترین چیای کوردستان بریتیە لە چیای ئارارات کە لای کوردەکان بە چیای ئاگری بەناویانگەو لای ئەرمەنیەکان بە شوێنێکی زۆر پیرۆز دادەنرێتو پێی دەڵێن (ماسیس).

چیای ئارارات دەکرێ بەدوویەشەوە : ئاراراتی گەورەو ئاراراتی بچووكو بەرزترین لوتکەی دەگاتە (٥١٦٨)مەتر لە ئاراراتی گەورەدلو لە ئاراراتی بچووکدا بەرزترین لووتکەی (٣٩١٤)مەترە بەلأم عبدالرحمن قاسملو لەسەرچاوە /١٦دا بەرزایی چیای ئاراراتی بە (٥٢٢٨)مەتر داناوە وە لەدوای ئەو چیای (ڕەشکۆ)یە لەناوچەی (جیلو) کە بەرزاییەکەی (٤١٦٨) مەترەو بەرزایی ئاراراتی بچووك (٣٩٢٥) مترە کە جیاوازیەکی ئاشکرا هەیە لەگەڵ ئەوەی ولید حمدیدا.

دەربارەی گۆلەکانی باکووری کوردستان ولید حمدی باسی دوو گۆلی کردووە :یەکەم گۆلی (وان) کە بەرزاییەکەی لەژوور تەختایی دەریاوە بریتیە لە (١٧١٥)مەترو قولاییەکەی (١٠٠)مەترو ئاوەکەی پڕە لە مادەی صۆداو بۆ خواردنەوە دەس نادلو ڕووپێوانەی بەشێوەیەکی گشتی بریتیە لە (١٤٦٠)کیلۆمەتری چوارگۆشەیی.

گۆلی دوهەم وەکوو ولید حمدی باسی کردووە ناوی (کب)ە دەکەوێتە ژووروی ئاراراتەوەو ئاوەکەی شیرینە چونکە لە توانەوەی بەفر پێك دێو سەوزایی و لەوەرگایەکی زۆری بەدەورا هەیەو ڕووپێوانەکەی (١٥٠٠) کیلۆمەتری چوارگۆشەییە.(دەربارەی گۆلی دوهەم کە ولید حمدی باسی کردووە، چاوم گێڕا

بە نەخشەی باکووری کوردستاندا بەڵام ناوی (کب)م بەرچاونەکەوت بەڵکو گۆلێك هەیە بەناوی (Keban ـ کیبان) کە رەنگە مەبەستی ئەمە بێت).

ئەوی سەرنج ڕادەکێشیت لەوەی ولید حمدیدا دەربارەی ڕووپێوانەی گۆلی وان کە وتوویەتی بریتیە لە (١٤٦٠) کیلۆمەتری چوارگۆشەیی، لەوە ئەچێ هەڵەیەکی چاپەمەنی بێ، چونکە گۆلی وان ڕووپێوانەکەی لە هی (کب ـ کیبان) زۆر گەورەترە کە ئەمەی دوایی بە (١٥٠٠)کیلۆمەتر ژماردوەو ئەوی تر عبدالرحمن قاسملو لە کتێبەکەیدا دەربارەی ڕووپێوانەی (وان) کەبە (٣٧٦٥) کیلۆمەتری چوارگۆشەیی داناوە دەبێ ڕاستربێت لەوەی ولید حمدی.

دەربارەی ڕووپیوانی هەموو کوردستان عبدالرحمن قاسملو بە (٤٠٩٦٥٠) کیلۆمەتری چوارگۆشەیی داناوە کە بەقەد ڕووپێوانەی هەموو بەریتانیاو هۆڵەندەو بلچیکاو سویسرەو دانیمارك زۆرترە. دەربارەی رووبارەکانی ناو خاکی کوردستان عبدالرحمن قاسملو باسی سێ روباری کوردستانی کردووە :

١ ـ روباری ئاراس : بەناوچەی (بینگول)دا ئەڕواتو لە نێوانی سنوری تورکیاو روسیاو ئێراندا تێپەڕ دەکاتو تا دەگاتە دەریای (خزر ـ قزوین)و درێژایی روبارەکە (٩٢٠) کیلۆمەترەو (٤٢٥) کیلۆمەتری بەناو خاکی کوردستاندا دەڕوا.

٢ـ روباری دجلە : لە گۆلاوی (ئوغول ـ جوك) لەنێوان شاخی تورۆس، لە رۆژهەلاتی خواروویدا کە دەکەوێتە باکووری شاری دیار بکر هەڵدەقوڵێتو درێژاییەکەی (٦٠٠) کیلۆمەترەو (٤٠٠) کیلۆمەتری بەناو خاکی کوردستانا تێپەڕ دەکات.

٣ ـ روباری فرات : بەشێکی لە (دوملوتەپ) لە باکووری ئەرزڕۆم هەڵدەقوڵێت کە ئەو بەشەی پێی دەڵێن (قرەصو). درێژاییەکەی ئەو بەشە (٤٦٠) کیلۆمەترەو بەشەکەی تری لە (ئالان داغ)ەوە هەڵدەقوڵێت کە درێژاییەکەی (٦١٥) کیلۆمەترەو هەردوو بەشەکەی لە باکووری رۆژئاوای شاری (ئەزیغ) یەك دەگرنو دەبنێ بە روباری فرات.

دەربارەی یەکەم سەرچاوەیەك کە باسی جوگرافیای کوردستانو ڕووپێوانەی کوردستانی کردووە بریتیە لە کتێبی شرفنامەی بدلیسی کە دوکتۆر کمال مەزهەر لاپەرە /٣٥ی سەرچاوە /٣٩دا وتوویەتی :((شرفخانی بدلیسی یەکەم

کەسە هەوڵی داوە بەشێوەیەکی دروستو بێ پێچو پەناو دەسکاریکردن سنووری کوردستان دیاری بکاتو بەرلەو، بەتایبەتی لە رۆژگاری سەلجووقیەکانا ووشەی کوردستان بەو مەڵبەندانە وتراوە کە کەوتبوونە نێوان ئازربایجانو لورستانو رۆژئاوای زنجیرە شاخەکانی زاگرۆسەوە، بەڵام لە شرفنامەدا سنووری کوردستان لە (ملاطیە)وە دەس پێدەکاو لەسەر رۆخی خلیج (مەبەستی خلیجی فارس — عربیە) کۆتایی دێتو ئەم بۆچوونەی شرفنامە لەدەستنیشانکردنی جوگرافیاو سنووری کوردستاندا نیشانەی سەرەتای پەیدابوونی هەستی نەتەوایەتی بووە لەناو سەردارانی کوردا)).

مێجر نۆیل لەگەشتەکەیدا، سەرچاوە /٢٧٪ی، لە لاپەرە /١٠یدا ناوی شوێنو ئەو گوندانەی لە باکووری کوردستاندا پیا گەڕاوە لەگەڵ ناو عەشیرەتەکانو سەرکردەکانی تومار کردووە کە لە بەشی دوای ئەمەدا باسی ئەو گەشتەی مێجر نۆیل ئەکەینو لە بەرگی دووەمیشدا هەندێ لەو باسەی کە پەیوەندی بە رووداوەکانی دوای شەڕی یەکەمی جیهانیەوە بە دوورودرێژ باسی دەکەین.

نۆیل لە گەشتەکەیدا دەربارەی ناوی شوێنو ناوچەکانی باکووری کوردستان بە پێی ئەو نەخشەیەی لەبەردەستدا بووە، وتوویەتی زۆربەی ناوەکان بریتین لە زاراوەی تورکی کە لە لایەن تورکەکانەوە ئامادەکراوە وەیا لەلایەن ئەو گەڕیدە ئەورووپیانەی بە کوردستانا گەڕاونو زمانی کوردییان نەزانیوەو وادیارە چەند پۆلیسێکی تورکیان لەگەڵا بووەو ناوەکانیان بۆ کردوون بە تورکی و ئەوانیش بە پێی ئەوە تۆماریان کردووەو بەوجۆرە ناوە کوردیەکان گۆڕاون بە تورکی (مێجر نۆیل لە گەشتەکەیدا جەلادت بدرخانو کامرانی برایو ئەکرمی جمیل پاشای دیاریکری لە گەڵدا بووە).

لەڕاستیدا ئەوەی مێجر نۆیل باسی کردووە دەربارەی گۆڕینی ناوی شوێنو ناوچەکانو گوندەکانو عەشیرەتەکان، تەنها ئەمە هەر لە باکووری کوردستاندا رووی نەداوە بەڵکو لە رۆژهەڵاتو باشووری کوردستانیشدا هەمان شت کراوەو لە باشووری کوردستاندا کاربەدەستانی عراق گەلێك شوێنو ناوچەیان لە کوردییەوە گۆڕیوەو ناوی تازەی عەرەبییان بۆ داناوەو بە پێی بڕیاری رەسمی ناوە کوردیەکان لابراون.

عمادالدینی دەوڵەتی، کە کوردێکی ناوچەی کرماشانە لە نامیلکەیەکدا بەناوی (کوهھای ناشناختە) باسی ئەو کەژو کێوانەی ڕۆژھەڵاتی کوردستانی کردووە کە ناوەکانیان لە کوردیەوە گۆڕاوە بۆ فارسیو بۆ ساغکردنەوەی ئەو مەبەستەی وەکوو خۆی باسی کردووە پەنای بردۆتە بەر (ئاڤێستا) کە ناوە ڕاستیە کۆنەکانی تیادا باسکراوە.

ئەوەی شایانی باسە، دوکتۆر فوئاد حەمەخورشید کتێبێکی تایبەتی بەناوی جوگرافیای کوردستانەوە چاپکردووە، بەڵام بەداخەوە ئەو سەرچاوەی ئەوم دەسگیر نەبوو تا سوودی لیٚ وەربگرم لەم باسەدا.

ب ـ سەرژمێری کوردو عەشیرەتەکانی باکووری کوردستان

١ ـ سەرژمێری کورد :

ژمارەی کورد لە هەموو کوردستانا بە شێوەکی گشتی و لە باکووری کوردستانا بەجیا باسێکی ئاڵۆزەو تا ئێستە کورد دەسەڵاتی سیاسی نەبووە بە شێوەیەکی سەربەخۆو دوور لە دەستێوەردانی داگیرکەرانی وڵاتەکەی بزانێت ژمارەی تەواوی کورد چەندەو داگیرکەرانی کوردستان تا ئێستە دژی ئەوەن ژمارەی کورد ئاشکرابکرێت‌و ڕێگەیان نەداوە لە کاتی سەرژمێریدا کورد بە ئارەزوی خۆی ناوو نەتەوایەتی خۆی تۆمار بکات‌و لە باکووری کوردستاندا دان بە میللەتی کوردا نەنراوەو نانرێ ویە (تورکی شاخاوی) حساب دەکرێن، بەڵام لەگەلٚ ئەوەشدا هەندێ نووسەر ئەگەر بۆیان ڕەخسابێت هەوڵیانداوە شتێك دەربارەی کورد بزانن ئەگەرچی بەرهەمی تەقەلاکانیان زۆرجار پڕ لە کەم‌و کوڕی بووە.

ئەمین زەکی لە لاپەڕە /١٩ی سەرچاوە /٣٢دا دەربارەی ژمارەی کورد وتوویەتی :

((ئەو میللەتانەی لەناو وڵاتی عوسمانیدا بوون بەهۆی شەڕەوە تووشی گەلێك کارەسات بوون‌و ژمارەیەکی زۆریان لیٚ ئاوارە کراوەو تووشی برسێتی‌و نەخۆشیی کوشندە بوون و باج‌و سەرانەیەکی زۆریان لیٚ سەنراوەو بووە بەهۆی

لەناوچونی هەزارانیان کە کورد لە ریزی میللەتانی ناو دەوڵەتی عوسمانیدا لە هەموویان زۆرتر زیانی پێ گەیشتوەو ژمارەی کەم بۆتەوە.

لەساڵی ١٩١٧دا کە هێزی دوهەمی سوپای عوسمانی تووشی برسێتی‌بوو، بەشێکی زۆری دانیشتوانی ناوچەی دیاریکر ئاوارەو پەرەوازە بوونو رویانکردە موصلو حلبو ئەدەنەو لەو شوێنانەدا ژمارەیەکی زۆریان مردنو لەناو چوونو لە ئەنجامی شەڕی دەرسیمی ساڵی ١٩٢١ یشدا ژمارەیەکی ئێجگار زۆری کورد کوژراو ولاتی خۆیان بەجێ هێشت.

هەروەها لە شۆڕشی شێخ سعیدی پیران لە ساڵی ١٩٢٥داو لە شۆڕشی ئاگری داغدا باکووری کوردستان تووشی وێرانی بوو، بە هەزاران کورد کوژراو سیاسەتی بەزۆر کردنی کورد بە تورك بە ئاشکرا دەستی پێکرد، لەبەر ئەو هۆیانە شتێکی زۆر گرانە بوترێ سەرژمێری فلان شوێن ئەوەندەیە، بۆیە ناچارم پەنا ببەمە بەر ئەو بەڵگەو دۆکومێنتانەی بەر لە شەڕی یەکەم باسی ژمارەی کوردیان کردووە.

(مارك سایکس)ی بەناوبانگ لە کتێبەکەیدا (The caliph last hertage) بە دوورودرێژی باسی عەشیرەتە کوردەکانی باکووری کردووەو بە پێی نەخشەکەی ئەو هێڵی عەشیرەتەکان لە ولاتی عوسمانیدا بریتی بووە لە هێڵی : ئالشکرد - ئەرزرۆم - ئەرزنجان - زارا ئەگین - ملا طیە بهسنی - بیرەجك - ئورفە - خواروی طورعا بدین - جێ رێژگەی رویاری زێی گەورە.

دائیرەی معارفی ئیسلامی لە لاپەرە / ٤٤٠دا لە بەرگی چوارەمیدا دەربارەی کورد وتوویەتی : ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتەکانی ئەرزرۆم، وان، بدلیس، خربوط لە پێش شەڕی یەکەمدا (٦٤٢) هەزار کەس بووە (بەلام ئەمین زەکی خۆی لە کتێبەکەیدا کە لە ساڵی ١٩٢١دا نوسیویێتی ژمارەی ئەو ویلایەتانەی بە(٤,٥)ملیۆن داناوە). ئەمین زەکی لەهەمان کتێبدا ئاماژەی بۆ کتێبی (زەرد) کردووە کە لە لاپەرە /٢٣یدا کە حکومەتی فرنسە لە ساڵی ١٠٢٩ی کۆچیدا بەرامبەریە ١٨٩٢/ی زایین چاپی کردووە (بێگومان ئەو ساڵی هیجرییەی لەکتێبەکەی ئەمین زەکیدا چاپکراوە، هەڵەی چاپەمەنیەو راستیەکەی بریتیە لە ساڵی١٣٣٩ی کۆچی).

به پێی ئەم کتێبە ژمارەی کورد بە (٣٠١٢٨٩٧) کەس دانراوەو بەرامبەر بەمە(جەنرال سیلانجی)ی روسی ژمارەی کوردی باکووری لە پێش شەڕی جیهانیدا بە (٢٨٠٠٤٧٥)کەس تۆمار کردووەو بەرامبەر بەو ژمارانە حکومەتی عوسمانی لەسەرژمێریەکانی خۆیدا بەر لە شەڕی یەکەم ژمارەی کوردی بە شێوەیەکی رەسمی بە (٢٥٢٧٨٤٠) کەس داناوە.

ئەمین زەکی لە کتێبەکەیدا (کە لە ساڵی ١٩٣١دا چاپکراوە) وتوویەتی : لەبەر ئەوەی ئێستە شتێکی بێ سودە ئەگەر بوترێ ژمارەی کورد ئەوەندەیە چونکە لەسەر ژمێری رەسمی تورکی ئیمرۆدا لە باسی تورك بەولاوە باسی سەرژمێری هیچ میللەتێکی تری ناو تورکیا نەکراوە.

دائیرەی معارفی ئیسلامی لە لاپەڕە /٢٢٦ی بەرگی دوهەمیدا لە باسی لیوای هەکاریدا بەرلە شەڕی یەکەم بە (٣٠٠) هەزار کەسی باسکردووە، کەچی بەپێی کتێبی (المناك جوتی) کە ئەمین زەکی لە لاپەڕە /٢٣ ــ٢٤ی کتێبەکەیدا باسی کردووە وتوویەتی لە ساڵی ١٩٢٧دا ژمارەی کورد لە هەکاریدا بەجۆرێك کەم بووەوە کە گەیشتبووە (٢٥) هەزارکەس و کتێبی (التقویم السیاسی السنوي) لە ساڵی ١٩٢٦دا لە لاپەڕە /١٣٠٩دا ژمارەی هەکاریی بە (٣١٥٦٨)کەس داناوە.

ئەمین زەکی دەربارەی کەم بوونەوەی ویلایەتی بدلیس وتوویەتی کە چوار لیوا (بدلیس، موش، گنج، سیرت)بووە بەرلە شەڕی یەکەم (٣٩٨٩٠٠) کەس بووە، بەڵام بەپێی سەرژمێری حکومەتی تورکیا لەم ساڵانەی دواییدا (مەبەستی ساڵانی پێش چاپکردنی کتێبەکەی بووە لە ساڵی ١٩٣١دا) ژمارەی ئەو ویلایەتە بە (٢٨٢٥٧٨) کەس دانراوە. ناو شاری بدلیس خۆی کە بەر لە شەڕی یەکەم (٣٨) هەزار کەس بووە، بەڵام لە ساڵی ١٩٢٩دا بەپێی کتێبەکەی (المناك جوتی) ژمارەی شارەکە تەنها (٩) هەزار کەس بووە.

دەربارەی سەرژمێری ویلایەتی دیاربکر، ئەمین زەکی باسی ئەو سەرژمێرییەی کردووە کە لە کاتی خۆی بە پێی پەیمانی برلین لیژنەیەك دانرا بوو بۆ سەرژمێری ویلایەتی دیاربکرو پاش ئەوە لیژنەیەکی تێکەڵیش پێکهێنرا لە (بیکر پاشا)ی ئینگلیز و سعید پاشای کورد (مەبەست سعید پاشای باوکی شریف پاشای خندان بووە)و (میناس ئەفەندی) ئەرمەنی بۆ سەردانی ئەو لیژنەیەو بە پێی راپۆرتی ئەو لیژنەیە ژمارەی ویلایەتی دیاربکر بریتی بووە لە

(٨٤٠) هەزار کەس بەڵام لە ساڵی ١٣١٠/ی کۆچیدا ژمارەیان ئەوەندە کەم بوو بووەوە کە بوبوو بە (٤٨٢٩٤٠)کەس هەروەکوو لە کتێبی (ممالیك عثمانیە، تأریخ و جوغرلفیا لوغاتی ـ نوسینی علی جواد چاپی ئەستەمبوڵ لە ساڵی ١٣١٣ی کۆچیدا باسی کردووە.

ئەمین زەکی جگە لەوەئامازەی بۆ کتێبی (لاناسیون کورد) نوسینی (مسعود فانی) کردووە کە لە لاپەرە /٢٢دا هەروەکوو لەو یاداشتەی شریف پاشادا باسی کردووە کە لە ساڵی ١٩١٩دا دابووی بە کۆنفراسی ئاشتی، باسی ئەوە کراوە کە لە شاری ئەستەمبوڵیشدا ژمارەیەکی زۆر کورد هەبووە.

ئەمین زەکی لە کۆتایی ئەو باسەیدا دەربارەی کەم بوونەوەی ژمارەی کورد وتوویەتی :

((بێگومان کەم بوونەوەی ژمارەی کورد، جگە لەهۆی ئاوارە کردنو ئەو کوشتارانەی لە کورد کرابوون، هەندێ هۆی تریش هەبووە بۆ کەم بوونەوەی ژمارەی کوردو زۆر کوردی واهەبووە خۆی لە سەرژمێری شاردۆتەوە بۆ ئەوەی نەکرێ بە سەربازو لە دانی باجو سەرانەی زۆری جۆراو جۆر خۆیان رزگارکردووە. جگە لەوەی کە هەندێ ناوچەی دوورو سەختی وا هەبووە بە ئاسانی نەتوانراوە سەرژمێری تیادا بکرێت)).

لەو کتێبەی (Kurd and Kurdistan) نوسینی (chaland) چاپی ساڵی ١٩٨٠، وەرگێڕانی بۆ کوردی لەلایەن دوکتۆر ئەحمەد عوسمان، لە گۆڤاری (نووسەری کورد) ژمارە/٤ی ساڵی ١٩٨٦ دەربارەی سەرژمێری کورد لە باکووری کوردستاندا وتراوە: بە پێی سەرژمێری ساڵی ١٩٧٠ ژمارەی کورد لە باکووری کوردستانا، لە ناوچە کورد نشینەکانا بریتی بووە لە (٦,٢ملیۆن)و ژمارەی هەمووی بە کوردەوەو بەو کەمایەتیانەی تر کە هەبوون لەگەڵ ئەو فەرمانبەرو سەربازە تورکانەی لە ناوچەکانی ماردین،سیرت، غازیعینتابدا هەبوونو ئەو نۆ هەزار ئەرمەنیەی لەو ناوچانەدا بوون بریتی بووە لە (٧٥٥٦٠٠٠) کەس و لە هەندێ شوێنی تریشدا وەکوو (جیهان بیلی، هەیامان، کورتوغە، توقات، سایگری)و چەند شوێنیکی تریشدا کورد هەبووەو بە کورتی دەتوانرێ بڵێین ژمارەی ئەو کوردانەش کە لە دەوری ناوچە کوردیەکانا هەبوون بریتی بووە لە (٢,٥) ملیۆن لە ساڵی ١٩٧٠دا، بەوجۆرە ژمارەی کورد لە باکووری کوردستان

پتر لەو (٨,٥) ملیۆنە کە لە ٢٣٪ی ژمارەی هەموو دانیشتوانی تورکیا پێك دەهێنن.

نووسەر لە کۆتایی باسەکەیدا وتوویەتی لەگەڵ ئەوەشدا ژمارەی راستی کورد لە باکووری کوردستاندا بە دەستەوە نیەو لە هەندێ سەرچاوەدا ژمارەی کوردی باکووری کوردستان بە (١٢) ملیۆن دانراوە، ئەگەرچی لای رۆشنبیرانی کورد ژمارەی کورد زۆر لەوەش زیاترە.

لە کتێبێکی تردا (The Kurd)سەرچاوە /١ لە ساڵی ١٩٨٠دا ژمارەی کوردی بە (٨,٤٥٥) ملیۆن داناوەو ژمارەی هەموو دانیشتوانی تورکیای لەو ساڵەدا بە (٤٤,٥) ملیۆن داناوە. لەو باسەی دوکتۆر احمد عوسمان لە کتێبەکەی (chaland)ەوە وەری گرتووە باسی هۆی نەزانینی ژمارەی کوردی بە شێوەیەکی راست باس کردووەو وتوویەتی :

((بەهۆی جەورو ستەمو چەوساندنەوەی کورد لەلایەن تورکەکانەوە، ژمارەیەکی زۆر لە کوردەکان لەترسدا خۆیان بە کورد ناونووس نەکردبوو کە ئەم راستیە لە سەرژمێری ساڵی ١٩٦٥دا ڕاست بووەوە کە خۆم (chaland) لەو سەرژمێرییەی ئەو ساڵەدا بەشداریم کردبوو، گوێم لێبوو ساتێك پرسیارێك لە کوردێکی هەژارو بێ دەرامەد کرا ئایا زمانی زگماکت چییە؟ ئەو کوردە داماوە هەرچەند وشەیەکی بە زمانی تورکی نەدەزانی. لەترسدا لە وەرامدا ووتی : بنوسە زمانی تورکی، چونکە ئەمەوێ خۆم لە گیروگرفت بپارێزم و تووشی شەڕەشەق نەبم.

ئەو نوسەرە لە باسەکەیدا وتوویەتی : لەگەڵ ئەو هەموو شتانەدا ژمارەی کورد لەچاو ژمارەی تورك وردە وردە زۆرتر پەرە دەسێنیت، بۆ نموونە لەنێوان ساڵانی ١٩٤٥ ـ١٩٦٥دا ئەندازەی زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان بەهۆی زاو زێوە لەناو کوردا گەیشتبووە (٢٠٨٨٪) لەچاو هی تورکدا کە (٢٠٦٥٪)بووە.

٢ ـ عەشیرەتە کوردەکان لە باکووری کوردستاندا

دەربارەی ئەو عەشیرەتانە، دوو سەرچاوە بە دورو درێژ باسیانکردووە کە بریتین لە کتێبەکەی ئەمین زەکیو گەشتەکەی مێجر نۆیل لە باکووری کوردستاندا.

ئەمین زەکی لە کتێبەکەیدا سەرچاوە /٣٢، لە لاپەڕە /٣٧٢دا باسی کتێبەکەی (مارك سایکس)ی کردووە کە دانیشتوانی کردووە بە شەش بەشەوە لە (A هەتا F) و لە هەر بەشێکدا ناوی عەشیرەتەکانو شوێنیانو ژمارەی خێزانەکانی دەستنیشانکردووەو تەنها باسی عەشیرەتەکانی ناو ولاتی عوسمانی کردووە (مەبەست ئەوەیە باسی عەشیرەتەکانی ڕۆژهەلاتی کوردستانی نەکردووە، بەلام مێجر نۆیل لەگەشتەکەیدا باسی هەموو بەشەکانی کوردستانی کردووە). ئەوەی ئێمە لەو باسەی مارك سایکس دا تەنها مەبەستمانە باسی عەشیرەتەکانی باکووری کوردستانە.

ئەمین زەکی لەو لیستەیەی لە لاپەڕەکانی ٣٧٦ هەتا ٤١٥ باسی عەشیرەتەکانی بە دوورو درێژی کردووەو دەربارەی بەشی شەشەم (F) وتوویەتی مارك سایکس وتوویەتی :

((لە نزیك ئەنقەرە چاوم بە هەندێ لە تایەفەکانی کورد کەوت بە جلو بەرگو شێوەیانا لە هەندێ لە تورکەکانی دەوروبەری ئەرزڕۆم دەچوونو کە چوومە پێشەوەو هۆی ئەو لەیەکچوونەم لێ پرسین، لە وەرامدا وتیان ئەوانەی ئەرزڕۆم بەبنەچە دەگەڕێنەوە سەر ئەو (ئەنکشاری) یانەی سوڵتان سەلیمی یەکەم ئەو زەویو زارانەی دابوونێ کە ئێستە تیایا دەژین (لە شوێنی خۆیدا بە دوورو درێژی باسی ئەنکشاری دەکەین)، بەوەدا بۆم دەرکەوت (بۆ مارك سایکس) ئەو زەویو زارانە کاتی خۆی هی ئەو کوردانە بووە لەکاتیخۆیدا لەلایەن عوسمانیەکانەوە دوورخرابوونەوەو ئەنکشاریەکانیان لەشوێنی ئەوان نیشتەجێ کردبوو، هەروەها بۆشم دەرکەوت ئەو کوردانەی لە دەوروبەری ئەنقەرەدا بوون بریتی بوون لەو کوردانەی لە شوێنی خۆیان هەڵکەنرابوونو هێنرابوونە نزیك ئەنقەرەو بەزۆر ناچاریان کردبوون جلوبەرگی تورکی لەبەربکەن).

جگە لەو باسەی مارك سایکس کە ئەمین زەکی باسی کردووە، لە لاپەڕە/٤١٧ی کتێبەکەیدا باسی زەمانی سوڵتان سەلیمی یەکەمی کردووە کە لە زەمانی ئەودا هەشیرەتی (حسنانلو) لە شوێنەکانی خۆیانەوەلە چیاکانی نزیك بە شاری (بدلیس)ەوە گوێزرابوونەوە بۆسەر سنووری ڕوسیاو ئێران بۆ ئەوەی سنوورەکانیان پێ بپارێزنو ساتێك شا عباسی صفوی ئەو ناوچەیەی داگیر کرد،

ئەو عەشیرەتەو هەموو لکەکانی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوەو (زفرانلو، ئادامەنلو، گیوانلو) کە بەشێك بوون لەو عەشیرەتە، گواستنیەوە بۆ ناوچەی (خۆراسان)و لەوێ بەزۆر نیشتەجێ کران.

بێگومان بەشێکی زۆری حسنانلو لە شوێنی خۆیانا مابوونەوەو، ساتێك لە ساڵی ١٩٠٤دا پەیمانی سنوری ئێران و تورکیا مۆرکرا ئەو عەشیرەتە کەوتنە ژێر دەسەڵاتی عوسمانیەوەو لەبەر ئەوەی هۆزی (حیدرانلو)و (سیکانلو) زۆر دڕ و شەڕکەر بوون و هەمیشە پەلاماری موڵك و ماڵی ئێرانیەکانی سەر سنووریان ئەدا، بۆیە کاربەدەستانی فارس و عوسمانی لە زەمانی سوڵتان مەحمودی دوهەمی عوسمانی و (شاەفتح علی)ی ئێراندا پەیمانیکیان مورکردو لەسەر ئەوە رێك کەوتن ئەگەر ئەو دوو هۆزە دەستدرێژی بکەنە سەرخاکی ئێران، لەلایەن حکومەتی عوسمانیەوە تەمێ بکرێن.

ئەمین زەکی لە لاپەرە /٤١٨دا باسی ئەوەی کردووە لە کاتی شەڕی نێوان روس و عوسمانیدا عەشیرەتی حسنانلو لەو شەڕانەی ساڵانی ١٨٢٩و ١٨٥٤و ١٨٨٧ دا بوبوون بە لایەنگری روسەکان بە ئومێدی ئەوەی ئەو شوێنانەی بەدەست خۆیانەوە بووە هەر لە ژێر دەسەڵاتی خۆیانا بمێنێتەوە.

دوا سەرچاوەی گرنگ کە باسی عەشایرەکانی باکووری کوردستان و شوێنەکەیانی کردووە بریتیە لە گەشتەکەی (مێجر نۆیل) سەرچاوە (/٢٧کە لەماوەی ١٩١٩/٦/١٤ هەتا ١٩١٩/٩/٢١ لە باکووری کوردستانا کردویەتی و لەو گەشتەیدا جلادت بدرخان و کامرانی برای و ئەکرمی جمیل پاشای لەگەڵدا بووەو یاداشتەکەی پڕە لە وێنەی ئەو سەرۆك عەشیرەتانەی لە گەشتەکەیدا چاوی پێیان کەوتووەو گفتوگۆی لەگەڵدا کردون، کە ژمارەی وێنەی ئەو سەرۆك عەشیرەتانەو ئەو دیمەنانەی وێنەی گرتون بریتیە لە (٦١)، بەڵام بەداخەوە وێنەکانی کە بریتین لە فۆتۆکۆپیەکی زۆرکاڵ لەو دۆکیومێنتەی لە ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیادا هەیە، بویە بەپێی ئەو دۆکیومێنتەی یاداشتەکەی مێجر نۆیلی تیادا بلاوکراوەتەوە، لە لاپەرە /٢٩دا باسی عەشیرەتی (رشوان)ی کردووە کە ژمارەیان نزیکی (٤٠٠٠ ـ ٤٥٠٠) خێزان بووەو لەم شوێنانەی خوارەوەدا بوون:

یەکەم ـ ئەوانەی‌لە قەزای (کیاختـا)دا بـوون و ژمـارەی خێزانـەکانیان (۲۰۳۰) خێزان بووە لە (۹٤) گوندا.

دوهەم ـ ئەوانـەی لـە قـەزای (حصـن منصور)دا بـوون ژمـارەی گوندەکانیـان (۱۷) گوند بوومو هەمویان ۱٤۱۷ خێزان بوون.

سێهەم ـ ئەوانەی لە قـەزای (ملاتیـە)دا بـوون کـە لـە (۱۲) گونـدا بـوون ژمارەی خێزانەکانیان ٤٥٥ خێزان بووە ئەوانەی قـەزای (بیهسـنی) کـە گـەرمیان و کوێسـتانیان کـردووەو گوندنشـین نـەبوون (باسـی خێزانـەکانیان نـەکراوە) بەوپێیـە، ژمـارەی هەرچوار قەزاکە بریتی بووە لە (٤٠٨٢) خێزان لەناو (۱۲۳) گوندا.

مێجر نۆیل لـە لاپـەڕەی هـەمان دۆکیومێنتەکـەدا نـاوی عێلـەکانی ئـەو عەشیرەتی (رشوان)ەی بەم جۆرە باس کردووە:

۱ ــ عێلـی (کـارچور) ۲ ــ عێلـی (کوتـا) ۳ ــ عێلـی (علی‌خـان) ٤ ــ عێلـی (Brincha ـ برنچا) ٥ ـ عێلی (جیلا) ٦ ـ عێلی (زیراوکان) ۷ ــ عێلـی (کـەوی دوشلت) ۸ ـ عێلی (یـارلغ خـدرە سـوورە) ۹ ــ عێلـی (کوچـەر خـدرە سـوورە) ۱۰ ـ عێلی (جلێکان) ۱۱ ـ عێلـی (بـولام) ۱۲ ــ عێلـی (ئـەلگوران) ۱۳ ــ عێلـی (مولکان) ۱٤ ـ عێلی (مامورك) ۱٥ ــ عێلـی (گلومـان) ۱٦ ــ عێلـی (مامسـوور) ۱۷ ـ عێلی (تاشیکان) ۱۸ ـ عێلی (داری یوسف) ۱۹ ـ عێلی (دالان) ۲۰ ـ عێلی (کوسان) ۲۱ ـ عێلی (چاکلان).

نۆیل لە یاداشتەکەیدا ناوی سەرۆکی ئەو عێلانـەی باسـکردووەو دوورو نزیکـی هاوینە هـەوارو شـوێنی جێـی زسـتانی هـەر یەکـەیانی تۆمـارکردووەو وتوویـەتی عەشیرەتی رشوان هەتا بڵێی رەوشتیان بەرزەو میوان دۆستو دڵپاکنو بـەوەش ناوبانگیان دەرکردووە.

نۆیل لەهەمان یاداشتیا گەلێك زانیاری دەربارەی رشوان کۆکردۆتەوەو باسـی کردووە ئەمەی خوارەوە کورتەکەیەتی:

ئاینی رشوان : هەموو عەشیرەتەکەجگە لە بەشی (خدرە سوور) وە نیوەی عێلی بولام، ئەوانی‌تر هەمویان سونی مەزهـەبنو ئـەوانی‌تر کەمایـەتین شـیعەنو ژنو ژنخوازی لەنێوان ئەودولایەدا کەمە.

بەرگو پۆشتەنی: شەرواڵەکانیان شاڵەو کراسی رەنگاو رەنگی ئاڵۆ والا لەبەردەکەنو چاکەتەکانیان کە پێی دەڵێن (Takulla ـ تاکولا) بەتاڵە دەزووی سور چنراوەو کلاوەکانیان زیرە کە پێی دەڵێن (chit ـ چت).

شێوەی زمانیان کرمانجیەو رەنگە لە (٦ـ٧٪)ی شێوە زمانەکەیان جیاوازی هەبێت لەگەڵ ناوچەی دیاربکردا، ئەو گوندە وردانەی لەسەر رێگای شارەکانا بوون زمانی تورکیان دەزانی بەلاّم لەناو گوندەکانی تردا کەم کورد هەیە زمانی تورکی بزانێت.

مێژووی عەشیرەتی رشوان : بێگومان نۆیل وەکوو نموونەی یەکێك لە عەشایرەکانی باکووری کوردستان، باسی عەشیرەتی رشوانی بە دورو درێژی کردووەو لە لاپەرە/٣٠ دۆکیومێنتەکەدا باسی مێژووی رەشوانی بەم جۆرە کردووە:

سێچوار سەدە لەمەوبەر عەشیرەتی رشوانی یەکێك بووە لەو عەشیرەتە رەوەندانەی زستانان لە (Behesne ـ بهسین) دەژیانو هاوینان بەرەو نزیکی (Angora ــ ئەنقەرە) کۆچیان دەکرد. لە زەمانی کۆندا تورکەکان زۆرجار هێرشیان بردۆتە سەر ئەم عەشیرەتەو لە ئەنجامی ئەوەدا سنوورێك دانراوە بۆ مانەوەیان لە هاوینە هەوارەکانیانو هەندێ لەو عەشیرەتە لە ناوچەی (دەشتی هیمان) نیشتەجێ بوونو هەتا ئیمرۆش (تاکاتی گەشتەکەی نۆیل) هەر لەوێ ماونەتەوە.

بەشە زۆرەکەی ئەم عەشیرەتە گەڕاونەتەوە بەرەو خوار بۆ ناوچە شاخاویەکانی (بیهسنی)و (ملاتیا)و دێهاتی تازەیان ئاوەدان کردۆتەوەو بەشێکی تری ئەم عەشیرەتە لەدەوری (Killis) دائەنیشنو ئەڵێن ئێستە بەشێك لەوانە بوون بە بەشێك لە عەشیرەتی (جلالی)و لەسەر سنوری ئێران دائەنیشنو لە عەشیرەتەکەی خۆیان کە (رشوان)ە دوورکەوتوونەتەوە.

هەڵوێستی سیاسی رشوان: ئەم عەشیرەتە بە ئازاو شەڕکەر ناوبانگیان دەرکردووەو خاوەنی نزیك هەزار تفەنگی تازەو دوو هەزار فیشەکدانو هەرکاتێك بیانەوێ دەتوانن دوو هەزار شەڕکەر ئامادەبکەن. هەتا ئێستە (ساڵی ١٩١٩) نزیکی هەزار سەربازێکیان لەشەر (مەبەستی شەڕی یەکەمی جیهانی) رایان

کـردووەو لـەو هـەزارەی تـر کـە راپـان نـەکردبوو هـەر (١٠٠) سـەربازێکیان بەسـەلامەتی گەڕابوونـەوەو ئەوانـەی راپانکردبوو حکومـەتی تـورك زۆربـەی ماڵەکانیان سوتێنراون کەئەمە بۆتە هۆی قینێکی زۆر لە تورکەکان.

نۆیـل لـە لاپـەرە /٣١ی دۆکیومێنتەکـەدا باسـی سـەرکردەکانی رشـوانی کردووەکە یـەکێك لەوانـە حـاجی بـدر ئاغایـە کـە وتوویـەتی پیـاوێکی بالأبـەرزی ڕووخۆشـەو تەمـەنی نزیـك ٤٥سـاڵەو لـەناو عەشـیرەتەکەیدا زۆر زۆر بـەڕێزەو کاریەدەستانی تورکیـش دڵـی ڕادەگرن، هەرچـەند لەمەوبـەر بۆ چـەند مـانگێك گیرابوو لەبـەر ئـەوەی ژمارەیـەکی زۆر لـە سـەربازەکانی نـاو عەشـیرەتەکەی ڕایکردبـوو ئـەویش سـوور بـووە لەسـەر ئـەوەی ئـەو سـەربازانە نەدرێتـەوە بـە حکومەت. براکانی حاجی بدر ئاغـا بریتـی بوون لـە (زەینـەڵ بـەگ)، زەلامێکـی کەتەو زەبەلاحە، بەڵام لەناو عەشیرەتەکەدا دەستی نـاڕواو (حیدربـگ)ی براشـی گەنجێکی شۆخ و فیززلە.

نۆیل لە یاداشتەکەیدا باسی سەنگو کێشانی ئەو ڕۆژانەی کردووەو وتوویەتی (قیراتێك بریتیە لە شەش کیلۆ)و (٣٢قیرات دەکاتە یەك کتل) کە بریتیە لە ١٩٢ کیلۆ غرام. دەربـارەی پـارەی ئـەو ڕۆژانـە وتوویـەتی لیرەیـەك دەکاتـە حـەوت مـەجیدیو مەجیدیـەك بریتیـە لـە (٢٠ Piastres)و لـیرەی کاغـەز بـە (٣٥ Piastres)و کیسەیەك بایی پێنج لیرەی ئاڵتونە. بێجگە لەوە باسی نرخی هەندێ شـتی کـردووە لەگـەڵ بەرهەمـە سروشـتیەکان وەکـوو مـازوو و کـەتیرەو بـەڕوو صنۆبر (وتوویەتی پێی دەڵێن Markh مارخ).

نۆیل لە لاپەڕە /٣٢ی یاداشتەکەیدا باسـی بـەخێوکردنی مـاڵاتی کـردووە کـە چۆن بەهۆی شەڕەوە زۆر کەم بوبووەو باسی دەسڕەنگینێتی ژنی ئەو ناوچانەی کردووە کەبە تەونکاری (چنین)و دروستکردنی فـەرشو جاجمو بەڕەو گۆرەوی چنین زۆر چالاك بوونو رەشماڵیان لە مووی بزن دروسـتکردووەو ئـەو رەنگانـەی لە شتە چنراوەکانا بەکارهێنراوە لە ڕەگی گژوگیا دروستیانکردووە.

مێجر نۆیل لە یاداشتەکانیا لـەدوای عەشـیرەتی (رشـوان) باسـی عەشیرەتی (Atmiئـەتمی) کـردووەو وتوویـەتی : عەشـیرەتی ئـەتمی لەناوچـەی (گومیـش معادن) چەند سەدەیەك لەمەوبەر هاتوونە ئەو ناوچەیە کـە ژمـارەی خێزانـەکانی

(٥٦٥) خێزانەو لەوانە (١٥٠٥)یان بەدرێژایی ساڵ دەوارنشینن‌و لە قەزاکانی (بازار جیك)و (بەسمە)و (بوستان)و (ئاقچەداغ) دان.

ئەم عەشیرەتە لە شەڕی جیهانیدا (٢٠٠) سەربازیان دابو بە حکومەت بەڵام تائێستە (٣٠) کەسیان بەساغی گەڕاونەتەوە، ئەمانەش وەکوو (رشوان) زمانەکەیان کرمانجی‌یە وەکوو کوردی دیاربکر ئەدوێن. عەشیرەتی ئەتمی نیوەیان سونی‌و نیوەکەی تریان (علوی)ن، بەڵام هیچ کێشەیەك لە نێوانیانا نیەو ژن‌و ژنخوازی‌یان لەگەڵ یەکتردا هەیەو جل‌وبەرگی ئاینی لەناویانا زۆر کەم دەبینرێت.

هەرچەند عەشیرەتی (ئەتمی) بە ئازاو جەنگاوەر ناسراون بەڵام گرانە بزانرێ چەند چەکداریان هەیەو تفەنگێکی تورکی لەم ناوەدا نرخەکەی (٨) پاوەن دەگرێتەوەو فیشەکدانێکی پڕ لە (١٠٠) فیشەك بە (٥ ـ١٠) مجیدی‌یە.

هەتا ئێستە ئەم عەشیرەتە هیچ جورە دوژمنایەتیەکیان بەرامبەر ئینگلیز دەرنەبڕیوەو پڕۆپاگەندەی ئیسلامیەکان لەو ڕووەوە نەگەیشتووەتە ناوچەکەیان‌و لاشم وایە لەمەودواش کاریان تێ‌ناکا.

دوای ئەوە نۆیل چۆتە سەرباسی عەشیرەتی (Baizik ـ کە هەندێ جار پێشی دەوترێ Beske) کە لە گوندەکانی (سام سات)ی قەزای (حصن المنصور)دا ئەژین‌و وازانراوە لە ناوچەی (بۆتان)ەوە کۆچیانکردووە بۆ هەوارگەکانی ئیمرۆیان‌و ووشەی (Beske ـ بیزیك ووشەیەکی کوردیەو زۆربەی ئەم عەشیرەتە باڵا بەرزو شۆخ‌و شەنگن. بەشەکانی تری ئەم عەشیرەتە لە ناوچەکانی (خالفاتیا)و (بیرەجەك)و (سیڤرك)و (ئورفە)دا دەژین. هەندێ گوندیشیان لە ناوچەی (izoli) لە قەزای (ملاتیا)دا دەژین.

ئەم عەشیرەتە هەموویان سونین‌و لە گوندەکانیانا مزگەوت بەرچاو دەکەوێت‌و،خەڵکەکەی زۆر هێواش‌و مەنگ‌و ئاشتیخوازن بەڵام هەستی نەتەوایەتی کوردی‌یان تیادا بەهێز نیەو بەشێوەی کرمانجی ئەدوێن‌و تورکیش دەزانن. نۆیل لە لاپەڕە/٤٤ی دۆکیومێنتەکەدا باسی ئەوەی کردووە چون لە گژوگیاو بنێشتەتاڵ داوو دەرمان دروست ئەکەن. نۆیل لەباسی شوێنەوارەکانی ناوچەکەدا باسی دووقەڵای بچوکی کردووە یەکەمیان (Girritelleh –گری تیلە

(مەبەست گردی تیلەیە)، دوهەم (Grra kalahsamsay کە لە هەردوکیانا شوێنەواری کۆنی بەنرخ هەیە).

نۆیل لە لاپەڕە/٤٦ی دۆکیومێنتەکەدا چۆتە سەریاسی خێڵی (Gurrejik) لە قەزای (ئاقچی داغ) کە چەند سەدەیەك لەمەوبەر یەکێك لە باپیرانی سەرخێڵی ئیمڕۆیان کە (ئاصف ئاغا)یە لەناوچەی (درسیم)ەوە هاتونەتە ئەم ناوچەیەو ژمارەی خێڵەکە بە تێکرایی پتر لە (٢٥٢٠) خێزان‌و بەسەر (٣٨) گوندا دابەش بوون‌و نزیکی (٤٩٥) خێزانی تورکیش لە چوار گوندی ئەمانا دەژین‌و کوردنشینەکانی ئەم عەشیرەتە گەرمیان‌و کوێستان دەکەن‌و ٣/٢یان دەوارنشین‌و ئەوانی تر لەژێر کەپرا دەژین.

دەشتەکیەکانی ئەم عەشیرەتە بەزۆری بە زمانی تورکی ئەدوێن‌و (علوی)ن‌و هەتا بڵێی دڵپاك‌و میوانپەرستن‌و دەشتەکیەکانیان بەهۆی ئەوەی زۆر تێکەڵ بوون بەتورك تۆزێك لەو ڕەوشت‌و خوە لایانداوەو ئەوانەی دانیشتوانی چیاو لاپاڵی چیاکانن خاوەنی خاسیەتی ڕەسەنی مرۆڤی کوردن.

سەرۆکی ئەم عەشیرەتە (خلیل ئاغای ئابیلو) پیاوێکی بەساڵاچووی پێشکەوتنخوازەو رابردوییەکی پوخت‌و بەرزی هەیە، بەڵام عەیبەکەی ئەوەیە زمانەکەی خۆی لەبیرچۆتەوە، هەرچەند ئەندامانی خێزانەکەی بە کوردی ئەدوێن‌و خلیل ئاغا ئێستە دەسەڵاتی هاتۆتە کزی.

لام وایە ئەم عەشیرەتە نزیکی (٢٠٠ ـ ٣٠٠) تفەنگی تازەیان هەیەو لەکاتی شەڕی جیهاندا حکومەتی عوسمانی پتر لە هەزار خانوی ئەم عەشیرەتەی سووتاندبوو چونکە کوڕەکانیان لە سەربازێتی رایانکردبوو، حکومەتی تورك بەوەش وازی لێ نەهێنابوون، بەڵکو (١١) گوندی لێ داگیر کردبوون‌و دانیشتوانی ناوچەکانی تریان لەو گوندانەدا نیشتەجێ کردبوو. چەند ساڵێك لەمەوبەر ئەم خێڵە دژی حکومەتی عوسمانی ڕاپەڕیبوو حکومەت لە ئەنجامی ئەمەدا باجی ساڵانەی لەسەریان لە ٥٪ەوە کردبوو بە لە ٢٥٪.

نۆیل دوای ئەوە چۆتە سەریاسی قەزای (گورجیك) کە نزیکی (١٥٠٠) میلی چوارگۆشەیی دەبێ‌و بەشێکە لە متصریفێتی (مرعش)و ئەم قەزایە سنووری

دەگاتە ئەو ناوچانەی ئەرمەنیەکان مرخیان لێ خوشکردبوو چونکە بە بەشێك لـە ئەرمەنیایان دادەنا.

ج ـ زمانی کوردی‌و شێوەکانی زمانی کوردی

زمانەوانەکان‌و شارەزای مێژووی زمانی کوردی شێوەکان (لهجەکان)ی زمـانی کـوردی یـان کـردووە بەچـەند شـێوەیەکەوە کـە بریتـین لـە کرمـانجی‌و گـۆران‌و لوڕی‌و، کرمانجی‌یان کردووە بە دوو بەشەوە: کرمانجیی ژوور و کرمـانجی خـوارو (کە هەندێ زانا بە سۆرانی‌یان باس کردووە).

ئـەوی سـەرنج ڕادەکێشـێت ئەوەیـە پسـپۆڕان‌و زانایـان‌و مێژوونووسـان ئەوەندەی بایەخیان داوە بە مێژووی کـوردو بـە ڕەگـو ڕیشـەی کـورد، ئـەوەندە بایەخیان نەداوە بە زمانی کـوردی و بـە بەسـتنەوەی زمـانی کوردیـی ئێسـتا بـە زمانی باوو باپیرانی.

پوختەی بۆچوونی زانایان لەسەر ئەوەن زمانی کوردی دەچێتـەوە سـەر ئـەو زمانەی میدی‌یەکانی باووباپیری کورد پێی دواون‌و بە هیچ جۆرێك زمـانی کـوردی بەشـێك نیـە لـە زمـانی فارسـی‌و وەکـوو بەرلەمـە لەباسـی مێـژووی کـوردا ڕوون بوّتـەوە زمـانی کـوردی بـەر لــە زمــانی فارســی هــەبووەو کتێبــە پیرۆزەکـەی زەردەشت (ئاڤێستا)بە زمانی میدیای باوو باپیری کورد نوسراوە.

جارێك تۆفیق وەهبی باسی ئەوەی بۆکردم کە زمانی کوردی زمـانێکی کۆنـی ڕەسـەنەو ئـەو گۆڕانکاری‌یـەی بەسـەر هـەندێ لـە ووشـەکانیا هـاتووە تـا ئیمـڕۆ شتێکی ئاساییەو لە زمانەکانی هەموو میللەتانی تریشـدا ڕوویـداوەو بـۆ بەڵگـەی ئەو بۆچوونـەی سووکە دەسخەتێکی خـۆی نیشـاندام وەکـوو لیسـتەیەك چـەند زنجیرە ووشەیەکی زمانی کوردی ئیمڕۆی بەراورد کردووە لەگەڵ ئەووشـانەی لـە ئاڤێستاو لە زمانی فارسیی کۆندا بەکارهێنرابوون‌و، بەپێی ئەوەی تۆفیق وەهبی دەرئەکەوێ ئەگەرچی زمانی کوردی لە ڕیزی زنجیرە زمانەکانی (ئاری)یە، بـەڵام زمانی کوردی ووشەکانی لە هەموو شێوە زمانەکانی‌تر نزیـك بـە ئاڤێسـتایە وەیـا لەیەکتر دەچن (جارێکی تر لەباسی ئـاینی کـوردا دەگەڕێمـەوە سـەر ئەویاسـەی تۆفیق وەهبی).

ئـەمین زەکـی لـە لاپـەڕە/٢٩٧ی کتێبەکـەیدا، سـەرچاوە/٣٢ بـە دوورودرێـژی باسی زمانی کوردی کردووەو لێرەدا هەوڵ ئەدەم کورتەیەکی ئەویاسە پێشکەش بکـەم کـە وتوویـەتی :((بـەپێی لێکۆڵینـەوەکانی دوکتـۆر (سـپایزر) زمانـەکانی چواریەشەکەی شەعبەکانی زاگرۆس کە بریتی بـوون لـە (لۆلـۆ، گۆتـی، کاسـای، سۆباری) جیاواز بووە لەیەکتر، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا وشـەو نـاوی وا هـەبووەو هەیە نیشانەی ئەوەیە ئەو زمانانـە هـەموویان لـەکاتی خۆیـدا لەیـەکترەوە نزیـك بوون‌و هەندێ لە شارەزایان دەڵێن زمانـەکانی ئـەو چوار شـەعبە لـە زمانـەکانی (ئاری) دەژمێرێن‌و هەندێکی تـر لایـان وایـە زمانـەکانیان دەچنـەوە سـەر زمـانی قفقاسیەکان، ئەگەر چی هـەتا ئێسـتە لـە پشـکنینی شـوێنەوارەکانا بـە تـەواوی نەگەیشتونەتە بۆچوونێکی یەك گرتوو و هەتا ئێستە شتێکی ئەوتۆش دەربـارەی زمانی ئاری کۆن نەزانراوەو هیچ جـۆرە بەڵگەیـەك لـەو ڕووەوە دەسـگیر نـەبووە چونکە مێژووی فێربوونی نوسین‌و خوێندن لەسـاڵی ١٤٠٠ی پێش زایـین تێپـەڕی نەکردووە.

هەرچەند (دارمیس تیتر)ی شارەزاو نووسەری دراساتە ئێرانیەکان وتوویـەتی (ئاڤێسـتا) بـەزمانی میدیـەکان نوسـراوە، بـەڵام هێشـتا بەڵگەیـەکی تـەواو بەدەستەوە نیە دەربارەی زمـانی (میـدی)یـەکان تـا ئـەو زمانـە بـەراورد بکرێـت لەگەڵ ئەو زمانەی (ئاڤێستا)ی پێ نوسراوە.

(لـە پـەراوێزی لاپـەڕە/٢٦٨ی کتێبەکـەی ئـەمین زەکیدا وتـراوە (نۆڵدکـە) وتوویەتی هەندێ نووسینی هەڵکۆڵراو دۆزراوەتەوە کـە هـی زەمـانی میدیەکانـەو لای وایە ئەوانە بریتـین لـە شـوێنەوارەکانی (هاخـا منشـی)یـەکان کـە بنەماڵـەی هاخامنشیەکان ـ کیانی ـ هـەر لەهـەمان میللـەتی میدیـا بـوون‌و لـەکاتی خۆیـدا گواستنەوەی دەسـەڵات لـە (میـدی)یەکانـەوە بـۆ (أنتسـاف)و لەوانیشـەوە بـۆ (پارس) هەر بریتی بووە لە گۆڕینی دەسەڵات لە بنەماڵەیەکەوە بۆ بنەماڵەیـەکی ترو ئەم (پارس)ەش هەر بەشێك بـووە لـە شـەعبەکانی میدیاو تەنـها لـەزەمانی ساسانیەکانەوە بوون بە خاوەن کیانێکی سەربەخۆو زمانێکی تایبەتی.

دەربارەی ئەوەی (نۆڵدکە)، (ئسترابوون)ی جوگرافیاناسی کۆنـی یۆنـانی کـە لە سەرەتای سەدەی یەکەمی زایندا مردوە وتوویەتی : ((فورسەکان‌و میدیـەکان

لەکاتێ خۆیدا لەیەکتر دەگەیشتن‌و بەمەدا دەردەکەوێ زمانی فارسی‌و میدی ئەگەر چی لەیەکترەوە نزیك بوون بەلاَم لەیەکتریش جیاواز بوون‌و لە زەمانی ساسانیەکانا زمانی فارسی جێگەی زمانی (پهلوی)و (میدی) گرتەوە.

ئەمین زەکی لە لاپەرە/٣١٠ی کتێبەکەیدا لیستەیەکی بچووکی کردووە بۆ بەراورد کردنی شێوەی هەندێ ووشەی کرمانجی باشوور (کە بەشێوەی سلێمانی ناوی بردوە) و شێوەی کرمانجیی ژوروو و زازا لەگەلّ بەرامبەرەکانیانا لە ووشەی (ئابستاق - ئاڤێستا)و فارسیدا. لەو رووەوە تۆفیق وەهبیش تەقەلایەکی زۆری داوە بۆ بەراوردکردنی هەندێ ووشەی کوردی لەگەلّ ووشەکانی ئاڤێستاو فارسیدا بۆ ئەوەی روونی بکاتەوە زمانی کوردی لە هەموو زمانە ئاریەکانی تر نزیکترە بەو زمانەی ئاوێستای پێ نووسراوەتەوە.

جارێك لە مامۆستا تۆفیق وەهبیم پرسی : ئەو وەکوو ئەفسەرێك هەموو بەشی خۆی لە کاروباری سوپاییدا بردبووە سەر لەناو سوپای عوسمانیداو لە دواییشدا بۆ ماوەیەك لەناو سوپای عراقدا، ئایا چی پالّی پێوە نابوو خستبوویە سەر کەلّکە لەی بایەخ پێدان بە ئاوێستا، لە وەرامدا فەرمووی:(کاتی خۆی حمدی بابان لە بغداد کتێبخانەیەکی هەبوو پاش ماوەیەك هەمووی فرۆشت بە کتێبخانەی (مرکزی) لە بغدادو منیش فریاکەوتم یەکێك لەو کتێبانەی کە نووسەرەکەی (دارمیس تیتر) بوو کڕیم‌و کە خوێندمەوە بۆم دەرکەوت بایەخێکی زۆری دابو بە ئاوێستاو لە سەرەتای کتێبەکەیدا نووسیبووی ئەو کەسەی بیەوێ زمانی ئاوێستا فێربێ پێویستە زمانی‌کوردی بزانێت‌و منیش (تۆفیق وەهبی) بەخۆمم ووت، من کە زمانی کوردی ئەزانم لەبەرچی هەوڵنەدەم زمانی (ئاوێستا)فێرببم؟ ئیتر کەوتمە خولیای فێربوونی ئاوێستاو لەدوای پشکنینی هەندێ سەرچاوەی تر بۆم روون بووەوە زمانی کوردی، بەتایبەتی شێوەی گۆران لەهەموو زمانە ئاریەکانی تر نزیکترە بەو زمانەی ئاوێستای پێ نوسراوەو، چەند لاپەڕەی گەلێك دەسخەتی خۆی پێشاندام کە بۆ ئەو مەبەستە ئامادەی کردبوو، بەلاَم بەداخەوە کارەکەی دوا خستبوو لە دواییدا نەخۆشی‌و پیری زەیفی لێ سەندو کارەکەی تەواو نەکردو ئەو تەقەلایەی بە نیوەچلّی لەناو کتێبخانەکەیدا مایەوەو هەمیشە خەفەتی دەخواردو هەناسەی بۆ ئەوە

هەڵدەکێشا کە نەیتوانییو ئەو کارە گرنگەی تەولو بکات. خۆزگە لاوانی کوردو رۆشنبیرانی کورد لە شارەزایانی زمانی کوردی بایەخ بدەن بە ئاوێستاو بەو زمانەی پێی نوسراوەو بتوانن ئەو تەقەلا سەرنەگرتووەی ماموستا تۆفیق وەهبی بەجێ بێنن)).

ئەمین زەکی لە لاپەرە/٢١١ی کتێبەکەیدا لە بەراوردکردنی کوردیو فارسیدا وتوویەتی :((ئەگەر بەراوردی چەند ووشەیەکی فارسی بکەین لەگەڵ زمانی کوردیو ئەو زمانەی ئاڤێستای پێ نووسراوە بۆمان دەردەکەوێ زمانی کوردی زۆرترو باشتر توانیوێتی خۆی ببەستێتەوە بەزمانی رەگەزی ئاری وەك لەزمانی فارسی.

ئەمین زەکی وەرامی ئەوانەی داوەتەوە کە گومان ئەخەنە بەر زمانی کوردی بەبیانووی ئەوەی جیاوازی هەیە لە نێوان شێوەکانیا، کە هۆی ئەو گومان بردنەیان بەهۆی نەشارەزاییانەوەیە دەربارەی زمانە زیندوەکانو بە باشیش لە زمانی کوردی نەگەیشتون، چونکە ئەگەر بە ووردی لە دەستورو بناغەی زانیاریی (فیسۆلۆجیا) بکۆڵرێتەوە ئەوانە بۆیان دەرئەکەوێ زۆر میللەتی گەورەی ئیمرۆ هەیە ئەگەرچی تاڕادەیەك زمانێکی یەك گرتویان هەیە بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازیەکی زۆر هەیە لە شێوەکانی ئەو زمانانەدا بە پێی ناوچەی دانیشتوانی. بۆ نموونەی ئەوە با سەیری زمانی عەرەبی بکەین لەگەڵ ئەوەشدا زمانێکی عەرەبی یەك گرتوو هەیە، بەڵام شێوەی زمانی عەرەبی لە زۆر ناوچەیدا لە یەك ناچێتو جاری واهەیە عەرەبێکی عراقی بە ئاسانی لە میصرییەك یا سورییەك ناگاتو ئەو جیاوازیەی لە شێوەکانی زمانی کوردیدا بەرچاو دەکەوێ لەو جیاوازییەی نێوان شێوەکانی زمانی عەرەبیدا دوبارە دەبینرێ)).

بێجگە لە ئەمین زەکی، گەلێ نوسەری تر هەریەکەیان بە جۆرێك دەربارەی زمانی کوردی دواون کە هەوڵئەدەین کورتەیەکی ئەو باسانەی ئەو نووسەرانە نوسیویانە بیانخەینە بەرچاو. (مسز سۆن) لە کتێبەکەیدا سەرچاوە/٦٢ دەربارەی زمانی کوردی وتوویەتی ((زمانی کوردی هەتا ئێستە شتێکی کەمی لێ زانراوەو لای هەندێکەس، بەتایبەتی ئەوانەی بە کوردستانا گەڕاون زمانی کوردییان بە زمانێکی رەق ژماردوەو هەندێکی تریان وتوویانە زمانی کوردی لە

ووشەکانی فارسیو تورکیو ئەرمەنی پێك هاتووە، کە لە ڕاستیدا ئەو بۆچوونانە هیچیان ڕاست نین چونکە ووردبوونەوەیەك لە زمانی کوردی زۆرباش دەریئەخا زمانی کوردی زۆر جیاوازە لە تورکیو فارسیو ئاشکرایە (میدی)یەکانی کۆن لە سەردەمی خۆیانا هەریەکەیان بە زمانێکی لەیەك نەچوو لەگەڵ ئەوی تردا قسەیان کردووە)).

مارتن ڤان برونسون لە سەرچاوە/٧٣دا، لە لاپەڕە/٥٥دا بەم جۆرەی خوارەوە باسی زمانی کوردی کردووەو کردوونی بەسێ بەشەوە :

١ ـ دیالێکتی باکورو باکووری ڕۆژئاوا کە پێی دەوترێ کرمانجی.

٢ ـ دیالێکتی خوارو کە زۆرجار پێی دەوترێ (سورانی) کە زاراوی ئەو گروپانەی موکریو سلێمانی دەگرێتەوە.

٣ ـ دیالێکتی خواروی خۆرئاوا (مەبەستی ناوچەکانی باشووری خۆرئاوای ئێرانە) وەکوو سنەیی، کرماشانیو لەکی کە لە فارسیی تازەوە زۆر نزیکە.

لەپاڵ ئەو سێ دیالێکتە سەرەکیەدا دەتوانرێ دوو دیالێکتی دیکەش باس بکرێت کە سەر بە لقێکی دیکەی خێزانی زمانە ئێرانیەکانن کە بریتین لە : (زازا)و (گۆران).

مارتن لە باسەکەیدا دەربارەی (زازا) وتوویەتی :ژمارەیەکی زۆر لە خێڵەکانی خۆرئاوای باکووری کوردستان زازان کە بەپێی مەڵبەندەکانیان دەتوانین بیکەین بەسێ دەستە:

١ ـ درسیمی گەورە کە ناوچەی تونجلیو ئەرزنجان و بەشێکی بنگۆڵو دیاربکر دەگرێتەوە.

٢ ـ سیڤەرك.

٣ ـ (مۆدکی) ـ کە سەر بە (بدلیسە).

مارتن وتوویەتی: ((گەلێجار دەوترێ زۆربەی علویەکان بە زاراوی زازایی دەدوێن، کە ئەمە شتێکی ڕاستە، بەڵام علویی واش هەیە بە کرمانجی ئەدوێ نەك بە زازایی، بێجگەلەوە زۆربەی علویەکانی تورکیا کوردنین بەڵکو لە ڕەگەزی تورکنو بوون بە علوی)).

ئەو کوردانەی بە زازایی قسە دەکەن بە ئاسانی فێری کرمانجی دەبن، بەلاّم فێربوونی زازایی لەلایەن ئەوانەی بە کرمانجی قسە دەکەن شتێکی زۆر گرانەو هەرچەند بەلگەیەکی کەم هەیە، بەلاّم والێك دەدرێتەوە کە زازاو گۆران لێك نزیکن.

مێجر نۆیل لە یادداشتەکەیدا، سەرچاوە/۲۷ دەربارەی زمانی کوردی وتوویەتی:

((زۆرجار ئەوتری زمانی کوردی لە زمانێکی ناوچەیی بەولاوە تێپەرناکاتو شێوەی قسەکردن لەناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکیتر دەگۆرێت).

بەلێ ئەوە راستە شێوەی زمانی باشووری کوردستان جیاوازیی هەیە لەگەل شێوەی کرمانجیدا بەلاّم ئەو جیاوازیە شتێکی بنەرەتی نیەو بیگانەکان بە هەلە جیاوازیی نێوان شێوەی ناوچەکان گەورە دەکەنو ئەگەر یەکێك فێری یەکێك لە شێوەکان (لهجەکان) بێت ئیتر بە ئاسانی دەتوانێ فێری شێوەکانی تر بێت.

بۆ نموونە : من (مێجر نۆێل بەرلەوەی بچێتە باکووری کوردستان لە زەمانی شێخ مەحمودا ئەفسەرێکی سیاسی بووە لە شاری سلێمانیداو شارەزای شێوە زمانی باشووری کوردستان بووە) ئەوانەی لەگەلّمان (مەبەست جلادتو کامرانو اکرەمی جمیل پاشا بووە)، زۆرجار کە شیعری کوردیو پەندی پێشینانی ناوچەکەیان ئەنوسیەوە (کە بەشێوەی کرمانجی ژوور بووە)، ئەوان بە پیتی عربیو منیش بە پیتی لاتینی، هەرچەند من شارەزاییەکی تەواوم نیە لە زمانەوانیدا بەلاّم دەمتوانی ئەو شیعرانە لەوان رەوانترو باشتر بخوێنمەوە.

دەربارەی بایەخدان بە زمانی کوردیو دەستوری زمانی کوردی، سەرچاوە/۷٤، ماریلا گالیتی لە سالّی ۱۷۸۷دا باسی دەستوری زمانی کوردی کردووەو ئامازەی بۆ باسی نوسەرێکی تر کردووە کەناوی (Mourizio Gurzoni)بووە کە وتوویەتی قاموسێکی بە نرخو دەستورێکی بۆ زمانی کوردی داناوە لەو ماوەیەدا کە لە شاری (موصل)دا بووە، ئەو قاموسە بە بەرهەمێکی ئێجگار بەنرخ دەژمێرێت لە مێژووی کوردا چونکە یەکەم باسی بێگانەیە دانی بە رەسەنێتی زمانی کوردا ناوەو لەسەر بناغەیەکی زانیاریانە نوسیوێتیو هەتا ئەو

قاموســه بلاَونــەکرابووەوە هیـــچ ڕۆژهەلاَتناســێکی ئــەورووپی بــیری لـــەوە نەکردبووەوە قاموسێك بە زمانی کوردی دابنێت.

بەوپێیە ئەو قاموسە کە لە نێوانی ۱۷٦٤ ــ ۱۷۷٥دا تەواو کراوە بریتی بووە لـە (٤٦۰۰) ووشـەو باسـی دەسـتوری زمـانی کوردیشـی تیـادا کـراوە لــە ڕووی منهجی‌و لە ڕووی دەنگەکانەوە. لە پێشەکیی ئەو قاموسـەدا وتـراوە:((مـن خـۆم دانی پیا ئەنێم ئەم قاموسە کەم‌وکورتیی تیادایە، بەلاَم لەگەلْ ئەوەشدا لام وایـە کارەکەم بەسوودو سەنج ڕاکێشەر دەبێت، چونکـە یەکـەم کەسـم لـە کارەکـەمدا پەنام نەبردۆتە بەر هیچ کەسـێك‌و هیـچ کتێـب‌و هیـچ زمـانێکی تـرو هـەمووی بـە تەقـەلای خـۆم ئامـادە کـراوەو مەبەستیشـم لـە نوسـینی ئـەم قاموسـە ئەوەیـــە میسینەرەکان لە دوارۆژدا سوودی لیْ وەربگرن)).

ماریلا گالتی لە باسی ئەو قاموسەدا وتوویەتی: نووسەرەکەی بە هیچ جۆرێـك لەو قاموسەدا دەربـارەی ئـەدەبی کـوردی نـەدواوەو باسـی ئـەوەی کـردووە کـە کوردەکان بەزۆری لەناوخۆیانا بە فارسی نامە بۆ یەکتر دەنێرن و بە شـێوەیەکی ئەدەبی دەنوسن‌و تەنها هەر زاناکانیشیان لەو جۆرە نووسینە تیْ دەگەن، بـەلاَم ئــەو کریســتیانانەی لــەناو کوردەکــاندا خــەتی (کرشــونی) بــەکار دەهێنـــن لەنوسـینەکانیانا نـاوی نسـطوریەکانیش بـە کلدانــی (ســریانیی ڕۆژهەلاَت)و ئەرتۆدۆکسەکان بە(سریانی ڕۆژئاوا)و ئەرمەنیەکان بە زمانی ئەرمەنی دەنوسـن، بەلاَم لەگەلْ ئەوەشدا هەمویان ناچارن زمانی کـوردی بزانـن چونکـە بـۆ سـوودی بازرگانێتی خۆیان ئەبیْ فێری زمانی کوردی ببن)).

وەکـوو مـاریلا گـالیتی باسـی کـردووە، دانـانی ئـەو قاموسـە زمـانی کوردیـی کردووە بە (٥) شێوە، کە بە پێی شێوە زمانی ئەمارەتەکان بووە کە بریتین لە:

۱ ــ شێوەی (کاراچوالان ــ کـە مەبەسـتی قـەلاَچوالانی پایتـەختی ئـەمارەتی بابان بووە).

۲ ــ عمادیە ۳ ــ جوَلەمێرگ ٤ ــ جزیرە ٥ ــ بدلیس ــ بتلیس.

ئەوەی ئەو قاموسەی داناوە ماوەیـەکی زۆر بـەو ناوچانـەدا گـەڕاوەو لـەدوای یەکەم میسـینر کـە (سـولدینی)بووە، نوسـەری ئـەو قاموسـە بەدوهـەم میسـینر ئەژمێرێت کە چۆتە کوردستان‌و لە ناوچەی (عمادیە)دا ژیاوە.

د ـ ئاینی کورد

بێگومان باسێکی تێرو تەسەل دەربارەی ئاینی کورد لە سەرەتای مێـژووەوە تائیمڕۆ باسێکی دوورودرێژو پڕە لە گرێ کوێرەو تێکەڵ بووە بە گەلێك ئەفسانەو چیرۆکی فۆلکلۆری کوردیی خۆمانەو بێگانەو ئەو چیرۆکو ئەفسانانەی لە کۆنەوە لەناو کۆمەڵگای کوردا دەماو دەمی کردووە، یانـەو هـەموو بۆچوونـە پـڕو پووچانەی دوژمنانی کورد دەربـارەی ئـاینی کـورد هـەڵیان بەستوە لای هـەندێ نووسەرانی بێگانە کراوە بە بەڵگەو بە پێی ئەوانە لە ئاینی کورد دواون.

بەرلەوەی بچینە سەر ئەو سەرچاوانەی هەریەکەیان بە شێوەیەکی جیاواز لـە ئاینی کورد دواون، بە پێویستم زانی زنجیرەی ئەو ئاینانەی کورد لـە سـەرەتاوە بخەمـە پێش چاو بـە پێی ئـەو سـەرچاوانەی لـەو مەبەستە دواون.ئـەوەی لـە سەرچاوەکانا بە شێوەیەکی چڕوپڕ دەربارەی ئاینی زەردەشت دواون، ئەتوانرێ کورد بە یەکێك بژمێرێت لەو میللەتانەی چوونەتە سـەر رێبـازی ئـەو ئاینـە هـەتا ئەوکاتـەی ئاینـەکانی تـری وەکـوو کریسـتیانو ئیسـلام لـەناو کوردسـتاندا بڵاوبوونەتەوە.

وەکوو لەم باسـەدا، لـە شـوێنی خۆیا بۆمـان روون دەبێتـەوە ئەوەیـە کـورد بەرلەوەی بچێتە سەر ئاینی زەردەشت، وەکوو زۆربەی میللەتانی تر بت پەرست بووەو بت پەرستیش رێبازی خۆی هەبووەو لەناویانا چەند کەسێك خۆیانکردووە بە پارێزەری ئەو رێبازە کە پێیان وتراوە (موغ)و لە ئاڤێستادا وەکوو لە شوێنی خۆیداو لـە باسـەکاندا دەردەکـەوێ. ساتێك زەردەشـت ئاینەکـەی خـۆی بـڵاو دەکـردەوە ئـەو (مـوغ)انـە هـەموو دژی وەسـتاونو بەریـەرەکانییان کـردووەو رێگـەیان لـە بڵاوبوونـەوەی گرتـووەو کـار گەیشتوە بـەوەی (زرادشـت) لـەناو بەریەرەکانیکردنی ئەوانـە وڵاتـی خـۆی بـەجێ بێڵێـت، بـەڵام زۆری پـێ نـەچووە (میـدی)یـەکانی باوویاپـیری کـورد چوونەتـە سـەرئاینی زەردەشـتو ئـەو ئاینـە بڵاوبـووەوە، هـەتا ئەوکاتـەی ئـاینی ئیسـلام گەیشـتە کوردسـتانو بـەناو کـوردا بڵاوبووەوە.

بێگومان لە ماوەی نێوان ئـاینی زەردەشتو ئیسلامدا ئـاینی (مەسـیحی)ش بڵاوبووەوەو هیچ گومـان لـەوەدا نیـە کـوردی واش هـەبووە چووبێتـە سـەر ئـەو

ئاینە، بەڵام کە ئاینی ئیسلام بڵاوبووەوەو پەرەی سەند ئیتر کورد بە شێوەیەکی گشتی جگە لە (یزیدی)یەکان کەلای زۆر نووسەر وایە لەناو کوردا یزیدی تاکە تاقم بوون لەسەر پەیڕەوی ئاینی زەردەشت مابوونەوە، ئەگەرچی هەندێ بیرو بۆچوونو دابو نەریتی کریستیانیو ئیسلامەتی تیادا تێکەڵ بووە بە ئاینەکەی باوو باپیرانیان.

بۆ ئاسان کردنی ئەم باسە هەوڵئەدەین بە پێی قۆناغی ئاینەکانو پەیوەندی کورد بەو ئاینانەوە بکەین بەم بەشانەی خوارەوە:

١ ـ کوردو ئاینی زەردەشت.

٢ ـ کوردو ئاینی کریستیان ـ مەسیحی.

٣ ـ کوردو ئیسلامو چۆنێتی بوونی کورد بە ئیسلامو ڕێبازەکانی:

أ ـ سونی ب ـ شیعە ـ علویو علی ئیلاهی ج ـ یزیدی.

یەکەم ـ کوردو ئاینی زەردەشت

بەڕاستی چاوو دڵم کرایەوە کە بۆ یەکەم جار چاوم بە بەرهەمی لاوێکی کورد کەوت (ئەنداز حوێزیی کوڕی عبدالخالق حوێزیی ئەندازیار) کە جگە لە ماموستایان ئەمین زەکیو تۆفیق وەهبی کە شارەزای ئاینی زەردەشتو ئاوێستان (وەکوو لە دواییدا باسی دەکەین)، ئەو لاوە کوردە بەرگی یەکەمی کتێبەکەی (ئاڤێستا ـ نامەی مەینەڤی ئاینی زەردەشت)ی لە ساڵی ١٩٩٢دا لە سوید چاپکردووەو وتوویەتی ماوەی هەشت ساڵە خەریکەو بەدوای سەرچاوەدا گەڕاوە بۆ ئەو باسەیو هیوادارم بەرگی دووهەمی ئەو کتێبەشی تەواو بکاو پێشکەشی خوێنەرانی بکات.

نوسەری ئەو کتێبە، سەرچاوە/٩٧ لە لاپەڕە/١٢دا وتوویەتی:

((زەردەشت نێوی خۆی لە بەشی (گاتا)کانی ئاڤێستادا بە (Zarethushtra ـ زاراتوشترا) ناوبردوە. مێژووناسی یۆنانی (کسانتوس) لە ساڵی ٤٥٠/ی پێش زایندا وتوویەتی: (زەردەشت ٦٠٠ساڵ پێش جەنگی ـ خشیارشا ـ لەگەڵ یۆنانیەکان ژیاوە کە ئەو شەڕە لە ساڵی ٤٨٠ی پێش زایین ڕوویداوە)). (بە پێی ئەم بۆچوونە دەبێ زەردەشت ٤٨٠ + ٦٠٠= ١٠٨٠زاییینیدا هەبوە)، بەڵام وەکوو

ئەو سەرچاوەیە باسی کردووەو وتوویەتی : بەپێی لێکدانەوەی ئاڤێستا دەتوانرێ بوترێ زەردەشت لە نێوانی سەدەی هەشتەم و یازدەهەمی پێش زایندا ژیابێت.

ئەندازیار لە لاپەڕە/١٢دا وتوویەتی لە نوسراوێکدا بەناوی (وڵاتی ماد)ەوە (وتوویەتی بە داخەوە ناوی نووسەرەکەم لانەماوەو بەتەواوەتی لەو ناوەش دڵنیانیم کە وتوویەتی باوکی زرادشت ناوی (Poursh aspa — پورووش ئەسپە)بووەو دایکی ناوی (Dughdova — دوغدۆڤا) بووەو لە گوندی (هەردشنە)ی نزیك بە ورمیە لەدایك بووە، لەگەڵ ئەوەشدا سەرچاوەی تری واهەیە دەیبەنەوە بۆ (٦٠٠٠، ٥٠٠٠، ٤٠٠٠)ی پێش زایین.

زەردەشت هەرلە منداڵیەوە زیرەکیو هۆشمەندیی تیادا دیاری داوەو لە تەمەنی (٣٠)ساڵیدا رووی لە دەشتو کێوان کردووەو بۆ ماوەی (١٠ساڵ) لەسەر چیایەك ژیاوە کە لە وێژەوانی (مەزدیسنیدا) بە (oshidarena — ئۆشی دارینار) کە مانای هۆشبەخش دەگرێتەوە، لەوێ پەیوەندیی بە (ئاهورا مەزدا)وە کردووەو بووە بە پێغەمبەری دینی (مەزدیسنی)و ئەمیش وەکوو پێغەمبەرەکانی تر ژیانی پڕبووە لە ئەفسانە کە ئەمە شتێکی باو بووە لە نیو نەتەوە جیاوازەکانا بۆ نیشاندانی بەرزی.

پاش ئەوەی زەردەشت چۆتە ناو خەڵکەوە هەوڵی داوە ئەو خەڵکە بگۆڕێت، بەلام بەهۆی ئەوەی لەناو نەتەوەکەیدا سەرکردایەتیەکی ئاینی هەبووە، بۆیە سەرکردە ئاینیەکان دەستیان کردووە بە دوژمنایەتی لەگەڵیاو ناچاریان کردووە بەخۆیو دوستو لایەنگرەکانیەوە سەری خۆی هەڵبگرێو رووی کردۆتە شاری (بەلخ)و پادشاکەی کە ناوی (ڤیشتاسب)بووە باوەڕی پێ هێناوەو چووەتە سەر ئاینەکەیو لەوێ ماوەتەوە هەتا کاتی کوشتنی لە لایەن (توربراتور)ی (تورانی)یەوە وەکوو لە دواییدا باسی دەکەین، ئەمین زەکی وتوویەتی (ڤیشتاسب ـ و یشتاسب حاکمی باختران بووە).

نوسەری سەرچاوە/٩٧ لە لاپەڕە/٢٠دا باسی ئەوەی کردووە ئیمڕۆ ئاوێستا لە شەش بەشی سەرەکی پێك هاتووە :

١ ـ (گاتا)كان ٢ ـ (يەسنا) ٣ ـ (يەشت) ٤ ـ خوردە ئاڤێستا ٥ ـ ڤيسپەرد ٦ ـ (ماڤەندادی) كە ئەمەی دوايی لە ئاوێستادا بە (Vidaevata ـ ڤيدای ڤاتا) ناسراوە كە مانای : ياسای دژ بە دێو دەگرێتەوە.

ئاوێستا لە يەك زەمانداو بە دەستی يەك كەس نەنوسراوەتەوەو (گاتا)كان كۆنترين بەشەكانی ئاوێستايەو سروود بێژەكەی خودی زەردەشت خۆی بووە. مێژووی بەشی گاتا دەگەڕێتەوە بۆ زەمانی سەدەی دەهەمينی پێش زايين، بەلآم بەشەكانی تری لە دواييداو بە دەستی چەند كەسێك تۆمار كراوە. ئەو زمانەی ئاڤێستای پێ نوسراوە زمانی ئاڤێستای پێ دەڵێن كە زمانێكی كۆنی رۆژئاوای ئێرانەو پەيوەنديەكی زۆر بە هێزی هەبووە لەگەڵ زمانی (سنسكريتی)و (پارس)ی كۆن.

(دەربارەی ئەو پەيوەنديەی نێوان زمانی ئاوێستاو سنسكريتیو پارس كە ئەو كتێبە باسی كردووە تۆفيق وەهبی جارێك بۆی باسكردم، ئەوانەی لەو سەردەمەدا بە سنسكريتیو پارسی كۆن دەدوان زمانەكانيان زۆر نزيك بووە لە يەكتری، بەلآم سەير ئەوە بووە هەمووی ٦٠٠ ــ ٧٠٠ساڵ پاش ئەوە ئەو سێ زمانە لە يەكتری دوور كەوتوونەتەوە لە كاتێكدا بەرلەوە زۆر لەيەكتر چوون وەكوو چۆن ئێمڕۆ روسەكانو پۆلۆنيەكان لە يەكتر ئەگەن ئەوسا ئەوانيش لەگەڵ يەكتردا وابوون، بەلآم بۆچی ئەوان بەو جۆرە لەيەكتر دوور كەوتونەتەوەو ئەمان لە يەكەوە نزيكن هۆكەی نەزانراوە چیبووە).

نووسەری كتێبی (ئاڤێستا)، (يەسنا ـ هات)ەكانو (گاتا)كانی شيكردۆتەوەو چەند باسێكی وەرگێڕاوە بۆ زمانی كوردیو لە پاشكۆی كتێبەكەيدا فەرهەنگۆكێكی بۆ ووشەكانی ئاڤێستا كردووە بە زمانی كوردیی كرمانجی خوارو.

لە سەرچاوەكانی پێشوودا، لە باسی مێژووی كوردا زۆرجار باسی (ميدی)كراوە كە زۆربەی سەرچاوەكان كورديان بردۆتەوە سەر (ماد)و لای هەندێكيشيان وابووە ئاوێستا لە دواييدا بە زمانی (ماد) نوسراوەتەوە دەربارەی ميدیيەكانو ئاينەكەيان (كە بەر لە زەردەشت بووە). نووسەری سەرچاوە/٩٧ لە لاپەڕە/٩دا باسی پياوە ئاينيەكانی (ميديا)ی كردووە كە چۆن رۆڵێكی

گرنگیان بینیوه له ژیان‌و داب‌و نه‌ریت‌و ده‌ستوورو رامانی میتۆلۆجی نه‌ته‌وه‌كانی ناوچه‌كانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌و پیاوه ئاینیه‌كان هه‌تا دوای روخانی ده‌وڵه‌تی ماد، هه‌ر هه‌وڵی ئه‌وه‌یان داوه هه‌موو شتێك له ژێر ده‌سه‌ڵات‌و كارتێكردنی خۆیانا بهێنێته‌وه.

هه‌روه‌كوو (هیرۆدۆت) باسی كردووه، ساتێك (كوپوچیه)ی كوڕی كوَرۆش به‌ره‌و مصر ده‌ڕوات موغێكی كرد به (پاتی خیشای ئه‌یه ـ كه‌ئیمرۆ ئه‌و ووشه‌یه كراوه به‌پادشاه) كه ئه‌م موغه‌ش برایه‌كی هه‌بووه ناوی (به‌ردیا)بووه كه شێوه‌ی زۆر له (كه‌پوچیه‌ی كوڕی كوَرۆش) چووه‌و موغوكه لای خه‌ڵك بلاوی كردۆته‌وه ئه‌م (به‌ردیابه) كوڕی (كوَرۆش)ـه‌كه له مێژووی ئێراندا به (به‌ردیای درۆغین ناوی هاتووه)و هیرۆدۆت به (سه‌مه‌ردیس) ناوی بردوه‌و بۆماوه‌ی حه‌وت مانگ به پادشا ناسرا كه مه‌به‌ستی ئه‌و موغه ئه‌وه بووه ده‌سه‌ڵات دوباره بكه‌وێته‌وه ده‌ست خۆیان كه (ماد)بوون.

ساتێك ئاینی زه‌رده‌شتی له‌ناو ماده‌كانا په‌یدا بوو، موغه‌كان له سه‌ره‌تادا دژی راوه‌ستان‌و زه‌رده‌شت ناچاربوو ولاتی خۆی به‌جێ بێڵێت‌و پاش ماوه‌یه‌ك ماده‌كان چوونه سه‌ر ئاینی زه‌رده‌شت‌و دوباره توانی‌یان ده‌سه‌ڵاتی ئاینی بگێڕنه‌وه بۆ خۆیان.

ده‌رباره‌ی ئاینی زه‌رده‌شت مامۆستای مێژوونوسی به‌رزی كورد ئه‌مین زه‌كی، له لاپه‌ره/۲۸۰ی كتێبه‌كه‌یدا سه‌رچاوه/۳۲ به دوورو درێژ باسی ئاینی زه‌رده‌شتی كردووه‌و وتوویه‌تی :((له‌ناو میلله‌ته كۆنه‌كانی ئاریدا، زه‌رده‌شت یا ئه‌بێ پێغه‌مبه‌رێك بووبێت یا رێكانیشانده‌رێكی كۆمه‌ڵایه‌تی ئێجگار به‌رزو لێ هاتوو بووه‌كه له راستیدا نازانرێ كه‌ی‌و له كوێدا له دایك بووه‌و چۆن ژیاوه‌و له‌كام به‌شی ئاریه‌كان بووه‌و له چ كاتێكدا كتێبه‌كه‌ی كه‌(زه‌ند ئاڤێستا)یه ئاماده‌ی كردووه‌و به‌چ زمانێك نووسیویه‌ته‌وه‌و تا ئێسته پسپۆڕان‌و شاره‌زایان به ته‌واوه‌تی له‌سه‌ر ئه‌وه رێك نه‌كه‌وتون‌و یه‌كێكی وه‌كوو (مستر جاكسون)كه شاره‌زایه‌كی گه‌وره‌یه له‌ئاینی زه‌رده‌شتدا وتوویه‌تی :

زرادشت له‌نیوه‌ی دوهه‌می سه‌ده‌ی حه‌وته‌می پێش زایین له دایك بووه، به‌ڵام له‌گه‌ڵ ئه‌و بۆچوونه‌ی میستر جاكسون، نه‌زانراوه له‌چ ساڵێكدا له‌دایك بووه‌و،

روایەتە زەردەشتیەکان لایان وایە ئەم پێغەمبەرە یا ئەم ڕێ نیشاندەرە لە سەدەی حەوتەمدا لەدایك بووەو لە کەناری دەریاچەی (ورمیە)دا بیروباوەڕەکانی خۆی بلاوکردۆتەوەو لە ناوەڕاستی نیوەی یەکەمی سەدەی شەشەمی پێش زایین کۆچی دوایی کردووە.

شارەزایەکی تر کە (مستر هول)ـە لە لاپەڕە/٥٥ی کتێبەکەیدا (مێژووی ڕۆژهەلاتی نزیك) وتوویەتی ڕوایەتە کۆنەکان دەڵێن زرادشت لە ساڵی ٥٩٦ پ.زدا لە دایك بووەو سەرچاوە کۆنەکانی تری زەردەشتی دەڵێن زرادشت کوڕی (پواو شیب)بووەو هەر لە منداڵیەوە موعجیزەی گەورەی تیادا بەدی کراوە کە ئەمە بوتە هۆی ئەوە سیحربازو کاهنەکانی ئەو سەردەمە ڕقیان لێی بووەو هەوڵیانداوە بیکوژن بەلام تەقەلاکانیان بێ سوودبووە.

ساتێك زرادشت تەمەنی گەیشتۆتە بیست ساڵ خۆی لە خەڵك دوور خستۆتەوە (لە سەرچاوەی پێشودا ژمارە/٩٧ وەکوو باسمان کرد وتوویەتی لە تەمەنی ٣٠ساڵیدا رویکردۆتە دەشتو کێو)و چۆتە کەناری رووباری (دائیتیا ـ کە پێشی دەڵێن روباری الرس ـ ئاراکس)و لەوێ دلوای لە خەڵك کردووە دەس بکەن بە خواناسیو خواپەرستیو (جاویدان)ی پیرۆز زرادشتی بردۆتە خزمەت (ئاهورامزد)و دوای ئەوە چۆتە ولاتی (توران = سجستان – سگستان)و دەستی کردووە بە بلاوکردنەوەی ئاینەکەی بەلام تەقەلاکانی بێ سوود بووە چونکە پیاوە ئاینیەکان ڕێگەی ئەوەیان لێ گرتبوو.

پاش ئەوە زرادشت بە پێی فەرمانی ئاهورامزد چۆتە لای (ویشتاسب) کە حاکمی (باختر) بووە. (لە سەرچاوەی ژمارە/٩٧دا وتراوە حاکمی باختران بووە)؛ ئەمین زەکی لە پەراوێزی لاپەڕە/٢٨٢ی کتێبەکەیدا وتوویەتی هەروەکوو (مستر هول) باسی کردووە ویشتاسب باوکی داریوس بووە. پاش تەقەلادانێکی زۆر زرادشت توانیبوی بەهۆی (جاماسب)ەوە ویشتاسب بخاتە سەر ئاینەکەی خۆیو بەوە ئاینی زەردەشت بەناو ئێرانو توورانو ئاسیای بچوکدا بلاوبووەوە.

زرادشت لە تەمەنی پیریدا لە شەڕێکدا لەگەڵ شەعبی (هیونی)دا کە سەرکردەکەیان (ئاجاسب)بووە کوژراوە(لە سەرچاوەی پێشودا/٩٧ وتراوە لە شەڕی توورانیەکانا بە سەرکردایەتی (توربراتور) کوژراوە).

ئەمین زەکی لە لاپەڕە/٢٨٣ی سەرچاوە/٣٢دا دەربارەی زەردەشت‌و ئاوێستا بە دورو درێژی باس کراوەو لەبەر ئەوەی زەردەشتی ئاینی باوو باپیرانی کورد بووە بۆیە بە پێویستم زانی کورتەیەکی ئەو باسەی ئەمین زەکی بخەمە پێش چاوی خوێندەواران کە وتوویەتی:

((بەپێی کتێبی (ئابستاق ـ ئاڤێستا)و هەندێ کتێبی پەهلەویەکان، تعالیمی زەردەشت جیهانی کردووە بە دوو بەشەوە: رووناکی‌و تاریکی، کە ئەو دو هێزە هەمیشە لەگەڵ یەکتردا ناکۆك بوون‌و لە شەڕدا بوون‌و هەرجارەی یەکێکیان سەرکەوتووەو لەسەر ئەو بناغەیە دنیا بووە بەدوو بەشەوە : هێزی سوپای رووناکی‌و هێزی سوپای تاریکی، سەرکردەی هێزی یەکەم (هرمز ــ ئاهورامزد)بووەو هی بەشی دوهەم (ئاهریمن ــ ئیگریمنو)بووە. هرمز شەش یارمەتی‌دەری هەبووە پێیان وتراوە (ئیمشپنتان ـ کە مانای زیندوە پیرۆزەکان دەگرێتەوەو هەر شەشیان هەمیشە ئامادەی بەجێهێنانی فەرمانەکانی (هرمز) بوون‌و هەریەکەیان کارێکی پێ سپێراوە بۆ پارێزگاری کردن لە سروشت)، بۆ نموونە : (بەهمەن) لێپرسراوی ئاگربووە، (ئەسفندیار) لێپرسراوی زەوی بووە. لەپاش ئەو شەشە، تاقمێکی هەبووە کە ژمارەیان زۆربووە بەڵام لە ناویانا (یزیت، یزد، ئیزد) لە هەمویان بەناوبانگتر بوون‌و ئەو تاقمە کرابوون بە دوویەشەوە: بەشی ئاسمانی‌و بەشی سەر زەمین. (ئەمین زەکی لە پەراوێزی لاپەڕە/ ٢٨٤دا وتوویەتی وشەی هرمزو ئاهود رامزد) هەردوکیان هەر ووشەی (یزدان) دەگرێتەوە).

بەرامبەر بە ئاهورامزد، ئەهریمەنیش چەند یارمەتیدەرو سەربازێکی هەبووەکە پێیان وتراوە (دیو ـ دێو)و یارمەتیدەرەکانی بریتی بوون لە شەش دێو کە ئەوەیان پێ سپێردرابوو رێگە لە کاری خێر بگرن‌و خەریکی خراپەو درۆو تاریکی‌و زۆرداری‌بن‌و هەروەکوو چۆن هرمز ژیانی پێ سپێردرابو، بەرامبەر بەو ئەهریمەنیش مردنی پێ سپێررابوو، لە ئەنجامی کێشەی هەردولادا ئاهورامزاد سەردەکەوێ‌و ئەهریمەن ناچار دەکا بکشێتە دواوە بۆناو دنیای تاریك‌و نوتەك)).

بەپێی باسەکەی ئەمین زەکی، بناغەی ئاینی زەردەشت لەسەر چوار شت پێکهاتووە: ١ – هەوا ٢ – ئاو ٣ –ئاگر ٤ ـ خۆڵ کە ئاگر دروشمی تایبەتی زەردەشت بووە.

ئەمین زەکی ئاماژەی بۆ کتێبی (مێژووی کۆنی رۆژهەلاتی نزیك) کردووە کە لە لاپەڕە/٥٥٧یدا وتوویەتی: بەر لە دەرکەوتنی ئاینی زەردەشت پیاوە ئاینیەکانی ئەو سەردەمە کە پێیان وتراوە (مغ ــ مەجوس) هەموو شتێکیان بەدەس بووەو بەبێ بڕیاری ئەوان هیچ شتێك نەکراوەو لەوە ئەچێ لە زەمانی داریوسدا پاشماوەی ئاینە کۆنەکان لەناو چووبێت و زەردەشتی بووە بە ئاینی رەسمی بۆ هەموو ئێران.

دەربارەی ئەو ئاینەی میدییەکان لەسەری رۆیشتون وەکوو ئەمین زەکی باسی کردووە، شتێکی تەواو لەو روەوە روون نەبۆتەوە، بەلأم هەندێ لە پسپۆران و شارەزایان دەڵێن میدیەکان پێڕەوی ئاینەکەی هرمزیان کردووەو هرمزیان پەرستوە، بەلأم هەندێ لە پیاوە ئاینیەکان ئەو ئاینەیان پڕ کردووە لە ئەفسانەو سیحریازی و ساتێك زرادشت هەوڵی داوە ئاینەکەی پاك بکاتەوە لەو سیحرو ئەفسانانە، (موغ)ەکان بەرەنگاری بوونەتەوەو ئەویش ناچار بووە روویکاتە باختران و خۆراسان و تورکستانی ئیمڕۆ.

ئەمین زەکی بە دوورو درێژی باسی ناوەرۆکی ئاینی زەردەشتی کردووە کە ئەمەی خوارەوە کورتەی بەشە گرنگەکانیەتی:

١ ـ چۆنێتی دروست کردنی دنیا

هرمز لە پێشدا گیانەکانی دروست کردووەو بۆ ماوەی سێ‌هەزار ساڵ سەرپەرشتی کردون، بەلأم لە دواییدا ئەهریمەن لەدنیای تارکستانەوە پەیدا بوو دەستی کرد بە دەسدرێژی کردن بۆ سەر دنیای رووناکی لە دوای تەواو کردنی گیانی زیندەوەرەکان، هرمز لەماوەی سێ هەزار ساڵدا دنیای بە سێ قۆناغ دروست کرد کە لە دوا قۆناغیا گیانی مرۆڤی دروست کردو ئەهریمەنیش دەستیکرد بەوێرانکاری و تێکدان و لەگەڵ هرمزدا لە ماوەی سێ‌هەزار ساڵدا کەوتە کیشەوەو دوای ئەوە زەردەشت پەیدا بوو توانی ئەهریمەن لاواز بکات و ناچاری کرد خۆی بکێشێتەوە بۆ ناو دنیای تاریکستان.

٢ ـ دەربارەی گیانی زیندەوەرو رۆحی زیندەوەر

بەپێی ئاینی زەردەشت، ساتێك زیندەوەر دەمرێ، لەپاش سێ رۆژ بەسەر جیابوونەوەی رۆح لە لەش، ئیتر رۆح هەست بەخۆشیو شادی دەکاتو دەیگەیەنێتە پردی (چینویت)و لەوێ سێ قازی محاکمەی دەکەنو چاکەو خراپەکانی بە ترازوو دەکێشنو بە پێی ئەو کێشانە بریار لەسەر ئەو رۆحە ئەدرێتو پاش ئەوە رەودەکاتە پردێکی ترو پێوستە بەسەریا بپەرێتەوە کە سەرێکی ئەو پردە لەسەر لوتکەی چیای (برز)ەو ئەوی تر دەگاتە ئاوی (دائیتیا)و ئەگەر خراپەی لە چاکەی زۆرتر بووبێت ئەوا دەکەوێتە خوارەوە بۆناو دنیای تاریکستان.

بەپێی ئاینی زەردەشت، ئەو رەوشتو کردارە باشانەی پێویستە لە مرۆڤدا هەبن بریتیە لە: نیازی پاك، ووشەی چاك، کردەوەو رەفتاری باش کە بەزمانی ئاڤێستا ئەو سێ شتە بریتین لە :(هۆمیتە، هوواختە، هودارشتە) مرۆڤ بە پێرەو کردنی ئەم شتانە دەگا بە شوێنێك کە لە زمانە کۆنەکانی ئاریدا پێی وتراوە (ئینوە هێشت ـ بەهەشت)و رۆحی تاوانباریش دەچێتە دنیای پر لە ئێشو ئازار کە بریتیە لە (جەهەنەم)، بەلأم شوێنێکی ناوەندیش هەیە لە نێوانی هەردولادا بۆ رۆحی ئەوانەی چاکەو خراپەیان وەکوویەك وابووبێت کە پێی دەوترێ:(هیمستیکان) کە لەلای موسوڵمانەکان پێی دەوترێ (الاعراف).

٣ ـ ئیشو کارە باشەکان

بە پێی مبادئەکانی زەردەشت، باشترین کاروئیش لەژیانا بریتیە لە کشتوکاڵ کردنو بایەخدان بە ئابووریو پارەدارێتی، کە ئەمانە بناغەی ژیانی مرۆڤ پێك دەهێنن، لەبەرئەوە بریاری زەردەشت لەو رووەوە بۆ جوتیارو فەلاح ئەوە بووە بەرۆژوو نەبن چونکە رۆژوانەتی هێزو تینیان لێ دەبرێو ناتوانن شتی باش بهێننە بەرهەم.

٤ ـ پێویستە لەسەر پەیرەوکەرانی ئاینی زەردەشت چوارشت بپەرستن

هەوا، ئاو ، ئاگر ، خۆڵ کە ئاگر دروشمی تایبەتی زەردەشت بووەو پیسکردنی ئاوو ناشتنی لەشی مردوو لەناو خۆڵدا بە تاوان دەژمێررێ (وادیارە وەکوو هندۆسەکان لەشی مردوو سوتێنراوە).

دەربارەی ئەوەی لە ئاینی زەردەشدا باس کراوە، وەکوو ئـەمین زەکی لێی دواوە، هەندێ شتی لەیەکچوو هەیە لە نێوان ئاینی زەردەشتیو ئاینەکانی تردا، بۆ نموونـە پەڕینـەوەی دوای مـردن بەسـەر ئـەو دوو پـردەی لـەو باسـەدا بـاس کراوەو کێشو پێوانەی چاکوخراپە زۆر لە (پردی سیراط)ی ئیسلام دەچێ کـە مرۆڤی خراپەکار ناتوانێ لێی بپەڕێتەوە، هەروەها قەدەغەکردنی ناشـتنی لەشـی مردوو لەناو خاکدا لەگەڵ سوتاندنی لەشی هندۆسەکان لەیەك دەچێت.

میحرابی زەرتوشت – ی لە تەنیشتی خۆرهەڵاتی دەربەندی

(قەمچوغە = سەرتەنگ)ی لای – سورداش

پارێزگەی سلێمانی

لەدوای ئاینی زەردەشتو بەر لە بڵاوبوونـەوەی ئـاینی ئیسـلام، ئـاینی کریستیان لە سـاڵی۳۳/ی زایـندا گەیشـتبووە (ئەرمـەنیا) بەڵام هـەتا سـەرەتای سەدەی چوارەمی زایین ئەو ئاینە سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بەخۆوە نەدیبوو، هەتا دوای ئەوە لە رێگای سـوریاو ئەرمـەنیاو کوردسـتانەوە پـەرەی سـەندوە بـەهۆی لایـەنگرێتیو هـاندانی حکومـەتی (رۆمـا)وە کـە بـووە بـە کریسـتیانو لایـەنگری بڵاوبوونەوەی لەکوردستانو (تیرداد)ی مەلیکی ئەرمـەنی چۆتـە سـەر ئـەو ئاینـە تازەیـە، بـەڵام لەگـەڵ ئـەو هـەموو هـەوڵو کوششـەی قەشـەکانی ئـەو ئاینـەو پرۆپاگـەندە زۆرەکانیـان هێشـتا دانیشـتوانی گونـدو کۆچـەرەکانی پێدەشـتو چیاکان هەرلەسەر ئاینی زەردەشت مابوونـەوەو ژمارەیـەکی کـەمیان بـوون بـە کریستیان.

ئـەمین زەکـی لـە پـەراوێزی لاپـەڕە/۱۲۱ی کتێبەکـەیدا ئامـاژەی بـۆ کتێبـی (المسـألة الکردسـتانیة والـترك)کـردووە کـە لـە لاپـەڕە/۲٥یـدا وتوویـەتی ئاسورییەکانی ئێستە لە بنەچەدا هەر لە رەگـەزی کـورد بوونو چوونەتـە سـەر ئاینی مەسیحی کە مەڵبەندی بطریارکی نسطوری یەکان لە شاری (قوچان) نزیـك رۆژهەڵاتی شاری (جوڵەمێرگ)بووە.

دەربارەی ئەو بۆچوونەی لەو کتێبەدا باس کـراوە،. (مـارشمعون) بەرلـەوەی لەگەڵ سمکۆدا تیك بچیو سمکۆ بیکوژێ، لە گفتو گۆیەکی نێوانیانا هـەروەکوو لـە لاپـەڕە/۳۹٦ی کتێبەکـەی سمکـوو بزوتنـەوەی نەتەوایـەتی کـورد، چـاپی ستۆکهۆڵم ساڵی ۱۹۹٦ بە دوورو درێژی باسی ئەو گفتوگۆیە کراوە کە مارشمعون بە سمکـۆی وتبـوو. ئـەم سـەرزەمینەی ئێسـتە نـاوی کوردسـتانە هـی هـەمومان بووە، بەڵام بەهۆی ئاینمانەوە هەردولامان لێك جیا بوینەوەو بەم حاڵەی ئێستە گەیشتوین.

ئەمین زەکی لە باسەکەیدا لەسەری رۆیشتوەو وتوویەتی:

((بە پێی ئەو لێکۆڵینەوانەی (السمعانی)، نسطوریوس سەرۆکی ئـەو کوردانـە بووە کە بوبوون بە کریستیانو لـە ئـەنجامی ئـەوەدا بـەپێی بڕیـاری ئەنجومـەنی (Ephossus ئیفوسوس) لە ساڵی ۳٤۱/ی زایندا ئافەرۆزکراوەو بە پێی فەرمانو

بڕیاری (تیودوسیوس) کە لە پێشدا دورخرلوەتەوە بۆ (ئەنطاکیە)و دوای چوارسالّ لەوێش دورخراوەتەوە بۆ (لبنان)و نێرراوە بۆ (Thbid ـ ثبد)و لەوێ مردوە)).(وەکوو لەو باسەدا دەرئەکەوێ نسطوریوس بۆیە لەلایەن کریستیانەکانەوە دورخرابووەوە چونکە تاقمی نسطوریی دامەزراندبوو).

ئەمین زەکی لە باسەکەیدا ئاماژەی بۆ دوو جۆرە بۆچوونی السمعانی کردووە دەربارەی چۆنیتی بڵاوبوونەوەی نسطوری لە وڵاتانی ڕۆژهەتدا یەکەمیان ئەوەیە لە شاری (ئەدسا ــ الرها ــ ئورفە) قوتابخانەیەکی ئێرانی هەبووە گەنجێکی ئێرانی دەرسی کریستیانێتی تیادا وتووەتەوە کە سەرۆکەکەیان قەشەیەکی نسطوری بووەو بەهۆی (ئیفسوس)ەوە مذهبی نسطوری لە ئێراندا بڵاوبۆتەوە.

بۆ بۆچوونی دوهەم ئاماژەی (Barsuma) ـ باسورما ـ ناوێك کردووە کە لە قوتابخانەی (ئەدسا) دورخرابووەوەو لە ساڵی ٤٢٥ی زایندا هەتا ساڵی ٤٨٩ لە شاری (نصیبین) بە مطرانی مابووەوەو پاش ئەویش (هازیتای) قوتابی بارسوما زۆر چالاك بووە لە بڵاوکردنەوەی مذهبی نسطوریدا، ئەمین زەکی لە پەراوێزی لاپەڕە/١٢٢دا وتوویەتی بەپێی بۆچوونی (مێجر میلنغن)، نسطوریەکان بە خوێنو ڕەگەز دەچنەوەسەر (کلدین ـ خلدین) کە باپیریان بەر لە (٢٥)سەدە ژیاونو لەو شەڕەدا کە (زینفون)و خسروی دوهەم بە جووتە هێرشیان بردۆتە سەر ئەو (خلدی)یانەو زینفون بە خسروی وتووە ئەو شاخانەی لێمانەوە دیارن پێیان دەڵێن (شاخەکانی خلدییەکان).

ئەمین زەکی لە باسەکەیدا ئەڵێ : ئەو نسطوری یانەی ئێستا لەوناو شاخانەدا دەژین بریتین لە نەوەی ئەو (خلدی)یە کۆنانەو نسطوریەکان خۆیشیان هەروای بۆ دەچن بەپێی بۆچوونی راهب (کازەجای) نسطوریەکان لە نەوەی ئەو خلدییانەن.

دەربارەی ئەو کلدی ـ خلدی یانە، وەکوو لەمەوپێش لە باسی مێژووی کوردا باسی بۆچوونێکی (مینۆرسکی) کراوە کە وتوویەتی : ئەگەر بە وردی لە مێژووی خلدیەکان بکۆڵینەوە بۆمان دەردەکەوێ خلدییەکان لەگەڵ میللەتی کوردا هەرلە یەك ڕەگەزو بنچینە بوون. ئەمین زەکی لە پەراوێزی لاپەڕە/٤٢ی سەرچاوە/٣٢دا وتوویەتی :((زمانی خلدییەکان وەکوو زمانی گورجی وەیا

(الـلاظ)ی ئێســتە والبـووەو بـەهیچ جۆرێـك زمانەكـەیان پێوەنـدی بـە زمانـە سامیەكانەوە نەبووە.

سێهەم: كوردو ئاینی ئیسلام

ئەمین زەكی لە لاپەڕە/١٢٢ی سەرچاوەی ژمارە/٣٢دا باسی ئەوەی كردووە چۆن كورد بـووە بـە ئیسـلامو لەبەرئـەوەی باسـەكە ئێجگـار دوورو درێـژەو ئێمـە مەبەستمانە بەشێوەیەكی تایبەتی دەربارەی باكووری كوردسـتان بدوێـین، بۆیـە تەنها زۆر بە كورتی لەو باسەی ئەمین زەكـی ئـەدوێینو لـە باسـەكانی داهـاتوودا زۆرجار باسی ئیسلامەتی كورد دەكرێت كەچۆن خزمەتی ئـاینی ئیسـلامەكانیان كردووە بەتایبەتی لە زەمانی ئەیوبییەكانا بە سەركردایەتی صلاح الدین.

كورتـەی باسـەكەی ئـەمین زەكـی بریتیـە لـەوەی سـاتێك ئـاینی ئیسـلام بلاّوبووەوە، كورد پەیوەندی بە پێشڕەوی ئیسلامەكانەوە كردووەو لەبەر ئەوەی كورد بـۆی دەركـەوتبوو نـاوەڕۆكی ئـەو ئاینـە لەگـەلّ خووڕەوشـتی خۆیـدا یـەك دەگرێتەوە بۆیە بە كۆمەلّ بوون بە ئیسلام.

وەكوو مێژوو نووسە عەرەبـەكان باسـیانكردووە، پێوەنـدی كردنـی كـورد بـە ئیسلامەوە یەكەم جار لەسالّی ١٨/ی كۆچیدا بووە لەدوای داگیركردنی (حلوان)و (تكریت)، هەروەكوو محمد ئەفەندی ئالوسی لە كتێبەكەیدا (روح المعاني) باسـی كـردووە لـەناو صحابـەكانی پێغمبـەردا ئەصحابەیـەك هـەبووە نـاوی (جابـان ــــ كابان)ی كـورد بـووەو لـە كتێبـی (الأصابـة في تمـیز الصحابـة)ی نوسـینی (أبـن الحجر)دالەدەم كابانە گەلێك حدیثی پێغمبەر لەو كتێبەدا بلاّوكراوەتەوە.

لـە دوای شـكاندنی (یزدگـرد)ی شـای ئـێرانو داگـیركردنی (مدائـن ــ طــاقی كسری)و (جلولاء)لە مانگی صفری سالّی ١٦ی كۆچیـدا بەرامبـەر مارسـی سـالّی ٦٣٧/ی زایین، ئیتر پاش ئەوە كورد پەیوەندی بە ئیسـلامەوە كـردووەو شـاری (نصیبین) لە لایەن (عبدالله بن عتبە)ی سەركردەی هێزەكانی ئیسلام لە زەمانی عمری خطابدا داگیر كرلو لـەوێوە هـێزی ئیسـلام روویكـردە (مـاردینو دیـاریكرو ئەرمەنیا)و بەوجۆرە ئاینی ئیسلام لە كوردستاندا (هی باكور) بلاّوبووەوە.

بێگومان ئاینی ئیسلام لەناو کوردا وەکوو میللەتانی تر، لەناو کوردیشدا گەلێك ڕێبازی جۆر بەجۆر هاتوتە کایەوە وەکوو سونیو شیعە (بە علویو ئەهلی حقیشە)وەو یزیدیو هەوڵ ئەدەین کورتەیەکی ئەو ڕێبازانە باس بکەین.

ڕێبازەکانی ئاینی ئیسلام

أ ـ سونی

زۆریەی ئەو سەرچاوانەی دەربارەی ئاینی کورد دواون لەسەر ئەوەن زۆریەی کورد موسوڵمانی خاوەن ئیمانن‌و پەیڕەوانی هەرچوار ڕیبازەکەی ڕێچکەی شافعین. مینۆرسکی لە کتێبەکەیدا کورد، سەرچاوە/٤٣ لە لاپەڕە/١٠٧دا لە بەشی ئاینی کوردا وتوویەتی بەشی زۆری کورد موسوڵمانی سونین کە ئەمە لە زەمانی عسمانیەکانا بوبوو بەهۆی ئەوەی تورکەکان (شافعی نەبوون وەکوو کورد بەڵکو حەنەفین) سوودێکی زۆر لەو سونێتی‌یەی کورد پەیدا بکەن‌و بیانکەن بە هاوکاری خۆیان دژی صفوی‌یەکانی فارس لە شەڕی چاڵدێرانی ساڵی ١٥١٤دا.

ب ـ شیعەو علویو ئەهلی حەق

کورد لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلامدا لە کوردستان، هەمووی لەسەر ڕێبازی ئەو تازە ئیسلامانەی گەیشتبوونە کوردستان دەچون بەڕێوەو هەموو لەسەر مەزهەبی سونی‌بوون، بەلآم لەدوایدا بێجگە لە یزیدیەکان کە ڕێبازەکەیان تاڕادەیەك زۆر دوور نەکەوتبووەوە لە ئاینی زەردەشت هەرچەند هەندێ شێوەی ئاینی‌ئیسلام‌و کریستیانی تێکەڵ کرابو بەئاینی زەردەشت، ئەوانی تر لە هەندێ شوێنی کوردستاندا، بەتایبەتی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان‌و لە باکوردا، بەتایبەتی لەدوای گەرم بوونی کێشەی نێوان دەوڵەتی عوسمانی‌و صفوی، ئیتر بەئاشکرا شیعەیەتی‌و علی اللاهی لە هەندێ شوێندا بڵاوبوونەوەو لە باشووری ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا لە سنەوە بەرەوخوار ئاینزای شیعە بڵاوبووەوەو لە باکووری کوردستانیشدا شیعەیەتی (کە لە باکوردا پێی دەوترێ علوی) بڵاوبووەوەو لە هەندێ‌شوێنی کەمی باشووری کوردستانیشدا ڕێبازی ئەهلی حەق پەیدا بووە.

دەربارەی علوی، میتۆرسکی هەندێ جار بە (قزلباش) ناوی بردوونو وتوویەتی: ئەمانە لە ناوچەی (درسیم)دا دەژین سەر بۆ تورکەکان دانانەوێننو لەو شتە باشانەی قزلباشەکان (کوردەکانی باکوور ووشەی قزلباش بە جۆرە ناوێکی سووك دائەنێن بۆخۆیانو لایان واباشە هەرپێیان بوترێ علوی)باوەڕیان پێیەتی ئەوەیە خوا بۆیە هاتۆتە سەر زەوی بۆ ئەوەی ئیشی خێر بکات بۆ خەڵكو لایان وایە (علی) جەنگاوەرەو شیرە گەورەکەی خۆی داوەبە روسیاو نیشانەیەکی سەوزیشی داوە بە ئینگلیز بۆ ئەوەی بە هەردولایان تورکەکان لەناو ببەن (بێگومان ئەگەر ئەمە وابێ، دەبێ بۆچوونی ئەم سەردەمەی دوایی بێو لام وایە ئەوەی میتۆرسکی باسی کردووە جۆرەچیرۆکێکی هەڵبەستراو بووبێت چونکە ئەو شیرەی گوایە علی دابووی بە روسەکان (چ لە زەمانی قیصرەکانا بووبێت یالە زەمانی سۆڤێتدا)و نە ئەو نیشانە سەوزەش کە دابووی بە ئنگلیز هیچیان سودی کوردی تیادا نەبووەو ئەوەی روس هەر بە قسە بووەو هی ئینگلیزەکانیش هەر درۆو دەسبڕین بووەو هەردولایان هەریەکەیان لە قۆناغێکدا دۆستی تورك بوون نەك هی کورد).

مارتن ڤان برونسون جگە لە کورتە باسێك دەربارەی (علوی) لە سەرچاوە/٧٣دا، لە کتێبێکی تریدا سەرچاوە/٦٦ وتوویەتی علویە کوردەکان لە باکووری کوردستاندا لە رۆژئاوای باکووری کوردستاندا لە غازی عنتاب ــ بنگۆل دەژین لەگەڵ مەرکەزی ئیستایان (درسیم) کە بەشێك لە محافظەی تونجلیو بەشێك لە سیواسو ئەرزنجانو ئالاداغ دەگرێتەوە.

مارتن ڤان برونسنیش هەروەکوو میتۆرسکی وتوویەتی علوییەکانی ئیمرۆ لە کۆندا پێی وتراوە (قزلباش) کە ئەم وشەیە لای علوییەکان بە شتێکی سووك دەژمێرنو وتوویەتی ووشەی (قزلباش) مانای سەر سوور دەگرێتەوە کە ئەمە بۆ ئەوانە بەکار هێنراوە ساتی خۆی سەریەستەکانیان سووربووەو سەر بە صفوییەکان بوون).

دەربارەی قزلباش، لای گردلێڤیسکی وەکوو دوکتۆر کمال مەزهەر لە سەرچاوە/٢٤دا، لاپەڕە/٢٣٦ ئاماژەی بۆ کردووە، وتوویەتی :((لە کاتی چاو پێکەوتنی (علی شان کوڕی محمود پاشا)ی قزلباشدا کە سەرۆکی هۆزی

(قوچگیری)بووە وا رێکەوت رۆژی یەکتر بینینمان لە مانگی رمضاندا بوو پێی ووتم قزڵباشەکان دان بە مانگی رەمضاندا نانێنو لە جیاتی ئەوە لە مانگی محرمدا تەنها دوو رۆژ بۆ یادی تینوێتی (حسین) لە بیابانی کربلادا یادی ئەکەنەوە. ساتێك داوام لە علی شان کرد باسی (خضر ئەلیاس)م بۆ بکا رەنگێکی هێناو رەنگێکی بردو وتی ئەوە شتێکی نەهێنیو تایبەتیە، مەگەر لە دواییدا بۆت باس بکەم. بەوەدا بۆم دەرکەوت قزڵباشەکان تاچ رادەیەك لە شتی نەهێنیدا قایمکارن)).

دوکتۆر کمال مەزهەری وەرگێری باسەکەی گردلێڤسکی لە لاپەرە/٢٣٧دا سەرنجی خۆی بەرامبەر بەو گفتو گۆیەی گردلێڤسکیو علی شان بەم جۆرە باسی کردووە:

((وادیارە گردلێڤسکی نەیتوانیبوو شتێکی ئەوتۆی لە علی‌شان دەسگیر بێت. بۆیە وادیارە ناچاربووە لە ریگەی ئەرمەنیەکەوە دەمی گەیشتۆتە قزڵباشێکی ترو توانیوێتی چەند شتێکی لەوانەوە دەسگیر بێت، کە ئەو قزڵباشانە بە گردلێڤسکی‌یان وتووە: قزڵباشەکان لەناو خۆیانا یەکتری باش دەناسنەوە بەوەی گوایە ئەستێرەیەك بەسەر ناوچەوانی هەریەکێکیانەوە هەیە تەنها خۆیان نەبێ کەسی‌تر ئەو ئەستێرەیە ناناسێتەوە)).

دەربارەی ریش‌و سمێڵی قزباشەکان، گردلێڤسکی وتوویەتی :((قزڵباشەکان لە تەمەنی(٣٠)ساڵی‌یەوە رێش دەهێڵنەوەو دەسکاریی ناکەن‌و هی‌وایان هەیە مووی ریش‌وسمێڵی بەشی دروستکردنی شەرواڵێك دەکات.لای سوننیەکان ریش تاشین رەوایە بەلاّم لای قزڵباشەکان هێشتنەوەی ریش خێری بەدەمەوەیە چونکە هەمووتاڵەموویەك (پەری)یەك خۆی پیادا هەڵدەواسێ، لەبەر ئەوە تاشینی باش نیەو گوایا ئەڵێن کاتی خۆی کە ئیمامی علی پێغەمبەری شتووە (دیارە دوای مردنی بووە)، ئاو لە ناوکیا کۆبۆتەوەو علی ویستویەتی ئەو ئاوە وەکوو مووفەرکێك بخواتەوە کە دەمی تێناوە مووی ریش‌و سمێڵی علی بەو ئاوە تەربووەو دوای ئەوە ئیمامی علی هەتا مردنی ریش‌و سمێڵی خۆی نەتاشیوەو، بەڵگەیەکی تریش هەیە لای قزڵباشەکان بۆ مانەوەی ریشی درێژکە بریتیە لە

ريشه درێژەكەی حەزرەتی عیسا)). گردلێڤسكی لەوپاسەدا ژمارەی (قزڵباش ـ علوی)یەكانی بە پتر لە یەك ملیۆن داناوە.

دەربارەی علی ئیلاهی : مینۆرسكی وتوویەتی علی ئیلاهی‌یەكانیش باوەڕیان بە (دوێنادوێن ـ تناسخ الارواح) هەیەو ئاماژەشی بۆ كتێبێكی نوسراویان كردووەكە بەشێوەی (گۆران) نوسراوەو یەكێك لە كتێبەكانیان كە ناوی (سەرەنجام)ە،من (مینۆرسكی)خۆم بە بەختەوەر زانیبوو كە بۆ یەكەم جار دەسنووسیكی ئەو كتێبەم دەسكەوتو لەچاپ درا.

مینۆرسكی باسی ئەوەشی كردووە كە چۆتە بنكەیەكی پیرۆزی علی ئیلاهیەكان لە گوندی (پیرە دیوەر) لە هەورامان كە گۆڕی (باوە یادگار)ی لێیە. لەو باسەی مینۆرسكیدا دەرئەكەوێ كەلای وابووە ئەهلی حق و علی ئیلاهی و كاكەیی هەر لەسەریەك ڕێباز بوون.

ج ـ ڕێبازی یزیدی

مارتن ڤان برونسن لە كتێبەكەیدا سەرچاوە/٧٢ لە كورتە باسیكی دەربارەی یزیدی دواوە كە وتوویەتی : یزیدی (ئێزیدی)یەكان زۆرجار بە ناڕەواو بە تەوسەوە بە شەیتان پەرستیان ناودەبەن (تۆفیق وەهبی باسێكی چاپ نەكراوی هەیە بەناوی ـ یزیدیەكان شەیتان پەرست نین ـ بەداخەوە تا ئێستە چاپ نەكراوە)،هەرچەندە بێ ئاكام دەگێڕێنەوە سەر ڕەگەزێكی سوننی توندڕەو، بەڵام لەزۆر ڕووەوە لێكچوونیان لەگەڵ ڕەگەزی شیعەی توندڕەودا هەیەو هەتا وایێدەچێت هەر موسوڵمانیش نەبن.

ئەم ئاینە تایبەتە بە كوردو ئێزیدیەكان بە كرمانجی دەدوێن و لەوەتەی هەن لەلایەن هاوسێ موسڵمانەكانیانەوە ڕاودەنرێن و زۆریان لە ترسانا خاكی وڵاتی خۆیان بەجێ هێشتوەو هەندێكیان لە ترسانا بوون بە موسوڵمان یاخود بەفەلەو پێوەندیيان لەگەڵ فەلەكانی دەوروبەریانا باشترە وەك لەگەڵ موسوڵماندا. بۆخۆم (مارتن) زۆر فەلەی وام دیوە كە باوویاپیرانیان كۆنە یزیدی بوون.

زۆریەی یزیدیەكان لە كێوەكانی (شەنگار ـ سنجار)و ناوچەی شێخان دەژین كە مەزاری پیرۆزی (شێخ عادی)لێیەو لە سالآنی سی و چلەكانی سەدەی رابوردودا (مەبەست سەدەی نوزدەهەمە) لە دەست زۆرو ستەم هاتون و لە

قەوقاز گیرسانەوە، لە کوردستانی تورکیاش لە کێوەکانی (تورعابدین)و (باتمان) ئێزیدی هەن و ژمارەیەکی زۆریان لەتاو جەورو ستەمی موسوڵمانان وەکوو کرێکار روویان کردوتە ئەڵمانیا (لام وایە راستتر وابوو بیوتایە لەتاو جەورو ستەمی تورکەکان).

دەربارەی یزیدی، ئەمین زەکی لە لاپەرە/٢٩٣ی سەرچاوە/٣٢، ئاماژەی بۆ کتێبی (تأریخ الموصل) کردووە کە وتوویەتی ناوی یزیدی لەوەوە هاتووە کە باوەڕیان بە خوایەك هەبووە ناوی (یزید ــ یان یزدان) بووەو هیچ پێوەندی یەکیان نیە بە (یزید) کە خلیفەی ئەمەویەکان بووە. ئەمین زەکی ئاماژەشی بۆ (ئیوفانیس)ی مێژووناسی یۆنانی کردووە کە لە سەدەی حەوتەمی زایندا ژیاوەو باسی ئەوەی کردووە کە (هراقلیوس) ئیمپراتۆر لە نزیك شاری (درسیم)دا بنکەیەکی سوپایی دامەزراندبوو کە بەپێی بۆ چوونی (میجر راولنسن) ئەم شارە نزیك موصل بووەو یزیدیەکان لەم شارەدا پەیدا بوون و لەوێوە بڵاوبوونەتەوە بۆ شوێنی تر کە زۆریەیان لە موصل و سنجارو قەزای شێخاندا دەژین.

ئەمین زەکی ژمارەی هەموو یزیدیەکانی بە (٣٠٠)هەزارکەس داناوە (ئەمین زەکی لە پەراوێزی لاپەرە/٢٩٤دا وتوویەتی (مس. روزیتا فوربس)ی گەرێدەی ئنگلیز بەر لە شەڕی جیهانی ژمارەی یزیدیی بە چارەکە ملیۆنێك داناوە.

هەندێ کەس یزیدیەکان دەبەنەوە سەر مذهبی (المانویە)و هەندێکی تر دەیبەنەوە سەر ئاینی زەردەشتیی و یزیدیەکان باوەڕیان بە بوونی دوو خوا هەیەو بە پێویستی دەزانن رۆژپەرستن و شەیتانیش بپەرستن و ئەمانەش وەکوو زەردەشتیەکان باوەڕیان بەخوای روناکی و تاریکی هەبووە (هرمزو ئەهریمەن)و پەرستنی شەیتانیان لەبەر ئەوەیە لێی ئەترسن و دەیانەوێ بەوە خۆیانی لێ بپارێزن. یزیدیەکان سەرۆکێکی گەورەیان هەیە کە لە ناوچەی شێخان دەژیی و پێی ئەڵێن (ئەمیری شێخان)و گەورەترین زەعیمی هەمو یزیدی پێی دەڵێن (باباشێخ).

ئەمین زەکی لە کۆتایی ئەو باسەیدا باسی هەندێ نەریت و رەوشتی یزیدی کردووە وەکوو سوجدە بردن بو (ملك طاوس)و ئیمانیان بە (دۆنادۆن ــ رۆحی زیندەوەرێك لە دوای مردن ئەچێتە لە شێکی تروەو کتێبە پیرۆزەکەیان پێی

دەڵێن (جلوە) کە لەلایەن (شێخ عدی)ەوە نوسـراوەو کتێبێکی پیرۆزیان هەیە بەناوی (مصحفی رەش) کـە لـە سـاڵی ٧٤٣ھ = ١٣٤٢ز دا نوسـراوە دەربـارەی نەریتو یاسای ئاینی یزیدی لەو سەدەیەدا کە تیایا نوسراوە.

دوا باسێك کە دەیخەینە پێش چاو باسێکی مینۆرسـکییە/سـەرچاوە/٤٣ کە ئەمیش وەکوو ئەمین زەکی باسی (جلـوە)و (مصحفـی رەش)ی کـردووە کـە لـە ساڵی ١٨٩٥دا میسنێرێکی انگلیزی (ھ.باری ـ ھ. ئوبـاری)ئـەو دو کتێبـەی دیـوە کـە بـە عـەرەبی نوسـراون بـە چـاپکراویو لەلایـەن (ئەنسـتاس مـاری)کـە رۆژهەلاتناسێکی گاوری عەرەب بووە لە صندوقێکدا لە کنیسەیەکی سـەر چیـای سنجاردا هەڵگیرابوو، وە (ئاماری) توانیبوی پاسەوانی ئەو کنیسەیە رازی بکاتو رێگەی پێبـدا لـە مـاوەی دووسـاڵدا کۆپیـەکی راسـتی هـەروەکوو هـەردوو دەستنوسـەکە نوسیبوویەوە، بەوەی کاغـەزێکی تـەنکی خسـتبووە سـەرپەرە نوسـراوەکانو بـە ئاسـانی توانیبـوی هـەروەکوو خۆی هـەموو لاپـەرەکان شـکل نووس بکاتو بەوەش وازی نەهێنابوو بـەڵکو نیشانەکانیشـی لێـك دابـووەوە. لـە دواییدا لە ساڵی ١٩١٣دا لەلایەن (م.بێتنەر)ەوە لە شاری ڤینـا ئـەو تێکستانەی هەروەکوو خۆیو بەشێوەیەکی راست بلاوکرابووەوە.

مینۆرسکی لـە باسـەکەیدا وتوویـەتی ووشـەی یزیـدی لـە ووشـەیەکی کۆنـی ئێرانیەوە وەرگیراوە کە بریتیە لـە (ئـیزید) کـە مانـای خـوا دەگرێتـەوە (وەکـوو لەوەی ئەمین زەکیشدا هەروای بۆ چـوە). مینۆرسـکی لـە باسـەکەیدا وتوویـەتی کتێبی یەکەم جلوە کە لە لایەن (ھ.بـاری)یـەوە نوسـرابووەوە لـە سـاڵی ١٨٩٥دا دوای ئـەوەش لـە سـاڵی (١٩٠٩)دا کتێبەکـەی دوهـەمیش (مەبەسـتی مصحفـی رەشە) لە گوڤارێکی ئەمریکیدا بلاوکراوەتەوە.

ھ ـ رەوشتی کوردو باری کۆمەلایەتی ناو کورد

هەر لە کۆنەوە هەتا ئیمرۆ دوژمنانی کورد هەوڵیانداوە میللەتی کـورد وەکـوو میللەتێکی درندەو دواکەوتو لەقەڵەم بدەنو جاریوا هەبووە هەندێ لە گـەڕیدەو میسینەرەکان زۆر دڕۆو دەلەسەیان لە دوژمنانی کوردەوە بیستوەو لـە یاداشـتو باسەکانیانا تۆماریانکردووە، بۆ نموونەی ئەمـە وەکـوو لەبەشـی مێـژووی کـوردا ئاماژەمـان بـۆ کـردووە دوکتـۆر جمـال نەبـەز بەرپـەرچی هـەندێ لـەو دڕۆو

دەڵەسانەی دلوەتەوەو نموونەیەکی تری ئەمە ئـەو درۆو دەڵەسانەیە (کارلمـای) ئەڵمانی بەخەیاڵی خۆیو بەپێی ئەو باسـانەی لـە دوژمنـی کـوردەوە بیسـتبووی کردویــەتی بــەچیروکو ئەوانــەی ئـــەوەی کارلمایـــان خوێندبـــووەوە وەکـــوو سەرچاوەیەك حسابیان بۆ کردووەو بەپێی بۆچوونەکەی ئەو حسـابیان بـو کـورد کـردووەو هەشـبووە بـۆ هـەندێ مەبەسـتی سیاسـی هـەوڵی داوە نـاوی کـورد بزرێنێت، بۆ نموونەی ئەمە، مێجرسۆن بەرلەوەی بکرێت بە ئەفسەرێکی سیاسـی لە زەمانی شێخ مەحمودا لەدوای شەڕی جیهانی، لە ساڵی ١٩٠٩دا بەناوی (میرزا حسین غلامی شیرازی)یەوەچۆتـە باشـووری کوردسـتانو گەشـتێکی کـردووە لـە ساڵی ١٩١٢دا ئەو گەشتەی چاپکردووەو بەئارەزوی خۆی هەندێ درۆو دەڵەسەی هەڵبەستوەو وتوویەتی کوردە موسوڵمانە دڵرەقـەکان هـەوڵیانداوە بـە زۆرەملـێ گـاورو جوولەکـەکان بکـەن بـە ئیسـلامو ناچاریـانکردوون جلوبەرگـەکانی خۆیـان بگۆڕنو جلی کوردی لەبەر بکەن، بەڵام سـەیر ئەوەیـە مێجرسـۆن هـەرخۆی لـەو کتێبە چاپکراوەیدا خۆی بەدرۆخستوتەوە کە وتوویەتی:

((ساتێك چوومە سلێمانیو دوکانێکم بەکرێ گرت بۆخۆم لە خـانێکدا بـەناوی بازرگانیەوە، لەو خانەدا یەکدو دراوسێی کریستیانی لێ بوو لەگەڵیانا بوم بەئاشنا کە یەکێکیان ناوی (متی) بوو، بۆی باس کردم کە ئەمە مـاوەی بیسـت سـاڵە لـە شـاری سـلێمانیدا خـەریکی کاروکاسـبیی خۆیـەتی بـەبێ ئـەوەی تووشـی هیـچ کێچەڵێك بووبێتو لـەوەش سـەیرتر ئـەوەبووە لـەدواییدا کـە شـێخ مـەحمود حکومەتی کوردیی دامەزراند (خواجـە کریمـی علکـە) کە کریسـتیانیکی ناسـراوو بەڕێز بوو شێخ مـەحمود کـردی بـە وەزیـری مالیـەی خـۆی لـەو حکومەتـەدا کـە مێجرسـۆن خـۆی یـەکێك بـووە لـە دوژمنـانی ئـەو حکومەتـە کوردیـەو لەگـەڵ ئەدمونسدا هەرچیێکیان لە توانادا بووە بۆ تێکدانی ئەو حکومەتە کردبوویان.

هەرچۆنێك بووبێت، لەم باسەدا هەوڵئەدەم کورتەیەکیئەو باسانە باس بکـەم کە بێگانەکان دەربارەی ڕەوشتی کورد بە چاكو خراپەوە نوسیویانە :

باسیل نیکتین لە لاپەرە/٦٥ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٥٤ باسـی گەڕیدەیەکی کردووە (فازر) لە سەدەی نۆزدەدا بە کوردستانا گەڕاوەو نوسیوێتی :

((لەناو کوردەکانا ڕەوشتی دەرەبەگێتی زۆر توندو تیژەو عەشیرەتەکان هەروەکوو سکۆتلندیەکان بەر لە چەند سەدەیەك چۆن ڕەفتاریان دەکرد کوردەکانی ئێستە بەوجۆرەن. کورد بە ڕاستگۆو دەسپاك ناسراون‌و بەڵێن‌و پەیمانەکانی خۆیان بەباشی‌و تەواوی بەجێ دەهێنن‌و کەسوکاری خۆیان خۆش دەوێ‌و ڕەوشت‌و ڕەفتارێکی مرۆڤانەیان هەیە بەرامبەر بە ئافرەت‌و حەز لە شیعرو ئەدەب دەکەن‌و ئامادەن گیانی خۆیان بەخت بکەن لەپێناوی عەشیرەتەکەیاناو شانازی بەوڵات‌و نەتەوەیەکەیان دەکەن‌و زۆر بە شانازی‌و دڵسۆزیەوە ئەڵێن : ئێمە کوردین. لەگەڵ ئەوەشدا کورد زۆر زوو تووڕە دەبێ‌و هەندێجار لەسەر شتێکی بچوك هەڵدەچێت‌و زۆرجاریش حەزلە گاڵتەو گەپ‌و باسی ئەو هەڵچوون گڕوگەفەی خۆیشی بە پێکەنینەوە دەگێڕێتەوە)).

باسیل نیکتین لە کتێبەکەیدا باسی گەڕیدەیەکی تری کردووە کە فرنسی بووەو ناوی (بندر)بووە لەساڵی ١٨٨٧دا بەکوردستانا گەڕاوەو وتوویەتی : لەگەڵ ئەوەشدا کورد لە حاڵەتی کۆچەریدایە، بەڵام خاوەنی ڕەوشتێکی بەرزە لەڕووی پاراستنی کەرامەتی خۆیەوەو ئەو بەڵێنەی ئەیدا بەتەواوەتی بەجێی دەهێنن‌و ئەگەر بەڵێنی ئەوەی پێدای بتگەیەنێتە شوێنێك، هیچ مەترسەو لەگەڵیا برۆ بۆ ئەو شوێنەی مەبەستتە، بەڵام دووریش نیە ڕۆژێکی تر ئەگەر تۆی بینی ئەگەر پێویست بکا لەوانەیە بەوپەڕی ڕقەوە ڕەفتارت لەگەڵدا بکا.

باسیل نیکتن لە لاپەڕە/٨٦ی هەمان سەرچاوەدا دەربارەی ئافرەتی کورد وتوویەتی :((ئافرەتی کورد لە ڕەوشت‌و ڕەفتاریا بە تەواوەتی دەماری سروشتی کوردایەتی تیادا ڕەنگ ئەداتەوەو لەگەڵ ئەو هەموو ئەرکە گرانەی بەسەرشانیەوەیەتی‌و زۆریەیان سوارچاکن‌و بە سەختترین چیادا هەڵدەگەڕێن‌و یەکێك لە ڕەوشتە بەرزەکانی کچ‌وژنی کورد داوێن پاکیە کە لەمەدا جیاوازییەکی زۆر هەیە لەنێوان ئافرەتی کوردو ئافرەتی تری ڕۆژهەڵاتیەکان‌و لەناو کوردەواریدا کوڕوکچ تێکەڵ بەیەکتر دەبن‌و بەر لە مارەکردن شارەزای خووڕەوشتی یەکتر دەبن)).

دەربارەی ئافرەتی کورد مێجرسۆن لە کتێبەکەیدا سەرچاوە/١٠٧ لەباسی ئافرەتی کوردا وتوویەتی : ئافرەتی کورد بە پێچەوانەی ژنی فارس‌و تورك،

ساتێك میوانێك دەچێتە ماڵێكی كوردو پیاوی ماڵەكە لەوێ نابێ، ژنەكەی بەوپەڕی سەربەستیەوە دەچێت بەپیر میوانەوەكەوەو خزمەتی دەكا هەتا مێردەكەی دێتەوە، ئەوسا جڵەوی ولاخی مێردەكەی دەگرێو دەیباتە ناو تەویلەكەوە)).

مینۆرسكی لە لاپەڕە/١٤٩ی كتێبەكەیدا سەرچاوە/٤٢باسی توڕەیی و كەللەڕەقی كوردی كردووەو وتوویەتی :

((چەند كوردێك لەكاتێكدا بەڕێگادا دەڕۆیشتن لەناو خۆیانا لەسەر شوێنی هەڵهاتنی ئەستێرەی گەلاوێژ دەبێ بە مشتومڕ، پێش ئەوەی ئەستێرەكە لە ئاسمان دەربكەوێ یەكدوانێكیان لەگەڵ یەكتردا تێك دەچنو لەناو خوێنی خۆیانا دەگەوزێنو كە ئەستێرەكەش هەڵدێ شوێنەكەی وەكوو ئەوەی ئەوان نابێ. كوردەكان لەهەندێ شتدا لە (ئەلبانی)یەكان دەچنو لەزەت لەوە وەردەگرن بەهۆی فیشەكەكانیانەوە هێزو تواناو دەسەلاتی خۆیان پێشان بدەن، بەلام نابێ ئەوەشمان لە بیربچێت هەموو ساڵێك لەودیوی قەفقاسدا (١٥٠٠)دەكوژرێت كە (٣٨٩)ی لە ناوچەی (ئەلیزابث پول)دا كوژراوە)).

مامۆستا شكور مصطفی لە گۆڤاری كۆڕی زانیاریدا/سەرچاوە/٩٨باسی چەند گەڕیدەیەكی لە توركیەوە كردووە بە كوردی كە بەكوردستانا گەڕاونو لەوباسەیدا وتوویەتی :

((سوڵتانە توركەكانی ئەستەمبوڵ هەروەكوو پادشاكانی صفویی ئێران، جگە لەچەند ئاسەوارێك كە بریتیە لە خانوویەرەی بەجێماو هیچ بایەخێكیان نەدابوو بە زانستو گەشەپێدانی باری ژیانی دانیشتوانو بە تەنگیانەوە نەهاتوونو ئەمە بووە بەهۆی ئەوەی گەڕیدە ئەورووپاییەكان بە چاوێكی سووك روانیویانەتە دانیشتوانی سەرانسەری وڵاتو هەندێ لەو گەڕیدانە عەرەبیان بە بیابان گەڕو تەمبەڵ باس كردووەو كوردیان بە جەردەو ڕێگرو توركیان بە تەنگە چیكڵدانەو تووڕەو تڕۆ باسكردووەو وتویانە ئەگەرچی فارس زۆر درۆزنن بەلام بەڕواڵەت خۆش خوو بەئاكارن، ئەوانەی كوردیان بە پیاوخراپ باسكردووەو ناویان زڕاندوە بریتی بوون لە كارگێڕو هەمەكارەی تورکو عەجەمو چینی بیروكراتو بازرگانەكانی وڵاتانی دراوسێی كوردو ئەو ناوو ناتۆرانەی لەمانەوە بەسەر كوردا

دابراوە گەڕیدەکانی ڕۆژئاوایی بێ‌سێ‌و دوو پاکوپیسییان تۆمـار کـردووە لەسـەر حسابی کوردیان ژمـاردوە. بێگومـان درۆزیکـر نـەك تەنـها لـە ڕۆژهـەڵاتدا، بکـرە لەسەرانسـەری ڕۆژئاواشـدا هـەبووە، بـەڵام سـەرلە بـەری نەتەوەیـەك بەئەشـقیا لەقەڵەم دان کارێکی ناڕەوایەو دژی بیری زانستە.

بەتێکڕایی، عەرەبی شارستانێتی یاخود بازرگانی عەجـەمی چەکمـەڕەق‌و بـە گیرفان‌و باخەڵی پڕ لە زێڕو پارەی شاراوە، بەتایبەتی زستانان کـە بـە چیاکـانی کوردستانا تێپەڕیانکردووە، هەموو سامیان لێ نیشـتوەو زارەتـرەك بـوون‌و بـەبێ ئەوەی کەسیش ڕێگـەیان پـێ بگرێـت هەرلـە خۆیانـەوە دڵیـان کرمـێ بـووەو لـە رووتکردنەوە زندەقیان چـوە)). بـەڵام سـەیر ئەوەیـە هـەتا ئێسـتە لـە یاداشـتی تۆمارکراوی هیچ گەڕیدەیەکدا یاداشتی یەکێکیان لەوە نەدواوە کە لـە شـوێنێکدا ڕیگەی پێ گیرابێ‌و ڕوتکرابێتەوە.

لەراستیدا ئەم هەموو ورێنە بێ سەروبەرانە هـەمووی لـە سام‌و دڵ پیسـیەوە چەکەرەی کردووەو لەو روەوە ئارشاك سافرستیان وتوویەتی :((لە سەردەمێکدا کە دوو دەوڵەتی دەسەلاتداری گەورەی دراوسێی کورد دانیـان بـەوەدا نـابوو کـە کورد شارستانیەتێکی خۆماڵیی کوردیان دامەزراندبوو، هەروەکوو ئەولیا چلبی لە گەشتەکەیدا لێی دواوە. بەڵام زۆری پێ نەچووە پاشاو سوڵتانەکانی هـەردولایان میرنشینەکانی کوردیان خستە ژێردەسەلاتی خۆیـان‌و سـەریەخۆییان لێ داڕنـین‌و ولاتەکەیان پێخوست کـردن‌و سـەرەڕای ئـەوە کارگێڕەکـانی عوسمـانی‌و عەجـەم کوردیان بە یاخی‌و ڕێگر ناوبردووەو ناویان زڕاندوە)).

ئەولیا چلبی دەربارەی هەڵوێستی تورك‌و عەجەم بەرامبەر بە کورد وتوویەت: هەر میرنشـینێکی کـورد لـە ڕووی بۆجـەو گومرگ‌و بـاج سـەندنەوە هەریەکـەیان بۆخۆی دەوڵـەتێك بـووەو پادشـای تـورك‌و خـانی عەجـەم‌و کاربەدەسـت‌و هەمـە کارەکانیـان ئـەو بـارو دۆخـەی کوردیـان پـێ قـووت نـەدەچوو چاویـان بـەرایی نـەدەهێنا میرەکـانی کـورد بـەوجۆرە ببینـن‌و بـاج‌وگومرگ لـە کـاروان‌و قـەتاری بازرگانی‌و قەڵەمچی بسێنن بۆیە مافی کـورد بـۆ کۆکردنـەوەی گومرگ‌و بـاج بـۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکانیان ئەمەیان بـە دزی‌و جـەردەیی دانـاوەو تەنـها هەر بیریان لە پڕکردنی گیرفان‌و باخەڵی خۆیان کردوتەوە.

ئەولیا چلبی لە گەشتەکەیدا هۆی ڕاپەڕین و ئەوشۆڕشانەی کە لە ساڵی ١٦٥٥دا لەنێوان مەلیك ئەحمەد پادشای کاریەدەستی تورکو (ئاودال خان)ی کوردو میری بدلیس ئەوەبو ئەو میرە کوردە زۆر زۆر زاناو سەرڕاستو دەوڵەمەند بووەو چەند کۆمەڵە کتێبو تاقمە شتی هونەرکاریی ئەوتۆی هەبووە کە لەو سەردەمەدا هاوتایان نەبووە.

مامۆستا شکور مصطفی لە کۆتایی باسە وەرگێڕاوەکەیدا باسی چەند گەڕیدەیەکی ڕۆژئاوایی کردووە کە یاداشتەکانیان کراون بە تورکیو ئەمیش کردونی بە کوردی وەکوو :

١ ـ (بازرگانی بێ ناوی ڤەندیك ـ ی ئیتالی ـ کە بەکۆنترین گەڕیدە دەژمێرێت کە لە سەدەی شازدەهەمدا بە کوردستانا گەڕاوەو یاداشتەکەی لە ساڵی ١٥٥٩دا لە ئیتالیا بلاْوکراوەتەوە کە باسی کۆشکو تەرارە جوانەکەی میری بدلیسی کردووەو چۆن شاە ئیسماعیلی صفوی شەش هەزار سواری ناردوتە سەری، بەلاْم کە شەڕی عوسمانیو صفوی دەستی پێکردووە شاە ئیسماعیل ناچاربووە هێزەکەی بکێشێتەوە.

٢ ـ (مستر ئەفونسو) کە خەلْکی ولاْتی پورتوغال بووەو لە ساڵی ١٥٦٥ لە گەڕانەوەیدا بەگەشت لە هندستانەوە بەناو (بدلیس)دا تێپەڕی کردووەو باسی قەلاْیەکی کردووە کە لەسەر دوندی بەردەلاْنێك دروست کرابوو، بورجەکانی سەریان لە ئاسمان دەسوو شوورەکەی لەداگیرکردن نەدەهات.

٣ ـ (پترو دیلاڤال) لاوێکی ئەرستوکراتی ڕۆمانیی بووە لە گەشتەکەیدا گەیشتوەتە قەسری شیرین و لایداوەتە ماڵێك مێردەکەی لەماڵەوە نەبووە بەلاْم ژنەکەی کە (خانم سوڵتان)بووە نانی ئێوارەی بۆ کردووەو خواردەمەنیی کوردەواری بۆ داناوەو دیلاڤال لە یاداشتەکەیدا باسی خواردەمەنی کوردو زمانی کوردیو باری ژیانی ناو کوردەواریی کردووەو وتوویەتی کوردەکان زمانی خۆیان هەیە لە زمانی دراوسێکانیان ناچێتو زۆریان شوانکارەن و گەرمیان و کوێستان ئەکەن و ساتێك چوومە ئەستەمبوڵ، لەوێ چاوم بەخانی (بدلیس) کەوت کە یەکێکە لە دەسەلاْتدارانی کوردو خاوەنی ١٠ ـــ ١٢هەزار چەکدار دەبێت. دەسەلاْتدارەکانی کورد هەروەکوو سنیۆرەکانی ئەوروپا خۆیان پێشان ئەدەن

هەرچەند لە ژێر سایەی شاکانی عجەمو عوسمانیشدان. دەسەڵاتدارەکانی کورد وەکوو میرەکانی ئیتاڵیا رەفتار دەکەنو ئەمانیش لە پێناوی سوودی خۆیانا ناویەناو لایەنگر گۆڕکێش دەکەن. ژنی کورد لەناو شارەکانیشدا سەریەخۆیەو بەبێ پەچەو چارشێو دەگەڕێنو دەتوانن لەگەڵ پیاوی بێگانەو نا مەحرەمدا بێپەروا یەکتر ببینن و گفتوگۆیان لەگەڵ بکەن)).

ژنەکەی مێجرسۆن لە محاضرەکەیدا ، سەرچاوە/٦٢ دەربارەی ئەو رەخنانەی لەکورد گیراوە وتوویەتی :((هەندێکی تر بە وێرانکەرو کاولکەر ناویان بردونو هەندێکیان کوردیان بە خوێنڕێژو دەستدرێژیکەر باسکردووەو هیوایان هەبووە شوێنی لێ هەڵکێشاوەو وتوویەتی کورد تۆزێك لە حەیوان باشترن، ئەوانە هەرچۆنێکیان باس کردبێت، ئەبێ راستیەکیش هەیە پێویستە بخرێتە بەرچاو کە ئەو خراپکارییەی بەهۆی هەندێ کوردەوە روو ئەدا ئەگەر دەوڵەتێکی ئەوروپاییش لە هەمان بارو دۆخی کوردا بژی ئەوا تاوانو پیاوکوژیو دەستدرێژی کردن لەناو ئەو دەوڵەتە ئەوروپاییەشدا لەوەی ناو کورد زۆرتر دەبێت.

کورد لەناو خۆیدا نارێكو یەك نەگرتوون هەرلەبەر ئەوەش بووە کاتی خۆی بوبوو بەهۆی سەرنەکەوتنی شێخ محمودو شێخی بارزانو فارسو تورکو عراق توانیبویان بەسەر کوردا زاڵ بن.

بەڵام لەگەڵ ئەو هەموو شتانەشدا یەکێك لە سروشتەکانی کورد ئەوەیە ئێجگار زۆر حەز لە گاڵتەو گەپ دەکەنو لەورووەوە گەلێك سەرگورشتەی سەیرو پڕ لە پێکەنین دەگێڕنەوە کە ئەمەی خوارەوە یەکێکە لەوانە :

(کوردەکانی تورکیا دەگێڕنەوە وەختی خۆی باپیری یەکێك لە سەرکردەکانی عەشیرەتی (تاپۆ) باردەکات بۆ ناوچەیەکی ژێر دەسەڵاتی عەشیرەتێکی تورك کە ناوی (ئیل بیکلر)بووە، سەرۆکی عەشیرەتە تورکەکە کوردەکان دەعوەت ئەکا بۆ ئاهەنگێكو کوردەکان دەچنو لەدوای چەند رۆژێك کوردەکان بڕیارئەدەن ئەوانیش تورکەکان دەعوەت بکەنو هەواڵیان بۆ دەنێرن لە فلان رۆژدا بچن بۆ دەعوەتەکەیانو ساتێك ئەو زەلامەی ئەی نێرن بۆلای تورکەکان کەوا چاوەڕوانی هاتنیان دەکەن بەو زەلامە ئەڵێن : ئێمە چۆن زیافەتی ئێوە قبوڵ دەکەین؟

زەلامە کوردەکە کە گوێـی لـەو وەرامـە ئـەبێ بەردەبێتـە گیـانی تورکـەکانو ژمارەیەکیان پەرێشان دەکاتو دەگەڕێتەوە.

بەرامبەر بەوە،سەرۆکی تورکەکان پیاوەکانی خۆی رادەسپێرێ تاقمێك بچنـە سەر کوردەکانو لە هەوارەکەیان دەریان پەڕێنن، بـەلام پیرەکـانی ئـەو تورکانـە بەقسەی سەرۆکەکەیان ناکەنو ریشسپیەکیان پێی دەڵێ : ئێمە چۆن بچین بەگژ تاقمێکی وادا کە تاقە زەلامێکیان توانیبێتی بچێت بەگژ (٣٠)کـەسماناو باشـترین شـت ئەوەیە ئێمـە خۆمانیـان لێ دووربخەینـەوەو هەوارەکـەمان بگوێزینـەوە. (دەربـارەی ئـەو ئازایەتیـەی خـاتو سـون باسـی کـردووە کاشـکی کـورد بەقـەد ئەوەش یەك گرتوویولیە).

ژنەکەی سون لە محاضرەکەیدا دەربارەی ئـافرەتی کـورد وتوویـەتی :((ژنـی کـورد بـە پەچـەو ڕووپوشـی نیـەو لـەناو کـوردا ژنو ژنخـوازی بەوپـەڕی سەربەستیەوە دەکرێو ژن دەسەلاتێکی زۆری هەیە لە هەڵبژاردنی ئەو مـێردەی شووی پێدەکا. ژنی کورد زۆربەی سوارچاکەو دەتوانێ چـەك هـەڵبگرێ زۆرجـار ژنی کورد لە شورشو ڕاپەرینەکاندا بەشداربوون)).

لەکۆتایی ئەم باسـەدا، بە پێویسـتم زانـی چـەند سـەرنجێکی دوکتـۆر جمـال نەبەز بخەمە بەرچاو کە لە لاپەڕە/٣٢ی سەرچاوە/٣١دا باسی چەند بێگانەیـەکی کردووە دەربارەی رەوشتی کورد دواون:

١ ـ مینۆرسکی لە کتێبەکـەیدا ئامـاژەی بـۆ باسـێکی (ئابۆڤیـان)ی ئەرمـەنی کـردووە کـە وتوویـەتی : مـرۆڤ بـەمانای ووشـە دەتوانـێ کوردەکـان بـە شـۆڕە سوارەکانی رۆژهەلاتی نێوەراست نێـو ببـات کـە میللـەتێکی پـەیمان نەشـکێنو میوان دۆستێکی بێ وێنەن.

٢ ـ زانای ئـەڵمانی (Mortin Hortman) لـە کتێبەکـەیدا ــ پێنـج راپـۆرت دەربارەی ئیسـلام چـاپی سـاڵی ١٩١٢وتوویـەتی :((ئەگـەر بڵێـم کوردەکـان نەتەوەیەکی وان کولتوری ئەوروپی بە ئاسـانی وەردەگـرن، ڕەنگـە هـی وامـەبێ بەرپـەرچم بداتـەوە، بـەلام ئـەو بێگانانـەی بەکوردسـتانا گـەڕاون لـەوباوەڕەدان نەتەوەی کورد لەژێر ئەو توێکڵە رەقەیانەوە دنیایەك بیری وردو هەستی قووڵیان

حەشاردراوەو زۆر لەوانە گەواهی ئەوە ئەدەن کوردەکان زیرەکی خۆڕسکارانەو توانای شیکردنەوەو تێگەیشتنێکی خێراو رەوشتێکی بەرزیان هەیە)).

٣ ـ لەو راپۆرتەی لە ساڵی ١٩٢٤دا لەلایەن عصبة الامموە دەربارەی عراق ئامادە کراوەو وتوویەتی :((لەگەڵ ئەوەشدا کوردەکان شەڕانیو خۆ بەدەستەوە نەدەرنو بەلاَم دەتوانن بە ئاشتیو هێمنی لەگەڵ کەمەنەتەوەییو ئاینەکانی هاوڵاتیاندا هەڵکەن. ئێمە دەتوانین گەواهی ئەوە بدەین کوردەکان لە هەموو نەتەوەی موسوڵمانی دیکە چێتر لەگەڵ دیانەکانا رەفتار دەکەن (ئەمە دوبارە بەرپەرچدانەوەی یەکێك لە درۆکانی مێجرسۆنە کە دەربارەی کورد هەڵی بەستبوو).

٤ ـ ژنەکەی مێجرسۆن لەو محاضرەیدا لە سەرچاوە/٦٢دا باسمانکردووەو دوکتۆرجمال نەبەزیش لە سەرچاوە/٣١دا ئامازەی بۆ کردووە وتوویەتی :((کورد مرۆڤێکی ڕاست گۆو سەرراستن، رقیان لە درۆو تەڵەکەبازیە، ئەگەر جارێك پێویستی بەوە بکا درۆیەك بکەن نازانن چۆن ئەو درۆیە پینە بکەن)).

٥ ـ هاملتن لە کتێبەکەیدا (Road Through Kurdistan) چاپی لندن ١٩٥٨ وتوویەتی :(کوردەکان کەژو کێو نشینن، جوداوازن لە عارەبو تاڕادەیەك خۆگرن، زێتر لە سکۆتلندیەکان دەکەن، لە عارەب کەمتر بەتەنگ ژیانەوەن، حەزیان لەگاڵتەو بازیە بەتایبەتی ئەوەی پەیوەندیی بە خۆیانو گەلەکەیانەوە بێ. تا ئەندازەیەك باوەڕیان بە ئایینو فەلسەفەو چارەنووس زۆرە، ئەگەر بتوانی بیانکەی بە دۆست ئیتر دۆستایەتیەکەیان هەتا سەرەو لەهی عەرەب راسترە، رێژگاو وکێل نین، بە وردی دەڕواننە بوونو ژیان، بە پێچەوانەی سەرەتاییو دواکەوتوویی وڵاتەکەیانەوە زۆر حەزیان لە زانستی نوێو پێشکەوتنو پێشەسازیە)).

٦ ـ (G.J.Muller) لە باسێکدا چاپی (شتوتگارت) ساڵی ١٩٥٩ وتوویەتی :((ئەوی توشی کوردێکی ڕاستەقینە ببێ، ئیدی ئەوکەسە کوردو کوردستانی خۆش دەوێ، کورد مرۆڤی چاوکەشن، بە هۆشو کەللە رەقن، خاوەنی تواناو هێزێکی بەکارنەهێنراون)).

٧ ـ (توماس پوا)ی رۆژهەڵاتناس و لاهووت و دەروونناسی فەرەنسی دەربارەی کورد وتوویەتی :((سەربازێکی لاوی پۆڵۆنی کە کارەساتەکەی جەنگ گەیاندبوویە عراق (مەبەستی شەڕی جیهانی دووەمە کە هەندێ سەربازی پۆڵۆنی هێنرابوونە دەوروبەری خانقین) پێی وتم : لەنێو هەموو گەلەکانی رۆژهەڵاتدا کە چاوی پێیان کەوتووە، کوردی لەهەموویان پێباشترە، من(توماس پوا) پێ لەسەر ئەوە داناگرم کە بزانم هۆی ئەمە چییە، چونکە پێم وایە ئەو قسەیەی لە خۆڕایی و بێ تەجروبەییەوە نەبووە)).

٨ ـ (Helgo Klamer) لە کتێبەکەیدا چاپی سبتمبری سالی ١٩٧٠ وتوویەتی :((گەر وەك دۆست بچیتە لای کوردەکان ئەوا میواندۆستێکی بێ هاوتان، هەرکە بۆ ئوتێل گەڕای دلوەتی ماڵەوەت دەکەن، چەندە لە دوژمنایەتیدا خەتەرناکن ئەوەندەش لە دۆستایەتیدا کەم وێنەن)).

٩ ـ دوکتۆر شاکر خصباك لە کتێبەکەیدا الكرد والمسألة الكردية چاپی بغداد سالی ١٩٥٩ وتوویەتی :((بەراستی کوردەکان سەربازی نەناسراون، زۆرجار بە خراپە باس دەکرێن، بەڵام لەڕاستیدا کوردەکان ڕووخۆشن، دڵپاکن، بەخشندەو لێبوردەن، خێزانی خۆیان خۆش دەوێو وڵاتەکەیان دەپەرستن زۆر بە نەتەوەی خۆیانەوە دەنازن)).

١٠ ـ هوست برونگ لە کتێبەکەیدا چاپی سالی ١٩٦٣ وتوویەتی :((ساتێك کوردەکانم بینی هەستم کرد لەو گێژەنی رۆژهەڵاتەدا لەپڕ ڕوو بەڕووی کەسانێك دەبمەوە کە بەتەواوی پشتیان پێ دەبەسرێ)).

١١ ـ خاتو زینب لە گفتوگۆیەکدا لە رۆژنامەی (النور)لە بغداد/ژمارە/٢١٨ی رۆژی ١٩٦٩/٧/٩ وتوویەتی :

((دیم ئافرەتی کورد ژیرن، پێشکەوتونو هەوڵی رزگاربوونی خۆیان لە زۆر کۆتو پێوەند دەدەن، باشترین نموونەن بۆ ئەوەی ئافرەتانی وڵاتەکەم چاویان لێ بکەن، ئاواتەخوازم ئافرەتی عەرەب بەلای کەمەوە بە بەشێك لەو سەربەستیەی ئافرەتانی کورد بگەن)).

١٢ ـ پرۆفیسۆرخالفین : وتوویەتی بەشێکی زۆر لە سەرچاوە رۆژ ئاوایەکان لە سەدەی نۆزدەهەمدا کوردیان بە دزو جەردە ناویردوە، بەلاّم ئەوجۆرە نێوو نەتۆرانە بە هیچ جۆرێك لەگەلّ راستیدا یەك ناگرنەوە.

١٣ ـ (ئیلون ئالبیك) ئەندامی سەرکردایەتی پارتی سوشیالستی سویدی وەکوو لە رۆژنامەی (التاخی)دا/ژمارە٢٧٦ لە ١٩٧٠/٧/١ بلاّوکراوەتەوە وتوویەتی : نەتەوەی کوردم زۆر لاپەسەندەو رەوشت بەرزن‌و ئەم راستیەم لە زۆر سەرچاوەوە هەلکۆلّیوە. ئەم رەوشتەیان لەگەلّ ئەو هەموو بارە گرانەی شەڕو ئابوری‌و جوگرافیدا هێشتا خۆڕاگرن‌و خۆبناسێنن کەئەمە نیشانەی رێکوپێکی‌و هەست کردنیانە بەلیّ پرسینەوە)).

١٤ ـ (Gerald Reitlinger) لە کتێبەکەیدا چاپی/سالّی ١٩٣٢ لە لاپەرە/٢٠٥دا وتوویەتی:

((بە پێچەوانەی بۆچوونی ئەوروپاییەکان، کوردەکان گەلێك ژیرو وریان، جوداوازی نێرو مێیان لەلا نییە، ژنان چارشێو ناگرنەوە، ئەمانە بۆ ئەو کەسەی گەشتی رۆژهەلاّت دەکا رووداوێکی رومانتیکیانەن، لەگەلّ ئەوەشدا نێوبانگیان بە چاکی نەڕۆیشتوە کەچی زۆر سەرنج ڕاکێشن)).

بەشی سێهەم

ڕەگەزی تورك‌و طورانی‌و لێشاوی هاتنیان بەرەو ڕۆژئاوای ئاسیا

هەرچەند لەم کتێبەدا مەبەستی سەرەکیمان باسی مێژووی کوردو کوردستانە بەشێوەیەکی گشتی‌و هی باکوری کوردستان بەشێوەیەکی تایبەتی، بەڵام لەبەر ئەوەی هاتنی لێشاوی تورك بەرەو ڕۆژئاوای ئاسیاو داگیرکردنی کوردستان‌و نیشتەجێ بوونیان لەناو خاکی باکوری کوردستانداو لە ئازربایجاندا کارێکی گەورەی مێژوویی کردۆتە سەر میللەتی کوردو لەوساوە ئەوان بوون بە دەسەڵاتدار، کورد تووشی سەدان شەڕو کارەسات‌و ماڵ کاولی بووەو بەهۆی ئەوەی ئەو تورکانە بوبوون بە ئیسلام‌و ئاڵای ئیسلام‌و خلافتی ئیسلامیان بەرزکردبووەوە، ئیتر کورد هەموو توانای خۆی بۆ ئەو دەوڵەتە بەناو ئیسلامە تەرخان کردووە.

بێجگە لەوە ئیمڕۆ بەئاشکرا لەگەڵ ئەوەشدا ڕۆژ ڕۆژی ئازادی‌و سەربەستیەو ڕۆژی مافی چارەنوسی گەلانە، کەچی کورد لە باکوری کوردستاندا بە تورکی کێوی لەقەڵەم ئەدەن‌و دان بەبوونی کوردو بەمافی کوردا نانێن‌و وای لێ هاتووە ماڵ لەخاوەن ماڵ حەرامەو داگیرکەر بووە بەخاوەن ماڵ، لەبەر ئەوە کورد پێویستە مێژووی خۆی بزانێت، پێویستە مێژووی دوژمنە داگیرکەرەکەشی بزانێت تابزانێ چۆن ئەو داگیرکەرانەی لەژێر ناوی ئیسلام‌و خلافتی ئیسلامدا بۆ ماوەی (٥ ـ ٦)سەدە کورد بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیانەوەو ئیمڕۆش لەژێر باری گرانی ئەو داگیرکەرەدا دەناڵێنێت.

وەکوو لەبەشەکانی ئەم باسەدا بۆمان ڕوون دەبێتەوە، سەرەتای هاتنی تورك لە شێوەی هاتنی لێشاوی عەشایرەکانی (غوز)ەوە دەستی پێکردووەو بە

زنجیرە سلجوقیەکانو مەغۆلەکانو عوسمانیو تاتارەکان پاش ئەوەی هەریەکەیان لەکاتی خۆیدا گەشتی خۆی کردووەو لەگەڵ ئەوەشدا ئەوانە هەموویان لەناو خۆیانا ناڕێك بوونو لە شەڕێکی هەمیشەییدا بوون،بەلاَم لە ئەنجامدا هەموویان لەبوتەی دەوڵەتی عوسمانیدا جۆش درانو ئەو ئیمپراتۆریەتە گەورەیان لێ پەیدابوو کە بۆ ماوەیەکی زۆر رۆژهەلاَتو رۆژئاوایان تووشی سەدان شەڕو کاولکردنو کوشتارو ئاوارەکردن کرد.

بۆ ئاسان کردنی ئەم بەشەو بۆ ئەوەی هاتنی تورکەکان بە زنجیرە بخەینە پێش چاو کردمان بەم باسانەی خوارەوە

١- رەگەزی تورکو قۆناغی هاتنی پێشرەوی عەشایری (غز - غوز)

کەلە راستیدا هەتا کاتی عوسمانیش کۆچیان لەئاسیای ناوەڕاستەوە بەرەو رۆژئاوای ئاسیا زنجیرەی نەپچڕاوە.

٢- سلجوقیەکان

ئەمانە رۆڵێکی زۆر گرنگیان بینیوە لە بەڕێوەبردنی کاروباری هەندێ ولاَتانی ئیسلامیو خۆشیان چەند دەوڵەتێکیان پێکەوە نابوو وەکوو سلجوقی عێراقو سلجوقی رۆم.

٣- مەغۆلەکان

مێژووی مەغۆل شتێکی شاراوە نیەو لاپەڕەکانی مێژوو پڕن لەو کوشتارو تالاَنیو راوو رووتکردن کاولکاریانەی مەغۆلەکانو تا تارەکان لە زۆر ولاَتدا کردویانە.

ئەوەی سەرنج رادەکێشێت ئەوەیە غوزەکان لە زەمانی سلجوقیەکانو مەغۆلو عوسمانیەکاندا هێشتا لێشاوی هاتنیان هەریەردەوام بووە وەکوو لە پێشیشدا باسمانکرد، لە ئەنجامدا ئەمانە هەموویان لەناو بوتەی دەوڵەتی عوسمانیدا توانەوەو بە هەمویان دەوڵەتێکیان پێك هێنا کە (عوسمانی)بووە،

وەکوو لەبەشی چوارەمدا بەناوی دەوڵەتی عوسمانیەوە بە دوورودرێژ باسی دەکەین.

یەکەم ـ مێژووی ڕەگەزی تورک و لێشاوی (غز ـ غوز)ەکان

بەرلەوەی باسی هاتنی لێشاوی عەشیرەتەکانی (غز ــ غوز) بکەین لەناوەڕاستی ئاسیاوە بەرەو ڕۆژئاوای ئاسیا، بە پێویستم زانی هەندێ لەو سەرچاوانە بخەمە پێش چاو کە باسی نیشتمانی سەرەتایی تورکو مێژووی تورک لە هەندێ سەرچاوەدا باسکراون و هەوڵ ئەدەین لەم باسەدا کورتەیەکی ئەو سەرچاوانە بخەمە پێش چاو:

ئەمین زەکی لە لاپەڕە/٥٨ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٣٢ وتوویەتی تورکەکان بەپێی لەیەکچوونی ووشەکان بنەچەو ڕەگەزی خۆیان دەبەنەوە سەر (هون ــ وەیا قۆن)کە لە بنەچەی (شانغ یونغ)ن کەلە دەورویەری ڕوباری (ئورخون)دا لە باکوری چیندا بوون، بەو پێیە دەتوانرێ بوترێ سەدەی ٢٨/ی پێش زایین بە سەرەتای دەرکەوتنی تورك دائەنێن)).

بەڵام سعید احمد برجاوی لە کتێبەکەیدا سەرچاوە/٨٢ بەشێوەیەکی تر باسی ڕەگەزی (تورك ـ طوران)ی کردووە کە وتوویەتی مێژوونووسان دەربارەی ڕەگەزی تورك گەلێك بۆچوونی جۆر بەجۆریان هەیەو لە ڕاستیشدا ڕەگەزی تورك هێشتا بەتەواوەتی ڕوون نەبوتەوە.

ئەو گەلانەی لە باکوری ڕۆژهەڵاتی (ئوراسیا)دا کە دارستانەکانی سیبریای تیادا بڵاوبوتەوە لە کاتێکی نەزانراودا ئەوشوێنانەیان بەجێ هێشتوەو لە نزیك سەدەی یەکەمی میلادیدا بەرەو (تیان شان)و پانتاییەکانی دەورویەری گۆلی (بالکاش) ڕۆیشتون و لەوێ جێگیر بوون و زۆری پێ نەچوو تێکەڵ بەو عەشایرە (بەریەر)انە بوون کەلە نێوانی گۆلی (ئارال)و (بالکاش)دا دەژیان.

ساتێك ئەو تورکانە مەترسیان بۆ سنوورەکانی وڵاتی چین پەیدا کرد، دامەزرێنەری بنەماڵەی پادشایەتی چوارەمی چینی کە (پرنس شی هوانغ) بوو شورەیەکی درێژی لە سنوری چیندا دروست کرد بۆ ئەوەی ڕێگە لە هێرشی ئەو تورکانە بگرێ کە بەدرێژایی شورە دروستکراوە کە (١٢٥٠میل) بووە ژیابوون و ئەو شوورەیە لە نێوان ٢٢١ ــ ٢١٠ی پێش زایین تەواوکراوە.

لەئەنجامی تێکەڵ بوونی ئەو تورکانە لەگەڵ دانیشتوانی ئەو ناوچە تازانە گەلێك شەڕو کێشە پەیدا بووەو بۆ دەسەلاتداریتیو دەسگرتن بەسەر ناوچەکانا چەند گەلو نەتەوەیەك پەیدا بوونو لەناوخۆیانا لەبین بڕکێدا بوونو لەگەڵ ئەوەشدا بەهۆی ئەوهەموو چیرۆکو ئەفسانانەی دەربارەی ئەو دانیشتوانە بلاو بوبووەوە نەتوانراوە ئەو گەلو میللەتە تێکەڵ بوانە لە یەکتری جیابکرێنەوە، بەلام هەندێ مێژوونووسان لایەن وایە ئەوانەی دەسەلاتداربوون لەوناوچانەدا توانیبویان دەس بگرن بەسەر شوێنە بەرزاییەکاندا کە ئەو دەسەلاتدارانە بریتی بوون لە (کساس Cases و توکارین Tokarians و سیتس Scytes و نایمنو هونو ئەڤارسو کیبشاکو هونغ نۆو تاتارو کیرغیزو تیبگاچسو هتالیتو هەندێکی تر.

لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ جیاوازی هەبوە لە شێوەی ژیانو جیاوازیی ناوەکانو رادەی دەسەلاتداریتی هەندێکیان، بەلام دەتوانرێ هەموویان ببرێنەوە سەر سێ تاقمی لەیەك نزیك کە بریتی بوون لە : مەغۆل، تورك، تونغوز کە هەریەکەشیان لکێکە لە رەگەزی طورانی وەیا (ئورالو ئالتاییك oralo Altaique).

بۆ یەکەم جار نوسەرەکانی چین ناوی تورکەکانیان بە (TorKiou ـ تورکیو) ناویردوە کە ئەمە ووشەیەکی مەغۆلیە کە بە (تورك ئوت Turk ut) ناویان بردوە.ئەو تورکانە هەر لە سەدەی چوارەمی پێش زاینەوە بەبێ ووچان دەسدرێژی یان کردۆتە سەر ولاتی چینو لە دواییدا لە سەدەی شەشەمی میلادا ئیمپراتۆریتی تورکیان دامەزران کە سنوورەکەی لە منغۆلیاوە دەگەیشتە ئێران (لە چیرۆکە کوردیەکانو فارسیدا، بەنموونە شانامەی فیردوسی باسی شەڕو کێشەی ئێرانو تووران کراوە کە رەنگە مێژوەکەی بگەڕێتەوە بۆ ئەو دەمەی لەم سەرچاوەدا باسی کردووە).

نوسەری سەرچاوە/٨٢وتوویەتی : بەلام زۆری پێ نەچوو بەشی رۆژهەلاتی ئەو ئیمپراتۆریەتە کەوتە ژێر دەسەلاتی چینەوەو بەشەکەی رۆژئاوای کە بریتی بوو لە هەندێ عەشایری کۆچەری تێکەڵ بوون بە گەلانی ئێرانو لەناویانا نیشتەجێ بوون.

جارێکی تر لە ساڵی ٧٤٥ی زاینیدا بەشەکەی رۆژهەڵاتی کەوتە ژێر دەسەڵاتی عەشیرەتی (ویغور)و (قارلوق)ی تورکیەوە کەلەو رۆژانەدا ئاینی ئیسلام بەوناوچانەدا بلاّوبووەوەو لە زەمانی (ئەموی)یانا لە ساڵی ٧٠٥ی زایندا (قتیبە بن مسلم)ی سەرکردەی هێزەکانی عەرەب گەیشتە ئەوپەڕی روباری (جەیحون ـ ئەموداریا)و ئاینی ئیسلامی لەو ناوچانەدا بلاّوکردەوەو تورکەکانی بەشی رۆژهەلاّت چوونە سەر ئاینی ئیسلامو لەو رۆژەوە ئیتر تاقم تاقم لەو تورکانە روویانکردە ولاّتانی رۆژئاوای ئاسیاو بوون بە ئیسلام وەیا وەکوو(ممالك) بەرامبەر بەدانی (جزیە) لەو شوێنەدا جێگیربوونو بەو شێوەیە لە کۆتایی سەدەی هەشتەمی زایندا ژمارەیەك لە تورکەکان لەناو دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامیدا گەیشتبوونە پلەو پایەکی بەرز کە لەوانە (زید بن الترکی)بووە کە کراوە بە والی (همدان)و لە دواییدا بووە بە والی موصلو (حماد الترکی) کە بەشداریی کردبوو لە دروستکردنی شاری بغدادا لە زەمانی خلیفە منصور لە ساڵانی (١٣٧ ـ ١٥٨ کۆچی).

بەوجۆرە لەو دوو سەرچاوەیەی پێشودا، ئەمین زەکی وتوویەتی تورکەکان دەچنەوە سەر (هدن)وەیا (قون) کە لە بنەچەی (شانغ یونغ)ن، وسعید احمد برجاوی وتوویەتی تورکەکان دەچنەوە سەر سێ تاقمی لەیەك نزیك کە بریتی بوون لە مەغۆلو تورکو تونغوز کە هەریەکەشیان لکێك بووە لە رەگەزی طورانی یا (ئورالو ئالتیك)، بەلاّم دوکتۆرە زبیدەلە سەرچاوە/٨٣دا وەکوو سید ئەحمەد برجاوی وتوویەتی تورك دەچێتەوە سەر (ural Altic ئورال ئالتیك) کە سنوری دەسەلاّتیان گەیشتبووە شاخەکانی (Kirr- gan) کە بەرزاییەکانی (بامیر)و (تیاشان) لێکی جیا دەکردنەوەو چینیو مەغۆلیش لەو ناوچانەدا دەژیان.

دەربارەی مێژووی سەرهەڵدانی تورك بەڵگەیەکی وانیە بەهۆیەوە بزانرێت کەی بووە، بێجگە لە هەڵکەنراوەکانی (ئارخون) کە بە یەکەم نەقشی هەڵکەنراو دەزانرێت کە بەپێی ئەوانە دەرکەوتووە تورکەکان لە سەدەی شەشەمی زایندا ئیمپراتۆریەتێکیان دروست کردووە.

سەرچاوە چینیەکان ئەڵێن تورکەکان بەر لە سەدەی شەشەم بریتی بوون لە چەند عەشیرەتێکی کۆچەری لە سنوری چیندا ژیاونو لەگەڵ هەندێ ناوچەی (ئستبس) لە ناوەڕاستی ئاسیادا کە بەدوای لەوەڕدا دەگەڕانو عەشیرەتەکانی

مەغۆل (یورتا Yurta)ی کۆچەری چوونەتە ژێر دەسەلاتی (خان)ەوە کەبە زمانی تورکی قسەیان دەکرد.

بە پێی سەرچاوە چینیەکان وەختی (Topa ـ توپا) لە ئیمپراتۆرێتی چینی جیابووەوەو بە ئیمپراتورێتی (توپا) ناویرا کە سەرکردەیەکی تورکیش کە ناوی (Tu man) بوو عەشیرەتەکانی تورکی یەك خستوو دەستی بەسەر ئاسیای ناوەڕاستدا گرتو بوو بە دوستو هاوکاری ئیمپراتۆرێتی (توپا) لە ناوەڕاستی سەدەی شەشەمدا کەلە دەوروبەری (oxus)دا بووە.

خانی تورك بە قەومەکەی خۆی وتووە (تروك)و لە سەدەی دەهەمدا ئیمپراتۆری بێزەنتی لە نوسینەکانیا ناوی تورکی بەکارهێناوەو روسەکان پێیان وتووە (Torki)، بەلآم ئەورووپاییەکان ووشەی تورکیان تەنها هەر بۆ سلچوقیەکان بەکار هێناوەو عوسمانیەکانیان بە رەگەز بردوتەوە سەر (غوز)ەکان.

بەر لەوەی بچینە سەرباسی عەشایرەکانی غوزو چۆنێتی کۆچکردنیان بۆ رۆژئاوا باسێکی مامۆستا رفیق حلمی ئەخەینە پێش چاو کەلە لاپەرە/١١٣ی یاداشتەکانیا باسی ئەوەی کردووە هەروەکوو چۆن چینیەکان لە سنوری خۆیان ئەو شووره بەناوبانگەی خۆیان دروستکرد بۆ ئەوەی رێگە لە دەست درێژیی تورك بگرن، لەکاتی هاتنی لێشاوی تورکەکان بەرەو رۆژئاواو پەرینەوەیان لە ناوچەکانی قفقاسدلو لە قفقاسیش سەدێك دروست کراوە بۆ رێگا گرتن لەو تورکانەو وتوویەتی :

((قفقاس لە مێژووی خۆرهەلآتا جێگەیەکی تایبەتی داگیر دەکا کەلە چیرۆکی پرەپیرێژنان دا ناوێکی سیحراویو ئەفسانەیی هەیەو بەقسەی زانا گەورەکان (سدّی یأجوج و مأجوج)لە کێوی قفقاسدا بووەو لە دێرزەمانا بۆ رێگرتن لەو تایەفە کێوییە دروستکراوە کەلە سنوری چینو تورکستانەوە هێرشیان بردوتە سەر ولآتی رۆژئاوالو لە کێوی (قاف ــ قفقاس)ەوە بەرەو رۆژئاوای ئاسیا هاتونەتە خوارەوەو، بەپێی چیروکی پیرێژنان گوایا جنوکەکانی پشت کێوی قافو دێوی سپی (مەبەست ئەوانەی لە تورکستانەوە هاتبوون) کەلە تەوراتو لە قورئانیشدا ناویان هاتووە، ئەو تایەفە کێوییە بەشێك بوون لە مەغۆلەکان کە

بەگەلێك ناوی وەكوو (میگر، تاتار، سی‌تهین) ناویان هاتووە لە لایەن یۆنانیەكانەوە كە (٦٠٠)ساڵ پێش زایین لەرێگەی قفقاسەوە هێرشیان بردۆتە سەر ئاسیای رۆژئاواو ئەم ناوە لە بەردە نوسراوەكانی داریوسیشدا (ئێستەخر) باسی كراوە.

هەندێ لە مێژوونووسان لەو باوەڕەدان دانیشتوانی دەورووبەری كێوی قاف لەم توركانە بێزار بوون‌و پەنایان بردۆتە بەر (كۆرش)ی شای ئێران‌و ئەویش بۆ رێگرتن لە هێرشی ئەم درِندانە لە دەربەندەكانی كێوی قافدا سەدی لە ئاسن دروستكردووە كە ئەبوایە لەشتە عەجاییەكانی دنیا حساب بكرایە كەلە قورئاندا بە (سدّی یأجوج و مأجوج) ناوی هێنراوەو تائیمڕۆش هەندێ شوێنەواری لە قفقاسدا هەرماوە.

بەیەكخستنی وڵاتەكانی مادو فارس لەلایەن (كۆرش)ەوە ئیمپراتۆرێتی ئێران لەلایەن كۆرشەوە دامەزراوەو ناویانگی بە هەموو لایەكدا بڵاویووەوەو بە دروستكردنی ئەو سەدە دنیای خستە لەرزەوەو توانی بەوسەدە وڵاتەكانی باكور لە هێرشی مەغۆلەكانی چین‌و توركستان رزگار بكات بیانخاتە ئاسوودەییەوە)).

لەدوای باسی رەگەزی تورك (طورانی)و شوێنی باوو باپیرانیان دەچینە سەر كورتە باسێكی عەشایرەكانی (غوز – غز) كە سەرچاوەكان هەریەكەیان بەشێوەیەك باسی لێشاوی ئەو عەشیرەتانەیان كردووە بەرەو رۆژئاوای ئاسیا كە هەتا كاتی دروست بوونی دەوڵەتی عوسمانیش زنجیرەی هاتنی ئەو غوزانە هەر درێژەی كێشاوە.

ئەمین زەكی لە لاپەڕە/١٣٦ی كتێبەكەیدا لە باسی غوزەكانا وتوویەتی ئەمانە پێشڕەوی سلجوقیەكان بوون كە لە ساڵی٤٢٠ی كۆچی بەرامبەر ١٠٢٩ی زایین دەستیانكرد بە پەلاماردانی وڵاتانی رۆژئاوای ئاسیاو لە رێگەیانا یەكێك لە سەركردەكانی (غزنوی) كە ناوی (طاش فراش)بووە (محمد علی عونی وەرگێڕی كتێبەكەی ئەمین زەكی لە پەراوێزی لاپەڕەیەكدا وتوویەتی ناوی صاحب السلطان مسعود بوە) بەخۆی‌و سێ‌هەزار سوارەوە كە زۆریەیان كورد بوون بەرەنگاری (غز)ەكان بوونەوە بەڵام لەو شەڕەدا سەركردەی كوردەكانی ناو ئەو هێزەی غزنوی بەدیلی گیرا لەلایەن غوزەكانەوەو ناچاریانكرد نامەیەك بنێری بۆ

کوردە چەکدارەکان واز لە شەڕ بێنن‌و تورکەکان سەرکەوتن‌و بەرەو پێشەوە ڕۆیشتن تا لە ساڵی ٤٢٩ی کۆچی بەرامبەر ١٠٣٧/ی زایین گەیشتنە دەوروبەری (مەراغە)و لەوێ دەستیانکرد بە کوشتارو تاڵانیکردن.

دوای ئەوە غوزەکان پەلاماری عەشیرەتی (هزبانیە)ی کوردیان داو زۆریان لێ کوشتن‌و لە ئەنجامدا کوردەکانی ئەو ناوچانە یەکیان گرت‌و لەگەڵ حاکمی ئازربایجان (محمد علی عونی لە پەراوێزی ئەو لاپەڕەیەدا وتوویەتی ئەو حاکمی ئازربایجانە ناوی (وهوذان) کوڕی (مهلان)بووە هەروەکوو لە کتێبەکەی ((أبن الأثیر))دا باس کراوە)،بە هەموویان توانی‌یان غوزەکان بشکێنن‌و پاشەکشەیان پێ بکەن، بەڵام تاقمێکیان توانیبویان بگەنە (ئەرمەنیا)و کوشتارێکی زۆر دەکەن‌و وڵاتەکە کاول دەکەن‌و لە دەوروبەری (ورمیە)دا ڕوویەڕووی کوردەکان دەبنەوە بە سەرکردایەتی (أبوالهیجاء) کە خوشکەزای (وهوذان) بووە لەو شەڕەدا کوردەکان دەشکێن‌و غوزەکان سەردەکەون.

بەڵام جارێکی تر لە ساڵی ٤٣٢/ی کۆچی بەرامبەر بە ١٠٤٠/ی زایین کوردەکان بە سەرکردایەتی (وهوذان) پەلاماری غوزەکان ئەدەن‌و دەیان شکێنن‌و ئەوانەی لە کوشتاری ئەو شەڕە ڕزگاریان دەبێ کوڵ نادەن‌و بەرەو پێشەوە دەڕۆن‌و بەوجۆرە ئەو پاشماوەیەی غوز دەگەنە (هەکاری)و تاڵانی دەکەن‌و ناوچەکە وێران دەکەن بەڵام کوردەکان دەوریان ئەدەن‌و شەڕێکی گەورە دەکرێ‌و (١٥٠)غوز دەکوژرێ‌و (١٥٠٠)یشیان لێ بەدیل دەگیرێت کە لە ناویانا حەوت سەرکردەی غوزی تیا بووە.

ئەو غوزانەی لە کوشتن‌و بەدیل گرتن دەرباز بوبوون، ساتێك بیستیان سوپای (طغرل بەگ) بە سەرکردایەتی (ئیبراهیم ینال) کە برای طغرل بووەپەلاماری ئەدەن بەپەلە ڕوویانکردۆتە ڕۆژئاواو تاقمێکیان بە سەرکردایەتی (منصور) لە ڕێگەی (زوزان)ەوە ڕوویانکردە جزیرەی أبن عمرو تاقمێکی تریان بە سەرکردایەتی (بوقا ــ بوغا) پەلاماری دیاربکریان دلو دەستیان کرد بە کوشتارو تاڵانی لە ناوچەی (قردی ــ بقردی ــ کردا ــ کارودا) لە ڕۆژ هەڵاتی جزیرەو (بازیدا)و (حسینیە) کە (یاقوت الحموی وتوویەتی حسینیە لە نێوان موصل‌و جزیرە)دا بووەو لە پێشخابور (فیشخابوور ــ کە ڕوبارێکە دەڕژێتە

فوراتەوە ـ خابوورێکی تریش هەیە لە ناوچەی هەکاریدا بویە بەوەی پێشوو ووتراوە فیشخابوور ـ، ساتێك سلیمان کوڕی ناصر الدولەی کوڕی مروان پەلاماری غوزەکانی دا، کوردەکانی (بشنویە) کە خاوەنی قەلاَی (فینیك) بوون کە قەلاَیەکی مێژوویییە لە جزیرەی ابن عمرو شوێنیکی زۆر سەختە، یارمەتی هێزەکەی سلیمان ئەدەن کە سەرکردەکەی (منصور قز علی)بوو لەو شەڕەدا غوزەکان ڕاودەنێنو تا (نصیبین) دەریان دەکەن، بەلاَم لەگەلَ ئەو هەموو کوشتارو ڕاونانەی (غوز)دا ولاَت رزگاری نەبوو لە دەسدرێژیکردنیانو خۆیان گەیاندە دیاربکرو دەستیانکرد بە تالاَنیو کوشتار لە دانیشتوەکانی)).

حسێن حوزنی موکریانی لە کتێبەکەیدا سەرچاوە/٩١ لە باسی هاتنی غوزەکانا بەرەو ئازربایجان وتوویەتی کە غوزەکان ڕوویانکردە رۆژئاوا بوون بە دوو بەشەوە، دەستەیەکیان ژمارەیان (١٥٠٠)کەس بووەو سەرکردەکەیان (قزل)بووە لە ڕێگادا مانەوەو جێگیر بوون بەلاَم دەستەی دوهەم بە سەرکردایەتی (بوقا)و (گوکتاش)و (منصور)و چەند کەسێکی تریان زۆر بە هێز بوونو ڕوویانکردە ئازربایەگان (ئازربایجان)و لە سالَی ٤٢٩/ی کۆچیدا گەیشتنە ئەوێو چوونە لای (وهوذان) و ئەویش بەخۆشیو شادیەوە لای خۆی گلی دانەوەو نیشتەجێی کردن، بەلاَم ئەو غوزانە هەروەکوو خوڕەوشتی هەمیشەییان دەستیانکرد بە جەردەییو رەفتاری خراپو پەلاماری خاکی (واسپورگان)و ئەرمەنستانو هەندێ شوێنی تریان دا.

دەربارەی ئەو پێشوازی کردنەی (وهوذان) لە غوزەکان، أبن الأثیر لە کتێبەکەیدا (الکامل ـ جلدی نۆهەم، لە لاپەڕە/١٤٥دا بە (وهوذان مهلان) ناوی بردوە ـ لە کاتێکدا لەوەی ئەمین زەکیدا لە پەراوێزەکەیدا بە (وهوذان مهلان) ناوی بردوە، وتوویەتی وهۆزان ژمارەیەکی لە غوزەکان میوانداری کردو پاش خواردنو خواردنەوە (٢٠)کەسی لە گەورەکانی (غز) گرتو خستنیە زیندانەوەو زۆریشی لێ کوشتنو ئەوانەی لە ورمیەدا مابوونەوە ڕوویانکردە هەکاریو پەلاماری کوردیان داو تالاَنیان کردنو ژمارەیەکیان لێ کوشت، بەلاَم زۆری پێ نەچو کوردەکان خۆیان کۆکردەوەو پەلاماری (غز)ەکانیان داو حەوت ئەمیریان لێ بەدیل گرتنو ئەوانیتر بەناو کێوەکاندا بلاَوبوونەوە.(هەندێ لەوەی حسێن

حوزنی باسی کردووه لەگەڵ ئەوەی ئەمین زەکیدا یەکناگرێتەوە کە ئەمین زەکی باسی ئەوەی نەکردووە لە دوای نان خواردن غوزەکانی کوشتوە بەڵکو وتوویەتی لە دواییدا وهوذان چوە بەگژیاناو بە فێڵ گرتنـی). حسـێن حوزنـی موکریـانی لـە لاپەرە/٢٧٤ی هەمان کتێبدا باسی هاتنی لێشاوێکی تری غوزەکانی کردووە کە لە ساڵی ٤٣٠/ی کۆچیدا لـە ئازربایەگانـەوە رووبانکردۆتـە (قزویـن)و (همـدان)و هەموویان لە دەوری (قزل)ی ئەمیریان کۆبوونەوە.

پـاش هـاتنی ئـەو دوو لێشاوەی غوز، حسـێن حوزنـی، لـە هـەمان کتێبیـدا سەرچاوە/٩١باسی کێشـەیەکی کـردووە کـە لـە نێوان غوزەکـان و سـلچوقیەکانا رویـداوە سـلچوقیەکان بـە سـەرکردایەتی (ئیـبراهیم ینـال)ی بـرای طغـرل بـگ غوزەکانیان راونابوو ناچاریـان کردبـوون کەلـە سـاڵی ٤٣٣دا بگەنـە ئازربایجـان، بەڵام لـەوێش نـەیان توانیبـوو جێگـیر بـبن و بـەهۆی دڕندەیـەتی و کـردەوە نارەواکانیانـەوە نـەیانتوانیبو لـەوێ بحەوێنـەوە و رووبـانکردە ئەرمەنسـتان و ناوچـەی دیـاربکرو جزیـرەو لـەوێش شـەڕ لـەنێوان ئـەوان و (وهـوذان) دا روویـداو غوزەکان شکێنران و لەگەڵ (نصر الدولە) کە پادشای ئەو ناوچانە بوو گەلێ شەڕو هەرا ڕوویداو پـاش ئـەوە (ئـەمیر قـراوش) هـێزێکی گـەورەی لـە کـوردو عـەرەب پێکەوەناو لە مانگی ڕەمەزانی ساڵی ٤٣٥/ی کۆچیـدا پـەلاماری غوزەکانیـان داو زۆریان لێ کوشتن و ژمارەیەکی کـەمیان خۆیـان رزگـار کـردو گەیشـتنە دیـاربکرو پـاش ئـەوە نـە لـە موصـل و نـە دیـاربکر خۆیـان پـێ ڕانـەگیراو رووبـانکردە ئەرمەنستان و لەوێوە گەڕانەوە بۆ ئازربایەگان ـ ئازربایجان.

ئەوی شایانی باسـە لـەم باسـەی ئـەمین زەکی و حسـێن حوزنـی موکریـانی و سەرچاوەکانی تردا کە باسـی هـاتنی غوزەکانیـان کـردووە چـۆن لـە ناوەڕاسـتی سەدەی پێنجەمی کۆچیدا هەرجارەی بەشێوەیەك لـە تورکسـتانەوە هـاتون و لـە ئەنجاما لە ئازربایجاندا کۆبوونەوەو بەوە کارێکی وایان کردووە لەو سـەردەمەوە ئازربایجان شەقڵێکی تورکمانێتی پێوە دیاربێ کە بەرلـەوە هیـچ پێوەندییـەکیان بە ئازەربایجانەوە نەبووە.

دووەم : سلچوقیەکان

ئەو سەرچاوانەی باسی مێژووی سلچوقیەکانیان کردووە لەسەر ئەوەن سلچوقیەکان بریتی نەبوون لە عەشیرەتێکی تایبەتی و ووشەی (سلچوق) لەناوی هیچ عەشیرەتێکەوە پەیدا نەبووە، بەڵکو وەکوو لەو سەرچاوانەی باسیان دەکەین بۆمان دەردەکەوێ سلچوقیەکان هەر لەو عەشیرەتانەی غوزو عەشیرەتە تورکەکانی ترەوە پەیدا بوون و بوون بە ئیسلام و ڕوویانکردۆتە ولاتانی ئیسلامی ڕۆژئاواو لەو شوێنانەدا هەر تاقمەیان لە شوێنێکدا دەوڵەتێکیان بەناوی سلچوقیەوە دامەزراندوەو ئەو سلچوقیانەی لەناو هێزەکانی سوپادا بوون و بە سەرکردە پێیان وتراوە (سوباش).

لە گۆڤاری هلالی سالی ١٩٠٩دا سەرچاوە/٨٨ باسی چۆنێتی هاتنی سلچوقیەکانی کردووە لە ناوەڕاستی ئاسیاوە بۆ ڕۆژئاوای ئاسیاو ئاسیای بچووك (تورکیای ئێستە کەبە پێی ئەو سەرچاوەیە پاش ئەوەی سلچوقیەکان ڕویان کردە ڕۆژئاوای ئاسیاو زۆری پێ نەچوو هەریەشەیان کەوتە ژێر دەسەلاتی سەرکردەو مالیکێکەوە کە پێیان دەوترا (ئەتاجك)و بەشەکانی سلچوق بریتی بوون لە: ـ

تاقمی یەکەم: ئەوانەیان بوون کە دەسەلاتیان بەسەر ناوچەی (کرمان)دا هەبوو.

تاقمی دوهەم: ئەوانەی لە (سوریا)دا بوون بە دەسەلاتدار.

تاقمی سێهەم: ئەوانەی لە عێراقدا بوون بە دەسەلاتدار.

تاقمی چوارەم: ئەوانەی لە ئاسیای بچوکدا (تورکیا)دا بوون بە دەسەلاتدار کە پێیان دوترا (سلچوقی ڕۆم) کە ئەمانەش بوبوون بە هەشت بەشەوەو هەروا بەبەشکراوی مابوونەوە هەتا دەوڵەتی عوسمانی دروست بوو بەهێز بوو ئەوسا هەموویان چونە ژێر دەسەلاتی عوسمانیەوە.

لەبەر ئەوەی ئەو سەرچاوانەی دەربارەی سلچوقیەکان دواون هەریەکەیان بە شێوەیەکی جیاواز باسیانکردووە بۆیە بە پێویستم زانی کورتەی هەریەکێکیان بخەمە بەرچاو:

دەربارەی سلچوقیەکان لە لاپەڕە/٦١ی سەرچاوە/٥٨دا وتراوە بنەماڵەی سلچوقی لە زەمانی ابو جعفر عبدالله کە بەقائم بأمر الله بەناوبانگ بووە دەستی

پێکردووه که بنەماڵەکەیان به (دقاق) ناسرابوون‌و لەو عەشیرەتانەی تورك بـوون که ولاتی (کشغر)ەوه هاتبوون (کشغر شارێکی کۆنی ئیسلامه له رۆژئاوای چین‌و سەرسنوریا لەگەڵ روسیا لەسەر کەناری روبـاری (قـزل صـو ــ ئاوەسـوور) کـه چینیـەکان پیـێیـان وتـووه (Sutu).قـائم بـأمر الله کورێکـی دەبـێ نـاوی دەنـێ (سلجوق)، لەبەر ئەوه ئەو کوڕه لەدواییدا زۆر لێ هاتوو دەبێت مـەلیکی ئەوسـای تورك کەناوی (بیغو)بووه پێشی دەخات‌و ناوبانگی بەرز دەبێتـەوه، پـاش ئـەوه ئەو سلجوقه ئەو ناوچەیه بەجێ دێلێـت‌و ڕوو دەکاتـه ولاتـەکانی ئیسـلام‌و لـەوێ خۆی‌و تاقم‌و عەشیرەتەکەی دەبن به موسوڵمان.

(دەربارەی ئەو سلجوقەی لەو سەرچاوەدا باسی کـردووه، لـه لاپـەڕه/٣٢٥ی سەرچاوه/٨٨دا وتراوه سلجوق دامەزرێنەری ئەو حکومەته بووه که لـه ئاسـیای بچووکدا دامەزرێنرا که بەرلەوەی ئەو دەوڵەته دامەزرێنیت وەکوو ئەمیرێك وابووه له خزمەت (خان)ەکانی تورکی ئاسیای بچووکدا.(بـەم پیێـیه سـەرچاوه/٥٨و٨٨ ئاماژەیان بۆ ئەوه کردووه کـه سـلجوقیەکان بـەناوی ئـەو سـلجوقەوه بـووه کـه دەوڵەتی سلجوقی ڕۆمی دامەزراندبوو).

بەلام دوکتۆره زبیده عطا له لاپەڕه/٣٨ی سەرچاوه/٨٣دا دەربارەی سلجوق وتوویەتی :

((سلجوقیەکان بەشێك بوون له عەشیرەتەکانی (غوز ـ غز) که ڕوویـان کـردە رۆژئاوای ئاسیا بەلام مێژوونوسان ووشەی سلجوقیان بەگەلێ جۆر باسکردووه :

محمـود الکشـغری وتوویـەتی : سـەرۆکی عەشـیرەتی (غـز) پێـی ووتـراوه (سـوباش) کـه مانـای سـەرکردەی گرتوتـەوه، بـەلام (قامـبری)ی مێژوونـاس وتوویەتی (بغۆ) سەرکردەی هێزێك بووه که سەرچاوه تورکەکان ئەو (بغۆ) یەیان به (Selt Chiuk سلجوق) ناوبردوەو سەرچاوه ئیسلامیەکان وتویانه سەرکردەی ئەو عەشیرەتانەی سلجوقیان لێ پێك هاتووه ناوی (سلجوق) کوڕی (دقاق) بـووه که عەشیرەتەکانی (غز)ی یەکخستوەو بـەرەو ولاتـانی ئیسـلامی بردوونـی ولای روباری (سەلجون) نیشتەجێ بوون.

دوکتۆر کمال مەزهەر له سەرچاوەی ژماره/٣٤دا لاپەڕه/٢٢٣ باسێکی گرنگی دەربـارەی سـلجوقیەکان بلاوکردۆتـەوه کـه سـوودێکی زۆری لـه کتێبەکـەی

(گرێلێڤسکی) وەرگرتوە بەناوی سەلچوقیەکانی ئاسیای بچووك و هەروەکوو لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا باسی کردووە سودیشی لەکتێبیکی (أ.د.نوڤیچیڤ) وەرگرتووە کەلە مۆسکۆ لە ساڵی ١٩٦٥دا چاپکراوەو دوکتۆر کمال ووتوویەتی :

((سلچوقیەکان بەشێك بوون لە هۆزە تورکمانە کۆچەریەکان کەلە سەرەتادا لە ناوەڕاستی ئاسیادا لە شوێنێکدا کە کەوتبووە لای ڕاستی روباری (زەرئەفشان) لە نێوان (بخاری)و (سمرقند)دا دەژیان لە دەوروبەری سەدەی دەیەمی زایندا ئەو سلچوقیانەی بوبوون بە ئیسلام ئاڵوگۆڕێکی بنەڕەتی لە ژیانیانا دەستی پێکردبوو سەرکردەکانیان لەژێر ئاڵای ئیسلامدا وایان لێ هاتبوو بەئاسانی دەگەیشتنە زەوی و زاری کەلە ناموسوڵمانەکان و ئەم بارودۆخە بوبوو بە هۆیەکی گەورە بۆ راکێشانی سلچوقیەکان بەرەو ئاسیای بچووك (تورکیای ئێستە) کە بەشی زۆری بەدەس عیسابیەکانەوە بووە (مەبەستی بێزەنتیەکانە).

لە سەدەی یازدەهەمدا سلچوقیەکان لە پێشدا رویانکردە ئێرانی نزیك بە خۆیان و لەماوەی (١٥)ساڵدا دەستیانگرت بەسەر هەموو ئێراناو دوای ئەوە رووبانکردە ئازربایجان و کوردستان و ئەرمەنستان و لەنێوان ساڵانی ١٠٤٢ — ١٠٥١دا بەشی زۆری کوردستانیان داگیر کردو خستیانە سەر دەوڵەتەکەی خۆیان و بە داگیرکردنی بغداد ساڵی ١٠٥٥ ئەوندەی تر بەهێز بوون.

ئاسیای بچووك دەوڵەتێکی فراوان و دەوڵەمەند بوو، ژمارەی دانیشتوانی ئەوسای کەم بووەو لە دەمێکەوە فەرمانڕەوایانی ئیسلام بیریان لەوە کردبووەوە ئەو شوێنە گرنگە داگیر بکەن چونکە بوبوو بە بنکەیەکی ترس لێکراوی عیسابیەکان کە دەیان ویست لەوێوە بکەنە شوێنە پیرۆزەکانی ناو فلسطین.

سەرکردەکانی سلچوقیەکان لەوە گەیشتبوون دەتوانن بە ئاسانی ڕەوەی خەڵکی سادەو ساکار بەرەو ئەو ناوچانە بنێرن بۆ ئەوەی بەوە ناویانگیان بەناو هەموو موسوڵمانانی جیهانا بەرزبێتەوە. لە ناوەندی سەدەی یازدەهەمینەوە سلچوقیەکان بۆ یەکەم جار هێرشیان بردە سەر ئاسیای بچووك و زۆرجار ئەو شەڕانەی کە دەکران لەناو خاکی کوردستاندا روویان ئەدا.

لە ساڵانی شەستەکانی سەدەی یازدەهەمەوە سلچوقیەکان توانیان بنکەی چەسپاو بۆ خۆیان دامەزرێنن و لە ساڵی ١٠٧١دا لە نزیك (ملاز گرد —

مەنازکرت)ی ناوچەی کوردنشیندا لە شەڕێکدا بێزەنطیەکان شکاو لەدوای دەساڵ (ئیزنیك)یان داگیرکردو بەوپێیە دەوڵەتی سلچوقی لە ئاسیای بچووکدا دامەزرا کە پێی ئەوترا (میرنیشینی سلچوقی)و (هەروەکوو عبدالرقیب یوسف لەکتێبەکەیدا ـ الدولة الدوستكية فی كردستان الوسطی بەشی یەکەم چاپی بغداد ساڵی ١٩٧٢ وتوویەتی سلچوقیەکان لە دەورووبەری (٤٧٦ ـ ٤٧٨ی کۆچیدا ـ بەرامبەر ١٠٨٣ – ١٠٨٥ی زایین) ئەمارەتی (دۆستکی)ی کوردیان لەناو بردوەو دوکتۆر کمالیش لە پەراوێزی لاپەڕە/٢٢٧ ئاماژەی بۆ ئەمە کردووە).

دوکتۆر کمال لە باسی سلچوقیەکانا وتوویەتی : لە ساڵی ١١٤٦دا سلچوقیەکان شاری (قونیە)یان کرد بە پایتەختی خۆیانو لە ساڵی ١١٨٠دا میرنشینی (دانشمند)یان لەناو برد کە میرنشینێکی تورك بوو پاش ئەوە شاری (سیواس)یان کرد بە پایتەختو بەوجۆرە لە کۆتایی سەدەی دوازدەهەمو سەرەتای سەدەی سیازدەدا دەوڵەتێکی گەورەی تورك بە سەرکردایەتی بنەماڵەی سلچوقیەکان لە ئاسیای بچوکدا دامەزرێنراو لەکاتی فرمانڕەوایی (سوڵتان علاءالدین کیقبادی یەکەم ـ لەنێوان ساڵانی ١٢١٩ ـ ١٢٣٦دا ئەو دەوڵەتە گەیشتە چلەپۆپەی دەسەلاتدارێتی، بەلام لە دەورووبەری ناوەندی سەدەی سیازدەدا کە هێرشی مەغۆلەکان دەستی پێکرد ئیتر دوای ئەوە دەوڵەتی سلچوقی رووبکردە کزیو لاوازبوونو لە سەرەتای سەدەی چواردەدا شیرازەی تێکچوو و لە ساڵی ١٣٠٧دا بوو بە چەند میرنشینێکی بچوكو زۆری پێ نەچوو عوسمانیەکان بوون بە میراتگر لە شوێنی ئەوان.

دوکتۆر کمال لە لاپەڕە/٢٢٨ی باسەکەیدا کێشەی سلچوقیەکانو کوردەکان، بەتایبەتی ئەیوبیەکانی بەم جۆرەی خوارەوە کردووە :((دوای ئەوەی سلچوقیەکان چوونە ناو خاکی کوردستانەوە (مەبەست باکورە)، ئیتر خۆیان ئامادە کرد بۆ داگیرکردنی (ئامد ـ دیاربکر)و ئەو خۆ ئامادە کردنە بوو بەهۆی کێشەی نێوان ئەوانو ئەیوبیەکان، بەلام سوڵتان علاءالدین کیقباد نەیتوانی داگیری بکات، تا لەدواییدا (کەیخسرەو)ی کوڕی داگیری کردو پاش ئەوەی هەراو بگری هێرشی مەغۆلەکان پەیدا بوو (ملك کامل)ی ئەیوبی کە دوژمنی سلچوقیەکان بوو دەستی بەسەر (ئامد)دا گرت، بەلام زۆری پێ نەچوو

هۆلاکۆخان دووبـارە ئـەو شـارەی دایـەوە دەس سـلچوقیەکان بـە سـەرکردایەتی (کیکاوسی دوهەم ـ کەبە سولتان عزالدین ناسراوبووە لە نێوانـی ١٢٤٩ ــ ١٢٥٧ لەگەلٚ (رکن الدین قلیـج ئەرسلانی چوارەمو لـە سـالٚی ١٢٨٠دا ئامـەد بـەدەس کیخسـروی سـێهەمەوە بـووە و سـلچوقیەکان زۆر شـانازییان بـــە داگـیرکردنی ئامدەوە کردووە)).

هـەروەکوو دوکتـۆر کمـال ئامــاژەی بـۆ کتێبەکـەی گردلێڤسـکی کـردووە، وتوویەتی کیخسروی دوهەم ناوی خۆی نـابوو (قـاتل الکفـرة والمشـرکین وسـلتان الـروم وەئەرمـەنیاو دیــاریکرو ئـەمیری سـواحل). لەڕاسـتیدا شـانازی کردنـی سلچوقیەکان بە داگیرکردنی (ئـامد) بـەخوڕایی نـەبووە، چونکـە ماوەیـەکی زۆر قەلآی ئامد خۆی نەدابوو بە دەستەوەو بەرگری کردبوو تا ئەوکاتـەی یـەکێك لـە سەردارانی کورد کـە نـاوی (أبـن الدینـار)بـووە لـە ژێـرەوە لەگـەلٚ سـلچوقیەکانا ڕێکەوتو دەرگای قەلآکەی بۆ کردەوەو بەوە دەرگای شارەکە خرایـە سەرپشـت بۆ سلچوقیەکان.

سولتانی سلچوقی ئەوەندە بایەخی دابوو بـە داگیرکردنی ئـامد، دەسـتی لـە وێرانکردنـی بـاخو بێسـتانەکانی هـەلگرتبوو لـە کـاتێکدا سـلچوقیەکان بەرلــەوە هەرشوێنێکیان داگیربکردایە بێ بەزەییانـە کاولیـان دەکـردو ڕەگـو ڕیشـەی دارو درەختەکانیشیان لەبن دەردەهێنا.

پاش ئەوەی سلچوقیەکان جێپێی خۆیان لـە ئاسیای بچووکدا بـەهێز کـردو دەسەلآتی تەواویان پەیدا کرد، ئیتر ئاغاو بەگو میرانو خەلکی ساکاری گـەلانی تر هەریەکەیان بۆ سوودو مەرایی خـۆی لـە سـلچوقیەکان کۆبوونـەوەو کوردیش دەبوایە لەوەدا بەشـی خـۆی هەبوایـەو هـەروەکوو گردلێڤسکی باسـی کـردووە، سـاتێك سـولتان علاءالدیـن کیقبـاد چوویـوو بـۆ (ئوبـروك)، لـەو چوونـەیدا (٥٠٠) ئەفسەرو سەرهەنگی روسیو گورجیو کوردو دیلەمیو گورگانیو قزوینـی گـوری (ئەمەیان ئەفغانی بووە) چواردەوریان دابوو ئاگر لە چاویان دەباری لـە کـاتێکدا کە ڕێگەیان بۆ سولتان دەکردەوە کە بەناو خەلکەکەدا بڕوا.

بەشێك لە میرنشـینی ئاسـیای بچـووك جـاری وا هـەبوە ژمـارەی گەیشـتۆتە (٢٥٠)هـەزار کـە زۆریـەی لـە هۆزەکـانی کوردسـتان پێـك هـاتبوو، بەتایبـەتی

ئەوانەیان لە ئامدو مەڵبەندەکانی دەوروبەریا دەژیـانو فرمانڕەواکـانی ئـەو میرنشینە لەکاتی تەنگانەدا پەنایان دەبردە بەر چەکدارانی کورد بە تایبەتی لەکاتی ڕاپەڕینەکەی (بابا ئیسحاق)دا.

دەربارەی ئەو بابا ئیسحاقە وەکوو گردلێڤسکی باسی کردووە، ساتێك جەورو ستەمی کاربەدەستانی سلجوقی بۆ سەندنی باجو سەرانەیەکی زۆریەی دانیشتوان گەیبوە رادەیەك لەساڵی ۱۲۳۹دا ئاگری ڕاپەڕینێك کارێکی وای کرد زۆریەی دانیشتوانی ناوچەکانی ئاسیای بچووك بگرێتەوە کە بابا ئیسحاق سەرکردەی ئەو ڕاپەرینە بووە.

بابا ئیسحاق خۆی بە نیمچە پێغەمبەرێك دانابوو لایەنگرێکی زۆری هەبووەو هەموویان بە ژنو منداڵانیانەوە بۆ ماوەیەکی باش هێرشیان بردبووە سەر قەڵاو زەویو زاری دەرەبەگەکانو پاش سەرکەوتنی ڕاپەڕینەکە شۆڕشگێڕەکان بانگی خەلیفایەتی بابا ئیسحاقیان بڵاوکردەوەو ڕاپەرینەکە بەجۆرێك پەرەی سەندبوو خەرێك بوو گلۆڵەی میرنشینی سلجوقی ئاسیای بچووك بخاتە لێژی، ئەوسا کەیخسرەوی دوهەم کەوتە خۆیو لە (ملاطیە)وە داوای یارمەتی لە تورکو کورد کردو بەسەر بابا ئیسحاقدا سەرکەوتو گرتیو هەڵی واسیو ڕاپەرینەکەی دامرکێنرایەوە.

گردلێڤسکی لەو باسەیدا باسی کارگێڕیو ڕووناکبیری کوردی ئەو سەردەمەی کردووە لە ناوچەکەداو وتوویەتی :

((سلجوقیەکان لە خاکی نیشتمانی یەکەمیانا کە (زەرئەفشان)بووە، بە کۆچەرییو بەخێوکردنی ئاژەڵو تۆزێك کشتوکاڵ کردن ژیابوونو کە گەیشتبوونە ئاسیای بچووك لەروی ژیارییەوە زۆر دواکەوتوو بوونو زۆرشت لە مەلاو دەروێشەکانی کوردو عەرەبو ئازەریەوە فێر دەبوون، ئەو دەروێشانەی دەهاتنە ئاسیای بچووك تەنها هەر مامۆستاو فێرکەری ئاینی نەبوون، بەڵکو دەشبوونە ڕێ نیشاندەری کارگێڕیو روناکبیریی کۆچەریەکانی ئەو مەڵبەندەو دژی مەغۆلیەکان دەیان بزواندن کە ڕاپەڕینەکەی بابا ئیسحاق بەشێك بوو لەو کارتێکردنەی ئەو دەروێشانە کە شارەزابوون بەبیرو باوەڕی ئاینی دژ بە سۆفیزم

كەلە هەولێرەوە دەگەیشتە ئاسیای بچووكو، وادیاربووە لەو ڕۆژانەدا دانیشتوانی هەولێر مەیلداری شیعە بوون)).

بێجگە لەوپاسە گرنگەی گردلێڤسكی كە باسی چۆنێتی هاتنی سلجوقیەكانی كردووە، گەلێك سەرچاوەی تر لەوباسە دواونو ئەوەی ئێمە مەبەستمانە لەم باسەدا لێی بدوێین تەنها بریتیە لە كورتەی ئەو سەرچاوانەی لە ڕوی سلجوقیەكان دواون لە كوردستاندا، بەتایبەتی لەباكوردا (ئاسیای بچووك) لەو ڕووەوە السید الباز العرین لە سەرچاوە/٨٦دا وتوویەتی سلجوقیەكان لە ناوەڕاستی ئاسیاوە هاتن بەرەو ڕۆژ ئاواو لە ساڵی ١٠٧١دا بەناوی پەرەسەندن بەئاینی ئیسلام بەشێكی زۆری ئاسیای بچووكیان داگیر كردو هەرەشەیان لە (قسطنطینە)كردو لە زەمانی (ملكشاە)دا لە ماوەی ١٠٧٢ ـــ ١٠٩١دا دەسەلاتی سلجوقیەكان لە ولاتی (ئیغور)ەوە گەیشتە دەریای سپی ناوەڕاست، بەلام لەگەلْ ئەوەشدا نەیانتوانی هەموو توركە موسولمانەكان لە دەولەتێكی یەكگرتودا كۆبكەنەوە. سلجوقیە ڕۆمەكان لەدوای شەڕی (مانزیكرت ـــ مەبەستی ملازكردە)و سەركەوتنیان بەسەر بیزەنطیەكانا ئیتر بەناو بەرزاییەكانی ئەنادوڵدا بلاوبوونەوە.

لە باسێكی تردا، سەرچاوە/٥٨ ـ فرید بگ المحامی وتوویەتی : دوای ئەوەی سلجوقیەكان ولاتی خۆیان لە ئاسیای ناوەڕاستدا بەجێهێشت، ڕوویانكردە ولاتانی ئیسلامو لە ڕێگەدا لە نزیك شاری (بخاری) لەگەلْ سولتان محمودی غەزنەویدا بوو بە شەڕیانو لەوێوە ڕوویانكردە ئاسیای بچووكو شاری قونیەیان دروست كرد، بەلام بەهۆی ناكۆكی نێوان بنەماڵەكانی سلجوقی لەناو خۆیانا نەیانتوانی بەشداری بكەن لە شەڕی خاچ پەرستەكانا هەتا ئەوكاتی (عمادالدین زنگی) توانی لە موصلدا بەرەنگاری خاچ پەرستەكان بێتەوەو ئەو شوێنانەی داگیریان كردبوو لێیان بسێنێتەوە.

نوسەرێكی تر، دوكتۆر زبیدە عطا لە لاپەڕە/٣٨ی سەرچاوە/٨٣دا بە دوورو درێژی باسی چۆنێتی هاتنی سلجوقیەكانی كردووە تا گەیشتونەتە ئاسیای بچووكو ئاماژەی بۆ كتێبی (السلوك)ی (مقریزی) كردووە كە سلجوقی كوڕی دقاق هەموو عەشیرەتە توركەكانی یەكخستوەو بە كۆمەلْ چونەتە ناو ڕیزی

ئیسلامەوەو لە ڕێگایانا (قرخانی)یەکانو محمودی غزنوی یەکیان گرتوەو سلچوقیەکانیان شکاندوە، بەڵام بە شکاویش هەر کۆڵیان نەداوەو (طغرل) گەیشتوّتە خۆراسانو لە ساڵی ١٠٣٧دا بووە بە والی خۆراسانو لەوێوە بەرەو قەزوین و ئازربایجان ڕۆیشتوەو هەندێکیان چونەتە ناو خاکی بێزەنطیەکانەوە بەشێکی تریان لە ئاسیای بچووکدا دەوڵەتێکیان دامەزراند کەلە نێوانی (١٠٧٥ هەتا ١٣٠٢)ی زایین دا درێژەی کێشاو دانیشتوانی ئەو ناوچانەی دەستیان بەسەراگرتبوو کردیانن بە تورك.

ئەو سلچوقیانەی ڕوویانکردبووە ئاسیای بچووك دووتاقم بوون، تاقمی یەکەمیان کە پێشەنگی هەموویان بوو بە شەڕێکی پچڕپچڕ توانییان خۆیان بگەیەننە ناوچەکانی (ئەنادۆل) بۆ ئەوەی شوێنێکی باش بدۆزنەوە بۆ نیشتەجێ بوونیان لە ماوەی(١٠١٨ ــ ١٠٤٠)دا. تاقمی دوهەمیان لە ساڵی ١٠٤٠دا هەتا ١٠٧٥دا توانیبویان بێزەنطیەکان لەزۆر شوێنی ئاسیای بچووکدا دەرکەنو خۆیان لە شوێنەکانی ئەوانا نیشتەجێ بوون.

نووسەر لە باسەکەیدا وتوویەتی: ئەوەی کاری سلچوقیەکانی ئاسان کردبوو توانیبویان خۆیان نیشتەجێ بکەن ئەوەبووە بەرلەوەی خۆیان بچنە ناوچەکانی ئاسیاوە توانیبویان دەس بەو عەشایرە تورکمانانەوە بنێن کە کاتی خۆی (طغرل بگ)و (ئالب ئارسلان)و (ملکشاه) بە ترسناکترین دوژمنی خۆیان دانابوونو ئەوانە کە گەیشتبوونە ئاسیای بچووك توانیبویان دەس بەسەر زۆر شوێندا بگرنو دانیشتوەکانیان بەزۆر کردبوو بە تورك. دوای ئەوەی سلچوقیەکان گەیشتنە ئاسیای بچووك، لە ساڵی ١٠٤٨ زایندا شاری ئەرزڕۆمیان دروستکردبوو لەساڵی ١٠٥٤دا شاری (قرسیا)و لەساڵی ١٠٥٧دا شاری (ملاطیە)یان دروستکردو شارەکانی تریش وەکوو سیواسو قیصریو قونیە، یەك لەدوای یەك لە ساڵانی (١٠٥٩، ١٠٦٧، ١٠٦٩)دا دروست کران. (ئەمەی قونیە کە وتوویەتی لە ساڵی ١٠٦٩دا دروستکرا، لەو باسەی گردلێفسکی کە بەرلەمە باسمانکردووە وتوویەتی سلچوقیەکان لەساڵی ١١١٦دا شاری قونیەیان کردبوو بە پایتەختی خۆیان).

نوسەری سەرچاوە/٨٢ دوکتۆرە زوبیدة وتوویەتی : بۆ یەکەم جار لەساڵی ١٠٢١ زاینیدا ناوی تورك لە ئاسیای بچووکدا لە زەمانی (باسیل)ی ئیمپراتوریتی

بێزەنطی هاتووە کەلەو ساڵەدا سلچوقیەکان و تورکمانەکان هێرشیان بردۆتە سەر ئەرمەنیاو حاکمەکەیان کە ناوی (حنا سمباد)بووە وازی لە ئەمارەتەکە هێناوە بۆ (باسیل) کە ئەم باسیلە لە بنەماڵەیەکی ئاسیاوی (مکدونیا)بووە کە لە ساڵی ١٠٣٥ی زایندا بووە بە حوکمداری بێزەنطیەکان. پاش ئەوەی سلچوقیەکان بەهێزبوون و دەستیانگرت بەسەر زۆربەی ئاسیای بچووکداو خۆیان واپیشاندا کە پارێزەری ئاینی ئیسلام بوون دژی کریستیانەکان، ئیتر قۆناغێکی تر هاتە پێشەوە دەربارەی بێزەنطیەکان و سلچوقیەکان کە ئەوە پەیوەندی بە باسەکەی ئێمەوە نیە.

سێهەم : مەغۆل و تاتارەکان

لەدوای هاتنی لێشاوی غوزەکان و سلچوقیەکان لە ناوەڕاستی ئاسیاوە بەرەو ڕۆژئاوای ئاسیا بە پێی ئەو سەرچاوانەی بەر لەمە باسمانکردووە، ئیتر لێشاوی مەغۆل و تاتارو ژمارەیەکی تری عەشایری تورك و تورکمان بەهەمان شێوەی غوزو سلچوقیەکان لە ناوەڕاستی ئاسیاوە بە لێشاو ڕوویانکردۆتە ڕۆژئاوای ئاسیاو بەو هەموو شوێنانەی تیایا تێپەڕیون هەتا گەیشتونەتە ڕۆژئاوای ئاسیا ڕوو بەڕووی ئەو نەتەوانە بوونەتەوە کە لە ڕێگایانا بەرهەڵستی هاتنیان کردبوون و سەرچاوە مێژووییەکان باسی سەدان کارەسات و بەسەرهات و ماڵ کاول کردن و شارو دێهات وێرانکردنی ئەوانەیان تۆمارکردووەو باسی هۆلاکۆو جەنگیزخان و تەیموری لەنگ بە سەدان باس و کتێبیان لەسەر نووسراوەو ئەوەی ئێمە لێرەدا مەبەستمانە باسی بکەین بریتیە لە کورتە باسێکی ڕەگەزو بنەچەی ئەوانەو ئەو شوێنەی لێی هاتون هەتا گەیشتنیان بە ڕۆژئاوا، بەتایبەتی بۆ ئاسیای بچووك و باکوری کوردستان کە مەبەستی باسەکەمانە.

لەڕاستیدا مەغۆلەکان و تاتارەکان کە بەلێشاو ڕوویانکردۆتە ڕۆژئاوای ئاسیا وەنەبێ لەناو خۆشیاناو لەگەڵ عەشیرەتەکانی غوزو سلچوقەکانی هاوزمانی خۆیان و هاوولاتی خۆیانا کۆك و ڕێك بووبن، بەڵکو زۆرجار کێشەی ئەمانە لەگەڵ سلچوقیەکانا بۆ نموونە زۆر توندو تیژتر بووە وەك لە کێشەی نێوانیان لەگەڵ

میللەتانی تر کەبەناو وڵاتەکانیان تێپەڕیانکردووەو کاولیان کـردووەو کوشـتاریان کردووە.

دەربارەی شـوێنی سـەرەتایی مـەغۆڵو تاتاراکـان، هـەروەکوو هـی غـوزو سلچوقیەکان هـەر بریتـی بـووە لـە باکورو ڕۆژئاوای چینو ناوەڕاستی ئاسیاو دەربارەی ئەوە باسێکی الدکتور السید الباز العرین/سەرچاوە٨٦ ئەخەینە پێش چاو لە کتێبەکەیدا (المغـول) چاپی بـیروت سـالی ١٩٨٦ بـە دوورو درێـژی باسـی مەغۆلەکانی کردووە. ئێمە لـەو کتێبـەدا ئـەوەندەمان مەبەسـتە کورتـە باسـێکی شوێنی سەرەتایی ئەوانەو چۆنێتی هاتنیان بەرەو خۆرئاوا بخەینە پێش چاو کـە بێگومـان کوردسـتانیشو میللـەتی کوردیش وەکــوو وڵاتــانو میللــەتانی تــری ڕۆژئاوای ئاسیا پریشکی تاوانی ئەوانەی بەرکەتوەو تووشی ماڵ کـاولیو کوشـتار بووە.

نووسەر لە باسەکەیدا وتوویەتی:

بزوتنەوەی مەغۆل بە سەرکردایەتی جنکیزخـان (١٢٠٦ ــ ١٢٥٧)و ئەوانـەی دوای ئەو وەکوو (ئۆکتای)و (کیوك)و (مونکو) لە ئاسیای ناوەڕاسـتەوە دەسـتی پێکـردووە کـە رویانکردۆتـــە ڕۆژئـــاوای ئاسـیاو لـە پێشـدا دەسـتیان بەسـەر ئیمـپراتۆرێتی (خـوارزم)دا گرتو روویـانکردە دەوڵـەتی سـلچوقی لـە ئاسـیای بچووکداو لەوێوە بەناو ڕۆژهەلاتی وڵاتانی ئـەوروپادا بلاّوبوونەتـەوەو هـەندێکیان گەیشتنە روسیاو پۆلندەو مجرستان.

نووسەر لە لاپەڕەی/٥دا دەربارەی شوێنی مـەغۆلو عەشـیرەتەکانی مـەغۆل وتوویەتی : مەغۆلەکان بەر لەهاتنیان بۆ ڕۆژئاوای ئاسیا لەو شـوێنانەدا دەژیـان کە بە هاوین زۆرگـەرم بـووەو زستانەکەشـی زۆر سـارد بـووەو هەمیشـە کێشـەی نێوان ئەوانو دانیشتوانی ئەو ناوچانەی لەوەڕی تیا بووە درێژەی کێشاوەو بووە بەهۆی ناکۆکیو نا ئارامی.

عەشـیرەتی (هیوتـج نـو ــ هـون)ی مـەغۆلی لـە سـەدەی سـێهەمی زایـندا دەرکەوتونو عەشیرەتی (جوان جوان ـئاڤار) کە هەر مەغۆل بـووە لـە سـەدەی پێنجەمدا دەرکەوتووەو عەشیرەتی (تورکیو) لە سەدەی شەشەم داو (نایمان) لە سـەدەی دوازدەهـەمدا پـەیدا بـووە کـە هـەمویان مـەغۆل بـوون، جگـە لەوانـە

عەشیرەتی (ئویغور)و (خطا)ش پەیدابوونو لە سەدەی سیازدەهەمدا جنگیزخانی مەغۆلی دەرکەوتووە.
ئەو هەموو عەشیرەتانە، ئەگەرچی بە رەگەز تورکیش بوون بەلام تێکەلاوی یەکتربوون. بۆیە ناتوانرێ بەئاسانی شوێنی سەرەتای دەرکەوتنیان دەسنیشان بکرێتو شوێنەکانیان لێك جیا بکرێتەوە کە هەموویان مەغۆلو (تونجور)بوونو ئێستەش (تونجور) وەکوو تاقمێکی بچووکی پچرپچر لە باکوری ولاتی منغولیاداو لە رۆژهەلاتی سیبریا و ناوەراستیا هەرماون.
لەگەلّ ئەوەشدا مغۆلیەکان دراوسێی چینەکان بوونو تێکەلیان بوونو لەو سەردەمەدا چین لەچاو خۆیدا مەلبەندی شارستانی بووە کەچی مەغۆلەکان شتێکی زۆر کەمیان لێوە فێربوون. (لەباسی یەکەمدا — مێژووی رەگەزی تورك باسی هۆی دروستکردنی شوورە بەناوبانگەکەی چین کراوە کە چۆن چینیەکان لەتاو دڕندەیەتی تورك ئەو دیوارە درێژەیان دروستکردبوو بۆ ئەوەی تێکەلیان نەبنو دوورین لە دەسدرێژیکردنیان. ئیتر دیارە ئەبێ تورك لەو هەلوێستەدا نووسەری سەرچاوە /٨٦وتوویەتی : سەیر ئەوەیە ئیمپراتۆرەکانی تورکی دوای مەغۆل زۆر رقیان لەوە دەبووەوە کە بەرەگەز ببرێنەوە سەر مەغۆلیەکان.
دەربارەی رەوشتی مەغۆلەکان نووسەر وتوویەتی: مەغۆلەکان لایان وابووە بە کاولکردنی ئەو شوێنانەی بەناویا تیپەریان دەکرد، دەبووە هۆی مسوگەر کردنو ئاسایش بۆ خۆیان.
لەسەرەتای سەدەی یازدەهەمدا تا کۆتایی سەدەی دوازدەهەم (کرایت)ەکان کە لە دەسەلاتدارە بەناوبانگەکانی مغۆل بوون لە نێوانی (١٠٠٧ _ ١٠٠٩) زایندا، بەهۆی ئوسقوفێکی نسطوریەوە کە دانیشتوی شاری (مرو)بوو بوون بە کریستیانو وایان لێهات سەرکردەکانی کرایت ووشە مەسیحیەکانیان هەلدەبژارد بۆ نازناوی خۆیان.
(طغرل) کەلە (کرایت)ەکان بوو بەیارمەتی (یسوکاری) کە باوکی جەنگیزخان بوو توانی بەسەر مامی خۆیدا سەربکەوێو توانی لە شەرێکدا لەگەلّ (تاتار)ەکانا بەسەریانا سەرکەوێو بەوە (پسوکای)بوو بە گەورەترین هێز لە مەنغولیاداو لە پادشی ئەوەدا (کین)ی مەلیکی چین لەقەبی مەلیکی پێداو کرا بە مەلیکی (ولنج).

نووسەر دەربارەی جەنگیزخان وتوویەتی لە پێشدا ناوی (تیموجین)بووەو لە سالی ١٢٠٦دا قانونێکی دەرکرد کەبەو قانونە دەوترا (یاسا)کە ووشەیەکی مغۆلی بووە (بێگومان ئەو ووشەی یاسایەی ئیمرۆ لەناو کوردو فارسدا بەکاردەهێنرێت هەرلەو ووشە مغۆلیەوە وەرگیراوە).

ئیسماعیل حقی ئوزون لە کتێبەکەیدا/سەرچاوە/٩٠، لە لاپەرە/٩دا دەربارەی چۆنێتی چوونی مغۆلەکان بەرەو رۆژئاوا وتوویەتی: ساتێك سلچوقیەکان لەهەندێ ناوچەی ئەناتولیادا بوبوون بە دەسەلاتدار لەوڕۆژانەدا لێشاوی مغۆلەکانو هێرشەکانیان بەرەو رۆژئاوا دەستی پێ کردبوو پاش ئەوەی جلال الدین خوارزم شاە لە سالی ١٢٣١ زایندا مرد ئیتر رێگا بۆ مغۆلەکان خۆش بوو بە سەرکردایەتی (جوماغون نویان) ئەرزنجانیان داگیر کردو بەرەو پێشەوە رویشتن تا گەیشتنە (سیواس)و هێزێکی مەغۆلی کە سێ‌هەزار کەس بوو بە سەرکردایەتی (بایجونویان) ئەبلۆقەی (ئەرزپۆم)ی‌دا وتوانی بچێتە ناو قەلاکەیەوە کە پێی دەوترا (دژ)و هەرچی تیابوو بە منداڵ شیرەخۆرەشەوە کوشتنیانو ئافرەتەکانیان بەدیل گرتو شارەکەیان کاول کرد.

(غیاث الدین خسرەو ـ کە دیارە سلچوقی بووە) کە هەواڵی ئەو تاوانەی مغۆلی بیست لە تموزی/١٢٤٣دا لە نزیك (کوسەطاغ) لە ژوور گوندی (زارا)ی نزیك بە شاری (سیواس) پەلاماری مغۆلەکانی‌داو شکێنران، بەلام زۆری پێ نەچوو مغۆلەکان خۆیان کۆکردەوەو سلچوقیەکانیان شکانو گەیشتنە (توقات)و (قونیە)و بۆ ماوەی سێ رۆژ ناوشاری سیواس تالانکراو پاش ئەوە مغۆلەکان بە سەرکردایەتی (بایجو)گەرانەوە بۆ دەشتی (مغان) لە ئازربایجانو ئەوێی کرد بە بنکەی خۆی.

دەربارەی هاتنی مغۆلەکان بۆ رۆژئاوای ئاسیا نووسەرێکی تر، لە سەرچاوە/٨٣دا ئاماژەی بۆ کتێبەکەی (مقریزی کردووە ـــ السلوك) کەلە لاپەرە/٢٢٨ی بەرگی یەکەمدا وتراوە مغۆلەکان لەدوای ئەوەی لە سالی ٦٢٨ی کۆچیدا جلال الدین خوارزمیان شکان لە شەری (میافارقین)ی بەناویانگدا، لەوێوە روویانکردە شاری ئەربیلو لە سالی ٦٢٩ی کۆچیدا چوونە ئاسیای بچووكو ئەرمەنیایان داگیرکرد.

نووسەر باسی هێرشەکانی تورکی مغۆلی کردووە بە دوو بەشەوە کە بەشی یەکەم ئەوانەیان بوون ڕوویانکردبووە روسیاو بۆ ماوەی دوو سەدە زۆرشوێنی روسیایان لەژێردەستدا بووەو لەوێوە پەلاماری بوهیمیاو موراڤیاو هنگاریایان دابوو ئەملاولای روباری (دانوب)یان خستبووە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوەو گەیشتبوونە دەریای ئەدریاتیك بەشی دەهەمیان ئەوانە بوون لە ساڵی ٦٣٥ی کۆچیدا بەرامبەر ساڵی ١٢٤٢ زایین چوونە (ئەنادۆڵ)و ئەو شوێنانەیان داگیرکرد کە بەدەستی سلچوقیەکانەوە بوو لەساڵی ١٢٤٣/ی زایندا بەسەرکردایەتی (بیجونین) لە شەڕێکدا دژی سلچوقیەکان لە (کوسیداغ)دا بەسەر سلچوقیەکانا سەرکەوتن (سەرچاوەی پێشووی ژمارە/٩٠ ئەو سەرکردەیەی بە (بایجونیان)ناوبردوە)و سەرکردەی سلچوقیەکان (کەیخسرەو) رای‌کرد بۆ قسطنطنیە بۆ ناو بێزەنطیەکان بەوجۆرە دەستیان بەسەر ئاسیای بچووکدا گرت و گەیشتنە (تراکیا).

سەرچاوەیەکی تر سعید احمد برجاوی لە لاپەڕە/١٩ی سەرچاوە/٨٢دا باسی ئەو عەشایرە تورکمانانەی کردووە کە گەیشتبوونە ئاسیای بچووك و لەوێ نزیکی (٢٠) ئەمارەتی بچووك و پچرپچریان دامەزراندبوو کەلە کتێبەکەیدا باسی ئەم ئەمارەتانەی کردووە.

١ ــ ئەمارەتی (قرمان) بنکەکەیان لە شاری (قونیە)دا بووەو ئەمیرەکەیان (محمود ئال قرمان)بووە.

٢ ــ حمید ئیلی ــ بنکەکەیان لە (یگی شهر)بووەو ئەمیرەکەیان (ئال حمید بووە).

٣ ــ گرمیان ــ یاجرمیان ــ بنکەکەی لە (کوتاهیە)بووەو ئەمیرەکەیان (ئال گرمیان)بووە.

٤ ــ تکە : بنکەکەیان لە (ئەزالیە ــ ئەضالیە)بووەو ئەمیرەکەیان (تکە بەگ)بووە.

٥ ــ منتشا : بنکەکەیان لە (میلاس)بووەو ئەمیرەکەیان ناوی (منتشا بگ کوڕی بهاءالدین کوردی)بووە.

٦ ــ ئایدن : بنکەکەیان لە (ئەزمیر)بووەو ئەمیرەکەیان (ئایدن)بووە.

٧ ـ صاروخان : بنكەكەيان لە (مغنيسيا)بووە لە ناوچەى (ليديا)و ئەميرەكەيان (صاروخان)بووە.

٨ ـ قرەسى : بنكەكەيان (بالكيس)بوومو ئەميرەكەيان (عجلان بگ)بووە

٩ ـ بافلاغونيا : بنكەكەيان لە (قسطمونى)بوومو ئەميرەكەيان (ئەسفنديا ئۆغلو)بووە.

نوسەرى سەرچاوەكە وتوويەتى : بەدواى مردنى جەنگيزخان ئيتر مغۆلەكان دەستيانگرت بەسەر هەموو ئاسياى بچووكداو ولآتى (قارس)و (گرجستان)يشيان خستە ژێر دەستى خۆيانەوەو روويانكردە عێراقو حرانو ئامدو دياريكرو نصيبينو رهاو سروج.

(سموط)ى كورى هۆلاكۆ رويكردە شامو بەوجۆرە مغۆلەكان لە ماوەيەكى كەمدا دەستيانگرت بەسەر دياريكرو ديار ربيعەو شام داو پاش ئەوان عوسمانيەكان بوون بەدەسەلآتدارو هەموو ئەمارەتەكانى مەغۆل يەك لەدواى يەك چوونە ناو ئەودەولەتەى عوسمانيەوە)).

لە باسى داهاتوودا كە بريتيە لە دەولەتى عوسمانى باسى كێشەى پاشماوەى مەغۆلەكانو عوسمانيەكان دەكەين.

بەشی چوارەم

ڕەگ و ڕیشەی عوسمانی و چۆنێتی دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی

ڕەنگە هیوا هەبێ لای وابێ کە وترا عوسمانی و دەوڵەتی عوسمانی، ئیتر ئەو وشەیە هەرئەو خێڵ و بنەماڵەیە دەگرێتەوە کەلە دواییدا دەوڵەتێکیان دامەزراند بەو ناوەو بەژمارەی ئەو خێڵەی ڕەشماڵەکانیان لە ناوەڕاستی ئاسیاوە هاتنە ئاسیای بچووك توانیبویان ئەو ئیمپراتۆریەتە گەورەیەی بۆ ماوەی پتر لە شەش سەدە گەورەترین ڕۆڵیان هەبوەو ڕۆژئاوای ئاسیاو ڕۆژهەلاتی ئەوروپایان شلەقاندبوو بوبوون بەهۆی ڕوودانی سەدان شەڕو کارەسات.

لە ڕاستیدا پێك هاتنی دەوڵەتی عوسمانی، وەکوو لە دوایدا لە شوێنی خۆیدا باسی دەکەین کە بوبوون بە میراتگری هەموو عەشایرەکانی غوزو سلجوقیەکان و مغۆلەکان، هەروا لەخۆیەوە پێك نەهاتبو بەڵکو گەلێ هۆ هەبوە بۆ دروست بوونی و مانەوەی بۆ ئەو ماوە دوورو درێژە.

بێگومان کێشەی نێوان بێزەنطیەکان و پاپا لە ڕۆما لەلایەکەوەو لاواز بوونی خەلافتی عباسی و ئەوانەی بوبوون بە جێگریان بۆشاییەکی تەواوی پەیدا کردبوو بۆ دەرکەوتن و سەرکەوتنی عوسمانیەکان جگە لە کێشەی نێوان سلجوقیەکان و مغۆلەکان، ئەمانە هەموویان بوون بەهۆی ئەوەی عوسمانیەکان ببن بە میراتگری ئەو هەموو تورکانەی بەرلە خۆیان وەکوو لە باسەکانی پێشودا باسمانکردبوون و گەیشتبوونە ئاسیای بچووك، بەوە تورکە عوسمانیەکان هەل و دەرفەتێکی زۆریاش و لەباریان بۆ هەڵکەوت ئەو دەوڵەتی عوسمانیە دروست بکەن کە بێگومان کوردیش لە باکوری کوردستاندا ڕۆڵێکی گەورەی بینیوە لە پەرەسەندن و چەسپاندنی ئەو دەوڵەتەی ئاڵای ئیسلام و ئاڵای خەلافتی ئیسلامیان هەڵکردبوو کە هەمیشە کورد لە هەموو نەتەوەکانی تر دڵسۆزی ئەو

ئاینـه بـووەو سـەری پیوە نـەبووە بــۆ هــەموو جــۆرە فیداکاریــەك لــەپێناوی سەرکەوتنیا.

بۆ ئاسکردنی ئەم باسەی دەوڵەتی عوسمانی، هەوڵئەدەین بە کورتی باسەکە بکەین بە دوو بەشەوە :

١ ــ رەگو ریشەی بنەماڵەی عوسمانیو چۆنێتی هاتنیان لە ئاسـیای ناوەڕاسـتەوە بـۆ ئاسیای بچووك کە ئەوسا پیێی وتراوە (ئەرزن ڕۆم ــ ئەرزرۆم).

٢ ــ چۆنێتــی دامـەزراندنی دەوڵـەتی عوسمـانیو پـەرە سـەندنی کـە لـەم بـەرگی یەکەمەدا تەنها باسی تا شەڕی جیهانیی یەکەم دەکەین.

یەکەم : ڕەگوریشەی بنەماڵەی عوسمانیو چۆنێتی هاتنیان بۆ ئاسیای بچووك

دەربـارەی ڕەگـو ڕیشـەی عوسمــانی، مێژوونووسـان بــە گــەلێك شــێوە باسیانکردووە. لەم باسەدا هەوڵ ئەدەین کورتەی بۆچوونــی هــەندێکیان بخەینــە بەرچاو:

پرۆفیسۆر ئیسماعیل حقیئوزون، لە کتێبەکەیدا سەرچاوە/٩٠ بەدورو درێـژی باسی عوسمانیەکانو ڕەگەزی عوسمانی کردووەو وتوویەتی :((تورکـەکان کەلـە ئەنادۆڵدا نیشـتـەجێ بـوون، ئەمانـە وەنـەبێ هـەموویان لـە یـەك کـاتداو پێکـەوە روویانکردبێتـە ئـەنادوڵ بـەڵکو بەشــێوەکی پچــڕ پچــڕو هــەرجارەی تــاقمێكو تیرەیـەکیان هـاتووە کـە (غـوز)ەکـان پێشـەنگیان بـوون کـە بریتــی بــوون لــە (٢٤)تیرە)).

نووسەر لە باسەکەیدا بە دووردرێژی باسی ئەو تیرانەی کردووە، بەڵام ئەوەی ئێمە مەبەستمانە لێـی بدوێین بریتیـە لـەو تیرەیـەی کـە نـاوی (قـایی)بـووە کـە بنەماڵـەی عوسمـانی لـەو تیرەیـە بــوون. نووســەر لــە باســەکەیدا وتوویــەتی: ((هەرچــەند ئــەو ســەرچاوانەی باســەکانیان جێگــەی دڵنیــایین وتوویانــە عوسمانیەکان لە تیرەی (قایی) بوون کە بەشێك بووە لە عەشـیرەتی غـوزو پێـی وتراوە (گول خان)، بەڵام شارەزایەکی وەکوو پرۆفیسۆر (پرۆفیسۆر ویتنـك) لای وایە عوسمانیەکان نەك هـەر لـە تـیرەی قـایی نـەبوون، بەلکـە پێوەندیشـیان بە

(غونێکانیشەوە نەبووەو لە غوزەکان نەبوون‌و ووشەی (قایی) بە کەسێکی دەسەلاتداری لێهاتوو وتراوە)).

نووسەر لە لاپەڕە/١١٨دا نووسەر وتوویەتی: لە کاتێکدا لە دەوری شەڕی (ملازکرد) لە سالی ١٠٧١دا کە سلجوقیەکان دەستیان بەسەر ئەنادۆلدا گرت‌و تیایا نیشتەجێ بوون، لەو سەردەمەدا حاکمنیشینەکانی عوسمانی کە لە تورکەکانی ناوچەی ئەنادوڵ بوون توانیبویان حاکمنیشینەکانی عوسمانی دامەزرێنن، لە کاتێکدا (قایی)کان لە سەدەی نۆهەمدا لەگەڵ سلجوقیەکان لە رویاری (جیحون) پەڕیبوونەوەو رووپانکردبووە ئێران‌و چووبوونە ئازربایجان‌و ئەخلاطو بە پێی بەلگە مێژووییەکان تیرەی قایی لە زەمانی دەسەلاتدارێتی (علاءالدین کیقباد)دا لە سالانی ١٢١٩– ١٢٣٤دا ئەوسا لە نزیك (قرەجەداغ) لە خۆرئاوای ئەنقەرەدا جێگیربوون‌و دوای ئەوە (سگوت)و (مینیچ)یان خستە ژێر دەسەلاتی خۆیانەوەو ئەوەی زانراوە ئەوەیە ئەو (قایی)یانە بریتی بوون لە (٤٠٠) خێزان.

نوسەری ئەو سەرچاوەیە دەربارەی بنەمالەی عوسمانی ئاماژەی بۆ هەندێ سەرچاوە کردووە وەکوو شرفنامەی شرفخانی بدلیسی وە نوسینەکانی محمد ابن خواجە خلیل قرنوسی‌و لطفی پاشاو محی‌الدین جمال‌و ابن کمال‌و خولجە صدرالدین هەموویان لایان وابووە گوایە (سلیمان شاە کە باوکی (ئەرطغرل)بووە لەکاتی پەڕینەوەیدا لە رویاری (فرات) خنکاوەو لە وێدا نێژراوە کە تورکەکان بەو شوێنە دەڵێن (تورك مزاری)).

نووسەر ئەلێ: لە راستیدا نەزانراوە ناوی باوکی (ئەرطغرل)کێ بووەو من گومانم هەیە لەوەی کە سلیمان شاە بووبێت‌و هەندێ سەرچاوەی تر وەکوو کتێبی تأریخ محمد پاشا، أنتشارات أنجمن تأریخ ترك شمارە/٧٩، وەلاپەڕە/٨١ی کتێبی (دستور نامە)ی پرۆفیسۆر خلیل وتأریخی (ئال عوسمان)ی نوسینی (روحی) لەمانەدا هەموویان (گوندوز ئالپ)یان بە باوکی ئەرطغرل داناوە نەك سلیمان شاە.

بەپێی چیرۆك‌و ئەفسانە ناوچەییەکان دایکی ئەرطغرل ناوی (حیمەئان)بووە کە شوێنی گۆڕەکەی لە گوندی (جهارستن) دایەو لە سالی ١٨٩٢دا بە فەرمانی

سوڵتان عبدالحمید گۆڕەکەی تازە کراوەتەوە. ساتێك شەڕ لە نێوانی (علاءالدین کیقباد)و سلجوقیەکانو (ئەزنیق ـ ئەزنیك)ی ئیمپراتۆرێتی ڕۆم دەستی پێکرد ئەرطغرل بوو بە لایەنگری کیقبادو ئەرطغل (قرجە حصار)و سکوت)ی داگیرکردو بەرامبەر بەوە سلجوقیەکان (سگوت ـ سکوت) یان بەخشی بە ئەرطغرل.

ئەرطغرل لە تەمەنی (٩٠)ساڵیدا مردوەو (عوسمان)ی کوڕە بچووکی بەهۆی لێهاتوییەوە لەلایەن عەشیرەتەکەیەوە کراوە بە سەرۆكو عوسمان لەوە ترساوە (دندار)ی برای بەرهەڵستی بکات بۆیە لە ساڵی ١٢٩٨ی کۆچیدا دنداری برای کوشتوە. بەپێی بۆچوونی مێژوونوسان (عوسمان بەگ) لە ساڵی ١٢٥٨ی زایندا لە شاری (سکوت) لە دایك بووەو لە تەمەنی ٢٣ساڵیدا کراوە بە سەرۆکی عەشیرەتەکەی.

نوسەری سەرچاوە/٩٠، لە باسی ڕیبازەکانی ئەو سەردەمەی ناوچەکەدا وتوویەتی دوو ڕێباز هەبوە، یەکەم (ئەخیگری) دوهەم (بابیگری) کە (شێخ ئاطەبالی) یەکێك بووە لە سەرۆکەکانی (ئەخی ـ ئەخگیری) کەلە (ئیست بورنی)دا ژیاوەو لە نزیك (ئەسکی شهر) خانەقایەکی هەبوەو یەکێك بووە لە دەسەڵاتدارانی ناوچەکەو عوسمان بەگ کچێکی شێخ ئاطەبالی هێناوە کە ناوی (ملحون خاتون)بووە کە لە میصر خوێندبووی‌و عوسمان بەهۆی ئەوەوە سوودی لە (ئەخی)یەکان دەسگیربووە.

پاش ماوەیەك بە پێی فەرمانی (غیاث الدین مسعود)ی حکومداری سلجوق، شارەکانی (سگوت)و ئینونۆ، ئەسکی شەهر) هەمووی بەخشراوە بە عوسمانو کراوە بە حاکمی سەر سنورو لە ساڵی ١٢٩١دا عوسمان (قرجەحصار)یشی خستوتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە.

پرۆفیسۆر ئیسماعیل حقی ئوزون لە لاپەڕە/١٢٨دا باسی تەقەلای کوشتنی عوسمانی کردووە لەلایەن بێزەنطیەکانەوە لەبەر ئەوەی لە سەرکەوتنەکانی عوسمان سڵەمیوونەتەوەو بەنیازی کوشتنی دەعوەتیان کردبوو بۆ زەماوەنێكو حاکمی شاری (ینی شهر ـ قرجە حصار)یان راسپاردبوو لە گەیشتنی عوسمان بۆ ئەو زەماوەند بیکوژن، بەڵام (میخائیل غازی)ی حاکمی (خرامان قیە)کە ئەویش بۆ هەمان شایی بانگ کرابوو ئاگاداری پیلانی ئەو کوشتنە بووەو عوسمانی

ئاگادار کردبوو هەواڵێ پیلانەکەی پێ گەیاندبوو، بەرامبەر بەوە عوسمان پەلاماری (یار حصار) ئەدلو ((بیلەجەك) دلگیر دەکاو کچەکەی حاکمی یار حصار کە بڕیار بووە بۆ ئەو زەماوەندە بدرێ بە حاکمی بیلەجەگ، عوسمان ئەو کچە کە ناوی (هولوفرا ـ نیلوفر)بووە لە ئۆرخانی کوری خۆی مارە دەکا. لەساڵی ١٢٩٩ی زایندا (أبن بطوطه)کە لە ساڵی ١٣٣٣زایندا چاوی بەو نیلوفەرە کەوتووە لە کتێبەکەیدا باسیکردووە)).

لە سەرچاوە/٨٩دا، دەربارەی ڕەگەزی عوسمانی، بە جۆرێکی تر باسی کردووەو وتوویەتی عوسمانیەکان بە رەگەز دەچنەوە سەر ئەو تیرەیەی لە دەستەکانی (Kayi ـــ قایی)دا بوون کە تورکەکانی (غون)یشی تیادا بووەو ڕوویانکردۆتە ئاسیای بچووك‌و لە سەدەی سیازدەهەمدا مەغۆلەکانیان لە ئاسیای بچووك دەرکردبوو.

نوسەری سەرچاوە/٨٩ئاماژەی بۆ باسێکی (محمد فؤاد کوپرولو) کردووە کە وتوویەتی ووشەی عوسمانی ووشەیەکی سیاسی بووە نەك ڕەگەزی‌و لەوەوە هاتووە کە (طغرل)ی باوکی عوسمان لەلایەن سلچوقیەکانەوە کرابوو بە پاسەوانی ناوچەکانی سەرسنوری باکور لەگەڵ تاقمێکی تورکماندا‌و لەدوای طغرل عوسمانی کوری جێی گرتۆتەوەو ئەو دەوڵەتەی دایمەزراندبوو بەناوی ئەوە ناونراوە کەلە ساڵی ١٢٩٩زایین هەتا ساڵی ١٣٢٦ عوسمان دەسەڵاتدارێتی کردووە)).

سریا بدرخان لە کتێبەکەیدا سەرچاوە/٧٩ لە باسی عوسمانیەکانا وتوویەتی لە ساڵی ١٢٨٨دا بە سەرکردایەتی (Ertogol ـ ئرتوگول ـ مەبەست طغرل)ئەو خێڵەی کە بریتی بوون لە (٤٤٤)رەشماڵ لە ناوەڕاستی ئاسیاوە ڕوویانکردە ناوچەی (سوگیوت) کە دەکەوێتە نێوانی ئەنقەرەو بروسەو تیایا نیشتەجێ بوون (لە باسەکەی پرۆفیسۆر ئیسماعیل حقی ئوزوندا وتراوە لە نزیك (قرەچەداغ) لە خۆرئاوای ئەنقەرەدا نیشتەجێ بوون)و چوونە سەر ئاینی ئیسلام‌و لە زەمانی ئۆرخانی دوهەمین سوڵتانی عوسمانی کە لە ١٣٢٦ ـــ ١٣٥٩ فەرمانڕەوای کردووە، لە ساڵی ١٣٥٢دا فەرمانێکی دەرکرد کە پێویستە ئەو کریستیانانەی لەژێر دەسەڵاتیانا بوون منداڵەکانیان لە تەمەنی ٧ ـــ ١٠ساڵیەوە بدرین بە

حکومەتو لە ژێر چاودێریی حکومەتدا پەروەردە بکرێن (هەرچەند سریا بدرخان ئاماژەی بۆ هیچ سەرچاوەیەك نەکردووە دەربارەی ئەو فەرمانە، بەڵام لام وایە ئەم بڕیارەی حکومەتی عوسمانی لە دوایدا خراپەکار کە بەپێی ئەوە هێزی ئەنکشاری هێنرا کەلە شوێنی خۆیدا باسی ئەنکشاری دەکەین).

سریا بدرخان لە باسەکەیدا ویستویەتی ژمارەیەکی زۆر لە سەرکردەو کاربەدەستەکانی عوسمانی بەرەگەز بباتەوە سەر ئەو میللەتانەی کە تورکەکان بەزۆر کردبویانن بە تورك وەیا هەرلە منداڵیەوە لە ژێر چاودێریی تورکدا منداڵە بێگانەکان پەروەردە کرابوونو کرابوون بە تورکو ناوی چەند کەسێکی بە نموونە هێناوەتەوە وەکوو :(شوکت)و (پرنس حلیم) کە هەردوکیان بە رەگەز عەرەب بوون، مصطفی کمال کوڕەزای یەکێك بووە لە (کروات)یە تێکەڵاوەکانی ناوچەی (نیش)، (لە بەرگی دوەمدا لە باسی کمالیەکانا لەمێژووی ژیانی مصطفی کمال ئەدوێین)، عصمت ئینونوی سەرەك وەزیران لە کوردەکانی (Rafan ــ رافان) بووەو (فوزی) کە ئێستە (مەبەستی کاتی نوسینی کاتی کتێبەکەی بووە کەلە فلادلیفیا چاپی کردووە) سەرۆکی ئەرکانی حەربە لە کوردەکانی ناوچەی (تارجان Tarjan)ەو (رؤف) کە ساتی خۆی یەکێك بووە لە سەرکردە هاوکارەکانی مصطفی کمالو ئێستە ئاوارەیە لە (جرکس)یەکانەو هەرئەمانە بوون کاروبارە گرنگەکانی دەوڵەتیان بردوە بەڕێوەو بوون بە هۆی سەرکەوتنی عوسمانی)).

لە کۆتایی ئەم باسەدا کورتەیەکی ئەو باسەی ئەولیا چلبی لە گەشتەکەیدا تۆماری کردووە/سەرچاوە/٥١ پێشکەش دەکەین:

((یەکەم شای گەورە (محمد کوڕی دانیشمند) لەساڵی ٥٨٣ی کۆچیدا شاری (ملاتیە)ی دروست کرد (لە باسی سلجوقیەکانا باسی میرنشینی دانشمند کراوە کە سلجوقیەکان لەناویان بردبوو، وەوترابوو شاری ملاتیە لە ساڵی ١٠٥٧/ی زاینیدا دروستکرابوو)، کە عەجەمەکان بە مەلاتیە دەڵێن (ئەسپەزان)و تورکمانەکان پێیان وتووە (مەئاتیە)و یونانیەکان بە (رەقەبە)و عەرەبەکان بە ملاطیە ناویان هێناوە. لای نووسەرە یۆنانیەکان وایە شارەکە یەکەم جار لەلایەن (رەقەبە) ناوێکەوە دروستکراوە کە لە تاقمی (یونس پێغەمبەر)بووە.

ساتێك باپیرە گەورەی عوسمانیەکان کە (شاە سلیمان) بووە بەخۆیو (٧٠٠)کەسی دەستو پێوەند لەسەر ئیزنی (خواجا ئەحمەدی یەسەوی) کە سەرکردەیەکی تورك بووە لەگەڵ محمد کوڕی دانشمندو تاقمەکەیدا لەکاتی پەڕینەوەی لە ڕوباری فوراتدا خنکاوە، ئیتر (ئەرطغرل)ی کوڕی تەرمەکەی باوکی کە شاە سلیمان بووە لەبن دیواری قەڵای (جەعبەر)ی سەرکەناری ڕوباری فورات ناشتو هەموو هۆزەکە کە ئەرطغرلیان لەجیاتی باوکی کرد بە بەگو لەوساوە بوو بە عوسمان بەگ، بەڵام ئەو شوێنەیان بە جێگایەکی شوومو نەگبەت زانی بۆیە باریانکردو چوونەلای علاءالدین سلچوقیو کران بە (بۆی بەگ).

لەساڵی ٦٠٠/ی کۆچیدا دەسەڵاتی سلچوقیەکان کوتایی پێهاتو ئەرطغرل بوو بە (بۆی بەگ)ی ڕاستیو پاش ئەو (عوسمانوك) بوو بە خاوەنی سکەو پارەو ئیتر لەوساوە ئەم خێڵە بەناوی (عوسمانی)یەوە ناوبانگی دەرکردو بوو بە دەوڵەتێکی هەتا هەتایە (ئەولیا چلبی لەو ڕۆژانەدا لای وابووە عوسمانی هەتا سەر دەمێنێت).

ساتێك عوسمانیەکان بەسەرکردایەتی طغرل ناوچەکەیان بەجێ هێشتو چوونە لای سوڵتان علاءالدین، دانشمندەکان کەلە گەڵیان بوون لە شوێنی خۆیانا مانەوەو کۆچیان نەکرد بۆ شوێنی تر چونکە شوێنەکە ئەوەندە سازگارو بژوێن بوو بەشی خۆیانو مەڕو ماڵاتەکانیانی دەکردو پاش ماوەیەك هەواڵی دەوڵەمەندبوونی ئەو دانشمندیانە گەیشتە (ماهان) کە شوێنی پێشوویان بووە لە ناوەڕاستی ئاسیادا، ئیتر بە هەزاران لەوێوە دەستیانکرد بەکۆچکردنو گەیشتنە (ئورفە)و لەقەڵای (بیرەجەگ)دا گیرسانەوەو هەتا دەهات ژمارەیان لەپەرەسەندندا بووەو ساڵی ٥٨٣ی کۆچی محمدی کوڕی دانشمند قەڵای (ملاطیە)ی ئاوەدان کردەوە)).

دوهەم: چۆنێتی دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانیو پەرەسەندنی

دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی لەسەر بناغەی ئەو تورکانەی لە زەمانی غوزەکانەوە هەتا کاتی دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی لە ئاسیای بچووکدا لە

دوای دەرکردنی بێزەنطیەکانو یەکخستنی هەموو ئەمارەتەکانی تورك کە پاشماوەی سلجوقیەکانو مەغۆلەکان بوون ڕووداوێکی مێژوویی زۆر گرنگ بووە بەتایبەتی بۆ کوردی باکوری کوردستان کە دراوسێی ئەو دەوڵەتە بوونو زۆری پێ نەچوو لە ڕێگەی ئیدریسی بدلیسیەوە هەموو ئەمارەتەکانی کورد چوونە ژێر باڵو دەسەلاتی ئەو دەوڵەتەوە هەروەکوو لە دوایدا بەدوورو درێژی باسی دەکەین چون ئەو کارەی بدلیس بوو بە بەسەرهاتێکی پڕ لە نەگبەتیو ماڵ کاولی بۆ کورد بەشێوەیەکی گشتیو بۆ کوردی باکوری کوردستانو کورد لەو ماوە دوورو درێژەی کە عوسمانی باڵی رەشی بەسەرا کێشابوو لە دواکەوتنو نەخوێندەواریو هەژاریو ماڵ کاولی بەلاوە هیچی دەسگیر نەبووەو هەموو شوێنەوارو دەسکەوتێك کە کورد لە دەوڵەتەوە بۆی مابووەوە بریتی بووە لە چەند مزگەوتو تەکیەیەكو ئەو قەلاو بنکە سوپاییانەی هێزەکانی عوسمانی لە ناو کوردستاندا دروستیانکردبوو بۆ لێدانی بزوتنەوەکانی کورد.

لە ئەنجامی دەربڕینی بێزاری کورد بەرامبەر بە رەفتارەی کاربەدەستانی عوسمانی، لەبەر ئەوە بە شتێکی پێویستم زانی بە دوورودرێژی باسی دەوڵەتی عوسمانیو هەڵوێستی کورد بەرامبەر بەو دەوڵەتەی بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ دروشمی خلافتی ئیسلامیو پاراستنی ئاینی هەلگرتبوو بکەم، کە لەم بەرگی یەکەمەدا هەتا شەڕی جیهانی ئەخەمە پێش چاو لە بەشی دوهەمدا دەچینە سەر باسی پاشەبەرەی ئەو دەوڵەتەو دروستبوونی دەوڵەتی جمهوری تورکیای تازەو ئەو بەسەرهاتانەی بەسەر میللەتێکی کوردا هاتبوو هەتا شەڕی دوهەمی جیهانی.

دەربارەی چۆنێتی دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی هەموو سەرچاوەکان لەسەر ئەوەن عوسمان دامەزرێنەری دەوڵەتەکە بووەو گەلێك سەرچاوە بە دوورو درێژ لەوە دواوە ئەو دەوڵەتە، کەیوچۆن دامەزراوەو لەبەر گرنگێتی هەندێ لەوباسانە هەوڵئەدەم کورتەی هەندێکیان بخەمە پێش چاو.

پرۆفیسۆر ئیسماعیل حقی ئوزون لە سەرچاوە/٩٠دا بە دوورو درێژی باسی چۆنێتی دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانیو چۆنێتی بوونی عوسمان بە دامەزرێنەری ئەو دەوڵەتەی باسکردووەو بەر لەمەش لەباسی ڕەگەزی عوسمانیەکانا لەوە دواین زۆریەی سەرچاوەکان بنەماڵەی عوسمانیەکانیان

برِدوێتەوە سەر(سلیمان شاە)ی باوکی ئەرطغرل‌و باپیری عوسمان‌و هەروەکوو ئیسماعیل حقی ئوزون باسی کردووە کە وتوویەتی:

((دەربارەی دانانی جێ نشینی سوڵتان هیچ جۆرە یاسایەکی دەسنیشانکراو نەبوەو ساتێك سوڵتانێکیان چوتە سەر تەخت ئیتر ئەو سوڵتانە بە هەموو جۆرێك هەوڵی داوە هەموو براکانی خۆی لەناو ببات بۆ ئەوەی تەنها هەر خۆی بمێنێتەوە (کە یەکەم نموونەی ئەمە وەکوو لە باسی ڕەگەزی عوسمانیدا خراوەتە بەرچاو کوشتنی (دوندار)بووە لەلایەن عوسمانی برایەوە).

سوڵتانی عوسمانی هەمیشە خۆی بە خاوەنی هەموو موڵك‌و ماڵاتی ناو دەوڵەتەکەی ژماردوەو دەستی خستوتە هەموو کاروباری وڵاتەوەو بڕیارەکانی سوڵتان بەیاسا دانراوەو خۆی نەبوایە کەسی تر توانای گۆڕینی نەبوەو نەیتوانیوە دەسکاری بکات‌و خۆی بە سەرکردەی هەموو هێزەکانی دەوڵەت داناوەو خۆی بڕیاری دەسپێکردن‌و ڕاوەستانی شەڕی داوەو پەیمان‌و ڕێکەوتنەکانیشی هەرخۆی مۆری کردووە لە باسی ڕەگەزی عوسمانیدا باسی ئەوەمان کرد چۆن عوسمان بوو بە جێگری ئەرطغرل باوکی.

هەروەکوو لە سەرچاوە/۸۲دا باسی کراوە، ساتێك عوسمان چووە جێگەی باوکی، یەکسەر هێزەکانی خۆی ئامادەکردو چوو بەگژ بێزەنطیەکاناو زۆرکەس بەدەم بانگەوازەکەیەوە چوون کە بە ناوی غەزای ئیسلامەوە شەڕی دەکرد. لە ساڵی ٦٩٩ی کۆچیدا بەرامبەر/۱۳۰۰ی زایین عوسمان هەموو ناوچەکانی (ئیڤریجیا)و (بثینا)ی داگیر کردو لە شاری (ینی شهر)ەوە پەلاماری شوێنەکانی تری ژێر دەسەڵاتی بێزەطیەکانی‌دا.

لەدوای ئەوەی دەسەڵاتی عوسمان بەهێز بوو پەرەی سەند هەواڵی نارد بۆ هەموو ئەمیرەکانی (رومی تکفیری) لە (بروسە،ئەزمیر، ئەزنیق) ئیتر دەبێ یان هەمویان ببن بە موسوڵمان وەیا دەبێ سەرانە بدەن وە یا شەڕیان لەگەڵدا ئەکا، هەندێکیان بوون بە موسوڵمان‌و هەندێکی تریان بە باج‌و سەرانەیان داو ئەوانی تر پەنایان بردە بەر مەغۆلەکان لەگەڵ عوسمانیەکانا نەیار بوون، بەڵام عوسمانیەکان لەمانەیان داو پرش‌و بڵاویانکردنەوەو پەلاماری قەڵای

(ئەردنوس)ی‌دا کە لەسەر لووتکەی چیای (ئولومپ)بوو، شاری (بوجە)شی بۆ ماوەی دووسالْ ئابلۆقەدا کە لەدواییدا ئۆرخانی کوڕی عوسمان داگیری کرد.

لەدوای داگیرکردنی (بورصە) ئیتر (ئەفرینوس)ی ئیمپراتۆرو هێزی سەرکردەی بێزەطی بوو بە موسولْمان لەگەلْ ژمارەیەك لە یونانیەکان (بێگومان ئەوەی ئەوانە ئیمڕۆ هەموو بە تورك دەژمێررێن) کەلەگەلْ ئیمپراتۆردا بوون بە موسولْمان.

نوسەری سەچاوە/۹۰ پرۆفیسۆر ئسماعیل حقی ئوزون باسی ئەوەی کردووە چۆن لە بەختی تورکەکان، بێزەنطیەکان لەناو خۆیانا تێکچوون‌و ئۆرخانی کوڕی عوسمان سودی لەو ناکۆکیە وەرگرتوەو (تیودورا)ی کچی (کۆنتا کوزین)ی بێزەنطی مارە کردووە لە (ئۆرخان)ی کوڕی‌و لە پاداشی ئەمەدا ئۆرخان هێزێکی دەهەزار کەسی ناردوە بۆ کۆنتا کوزین کە دژی بێزەنطیەکی تر کە (حفادی سافۆ)بووە شەڕی کردووەو ئەمەی دوایش دلوای یارمەتی لە (صاروخان)کردووە کە ئەمیری (لیدیا)بووە. لەسالی ۱۳٤۹دا بیست هەزار سەربازی تر نێررا بۆ (کۆنتاکوزین)و ئەو هێزە دەستی گرت بەسەر دردنیلداو بێزەطی بەشی ئەورویا لەلایەن ئەو هێزەوە تالأنکراو کاول کرا.

نووسەر باسی ئەوەی کردووە کەلە ئەنجامی ئەو هەلوێستەدا هەندیْ لە ئەوروپاییەکان بەلێنیان دا بەتەیموری لەنگ یارمەتیی بدەن‌و تیموری لەنگ هێزێکی ناردە سەر ئەنقەرەو هەندیْ لە هێزەکانی سولتانی عوسمانی کە لەو رۆژەدا (سولتان بایزید)بووە چۆتە پالْ هێزەکەی تیموری لەنگو ئالأی تیموری لەنگ بەسەر قەلأکانی قسطنطنیەو (پیرا Pera) دا بەرزبووەوەو نامەی دۆستایەتی لەلایەن شارلی شەشەمی پادشای فرنسەو هێنری چوارەمی مەلکی ئنکلیزو هنری سێهەمی مقاطعەی (کاستیل) نێررا بۆ تیموری لەنگو (نورالدین)ی کوڕی تیموری لەنگ شاری (أزمیر)ی گرتوو لەو شەڕەی ئەنقەرەدا روویدا (سولتان بایزید)ی عوسمانی بەدیل گیراو مرد، بەلأم تیموری لەنگ لەو ناوچانەدا نەمایەوە بەلکو لە سالی ۱٤۰٥دا خۆی کێشایەوە بۆ (سمرقند)و لەویْ مرد.

لەدوای کشانەوەی تیموری لەنگ دوبارە هەلێکی باش و لەبار بۆ عوسمانیەکان رەخساو سوڵتان محمدی دوهەم ئەمارەتەکانی تورکی خستە ژێر دەستی خۆیو لە زەمانی سوڵتان محمدی دوهەمدا کە بە (سوڵتان محمدی فاتح) بەناوبانگ بووە دەسکرا بە داگیرکردنی قسطنطنیەو بەرامبەر بەوە ئیمپراتۆری بێزەنطی (قسطنطین) داوای لە دەوڵەتە لاتینیەکان کرد کەنیسەی هەردولا (هی بێزەنطیو ڕۆما) هەمویان لەژێر سایەی (پاپا نیکۆلای پێنجەم)دا یەك بگرن بەلام بێزەنطیە ئۆرتۆدۆکسەکان بەو بڕیارەی ئیمپراتۆرەکەی خۆیان قایل نەبوونو ئەوەیان لا باشتر بووە قسطنطنیەیان لەکیس بچێتو لەژێر دەستی تورکدا بێت نەك لەژێر دەسەلاتی لاتینیەکانا (مەبەست پاپاو لایەنگرانی بووە)، کە سەرچاوەی نووسەر بۆ ئەمە بریتیە لە کتێبی (Reme crousset Empire Du lavant) بەو جۆرە قسطنطنیە داگیر کراو ناوی گۆڕا بە (ئەستەمبول).

(لەشوێنی خۆیدا باسی ئەوە ئەکەین چۆن ناکۆکی نێوان بێزەنطیەکانو تاقمی سەر بە ڕۆما یەکێك بووە لەو هۆ گرنگانەی یارمەتی عوسمانیەکانی دابوو بە تەواوی دەس بەسەر ئاسیای بچووکدا بگرنو عوسمانی بەمەشەوە نەوەستا بەلکو دەستیانکرد بە هێرش بردن بۆ سەر ولاتانی رۆژهەلاتی ئەوروپاو لە قۆناغێکدا گەیشتبوونە نزیك دەروازەکانی ڤینا، هەرچەند ئەو سەرکەوتنانەیان هەتا سەر نەبووەو یەك لەدوای یەك دەوڵەتەکانی رۆژهەلاتی ئەوروپا توانیبویان تورکەکان لە خاکی خۆیان دەربکەن.

دەربارەی سوڵتانەکانی عوسمانیو باسی ژیانیانو شەڕەکانیانو رەفتارەکانیان باسێکی ئێجگار دورو درێژەو ئەوەی ئێمە مەبەستمانە لێیان بدوێین بریتین لە سوڵتان سەلیم کە لەزەمانی ئەودا ئیدریسی بدلیسی هەموو ئەمارەتەکانی باکوری کوردستانی بەستەوە بە دەوڵەتی عوسمانیەوەو سوڵتان عبدالحمیدی یەکەمو دوهەمو ئەوانەی دوای ئەوان هاتون هەتا کاتی هەڵوەشانەوەی خلافەتی عوسمانی کە لە باسەکانی داهاتودا باسی ئەوانە دەکرێتو پێویست ناکات لێرەدا دوبارەیان بکەینەوە.

کوردەکان جگە لەو کێشەیەی توشی بوبوون لە ئەنجامی بەین بڕکێی صفویەکانو عوسمانیەکاندا زۆرترین شوێنی کوردستان توشی کێشەیەکی تر بوو

له کێشەی نێوان قرەقوێلوو ئاق قوینلوو کە لەناو ئەمارەتەکانی باکوری کوردستاندا ڕەنگی دابووەوە، بڵاوبوونەوەی ئاینزای شیعە لە هەندێ ناوچەی کوردستاندا بەهۆی صفویەکانەوە کارێکی وای کرد لەناو باکوری کوردستاندا کێشەی نێوان سونیو علوی پەیدا بێت کە زیانێکی زۆری گەیاند بە کورد لە باکوری کوردستاندا ج بەهۆی سوارەی حمیدیەوە کەتەنها قەدەغە کرابوو بۆ کوردو سونیەکانو علوییەکانی لێ بێ بەش کرابوو، ئەو هەڵوێستە بوو بەهۆی ڕوودانی لێك پچڕانو هاوکاری نەکردنی هەردوولایان لەو شۆڕشانەی کورد بەرامبەر بە تورکەکان کرابوو کە بەڕونی ئەوە لە شۆڕشەکەی شێخ سعیدی پیران ساڵی ١٩٢٥دا خۆی ئاشکرا کردبوو لە باسی ئەو شۆڕشەدا بە دورو درێژی باسی دەکەین.

بەرلەوەی بچینە سەر باسێکی تر هەوڵ ئەدەین لە دوو سەرچاوەدا باسی هەندێ لە ڕێکخراوو دەزگاکانی سوڵتانی عوسمانیو ڕەوشتو ڕەفتاری سوڵتانەکانو پیشەیان بۆ لەناوبردنی کەسو کاری خۆیان بخەینە بەرچاو لە باسەکانی تری داهاتوودا کە پەیوەندیان بە سوڵتانەکانی عوسمانیەوە هەیە لە ڕووداوەکانا هەندێ ڕەفتارو کردەوەی تریان دەردەکەوێ دەربارەی ڕێکخراوو دەزگاکانی دەوڵەتی عوسمانی، پرۆفیسۆر ئیسماعیل حقی ئوزون/سەرچاوە/٩٠ وتوویەتی:

((کوڕانی پادشاکانی عوسمانی کە پێیان وتراوە (شاهزاد)، لە سەرەتای سەدەی چواردەهەمی زایینو لە سەدەی شازدەهەمدا ئەو شازادانەی لە ئەناتولیادا نیشتەجێ بوبوون پێیان دەوترا (چەلەبی). سوڵتانەکانی سەرەتا هەریەك وەزیریان هەبوەو لە دواییدا کە ژمارەی وەزیرەکان زۆرکرا بە سەرۆکی وەزیرەکان دەوترا (وزیر أعظم ـ کەلە دواییدا کرا بە صدر أعظم).

لە سەرەتای دوروستبوونی عوسمانیدا تەنها هەریەك (بیگلر بگ) هەبوە کە سەرکردەی هەموو سوپاکانی عوسمانی بووەو لەدوای سوڵتان قسەو فەرمانەکانی ئەو لە ژوور هی هەموو کەسێکی ترەوە بووە، کە لە سەرەتادا عوسمانیەکان لاسایی سلچوقیەکانیان کردۆتەوە لەگەڵ هی ئیلخانیەکانو مەمالیکەکانی میصر کە شێوەی هێزەکانیان سێ جۆر بووە:

١ ـ نیروی (قاپی قولی) ئەم هێزە بریتی بووە لە پیادەی نیزامی (یەنیچەری)ولـە (جبەچی)و (طوپچی)و (ئاتلی بلووك - دەستە سوارە) کە سـوڵتان خـۆی سەرپەرشتی ئەم بەشەی کردووە.

٢ـ (ئەیالت هێزی) لە سەربازی سوارە پێك دەهات کە بریتـی بـووە لـە : (سـوپای تیمارلی)، (یایا)، (سەڵت پیادەیی)، (ئاقینجی ـ تورك ئاقینجی - سـوارەی سووكو سۆڵ) ئەمانە لە سنووری (رۆملی)دا جێگیر بوون (مەبەست بەرامبەر بـە بێزەنطیەکان بووە).

٣ ـ هـێزی دەریـایی ـ بریتـی بـووە لـەو هـێزی سـەربازانەی لـەناو کەشتیەکانی دەوڵەتدا بوون.

نووسەری هەمان سەرچاوە لە دوای باسی هێزەکانی دەوڵەت باسی کاروباری زەویوزاری ئـەو سـەردەمەی کردووەوتوویـەتی: ((عوسمانیـەکان هـەروەکوو سلچوقیەکان لە شارەکانا هەر زەویوزارێکی دوژمنەکانی خۆیان داگـیر بکردایە دەستیان بەسەردا دەگرتو دابەشیان دەکرد بەسەر گەورەو سـەرکردەکانی ئـەو هێزەی ئەو شوێنانەی داگیرکردووە.

لەناو دەوڵـەتی عوسمـانیدا سـێجۆر زەویوزار هـەبوە: ١ ـ خـەراجی ٢ـ عوشری ٣ ـ ئەمیری. زەویوزارەکـانی ئـەمیری پێـی وتـراوە زەوی مەملەکـەتو ئەوانەی لە زەوی زاری مەملەکەتدا کشتوکاڵیان بکردایە پیێان دەوترا(رەعیە ـ کـە مانـای دەسـتو پێوەند)بـووە. ئـەو زەویوزارانـەی پشتاوپشـت بـۆ کـوڕو کوڕەزاکانی ئەو کەسانە دەمایەوە بە مەرجێك ئەو باجانـەی لەسـەریان دانرابـوو بیدەن بە دەوڵەت. جگە لە زەویوزاری میری، زەویوزاری (وقف)یش هەبوە کە دەدران بەچەند دەزگایەك یا چەند کەسێكو ئەمانە بۆیان هەبوە جووتیـارو پاڵـە بەکرێ بگرنو لەو زەویوزارانەدا بەکاریان بێنن)).

لەبەشی شازدەهەمی ئەم بەرگـەدا باسـی کـارو فـەرمانی نـاو سوپاکانو نـاو دەزگاکـانی دەوڵـەت ئەکـەینو پێویسـت ناکـات لـێرەدا دووبـارەی بکەمـەوە. لـە باسەکانی داهاتودا، لە زۆربەی ئەو باسانەی لە مێژووی سوڵتانەکانی عوسمـانیو رەفتارەکانیان دوان، رەوشتی خوێنڕێژانەی ئەوانەی دەبوون بـە سـوڵتان دێتـە بەرچاوو لێرەدا کورتە باسێکی گۆڤاری هلال میصری ساڵی ١٩٠٩/سەرچاوە/٨٨

دەخەینە پێش چاو دەربارەی رەفتــاری خەلیفــەکانی عوسمــانی کــە چــۆن رەفتاریان لەگەڵ براو کەس‌وکاری خۆیانا کردووە تەنها بۆ ئەوەی خەلافــەت بــۆ خۆیان بپارێزن کە وتوویەتی:

((دوای ئــەوەی عوسملنیــەکان بــوون بــە دەســەلاتدار، بــۆ ئــەوەی ئــەمانیش وەکوو سلچوقیەکان بەش بەش و لیك دابراو نەبن، وایان بەباش زانیبوو هەموویان لەژێر دەسەلاتی یەك دەسەلاتداردا بن‌و ئەگەر ئەو دەســەلاتدارە مــرد یــەکێك لــە کوڕەکانی ببێت بە جێگری.

یەکەم کەس کە ئــەم رێگەیــەی گرتەبــەر (ســولتان بــایزیدی یەکــەم) بــوو کــە کوڕی سوڵتان مراد بوو کە لە ساڵی ١٣٨٩زاییندا بوو بە سوڵتان‌و گوایە بۆ ئەوەی هەراو پشێوی ڕوونــەدات بەرلــەوە چــی بــە پێویســت بزانرێت بــۆ ئەمــە پــەنایان بردۆتە بەر ئەو ئایەتی قورئانەی کــە ئــەلێ: (وإن فتنــة أشــدّ مــن القتــل)بەوجۆرە هێشتنەوەی یــەك کــەس کــە ببێــت بــە خەلیفــەو لــەناوبردنی ئــەوانی‌تر بــوو بــە یاسـایەك کــە ســوڵتانەکانی عوسمــانی بــەزۆری لەســەری رۆیشــتوون‌و ئەگــەر سوڵتانێك بمردایەو یەکێك بوایە بەجێگری ئیتر ئەبوایە براکــانی تــازە ســوڵتانەکە لەناو ببرانایە ئەگەر چی هی شیرەخۆرەشیان تیادا بوویێت، بــۆ نموونــە ســوڵتان محمدی فاتح برایەکی شیرەخۆرەی خۆی کوشت کە ناوی (ئەحمەد)بوو.

ساتێك سوڵتان سەلیمی غازی کوڕی بایزیدی دوەهەم بوو بە سوڵتان کوڕەکەی خۆی کــە نــاوی (سلێمان)بــوو بــۆ ئــەوەی لــەخۆی دووربخاتــەوەو چــاو نەبڕێتــە شــوێنەکەی، کــردی بــە حــاکمی قســطنطنیە (کــە ئەوســا پایتــەخت نــەبوو)و هێزیکیشی نارد بۆ ئەوەی براکانی تری لەناوبباو هەرخۆی بمێنێتەوەو ئەو پێنــج برایەی خۆی کەلە شاری (بورصە)دا بوون هەموویانی کوشت‌و تاقە برایــەکی کــە ناوی (کرکود)بوو رایکردبوو پەنای بردبووە بەر چیاکان‌و لەویش وازی لێ نەهێناو ئەویشی گرت‌و کوشتی.

لە هەموو سوڵتانەکانی تری عوسمانی کە زۆر درندە بــووە (ســوڵتان محمــدی سێهەم)بووە کە لە ساڵی ٥٩٥ی کۆچیدا بوو بە سوڵتان‌و بەرلەوەی جەنازەکەی بــاوکی بنێژرێــت (١٩)براکــەی خــۆی هــەموویان‌و خوشکەکانیشــی کوشــت‌و لــە (ئەیاصوفیا)دا هەموویان نێژران.

نوسەری ئەو سەرچاوەیە وتوویەتی: ساتێك سوڵتان محمدی سێهەم دەمرێ، ئەحمەدی کوڕی کەلە ساڵی ١٦٠٣/ی کۆچیدا بووە بە سوڵتان، ئەمەیان تۆزێك لە سوڵتانەکانی بەرلەخۆی ژیرتر دەبێتو لەگەڵ ئەوەشدا تەمەنی (١٤)ساڵ بووە، برایەکی لەخۆی بچووکتری هەبوە (مصطفی) ئەو برایەی نەکوشتووە بەڵکو بەوە وازی لێ هێناوە دەست بگرێ بەسەریاو بیخاتە ژێر چاودێری خۆیەوەو وادیارە ئیتر پاش ئەمە سوڵتانەکانیتر براکانی خۆیان نەکوشتوە بەڵکو هەریە دەست بەسەری لەناو کۆشکەکانیانا دەیان هێشتنەوە.

نووسەری ئەو سەرچاوە لیستەی ناوی هەندێ لە سوڵتانەکانی بلأوکردۆتەوە کە لە دواییەکەیان لە مێژووی دەرچوونی گوڤارەکە لە ساڵی ١٩٠٩دا بریتی بووە لە سوڵتان عبدالحمیدی دوهەم کەلە ساڵی ١٨٧٦دا بوبوو بە خەلیفەی عوسمانی.

لە گۆڤارەکەدا وتراوە (محمد رشاد) کە ئێستە ولیعهدە، تەمەنی دوو ساڵ لە عبدالحمید بچووکترە کە٦٥ساڵەو تا ئێستە ئەوا ماوەی (٣٠) ساڵە لە ژێر چاودێریدایەو کونج نشینەو لەو ساڵەوە کە عبدالحمید بووە بە خەلیفە رشادی برای لە (سەرای دوڵمە باغچەسی) بەزۆرەملێ نیشتەجێ کراوەو یاساوڵی تایبەتی بەدیارەوە دانراوەو هەموو دەوری بەسیخوڕ تەنراوەو لە دوکتۆرەکەی بەولاوە رێگەی پێ نادرێ چاوی بەکەس بکەوێو بۆ ئەوەش دەبوایە ئەو چاوپێکەوتنە لە رێگەی فەرمانبەرەکانی ئەو کۆشکە بوایە کە بەو جۆرە فەرمانبەرانەیان دەووت: (مابین).

دەگێڕنەوە لەرۆژێکی جەژندا رشاد ئەفەندیو کمال ئەفەندی برای (کە دیارە ئەمەشیان هەر برای بووە) بۆ پیرۆزبایی جەژن دەچنە لای سوڵتانو لەکاتی دانیشتندا دەرگایەك دەکرێتەوەو دوو ئافرەتی لێ دێتە دەرەوەکە ناویان (سنیە سلطان)و (جمیل سلطان) بووەو هەردوکیشیان کچی سوڵتان عبدالحمید دەبن، کە چاویان بەیەکتر دەکەوێ هەردوو کچەکە شەرم دەیانگرێتو محمد رشادیش بەئارەزوو پشت گوێیان دەخات چونکە ماوەی (١٥)ساڵ بووە مامو برازاکان یەکتریان نەبینیبوو. هەرکاتێ محمد رشاد بچولیەتە دەرەوە دەبوایە پەنجەرەی

عەرەبانەکەی بە پەردە داپۆشرێت وەچەند سیخوڕێك بە بیانووی پارێزگاری کردنەوە دوای دەکەوتن)).

لە سەرچاوەی/٨٢دا نوسینی سعید احمد برجاوی ناوی ئەو سێ برایەی سوڵتان مرادی سێهەمی باسکردووە کەلە گۆڤاری هلالدا وتبووی کوژرابوون کە بریتی بوون لە محمد، سلیمان، مصطفی، جهانگیر، عبدالله، ئەوەی شایانی باسە ژمارەی ئەو برایانەی سوڵتان محمدی سێهەم کوشتبوونی کەلە گۆڤاری هلالدا بە (١٩)برا باسی کردون، لە کتێبەکەی سعید احمد برجاویدا وتوویەتی (٩)برابوون، کە وادیارە ئەبێ یەکێکیان هەڵەی چاپەمەنی بێت.

هەتا ئێرە بریتی بوو لە ڕەگەزی تورك‌و طورانی‌و باسی هاتنی عەشیرەتەکانی غوزو سلچوق‌و مەغۆل‌و عوسمانی کە بە زنجیرە لە سەدەی یازدەهەمی زاینەوە لە ناوەڕاستی ئاسیاوە ڕوویانکردۆتە ڕۆژئاوای ئاسیاو، ئاسیای بچووك (تورکیا)یان کردووە بە دوا بنکەی گرنگ بوخۆیان‌و ئەو ئیمپراتۆرەیان تیادا دامەزران...

لێرەدا پرسیارێك دێتە پێشەوە کە بریتیە لەوەی ئایا ئەو عەشیرەتە تورکە کۆچکردووە تالآنکەرو ماڵ وێرانکەرانەی لە ئاسیای ناوەڕاستەوە ولآتی خۆیان بەجێ هێشتوو بەناو ئەو هەموو میللەتانەدا کە ولآتەکانیان کەوتبووە سەر ئەو رێگە دوورو درێژەی بڕیبویان‌و بەناو هەموویانا بێ ووچان کۆچ‌و باریان نەوەستاوەو بەگژ ئەو هەموو میللەتانەدا چون‌و کوشتاریان لێ کردون‌و لەخۆشیان کوژراوەو رێگەیان پێ گیراوە کەچی هەرکوڵیان نەداوەو ئەوی لە کوشتاری سەر رێگایانا رزگاری بووبێ خۆی گەیاندوتە ئاسیای بچووك‌و لەگەڵ ئەوەشدا ئەو عەشیرەتانە زۆرجار لەگەڵ یەکتردا ناڕێك بوون‌و بەگژ یەکتردا چوون‌و جاری وابوە هەندێکیان بوون بە لایەنگری ئەوانەی دوژمنی تاقمێکی تورك بوون، ئایا ئەو هۆیانە چی بووە یارمەتی ئەو تورکانەیان داوە کوڵ نەدەن‌و لە ئەنجامدا هەموویان لە ژێر سایەی هێزێکی دەسەڵآتداردا یەکیان گرت‌و بوون بەو دەوڵەتەی کە ئیمپراتۆرەکەیان بۆماوەیەکی دوورو درێژ ژیاوەو پاش خۆشیان بنکەیەکی پتەوو بەهێزیان دامەزراندوە بۆ ئەوانەی پاشەبەرەی دەوڵەتی عوسمانی بوون‌و توانیویانە پاش ئەو شەرە گەورەیەی یەکەمی جیهان کە تیایدا

شکان‌و بەشێکی زۆری ئەو وڵاتانەی لە ژێر دەسیانا بوو لە کیسیان چوو، بەڵام بنکە سەرەکیەکەیان کە تورکیای ئێستەیە تونرا بپارێزرێ‌و دەوڵەتێکی تازەی تیادا بیتە کایەوە بەناوی جمهوریەتی تورکیاوە؟؟

بەکورتی دەتوانین لە باسی هەندێ هۆی سەرەکی بدوێین کە بوونە هۆی سەرکەوتنی ئەو تورکانە:

١ ـ بەرلەهەموو شتێك وەنەبێ ئەو تورکانەی لە ئاسیای ناوەڕاستدا بوون هەمویان لەگەڵ یەکتردا ڕێك بووبن، بەڵکو هەمیشە لەسەر سەرکردایەتی‌و لەسەر شوێنی لەوەڕ لەگەڵ یەکتردا ناکۆك بوون‌و بەگژ یەکتردا چوون‌و ئەو هەموو مەڕو ماڵات‌و ئاژەڵانەی هەیان بوایە لەناو وڵاتەکەی خۆیانا ئەوەندە پووش‌و پاوەن‌و لەوەڕی تیادا نەبووە بەشی ئەو مەڕو ماڵات‌و بەرزە وڵاخانەی هەیان بووە بکات کە ئێستەش وڵاتێکی وەکوو منغولیای ئیمڕۆ وەکوو هەندێ سەرچاوە دەڵێن ژمارەی بەرزەوڵاخەکانیان لە ژمارەی دانیشتوەکانیان زۆرترەو، ساتێك ئاینی ئیسلام بە رۆژهەڵاتی ئاسیادا بڵاویووەوەو هەندێ لەو تورکانەی ئاسیای ناوەڕاست بوون بە ئیسلام ئیتر دەرگای رۆژئاوای ئاسیا لە ژێر سایەی ئاڵای ئیسلامدا واڵابووەو لەگەڵ هێزەکانی ئیسلامدا لەگەڵ ئەو هەموو بەریەرەکانیەی هاتوتە سەر ڕێگەیان بەوێنە ئەو بەرهەڵستیەی تورکەکان لەلایەن جلال الدین خوارزمی‌یەوەو لەدوای ئەویش لەناو خاکی ئێران‌و ئازربایجان‌و ئەرمەنیاو ئاسیای بچووکدا بە بێزەنطی‌و بە کوردەوە، بەڵام هەرکوڵیان نەداوەو خۆیان گەیاندوتە ئاسیای بچووکی بە ژمارەی دانیشتوان کەم‌و بە پیت‌و فەڕو لەوەڕ زۆر، توانیویانە خۆیان دامەزرێنن‌و لە کۆتاییدا هەموویان لە بۆتەی دەوڵەتی عوسمانیدا توانەوەو بەناوی (تورك)ەوە هەموویان یەکیان گرت‌و ئەو دەوڵەتە گەورەیەیان دامەزراند.

٢ ــ لاواز بوونی خەلافەتی عباسی‌و گەندەڵ بوونی دەزگاکانی لە دوارۆژەکانیا، بەهۆی ناکۆکی ناوخۆیان‌و بەهۆی ئەو هەموو هێرش‌و پەلامارانەی لەلایەن غوزەکان‌و سلجوقی‌و مەغۆل‌و تاتارەکانەوە کرابوونە سەر وڵاتانی ژێر دەسەڵاتی عباسی کارێکی وای کردبوو تەنها هەر قاوغەکەی مابووەوەو خەلیفەکانی عباسی دوایی وەکوو متوکل‌و معتصم وایان لێ هاتبو گیریان

خواردبوو بەهۆی ئەو تورکانەی دەمیان ژەندبووە ولاّتەکەیان‌و بوبوون بە کەڵەگای ئەو ڕۆژانە کە لەو ڕووەوە شاعیرێکی عەرەب پێی وتوون:

خلیفة فی قفص بین (وصیف)و (بغا)

یقول ما قال له کما تقول الببغا

(وصیف)و (ببغا) دوو تورکی دەسڕۆیو بوون کە بە پلانی ئەوان لە ساڵی ۲٤۷/ی کۆچیدا خلیفه متوکل کوژرابوو، لە ئەنجامدا دوا خەلیفەی عباسی کە (معتصم)بووە هەر بە دەردی ئەوان چووە. ئەو لاواز بوونەی عباسی‌و لەناو چوونی ڕێگەیەکی تەواوی بۆ تورکەکان خۆشکرد، بەتایبەتی سلجوقیەکان توانیبویان لەزۆر شوێنی ولاّتانی جارانی سەر بە عباسی چەند حکومەتێك‌و چەند ئەمارەتێکی تایبەت بەخۆیان دروست کردبوو.

۳ ـ کێشەی نێوان ولاّتانی فارس‌و بێزەنطی لە سەرەتادا‌و ناکۆکی نێوان بێزەنطیەکان کە ئاسیای بچووکیان لە ژێر دەستدا بووەو ئەو ولاّتە بە (ئەرزرۆم ـــ ئەرزەن روم) ناسراوبووە لەگەڵ ولاّتانی لاتینیی سەر بە پاپای ڕۆما کارێکی‌وای کردبوو تورکەکان توانیبویان لە ئەنجامدا دەس بەسەر هەموو ئاسیای بچووکدا بگرن‌و قسطنطنیه داگیر بکەن‌و ناوەکەی بکەن بە (ئەستەمبوڵ)و دوا شوێنی بێزەنطیەکان لە تورکیادا بریتی بووە لە کنیسەی (ئەیا صوفیا) بکرێت بە مزگەوتی موسوڵمانەکان‌و هیچ شەقڵێکی کریستیانەکانی پێوە نەمێنێت‌و تورکەکان بوون بە میراتگری دەوڵەتی عباسی‌و لە بریتی ئەوان ئالاّی ئیسلامیان بەرزکردەوەو کردیان بە دروشمی خۆیان بەناو بۆ پارێزگاری کردنی شوێنە پیرۆزەکان لە قدسدا (کەلە ڕاستیدا ئەو ئەرکە لەلایەن ئەیوبیە کوردەکانەوە جێ بەجێکرا کە بەوپەڕی دڵسوزیەوە وازیان لە هەڵگرتنی دروشمی نەتەوایەتی خۆیان هێنابوو بوبوون بە سەربازی نەناسراو لە کۆڕی ئەو هەموو شەڕانەدا کە لەگەڵ خاچ پەرستەکاندا دەکرا).

٤ ـــ کێشەی نێوان بێزەنطیە ئەرثودۆکسەکان لەگەڵ دەوڵەتە لاتینیە کاثولیکەکانی ئەوروپا بەسەرکردایەتی پاپا وەکوو بەر لەمە باسمانکرد هۆیەکی گەورە بووە کە تورکەکان سودیان لێ وەرگرتوەو کار گەیشتوە بەوەی هەندێ لە بێزەنطیەکان بوون بە ئیسلام‌و لەناو کۆمەڵگای تورکی ئیسلامدا تواونەتەوە.

٥ ـ بێ دەسەلاتیو بی هێزیو پچرپچڕی کورد لە باکوری کوردستاندا کە هەر تاقمە بەجیا بۆ خۆی لە شوێنێکدا جۆرە ئەمارەتێکی پێکەوە نابوو کە هیچ ئەمارەتێکیان لەگەڵ ئەوی تردا ڕێك نەبوەو بەخوێنی سەری یەك تینوو بوونو ساتێك هەرەشەی سەری صفویەکانی ئێران میللەتی کوردیشی گرتبووەوە، ئەمە بوو بە هۆی ئەوەی ئیدریسی بدلیسی هەموو ئەمارەتەکانی کورد لەجیاتی ئەوەی لەژێر سایەی خۆیدا یا لەژێر سایەی کوردێکدا یەکیان بخاتو حکومەتی کوردیی یەك گرتویان لێ پێك بێنێت قەواڵەی طاپۆکانی هەموو کوردستانی فرۆشت بە سولتان سەلیمی عوسمانیو گەورەترین هەلی بۆ تورکەکان ڕەخسان لەو ڕووەوە.

بەشی پێنجەم
کێشەی نێوان دەوڵەتی عوسمانیو صفویو
رۆلی کورد لەو کێشەیەدا

بەشێکی زۆری کوردنشینەکانی باکوری کوردستان ناوچەکانیان کەوتبوونە سەر سنوری نێوان عوسمانیو صفویو بەرلە دەسپێکردنی شەڕی عوسمانیو صفوی کوردەکانیان لە ئامارەتەکانی خۆیانا جۆرە سەربەخۆییەکیان هەبوە، بەلاّم لە کێشەی ئەو دەوڵەتە پەرەی سەند، هەردولایان چاویان بریە سەر داگیرکردنی خاکی یەکتریو ئەم هەڵوێستە میللەتی کوردو خاکی کوردیشی گرتەوەو لەبەر ئەوەی کوردو عوسمانیەکان سونی بوون بۆیە کورد مەترسی شیعەکانی صفوی لیّ نیشتبوو لەگەلّ ئەوەشدا کوردێکی زۆری سەر سنورەکانی هەردولا تەقەلای ئەوەیان دابوو بتوانن کارێکی وا بکەن خۆیان لەگەلّ هەردولادا بگونجێنن بۆ ئەوەی خۆیان لە شەڕوبەلاّی هەردوکیان دوربخەنەوەولەو ڕووەوە نوسەری سەرچاوە/٧٤ لە لاپەڕە/٢٦٣ی باسەکەیدا کە بریتیە لە گەشتێکی خۆی بە کوردستاناو شارەکانی ئەرزنجانو بدلیسو کسامو موکس گەڕاوە کە شوێنەکانیان لەنزیك سنوری هەردولادا بووە، لە یاداشتەکەیدا وتوویەتی ئەگەر لە کوردەکانی ئەو ناوچانەت بپرسیایە: ئایا هەڵوێستی کورد بەرامبەر بەو دولایە چۆنە؟ لە وەرامدا پیّیان دەوتیت: ئێمە ناچارین لەگەلّ هەردولادا خۆمان بگونجێنین بۆ ئەوەی پریشکی ئەو شەڕەیان ئێمەش نەگرێتەوە.

نووسەر ئەلّیّ: ((لە راستیدا کوردەکان کێشو قەوارەیەکی تایبەت بە خۆیان هەبوە و ڕۆلّیکی گرنگیان بینیوەو لەپاش سەرکەوتنی سوڵتان سەلیمی یەکەم بەسەر صفویەکانا لە ساڵی ١٥١٤دا ئیتر باری کوردستان گۆڕاوەو

هەروەکوو (ساتونو) باسی کردووە کوردەکانی (Zena ـ زینـا) لـە دیاریکردا لـە توانایانا بووە (١٤)هەزار سواری خۆیان ئامادە بکەن)).

زۆریەی سـەرچاوەکان باسـی ئـەوەیان کـردووە عوسمانیـەکان زۆرتـر زیـرەك بوون وەك لە صفوییەکان لە رەفتاریانا بەرامبەر بە کـوردو توانیبویـان هەسـتو دڵـی کوردەکـان باشـتر رابگـرن هـەتا ئـەو کاتـەی بەتـەواوی زاڵ بـوون بەسـەر صفویەکاناو پاش ئەوەی ئیشیان بە کورد نەما ئیتر وردە وردە لـە هەڵوێسـتو بەڵێنـەکانی خۆیـان بەرامبـەر بـە کـورد پاشـگەز بوونـەوەو دەسـتیان کـرد بـە هەڵوەشانەوەی ئەمارەتەکانی کورد.

دەربارەی صفویەکان ئەمین زەکی لە لاپەڕە/١٦٢ی سەرچاوە/٣٢دا بە دوورو درێـژی باسـی کـردووە ئـەم بنەماڵـەی صفویـە لـە (شـێخ صفی‌الدیـن)ی (ئەردەبیلی)یەوە دەستی پێکردووە کە شیعەیەکی ناسراو بـووە زۆر لـەخواترس بووە وای ڕاگەیاندبوو ئیمامی حەوتەمە (مەبەستی ئیمام موسی‌کاظم)بووە، سێ کوڕی هەبوە : علی و ئیبراهیمو جنێد کـە هەرسـێکیان بـە ئـاینداریتیو تصـوف ناویانگیان بڵاو ببووەوە: بەتایبەتی شێخ جنێد لەناوچەکەدا زۆر ناسـراو بـووەو (سوڵتان جهانشاه)ی قرەقوینلو هەڕەشەی لێکردبوو لەترسا پەنای بردبووە بـەر حسن الطویل (لە سەرچاوەکانی تردا بەئوزون حسن ناسراوبووە) کەلە دیاریکردا بووە (دیارە شیعە بووە)و کچێکی خۆی لە کوڕێکی حسن الطویل مارە کـردووەو کوڕێکیان بووە (ئیسماعیل)، کە دیارە ئەبێ ئەو ئیسماعیلە بێ کە بووە بە شاە ئیسماعیلی صفوی.

(سـەیر ئەوەیە کـە مـارتن فـان برونسـون لـە لاپـەڕە/٣٦٣ی کتێبەکـەیدا سەرچاوە/٣٧ وتوویەتی صفی‌الدین (سونی)بووە، لام وایە ئەوەی ئـەمین زەکـی راستتر بێت چونکە بڕوا ناکەم ئەو بنەماڵەیە وا بەزوویی دوای ئەو ببن بە شـیعە (هیچ دووریش نیە وەکوو مارتن وتوویەتی شـێخ صفی‌الدیـن لـە سـەرەتادا سـونی بووبێو لە زەمانی جنێدی کوڕیا ئەو شیعەیەتیە بەهێز بووبێت).

مارتن ڤان برونسون لە لاپەڕە/٣٦٣/ی کتێبەکەیدا وتوویەتی:

((ئیمپراتۆریـەتی صفـوی بـەناوی ئـەو سـەرۆك هـۆزەوە نـاونراوە کـە نـاوی (صفی‌الدین)بووە، صۆفـی‌یەکی خـاوەن شـکۆی نورانـی بـووەو لـەنێوان سـاڵانی

١٢٥٢ ـ ١٣٣٤زایندا له (ئـەردەبیل)دا ژیاوەو پیاوێکی سونی بووه. هەرچەند صفي‌الدین هیچ ڕێبازو ڕێنماییەکی تایبـەتی نـەبوه بـەلاّم لەگـەلّ ئەوەشـدا خەڵکێکی زۆر لەدەوری تەریقەتەکەی خڕ بوونەوەو خۆیان به وابەستەو ملکەچو لایەنگری ئـەو دەزانـی (ئـەردەبیل)بوبـوو بـه ناوجەرگـەی بلاّوکردنـەوەی ئـەو تەریقەتە.

سـاتێك لەسـاڵی ١٤٤٧دا (جنیـد)بـوو بـه ڕێبـەری ئـەو تەریقەتـه ئیـتر گۆڕانکاریەکی بنبڕو ناکاو له هەناوی ئـەو تەریقەتـه سۆفیزمەدا پـەیدابوو، شێخ جنید کابرایـەکی سەودلسـەری سـەرەڕۆیی‌و شـەڕانی بـووەو زۆرتـر سـەرگەرمی گەڕان‌و سوڕانەوە بووه، بەتایبەتی پاش ئەوەی (جیهانشاه)ی سەرکردەی قەره قۆینلوی لـه ئـەردەبیل دەرکردو لەگـەلّ (ئـوزون حسـن) کـه خوشـکێکی خـۆی دابوویه، دۆستایەتی‌و پێوەندیـی پێکـەوەناو سـەرکەوتوانه هـەوڵیدا لـەناو هـۆزه تورکه ڕەوەندەکانی ناوەندو خوارووی ڕۆژئـاوای لـه ئـەنادۆڵدا لایـەنگری ئەوانـه بۆخۆی مسۆگەر بکات.

ئەو هۆزانە تەنها بەسەرزارەکی بوبوونه موسـوڵمان‌و زۆرتـر بـەرەولای لادان‌و گومڕاییـەك دابـان دەشـکان‌و هـەرزوو بزوتنـەوه شـیعەگەرییه توندڕەوەکـان لایەنگری شەیدای لەناو ئەو هۆزانەدا پەیدا کردبـوو کـه ڕەنگـه ئەمـه یـەکێك لـەو هۆکارانـه بووبێـت کـه شـێخ جنیـد خـۆی‌و لـەدوای ئـەویش (حیـدر)ی کـوڕی‌و ئیسماعیلی کوڕەزای بەهەمان جۆر ڕێبازێکی لانەدەرانەیان هەڵبژارد.

مارتن له لاپەڕه /٥٠٠ی کتێبەکەیدا له باسی شێخ جنیـدا وتوویـەتی بـه پێـی ووتـەی (فضل‌الله کـوڕی روزبـەیانی خونجـی) کـه سـونی‌یەکی ئاینداری دژێکـی سەرسەختی صفوی‌یەکان بوو له سەدەی شازدەهەمدا، لایەنگری شێخ بەئاشکرا (شێخ جنید)یان بەخوا دلناوەو به (ألاه) ناویان بردوەو کوڕەکەیان به کوڕی خوا ناوبردوەو وتوویانه هەمیشه زیندوەو لەو زیاتر هیچ خودایـەکی تـری نیـه وەکـوو مینۆرسـکی لـه لاپـەڕه/٦٦ی چاپـه فرنسیەکەیدا باسـی کـردووەو کەلـه سـاڵی ١٩٧٥دا چاپ کراوه.

لایەنگرانی ئەم شێخه صفویه لـه دیاردەی ئـەو شـەدە سووره (سەریەسـتی سوور) که هۆزه تورکه تازه باوەڕ هێنەرەکان دەیان بەست بەسەریانەوە (کەبـه

قزلباش ناودەبرێن). ساتێك باوكی شاه ئیسماعیل لەناوچەرگەی شەڕی (شیروان)دا كوژرا ئیسماعیل رایكرد بۆ (گیلان) كە شاری شیعەكان بوو چونكە (ئاق قۆینلو)ە سوننییەكان دەستیان بەسەر ئەردەبیلدا گرتبوو، ئەمانە ترسیان لە تەریقەتی صفوییەكان هەبوو بۆیە دەیانویست پیشەكێشی بكەن، بەلام لە ساڵی ١٤٩٩دا كە (ئاق قۆینلو)ەكان بەهۆی دووبەرەكی ناوخۆ دەسەلاتیان كزیوو ئیتر ئیسماعیل لە حەشارگەكەی هاتە دەرەوەو گەڕایەوە بۆ ئەردەبیل‌و لەبەهاری دواییدا چووە ناو ئەنادۆڵ بۆ ئەوەی سوپا گوێ ڕایەڵەكەی لەخۆی كۆبكاتەوەو لە ماوەیەكی كەمدا ئیسماعیل بوو بە سەركردەی حەوت هەزار لایەنگرو لە هەموو ناوچە جۆریەجۆرەكانی ئەنادۆڵ بەتایبەتی ڕەوەندو وەزیرە توركەكان لەدەوری خڕ بوونەتەوە.

مارتن ڤان برونسون ئەڵێ : هەرچەند لە ریزی ئۆردوەكەی ئیسماعیلدا ناوی كورد نەهاتووە، بەلام چەند ساڵێك پاشتر لەریزی قزلباشەكانا هەمیشە نێوی دوو هۆزی كوردی باكوور دووبارە دەبنەوە كە بریتی بوون لە (چەمشكەزەك)و (خنسلون). ئیسماعیل یەكەوڕاست شالاوی نەبردۆتەسەر (ئاق قۆینلو) بەڵكو لەسەرەتادا هێرشی بردەسەر (شیروان)و داگیری كردو (ئەلوەند)ی دوا حكومڕانی ئاق قۆینلو لە ئازربایجان بە لەشكرێكەوە پەلاماریدا بەلام ئیسماعیل ئەو لەشكرەی شكان‌و بە ئاسانی ئازربایجانی دەسگیر بوو تاجی پادشایەتی لەسەرناو لە ساڵی ١٥٠١/ی زایندا ڕێبازی شیعەی دوازدە ئیمامی كرد بە ئاینی رەسمی وڵاتەكەی.

بەلام شاه ئیسماعیل كوردستانی بەو ئاسانیەی ئازربایجان بۆ نەخرایە ژێر دەستەوە چونكە لەمێژ بوو كوردەكان بە ئازادی‌و سەربەخۆیی حوكمڕانیی خۆیان دەكرد.

(ئەمیربگ موصلوی) كە فەرمانداری دیاربكربوو ملكەچی خۆی بۆ شاه ئیسماعیل ڕاگەیاند بەلام شاه ئیسماعیل ئەو میربەگەی لە كوردستان دوورخستەوە بۆ خۆراسان‌و لە بریتی ئەو (محمد بگی ئوستاجلو)ی زاوای خۆی كرد بەوالی دیاربكرو محمد بگ دەسەلاتی خۆی بەسەر ماردین‌و جزیرەو موصڵدا سەپان‌و ژمارەیەكی زۆری لە كوردەكان كوشت‌و ماڵەكانی تالان كردن.

سیاسەتی شاه ئیسماعیل بەرامبەر بە کورد هەروەکوو سیاسەتەکەی (ئوزون حسن)وابوو هەردوکیان سەرۆك هۆزەکانی کوردیان لە شوێنەکانی خۆیان هەڵدەکەندو دەستنێژی خۆیان لە شوێنی ئەوان دادەناو هەر سەرۆك هۆزێکی کورد دژی ئەو سیاسەتە بوەستایەو هەوڵی پاراستنی ئازادیو سەربەخۆیی بدایە بەوپەڕی دڵرەقیەوە سەرکوت دەکرا.

وەفدێکی کورد لە (١٦) سەرۆك هۆز بەهیوای ئەوەی شاه ئیسماعیل دۆستانەو بەنەرمی رەفتاریان لەگەڵ بکاو بتوانن خۆیانی لێ بپارێزن چوونە بارەگاکەی شاه لە (خۆی)و ملکەچی خۆیان بۆ دەربڕی ، کەچی هەموویان گیران و خرانە بەندیخانەوەو شاه هەندێ لە قزڵباشە متمانە پێکراوەکانی خۆی ناردە شوێنی ئەو میرە کوردانەو کردنی بە فەرمانبەرو رای سپاردبوون هەر میرێکی کورد سەرپێچی بکا بکوژرێو هەرشارێك دژیان راوەستا هەمووی وێران بکرێت، بەڵام (میرشرف پاشا)ی جزیرە سەری نەوی نەکردو ئامادە نەبوو دیاری بۆ محمد بەگی ئوستاجلو بنێرێتو بەرامبەر بەوە محمدبەگ لەشکری کردە سەریو میر شرف شکاو وڵاتەکەی داگیرکراو ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی کوژراو قەشەو شەماس و منداڵو جووتیارو پیشەسازوو لاووپیرێکی تێجگار زۆر کوژراو سەریران و گوندەکانیان سوتێنراو کەنیسەو پەرستگاکانیان وێرانکران و گەنجو ژنێکی زۆری بە یەخسیریو کوێلەیی گرتو لە ئەنجامدا میر شرف ناچاربوو لەگەڵیا رێك بکەوێ و خوشکەزایەکی خۆشی دایە، بەڵام لەدوای ساڵێك میر شرف لێی هەڵگەڕایەوەو جارێکی تر محمد بەگی ئوستاجلو لەشکرێکی تری ناردە سەر (بۆتان)و لەو شەڕەدا موسوڵمان و فەلەیەکی زۆر کوژراو بە پێی بڕیاری میر شرف شارەکە چۆلکراو خەڵکەکە شارەکەی خۆیان بەجێ هێشتو ئاگریان تێبەردلو ساتێك قزڵباشەکان شارەکەیان بەوجۆرە بینی خەڵکەکەیان ناچارکرد بگەڕێنەوەو شارەکە ئاوەدان بکەنەوە)).

دەربارەی رەوشتی شاه ئیسماعیل بەرامبەر بە کورد هەر لەبەرئەوەی (سونی)بوونو بە پێچەوانەی کورد لەگەڵ تورکمانە شیعەکان و رافیزییەکان بەباشی رەفتاری دەکرد، ئەمین زەکی لە لاپەرە/١٦٤/ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٣٢باسی هەڵوێستی شاه ئیسماعیلی کردووە کە ساتێك (١٠) میری

کورد چوونەلای بۆ ئەوەی دڵسۆزیی خۆیانی بۆ دەربخەن (مارتن ڤان برونسون ژمارەی ئەو سەرکردانەی بە/١٦سەرکردە باسکردووە/، هەموویانی گرت کە یەکێك لەو میرە کوردە گیراوانە (ملك خلیل)بووە کە حاکمی شاری (حصن کیف)بووە، لەگەڵ ئەوەشدا ملك خلیل مێردی خوشکی شاە ئیسماعیل بووە، بۆ ماوەی سێ ساڵ لە بەندیخانەی تەورێزدا هێشتیەوە هەتا ئەو کاتەی شاە ئیسماعیل لە شەڕی (چالدێران)دا شکاو ئەوساڵە دیلێتی رزگاری بووە.

یەکێك لە سیاسەتەکانی شاە ئیسماعیل ئەوە بووە هەموو ئەمارەتە کوردەکان لەناو ببات بۆ ئەوەی قزڵباشە شیعەکان ببن بەدەسەڵاتدار کە ئەمە پێچەوانەی هەڵوێستو رەفتاری عوسمانیەکان بوە لەگەڵ کوردەکانا لە سەرەتاداو عوسمانیەکان لە پێشدا هەوڵیان دابوو دڵی کوردەکان رابگرنو کارگەیشتبووە رادەیەك سوڵتان سەلیمی عوسمانی چەند جارێك شێخ ئیدریسی بدلیسی کردبوو بە نوێنەری خۆی بۆ ئەوەی بەناوی سوڵتانەوە پێوەندی بە عەشیرەتەکانی کوردەوە بکات بۆ ئەوەی هانیان بدا دژی صفویە شیعەکان بووەستنو ئەو تەقەلایەی سوڵتان سلیم بەباشی سەری گرتبوو)).

مارتن ڤان برونسون لە لاپەرە/٣٧٣ی کتێبەکەیدا بە دوورودرێژی باسی ئەوەی کردووە کوردەکان لەئەنجامی ئەو رەفتارەی شاە ئیسماعیل لەگەڵیانا ناچاربوون پەنا بەرنە بەر عوسمانیە سونییەکانو لەو روەوە وتوویەتی:

((هەتا سوڵتان بایزیدی عوسمانی لەسەر حوکم بوو لەنێوان ١٤٨١ ــ ١٥١٢دا نێوانی ئەوو شاە ئیسماعیل باشبوو تیك نەچووبو، بەڵام سوڵتان بایزید پیرو کەنەفت ببوو، هێشتا خۆی لەژیانا بووە کوڕەکانی لەناو خۆیانا لەسەر سەرکردایەتی نارێك بوونو ویلایەتەکانی خورهەڵات لەئەنجامی ئەمەدا ئاشووبی تێ کەوتو شاە ئیسماعیل ئەوەی بە دەرفەت زانیو (نورعلی خلیفەروملو)ی نوینەری خۆی ناردە ئەرزنجان بۆ ئەوەی کۆمەك بە قزڵباشە راپەریوەکان بکاتو ناڕاستەوخۆ پشتگیری بکات لە (مراد)ی کوڕەزای بایزید کە یەکێك بوو لەوانەی دلوای تەختی سوڵتانیان دەکرد.

نور علی بە پشتیوانیی قزڵباشەکان توانی چەند تیپێك لە سوپاکەی عوسمانی بشکێنێت، بەڵام کە (سەلیمی یەکەم) کەبە (تەنگە تیلکە) بەناویانگ

بووەو دوژمنێکی سەرسەختی شاە ئیسماعیل بووە، هێرشی بردە سەر خاکی صفویو ژمارەیەکی زۆری لە قزڵباشەکان کوشت کەبە قسەی هەندێ سەرچاوە (٤٠)هەزاری لێ کوشتن پاش ئەوە محمد خانی ئوستاجلو خۆی ئامادە کرد بۆ رووبەڕوو بوونەوەی سوڵتان سلیمو لە زستانی ساڵی ١٥١٣ ــ ١٥١٤دا سوڵتان سلیم خۆی کۆکردەوەو بە (١٠٠) هەزار کەسەوە روویکردە هێزەکەی محمد خانی ئوستاجلوو ئەمەی دوایی خۆی پێ نەگیراو ناوچەکەی چۆڵکردو هەموو دانیشتوانی بەرزاییەکانی ئەرمەنیای ناچار کرد کۆچ بکەن بۆ ئازربایجانو هەرچی بۆ خواردن بشیایە هەمووی سوتێنرا، بەڵام سوڵتان سەلیم توانی بەقەد باری (٦٠)هەزار حوشتر ئازوقە بۆ ئەو ناوچانە پەیدا بکاتو لەشکری هەردولا لە مانگی ئابی (١٥١٤)دا لە (چاڵدێران)دا رووبەڕووی یەکتر بوونەوەو محمد خانی ئوستاجلو لەو شەڕەدا کوژراو (شاە قرەبەگ)ی برای چوە جێگەی).

دەربارەیشەڕی چاڵدێران، سعید احمد برجاوی لە سەرچاوە/٨٢دا باسی ئەوەی کردووە لەو شەڕەدا شاە ئیسماعیل داوای لە ممالیکی میصر کردبوو هاوکاری لەگەڵبکەن بۆ ئەوەی سنورێك بۆ دەسەڵاتدارێتی عوسمانییەکان دانرێتو سوڵتان سلیم دەستی کرد بەکوشتار لەناو ئەو قزڵباشانەی شاە ئیسماعیل ناردبوونی بۆ ئەوەی ئاینزای شیعە لەنێوان دانیشتوانی ئاسیای بچووکدا بڵاوبکەنەوەو (٤٠)هەزاری لێ کوشتنو لە ٢٢/ی محرمی ساڵی ٩٢٠ی کۆچی بەرامبەر بە ١٥١٤زایین سوڵتان سلیم لە شاری (ئەدەنە)وە بە هێزێکی گەورەوە روویکردە (تەورێز) کە پایتەختی شاە ئیسماعیل بوو، هێزەکەی عوسمانی کە (١٤٠) هەزار بوو زۆرگەورە بوو شا ئیسماعیل بەرگەی نەگرتو ناچاربوو کشایە ناوچە شاخاویەکانی ئێران بۆ ئەوەی هێزەکەی سوڵتان سلیم بەکێش بکات بۆ ئەو ناوچە سەختانەو بەمە کێشەیەکی گەورەی بۆ سوڵتان سلیم نایەوەو هەندێ لە سەربازەکانی یاخی بوونو داوایان کرد بگەڕێنەوە، بەڵام سوڵتان سەلیم دەسبەجێ فەرمانی کوشتنی ئەوانەی دەرکردو دوای هێزەکەی شاە ئیسماعیل کەوتو لەنزیك (تەورێز) لەدەشتی (چاڵدێران) کە دەکەوێتە نێوان گۆلی ورمیەو تەورێز، لە رۆژی ٢/ی رەجەبی/٩٢٠ی کۆچی بەرامبەر ١٥٤١/٨/٢٣ عوسمانیەکان سەرکەوتنو شاە ئیسماعیل رایکردبوو ژمارەیەکی

زۆری هێزەکەی کوژرا یا بەدیل گیران کە زۆریەیان لە قزلْباشەکان بوونو هێزەکەی سوڵتان رۆژی ١٤/ی رەجەبی بەرامبەر /٤/ی ایلولی ١٥١٤ چوونە ناو شاری تەوریزەوەو دەستیانگرت بەسەر موڵکو سامانی شاه ئیسماعیل داو سامانەکەی نێررا بۆ ئەستەمبوڵ هەندێ شارەزاو دەس رەنگینی پیشەسازی ئەو ناوچەیەشیان لەگەڵ نارد بۆ ئەستەمبوڵو بەو جۆرە ئەو شەرە مێژوییە بە سەرکەوتنی عوسمانیەکان بەسەر صفویەکاندا کۆتایی هات)).

صادق شرفکندی لە لاپەرە/٦٢ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٧١ دەربارەی شوێنی چاڵدێران کە ئەو شەرە مێژووییەی تیادا کراوە وتوویەتی : (چاڵدێران بریتیە لە پێدەشتێك کە (٧٥) کیلۆمەتری چوارگۆشەیی دەبێ کە دەکەوێتە بەشی باکوری خۆرئاوای شاری (خۆی)و نزیکی (١٢٠)کیلومەتر دوورە لە شاری تەورێزەوە لەو دەشتەدا (٨٤) گوند هەیە کە بەهەموویان ناوچەی (سیا چەشمە) پێك دەهێنن. (بە پێی بۆچوونی محمد جمیل رۆژبەیانی ووشەی (چاڵدێران) لە ووشەی (چاردەران)ەوە هاتووە کە مانای چوار شیو دەگرێتەوە).

بەشی شەشەم

ئەمارەتەکانی کورد لە باکووری کوردستاندا

مرۆڤ ساتێك مێژووی کورد دەخوێنێتەوەو بەسەرهاتو رووداوەکانی رۆژانی رابوردوی بۆ روون دەبێتەوە، دەمو دەس ماتەمینێکی قوولْ دای ئەگرێو چەند پرسیارێك بە مێشکیا دێو لەخۆی ئەپرسێ: ئایا لەبەر چی میللەتێکی دێرینی وەکوو کورد کە خاوەنی نیشتمانی خۆی بووەو بەرلە زۆربەی میللەتانی تر باوو باپیری کورد کە میدیەکان بوون حکومەتی خۆیان هەبوەو زۆربەی مێژوونووسان کوردیان بە میللەتیکی رەسەن باس کردووەو بە ئازاو لەخۆ بوردوو بە شۆرەسوارەکانی رۆژهەلاتی ناوەراست ناوبانگی دەرکردووەو (وەکوو سافرستیان باسی کردووە) ئەو هەموو کارەساتو بەسەرهاتانەی بەسەر خۆیو ولاتەکەیدا روویداوە توانیوێتی هەویەی بوونی خۆی بپارێزێو زمانەکەی بە پوختەیی بمێنێتەوەو ئەو هەموو تەقەلایانەی دوژمنانی داگیرکەر داویانە بۆ تواندنەوەیو بۆ لەناوبردنی هەمووی بێسوود بووە، کەچی لە حکومەتەکەی (مید)یای باپیرەگەورەی بەولاوە نەیتوانیوە حکومەتێکی تری کوردیی سەریەخۆ دامەزرێنێتو ئەو ئەمارەتە بچوکانەی بۆ ماوەیەکی کورت لەژێر سەرکردایەتی سەرکردەیەکی لێهاتوودا دروست بووە هەمیشە بەهۆی ناپێکی دوژمنایەتی میرەکانی کورد لەناو خۆیانا زۆری پێنەچوە ئەو ئەمارەتانە لاواز بوونو دوژمنانی کورد دەستیان بەسەردا گرتوەو ئەو هەلە کەمە باشانەش کە بۆ کورد هەلکەوتووە کە دەیتوانی ئەویش وەکوو میللەتانی تر حکومەتێکی کوردی یەك گرتووی سەریەخۆ دامەزرێنێت لەکیس چووە کە نموونەی ئەمە لە دەسەلاتدارێتی صلاح الدینی ئەیوبیو کریم خانیزەندو هەندێ کەسی تری وەکوو ئیدریسی بدلیسی لە مێژوودا شتێکی روونو ئاشکران.

شارەزایانی بێگانە لەکورد خۆی باشتر لەهۆی ئەوە گەیشتبوون بۆچی میللەتی کورد هەتا ئێستە یەکی نەگرتوەو نەیتوانیوە مافە رەواکانی خۆی دەسگیربێتو لە بۆچوونو لێکدانەوەکانیانا دەستیان خستۆتە سەر زامەکانی لەشی میللەتی کورد لە دێرزەمانەوە کە بەداخەوە ئەو زامانە هەروەکوو شێرپەنجە هەمیشە لەشی کوردی داڕزاندوەو ووزەو توانای ئەوەی لێ بڕیوە وەکوو میللەتانی تر یەك بگرێتو رووداوو بەسەرهاتەکانو ناکۆکیەکانی کورد لەناو خۆیدا وەکوو خەڕەك هەموو جارێك بەشێوەیەك میللەتی کوردی بەقوڕا بردوەو هیچ جارێکیش پەندو دەرسی لە هەڵەکانی رابردوو وەرنەگرتوە.

دەربارەی ئەمارەتەکانی باکووری کوردستان گەلێ سەرچاوەبە دوورو درێژ باسیانکردووەو بەرلەوەی بچینە سەر باسی ئەمارەتەکان یەك بەیەك کە ئەو سەرچاوانە باسیانکردوون، باسێکی زۆر گرنگی دوکتۆر جلیلی جلیل دەخەینە پێش چاو، سەرچاوە/٩٣ ــ بەناوی ئەمارەتەکانی کورد لە ئیمپراتۆریتی عوسمانیدا کەلە لاپەڕە/٣٣دا دەستی پێکردووەو وتوویەتی:

((کاتی خۆی سوڵتان مورادی سێهەم (١٥٧٤ ــ ١٥٩٥زایین) وڵاتی عوسمانیی کردبوو بە (٢٦) ئەیالەتو هەرئەیالەتێکیش کرابوون بە چەند لیوایەك کە ژمارەی هەموو لیواکان گەیشتبووە نزیکی (١٨٠٠)لیواو ئەو دابەش بوونە هەتا ساڵی ١٨٣٤ مایەوە تا لەدوای ئەوە چەند گۆڕانێکی تر روویداو لە ساڵی ١٨٦٤دا هەندێ لەو ئەیالەتانە خرانە سەر یەکتریو کران بە ولایات، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چوارچێوەو سنووری ئەو ویلایەتانە بەپێی ئارەزوو دەسەڵاتی ئەو دەرەبەگو دەسڕۆیوانەی هەبوون گوڕینی بەسەرهاتووە.

جلیلی ئاماژەی بۆ کتێبی (ئیمپراتۆریتی عوسمانی) کردووە کە وتوویەتی دەوڵەتی عوسمانی یەکێك بووە لەو دەوڵەتانەی ژمارەی دانیشتوانو ڕوو پێوانەکەی نەزانراوەو هەرحاکمێکی تازە دابنرایە بۆ ویلایەتێك بەئارەزووی خۆی دەسکاری سنووری ویلایەتەکەی کردووەو لێی زیادکردووە یا لێی کەم کردۆتەوەو لە هەندێ ناوچەدا جۆرە ڕێکەوتنێك هەبوە لە نێوان کاربەدەستانی حکومەتو دەرەبەگە دەسەڵاتدارەکان بۆ بەڕێوەبردنی کاروبار.

جلیلی لە لاپەڕە/٣٤ی کتێبەکەیدا لەسەری رۆیشتوەو وتوویەتی:

ئـەو زەوی‌و زارانـەی کـاتی خـۆی دەدران بەوانـەی لـە خزمـەتگوزاریی لەشکرکێشیدا بەشدار دەبوون لەکۆتایی سەدەی هەژدەهـەمدا ئـەوە نـەماو زەوی‌وزارەکان کەوتنە ژێر دەسەڵاتی خاوەن موڵکی تازەوە. ئەو دەرەبەگانـەی زەوی‌وزاریان پێ درابوو بەرامبەر بەوەی دانیان نابوو بە دەسەڵاتداریتی سوڵتاندا هەوڵیاندابوو پەرە بەسنوری زەوی‌وزارەکانیان بدەن‌و زۆرجار دەسەڵاتی سوڵتان لەناو سنوری ئەو دەرەبەگانەدا هەر بەناو مابوو، ئەمیرو دەسەڵاتدارە کوردەکان تەنها جۆرە دیاری‌یەکیان ناردوە بۆ سوڵتان یابۆ کاربەدەستە بڵندەکان.

لـەو ڕووەوە (ب.ی.ئـەفریانۆف) وتوویـەتی : (کوردەکـان بـۆ مـاوەی سـاڵەها توانیبویان خۆیـان لـە دەسەڵاتداریتی ئـێران‌و تـورك ڕزگاریکـەن‌و لـە سـەرەتای سـەدەی نۆزدەهـەمدا بەشـێکی زۆری کوردسـتان جـۆرە سـەربەخۆییەکی تیـادا بـووەو ئـەوەی دابویـان بـە کاربەدەسـتانی دەوڵـەت بریتـی بـووە لـە دانی‌چـەند بەرتیل‌و دیاری‌یەك لەگەڵ ناردنی چەکدا لە کاتی پێویستدا).

جلیلی دوای ئەوە چوّتە سەرباسی هەڵوێستی هەندێ لەو دەرەبەگانـەی ئـەو سەردەمەو ئاماژەی بۆ کتێبەکەی (ی.ن.بیرزین) کردووە کە وتوویەتی لە ساڵانی سـیـیەکانی سـەدەی نۆزدەهـەمدا دەرەبەگـەکان هەریەکـەیان شـێوە سەربەخۆییەکی خۆیان هەبوەو دەسەڵاتی حکومەت لەناویانا زۆرکزو لاواز بووەو (أ.ئـو.بیتشـتی) لەباسـێکی ئـەو ڕۆژانـەدا وتوویـەتی چـەند گوندێکـی سـەرژمێر کـردووەو دیوێتـی دەرەبەگـەکان لـە گوندەکانیانـا چـەکداری تایبـەتی خۆیـان هەبوەو گوێیان نەداوەتە فەرمانەکانی سوڵتان‌و هی واشیان هەبوە باجیشی بـە دەوڵەت نەداوەو هەریەکەیان بەئارەزووی خـۆی جـۆرە یاسـایەکی بـۆ کاروبـاری خۆی داناوەو گوێی نەداوەتە کاربەدەستانی حکومەت.

جلیلی لە باسەکەیدا دەربارەی کوردەکانی ئەو ڕۆژانە وتوویەتی: لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمەوە سەرۆك عەشیرەتەکانی کـورد زۆریـان لـە کۆچەرێتیـەوە بوون بە نیشتەجێ بووی زەوی‌وزارو دەرەبەگەکان بایەخیان داوە بەکشـتوکاڵ‌و دەرەبەگی تازە جێگەی کۆنەکانیان گرتۆتەوە.

لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمدا حکومەتی عوسمانی یاسایەکی دەرکرد بەناوی (تنظیمات)ەوە بە پێی ئەوە جۆری زەوی‌وزار وەکوو خوارەوە دەستنیشان کرابوون.

١ ـ زەوی‌وزاری تایبەتی (شخصی).

٢ ـ زەوی‌وزاری میری.

٣ ـ زەوی‌وزاری وەقف.

٤ ـ ئەو زەوی‌وزارانەی بێ خاوەن بوون.

بەپێی شەرعیەتی ئاینی ئیسلام سوڵتان خۆی بەخاوەنی هەموو زەوی‌وزارێك داناوەو پیاوە ئاینیەکانیش بەهۆی‌زەوی‌و زارەکانی ئەوقافەوە زۆریان بوبوون بە دەرەبەگو دەستیانکردبوو بەکڕینی موڵکی تر لە شارەکانا. بەهۆی ئەوەی خاوەنی زەوی‌وزارە بچووکەکان هەمیشە لەژێر فشاری دەرەبەگەکانا بوون، بۆیە ئەوەیان لاباشتربووە زەوی‌وزارەکانی خۆیان بفرۆشن بە پیاوە ئاینیەکان‌و زۆرجار هەر ئەو پیاوە ئاینیانە زەوی‌وزارە کڕاوەکانیان بەکێ ئەدایەوە بە خاوەنەکەی پێشوویان بەنرخێکی هەرزان‌و بەوە خاوەن زەوی‌وزارە بچوکەکان خۆیان ڕزگارکردووە لە دانی باجی حکومەت.

ئەم بارودۆخ‌و هەڵوێستە کێشەیەکی گەورەی بۆ حکومەت پەیدا کردو سوڵتان (عبدالمجید) بۆ چارەسەرکردنی ئەوە فەرمانێکی دەرکرد کەلە مێژوودا بە (خط شریف) ناسراوە کەلە ڕۆژی ١٨٣٩/١١/٣دا دەرچوە کە ئەڵێ:

((ماوەی (١٥٠)ساڵی ڕابوردودا بەهۆی هەندێ ڕوودلوەوە زۆرکەس لە یاسای پیرۆز لایان دابوو، کڕین‌و فرۆشتنی موڵك‌و زەوی‌وزار بوبوو بەهۆی بڵاوبوونەوەی برسێتی لەبەر ئەوە ئەمانەی خوارەوە بە پێویست زانرا جێبەجێ بکرێت.

١ ـ دابینکردنی ژیانی دانیشتوانی وڵات‌و پاراستنی خۆیان‌و ماڵ‌و موڵکیان.

٢ ـ دانانی پرۆژەیەکی دروست‌و باش بۆ دانانی باج‌و کۆکردنەوەی لەلایەن حکومەتەوە.

٣ ـ دەستنیشانکردنی باشترین ڕێگا بۆ چۆنێتی وەرگرتنی سەربازو ماوەی خزمەتیان لەناو سوپادا.

بەلآم خط شریف تەنها بریتی بوو لە بڕیارێکی سەر کاغەزو لەزۆر شوێندا بەئارەزوی کاربەدەستان لێك دەدرایەوە. لەو ڕووەوە لە یاداشتێکی (فؤاد پاشا)دا لە ١٨٦٧/٤/١٥دا دان بەوەدا نراوە خط شریف تەنـها بـۆ هێورکردنـەوەی خـەڵك دەرچووبوو کاری پێ نەکرابوو، تەنها ئەمەیان نەبێ کە وویتبووی :

(ئەوانەی موسوڵمان نین لەناو وڵاتی عوسمانیدا لەجیاتی ئەوەی کـە ناگیرێن بە سەرباز، پێویستە باجێکی تایبەتی بدەن بە حکومەت کە پێی وتراوە (بـدل)و ئەو بڕیارە بوو بـە هـۆی زۆربوونـی جەوروستەمو نـەمانی ئاسـایش‌و ترسێکی زۆری خستە دڵی خەڵکەوە.

جلیلی ئەڵێ: بـەوجۆرە کـار گەیشـتە رادەیـەك حکومـەت نـەیدەتوانی بـاجی زەوی‌وزارەکـان کۆیکاتـەوەو بیگەیەنێتـە ئـەو ڕادەیـەی بـە باجــە کۆکراوەکــان کاروبـاری رۆژانـەی دەوڵـەتی پـێ بـبرێ بـەڕێوەو لـە گێـژاوی ئەمـەدا دەوڵەتــە بێگانەکان لە ڕیگەی بازرگان‌و کۆمپانیاکانیانەوە دەستیان خستە نـاو کاروبـاری دەوڵەتی عوسمانیەوەو بەئاسانی بەرهەمە پیشەسازیەکانی خۆیانیان لەناو وڵاتــا دەفرۆشت‌و کەرەسەی خاوی هەرزانیان بەنرخێکی هەرزان دەکڕی‌و دەیـان نـارد بۆ کارگە پیشەسازیەکانی خۆیان)).

دەربـارەی ئەمارەتـەکانی کـورد لــەباکوری کوردسـتاندا گـەلێك سـەرچاوە بــەدوورودرێژ باسـیانکردووەو هــەوڵ ئــەدەین کورتەیــەکی ئەوســەرچاوانە لــە ئەمارەتەکان دواون بەپێی ئەمارەتەکان باس بکەین.

یەکەم ـ ئەمارەتی حکاری ـ هەکاری

ئەمارەتی هەکاری وەکـوو زۆریـەی سـەرچاوەکان باسـیانکردووەو بایـەخیان پێداوە، یەکێك بـووە لـە گـەورەترین ئەمارەتـەکانی بـاکوری کوردسـتان‌و هـەوڵ ئەدەین کورتەیەکی ئەو سەرچاوانە دەربارەی هەکاری بخەینە پێش چاو.

دوکتۆر جلیلی جلیل لـە لاپـەڕە/١٢١ی کتێبەکـەیدا سـەرچاوە/٢١ وتوویـەتی ئـەم ئەمارەتـە وڵاتێکـی شـاخاوی‌یە خـواروی گۆمـاوی (وان)و (جوڵـە مـێرگ ــــ کەناوە کۆنەکەی چۆڵە مێرگ بووە).

پایتەختو شوێنی بارەگای میری هەکاری بووەو (قەڵای ئیستابیل) لەسەر لووتکەیەکی رۆژئاوای شارەکەدا بووەو ناو شارەکە چەند مزگەوتو قوتابخانەو دەزگای تیادا بووە کە میری کورد دروستی کردبوون. لە زەمانی (ئاق قونیلو)ەکانا بنەماڵەی سەرداری هەکاری ناوی (شامبۆ)بووە (دەربارەی ئەوە شەرەف خانی بدلیسی لە شرفنامەدا لەسەر واتای کتێبی (زەفەرنامە)ی مولانا شرف الدین علی یزیدی ئەوەی دووپات کردۆتەوە کە میرەکانی کوردو تیموری لەنگیش سەردارێتی هەکارییان کردووەو لە زەمانی (ئاق قۆنیلو)ەکانا سەرکردایەتی میرنشینەکە کەوتوتە دەست سەرۆکەکانی (دومبلی — کەلە زنجیرەی چوارەمی ئەمارەتەکانا باسی ئەمارەتی دومبلی دەکەین).

دەربارەی ئەوەی شرفخان باسی کردووە کە تیموری لەنگ سەردارێتی ئەم ئەمارەتەی کردووە، مارتن ڤان برونسون لە لاپەڕە/٣٨٧ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٧٣ وتوویەتی میرنشینی هەکاری ماوەیەکی زۆر لەژێر دەسەڵاتی صفویەکانا بووەو هەروەکوو ناوچەیەکی سەر سنووری عوسمانیو صفوی هەردولایان چاویان تێبڕیوەو بەشێکی زۆر لە ئاشوریش لەم ناو ئەمارەتەدابوون کە بەزمانی ئارامی دواونو رۆڵێکی گرنگیان هەبوە لەو ئەمارەتەدا.

جلیلی لەباسەکەیدا وتوویەتی: بەڵام دانیشتوانی هەکاری سەریان بۆ دلگیرکەران دانەنواندوەو دوامیری (دومبلی)یان دەرکردووە کە رۆژی ئەو دەرکردنە رێکەوتی رۆژی شەممە بووە، هەرلەبەر ئەوەش بووە سەرداری هەکاری کە چوتە جێگەی میری دومبلی بە (شەنبۆ)ناوبراوە.

دەرباری ئەو (شەنبۆ)یەی جلیلی باسی کردووە، ئەمین زەکی لە بەرگی دوهەمی سەرچاوە/٣٢دا شەمبە ووشەیەکی ئاشووری بووە، لەبەر ئەوە ئەو میرە دەبێ ئاشوری بێت، بەڵام ئەمین زەکی ئەو بۆچوونەی (دوکتۆر فریج)ی پووچەڵکردۆتەوە چونکە ووشەی (شەمە — شەنبە) بەهیچ جۆرێك ووشەی ئاشوری نەبوەو شرفخانی بدلیسیش لە شەرەفنامەدا لەباسی ئەمیرەکانی (کلس)دا هەروای بۆچوە کە مەبەست رۆژی شەمەی رێکەوتی دەرکردنی میری دومبلی بووە کە ووشەیەکی کوردییە.

جلیلی ئاماژەی بۆ باسەکەی (ئی. سون)کردووە کە بەووردی لە بنەماڵەی هەکاری کۆڵیوەتەوەو وای بۆچوە نەوەکانی (قەرەیولبوك عوسمان) کە متصریفو نوێنەری تیموری لەنگ بوون لە هەکاریدا لەناو کوردەکانا ولونەتەوەو لەدوایدا ناوناوی (میر)یان لێ نراوەو سەرداریتی‌یان لەناوچەکەدا هەتا سەدەی نۆزدەهەم درێژەی کێشاوە.

سەرچاوە رۆژهەڵاتناسەکانی سەدەکانی ناوەڕاستی لایان وابووە دانیشتوە کوردەکانی هەکاری لە بنەرەتدا هەر لە یەکێتی عەشیرەتەکانی هەکاری بوون‌و بەواتەی (ئینسفورت) لەو ئەمارەتەدا ناوی (٢٤)عەشیرەت هاتووە کە بریتی بوون لە : تەیاری، توبی ــ توبە، توخما، جەلاوی، بینبانیشی، ئەلتووشی، ئەرتوش، باشی ــ بازی، ساتی، ئومـاری، جوڵەمێرگی، جیلوو، دێر، سیلیانك، بەرواری، مانیس، ناودی، هەسنان، دەپراشین، بوو روو رو، ئیلباك، شیمزدین، شاپات، برات سید ناوی).

جلیلی لە لاپەڕە/١٢٢دا وتوویەتی زۆریەی دانیشتوانی ناوچەکانی تەیاری ــ تیاری، توبی، داپراشین ئاشووری بوون (لام وایە جگە لەوانەی جلیلی باسی کردووە وەکوو: توخما، بازی، جیلوو هەندێکی تریش ئاسووری بوون‌و هەندێکیشیان ئەرمەنی بوون).

وەرگێڕی کتێبەکەی جلیلی، دوکتۆر کاوس قەفتان لەپەراوێزی لاپەڕە/٣٠٦دا دەربارەی ئەو تێکەڵاو بوونەی کوردو ئەرمەنی‌و ئاسوری وتوویەتی: ئەو تێکەڵاوبوونەیان مانای ئەوە بووە هەتا ئەوکاتەی میسینێرەکان بەڕاسپاردەی دەوڵەتە ئیمپریالیزمەکان نەگەیشتبوونە ئەو ناوچانە، هەموو دانیشتوان بێ گێچەڵ‌و ئاسایش لەگەڵ یەکتردا ژیاون‌و هیچ هەرایەك لەناویانا نەبوەو لە دواییدا بەهۆی ئەوانەوە کێشەو هەرا لەنێوان کوردو ئەرمەنی‌و ئاسوریدا پەیدا بووە.

جلیلی لە لاپەڕە/١٢٣دا /سەرچاوە/٢١ وتوویەتی هەرچەند لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە سەدەکانی ناوەڕاستا زۆرجار میرو سەردارەکان لابراون، بەڵام دەسەڵاتی میری هەکاری لەگۆڕین نەدەهاتو هەروەکوو خۆی مابووەوەو سوڵتانەکانی عوسمانی دلنیان بەوەدا نابوو میرنشینەکانی هەکاری پشتاوپشت

کاروباری ناوچەکانی خۆیان ببەن بەڕێوەو لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا دەسەڵاتدارێتی میری هەکاری دەسەلاتی هەبوە بەسەر ناوچەکانی ژێر دەستی.

بەڵام لەبەشی دوهەمی سەدەی نۆزدەدا هێزەکانی تورك بەسەرۆکایەتی والی (وان) پەلاماری سەردارە بچوکەکانی باکووری هەکاریی داو لە ئەنجاما چەند قەڵایەك وێران کراو بەگە کوردە سەریەخۆکان خرانە ژێر دەستی عوسمانیەوەو میری هەکاری ئەوەی بەهەل زانیو توانی ئەو بەگە کوردانە بۆلای خۆی راکێشیو بیانکا بەلایەنگری خۆیو لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمەوە ناوچەی (میوکیوس ـ موکس) هاتبووەوە ژێر سایەی میری هەکاری کە جاران دانیان بەدەسەلاتی میری (بوتان)دا نابوو.

دەربارەی پەیوەندی کوردو ئەرمەن لەو ئەمارەتەدا ئاماژەی بۆ باسێکی (ئینجیجان) کردووە کە وتوویەتی کوردو ئەرمەن پێکەوە دۆستانە ژیاونو کاروباری جەنگی (لەشکرکێشی) بەدەس (مەلیك)وە بووە (ئەرمەنیەکان بەسەرکردەکانی خۆیان ووتووە مەلیك). کەلەلایەن ئەرمەنیەکانەوە هەڵدەبژێرراو ئەویش کاروباری بەناوی میری هەکاریەوە جێبەجێ دەکرد.

بەوجۆرە ناوچەکانی نێوان گۆماوی ورمیە ـ وان، سەروەر بەدەست میری هەکاریەوە بوو، بەواتای چەند سەرچاوەیەك میری هەکاری توانی ئەوەی هەبوە (٤٠)هەزار چەکدار کۆبکاتەوەو ئێرانیەکان هەوڵێکی زۆریان دابوو بەلای خۆیانا رابکێشنو بۆ ئەو مەبەستە سەرداری ئازربایجان کە نوێنەری شای ئێران بوولەو رووەوە تەقەلایەکی زۆری دابوو.

ساتێك عباس زادە لەگەڵ رۆمەکانا کەوتە شەڕەوە ئێران هەوڵیدا سوود لە جەنگاوەرەکانی هەکاری وەربگرێو بۆ ئەو مەبەستە چ بەناردنی دیاریو دەم چەورکردنەوە هەتا پیلانگێڕانو هەڕەشە کردنیان بەکارهێناو لە ئەنجامدا توانی ئەو عەشیرەتە گەورەیەی لەناوچە دەشتاییەکانا بوون بەلای خۆیا رایکێشێت.

عەشیرەتی (بەیلام) کە بەناوی قەلا سەختەکەی بەیلامەوە ناونرابوو لە شاخی زاگرۆسدا لەلایەن ئیسماعیل بەگەوە پشتگیریی لێ دەکرا بۆ ئەوەی سەریەخۆی خۆی بپارێزێتو ئیسماعیل بەگیش بۆ ئەوەی خۆی لە میرنشینی هەکاری بپارێزێ خۆی خستبووە ژێر سایەی (شازادە عباس میرزا).

عەشیرەتی بەیلام تەنها بەڵێنی ئەوەی دابوو بەشازادە عباس لەکاتی شەڕدا یارمەتی سەربازی بۆ بنێرێت‌و بە پێی واتەی (گ.درو وێل)ئەو عەشیرەتە هێزێکی زۆرباش‌و ئازای مەشق پێکراوی ناردبوو بۆ عباس میرزا کە بریتی بووە لە (١٥)هەزار سواری پڕ چەك کراو تا ئەو هێزە لە سنووردا بووبن مووچەیان لە عباس میرزاوە وەرگرتوە.

بەرامبەر بەو هەڵوێستەی ئیسماعیل بەگ، میری هەکاری بڕیاریدا سزای ئیسماعیل بەگ بداو بەسەرکردایەتی (باباخان)ی کوڕی هێزێکی ناردە سەرقەڵای بەیلام، بەڵام میری هەکاری لەو شەڕەدا شکا لەساڵی ١٨١٠داو بۆ چاوترساندنی ئەو میرە عباس ئاغا هێزێکی بیست هەزار چەکداری کردە سەر میری هەکاری‌و میریش (١٢)هەزار پیادەی ئاسوری‌و دوو هەزار کوردی ئامادەکرد بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی ئەو هێزەو فارسەکان شکان‌و گەڕانە دواوە، بەڵام دوای ئەوە عباس میرزا توانی چەند عەشیرەتێکی سەر بەمیری هەکاری بکات بەلایەنگری خۆی‌و زۆری پێ نەچوو (مصطفى پاشا)ش بوو بە دۆست‌و لایەنگری ئێران)).

مارتن ڤان برونسون لە لاپەڕە/٣٨٨ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٧٣ باسی کێشەی نێوان تەیموری لەنگ‌و میری هەکاری کردووە لەساڵی (١٨٢٧دا ــ لە کتێبەکەی مارتن دا بەهەڵە نوسراوە/١٣٨٧کە دیارە هەڵەی چاپەمەنیە) تیموری لەنگ پەلاماری ئەو ناوچەیەی دابو کە (میر عزالدین) فەرمانڕەوای ئەو ناوچەیە بووەو میر نەیتوانیبوو بەرگەی هێرشەکەی تیموری لەنگ بگرێت‌و ماوەیەکیش (نصرالدین)ی خزمی میر عزالدین لە قەڵا سەختەکەی (وان)دا دژی تیموری لەنگ ڕاوەستا بەڵام خۆی نەگرت‌و شکاو بەرەنگار بوونەوەکەی خامۆش کرا.

هەرچەند تیموری لەنگ بەناو هەکاری کردبوو بەوڵاتێکی ژێر دەسەڵاتی خۆی، بەڵام دانی بەسەرکردایەتی عزالدیندا نابوو سامانەکەی خۆی پێ بەخشیەوەو ساتێك (شاروخ)ی کوڕی تیموری لنگ لەشکری ناردە سەر (قرە یوسف)ی دامەزرێنەری دەوڵەتی (قرە قونیلو)، محمودی کوڕی عزالدین چوە لای‌و گوێ ڕایەڵێتی خۆی بۆ دەربڕی‌و ئەویش خەڵاتی کرد.

پاش ئەوەی (ئوزون حسن)ی سەرکردەی قرە قونیلو تورکەکانی سەربەخۆی راسپارد (جوڵەمێرگ)ی پایتەختی هەکاری بگرن‌و خۆێشی پەلاماری

شارەکەی داو میری هەکاری کوژرا، ئیتر هێزەکەی هەکاری بەرگەی دوژمنی نەگرتو هەرێمەکە کەوتە ژێر دەسەلاتی (دومبلی)یەکان کە تاقمێکی دەمارگرژی خەلکی دەوروبەری جزیرە بوونو مەلبەندو ناوچەکانی هەکاری کەوتنە ژێر دەسەلاتی ئەوانەوە. مارتن ڤان برونسون لە لاپەڕە/٣٩٢ سەرچاوە/٧٢دا باسی ئەوەی کردووە چۆن کێشەی نێوان عوسمانیو صفویەکان لەسەر مەلبەندو سەر سنورەکانی نێوان هەردولایان کارێکی وای کرد گیانی دوژمنایەتیو ڕقەبەرێتی خانەوادەکانی ئەو ناوچانە پەیدا ببێتو یەکێك لە کوڕەکانی (مەلیك بەگ) چوەپالْ شاە طهماسبی کوڕی شاە ئیسماعیلو کوڕێکی تری چوە دیاریکر بۆلای عوسمانیەکانو زەویوزارێکی زۆری لە عوسمانیەکان دەست گیر بوو.

ئەمین زەکی لەسەرچاوە/٣٢ لە لاپەڕە/٣٨٠دەربارەی ئەمارەتی هەکاریو ئەو بنەمالەیەی ئەمارەتەکەی دروستکردبوو لای وایە بنەچەی ئەو خێزانە بەتەواوی ڕوون نەبوتەوە ئەگەرچی لەشەرفنامەدا وتراوە باپیری ئەو بنەمالەیە ناوی (شمس الدین)بووەو، بۆ جاری دوهەم ئەمارەتەکە لەلایەن (أسدالدین گلابی)یەوە بووژێنراوەتەوە کە بە (زرین چنگ) ناسراوبووەو لەدوای أسدالدین ملك عزالدین شێر ــ یزدان شێر فەرمانڕەوایی ئەوئەمارەتەی بۆ ماوەی (٦٠)سالْ کردووە. (ئەم عزالدین شێرە جیاوازە لەوەی خیانەتی لە میرخان پاشای مامی کردبوو وەکوو لە شۆڕشەکەی بدرخاندا بەدووروودرێژ باسی ئەو خیانەتە دەکەین).

لەدوای عزالدین شێر، (زاهد بەگ)چوتە جێگەی کە بەوە قایل بووە شاە ئیسماعیل پارێزگاری ئەمارەتەکەی بیْ دوای ئەو هەردوو کوڕەکەی کە ناویان (ملك بەگ)و (سید محمد بگ)بوون فەرمانڕەواییان کردووەو پشتاوپشت هەتا سەدەی نۆزدەی زایین ئەو ولاتەیان بردوە بەڕیوەو پاش ئەوە (زکریابەگ) (ئیبراهیم بەگ)لە (جۆلەمێرگ)و(ئەلباق)دا لەزەمانی شرفخانی بدلیسیدا (١٠٠٥ی کۆچی) حکومدارێتیان کردووە. (وەرگێڕی کتێبەکەی ئەمین زەکی محمد علی عونی وتوویەتی قەلای ئەلباقی کۆن لە ویلایەتی وانی ئێستای تورکیادا بووە)و نورالله بەگی حاکمی (بختان ــ لامواية کە مەبەستی بۆتان بووە) دوا حاکمی ئەم ئەمارەتە بووە.

ئەمین زەکی لە لاپەڕە/٣٨١ی کتێبەکەیدا ئاماژەی بۆ بەرگی تۆمەمی کتێبەکەی (هامەر)ی مێژوونوس کردووە کە وتوویەتی (عمادالدین) یەکێك بووە لە میرەکانی هەکاری لەساڵی ١٠٤٩کۆچیدا لەلایەن صەدری اعظمەوە (هی عوسمانی) کوژراوە. ئەولیا چلبی لەگەشتەکەیدا سەرچاوە/٥١ لەباسی ناوچەی هەکاریدا وتوویەتی میرەکەی هەمیشەو لەکاتی ئاشتیدا خاوەنی دەهەزار چەکدار بووە بەڵام لەکاتی شەڕدا لەتوانایدا بووە (٥٠)هەزار چەکدار ئامادە بکا.

شرفنامە لە لاپەڕە/٧٩٨دا باسی ئەمیرەکانی هەکاری کردووە کە وتوویەتی بە (شەنبۆ) ناسراوبوون‌و ناوی ئەو ئەمیرانەی کردووە کە فەرمانڕەوای ئەمارەتەکە بوون هەتا ساڵی ١٠٠٥/ی کۆچی کە ساڵی تەواوکردنی نوسینی شرفنامە بووە کە بریتی بوون لە : ئەسدالدین کوڕی گولاوی، عزالدین شێر کوڕی ئەسدالدین، زاهد کوڕی عزالدین، مەلیك کوڕی زاهد، سید محمد کوڕی زاهد، زەینەلّ کوڕی مەلیك بەگ، زکریا کوڕی زەینەلّ.

دوهەم ـ ئەمارەتی جزیرەو فەرمانڕەواکانی

ئەمارەتی جزیرە یەکێك بووە لەو ئەمارەتانەی کورد چ لەڕووی سیاسی‌و شۆڕشگێڕیەوەو چ لەڕووی رۆشنبیریەوە ڕۆڵێکی ئێجگار گەورەی بینیوە. کۆنترین سەرچاوەیەك دەربارەی ئەم ئەمارەتەی نوسیبێ شرفنامەی شرفخانی بدلیسیەکەلە لاپەڕە/٧٥ وەرگێڕاوەکەی هەژاردا بەدوورو درێژی باسی کردووەو لە پێشەکی ئەو باسەیدا وتوویەتی:

((لەوتاری مێژاو بایەخدارو بەنرخ‌و سەنگینی باوەڕ پێکراوانەوەو لە رووپەڕە نوسراوی رەنگینی کۆنە پیاوانەوە وامان بۆ دەرکەوتووە زنجیرەی بنەچەی فەرمانڕەوایانی جزیرە، سەری ئەوسەری بە خالیدی کوڕی وەلیدی هەواڵی پێغەمبەرەوە بەسراوە)).

دەربارەی ئەو بۆچوونەی شرفخان لە شرفنامەدا باسە گرنگەکانی (مقدمە أبن خلدون)دەهێنێتە پێش چاو کە بەدوورو درێژ نموونەی چەند عەشیرەتێکی باکوری ئەفریقای هێناوەتەوە کەبە درۆ بنەو بنەچەی خۆیان بردۆتەوە سەر عەشیرەتەکانی عەرەبی عەرەبستان کەلە راستیدا هیچ پەیوەندیەکیان بە

ڕەگەزی عەرەبەوە نەبوەو لە دانیشتوانی ژێر زەمانی ئەفریقا بوون و تەنها سەرکردەکانیان بۆ سوودی خۆیان بۆ خۆ نزیکردنەوە لە ئیسلام ڕەگەزی خۆیان بردۆتەوە سەر عەرەب و بێگومان شرفخان ئەوەی لەم بارەوە وتوویەتی لە دەموزمانی چەند کەسێکەوە بیستوە کە ویستویانە خۆیان ببنەوە سەر عەرەب پاش ئەوەی ئاینی ئیسلام لەو ناوچانەدا بڵاوبۆتەوەو ئاماژەی بۆ هیچ جۆرە بەڵگەو سەرچاوەیەکیش نەکردووە.

دەربارەی ئەو بۆچوونەی شرفخان، ماموستا جمیل ڕۆژبەیانی لە پەراوێزی لاپەڕە/٢٧٢ی شرفنامەی چاپکراوەکەی هەژار کە چەند سەرنجێکی ڕۆژبەیانی تیادایە وتوویەتی :

((ئەم چیرۆکەی شرفخان باسی کردووە درۆیەو هیچی بەسەر هیچەوە نییە چونکە خالیدی کوڕی ولید نەکو تەنها هەر کوڕی نەبوە بەڵکو هیچ نەوەیەکی لێ نەکەوتۆتەوەو تەنانەت کە مردوە میراتگریشی نەبوەو هەرچی موڵکومالێکی کەلە (مدینە)دا هەبوە (عبدالله سەلمەی کوڕی عبدالله) دەستی بەسەرا گرتوە (کەلە نەوەی ئەو نەبوە).

لام وایە ئەو هۆزەی ئەمەیان بۆ خۆیان هەڵبەستوە پاشماوەی (خلدی — هلدی)یەکانن کەلە باوو باپیریانەوە کورد بوون و ئەمەش بەوەدا دەردەکەوێ تائەم دواییەش لەسەر ئاینی (یزدی - یەزدانی)مابوون و لەوەش ئەچێ سەرەك هۆزی پێشوویان ناوی خالد بووەو لەبەر ئەوەی خالیدی کوڕی ولیدیان لەلا کوڕێکی ئازا بووەو لایان وابووە ئەگەر خۆیان ببەنەوەسەر ئەو ئیتر بەوە دەبوون بە نەجیب زادە.

لە پەراوێزی لاپەڕە/١٨ی پێشەکیەکەی وەرگێڕانەکەی هەژاردا وتراوە کە وەرگێڕ (هەژار) کاتی خۆی مامۆستای شێخ عومەری وجدی کەکاتی خۆی مامۆستای (رواق الاکراد)بووە لە جامیعەی ئەزهەر بیستویەتی ئەو بنەماڵەیە هیچ جۆرە پێوەندیەکیان بە خالیدی کوڕی ولیدەوە نەبوە.

شرفنامە لەباسی شاری (جزیرە)دا وتوویەتی : ((شاری جزیرە لەکەناری ڕوباری دجلەدا دروست کراوە، ساتی خۆی سوپای ئیسلام بەسەرکردایەتی (ئەبو

موسی ئەشعەر)و (سعد عیاضی کوڕی عوسمان) بەبێ شەڕ دەستیان بەسەر ئەو شارەدا گرتوەو باجو سەرانەیان لە خەڵك سەندوە.

یەکەم سەروەرێك کە لەسەر تەختی فەرمانڕەوایی جزیرە دانیشتوە ناوی سلیمان کوڕی خالد بووە کە سەردەمێك ئەو خانەدانە خاوەن پایەیە چووبوونە سەر ڕچەی ئاینی یزیدەکانو پشتیان بەڕەوشتی ئەوانەوە دابوو لەگومراییدا دەسووڕانەوە بەڵام لەدواییدا خوا خستنیەوە سەر ڕێگەی ڕاستو بوون بە سونی مەزهەب (ئەمەش دوبارە بەڵگەیەکی ترە کەئەو بنەماڵەیە پەیوەندییان بە خالیدی کوڕی ولیدەوە نەبووە).

فەرمانڕەوایانی جزیرە کەبە (عزیزان) ناودەبران، میر عبدالعزیزو لەدوای خۆی هەردوو کوڕەکەی (سیف الدین)و (میرمجدالدین) فەرمانڕەواییان کردووەو دوای ئەوانیش پشتاو پشت ئەو بنەماڵەیە میرایەتی ناوچەکەیان کردووە.

لە زەمانی (میر بدربگ)دا میر محمدی کوڕی بوو بەفەرمانڕەوایەکی سەربەخۆ لە جزیرەوبوتانداو بۆ ماوەی حەوت ساڵ بەبێ دەردی سەری فەرمانڕەوایی کردووەو لەنێوانی ٩٨٦ی کۆچی ئەو لەشکرەی سوڵتان مراد بەسەرکردایەتی مصطفى پاشای دوهەم ناردبووی بۆ (شیروان)و (گورجستان) لەو شەڕەدا ئەو میر محمدە بەشداریی کردبووە.

شرفنامە لە لاپەڕە/٧٩٨دا ناوی فەرمانڕەواکانی جزیرەی باسکردووە تا ئەو کاتەی لەساڵی ١٠٠٥ی کۆچیدا باسەکە تەواو کراوە کە بریتین لە: سلێمان کوڕی خالد، میر سیف الدین کوڕی عبدالعزیز، عیسا کوڕی مجدالدین، بەدرالدین کوڕی عیسا، میر ئابدال کوڕی میر بدر، عزالدین کوڕی ئابدال، ئابدال کوڕی عزالدین، ئیبراهیم کوڕی ئابدال، میر شرف کوڕی ئیبراهیم، میر بدر کوڕی ئیبراهیم، کاك محمد کوڕی ئیبراهیم، شرف کوڕی بدر، شا عەلی کوڕی بدر، بدر کوڕی شا علی، محمد کوڕی بدر، سوڵتان کوڕی میر محمد، ناصر کوڕی شاعەلی، عزیز کوڕی کاك محمد، محمد کوڕی خان ئەبدال.

وادیارە شرفخانی بدلیسی لە باسی ئەمیرەکانی جزیرەدا کە ناوی بردون ئەمانەی هەروەکوو میرنشینێکی ناوچەیی حسابکردونو لە لاپەڕە/٤٠ی وەرگێڕانەکەی هەژاردا ئاماژەی بۆ فەرمانڕەوایەکی تر کردووە کە ناوی

ئەحمەدی کوڕی مروان بووە (لام وایە لەوە ناچێ ئەم فەرمانڕەوایە لە بنەماڵـەی عزیزان بووبێت کە شرفخان لە شرفنامەدا وتوویەتی:

((یەکـەمین کوردێـك لـە ولاتـی دیـاریکرو جزیـرەدا لەسـەر تـەختی فەرمانڕەواییـەکی سـەربەخۆ دانیشـتوەو بـە پادشـاه ناویـانگی دەرکـردووە (ئەحمەدی کوڕی مروان)بووە لە حکومەتەکەی لەسـەر داروپـەردووی حکومـەتی لەیەك هەڵوەشاوی (دۆستەکی) دامەزراوە کە حکومەتی دۆستەکی لەکاتی خۆیدا لـە سالی ٣٢١/ی کۆچـی بەرامبـەر ٩٣١دامـەزراوە (دەربارەیئـەو حکومـەتی دۆستەکیە لەباسـی سلجوقیەکانا ئاماژەمـان بۆ کتێبەکـەی عبدالرقیـب یوسـف کردووە کـە وتوویـەتی حکومـەتی دۆسـتەکی لـەنێوان سـالانی ٤٧٦ ـــ ٤٧٨دا لەلایەن سلجوقیەکانەوەلەناو براوە (بەرامبەر بە سالی ١٠٨٢ ـ ١٠٨٥/ی زایین).

دەسـەلاتی ئەحمـەدی کـوڕی مـروان لـە زەمـانی (القـادر باللـە)ی خلیفـەی عباسـیدا گەیشـتبووە چڵە پۆپـەیو خلیفـە نازنـاوی (نصراللـە)ی بەخشـیبو بـە ئەحمەدی کوڕی مروان.

منذر الموصلی لـە کتێبەکـەیدا سـەرچاوە/٢٥وتوویـەتی (ئـەمارەتی جزیـرەو بۆتـان کۆنـترینو بـەناوبانگترین ئـەمارەتی کـورد بـووە لـە جزیـرەی أبـن عمـردا (بۆتانوجوڵەمێرگ)لە کەناری ڕوباری دیجلەدا کە ئەو ناوچەیـە شـوێنی ڕەگـەزی دێرینی کورد بووە.

لەدوای مردنی دامەزرینەرەکەی کە (سلیمان خالد)بووە سـێ کـوڕی هـەبوە : میر العزیز، میر حـاجی بـدر، مـیر عبـدال ــ ئـابدالو ئـەو سـێ برایـە ولاتەکـەیان کردووە بەسێ بەشەوەو ولاتەکەی کەوتۆتە ژێر دەسەلاتی سێ بنەماڵە کە بریتی بوون لە (العزیز، حاجی بدر، عبدالله) بەلام لـەدواییدا هەرسـێکیان لـەناو خۆیانـا تێکچوونو بەگژ یەکتردا چـونو (عزیـزی)یـەکان بەسـەرلاکانی تـردا سـەرکەوتنو ئەمارەتەکە لەژێر دەسەلاتی میر عبدالعزیـزدا مایـەوە هـەتا ناوەڕاسـتی سـەدەی نۆزدە کەبە شکانی شۆڕشەکەی بدرخـان بـەگی کـوڕی عبدالخـالق بـەگی عزیـزی لەسالی ١٨٤٧دا کوتایی بەم ئەمارەتە هێنراو بنەماڵەی بدرخانی بەسـەر ولاتـانی دەرەوەدا پەرشو بلاوبوونەوە)).

لەکۆتایی باسی ئەم ئەمارەتەدا کورتەیەکی ئەو باسە دورو درێژەی دوکتۆر جلیلی لە کتێبەکەیدا سەرچاوە/٢١ئەخەینە بەرچاو کەلە لاپەرە/١٢٦دا وتوویەتی:

میرنشینی جزیرە پایتەختەکەی شاری (جزیرە)بووە کە پلەیەکی زۆر گەورەی هەبوە لە مێژووی نەتەوەیی و رۆشنبیری کوردا.

میرنشینەکە کەوتبووە رۆژئاوای میرنشینی هەکاری و بادینان و لە شرفنامەدا باسی ئازایەتی و چاو نەترسیی کوردی ئەم ناوچەیەی کردووە کە نازناوی (بۆتان) لە عەشیرەتی ناودارو بەدەسەلاتی کوردەوە بووەو شرفنامە باسی شۆرە سوارانی بوتانی کردووە کە ئامادەبووە سەرومالی بدا بۆ کرینی چەکی باش و گرانبەهاو جبە خانەو ولاخی رەسەنی عەرەبی و شیری میصری و خەنجەری دمشقی و لەکاتی شەردا هەروەکوو شوورەو دیوارێکی قایم بەرامبەر دوژمن وەستاون و خۆیان بەدەستەوە نەداوە کە بەمە لە هەموو دانیشتوانی تری کوردستان جیا دەکرانەوە.

بێجگە لەعەشیرەتی بۆتان چەند عەشیرەتێکی تریش لەژێر سایەو دەسەلاتی میری بۆتاندا بووە وەکوو: پلیکان، دومبلی، نووکی، مەحمودی، شێخ تارانی، ماساکی، رەشکی، والآن، بلاستووران، شیرووپان، دوو تووران، بۆتان بریتی بووە لەچوار ناوچە کە دەوری شاری جزیرەیان دابوو، هەر ناوچەیە خاوەنی مەرکەز وقەلای خۆی بووە. لەناوچەی بۆتاندا ژمارەیەکی کەم ئەرمەنی و ئاسوری و عەرەبو کریستیان هەبوە کە بە زۆری لە ناوچەکانی (حەیتام)و (شاخ)دا دەژیان. بۆتان لە رۆژانی دێرینیدا میسوپۆتامیای لە ئەرمەنیا جیا کردۆتەوەو بنەمالەی عزیزانی کوردو نەوەکانی فەرمانرەوای میرنشینی بۆتان بوون (ئەمین زەکی و ژمارەیەك لە نوسەرانی تر ووشەی عزیزان دەبەنەوە سەر یەکێك لە دامەزرێنەرانی میرنشینی بۆتان کە عبدالعزیزی کوری خالدی خەلکی جزیرە بووە).

جلیلی لەباسەکەیدا ئەلی: بەوانەی کامران بدرخان، ئەم بنەمالەیە — عزیزان لەناوی گوندێکی بچووکەوە هاتووە کە ناوی ئەزیزان بووە لە نزیك شاری جزیرە

(که ئەمەی بدرخان لەگەڵ سەرچاوەکانی تردا یەك ناگرێتەوە کە وتویانە بەناوی عبدالعزیزی کوڕی سلیمانەوە بووە).

جلیلی لە باسەکەیدا باسی گرنگی شاری جزیرەی کردووە کە مزگەوتو کەنیسەو گەرماوی تیادا بووەو شوێنی بازرگانیو پیشەسازیەکی گەرم بووەو بازرگانەکان ماڵی بازرگانیی خۆیان بە کەلەك ناردوە بۆ موصلو بغدادو بصرەو هەروەکوو (ئینجیجیان) باسی کردووە سەرداری جزیرە سوودێکی زۆری لە هەڵکەوتی شوێنی شارەکە دەست گیربووە کە کەوتبووە سەرە ڕێگای کاروانەکانی نێوان بەغدادو ئەستەمبوڵو کاروانەکان لەرێگایانا ناچاربوون باج (وەکوو ترانسێت) بدەن بەرامبەر بە پەڕینەوەیان لەو پردەی لەسەر روباری دجلەدا دروستکرابوو کەلە پێکەوەلکانی چەند بەلەمێك بەسیم ئامادە کرابوو.

جلیلی لە پەراوێزی لاپەڕە/۲۰۰دا باسی پردێکی تری کردووە کە (بارۆناك بەگ نیرووخان) باسی کردووە کە کاتی خۆی سەری لەوشارە داوەو ئەوپردەی دیوە لە داروتەختە دروستکراوەو بەشەو ئەو پردە بەرزکراوەتەوە (دیارە بۆ ئەوەی بەلەمی ناو ئاوەکان لەو شوێنانەوە تێپەڕ بکەن).

شاری جزیرە بەشوورەیەك دەورە دراوەو بورجی گەورە لەسەر شوورەکە هەبوەو کاتێك رشید پاشای عوسمانی هێرشی بردوتەسەر کوردەکانی شاری جزیرە ئەو شوورەیەی رووخاندوە. لە باکووری شارەکەدا قەلایەکی سەخت لەسەر تاشەبەرد دروستکرابوو چووبوو بە ئاسمانا (قەلای فینك) رۆژانی پڕ لە مەترسی سەرداری بۆتان خۆی لەو قەلایەدا حەشاردەوە.

جلیلی باسی کۆنفیدرالیەکی عەشیرەتی (میللی) کردووە کە دراوسێی بۆتان بووە لە سنجاقی ماردینداو (وادیارە جلیلی پەیوەندی نێوان میرنشینی جزیرەوبوتانو میللیەکانی بەجۆرە فیدرالیەك حسابکردووە). تیمور پاشای سەرۆکی عەشیرەتی میللی دەستێکی بالای هەبوە لە بەڕێوە بردنی کاروباری سیاسیی ماردینو دەوروبەرەکەیو هەرچەند ژمارەی ئەو عەرەبو تورکانەی لە ناوچەکانی سەر بە عەشیرەتی میللی کەم نەبوو بەلام میللیەکان دەسەلاتو تواناو هێزێکی ئاشکرای جەنگیان هەبوەو توانیبویان دەست بەسەر ناوچەکەدا

بگرن‌و سەرۆکی ناوچەکانی دراوسێی میللی حسابیان بۆ هێزو دەسەلاتی تیمور پاشا کردووە.

عوسمانیەکان چاویان لەوە بووە دەسەلاتی تیمور پاشا کزو لاواز بکەن‌و بۆ ئەوە لەساڵی ١٧٩١دا سلیمان پاشای والی عوسمانی لە بغدادو بەرەزامەندی سوڵتانی ئەستەمبوڵ بەلەشکرێکی گەورەوە بەرەو رووی عەشیرەتی میللی کەوتە رێ‌و لە موصڵدا هێزێکی (٣٠)هەزار کەسی لەو عەشیرەتە کوردانە کۆ کردەوە کە بەدەنگیەوە چوویوون‌و لەوانە بوون، بارەها هەواڵی زەبروزەنگی تیمور پاشایان بیستبوو، والی حلبیش (کوسە معطف پاشا) لەگەڵ رشید زادە عمر پاشای والی (ملاطیە) چوونە پاڵ هێزەکەی سلیمان پاشای والی بغدادو لەو روو بەروووبوونەوەیەدا تیمور پاشا بەرگەی نەگرت‌و قەلاگەی خۆی بەجێهێشت‌و روویکردە حلب‌و سلیمان پاشا بێ بەزەییانەو دڵرەقانە دەستی کرد بەکوشتار لەناو (میللی)یەکاناو ژمارەیەکی زۆری لێ کوشتن‌و بەدیل گرتن‌و ئەوانەش کە میللی نەبوون‌و لایەنگری تیمورپاشا بوون لە سزای والی رزگاریان نەبوو.

سلیمان پاشا دوای ئەو کوشتارە ئیبراهیم پاشای برای تیمور پاشای کرد بەسەرداری هەموو میللی‌یەکان (بێگومان ئەبێ ئیبراهیم پاشای برای تیمور پاشا بەنهێنی یا بە ئاشکرا لەگەڵ والیی عوسمانیدا بووەو دژی براکەی خۆی بووبێت بۆیە کراوە بە سەرداری میللی دوای ئەو هەموو کوشتارەش).

عوسمانیەکان لە دواییدا لەساڵی ١٨٠٠دا تیمورپاشایان لەخۆیان نزیك کردەوەو کردیان بەوالی (رەقەبە)و لەساڵی ١٨٠٢دا کرا بەوالی (سیواس)و پاش ئەوە ئەیوب بەگ کرا بە سەرداری میللی)).

دەربارەی کێشەی میللی‌یەکان‌و عوسمانیەکان، ئەمین زەکی لەکتێبەکەیدا سەرچاوە/٣٢باسی لێ هاتوویی وریایی‌و زیرەکێتی ئەیوب بەگی کردووە کەچون بەوپەری لێ هاتووییەوەو بەشێوەیەکی زانایانە توانیبووی خۆی بەهێز بکاو دوور لە دەسەلاتی کاربەدەستانی عوسمانی توانیبووی فەرمانڕەواییەکەی خۆی ببات بەرێوە کەئەمە دەسی نەدابوو بۆ عوسمانیەکان بۆیە هێزێکیان ناردە سەری‌و ئەیوب بەگ گیراو لە قەلای دیاریکردا زیندان کراو لە جیاتی ئەو (تیماوی) بەگی کوڕەزای تیموریان لە جێگەی ئەیوب بەگ دانرا.

جليلي له لاپەڕە/١٣٠ی کتێبەکەیدا باسی ئەوەی کردووە چۆن والیەکانی عوسمانی دەستیانکردبوو بەخۆشکردنی ئاگری دوبەرەکی لەنێوان میرەکانی کورداو بەگژ یەکتریانا دەکردن‌وله ئەنجامدا میرنشینەکانی بابان‌و بۆتان له پێش هەموویانەوه دەلاقەیان تێکەوت.

سێهەم ـ ئەمارەتی بدلیس (بەتلیس)

دەربارەی سەرەتای ئەمارەتی بدلیس، هەروەکوو ئەولیا چلبی له لاپەڕە/١٠٣ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٥١ ئاماژەی بۆ زەمانی ئەسکەندەری ذو القرنین کردووه کە چۆن ڕەفتاری لەگەڵ بدلیس دا کردووه (کە دیاره فەرمانڕەوای ئەو ڕۆژانه بدلیس بووه)و ئەولیا چلبی لەگەشتەکەیدا وتوویەتی:

((ئەوانەی دەربارەی ڕۆم‌و عەجەم نوسیویانە، هەروەکوو مقدسی‌و سوڵتان شرف الدینی خاوەنی شرفنامه (مەبەست شرفخانە) ووتویانەو باسیانکردووە، ئەسکەندەر دوو زیادە گۆشتێ لەملاولای سەریەوه دەرچوو بوو کە وەکوو جۆرێك شاخ وابوون لەبەر ئەوە پێی وتراوە ئەسکندەری ذو القرنین، بەلام هەندێکی تر لایان وابووه هەموو (٣٢) ساڵێکی ئەوسەردەمه بریتی بووه له قەرنێك (سەدەیەك) لەبەر ئەوە ئەسکندر ماوەی (٦٤) ساڵ فەرمانڕەوایی کردووە کە بریتی بووە له دووجار (٣٢) ساڵ بۆیە پێی وتراوە ذو القرنین (ئەمە مانای ئەوەیه دوای مردنی کە ٦٤ساڵەکەی تەواو کردووه ئەوسا پێی وتراوه ذو القرنین).

ساتێك ئەسکندر شاری (بدلیس) دەگرێت بانگ ئەکا: ئادەی بدلیسی نۆکەرم (خزمەتکارم) بۆ بانگ بکەن‌و ساتێك بدلیس ئەچێتەلای ئەسکەندر پێی ئەڵێ: نۆکەرە دڵسۆزەکەم (دیارە ئەسکەندەر کە بدلیسی گرتوە، بدلیس بەگژیا نەچووە بۆیە بە دڵسوزەکەی ناوی بردوە)، لەماڵ لەپارە چەند هەزار کیسەت پێویستە خەرجی بکە بۆ ئەوەی لەم شوێنەدا قەلایەکی وا سەخت دروست بکەی بە مەرجێك ساتێك لەوسەرەوە دەگەڕێمەوە بۆ ئێرە بە هەموو هێزو توانای خۆمەوە نەتوانم ئەو قەلایە داگیربکەم.

بدلیسیش لەسەر ئەو فەرمانەی ئەسکندەر (کەلە ٨٨٢ ساڵ پێش هاتنی پێغەمبەری ئیسلام مردوە) قەلاکە دروست دەکاو دوای ئەوەی ئەسکندر لە

شەڕی (چەماپوور) دەگرێتەوە گەمارۆی ئەو قەڵایە ئەدا کە بدلیس لەسەر خواستی ئەسکەندەر دروستی کردبوو، هەرچەند هەوڵ ئەدا قەلاکەی بۆ داگیر ناکرێت و دوا لە بدلیس دەکا لەقەلاکە بچێتە دەرەوە، بەلام بدلیس گوێ ناداتە داخوازیەکەو ئەسکەندەر لای وایە بێ بدلیس بەراستی لێی یاخی بووەو شەبەیخوون بە هەموو هێزەکەیەوە پەلاماری قەلاکە ئەدا بەلام تەقەلاکەی بێ سوود ئەبێ و نامەیەك دەنێرێ بۆ بدلیسی ئەگەر لە قەلاکە بچێتە دەرەوە لە یاخی بوونەکەی خۆش دەبێ، بەلام بدلیس دوبارە گوێ ناداتی و لە قەلاکەیەوە بە مەنجەنیق بەردەبێتە گیانی لە شکرەکەی ئەسکەندرو ژمارەیەکی زۆریان لێ دەکوژێت و ئەم هەراو بەزمە (٤٠)رۆژ دەخایەنێ و لەدوای ئەوە بدلیس بەخۆی و شەرکەرەکانیەوە لە قەلاکە دەچێتە دەرەوەو کلیلەکانی قەلاکە دەخاتە سەر قاپێکی زێرو دەیباتە بەردەمی ئەسکندرو کرنوشی بۆ دەباو بە ئەسکندر ئەڵێ قوربان تۆ لەبیرت نایە خۆت فەرمووت قەلایەکی وا دروست بکەم خۆشت نەتوانی بیگری؟ ئەسکەندەر لێی خۆش دەبێ و فەرمانرەوایەتی قەلاکەو ناوچەکە ئەداتە دەس بدلیس و ئەولیا چلبی لە یاداشتەکەیدا ئەڵێ: بەوجۆرە ووشەی بدلیس بەهەڵە کراوە بە بەتلیس (لەراستیدا گۆڕینی پیتی (د) لەلایەن تورکەکانەوە بۆ پیتی (ت)شتێکی ئاساییەو محمد ئەکەن بە مەمەت).

بە پێی ئەو باسەی چلبی دەبێ ئەو بەدلیسە باپیرە گەورەی بدلیسییەکانی دوایی بووە کە مەلا ئیدریسی بدلیسی و شرفخانی بدلیسی دوورنیە لەو بنەچەیە بووین.

شرفخانی بدلیس لە شرفنامەدا، لاپەرە/٧٢٨ی سەرچاوە/٧٥دا بە دورو درێژی باسی کێشەی نێوان میری بدلیس و میر ئیبراهیمی کردووە کە بووە بەهۆی ئەوەی ئەمارەتەکە لەناو چوەو بە دورو درێژ باسی ئەو کێشەیەی بەم جۆرەی خوارەوە کردووە لە شرفنامەدا کە وتوویەتی:

((ساتێك باوکی ئیبراهیم دەمرێ، ئەگەرچی ئیبراهیم ئەوکاتە منداڵیش بووە بەلام دەکرێت بە جێنشینی باوکی و کاروباریش دەدرێتە دەست عبدالرحمن ئاغای قوالیس و چەند ئاغایەکی (رۆژەکی) بەرلەوە (میرشرف) لە زەمانی (میر شامحمد)دا ناوچەی مووشی پێ سپێردرابوو، پاش ماوەیەك ئیبراهیم بەیارمەتی

عبدالرحمن ئاغا پیلانیك سازدەکا کە میر شرف بانگ بکرێت بۆ بدلیس‌و لەوێ چاوی هەڵکۆڵرێ‌و بۆ ئەو مەبەستە ئیبراهیم نامەیەك دەنێرێ بۆ میرشرف الدین کە بچێت بۆ بدلیس بۆ چەند رۆژێك دیدەنی بکا، بەلاّم میر شرف ناچێت‌و ئیبراهیم لە رقی ئەوە لەشکر دەنێرێتە سەری. بەلاّم پیاو ماقوولانی رۆژەکی دەبن بە لایەنگری میر شرف الدین‌و ئیبراهیم لەو شەڕەدا دەشکێ‌و ئیبراهیم دەگیرێ‌و حەوت ساڵ لە قەلاّی بدلیس دا دەمێنێتەوە.

لەدوای ماوەیەك شاە ئیسماعیل صفوی میر شرف دەگرێت‌و دەیخاتە بەندیخانەی تەورێزەوەو هێزێك بە سەرکردایەتی (چاپان سوڵتان ئیستاجلو) دەنێرێتە سەر بدلیس‌و دەوری قەلاّکە دەدا بۆ ماوەی دوساڵ‌و ئیبراهیم (کە دیارە دوای بەربوونی چوّتە جێگەی میرشرف) نەیتوانیبوو بەرگەی قزڵباشەکان بگرێت (مەبەست هێزەکەی جابان سوڵتان ئیساتجلو بووە).

شرفنامە لە لاپەڕە/٧٤٧دا باسی ئەوەی کردووە لەدوایدا میر شرف (دیارە ئەوکاتە بووە لە زیندانی تەورێز رزگاری بووە) بە هاوکاری چەند میرێکی کورد دەوری قەلاّی بدلیس دەدلو قزڵباشەکان ناچاردەکرێن بگەڕێنەوە بۆ ئێران پاش ئەوەی (میر محمدی شیرەوەیی) دەستەبەری ئەوە بووە ماڵ‌و منداڵی قزڵباشەکان بپارێزرێن لەکاتی گەڕانەوەیاناو ئیتر لەوساوە پاراستنی ئەو سنورانە لەلایەن سوڵتانەکانی عوسمانیەوە سپێردرا بە میر شرف‌و کارەکەی خۆی بەباشی بەجێ هێنا.

شرفنامە دوای ئەوە لەوە دواوە چۆن میر شرف الدین بووە بە (شرفخان)و لە لاپەڕە/٧٦٤دا باسی قەلاّی (ئوختومار)ی کردووە (ئەو ئوختومارە دێرێکی بەناوبانگی تیا بووە بەناوی دێری ئوختومار کەلە ستراندە بەناوبانگەکەی مطرانۆدا کە باسی مریم‌و علی قول ئاغایی تیادا کراوە).

شرفنامە ئەڵێ: پاش ئەوەی (شرفخان) لە (تاتیکی)دا شەهید دەکرێت، هۆزی رۆژەکی دەچن بەدوای (میرشمس الدین)دلو دەیکەن بە فەرمانڕەوای خۆیان لە بدلیس.

لە کۆتایی ئەم باسەی شرفخانی بدلیس کەلە شرفنامەدا باسی ئەمارەتی بدلیسی کردووە، دەچینە سەر ئەو باسەی شرفخان خۆی دەربارەی

فەرمانڕەوای خۆی کردووە کەلە پێشدا لە خزمەتی شاکانی ئێراندا بووەو لە دواییدا لەگەڵ ئێرانیەکانا تێکچوە ئیتر بەپێی فەرمانی سولتان مرادخانی عوسمانی گەڕاوەتەوە بۆلای عوسمانیەکان.

((باوکی پایە بەرزو گەورەم لە ساڵی ۹٦۱/ی کۆچیدا خۆی لە خزمەت (مەبەستی شای ئێران بووە) دوورخستەوەو کونج نشینی بۆ خۆی هەڵبژاردو پاش ئەوە هۆزی (رۆژەکی) روویان لە (شا توماسب ــ کە مەبەستی شاە طهماسپە)نا من بە سەرۆك دابنرێمو پادشاش لەسەر تکای ئەوان هەرچەند من تەمەنم (۱۲)ساڵ بوو، پلەی (میرێتی) بەمن دراو (سالیان)و (محمود ئاباد)یشم پێ بەخشرا لە ناوچەی شیروانو لەماوەی سێ ساڵداو لەو ناوەدا مامەوەو محمد بەگی خاڵۆم کە حاکمی همدان بوو کچێکی خۆی لێ مارە کردمو پاش ماوەیەك وایان لە شا گەیاندبوو منو قزڵباشەکان نیازمان وایە (سوڵتان حسێن میرزا)ی برای شا بکەینە شا، قزڵباشەکانی سزا داو منیشی کرد بە لێپرسراوی (نەخچوان) بۆ ئەوەی دوورم بخاتەوەو کە چومە نەخچوانو ساڵێكو چوار مانگ مامەوە نامەیەکی میری میرانی (وان) کە زەینەڵ بەگی هەکاری بوو لەگەڵ نامەیەکی حسن بەگی محمودیم پێ گەیشتو مژدەی ئەوەیان دامێ سوڵتان مراد خان فەرمانی بۆ دەرکردوم بۆ فەرمانڕەوایەتی بدلیسو منیش شەشەم رۆژی شەشەلانی ساڵی ۹۸٦/ی کۆچی بەرامبەر ۱۵۷۵زایین لەگەڵ (٤۰۰)کەسی هاوڕێم کە (۲۰۰)کەسیان رۆژەکی بوون لە نەخچوانەوە بە یارمەتیو کۆمەکی میرومەزنانی کوردستان گەیشتمە شاری (وان)و لەوێ خەسرەو پاشام بینیو پێشوازی لێ کردمو خەڵاتی فەرمانڕەوایی کە بریتی بووە لە شیرێکی زێڕین وەرم گرت).

پاش ئەوە شرفخان وەکوو لە شرفنامەدا باسی کردووە کە وتوویەتی:

((بۆ ماوەی دەساڵی بێ پسانەوە لە زۆربەی هێزو شەڕەکانی سوڵتاندا هاوکاریم کردووەو هیچ میروفەرمانڕەوایەکی تر بە گوێرەی من لەپێش نەبووە، ئیمڕۆ کە ساڵی ۱۰۰۵/ی کۆچییە لەسایەی شای سایە چەورو گەورە (أبو المظفر ـ سوڵتان محمدخان) فەرمانڕەوایی چەند ساڵە لەدەستی مندایە).

شرفخانی بدلیسی له شرفنامەدا به دوورودرێژی باسی چەند میرێکی بدلیسی کردووه که بریتی بوون له مەلیك ئەشرەف،شرف کوڕی ضیاءالدین، شمس الدین کوڕی شرفخان، شرف کوڕی شمس الدین، میر ئیبراهیم کوڕی حاجی محمد.

چوارەم : ئەمارەتی (دنبلی ـ دمبلی)

دەربارەی ئەم ئەمارەته ئەمین زەکی له لاپەرە/٣٨٣ی سەرچاوە/٣٢دا وتوویەتی دوکتۆر (فریچ) له کتێبەکەیدا (کوردلر) شتێکی کەی باسکردووه دەربارەی ئەم ئەمارەته، بەلآم له کتێبی (آثار الشیعة الامامیة)دا باسێکی دوور درێژی له شرفنامەوه وەرگرتووەو وتوویەتی عەشایری دنبلی له ناوچەی هەکاریەوه ڕوویانکردۆته ئازربایجان، بەلآم (ئەمیرعیسی)ی باوکی (ملك طاهر) له شاری جزیرەوه چوٚته ئەو ئەمارەته که ئەو میر عیسایه وەکوو لەکتێبی (ریاض الجنة)دا کەنوسەرەکەی (عبدالرزاق کوڕی نجفقلی دنبلی)ی حاکمی شام بووه، هەندێ سەرچاوه وایان باسکردووه لەنەوەی (یحي البرمکی) بووه که ساتی خۆی وزیری هارون الرشید بووەو لەکتێبی (أنساب الأکراد)ی (ئەبی حنیفەی دینوری)دا وتراوه بنەماڵەی دونبلی دەچنەوه سەر برمکیەکان.

به پێی باسەکەی ئەمین زەکی ئەم بنەماڵەیه چەند لکێکی لێ بوٚتەوه، بەناوبانگتریتیان (دنبله مسیحی) بووه کەلە نەوەکانی ئەمیر مسیحی بوون‌و (شمسکی) له نەوەی شمس الملك جعفر بووەو (عیسی بکلو) له نەوەی عیسی بوون‌و (بگزاده) لەنەوەی ئەمیر فریدون‌و ئایودجانی بوون.

ئەم جیابوونەوەو لێك ترازانەیان له یەکتری بەهۆی ئەوەوه بووه لەلایەن خلیفەو مەلیکەکانی وەکوو خەلیفە مأمونی عباسی‌و تیموری لنگو سوڵتان سلیمی عوسمانیەوه ئاوارە کرابوون بۆ ناوچەکانی: کشان، خۆراسان، خبوتان، شیروان، کنجە،قرەباغ، قرەچەداغ‌و ئەمیرەکانی ئەم بنەماڵەیه له سەرەتای سەدەی چوارەمی کۆچیدا توانیبوون ڕێکخراوێکی سەربەخۆ له کوردستان‌و ئازربایجاندا دروست بکەن هەتا ئەو کاتەی شێخ حیدری صفوی پەیدا بوو که دوا ئەمیریان (بهلول دنبلی) بووه سەری بۆ شێخ حیدر دانەواندووەو ئەمارەتەکە بووه بەشێك له حکومەتی صفوی.

ئەمین زەکی لە لاپەڕە/٢٨٤ی بەرگی دوەمی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٣٢ ناوی چەند میرێکی ئەم ئەمارەتەی هێناوە وەکوو: میر محمد کە چوارەمین ئەمیری ئەم بنەماڵەیە بووە لەشامو توانیبوی هەندێ لە قەڵاکانی وڵاتی هەکاری داگیر بکاتو ئەم میرە گەلێك نووسینی هەبوە دەربارەی زانیاریو هونەرییو گەلێك شوێنەواری لەپاش بەجیماوە وەکوو قەڵای (بای) کە ساتێك خۆی مردوە لەو قەڵایەدا نێژراوە.

ئەمین زەکی لەدوای میر محمد باسی میر سلێمانی کردووە کە دەسەڵاتێکی زۆری هەبوە لە کوردستانو ئازربایجان شامو لە (سنجار) کۆشکێکی دروستکردووە ناوی ناوە (سەرای سلێمان) کەلە ئێرانەوە بەنای شارەزای هێناوە بۆ دروست کردنی ئەو کۆشکە. لە لاپەڕە/٣٨٥دا باسی میر جعفری دوەمی کردووە کەلە زەمانیا لەشاخی (سنجران)دا ئالتون دۆزراوەتەوە لە نزیك (قەڵای دونبل)و لە ساڵی ٤٤١ی کۆچیدا مردووە.

دوای ئەوە ئەمین زەکی بەڕیزە باسی میرەکانی تری دونبلی کردووە کە بریتی بوون لە: میر یحیی، میر جعفر (کە بەشمس الملك ناسراویووە)، ئەمیر بەگ،میر ئەحمەد، میر ئیبراهیم، میر جمشید، ئەمیر بهلول، شاە منصور، میر محمد، ئەمیر وەلی، حاجی بەگ،سوڵتان علی، ئەمیر نظیر، ئەمیر فەریدون، ئەمیر بهلول، ئەمیر روستم، ئەمیر بهروز، ئەیوب خان، شاهند خان، بهروز خان، علی خان، مرتضی قولیخان، غیاث بگ، ئەحمەد خان، کوچوك خان، محمود خان، شاهباز خان.

بەڵام لە شرفنامەی شرفخانی بدلیس دا لە لاپەڕە/٥٦٩ی چاپەکەی وەرگێڕانی هەژار ناوی ئەمیرەکانی دونبلی لەگەڵ ئەوەی ئەمین زەکیدا هەندێ جیاوازی هەیە، بۆ نموونە ئەمین زەکی دوانیانی بە میر ئەحمەدو ئەمیر بهلول ناو بردوە لە کاتێکدا لە شرفنامەدا بە شێخ ئەحمەدو شێخ بهلول ناوی بردون، جگە لەهەندێ جیاوازیی تر کەلە بەراوردکردنی ئەوەی ئەمین زەکیو ئەمەی شرفخاندا کە وەکوو خوارەوە ناوی هێناون جیاوازیەکە دەردەکەوێ:

شێخ ئەحمەد، شێخ بەهلول، حاجی بەگ کوڕی شێخ بەهلول، ئەحمەدی کوڕی بەهلولو منصور بەگ وەلی بەگ کوڕی منصور بەگ، حاجی بەگ،

سوڵتان علی بەگ، نەظەر بەگ، کوڕی سوڵتان علی‌و قلیچ بەگ سوڵتان علی بەگ.

ئەوەی شایانی باسە، هەروەکوو لەپەراوێزی لاپەڕە/٥٨٧ی چاپە وەرگێڕاوەکەی هەژاردا وتراوە سەرچاوەی ئەو ناوانەی ئەمین زەکی باسی کردون بریتیە لە: تأریخی دول‌و ئەماراتی کوردی‌و مشاهیر الکردوکوردستان وتأریخی دونبلی نوسینی شازادە نادر مرزای قاجارو کتێبەکەی ناودارانی کوردی حسێن حوزنی موکریانی.

پێنجەم ـ ئەمارەتی برادۆست

شرفنامە لە لاپەڕە/٥٤٦ کورتە باسێکی ئەم ئەمارەتەی خستوتە پێش چاو کە وتوویەتی بەرەبابی میرەکانی برادۆست دەچنەوە سەر هیلال کوڕی بدر کوڕی (حەسنەوییە)کە فەرمانڕەوایەکی دینەوەرو شارەزوور بووەو هیلال لە شەڕێکدا لەگەڵ (شمس الدولەی دیلەمی) والی همدان کردبووی کوژرا.

بەپێی کتێبەکەی ئەمین زەکی لە لاپەڕە/٣٨٨دا وتوویەتی (هلال کوڕی ناصر الدوله بووە) کە مردوە سێ کوڕی لەپاش بەجێماوە هەرسێ کوڕەکە چوونەتە (برادۆست) یەکێکیان بووە بەجێ نشینی باوکی لە شارەزوور کەناوی (طاهر)بووەو کوڕەکەی تری سەرۆکی عەشیرەتی (ئاکور) بووەو کوڕی سێ‌هەمیان چوتە (سەلماس)و دەستی بەسەردا گرتوە.

بەناوبانگترین ئەمیری ئەو بنەماڵەیە (غازی قران)ی کوڕی سوڵتان ئەحمەد بووە کە شاە ئیسماعیلی صفوی لە سەرەتادا ڕقی لێ بووە بەلأم لەدواییدا بوون بەدۆستی یەکتری‌و نازناوی (غازی قران)ی پێداو ناوچەکانی (تەرگەوەڕ)و (صومای)و (دولْ)ی پێداوە، میرێکی زۆر ئازاو لێ‌هاتوو بووەو لەدوای شەڕی چالدێران هەروەکوو ئەمیرەکانی تری کورد چوتە ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانیەوەو سوڵتان زۆر ڕێزی لێ‌گرتوەو گەلێك شوێنی لە ئایالەتەکانی ئەربیل‌و بغدادو دیاریکری داوەتێ.

شرفنامە لە لاپەڕە (٥٤٨ ــ ٥٥٦)دا کورتە باسێکی دەربارەی هەندێ لە میرەکانی برادۆست کردووە کە بریتی بوون لە: شاە محمد بەگ کوڕی غزی قران،

بوداغ بەگ کوڕی شا محمد بەگ، حسن بەگ کوڕی شامحمد بەگ، علی بەگ کوڕی غازی قران، ئەولیا بەگ، ناصر بەگ، ئەمیر خانی یەك دەست، ئولوغ بەگ.

شەشەم : ئەمارەتی (حسن کیف ـ حصن کیف) ـ کە شرفنامە وتوویەتی بە (ملکان) بەناویانگن

شرفنامە لە لاپەڕە/٣٢٦دا دەربارەی ئەمارەتی حسن کیف لە پێشدا قوڕی پێواوە بۆ لەناوچوونی بنەماڵەی ئەیوبیو وتوویەتی:

((لەدوای ئەوەی گەردونی چەپگەردو ڕۆژگاری دڵڕەق ڕووی لەبنەماڵەی پادشایانی ئەیوبی وەرگێڕاو ڕووی کامەرانیی لە ساڵی ٦٢٢ی کۆچی بەرامبەر بە ١٢٦٣ ـ ١٢٦٤ز لێ هەڵگەڕانەوەو بۆ خەڵکی کوردەواری بوو بەسەرگەردانیو خاکەسەرییو لەو ساڵە تووشو شوومەدا ئەو خانەدانە ئاوەدانو پڕ بەرووومە تەمو مژی ماتەمینی دایگرتو لەبەر تەوژمی ڕەشەبای چارەڕەشیدا چەمایەوە، ئیتر بنەو باریان پێچرایەوەو ئەو خانەوادەیە هەتا ماوەیەك بە نهێنی لەشاری (حەما)دا ژیابوو، دوای ئەوە روویکردە قەڵای ماردینو لەوێ قەڵاو مەڵبەندی پێ سپێرراو ماوەیەك لەوێ مابووەوە، بەڵام دڵی لەوێش هەڵکەنراو ڕوویکردە رأس الغول ـ سەری دێوەزمە کە ئێستە بە (حەسەنکیف) دەناسرێ. ئەو خانەوادەیەی شرفنامە باسیکردووە ناوی ملك خلیل بووە وەکوو منذر الموصلی لەسەرچاوە/٢٥دا باسی کردووە).

شرفنامە لە باسەکەیدا وتوویەتی: ساتێك سەرداری ماردین پەلاماری ملك خلیلیدا خۆی شکاو ناچاربوو پاشەکشە بکات. شرفنامە لە لاپەڕە/٣٣٠دا ناوی هەندێ لە هۆزوتیرە گرنگەکانی ناوچەی حەسنکیف هێناوە وەکوو: ئاشیتی، محەلمی، میهرانی، بەجنەوی، شقاقی، ئەستورکی، کوردلی مەزن، کوردلی گچکە، ڕەشان، کێشکی، جلەکی، خەندەکی،سوهانی، بیدیان.

لە شرفنامەدا لەباسی فەرمانڕەوایانی حەسەنکێفدا وتوویەتی ئەمانە بە (ملکان) بەناوبانگنو مامۆستا محمد جمیل ڕۆژبەیانی لە پەراوێزی ئەو لاپەڕەیەدا (ج ـ کە جمیل بەندییە) لەو باسەی ئەمین زەکی دواوەو کە لە لاپەڕە/٢٧٢ی بەرگی دووەمی سەرچاوە/٣٢دا وتوویەتی ئەو (ملکانە)ی شرفنامە باسی کردووە مەبەست لە (پادشاه)بووە، ڕۆژبەیانی ئەڵێ: بەڵام من لام وایە ئەو ووشەیە لە

(ملکاتی)یەوە هاتووە کە یەکێکە لە سێ مەزهەبی فەلەکان کە بریتین لە: مەلکاتی،یعقوبی،نسطوری کە سەریە (قەدیس ئەنتونیوس)ن‌و هەندێ لە کوردە مەسیحیەکان بەناوی مەزهەبەکانیانەوە ناویراون‌و کۆمەڵێك لە مێژوونوسان لایان وایە نسطورییەکانی موصلْ کە ئێستە بەخۆیان ئەڵێن ئاشوری‌و فەلە یعقوبیەکان کە سەردەمیك پێیان دەوتن جوزقان بەرەسەن کوردن.

دەربارەی ئەو سەرنجەی مامۆستا جمیل رۆژبەیانی، لام وایە ئەمین زەکی وەکوو لەدوای ئەمە باسەکەی دەخەینە پێش چاو، بەخۆڕایی نەیوتووە ئەو ووشەی (ملکان)ی کە میرەکانی حسن کێفی پێ ناسراوبوون مانای پادشا دەگرێتەوە وەکوو رۆژبەیانی لە پەراوێزی لاپەڕە/٣٢٦ی چاپەکەی هەژلردا باسی کردووە، ئەو ئەمیرە ئەیوبیانەی لە دواییدا لە ئەمارەتی حسنکێفدا فەرمانڕەوا بوون‌و بە ملك ناویان هاتووە کەلە شرفنامەدا هەموو فەرمانڕەواکانی حسنکێفدا بە ملك ناویراون‌و وەکوو ملك طلب،ملك حوسێن، ملك سولیمان ملك محمد، ملك سوڵتان‌و ئەرمەنیەکانیش بە سەرکردەکانی خۆیان ووتووە ملك کە نازناوێکی بەڕێوەبەری کاروباری ئیداری‌و سوپایی بووەو نازناوی ئاینی نەبوە.

ئەمین زەکی لە لاپەڕە/٣٧٢ی بەرگی دوهەمی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٣٢ فەرمانڕەوایانی ئەم ئەمارەتەی بردۆتەوە سەر نەوەی ئەیوبیەکان‌و وتوویەتی یەکەم حاکمێکی ئەم بنەماڵەیە (ملك سبحان) بووە کەلە زەمانی جەنگیزیەکانا بووە بە مەلك‌و بەوپێیە دەبێ ساڵی ٧٣٦ی کۆچی ئەو ساڵە بوبێ کە ئەو ئەمارەتەی تیادا دروستکراوە.

پێوەندی نێوان ملك محمدی کوڕی ملك سلیمان لەگەڵ مغۆلیەکان‌و ئێرانیەکانیشدا بە دۆستایەتی براوەتە سەرو لەکاتی تەیموریەکانا ملك ئەشرەفی کوڕەزای، ملك محمد کوڕی سلیمان حاکم بووەو لەشاری ماردیندا چاوی بە تیموری لەنگ کەوتووەو دڵسوزی خۆی بۆ دەربڕیوەو پاش خوشی (ملك خلف — ئەبو سفین)ی کوڕی ملك خلیل کە مرۆڤێکی زۆر لێهاتوو ئازاو بەجەرگ بووە توانیبووی بەرگری لە هێرشی (ئاق قونیلو)ەکان بگرێت بۆ ئەوەی قەڵای حسنکێف دا گیرنەکەن بەڵام یەکێك لە سەرکردەکانی ملك خلیل خیانەتی لێ

کردووەو قەڵاکە داگیر کراوەو بوتە هۆی نەمانی دەسەڵاتی ئەیوبییەکان بۆ ماوەیەك.

پاش ئەوەی ئاق قوێنیلوەکان لەناو خۆیانا تێکچوون (ملك خليل) کە کاتی خۆی زگاری بوبوو چوبووە شاری (حماه) ئەوەی بەهەل زانیو گەڕایەوە بۆ کوردستانو (سعرد ــ سعرت)ی داگیرکردووەو قەڵای حسنکێفی گرتەوەو سەرلەنوێ ئەمارەتەکەی بووژانەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا ملك خليل پێوەندی لەگەڵ شاە ئیسماعیل صفویدا باش بووە بەڵام ئەو دۆستایەتیە بەکەڵکی نەهاتووەو شاە ئیسماعیل گرتوویەتیو لە بەندیخانەی تەورێزدا تا دوای شەڕی چاڵدێران ماوەتەوەو ئەوسا گەڕاوەتەوە بۆ ئەمارەتەکەی خۆیو سوڵتان سلیمی عوسمانی گرتیە خۆیو پاراستیو بۆ ماوەیەك ئەم ئەمارەتە لەلایەن ئەوەکانی خۆیدا مایەوە تا ئەو کاتەی عوسمانیەکان ئەم ئەمارەتەشیان وەکوو ئەمارەتەکانی تر کورد لەناوبرد.

منذر الموصلی لە کتێبەکەیدا سەرچاوە/٢٥ لە لاپەڕە/٢٠٧دا لەباسی ئەم ئەمارەتەدا وەکوو سەرچاوەکانی تر وتوویەتی فەرمانڕەواکانی لە ئەوەی ئەیوبیەکان بوون کە ئەمارەتەکەیان لەناوچەی (سعرد ــ سعرت)دا لەنێوانی دیاربکرو جزیرەی أبن عمردا بووەو لە ساڵی ٨٠٠/ی پێش زایندا لە زەمانی رۆمانیەکانا رۆڵێکی زۆر گرنگی هەبوەو دوای ئەوەش لەزەمانی ساسانیەکانو حمدانیەکانو مروانیەکانیشدا بایەخێکی زۆری هەبوە. لەزەمانی (تورانشاە)دا سلجوقیەکانی رۆم شاری (ئامد)یا داگیرکردو دوای ئەوانیش تاتارەکانو مەغۆلەکان یەك لەدوای یەك دەستیان بەسەردا گرتوە.

لەساڵی ١٤١١/ی زاندا (ئوزون حسن)کەلە ئاق قوێنیلوەکان بووە حسنکێفی داگیرکردووەو لەدوای بیست ساڵ دوبارە ئەیوبییەکان دەستیان گرتەوە بەسەر ئەمارەتەکەدلو لەکۆتاییدا کە عوسمانیەکان بوون بە دەسەڵاتدار ئەم ئەمارەتەشیان لەناو برد کە ئەم ئەمارەتە تاقە ئەمارەتێکی کوردی بووە کە ئەیوبیەکان لەناو خاکی کوردستانا دایان مەزراندبوو.

بێجگە لەو ئەمارەتانە سەرچاوەکان بەکورتی باسی چەند سەرچاوەیەکی تریان کردووەو ئێمەش لێرەدا کورتەی هەندێك لەو ئەمارەتانە باس دەکەین.

أ ــ ئەمارەتی سلێمانی

(کەلەشرفنامەدا لە لاپەرە/٤٧٢دا بەسلیمانی ناوی هێناوە بەڵام لە کتێبەکەی منذر الموصلی لە لاپەرە/٢٠٨ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٢٥بە (سلیڤانی)ناوی هێناوە کە وتوویەتی دامەزرێنەرەکەی (مروان کوڕی محمد الحجدی)بووە لە ناوچەی (قولب) لە ریزی عەشایری (بانوکی ـ بانەکی) لە ویلایەتی بدلیسدا.

لە شرفنامەدا وتوویەتی مروان لە سەرەتای ساڵی ١٢٧ی کۆچیدا بەرامبەر بە ٧٤٤/ی زایین بووە بە پادشاوچووەتە سەرتەخت بەڵام لەدوای پێنج ساڵ (عباسی سفاحی) لیّ ڕاپەریوەو ناچاری کردووە ڕوویکاتە میصرو لەوێش وازیان لیّ نەهێناوەو ساڵی ١٣٢ی کۆچی کوشتویانەو دوو کوڕی هەبوە (عبداللەو عبیداللە) بەپێی شرفنامە هەردوکیان پەرەوازە بوون.

ب ــ ئەمارەت و بنەماڵەی مەحمودی

بەپێی لاپەرە/٥٥٧ی شرفنامە فەرمانبەرانی هۆزی محمودی سەری ئەوسەریان دەگاتە پادشایانی مروانیو هەندێکیش دەڵێن لەگەڵ میرانی جزیرەدا پس مام بوون، کە دامەزرێنەرەکەی (شێخ مەحمود)بووە کەلە شامەوە یالە جزیرەوە لە زەمانی قرەقۆنیلودا لەلایەن (قرەیوسف)ی تورکمانی جیٚی صفریو خزمەکانی لە ئازربایجاندا کردۆتەوەو لە دواییدا (ئاشوت)و (خوشاب)ی بە میرایەتی داوەتیو ئازناوی مەحمودی لە هۆزەکەی ناوە.

بەڵام هەروەکوو ئەمین زەکی ئاماژەی بۆ کتێبەکەی (دوکتۆر فریچ)کردووە، دامەزرێنەری ئەمارەتەکەی بە (بهلول بگ)ی سلیمانی ــ سلیڤانی دلناوە کەلە نەوەی مروانی کوڕی محمدی دوا خلیفەی ئەمویەکان بووە کە ئەمە لەگەڵ ئەوەی شرفنامەدا یەك ناگرێتەوە.

ئەمین زەکی لە لاپەرە/٣٨٢وتوویەتی دوای شێخ محمود ئەمیر حەسەنی کوڕی پەرەی بە ئەمارەتەکە داوەو ساتێك شەر لە نێوانی ئەمیر حسنو (عزالدین شیری هەکاری)دا روویدا میری بدلیس بوو بە لایەنگری عزالدین شێرو لەو شەڕەی روویدا لەسەر ڕویاری (خوشاب)میر حەسەن کوژراو ئەمارەتەکەی بوو بە دوویەشەوەو پاش ئەوەبوو بەسیٚ بەشەوەو درێژەی کێشا هەتا ناوەڕاستی زەمانی عوسمانیەکان.

بەناوبانگ بووەو بەرامبەر بەو ئازایەتیەی شاە ئیسماعیل شاری (خنس)و (ملازکرد)ی پێ بەخشیوە لەگەڵ ناوچەکانی (ئوخنکان — وەرگێڕی کتێبەکەی ئەمین زەکی محمد علی عونی لە پەراوێزی لاپەڕە/٣٧١دا وتوویەتی : ئەو ناوە بە (ئوحکان موش....و هەندێجار ئوجکان موش ناوی هاتووە لە چاپە جۆربەجۆرەکانی شرفنامەدا)، بەڵام لەدواییدا شاە ئیسماعیل هەلگەڕایەوەو بانگەوازی سەربەخۆی خۆی بڵاوکردەوەو پەنای بردە بەر (سوڵتان سلیم یاوز — ی عوسمانی) بەڵام لەویش هەڵگەڕایەوەو ئەویش گرتیو کوشتیو لەزەمانی (قلیج)بەگدا هەندێ لەم عەشیرەتە چوونە ناوچەکانی عەشیرەتی (دومبلی)و تێکەڵ بەوان بوونو بەو جۆرە هەموویان چونە ژێر سایەی عوسمانیەوە.

ه ـ ئەمارەتی (مردوسی) ـ کەبە (مرداسیوە یابە مرد سیس)یش ناسراوبوون

شرفخانی بدلیس لە لاپەڕە/٢٥٩دا لە باسی ئەو ئەمارەتەدا وتوویەتی دامەزرێنەرەکەی (پیر میر نصور)بووە کەلە پێشدا لەهەکاری ژیاوەو لەوێوە روویکردۆتە (ئەگیل)و لە گوندی (پیران)دا ژیاوەودەروێشو مریدێکی زۆر لەدەوری کۆبوونەتەوەو لەدوای خۆی (پیرموسی)ی کوڕی جێگەی گرتەوەو لەکۆتایی ئەو باسەدا وتراوە: (پیر بدر) کە قەڵاو مەڵبەندی خستبووە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوەو ماوەیەك فەرمانڕەوایی کرد، یەکێك لە پادشاکانی سلجوقی چاوی بڕیە ولاتەکەیو قەڵای لەژێر دەستی دەرهێناو ناچاری کرد ئەو ناوچەیە بەجێبێڵێت (مامۆستا رۆژبەیانی لەپەراوێزی لاپەڕە/٣٦٢ی وەرگێڕاوەکەی هەژاردا وتوویەتی رەنگە ئەو پادشا سلجوقیە (تەتش کوڕی ئەلپ ئەرسلان) بوبێت کەلە ساڵی ٤٧٨ ــ ٤٨٨دا پادشایەتی کردووە).

ئەمین زەکیو منذر الموصلی هەردوکیان لەباسی ئەو ئەمارەتەدا ئاماژەیان بۆ شرفنامە کردووەو ئەمین زەکی وتوویەتی (پیر بدر)ناچار بوو روویکردە (میافارقین)و ساتێك ئەلپ ئارسلان پەلاماری (میافارقین)یدا پیر بدر لەو شەڕەدا کوژراو دوای ئەو (بولدق)ی کوڕی پیر بدر بناغەی بنەماڵەی (ئەکبیل)ی دامەزران کە دوو بنەماڵەی لێبووەوەکە بریتی بوون لە (پالو)و (چرمیك ـ چیرمیك ـ چرموق)و هەموویان لە زەمانی شاە ئیسماعیلی صفویدا چونە پاڵ عوسمانیەکان.

بەشی حەوتەم

ڕۆڵی ئیدریسی بدلیسی لە بەستنی ئەمارەتەکانی کورد بە دەوڵەتی عوسمانیەوە

لە باسەکانی پێشودا لەوە دواین چۆن ئەمارەتەکانی کورد کەوتبوونە ژێر گێروگازی دوو دەوڵەتی دژ بەیەك‌و زۆرجارمیرو سەرکردەکانی ئەو ئەمارەتانە بۆ سوودی خۆیان لایەنگرێتیان لەگەڵ ئەو دوو دەوڵەتەدا جێ گۆڕکی‌یان کردووە تا ئەوکاتەی هەتا ڕادەیەك هەڵوێستی هەردولا بۆ هەندێ لەسەرۆك عەشیرەتەکانی کورد ڕوون بووەوە دوای ئەو ڕەفتارەی صفوی‌یەکان لەگەڵیانا دەیکرد وەکوو لەباسی کێشەی نێوان صفوی‌و عوسمانیدا باسکراوە، ئیتر ئەوسا لەڕێگەی ئیدریسی بدلیسیەوە ئەمارەتەکانی باکوری کوردستان چوونەپاڵ دەوڵەتی عوسمانی‌و بوون بە وابەستەی ئەو کە هەردولایان سونی بوون‌و بەئاشکرا دژی شیعەیەتی صفوی‌یەکان بوون.

دەربارەی بەستنی ئەمارەتەکان بە دەوڵەتی عوسمانیەوە لە ڕێگەی ئیدریسی بدلیسیەوە گەلێك سەرچاوە باسیانکردووە ئێمەش لێرەدا هەوڵ ئەدەین کورتەیەکی ئەو سەرچاوانە پێشکەش بکەین.

ئەمین زەکی لە لاپەڕە/٧ی بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٣٢ئاماژەی بۆ (سلیم نامە)ی مەلا ئیدریسی بدلیسی کردووە کەلەو کتێبەیدا باسی تەقەلاکانی خۆی کرد وەبۆ بەستنی ئەمارەتەکانی کورد بە عوسمانیەوە کە وتوویەتی:

((لەدوای ئەوەی لە شەڕی داگیر کردنی تەوریز بوینەوە (مەبەست داگیرکردنی لەلایەن عوسمانیەکانەوە)، سوڵتان سەلیمی یەکەم (کەبە سوڵتان

یاوزی دڵرەق بەناوبانگ بووە)فەرمانی پێدام هەوڵبدەم هەموو ئەمیرەکانی کورد لەناوچەکانی ورمیەو شنۆو دیاریکر هەتا دەگاتە ملاطیە هەموویان والێ بکەم قایل بن بچنە ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانیەوەو بەپێی ڕێکەوتن بەڵێنو پەیمانو مەرجی ئاینی ئیسلام دڵی هەموو لایەکیان ڕابگرێتو دەسەڵاتی کاروباری ناوخۆیان بەدەست خۆیانەوە بێ)).

محمد علي عوني، وەرگێڕی کتێبەکەی ئەمین زەکی بۆ عەرەبی، لەپەراوێزی لاپەرە/٧دا وتوویەتی ئەو سلیم نامەیە هی ئیدریسی بدلیسی نەبوە بەڵکو هی محمد أبو فضلی کوڕی ئیدریسی بدلیسی بووەو محمد أبو الفضل ئەو سلیم نامەیەی بۆیە نوسیوە بۆ ئەوەی بیلکێنێ بە کتێبەکەی باوکیەوە کەناوی (هەشت بەهەشت)بووەو ئێستە دەسخەتێکی فارسی ئەو کتێبە لە (دار الكتب المصرية)دا هەڵگیراوە.

ئەمین زەکی پاش ئەوە لە لاپەرە/١٦٢بەدواوە چوتە سەر باسێکی چۆنێتی بەستنی ئەمارەتەکانی کورد بە دەوڵەتی عوسمانیەوەو وتوویەتی ((صفوییەکان تەقەلایەکی زۆریان دا بۆ لەناوبردنی هەموو ئەمارەتەکانی کورد بۆ ئەوەی هەموویان ڕاستەخۆ بخرێنە ژێر دەسەڵاتی قزڵباشە شیعەکانەوە، بەڵام عوسمانیەکان بە پێچەوانەی صفوییەکان بەهۆی هەوڵو کوششی ئیدریسی بدلیسیەوە توانییان کارێکی وا بکرێ دڵی کوردەکان ڕابگیرێو کوردەکانیان بەلای خۆیانا داشکانو بوون بەلایەنگری عوسمانیو ئەمە بوو بەهۆی ئەوەی سوڵتان سلیمی عوسمانی لەو شەڕەدا ئیدریسی بدلیسی نارد بۆ لای هەموو عەشیرەتەکانی کورد بۆ ئەوەی پەکیان بخاو بە شێوەیەکی یەککگرتوو دژی شاە ئیسماعیل ڕاپەڕینو شەڕ بکەنو لەدوای شەڕی چاڵدێران خەڵکی دیاریکر ئاڵای شۆڕشیان دژی صفویەکان بەرزکردەوەو نوێنەری شای ئێران لەوێ کە (محمدخان ئوستاجلو) بوو دەرکراو بانگەوازی دڵسۆزیی خۆیان بۆ دەوڵەتی عوسمانی دەربڕی. ئیدریسی بدلیسی کە خۆی ئەمیری بدلیس بوو ئاڵای دەوڵەتی عوسمانیی بەسەر قەڵاکانی ئەمارەتەکەیدا هەڵکردو (خالد بەگ)ی برای محمد خانی ئوستاجلو کەلەلایەن عەجەمەکانەوە کرابوو بەمیری وڵاتەکە ئەویشیان دەرکردو لەولاشەوە (ملك خليل)کە میراتگری ئەمارەتی (حسن کێف)و

(سعرد)بوو له بنەچـەی ئەیوبیـەکان بـوو ولاتەکـەی خۆی لـەدەس عەجەمـەکان ڕزگار کرد، هەروەها محمد بـەگی ئـەمیری (سامسـون ناوچـەی هـەزن ــ ئـەرزنی دیاریکری کەوتەوە دەستو سەید ئەحمەد بەگی زرقی بە یارمەتی دانـی خـەڵکی دیـاریکر توانـی هـەردوو شـاری (ئاتـاق ــ عتـاق)و (میـا فـارقین) بخاتـەوە ژێـر دەسـەلاتی خۆیو قاسم بـەگ قـەلای (گیـل)ی داگیرکردەوەو (جمشـید بــەگی مردیسـی) شاری (پـالو)ی بـەناوی سـوڵتان سـلیمی عوسمانیـەوە داگــیر کـردو (بەختی بەگ) توانی سەرکردەی هـێزی ئێرانیـەکانو ئەوانـەی لەگـەڵیا بـوون لـە جزیرەی آبن عمر دەریان بکا. ئەمین زەکی لەباسەکەیدا لەسـەری ئـەڕواو ئـەڵێ: ساتێك ئیدریسی بدلیسی لەسەر داخوازیـی سوڵتان دەچێت بۆ (حسـن کیـف)، لەوێ نامەیەکی پێ ئەگاو لەو نامەیەدا ئاگاداری دەکا ئەوا هێزێك بەسەرکردایەتی (محمد پاشای بیقلی - محمد پاشـای سمێـڵ زل) بەرێگەوەیـەو دەگاتـە دیاریکر (کەوا دیاره شـارەکە ئابڵوقـە درابـوو)و ئـەویش ئـەو هەواڵـەی سـوڵتان بـە باڵی کوترێکدا ئەنێرێ بۆ ئابڵووقـە دراوەکـانو بـە گەیشتنی ئـەوە هـێزو تینیـان تـێ دەکەوێو زۆری پێ ناچێ لەشـکرێکی دە هەزارکەسـی بـە سـەرکردایەتی (قاسـم بەگو جمشید بەگو حسین بەگ)کە هەموویان لە میرەکانی کورد بوون پەلاماری هێزەکەی ئێران ئەدەن کەبـە سـەرکردایەتی (قوربیـك)بـوو، لەشـکرەکەی ئـێران دەشکێو ئەو هێزەی ئـێرانیش کەبـە سـەرکردایەتی (قرەخـان) لـە دەورویـەری دیاریکردا بوو دەشکێو ڕوودەکاتـە مـاردینو بـەیانێك ــ نامەیـەك کەبـە ئایـەتی قورئانو حدیثی پێغەمبەر ڕازێنرابووەوە لـە سـەر پێشنیازی ئیدریسـی بدلیسـی نێررا بۆ خەڵکی ماردین کە شتێکی زۆر کاریگەربوو، ماردینیەکان نوێنەری خۆیان کە (سید علی) بوو ناردیان بۆ لای ئیدریسی بدلیسیو داوای لێ خۆشـبوونی کـرد بۆ خـەڵکی شـارەکەو بـەوجۆرە دەرگـای (مـاردین) کرایـەوەو (قرەخـان) بـەرەو سناجار رایکردو بەوجۆرە هـەموو ناوچـەکانی کوردسـتان کەوتـە ژێـر دەسـەلاتی عوسمانیەوە.

پاش ئەوەی بدلیسی کاروباری کوردستانی ڕێکخسـتن، بەدەستی خـۆی ئـەو تـەپڵو ئالایانـەی لەلایـەن سـوڵتانەوە بـۆی هـاتبوو هـەمووی دابەشـکرد بەسـەر

ملوكو ئەمیرەكانی كوردا كـە (ملـك خلیـل)دواكـەس بـوو لـە كورەزاكـانی صـلاح الدینی ئەیوبی ئەو خەلاتو دیاری یەی سوڵتانی پێ بەخشرابوو.

ئەمین زەكی لەباسەكەیدا لەو دیاریانە دواوە كە سوڵتان ناردبووی بۆ بدلیسی كە بریتی بووە لـە (٢٥هـەزار نۆقـە ئالتون) لەگـە (١٧ئـالآ ــ كـە دیـارە ئـالآی عوسمـانی بـووە)و (٥٠٠خلعـە)، (كـە دیـارە لـەوجۆرە جبانـە بـووە كــە پیـاوە ئاینیەكانی ئەو سەردەمە لەبەریانكردووە) بۆ ئەوەی دابەش بكرێن بەسـەر میرو پیاوە ئاینیەكانی ناو ئەمارەتەكانی كورد).

دەربارەی ئەو دیاریانەی سوڵتانی عوسمانی ناردبوی بـۆ ئیدریسی بدلیسـی، دوكتۆر جمال نەبەز لە لاپەڕە/٨١ی كتێبەكەیدا سەرچاوە/٣١وەلە پەراوێزی ئەو لاپەڕەیەدا وتوویەتی سوڵتان سلیمی تورك بە بەرتیلو دەم چـەور كـردن وای لـە زانای كورد ئیدریسی بدلیسی كرد هەموو میر نشینەكانی كورد هان بدا لە دەوری ئیمپراتۆرێتی عوسمانی خڕببنەوەو پشتگیری لێ بكـەنو ئـەو بەرتیلـەی سـوڵتان سەلیم دابووی بە ئیدریسـی بدلیسی لـەو نامەیـەدا دەردەكـەوێ كـە دەقەكـەی بـەتوركی لـە كتێبەكـەی تـاج التواریخـی خواجـا سـعدالدین، جلـدی دوهــەم لــە لاپەڕە/٣٢٢دا چاپی ئەستەمبوڵ ساڵی ١٢٧٩ی كۆچی بەرامبەر ١٨٦٢ی زایین دا باس كراوە.

ئەوەی شایانی باسە، محمد علی عونی وەرگێڕی كتێبەكەی ئەمین زەكی لـە لاپەڕەكانی١٧٤و١٧٥ی بەرگی یەكەمی كتیبەكەدا ئەو نامە توركیەی كردووە بە عەرەبیو لەو پەراوێزەی محمد علـی عونیـدا دەردەكـەوێ كە نامەكـەی سـوڵتان سەلیم لە شـاری (ئەدرنـە)وە لـە ڕۆژی ناوەڕاستی مـانگی شـوالی سـاڵی ٩٢١/ی كۆچی بەرامبــەر بـە سـەرەتایی سـاڵی ١٥١٥ی زایـین نوسـراوە كـە سـاڵێك دوای شەڕی چاڵدێران بووە.(لەباسی هەڵسەنگاندنی ئـەوكارەی ئیدریسـی بدلیسـی لـە كۆتـایی ئـەم باسـەدا دوبـارە دەچینـەوە سـەر ئـەو ڕەخنانــەی لـەو ڕووەوە لــە ئیدریسی بدلیسی گیراوە).

دەربـارەی ئـەو ڕێكەوتنـەی سـوڵتان سـلیمی عوسمــانیو میرەكـانی كـورد لەرێگەی ئیدریسی بدلیسیەوە سریا بدرخان لە كتێبەكـەیدا سـەرچاوە/٧٩باسـی هۆی ئەو ڕێكەوتنەو مادەكانی ئەو ڕێكەوتنەی بەم جۆرە باسی كردووە.

(لەساڵی ١٥١٤دا سوڵتان سەلیمی بەتواناو بەهێز چوویەگژ شاه ئیسماعیلداو ئەو رێبازەی کە ئەبوایە هێزەکانی عوسمانی پیایا برۆشتایە بەرەو هێزی ئێرانیەکان دەبوایە بەناو خاکی نیوە سەربەخۆو بەهێزی کوردا تێپەڕی بکردایەو لەم بارودۆخەدا شتێکی ئاسان نەبوو بۆ کوردی بێ لایەن بێ یا دەبوایە لایەنگری عوسمانی سونە بێ کە کوردیش سونی بوو یا دەبوایە ببێت بە لایەنگری ئێرانی شیعە بێو لەئەنجامدا بوو بەهاوکاری عوسمانیو لەدوای سەرکەوتنی هێزی تورکو گەڕانەوەی بەناو خاکی کوردستاندا، کوردەکان بەوپەڕی دەس بلاویو خواردەبیەوە پێشوازیان لەو هێزە کردو چون بە پیریەوەو خلیفەی عوسمانیش بەرامبەر بەوە بەڵێنیدا بە کوردەکان پاڵ پشتیان بێو ریزیان لێ بگرێو سەربەخۆییان بهێڵێتەوە لەناو خاکی خۆیدلو کوردیش بەرامبەر بەو بەڵێنانە رێزیان لەو سوڵتانە گرت لە ڕووی سوپاییو سیاسیەوە.

بەوجۆرە لەساڵی ١٥١٤دا لەنێوان (٢٣) ئەمارەتی کوردو حکومەتی تورکدا پەیمانێك بەسرا کە ناوەرۆکی ئەو پەیمانە لەلایەن ئیدریسی بدلیسیەوە وەکوو خوارەوە ئامادە کرابوو:

١ ـ ئەو هەموو ئەمارەتە کوردانەی ئەو پەیمانەیان مۆرکردووە سەربەخۆییان دەپارێزرێ.

٢ ـ هەموو ئەمیرێك لە ئەمارەتەکەی خۆیدا بە (وراثی ـ پشتاو پشت) دەبێ بە میر وەیا بە پێی یاسا دەکرێ بە ئەمیرو سوڵتانیش ئەو میرە تازەیە قبوڵ دەکا کە دەچێتە جێگەی میرەکەی پێشوو.

٣ ـ کورد بەشدارو هاوکاری هێزەکانی عوسمانی دەبێت لە شەڕەکانیا.

٤ ـ حکومەتی تورك ئەمارەتەکان دەپارێزێت ئەگەر هێزێکی بێگانە دەستدرێژی کردە سەریان.

٥ ـ میرەکانی کورد لەوباجەی (زەکاتی ساڵانەیە بە پێی ئاین) کە دەستیان دەکەوێ، هەموو ساڵێك هەروەکوو دیاری هەندێکی دەنێرن بۆ خەزێنەی خەلیفە.

هەروەکوو ئەمین زەکی لە لاپەڕە/١٧٣ی کتێبەکەیدا، سەرچاوە/٣٢ باسی کردووە، پاش ماوەیەك تورکەکان دەستیان خستە ناو کاروباری ناوخۆی ئەو ئەمارەتانەو ولایەتی دیاریکر کرا بە (١٩)سنجاق کە (١١)سنجاقیان یەکسەر

خرانە ژێر ئیدارەی تورکەوەو (٨)یان بە سەربەخۆیی مانەوە کە بریتی بوون لە: صمغان، قولب، مهرانیە، ترجیل، ئاتاق، پرنگ، چیاتچور، چرمیك.

بێجگە لەو ئەمارەتانە، لەو ویلایەتەدا پێنج حکومەت هەیە کە یەکسەر بەسرابوون بە سوڵتانەوە کە بریتی بوون لە: ئەگیل، پالو، جزیرەی أبن عمر، حازو، گنجو بە پێی ریوایەتی کتێبی (جهان نما) دوو حکومەتی تریش خرایە سەر ئەوانە کە بریتی بوون لە حکومەتی (خابور)و (مالشکرد)، سەرۆکی ئەو حکومەتانە لەپلەی (میری میران) دەژمێران و لەرووی بەڕێوە بردنی کاروباری ناوخۆوە تەواو سەربەخۆ بوون.

بێجگە لەو دابەشبوونەی دیاریکر ولایەتی (وان)یش کرابە (٣٧)سنجاق و چوار حکومەتی تیادا بووە یەکسەر بەسرابوونەوە بە سوڵتان کە ئەو چوار حکومەتە بریتی بوون لە:

١ ـ حکومەتی هکاری : هێزێکی سەربازیی دوو هەزار کەسی هەمیشەیی هەبوو لەکاتی شەڕدا دەتوانرا ئەو ژمارەیە بگەیەنرێ بە (٥٠) هەزار شەڕکەر.

٢ ـ حکومەتی بدلیس ـ هێزەکەی ئەمیش وەکوو ئەوەی هەکاری وابووە.

٣ ـ حکومەتی محمودی ـ لە رۆژهەلاتی (وان)دابووە، نزیك (١٢٠) عەشیرەتی کوردی تیادا بووە کەبە هەموویان دەیانتوانی هێزێکی شەش هەزار کەسی پێك بێنن.

٤ ـ حکومەتی (پنیانش) بە تەنیشت حکومەتی محمودییەوە بووەو هێزێکی شەش هەزار کەسی هەبوە.

لە لاپەرە/٢٢٤ی سەرچاوە/٣٤دا ـکورد لای گردلێڤسکی، دوکتۆر کەمال مەزهەر باسی چۆنێتی بەشداریوونی ئیدریسی بدلیسی کردووە لە دژی صفویەکان و ئەوانەی سەربەوبوون و لەوە دواوە چۆن زۆر بە ڕەقی و بێ بەزەییانە کاری کردووە بۆ سوودی سوڵتانی عوسمانی، بەتایبەتی لەو شەڕەدا دژی (قزلباش)ەکان کراوە لەناوچەی (ماردین)داو بەپێی فەرمانی ئیدریسی بدلیسی هەرچی کڵاوو سەرپێچی قزلباشە کوژراوەکانیان کۆکردەوەو چاڵێکی قەراغ شاریان پێ پڕکردۆتەوە.

گردلێڤسکی لەو باسەیدا رەخنەیەکی توندوتیژی لە ئیدریسی بدلیسی گرتــوە بەرامبەر بەو رەفتارەی‌و وتوویەتی:

((پێم وایە ئەوکارەی ملا ئیدریس کردارێکی سەیری ئەوتۆبووە پیاو نازانێ چۆنی لێك بداتــەوەو بــەراوردی بکا لەگەڵ باوکیا کە گۆڕەکەی لە بدلیســەو هەروەکوو بۆیان گێراوەمەتەوە حسام الدین باوکی مەلا ئیدریس زۆر بیر تەسك نەبوە بــەڵکو پیاوێکی ئاینداری کراوە بووەو کە قورئانی لێك داوەتەوە لای وابووە موســوڵمان‌و عیسایی هەروەکوو یەك دەچنە بەهەشتەوەو باوەڕی بە بوونی دۆزەخ بووەو وتوویەتی سزاو ئازاردان لە دۆزەخدا کارێکی کاتی دەبێ‌واتە بەچاوی (ئەعراف) سەیری دۆزەخی کــردووە)).(ئــەو ووشــەی ئەعرافــە کــە گردلێڤسکی ناوی هێناوە ووشەی (مطهر) یش دەگرێتەوەکە بەو شوێنە دەوتــرێ کە دەکەوێتە نێوان دۆزەخ‌و بەهەشتەوەو ووشەی ئــەعراف لە قورئانیشدا باس کراوە).

گردلێڤسکی لە هەڵسەنگاندنی بدلیسیدا وتوویەتی مــەلا ئیدریس هاوچەرخی سوڵتان سلیمی یەکەم بووەو مێژوو نووسێکی ستایشکەر بووەو پیاوی دەوڵــەت بووە، واتە پیاوێکی سیاسی بووە.

مارتن ڤان برونسونیش لە لاپــەڕە/ ٣٧٦ی لەکتێبەکــەیدا ســەرچاوە/٧٣ لەباســی ئیدریســی بدلیســیدا وتوویــەتی ســەردەمێك ســکرتێری (یعقــوب)ی سەرکردەی (ئاق قونیلو) بووەو مێژوونوسێکی لێهاتوو دپلۆماتیکی کارامە بووەو بە پێی سەرچاوەکان لــەوە ئــەچێ گوێ ڕایەڵۆ خزمــەتگوزاری سوڵتان سەلیم بووبێت‌و سوڵتان زانیوێتی بدلیسی شارەزاییەکی تــەواوی هــەبوە لــە مەسەلەی کوردا بۆیە ناردبوی بەشوێنیا داوای لێ کردبوو پشتیوانیێتی کوردی بۆ مســوگەر بکا.

ساتێك کوردەکان ئیدریسیان نــارد بــۆلای ســوڵتان بــۆ ئــەوەی ئــەو میراتــەی لەباوو باپیریانەوە بۆیان مابووەوە بۆیان بسێنیتەوەو ساتێك سوڵتان لە ئیدریس دەپرسێ ئاخۆ لەناو ئەواندا کامیان شایەنی ئەوەن پلــەی ســەرداریێتی پــێ بــدرێ لەوەرامدا ئیدریس پێی دەڵێ هەموویان لەوانەن شــایەنی ئــەوەبن بــەلام هیچیان ئامــادەنین ســەر بــۆ ئــەوی‌تر دانــەوێنی‌و بــۆ ئــەوەی هــەموویان بەشــێوەیەکی

کارگەرانە لەگەڵ قزلباشەکانا شەڕ بکەن باشترین شت ئەوەیە ئەو پلەو پایە بەکەسێکی خزمەتگوزاری ئەوتۆی تەختی سوڵتانی بدرێ کە هەموو میرەکان گوێ ڕایەڵی فەرمانەکانی بن (یەعنی ئەوکەسە با لەکورد نەبێ)و لەئەنجامدا (بیغلو محمد) کرا بە (بەگلربەگ -میری میرانی کوردستان) هەروەکوو لە شرفنامەشدا باسکراوە، بەوجۆرە کوردە خێڵەکیە جەنگاوەرەکان بوون بەژێر دەستی (بیغلو) محمدو جنراڵە نێراوەکانی تری سوڵتان لە (قووچ حەسار) دەستیان لە قزلباشەکان وەشان‌و زۆریان لێ کوشتن‌و زۆریشیان ڕایانکرد بۆ ئێران)).

ئەمین زەکی لە لاپەڕەکانی ١٧١ ــ ١٧٢ی کتێبەکەیدا باسی سەرگرتنی تەقەلاکەی بدلیسی کردووە هەرچەند کارەکەی لەگەڵ ئاواتی دوارۆژی کوردا یەکی نەگرتەوەو وتوویەتی :

((لەگەڵ ئەوەشدا سەرۆك عەشیرەتەکانی کورد حەزیان بە سەربەستی‌و سەربەخۆیی دەکردو ئامادە بوون لەپێناوی خۆیان بەخت بکەن، بەڵام ئەو هەموو ئارەزوو و خۆزگانە نەیگەیاندنە ئەوەی بیرلە پێکهێنانی ئیدارەیەکی یەکگرتووی مەرکەزی بکەنەوە کە هەمووی بەهۆی ئەو تەقەلایەی ئیدریسی بدلیسیەوە بو کە توانیبوی هەموویان واڵی بکاتو بیخاتە مێشکیانەوە کە بوونیان لەژێر ئاڵای عوسمانیدا لە هەموو شتێك باشترە بۆ دانیشتوانی کورد لەناوچەکانیانا.

ئەمین زەکی لە لاپەڕە/١٧٨ی کتێبەکەیدا باسی باپیری شرفخانی نووسەری شەرەف نامەی کردووە کە چۆن بەهۆی ئەو بوختانانەوە بۆی هەڵبەسترابوو، لەترسی سوڵتان سلێمان خانی یەکەم پەنای بردبووە بەر(شاە طهماسب)و بەرامبەر بەوەی ئەو(ئولامە بگ تکەلو) کە پەنای بردبووە بەر ئێرانیەکان گەڕابووەوە بۆلای عوسمانیەکان‌و کرابوو بە(بەگلربگ ــــ میری میران) لە ئەمارەتی بدلیس‌و حسنکێف دوایەوجۆرە سوڵتان سلێمان خان ئەو بڕیارەی هەڵوەشاندەوە کەلە زەمانی سوڵتان سەلیمی یەکەمدا دەربارەی بدلیس‌و حسنکێف بڕیاری لەسەر درابوو، شرفخان لەڕقی ئەو پەنای بردبووە بەر ئێرانیەکان‌و چووبوو بەگژ (ئولامەبەگ)داو تەقەلایدا بچێتە ناوشاری بدلیسیەوە

بەڵام تەقەلاکەی بێ سوود بوو شاه طهماسب بەخۆیو هێزێکی گەورەوە پەلاماری (وان)ی داو ئابڵوقەی شارەکەی داو صدری أعظمی عوسمانی دوجار هێزی برد بۆلابردنی ئەو گەمارۆدانە، بەڵام هەردوو جارەکە شکاو لە پایزی ۹٤۰/ی کۆچیدا بەرامبەر بە ۱٥۳۳ زایین ئیبراهیم پاشای صدری اعظم هێزێکی گەورەی ئامادە کردو لە بەهاری دوای ئەوە رووی کردە تەورێزو لە رێگایا بیستی شرفخان کوژراوەو (باپیری نوسەری شرفنامە) لەجیاتی ئەو (شمس الدین)ی کوری دانرابوو بۆ ئەمارەتەکەو سوپای عوسمانی لەدوای شەڕێکی خوێناوی لە مانگی محرمی ۹٤۱/ی زایین ۱٥۳٤ز چوە ناو شاری تەورێزەوە.

هەڵسەنگاندنی کارەکەی ئیدریسی بدلیسیو ئەنجامەکەی

دەربارەی بەستنی ئەمارەتەکانی کورد بە دەوڵەتی عوسمانیەوە چەند سەرنجێك دێنە بەرچاو کەئەمەی خوارەوە بەشێکە لەو سەرنجانە

۱ ــ راستە ئەمارەتەکانی کورد زۆرجار کەوتبوونە ژێر بارو فشاری سلجوقیەکانو مەغۆلەکان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا وەکوو سەرچاوەکان باسیان کردووە جۆرە سەربەخۆییەکی خۆیان هەبووەو زۆرجار باری ژیانی مرۆڤ لەناو ئەو ئەمارەتە کوردیانەدا لەناوچە تورك نشینەکان باشتربووەو ئەوکارەی ئیدریسی بدلیسی بە بەستنی ئەمارەتەکانی کورد بە دەوڵەتی عوسمانیەوە جۆرە شەرعیەتێکی دابوو بەعوسمانی کەلە دواڕۆژدا بەئارەزووی خۆی لەگەڵ میری ئەمارەتەکانا رەفتار بکا کە هەندێ لە نوسەران لە ئەنجامی ئەمەدا بە ئیدریسی بدلیسان وتووە (ئیدریسی ئیبلیسی)و دەریش کەوت ئەو رێکەوتنەی لەرێگەی بدلیسیەوە کرا هەرلەسەرەتاوە گەرای ناپاکی تیادا بووەو زۆری پێنەچوە سوڵتانەکانی دوای سوڵتان سلیم بەگ لەدوای یەك ئەمارەتەکانی کوردیان هەڵوەشاندەوەو فەرمانڕەوای خۆیان نارد لەجیاتی میرەکانی کورد بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ناوخۆی ئەو ئەمارەتانە.

سەیر ئەوەیە باپیری شرفخان یەکێك بووە لەوانەی کە کوژرابوو وەکوو ئەمین زەکی باسی کردبووە.

٢ ـ راسته هەڵوێستی صفویەکان بەرامبەر بە کوردی سونی هەڵوێستێکی دوژمنانە بووەو هەرلە سەرەتاوە هەوڵیان دابوو ئەمارەتەکانی کورد هەڵوەشێننەوەو بەڕێوەبردنی کاری ناوچە کوردیەکان بسپێرن بە قزلباشەکانی سەریە خۆیان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نەدەبوو ئەمارەتە کوردەکان لەرێگەی بدلیسیەوە سەرو مڕ خۆیان بخەنە ژێر باڵی دەوڵەتی عوسمانیەوە بەبێ ئەوەی بیر لەوە بکەنەوە لەجیاتی ئەوە جۆرە هاوکاریەکو جۆرە ڕێکخستنێك ساز بکەن لەناو خۆیانا بۆ ئەوەی کێشێکی لێوەشاویان هەبێت بەرامبەر بە عوسمانیەکان.

٣ ـ گرنگترین پرسیار لەو ڕووەوە ئەوەیە ئایا بۆچی ئەمیرەکانی کورد لەناو خۆیانا ئەگەر بەشێوەیەکی دەوریش بوویێت لەسەر ئەوە ڕێك نەکەوتون یەکێکی کارامە لەناو هەمویانا، وەیا بەنۆرە هەرجارەی یەکێکیان سەرکردایەتی هەموو لایەکی بکردایەو لام وایە ئیدریسی بدلیسی ئەگەر ئەو توانـاو لێهاتوویـیەی لەخۆیدا نەیدیبێ، لام وایە ئەوەندە دەبەنگو گەمژە نەبوە کە نەتوانێت میرەکانی کورد وەکوو چون ڕازی کردن بچنە ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانیەوە، بەزمانە لووسەکەی دەیتوانی داوایان لێ بکات بیر لە دوارۆژی خۆیانو میللەتەکەیان بکەنەوەو هەوڵبدەن دەزگایەکی تایبەتی دامەزرێنن بۆ ڕێکخستنی هەر کاروبارێك کە پەیوەندی بە هاوکاریکردنیانەوە بوویی‌و چارەسەری هەر کێشەیەك بکەن کە لەناو ئەمارەتەکانا لەناو خۆیانا پەیدا بێت‌و ڕێگە نەدەن بە کاربەدەستانی عوسمانی زەفەریان پێ ببەو لەناو خۆیانا تێکیان بداو بیانکا بەگژ یەکتردا وەکوو لە ڕاستیدا کردیان‌و سەریش کەوتن و توانیان ئەمارەتەکانی کورد بکەن بە دوژمنی یەکتری‌و لاوازیان بکەن‌و یەك لەدوای یەك بناغەکەیان هەڵتەکێنن.

سەرچاوە شارەزاکان زۆر بەوردی لەو ڕاستیە کۆڵیونەتەوەو چونەتە بنج‌و بناوانی هۆی ئەو نەخۆشیەی وەکوو شێرپەنجە لەدێر زەمانەوە لە کورد کاریگەر بووەو نەتوانراوە ئەو دەمارە بمرێنرێت کە وای لە کورد کردووە کەسیان بە سەرکردایەتی کوردێکی تر قایل نەبی‌و ئامادەبێ لەژێر سایەی بێگانەیەکدا بێ نەك لەژێر دەسەڵاتی برایەکی کوردی خۆیدا‌و ئەگەر جارویار هەلو دەرفەت بۆ سەرکردەیەکی لێهاتوی کورد ڕەخسابێ، زۆری پێ نەچوە گەرای میکرۆبی

رۆوكێنو خۆ بەزل زانین كارێكی وای كردووە لە ناسكترین كاتی مێژوویيدا بەهۆی خۆفرۆشیو خیانەتەوە ئەو هەلو دەرفەتە لەكیس چووە وەكوو لە ئەنجامی هەموو شۆڕشەكانی كوردا ئەم راستیەمان بۆ ئاشكرا بووە.

مامۆستا هەژار لە پێشەكیی وەرگێڕانەكەی شرفنامە بۆ كوردی سەرچاوە/٧٥ چەند سەرنجێكی كورتی خستوتە پێش چاو دەربارەی ئیدریسی بدلیسیو بەستنی ئەمارەتەكان بە عوسمانیەوە وتوویەتی:

((ساتێك مامۆستاكەی سولتان موراد (مەبەستی سولتان سەلیمی عوسمانی بووە كە ئیدریسی بدلیسی لەگەلیا رێك كەوتبوو ئەمارەتەكانی كورد بخرێتە ژێر سایەی عوسمانیەوە) دەیفەرموو نەتەوەی كورد لەیەك شتدا توانیویانە یەك بگرن كە بریتیە لەوەی هەموویان وەكوو یەك ئەلێن أشهد أن لا ألاه الا اللە، لام وایە ناشێ سولتان نەیزانیبێت خەتی خوار لەبن سەری پیرە گادایەو ئەنگوستی سولتانو كلكی بابو باپیرانیشی تیادا بووە... هەر ئەو سولتان سەلیمە وتوویەتی : ئەگەر مێش كێشەی دەناو كەوێ ئەوسا پیاو دەتوانێ تێر بخەوێ...

هەژار ئەلێ : سولتان دەیزانی كەولی خەزو كیسەی پڕ لەپارە مامۆستا مەلا ئیدریسی بۆ تاو دەكاو لێی دەپاڕێتەوە توركێك بكات بە میری میرانی كوردستان ئەوسا كوردەكان قزلباشەكانی بۆ دەردەكەن لە كوردستاندا (مەبەستی بیغلو محمدە كە سولتان كردبووی بە میری میرانی كوردستان)، وادیارە مەلا ئیدریس لەوكاتەدا فلوریەكانی (نیارە پارەی ئەو رۆژانە بووە) خستبێتیە ناو كەولە خەزەكەیەوە فەرموویەتی :((بەرێكی من شیرین بار بێ.... با بەشی كورد ژەهری مار بێ))، ئەو مەلا ئیدریسەی هەموو كوردی هاوچەرخی خۆی بە پیاوێكی پیرونو پایەبەرزیان زانیوە، ئەگەر بە شیری كۆیلەیی پەروەردە نەكرابایەو تەنها هەر تۆزقالێك دەماری كوردایەتی تیادا بولیە كوردەكانی تێدەگەیانو پێی دەوتن: ئێوە عەجەم لە كوردستان دەركەنو مەبنە تۆكەرو نان خۆری عوسمانیو وەرن با خاوەنی نیشتمانی خۆمان بین، ئەگەر خان بۆخانو بەگ بۆبەگ سەر ناچەمێنێ بامن (ئیدریسی بدلیس) كەیخوداو ریش سپیتان بمو بە كارتان رابگەمو دەرگاوانێكی كورد لە دەرگاوانێكی توركو بێگانە باشترە......

بەڵام ئیدریسی بدلیس بەوجۆرەی نەکرد هەتا بزانین کوردەکانی ئەو رۆژە بەقسەیان دەکرد یاخود هەر گرنەیان لە تورکی دەرگاوان دەگرت؟!

بەرلە کۆتایی هێنان لەم هەڵسەنگاندنەی کارەکەی بدلیس جارێکی تر ئەو سەرنجەی ئەولیا چەلەبی دەکەم بە نموونەی ئەوەی کورد بەرلەوەی بچێتە ژێر سایەی عوسمانیەوە شادمانترو سەربەستترو دەسەڵاتدار بووە وەك لەوەی دوای چوونە ژێر سایەی عوسمانیەوە کە ئەولیا چلبی لە یاداشتەکانی گەشتەکەیدا وتوویەتی:

((میرنشینەکانی کورد بەرلەوەی بچنە ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانیەوە، هەریەکەیان لەڕووی گومرگو باج سەندنەوە دەوڵەتێکی راستی بوون، بۆیە پادشای تورکو خانەکانی عەجەمو کاریەدەستانو هەمە کارەکانیان ئەوەیان بۆ قووت نەدەچوو چاویان بەرایی نەدەهێنا میرەکانی کورد ببینن بە پێی دابو دەستووری کۆن باجو گومرگ لە بازرگانو قەڵەمچیەکانیان بسێنن)).

گەڕیدەیەکی تر (بیور) هەروەکوو لە لاپەڕە/١٥٤ی سەرچاوە/٢٣دا باسی کردووە کە لە نیوەی دوهەمی سەدەی هەژدەهەمدا بە کوردستانا گەڕاوە دەربارەی کوردی ئەو رۆژانە وتوویەتی:

((میرو سەروەرانی کورد لەم سەرو بەندەدا بەشێکی زۆر لە دەسەڵاتو هێزو سەربەخۆییو کارامەییو لێهاتوویی خۆیان بە قازانجو سوودی پادشاکانی تورك لەدەست خۆیان دابوو پادشاکانی تورك لە چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆیانو لە زۆردارێتیو ڕووتاندنەوەو چەوساندنەوەی دانیشتوانی ناوچەکانی ژێر دەستیان بەولاوە هیچ شتێکی تریان مەبەست نەبوە.

کوردستان ولاتێکی شاخاویی زۆر بە بەرهەمە، بەتایبەتی لە بەرهەمی مازوو و حەڵوادا (لام وایە مەبەستی گەزۆ بوویی)، هەموو ساڵێك ئەوەندە گەزۆی کوردستان دەنێررێت بۆ حلەبو لەوێشەوە دەنێررێت بۆ ولاتانو دەگاتە ئەورووپاش کە پیاوی سەری لەو هەموو بەرهەمە سوڕ دەمێنێت جگەلە لۆکەو برنجو توتنو هەنجیرو بۆیاخ کەلە ڕەوگی دارودرەخت دەهێنرێتە بەرهەم لەگەڵ ئاوریشمو بنێشت کەلە بەرهەمە گرنگەکانی کوردستانن.

(بیور) لە گەشتەکەیدا باسی هەڵویستی کاربەدەستانی تورکی کردووە لە تێکدانی ناوچە کوردیەکان‌و تێکدانی کوردەکان لەناو خۆیاناو وتوویەتی:

بنەماڵەی جزیرە هەمیشە لەناو خۆیاندا لەسەر دەسەلاتدارێتی شێرو تیر لەیەکتر دەسوون‌و لەگەڵ یەکتردا ناڕێکن‌و پادشای تورکیش کامیان چەورتر بوایە لەدانی باج‌و خەراج‌و ناردنی دیاری لەسەر ئەولایەی دەکردەوەو هەمیشە دەی کردن بەگژ یەکترداو هەمیشە تۆوی دوبەرەکی لەنێوان بنەماڵەکانی کوردو لەنێوان کوردە رەوەندو کۆچەریەکانیشدا دەچاند.

بەشی هەشتەم

هەڵوەشانەوەی ئەمارەتەکانی باکووری کوردستان

لەبەشی چۆنێتی بەستنی ئەمارەتەکانی کورد بە دەوڵەتی عوسمانیەوەو ئەو ڕێکەوتنەی لەنێوان میری ئەمارەتەکانی کوردو عوسمانیدا مۆرکرا،میرە کوردەکان بێ ئەوەی هیچ سەرپێچیەك بکەن بەرامبەر بە دەوڵەتی عوسمانی هەموو مەرجەکانی ئەو ڕێکەوتنەیان بەجێهیناو باج‌و دیاری خۆیان دەنارد بۆ سوڵتانی عوسمانی‌و لە شەڕەکانی عوسمانیدا بەشداربون‌و هێزی تایبەتی خۆیان ناردوە، بەڵام تورکەکانی عوسمانی بەپێچەوانەی ئەو هەڵوێستەی کورد، لەجیاتی ئەوەی کورد بپارێزن لە دەستدرێژی کردنی بێگانە کەچی خۆیان بون بە دەسدرێژیکەرو تێکدانی ئەمارەتەکانی کورد.

لەو روەوە گۆڤاری (The Kurds) سەرچاوە ١ باسی ئەوەی کردوە کە لەگەل ئەوەدا کورد لەڕوی کەلچەرەوەو بەهۆی ئەوەی زمانەکەیان لە زمانی فارسیەوە نزیك بوەو زوریەی نوسینەکانیان بە فارسی نوسیوە (بۆ نمونەی ئەمە نوسینی شرفنامە بەفارسی بەلگەیەکی تەواوە بۆ ئەو بۆچوونەی ئەم گۆڤارە)، کەچی کورد لایەنگری صەفوییەکان نەبوە بەلکو چارەنووسی خۆی بەستەوە بە تورکەکانی عوسمانیەوە، بەڵام عوسمانیەکان لەوە ترسابوون کوردەکانیش وەکو میللەتە ڕاپەڕیوەکانی بالقان داوای مافی خۆیان بکەن‌و لێیان جیا ببنەوە بۆیە یەکە یەکە ئەمارەتەکانی کوردیان هەلوەشانەوەو میرەکانی کوردیان بێ دەسەلاتکردو بۆشاییەکی بێدەسەلاتی لەناو ئەو ئەمارەتانەدا پەیدا بوو تاڕادەیەك پیاوە ئاینیەکانی کورد جۆرە دەسەلاتێکیان پەیدا کردو لەناو خەلکاو هەندێجار توانیبویان کێشەی نێوان حکومەت‌و ئاغاو دەرەبەگەکانی کورد چارەسەر بکەن.

مامۆستا رفیق حیلمی لەلاپەڕە ٢٤ی یاداشتەکانیا سەرچاوە ٦٥باسی ڕەفتاری تورکانی کردوە کە چۆن پاشگەز بوبونەوە لەو بەڵێنانەی بەپێی ڕێکەوتنی میرەکانی کوردو سوڵتان سلیم سازکرابوو لەکاتێکدا کورد بەوپەڕی دڵسوزیو پاکیەوە هاوکاری کاربەدەستانی عوسمانی بونو لە هەموو شەڕو تەنگو چەڵەمەیەکدا لەگەڵیان بونو دەستیان خستبوە دەستی تورکەکانو لە ڕۆژهەلاتو ڕۆژئاوادا لە ڕێگەی شانو شەرەفی دەوڵەتی عوسمانیدا لەخۆ بەخت کردن دوا نەکەوتبوون بەماڵو چەکو بە پارەو بەخوێن یارمەتی تورکیان داوەو هیچ گومان نیە لە گۆڕستانی کوژراوەکانی عوسمانیا لە ئەفریقاو عەرەبستانو ئەورووپادا لەبەردەمی بورجو بارەکانی ڤینادا گۆڕی کوردی تیا بەدی دەکرێ کە ئێسکیان لەناوخاکدایە.

کورد بەرلەوەی لەگەڵ تورکدا یەك بگرێ تامی سەربەخۆییو ئازادی چێشتبوو، بەخۆشیو سەربەستی ژیابوو نەیدەزانی (دیل) مانای چیە، جگە لەوەش خاوێنی و دڵپاکیی گەورەو تێگەیشتوانی کورد شتێك نەبوو کەبە دڵی تورك بوویێتو جێگەی ڕەزامەندییان بێ، بەڵکوو ئەمیرەکانی کورد تا زۆرتر لەپێناوی حکومەتەکەی تورکا خۆیان بەخت بکردایەو خوێنیان بڕژایە زۆرتر لەبەر چاوی تورکەکان سوکتر دەبوونو تووشی نوشوستیو تەنگانە دەبونو لەجیاتی ئەوەی بە چاوی ستایشو ڕێزەوە بڕواننە ئەم میرە کوردانەو قەدریان بگرنو نرخێك بدەن بە برایەتییانو ڕێگەی پێگەیشتنیان لێ نەگرنو ماوەی تەواویان بدەن کەچی تورکەکان دەستیان خستە ناو کاروباری ناوخۆی ئەمارەتەکانو ناکۆکیان دەخستە نێوانیانەوەو دەیانکردن بەگژ یەکترداو بە هەموو جۆرێك هەوڵیان ئەدا ئەمارەتە کوردەکان لەناو ببەنو سیاسەتێکی میکاڤیلیيان هەبوو بەرامبەر بە کوردوبایەخیان نەئەدا بە هیچ دەستوورو پەیمانێكو ئەم سیاسەتەی تورك لە بنچینەدا لە زەمانی سلێمان کوڕی یاوزەوە دەستی پێکرد کە پێیان دەوت سلێمان قانونی، ئەو سوڵتانەی تورکەکان خۆیان پێوە هەڵدەکێشاو لە ڕیزی پادشاگەورەکانیان دەیژمێرن یەکێك بوە لەو جۆرە کەسەی چەشکەی لەخوێن ڕژاندن وەردەگرتو بە هاندانی ژنە بێگانەکەی بە بیانوی ئەوەی کوڕە گەورە خۆشەویستەکەی چاوی بڕیبوە شوێنەکەی باوکی کە

ولیعهدی خۆی بوو، ئەو کوڕەی بە بەرچاوی خۆیەوە بەجلادەکان بە خنکاندن دا هەروەکو لە کتێبی (قـادینلر سلطتنی) ی ئەحمـەد رفیقدا بـە دوورودرێژ باسـی ئەمە کراوە. رەفیق حیلمی لەیادداشتەکەیدا باسی ڕەوشتی ئەوسوڵتان سلێمانەی کردوە کە هەر ڕۆژەی بەجۆرێك ئاشووب و فیتنەی دەخسـتە نێـوان ئـەمیرەکانی کوردەوە لە هەموو فیتنەیەکیشدا دەبـوو بەلایـەنگری ئـەو میرەیـان کـەبێ هـێزو بێدەسـەلات دەهاتـە بـەرچاو و بـەوجۆرە یـەك لـە دوای یـەك ئـــەمیرە گـەورەو بەهێزەکانی دەشکان و دەیفەوتاندن، کەچی کورد بەمە تەمێ خواردوو نـەدەبوو هۆشی نەدەهاتەوە بە بەردا، لەبەر ئەوە سوڵتانی دوای سـلێمانی قـانونیش هـەر هەمان سیاسەتیان گرتبوە بەر بەرامبەر بە کـورد، بەتایبـەتی سـوڵتان محمـودی دوهەم لەم سیاسەتە بەتەواوەتی شووڵی لێ هەڵکێشابوو، بەئاشکرا کەوتـە بـیری لەناوبردنی کوردو لەئەنجامی ئەمەدا لەدوولاوە: لە (بۆتان) و (ڕواندز ئەمارەتی سۆران) لەساڵی١٨٧٠ دا هەڵسان بەڵام بەهۆی ناپاکیی نـاوخۆی کوردەکـان ئـەو (دووشۆڕشە گەورەو بەهێزە بەتەواوەتی لەناویران.

بلەچ شێرکوە لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٦٠ باسی ناپاکیی سوڵتانەکانی تورکی کردوە بەرامبەر بە کوردو ئاماژەی بۆ کتێبی (منشات فریدون) کردوە کە بریـتی بوە لە نمونەی ئەدەبیاتی رەسمیی تورك، لەو کتێبەدا باسی فەرمانێکی تیادایـە لەلایـەن سـوڵتان سـلێمانی قانونیـەوە دەرچـوە کـە نـاردوێتی بـۆ والیـــی تـورك لـەدیاریکرو لـەو فەرمانـــەدا هەڵوێسـتی خلیفـەی ئیسـلام و رەوشـتی ناپـــاکی دەردەکەوێ بەرامبەر بەوکوردەی بە ئارەزوو خواستی خۆی و بە دڵێکی پاکـەوە چوبـوە پـاڵ حکومـەتی عوسمـانی کـە ئەوسـوڵتانە لەسـەر پـێڕەوی فارســەکان میللەتی کوردی بـە (کـورد بدینـهاد) نـاوبردوە کـە ئەمـە مشـتێکە لـە نموونـەی خەرواری رەفتارەکانی تری عوسمانی بەرامبەر بە کورد و بـەوجۆرە ئـەو هـەموو کەلەپوورە بەرهەمی شارستانێتی و ئـەدەبی و زانیاریانـەی لـە کوردسـتاندا پێك هاتبوو هەمووی لە ناوبرلو لە شوێنی ئەوانە قەڵاوینکـەی سـەربازی دروسـتکا بـۆ ئەوەی شوێنەواری ئەو هەموو زانایانـەی وەکـو: ئـامدیو حسـنکێفی و گۆرانـی و ابن المسعود العمادی و ابن الاثیری جزیری مێژووناس و هەردوو براکەی کە (ابن الحاجب) و (قـاضیابن خلکـان) بـون و، دینـوریو ابـن قتیبـەی دینـوری و علـی

حریری و ئیدریس لیسی و (ابی الفضل) ی کوردی و ابن الصلاحی شارەزووری و گەلێك لە زانایان و شارەزایانی تری کورد ناوی هەموویان کوێربێتەوە.

تورکەکان بۆ زڕاندنی ناوی کورد هەمیشە درۆو دەلەسەو بوختانیان بۆ کورد هەڵبەستوەو هەوڵیانداوە کورد بەوە تاوانبار بکەن کە شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی هەمووی بە هاندانی بێگانە بوە. بەو جۆرە ناکۆکی و دڵگرمیٚ بوونی کورد بەرامبەر بە تورك پەیدا بوە.

قوتابخانەیەکی کۆن لە شاری دیاربکر: لەکتێبی josef strzygowski و max van berchen کە لەساڵی١٩١٠ دا لە پاریس چاپکراوە (لاپەڕە ٣٠٧ ی کتێبەکە کە لە ئینستونی خوێندنی کوردی برلیندا هەیە.

فۆتۆکۆپیی قەلایەکی شاری دیاربکر_ لاپەڕە ٢٧٨ ی
کتێبەکەی ئینستوتی خوێندنی کوردی لە بەرلین

دەربارەی هەڵوەشانەوەی ئەمارەتەکانی کورد لەلایەن تورکەکانی عوسمانیەوە، نووسەری کتێبی کوردو عەجەم سەرچاوە ٧٠ لەلاپەڕە ١٥١ دا باسی چۆنیتی هەڵوەشانەوەی ئەمارەتەکانی کوردی کردوە لەلایەنی کاربەدەستانی عوسمانیەوە و وتویەتی: ((لەچارەکی دوهەمی سەدەی نۆزدەدا دام و دەزگاکانی عوسمانی تا دەهات زۆرتر لە خەڵك دوور دەکەوتنەوەو بەرەو زورداری و داهێزران و دادۆشین دەچوون و دەوڵەتە ئەوروپاییەکانیش تا دەهات پەیمان و مەرجی گران و سەختیان بە سەردەوڵەتی عوسمانیدا دەسەپان و کەوتبوە ژێر باری قەرزێکی گرانەوەو ئەو دەوڵەتە ئەوروپاییانە بەهۆی بەرەڵلایی‌و بەرتیلخۆریی کاربەدەستانی عوسمانی توانیبوویان زۆرتر دەست بخەنە ناو کاروباری وڵاتەوە و ئەوانەی پلەوپایەی کاروباری دەوڵەت و خەڵکیان

پـێ دەسـپێررا شـوێنەکانی خۆیـان بـە نرخێکـی گـران لەکاربەدەسـتە نزیکـەکان بەبابی عالی دەکرێ و دەوڵەتی عوسمـانی ئەوانـەیان لـە شـوێنی میرەکوردەکـان دادەناو لە ئەنجامی ئەمەدا هەتا ئەهات ژیانی خـەڵکی رۆژ لـە دوای رۆژ خراپـترو ناخۆشتر دەبوو، لەجیاتی کردنەوەی ڕێگاویانی نوێ و دروستکردنی نەخۆشخانە و قوتابخانەو کارگەو زانستگاو چاپخانـەو چاپەمـەنی ئـەو کاربەدەسـتانە زوڵـم و زۆریان بردە ناو کوردستانەوە و ئەم ئەنجامانەی خوارەوەیان لێ پەیدا بوو.

١ ـ کاربەدەستی نەناسراوی نەشارەزا لەجیاتی کابەدەستی ناسراوی ناوخۆ دانرا.

٢ ـ دەستکرا بەدامەزراندنی قەڵاو پاسگاو ئۆردوگاو دروستکردنی لە کوردستانا بـۆ رووتانەوەی خەڵك.

٣ ـ زۆرکردنی ڕادەی باج و سەندنی سەرانە و بەرتیل.

٤ ـ گرتن و دوور خستنەوەو کوشتن و تـالانکردن بەبێ لێپرسینەوە.

٥ ـ رەشبگیریی لاوان بۆ سەربازی بێ گەڕانەوە.

بەوجۆرە، گۆڕینی دەسەڵاتی دەرەبەگەکانی کورد بەدەسـەڵاتی داگیرکـەری عوسمانی کە بەلەشکرکێشی گەورەی درێژخایەن و شەڕو تێکهەڵچوونی خوێناوی کرابوو بوو بەهۆی ئەوەی باری ژیانی ئابووری و کومەڵایەتی و سیاسـی لەناوچـە کوردییانەدا قورسترببێت و چەوسانەوەی نەتەوایەتیش بوو بەسەرباری)).

لە کۆتایی ئەم باسەدا، نمونەی هەڵوەشانەوەی یەکێك لە ئەمارەتەکانی کورد ئەخەینـە پێـش چـاو کـە چـۆن عوسمانیـەکان ئـەمارەتی (بۆتـان) یـان هەڵوەشـانەوەو دوکتـۆر جلیلـی جلیـل لـە سـەرچاوە ٩٣دا باسـێکی دوورودرێـژی تەرخان کردوە لەلاپەڕە ١٠٨دا کـە ئەمـە کورتـەی باسـی چۆنێتـی تێکدانـی ئـەو ئەمارەتەیە.

((لە هاوین‌و پـایزی سـاڵی ١٨٣٧دا سـوپای عوسمـانی بڕیـاری دا پـەلاماری کوردەکـانی بۆتـان بـدات چونکـە دانیشـتوەکانی دژی والی تـورك ڕاپـەڕیبون‌و دەریـانکردبوو کەلـە دوای داگیر کردنـی شـاری جزیـرە ئـەو والیـە بـۆ (بۆتـان) دانرابوو.

لەو ڕۆژانەدا سوپای تورك زۆر ماندوو بوو، هێزێکی ئەوتۆی بەدەستەوە نەبوو بتوانێت دەس بەسەر کاروباردا بگرێ‌و باری (جنرال میرزا پاشا) ی سـەرکردەی

هێزەکانی تورك کە بۆ ماوەی (١٨) مانگ شاری (ماردین) ی ئابڵۆقە دابوو هەر بەو جۆرە بوو.

جلیلی ئاماژەی بۆ کتێبێکی (ئەنیسورت) کردوە، لەو کتێبەدا باسی پەلاماردانی هێزەکانی تورکی کردوە بۆ سەر کوردستان بۆ ئەوەی سەربازی تازە لەناو کوردەکانا بۆ سوپاکانی دەوڵەت پەیدا بکاتو بۆ ئەو مەبەستە (حافظ پاشا) پەلاماری (سنجار)ی دا کە دوو ئەفسەری ئینگلیزیش (عقید کونسایدر)و (نقیب بکیل)و چەند ئەفسەرێکی پروسیش لەناو هێزەکانی تورکدا بون مەشقیان بە سەربازەکان دەکردو لەو پەلاماردانەی حافظ پاشادا سەرەڕای ئەو هەموو گرانیو برسێتیەی لەو ناوچانەدا بڵاو بوبوەوە دڕندەیەتی هێزەکانی تورك لەوپەڕی توندو تیژیدا بوەو کوردەکان لە سەرەتادا بەرگرییان لەخۆیان کرد بەڵام لە دواییدا بەرگەی ئەو هێزە زۆرەی تورکیان نەگرت کە هێرشی کردبوە سەریانو لەو شەڕەدا (١٥)هەزار کورد کوژراو ئەوانی تر ئاوارە کران بۆ رۆژئاوای تورکیا.

دەربارەی ئەو شەڕە وەکو جلیلی ئاماژەی بۆ باسێکی (بوجول) کردوە کە بە چاوی خۆی دڕندەیەتی حافظ پاشای دیوە بەچاوی خۆی کەلەو شەڕەدا لە (ئەرکاخ) کەلە لاپاڵی بەرزاییەکانی (ئالاچاداغ) دا چوار هەزار دیلی کوردی لەبەر سوورە سووری هەتاوی هاویندا دانـاوە کە ژنو منداڵی رووتو قوتیان لەگەڵدا بوە، بەئاشکرا کە مرۆڤ گوێی لە هاوارو ناڵەی ئەوانە دەبوو دڵی دڵبەردیشی دەتوانەوە. بوجول لە باسەکەیدا باسی ئەو کویرەوەریو بەسەرهاتانەی تۆمار کردوە کە دیلەکان بۆیان گێڕاوەتەوە کە وتوویانە لەماوەی شەش رۆژدا لەنانی رەقی بۆر بەولاوە هیچ خۆراکێکی تریان پێ نەدراوەو ئاوی خواردنەوەشیان تەنکاوی جۆگەیەکی پیس بوەو هەموو رۆژێك (٢٠) منداڵی شیرەخۆرەیان لێ دەمرنو تا حافظ پاشا ئەو دیلانەی مابوون گەیاندنیە (ملاتیە) ژمارەیەکی زۆریان مردنو (بۆجول) بەچاوی خۆی گوندە وێرانکراوەکانی دیوە بە چۆڵو هۆڵیو لاشەی مردوو لەناو دۆڵەکانا کەوتبوو.

بەڵام لەگەڵ ئەو هەموو بەسەرهاتەشدا رۆژی ٨ ٨ ١٩٣٧ کوردەکان رووبەڕووی تورکەکان بونەوەو زۆری پێ نەچوو تۆپەکانی تورك لێیان کەوتە کارو

کوردیان ناچار کرد پاشەکشـە بکـاو (١٥٠٠)کوژراوو بریندارپـان بـەجیٚ هیٚشـت.
(بوجول) لەو باسەیدا ئازایەتی لاویٚکی کوردی تۆمار کردوە بەدیلی لەژیٚر دەستی حافظ پاشادا بوە حافظ پاشا ئەولاوە شـۆخ‌و شـەنگە بـانگ دەکاتـە لای خـۆی‌و پیٚشوازی لیٚ دەکا بەهیوای ئەوەی بتوانیٚ هـەندیٚ زانیـاریی بەسـودی دەربـارەی شۆڕشگیٚڕەکانی کوردی لیٚوە دەسگیر بیٚت‌و پیٚی ئەلیٚ:
ئەگەر زانیاریەکی تەواوی بداتیٚ دەیکا بە (عقیـد) لـەناو سوپاکەی تورکداو لاوەکەش لە وەرامدا پیٚی ئەلیٚ: ((نەخیٚر قەد نامەویٚ ببم بە سەرکردەیەکی نـاو سوپای بیٚگانەو ئەگەر بەزۆریش بکریٚـم، بـە سـەرکردە خیانـەت لـە میللەتەکـەی خۆم ناکەم‌و ئەوساش هەر دژی تۆ دەبم، لەبەر ئەوە بەتـەمای ئـەوە مەبـە هیـچ زانیاریەکت لەلایەن منــەوە دەست بکـەویٚ...... ریٚکـەوت‌و بـەخت کـاریٚکی وای کردوە ئاوا من بکەومە ژیٚـر دەسـتی تـۆوەو تـۆش چیـت لـەدەس دیٚ بەرامبـەرم دریٚغی مەکە)).
پاشا بەو وەرامە توورە دەبیٚ‌و فەرمان ئەدا (٥٠٠) قامچی لیٚ بدەن‌و لـەکاتی قامچی لیٚدانا کەبەدەما کەوتبوو داوای سەبیلیٚك دەکـاو وادەزانـن لـە بڕیارەکـەی خۆی پەشیمان بۆتەوە، سـەبیلیٚکی بـۆ دیٚنـن‌و سـەری بـەرز دەکاتـەوەو دەست دەکا بە سەبیل کیٚشان بەبیٚ ئەوەی وورتە لـە دەمیـەوە بـیٚ‌و حـافظ پاشـا پیٚـی ئەلیٚ بۆچی وەرامی پرسیارەکانم نادەیتەوە ئایا گویٚچکەت کەڕە؟ ئەویش ئـەلیٚ: قوربان الحمدلله گویٚچکەم سـوکەو هـەموو شتیٚك بەباشـی دەبیسـتم ... سـاتیٚك حافظ پاشا لیٚی دەپرسی : ئایا چ جـۆرە سزادانیٚك بـەباش دەزانیـت کـە چـارت بکاو وەرامی پرسیارەکانم بدەیتەوە؟ لە وەرامدا لاوە کوردەکە پیٚی ئەلیٚ:
گرانترین‌و سەخترین سزادانیٚك ئەوەیە بە چاوی خۆم خائینیٚکی گـلاّوو پیسـی وەك ئەوەی بەلاتەوە ڕاوەستاوە کە خیانـەت لـە میللەتەکـەی خـۆی دەکـا دەی بینم... لاوەکە پەنجە بۆ کوردیٚکی خائینی خۆفرۆش دەکا کەلە تەنیشـت حـافظ پاشاوە ڕاوەستابوو، کابرای کـوردی خـائین دەمانچەکـەی هەڵدەکیٚشـیٚ‌و دەیـنی بەسەریەوەو دەیکوژیٚ.
جلیلی جاریٚکی تریش ئامارەی بۆ کتیٚبەکەی (ئەنیسورت) دەکا کە وتویەتی لەگەلٚ ئەو هەموو دڕەندەیەتیەی هیٚزەکانی عوسمانی نەتوانرا کـورد والیٚ بکریٚـت واز لە خەبات‌و ڕاپەڕین بیٚنن.

دوای ئەوە لە بەھاردا حافظ پاشا ھێزێك دەنێرێتە سەر (ملاتیە) بۆ ئەوەی شارەکە تالآن بکاو بەخۆراکی ئەو شارە سوپاکەی خۆی پێ بژێنێت و پاش ئەوە پەلاماری کوردیدا لەباشووری گۆلی (وان) دا ئاراستەی ناوچەی (ئەکتشاداغ) و ئەوانەی لە چیای طورۆسدا بون و کوردەکانی ئاکتشاداغ بەوپەڕی ئازایەتیەوە ڕوویەڕووی ھێزی تورك بون و دوای چوار ڕۆژ تورکەکان قەلآی (کورناك) یان داگیر کرد و خەلکێکی زۆریان کوشت لەو ناوچانەو منداڵەکانیان ناردن بۆ ئەستەمبولْ (بۆئەوەی گەورەبکرێن و پەروەردە بکرێن بۆ ھێزی ینیچەری (کەلەدواییدا لەباسێکی تایبەتیدا بە دوورودرێژ لێی ئەدوێین)، وژن و کچانیشیان ئاوارەکرد بۆ (ملاتیە) جلیلی لەلاپەڕە ١١١ باسی شۆڕشگێڕێکی کوردی کردوە (سعید بەگ) کە دانی بە دەسەلآتی حکومەتدا نەنابوو بەلآم خیانەتی ھەندێ لەسەرۆکە کوردەکان بوو بەھۆی سەرکەوتنی ھێزەکانی تورك. تورکەکان ھەروەکو لەباسەکانا دەردەکەوێ گەلێ شارەزای سوپایی بیگانەیان بەکرێگرتووە بۆ مەشق پێکردنی ھێزەکانی تورك کە یەکێك لەوانە (مولتکە) ی پرووسی شارەزاو ناسراو بووە و سەرپەرشتیکەری ھێزەکەی تورك بووە لە دامرکانەوەی ڕاپەڕینەکەی ئەو (سعید بەگ)ـەدا. مۆلتکە لە یاداشتەکانیا، ھەروەکو جلیلی ئاماژەی بۆ کردوە وتوویەتی:

((قەلآکەی سعید بەگ لەسەر چیایەکی لاپالْ لێژدا دروستکرابوو، ساتێك ھێزی تورك ڕوویکردە ئەو قەلآیە سعید بەگ و دوسەد چەکداری دلسۆزی خۆی لەناو قەلاکەدا خۆیان قایم کردبوو، ئەوکوردانەی لەناو ھێزەکەی تورکدا بوون ملیان نەدا پەلاماری ھێزەکەی سعید بەگ بدەن و زۆریان ڕایانکردبو من (مۆلتکە) بۆ ئەوەی شارەزای قەلآکەبم بە شەو بە دەوری قەلآکەدا سووڕامەوەو ئەوشوێنانەم دەسنیشانکرد بۆ دامەزراندنی طوپەکان باش بوون و لە ٨ ی ئایاری ١٨٣٨دا ھێزی سوارەی تازە ھات بۆ حافظ پاشا کە لە حەوت کەتیبە پێك ھاتبوو بریتی بوو لە (٤٠٠) پیادەو (١٥٠) سوارو (٨) تۆپ و ڕۆژی ٩ یئایار سوپای تورك دەستی کرد بەطوپ بارانی قەلآکەو سعید بەگ ناچار بوو خۆی دابەدەستەوە بەبێ ئەوەی ھیچ جۆرە پاڕانەوەیەك لەدەمی بێتە دەرەوەو ھێزەکەی تورك دوای ئەوە دەستی کرد بە کوشتارو تالآنی. جلیلی دەربارەی ڕق و قین و بوغزی سەرکردەکانی تورك بەرامبەر بە کورد ئەڵێ: تورکەکان نەك تەنھا

هەر ڕقیان لە دیلەکانی کوردبوو و بێبەزەییانە ڕەفتاریان لەگەڵا دەکردن، بەڵکو قینیان بەرامبەر ئەو کوردانەی لەناو هێزەکەی خۆیانا بوو هی دیلەکان کەمتر نەبوو، بۆیە ئەو شەڕکەرە کوردانەیان دەنارد بۆ ترسناکترین شوێنی شەڕەکە کەلەو ڕووەوە مولتکی نوسیویتی:

((زوربەی کوژراوو بریندارەکانی ناو هێزی تورك لەو کوردانە بون کە بوبون بە لایەنگری هێزەکەی تورك و شان بەشانی ئەوان شەڕیان بۆ حکومەت دەکردو حافظ پاشا دوای داگیرکردنی قەڵاکە لەماوەی سێ ڕۆژدا لەبنەڕەتدا هەڵیتەکان.

پاش دامرکانەوەی ئەو ڕاپەڕینەی سعید بەگ، حافظ پاشا لە حزیرانی ١٨٣٨ دا هێزی نارده سەر (موش_خازو)و سەرکردەی هێزی دیاربکریش چوەپاڵی و هێزیکی تریش بە ناوی (هێزی تەمێکەر) نێررا بۆ ڕۆژئاوای باشوری (وان) و لەوناوچانەدا ئەرمەنیەکان و کوردەکان پێکەوە لە ژێر سەرکردایەتی (حاجی زلاڵ ئاغا) دا لە ناوچەی (ساسون) وشوێنەکانی تر بەرەنگاریان بوونەوەو لەو شەڕەدا کچان و ژنانیش بەشداری یان کردبوو، موڵتکە باسی کچێك دەکا کە چۆن ساتێك تورکێك ویستبووی پەلاماری بدا خەنجەرێکی کردبوو بە تورکەکەدا. (بیکران) و (راشکوتان) لەناوچەی (غونج) دا لەگەڵ (رجب بگ) و (تیمور بگ) بەرگریەکی زۆر نێرانەیان کردبوو بەلام بەوچەك و هێزە کەمەی هەیانبوو بەرگریی طوپەکانی حکومەتیان پێ نەکرا.

مۆڵتکە لە یاداشتەکانیا بەدورو درێژ باسی درندەیەتی و تاوانەکانی تورکی لەو شەڕانەدا بەم جۆرەکردوە:

((لەگوندێکدا زوربەی دانیشتوەکانی سەربڕان و من کە لە بەرزاییەکانەوە سەیری شەڕەکەم دەکرد، چاوم لێ بوو خوێن لە لەشی پیاوو ژن دەتکاو منداڵی شیرەخۆرەو ساوا گوێچکەیان بڕابوو، ملیان پەڕێنرابوو، سەربازەکانی تورك، ئەوانەیان کە ئەوتاوانکارییەیان پێ سپێررابوو هەریەکەیان (٥٠ —١٠٠) قروش خەلاتی وەردەگرت. دیمەنی ئەوتاوان و کارەساتەی بەسەر پیاوو ژن و منداڵی کوردا دەهات دیمەنێکی ئێجگار سەخت بوو دڵی دڵبەردی ئەتوانەوە... خۆئەگەر باسی ئەو ڕوودلوانە بلاونەبوایەتەوە و نەبوایە بە باسێکی دوەلی، لەوانەبوو حافظ پاشا واز لەو ڕەفتارەی خۆی نەهێنێت)).

بەشی نۆهەم

سەرەتاکانی بزووتنەوەی هەستی نەتەوایەتی کورد

لە باسەکانی پێشوودا، بەتایبەتی لە دەسپێکردنی پێوەندیی کورد بەدەوڵەتی عوسمانیەوە بە دوورودرێژ باسی ئەوە کراوە چۆن میللەتی کوردی موسڵمان یەکێك بوە لەو میللەتە سەرگەرمانەی هەموو تواناو دەسەڵاتی خۆی بۆ پاراستنی ئاینی ئیسلام و بەرزکردنەوەی ئاڵای ئیسلام تەرخانکردوەو خەلیفەکانی عوسمانی بەناو ئیسلام تا ماوەیەکی زۆر توانیبویان دەسەڵاتدارانی کوردو سەرکردەو پیاوە ئاینیەکانی بکەن بەوابەستەو هاوکاری خۆیان و چەواشەیان بکەن و بیچەسپێننە دڵ و مێشکیانەوە کە بیرکردنەوە لە جیابوونەوە لە دەولەتی خلیفەی عوسمانی ئیسلام تاوانێکی گەورەیەو لادانە لە ریبازی ئاینی ئیسلام.

بەڵام ساتێك دەستی خلیفەکانی عوسمانی وردە وردە کەوتەڕوو ئیتر ئەوپەردەو ئیسلامەتیەی رووی ڕاستی خۆیان پێداپۆشیبوو هەڵماڵرا، کوردیش وەکو میللەتانی تر کەوتە خۆیو هەوڵیدا وەکو ئەوان خۆی رزگار بکا لەودەوڵەتەی رۆژ بەڕۆژ بەرەو داوەشاوی ملی ئەناو هەست و بیری نەتەوایەتی لە مێشکیا چەکەرەی کرد.

بۆ ئاسانکردنی ئەم باسە، وامان بەباش زانی بیکەین بە دووبەشەوە:

١- بزوتنەوەی هەستی نەتەوایەتی کوردو هۆکانی.

٢- رۆڵی زانایان و رۆشنبیرانی کورد لە بزوتنەوەی هەستی نەتەوایەتیدا.

لە دوای ئــەوەی دەسـتی كاریەدەسـتانی عوسمــانی بەرامبــەر بــە كــورد ئاشكرابوو، دەسـتیانكرد بـە تێكدانـی ئەمارەتـەكانی كورد یـەك لـەدوای یـەك و هەموو كاروباری ناو ئەمارەتەكانیان خسـتە ژێـر دەسـتی خۆیـان و دەسـتیانكرد بـەزەبرو زەنـگ نواندن بۆ چاوترساندنی كــورد بـۆ ئــەوەی كوردیـش وەكـو میللەتـەكانی رۆژهـەلاتی بالقـان بیر لــە جیابوونــەوە نــەكات و ئــەنجامی ئــەم هەلۆێستە بـەوە گەیشـت كـورد خۆی پـێ نــەگیرێ و هــەولیدا وەكـو میللەتـە رزگاربووەكان هەمان رێبازی ئەوان بگرێتە بەر و ئـەتوانین چۆنێتـی و هـۆی ئـەو بزوتنەوەیە لە چەند خالێكدا دەسنیشان بكەین:-

١- سەندنی باج و سەرانەی زۆرو بێگاری كاریەدەستانی حكومـەت و بـەرتیل خواردنی كاریەدەستانی تورك لەناوچە كورد نشینەكانا.

زوریـەی ئـەو سەرچاوانەی باسی بـاری ئــابووریی ئــەو رۆژانــەی دەولــەتی عوسمانیـیان كـردوە هـەموویان باسـی رەفتــاری كاریەدەسـتانی عوسمــانی، بەتایبـەتی سـەركردەكانی نـاو سـوپایان كردوە كـە لەكوردسـتان بەوپـەڕی بـێ ویژدانیەوە باج و سەرانەیان لە خەلك سەندوەو پلەی ژیانی دانیشتوانی كورد بـە هۆی ئەمەوە لەوپەڕی نزمیدان.

جلیلی لەلاپـەرە ١٦٥یكتێبەكـەیدا سـەرچاوە ٦٣ ئامـاژەی بـۆ كتێبــەكانی (ی.ن.بیریزین) و (ف.ف.ودیتیل) كردوە كە هەریەكەیان باسی سەرانە سەندن و بەرتیلخۆریی كاریەدەستانی عوسمانیـیان كردوە لە كوردستاناو (رادوڤان باڤیچ) لەلاپـەرە ٤٩ی كتێبەكـەیدا سـەرچاوە ٥٩ لەباسـی ئـابووریی كوردسـتانا لــەژێر سـایەی كاریەدەسـتانی عوسمـانبدا كـار گەیشـتبوە رادەیـەك خـەلك بـە تـەواوی ژیانیان لێ تـالْ بـوەو ناچـار بـون بـیر لـەوە بكەنـەوە دژی حكومـەتی عوسمـانی راپەرن بۆئەوەی خۆیان لە جەورو ستەمی كاریەدەستانی تورك رزگار بكەن.

٢- بێجگـە لـە میللـەتی كـورد، میللـەتانی تـری ژێـر دەسـەلاتی عوسمــانی، بەتایبـەتی میللـەتانی نـاو بالقــان دژی جــەورو ســتەمی كاریەدەســتانی تــورك راپــەڕیبوون و دەنــگ و بــاس و هـــەوالی ئـــەو راپەریوانـــە دەگەیشـــتە نـــاو كوردستانەوەو رۆشنبیران و پیاوە ناسراوەكانی كورد دەیان بیستەوە چۆن ئـەو

میللەتانە سەربەستی و ئازادی خۆیان دەسگیربوبوو، کوردیش ئەو هەواڵانە کاری تێکردبوو هەستی نەتەوایەتی کورد لەزۆر شوێنی کوردستاندا پەرەی سەندبوو.

بۆ نموونە هەروەکو (ئەرشاك سفرستیان) لەو باسەیدا لە ژمارە ١ی نیسانی ساڵی١٩٦٠ی گۆڤاری رۆژی نوێدا کە لە سلێمانی دەرچوە، ئەو باسەی سفرستیان لەلایەن عبداللە شاڵیەوە کراوە بە کوردی و لەوباسەدا باسی کارتێکردنی شۆرشی ئیبراهیم پاشای میصری کردوە دژی تورکەکان و کوردیش بە هۆی گەیشتنی هەواڵی ئەوشۆرشە بۆ کوردستان کەوتنە خۆیان و دەستیانکردوە بەجم و جۆڵ و هەواڵی شۆرش و راپەرینی یۆنانیەکانیش دژی حکومتی تورك بە تەواوی دەگەیشتە کوردستان و کوردیش وەکو یونانیەکان بیریان لەوە کردەوە باج و سەرانە نەدەن بە حکومەت و خۆیان ئامادە بکەن بۆ شۆرش.

صلاح بدرالدین لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٣٧ باسی هەڵوێستی هەندێ ئاغاو دەرەبەگی کوردی کردوە کە هاوکار بوون لەگەڵ حکومەتدا بۆ کۆکردنەوە و سەندنی سەرانەو باج و لە ئەنجامی ئەمەدا ووردە بۆرجوازیی کورد کە بریتیبون لە خوێندەوارو رۆشنبیرانی کورد هەستی بەو بارە ناڵەبارەی کوردستانی کردبوو، بەپەرۆشەوە هەواڵی راپەرین و شۆرشی ئیبراهیم پاشای میصری و یۆنانیەکانیان دەبیستەوەو ئەمانە هەمووی بوبون بە هاندەرێکی بەهێز بۆ پەرەسەندنی بێزاری و نارەزایی لە ناوچینەکانی کوردستاندا و هەستی نەتەوایەتی کارێکی وای کردبوو ئەوخوێندەوارو رۆشنبیرانە لەناو جەماوەری کوردا هەستی کوردایەتی ببزوێنن دژی داگیرکەرانی کوردستان.

٣- جەورو ستەمی کاربەدەستانی تورکی طورانی و کوشتار لەناو کوردو ئەرمەنیدا:

لەگەڵ ئەوەشدا تورکەکان بە رواڵەت بوبون بەئیسلام و ئاڵای ئاینی ئیسلامیان هەڵکردبوو، بەڵام دەماری رەگەز پەرستی و لووت بەرزی و خۆبەزل زانین و لەزەت وەرگرتن لە کوشتارو تاڵانی شتێك نەبوون کە ئاینی ئیسلام بتوانێت ئەورەفتارە پر لە درندایەتیەی تورك لە ناوببا و دەماری رەگەز پەرستی کاربەدەستانی تورك بمرێنێت و لە باسەکانی داهاتوودالە کوشتاری کوردو

ئەرمەنی و ئاسووری و میللەتانی تر لەلایەن تورکەوە بە دوورودرێژ ئەو راستیە دێتە بەرچاوو پێویست ناکا لێرەدا دووبارەی بکەینەوە.

جلیلی لەلاپەڕە ١٦٥ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٩٣ چەند نموونەیەکی بۆ دڕندەیەتی کورد باس کردوەو یەکێکی وەکو (بێرزن) لە کتێبەکەیدا باسی سەرکردەیەکی تورکی کردوە (محمد پاشا) کە لەمێرشێکیدا پاش گەڕانەوەی لەسەر دەرگاکانی شووری شارە کاولکراوەکانا ژمارەیەك گوێچکەی بڕراوی کوژراوەکانی دادەنا بۆ ئەوەی ترس بخاتە دڵی کوردەوەو واز لەشۆڕش و یاخی بوون بێنن.

مۆڵتکە لە یاداشتەکانیا هۆی ڕاپەڕینی کوردەکانی خستۆتە ئۆباڵی کاربەدەستانی تورك وەکو رشید پاشاو حافظ پاشا کە بەوپەڕی دڵڕەقی و بێ ویژدانیەوە هەڵس و کەوتیان لەگەڵ کوردا کردوەو باج و سەرانەی زۆرو بێ تامیان لە خەڵك سەندوەو شاری (سعرد) ی هێناوەتەوە بۆ نموونە کە ژمارەی دانیشتوانی ئەوەندە کەم بوبوەوە کە لە (٦٠٠) خێزان تێپەری نەدەکرد کەچی داوای (٢٠٠) کەسیان دەکرد لە خەڵکی شارەکە بکرێن بە سەربازو کار گەیشتە رادەیەك ژمارەیەکی زۆریان ناچاربون ڕایانکردو شارەکەیان بەجێ هێشت.

دوهەم: رۆلی زانایان و رۆشنبیرانی کورد لە بزواندنی هەستی نەتەوایەتیدا

زاناو رۆشنبیرو نوسەرو خوێندەواری هەموو نەتەوەیەك، هەریەکەیان بە پێی تواناو لێ هاتوویی خوی دەتوانی رۆڵێکی گرنگی هەبێ لە خزمەتکردنی وڵات و میللەتەکەی خۆیدا و دەورێکی کاریگەری هەبێ لە بزواندنی هەستی نەتەوایەتی لەناو هاوولاتیەکانی خۆیداو هەریەکێك لەوانە لە قۆناغێکی تایبەتیدا بە هەلگری مەشخەڵ و ئالای میللەتەکەی خۆی دەژمێرێت. لەناو کوردەواریی خۆشمانا گەلێك زاناو مێژوونوس و رۆشنبیرو خوێندەواری لێ هاتوو هەبوەو بەرهەمی بەسوودو بەنرخیان لە پاش بەجێماوەو تا ڕادەیەك توانیویانە کەم تا زۆر شتێك دەربارەی مێژووی بەسەر هاتەکانی سەردەمی خۆیان تۆمار بکەن. بەداخەوە ژمارەی ئەم جورە کەسانە کەم بون و بە شێکی زۆریان خزمەتی زمانی بێگانە و

ئەدەبی بێگانەو مێژووی بێگانەو خزمەتی شارستانێتی و ڕۆشنبیریی میللەتانی تریان کردوەو ژمارەیەکی کەمیان مشووری ئەوەیان خواردوە خزمەتی میللەتەکەی خۆیان و وڵاتەکەیان بکەن و بۆزمانی باوو باپیریان بەرهەمەکانیان تۆمار بکەن.

لاپەڕەکانی مێژووی ئەدەب و زمانەوانی و کۆمەڵایەتی ئەو میللەتانەی دراوسێی کوردبون یا کورد تێکەڵیان بوە یا هاو ئاینیان بوە، ژمارەیەکی زۆری کورد لە خزمەت ئەو میللەتانەدا بوە و بەزمانی ئەوان بەرهەمەکانیان تۆمار کردوە و لەناو کتێب و دەستنوسەکانی ئەو میللەتانەدا بە دەیان ناوی کوردی زاناو شاعیرو مێژوونوس دەبینرێ ئەگەرچی ئیمڕۆ دان بە بوونی ژمارەیەکی کەمیانا دەنرێ کە بەرەگەز کوردبووین و بەو جۆرە خویان و بەرهەمەکانیان بوون بە میراتی ئەو میللەتانەو هیچ حسابێکیش بۆ میللەتی کورد نەکراوە و بێگانەکان، بەتایبەتی ڕەگەز پەرستەکانیان بە هیچ جۆرێك دان بەوەدا نانێن کە ئەوانە کوردبوون.

بێگومان کاتێك میللەتێك دەبێ بەخاوەنی بەرهەمەکانی خۆی کە خاوەن دەسەلاَت و پارە دار بێو دەوڵەتێکی رەسمیی خۆی هەبێت کە بایەخ بدا بە زمانەکەی و مێژووی نەتەوەکەیو بە تۆمار کردنی باری کۆمەڵایەتیو ئەدەبی میللەتەکەی، بەلاَم بەداخەوە کورد لەکاتی خۆیدا هەموو ووزەو توانای خۆی بۆ عالەمی ئیسلامی تەرخانکردوەو ئیجگار کەمتەرخەم بوە بەرامبەر دواڕۆژی میللەتەکەی خۆیو ئیمڕۆ نەوەی ئیمڕۆی کورد باجی ئەو کەمتەرخەمیەی باووباپیرانی ئەداو نەبوونی حکومەتێکی کوردی ڕێگەی بۆ ئەوە خۆش نەکردوە بایەخ بە زمانی رەسمیی ئەو حکومەتە بدرێو ڕێز لە زاناو مێژونووسو شاعیران بەجوڕێکی ئەوتۆ نەگیراوە زەمینەیەکیوا خۆش بکرێ بۆ هاندانی لێ هاتوەکانی کورد بە زمانی خۆیان شت بنووسنو بلاَوی بکەنەوەو بۆ ئەوەی بتوانن بەرهەمەکانیان برەوی پێ بدرێ بە زمانی ئەو میللەتە دەسەلاَتدارانە شتیان تۆمارکردوە کە حکومەتیان هەبوەو پادشاو مەلیکو وەزیرو کاربەدەستانی گەورەیان هەبوویبێت لەوانەی کە دەسەلاَتی پارەداریو بەخشینو دامەزراندنی خەڵکیان هەبوویێت لەو پلەو پایانەدا کە شایانی ئەو کەسانە بوویێ.

لەگـەڵ ئەوەشـدا رووناکبـیرو خوێنـدەوارو ڕۆشـنبیری کـوردی واهـەبوە، ئەگەرچی بەزمانەکەی خۆشی شتی نەنووسیبێت، بەڵام بەو زمانی بێگانەیەی کە پێی نوسیوە توانیوێتی شتێك دەربارەی وڵاتەکەیو هاوولاّتیانی خۆیو مێژووی نەتەوەکەی خۆی تۆماربکات کە ئەمانە شتێك بوون نـەتوانراوە لەلایـەن بێگانـەو دوژمنـانی کـوردەوە دیـزە بەدەرخۆنـە بکرێـن ئەگــەرچی زۆرجـاریش تەقــەلای لەناوبردنیان دراوەو نووسەرەکانیان ڕاونراونو ئاوارەو دەربەدەرکراون.

لەم بەرگی یەکەمەدا، وەکو وەفادارییەك، بە پێویستم زانــی بـەکورتی یـادی هـەندێ لـەو نوسـەرو ڕۆشـنبیرو شـارەزا کوردانـە بکـەم کـە خزمـەتی نەتــەوەی کوردیان کردوە.

بەرلەوەی بچمە سەر باسی ئەو زانـاو مێژونـووسو شـاعیرانەی کـورد، حـەزم کرد بۆچوونێکی ئیمامی غزالی بخەمە پێش چاو کە ماموسـتا هـەژار لـە لاپـەڕەی پێنجەمی ئەو پێشەکیەی بۆ مەلای جزیری تەرخانکردوە باسی کردوە کە ئیمامی غزالی فەرموویەتی :

((دینـی ئیسـلام لەسـەر سـێ سـتوون وەسـتاوە، ئەگــەر خـودا ئـەو سـێ کۆڵەکەیـەی نەدابایـە لەوانـە بـوو ئـەو دینـە تیك بتـەپێ کـە ئــەم سـێ دیرگـە ئەسـتورانەش بریتـی بـون لــە (دینــەوەری)و (ئـامیدی)و (شـارەزوری) کـە (هەرسێکیشیان هـەرکورد بـون). بێجگـە لەوانـە، کـام موسـوڵمانی نـەخوێندەوار هەیە هەرکوێرە سیوادێکی (خەت) هەبێ، ناوی پیـاوی بـەناویانگی وەکـو (أبـن خلکـان)و (أبـو الفیـدا)و (أبـن حـاجب)و (أبـن الصـلاح)و هەرسـێ (أبـن ئەثیر)ەکانی بلیمـەتو سـەدان (أبـن ئـەیوب)ی نەبیسـتبێ کـە هـەموویان کـورد بونو بە عەرەبی نوسیویانە؟؟ کام دەشـتەکیو شـوانە وێڵـەی نـەخوێندەوار لـە هەموو دنیای ئیسلامدا دەست دەکەوێ کە ناوی (أبن سیرین)ی نەبیستبێ جگـە لە زانایانی تـری وەکـو ملاعبداللـەی بێتووشـیو أبـن الحـاجو أبوبکـری مصنـفـو مەلاجامی کە هەموویان بوونە مایەی شانازیی عەرەبـو پێشـڕەوانی موسـوڵمانان (لە دواییدا، لە باسـی شرفنامەدا سـەرنجێکی وردی ـ یوسـف ئـەبکارە ڤیـچ ـ دەخەینە پێش چاو کە باسی ئـەو کوردانـەی کـردوە بەبەرهەمـەکانیان خزمـەتی بێگانەیان کردوە).

١ ــ علی ترموکی :

ئـەمین زەکـی لەلاپـەڕە ٢٣٣ کتێبەکـەیدا سـەرچاوە ٣٢، بــەرگی یەکــەم دا وتویەتی علی ترموکی یەکێك بـوە لـەو دوو مامۆسـتا بـەرزەی ئـەدەبیاتی کۆنـی کورد کە ناویان لە ئەدەبی کوردیدا زۆر بـەرزە. علـی ترموکـی خـەڵکی گوندێکـی زور بچوك بوە (ترموك) لەنیوانی (ماکۆ) و (هەکاری) دا (بەڵام بلەچ شێرکۆ لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ٦٠ وتوویەتی لە ساڵی (١٠٠٠ی کوچیدا) لە گوندێکی نێوان هەکاری و مکس دا لەدایك بوە).

علی ترموکی یەکەم نووسەری کورد بوە دەستوری صرف و نحوی داناوە کـە بوە بە بناغـەی صـرف و نحـوی ئێسـتە و لـە یاداشـتێکیدا باسـی ئـەو گەشـتەی کردوە کە بەهەندێ شوێندا گەڕاوەو ناوی شوینەکانی تۆمار کردوە.

کتێبی دائره المعارف الاسلامیه کە باسـی ئـەو دوو بەرهەمـەی علـی ترموکـی کردوە نەیوتوە ئــەو دوو بەرهەمـە بەنرخـە لـەکوردیدا بـوون، بـەڵام لەوکتێبـەی کـامران بدرخـان و لوسـی پـول مـارگرێت بەجووتـە، بـەناوی (الامثـال الکردیــة) بەفرنسی چاپیانکردوە لەوەدا ترجمەی چەند شعرێکی علی ترموکییان کردوە بە فرنسی و بڵاویان کردوتەوە و لەوەدا دەردەکەوێ ئەدەبی کۆنی میللەتی کورد لە چ پلەیەکی پێشکەوتووی بەرزدا بوە و خاوەنەکەی چ هەستێکی بە سۆزو ناسکی هەبوە.

ئەوانەی لەدەمی کامیران و لوسی پـول مارگرێتـەوە بڵاو کراونەتـەوە وەکـو: (ووشەیەك)، (لاوانی نیشتمان)، (ملوانکەی یاقووت)، (ئەگەر ژیـان خەویوایـە)، دەری ئەخـەن ئـەدەبی کـوردی لـەو سـەردەمەی علـی ترموکیـدا لـە چ پلەیـەکی بەرزدابوە.

دەربارەی ئەو بەرهەمـەی کـامران و لوسـی پـول مـارگرێت کـە ئـەمین زەکـی باسی کردوە، لەبیرم دێ لە ناوەڕاستی ساڵانی چلەکانا ماموستا رفیق حلمی ئەو کتێبەی لە فرەنسیەوە کردبوو بە عەرەبی و منیش لە سـاڵانی پـەنجاکاندا چەند شیعرێکی علی ترموکیـم لـەو وەرگێڕانـەی ماموسـتا رفیـق حلمیەوە کردبـوو بـە کوردی کەوەکو لە بیرم مابێ یەکێکیان ئەو شعرەی (ملوانکەی یاقووت) بوو کـە بەم دێڕە دەستی پێکردبوو:

پەری خان... ووشەی زمانی کوردی هەمووی یاقووتە
ملوانکەیەکت بۆ لێ بهۆنمەوە مەعدەنی ڕووتە

بەڵام ئەودەسخەتەم لەگەڵ هەموو کتێبەکانی ترمدا لەکاتی کۆچڕەوەکەی ساڵی ١٩٩١ دا لە سلێمانی هەمووی لەناو چوو کتێبی باشم لە کیس چوو.

٢ـ مەلای جزیری

دەربارەی مەلای جزیری، ئەمین زەکی لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ٣٢ وتوویەتی ناوی شێخ ئەحمەد بوەو لە شاری جزیرەی ابن عمر لە دایك بوەو لە نیوەی دوهەمی سەدەی شەشەمی هجریدا ژیاوەو بە زۆری لەوە دەچێ لە زەمانی (عماد الدین زەنگی)ی ئەتابکی موصڵی بەناویانگدا ژیابێت و دیوانێکی شعری زور بەرزی بەجێ هێشتوە کە شێوەی زمانەکەی هیچ جیاوازییەکی نیە لەگەڵ زمانی قسە پێکردنی ئێستەی ناوچەی (بۆتان) و بۆ یەکەم جار دیوانەکەی لەساڵی ١٣٢٢ ی کۆچی بەرامبەر بە ١٩٠٤ ی زایین لە (برلین) چاپکراوە و دانەیەك لەو دیوانە چاپکراوە لە کتێبخانەی (الاب انسطاس کرملی) دا هەیە لەبغداد کە ناوەرۆکی شیعرەکانی لەوپەڕی بەرزیدایە. (ئەمین زەکی لە باسەکەیدا نەیووتوە کەی کۆچی دوایی کردە، بەڵام بلەچ شێرکۆ لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ٦٠ وتویەتی مەلای جزیری لە ساڵی ١١٦٠ ی زایینی دا لەدایك بوە) ئەو دیوانی شیعرەی ملای جزیری کە ئەمین زەکی باسی کردوە، ماموستا هەژار ئەو دیوانەی بەناوی (دیوانی عارفی ڕەبانی شێخ ئەحمەدی جزیری کە مشهورە بە مەلای جزیری، بێجگە لە پێشەکیەك کە بۆ ژیانی مەلای جزیری تەرخانکردوە، هەموو شیعرەکانی بە شێوەی کرمانجی خواروو لیکداوەتەوەو لە ساڵی١٣٦١ ی کۆچیدا لە تاران چاپی کردوە.

هەژار لە لاپەڕە ١٥ی پێشەکیەکەیدا باسی دەسخەتێکی کردوە کە علاءالدین سجادی لەباشووری کوردستاندا دیویێتی کە ئەوە دەسخەتە لەساڵی ١٣٢٢ ی کۆچیدا نوسراوەو لەوەدا وتراوە شاعیری بەڕێزی جزیرە هاوزەمانی سوڵتان

محمدی فاتح بوەو بەپێی ئەوە دەبێ لە پیاوە ناودارەکانی سەدەی نۆهەمی کۆچی بووبێ.

هەژار لەلاپەڕە ١٧ی پێشەکیەکەیدا دوویارە ئاماژەی بۆ بۆچوونێکی تری علاءالدین سجادی کردوە کە وتویەتی دەسنووسێکی تری دیوانی جزیریی دەست کەوتوە کەلە ساڵی ١٢٣٨ ی کۆچیدا پیاوی ناودار عبدالقادر ئامیدی نوسیویتی و لەپێشەکیەکەیدا دەربارەی ملای جزیری وتراوە:

((جزیری ناوی ئەحمەدە و فرزەنـدی شێخ محمدە و لەساڵی ١٤٠٧ی زاین لەشاری جزیری بۆتان لە ناو بنەماڵەیەکی هۆزی بوختـی (کەمەبەست بۆتـان ـ بوهتانە) چاوی بەژیان هەڵهێناوەو لای باوکی خوێندویـەتی و بـوە بـە مەلایـەکی شارەزاو گەلێك مەلای پایە بەرزی پێگەیاندوەو هەتا سـاڵی١٤٨١ ی زایـن ژیـاوە بە پیێ ئەمە (٧٤) ساڵ ژیاوەو لەشاری جزیرەدا نێژراوە)).

لەراستیدا ئەمەی علاءالدین سجادی باسی کردوە دەربارەی دەسنووسەکەی عبدالقادر ئامیدی لە گەڵ بۆچوونەکەی بلەچ شێرکۆو ئەوەی ئەمین زەکیدا یـەك ناگرێتەوە دەربارەی ساڵانی لەدایك بوون و کۆچی دوایی ملای جزیری.

بـەلام هـەژار لەلاپـەڕە ٢٢ ی‌پێشـەکیەکەیدا بۆچوونێکـی جیـاوازی هەیـە دەربارەی ساتی ژیانی مەلای جزیری و وتوویەتی:

((ئەگەر ژابا، فون هارتمانی ئەڵمانی (ئەوەی لە ساڵی ١٩٠٤ دا دیوانی ملای جزیری بۆ یەکەم جـار چاپکردووە)، یـا ئـەمین زەکـی و بلـەچ (مەبەسـت بلـەچ شێرکۆ. جلادت بدرخانە))، محمدعلیعونـی و مامۆسـتا علاءالدیـن بەرلـەوەی ژیـن نامەی جزیری بنوسـن، ئەگـەر دیوانەکـەیان بـەووردی خوێندبایـەوە، تـەنیا ئـەو شیعرەی باسی تیرەکانی خان شەرەف بەس بـوە بۆ ئـەوەی بۆیـان دەربکـەوێ مەلا لە چەرخی یازدەدا زیندوو بوە و ئەو گۆڕەی مەلای تیا نێـژراوە ژێرزەمینـی مزگەوتێکە کە خان شرفی جزیری لە پاش هەزارەی کۆچی سازیداوە.

٣ـ فەقێ تەیران

بەپێی لاپەڕە ٣٣٦ ی کتێبەکـەی ئـەمین زەکـی، بـەرگی دوهـەمی سـەرچاوە ٣٢، فەقێ تەیران خـەڵکی (مـاکۆ) بـوە لـە سـاڵانی ١٣٠٧ ی زاین بەرامبـەر بـە ساڵی٧٠٧ ی کۆچی ژیاوە هـەتا سـاڵی ١٣٧٥ ی زایـن بەرامبـەر٧٧٧ ی‌کۆچی،

بەپێی ئەمە دەبێ ماوەی (٦٨) ساڵ ژیابێ، کە بە نازناوی (م.ه) شتی نوسیوە و بڵاوی کردوەتەوە کە ناوەڕاستەکەی (محمد) بوە. فقی تەیران جگە لە ژمارەیەکی زۆری شیعر دوو بەرهەمی زور بەناوبانگی هەبوە. یەکەمیان: (چیرۆکی شێخ سنان زۆرسەرچاوە بە شێخی سەنعان ناویان بردوە)، دوهەمیان (قەولی ئەسپارەش) کە بەشێوەی زمانی ناوچەیی و بەتایبەتی نوسیوێتی. بەلام بلەچ شێرکوە_ جلادت بدرخان لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ٦٠ وتوویەتی فەقێ تەیران ناوی محمود بوەو خەڵکی شاری (مکس) بوەو لەساڵی ١٣٠٢ ی زایندا لەدایك بوەو دوو بەرهەمی شیعری گەورەی هەیە بەناوی (شێخ سنان) و چەند چیرۆکێك بەناوی (چیرۆکەکانی _ برسیسا) لەگەڵ شیعرێکی زۆر بەناوی (وتەکانی ئەسپی رەش) کە مەبەستی (بوراق) بوە (ئەم بوراقە لە زۆر ئەفسانەدا هەیە کە گوایا ئەسپی پێغەمبەر بوە). بێجگە لەوانە بەنازناوی (م.ه) کتێبێکی هەیە دەربارەی صۆفیگەری و (تاکایەتی بوون _ کەلە کتێبە عەرەبیەکەی بلەچ شێرکۆدا ناوی لێنراوە: (وحده الوجود) و لە ساڵی ١٣٧٦ی زایین لەشاری (مکس) نیژراوە.

٤ــ مەلای باطی

ئەمین زەکی لەلاپەرە ٣٣٦یبەرگی دوهەمی سەرچاوە ٣٢ دا ، دەربارەی مەلای باطی وتویەتی خەڵکی گوندی (باطی) بوە لە لیوای حەکاری و ناوی ئەحمەد بوە وەلەنێوان ساڵانی٨٢٠ ی کۆچی بەرامبەر بە ١٤١٧ زاین و ٩٠٠ کۆچی بەرامبەر بە ١٤٩٥ زایین ژیاوە (بەپێی ئەو بۆچوونەی ئەمین زەکی دەبێ (٨٠) ساڵ ژیابێت).

مەلای باطی دیوانێکی شیعری هەیە و جگە لەو دیوانە بە شیعرێکی دورو درێژ باسی لە دایك بونی پێغەمبەری کردوە بە شێوە زمانی کرمانجی و (فون لوك) وێنەیەکی ئەو شیعرەی بلاوکردۆتەوە. محمد علی عونی کە وەرگێڕی کتێبەکەی ئەمین زەکی‌یە بۆ عەرەبی، لە پەراوێزی لاپەرە ٣٧٧ دا وتویەتی شیعرەکەی مەلای باطی لەساڵی ١٣٢٤ یکۆچیدا لەلایەن (کردی زادە ئەحمەدرامن)ەوە لە قاهرە چاپکراوە.

ئەحمەد رامز یەکێك بوە لەو کوردانەی لە (رواق الاکراد) ی جامعەی ئەزهەردا بوە دەربارەی ساڵی کۆچی دوایی مەلای باطی بلەچ شێرکوە لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ٦٠ وتویەتی لەساڵی ١٤٩٠ دا کۆچی کردوە کە ئەمە لەگەڵ ئەوەی ئەمین زەکیدا یەکناگرێتەوە و وتویەتی ساڵی ١٤٩٥ کۆچی دوایی کردوە.

٥ـ ئەحمەدی خانی

ئەحمەدی خانی یەکێك بوە لە شاعیرە هەرەبەرزەکانی کوردو ڕۆڵی ئەو شاعیرە مەزنە ئەوەندە گرنگە لە ڕووی ئەدەب و مێژوو و بزواندنی هەستی نەتەوایەتیدا، بە ماموستای قوتابخانەی شیعری نیشتمانپەروەرێتی دەژمێررێ‌ کەم شاعیری دوای خۆی هەیە باسی ئەو شاعیرەی نەکردبێ و پێڕەوی ڕێبازەکەی ئەوی نەگرتبێتەبەر.
لەراستیدا رۆڵی ئەحمەدی خانی شاعیری لێهاتوو شارەزاو ئاگادار بە بارودۆخی سەردەمی خۆی و پێش خۆی و تەنها هەر بریتی نەبوە لەو هەستە ناسکەی لەشێوەی شیعردا هۆنیویەتەوە، بەڵکو مرۆڤێکی شارەزا بە مێژووی گەل و وڵاتەکەی خۆی بوە ئاگاداری باری کۆمەڵایەتی و سیاسی میللەتەکەی خۆی بوە و بەکێش و ترازووی بیرو باوەڕوو بۆچوونی خۆی روو داوەکانی هەڵسەنگاندوەو رەخنەی لە هەموو نالەباری و دواکەوتنی میللەتەکەی گرتوەو شعرەکانی بوون بە زنجیرەباسێکی مێژوویی گرنگ بۆ ئەوەی سەردەمی خۆی و دوای خۆی و مەلحەمەی مەم و زینەکەی ئەگەرچی شێوەی دەرەوەی بریتی بوە لە مەلحەمەیەکی دڵداری بەڵام کۆرەپانی مەلحەمەکەی ئەوەندە فراوان و پان و بەرین بوە جێگەی هەموو شتێکی تیادا کردوەو شیعرەکانی بریتین لە زنجیرەیەك رووداوو شیکردنەوەی بەسەرهاتەکانی پێش خۆی و سەردەمی خۆی و بە دڵێکی پڕ لەخەم و خەفەتەوە گلەیی و نارەزییەکانی خۆی ئاشکرا کردوەو دۆخی میللەت و وڵاتەکەی لەگەڵ دوخی میللەتان و وڵاتانی تردا بەراورد کردوەو رەخنەی توندوتیژی لە دەسەڵاتداران و سەرکردەکانی کورد گرتوە و هاواری کردۆتە میللەتەکەی و داوای لەسەرکردەکان کردوە دەسبەرداری رێبازی کۆن بن و بچنە سەر ڕێبازی ئەو ڕاستە رێگەیەی میللەتانی تر گرتبویانە بەرو خۆیانیان رزگار کردبوو.

لەراستیدا ئەو دروشمانەی خانی لە شیعرەکانیا بەرزی کردبوونەوە بوبوو بە مەشخەڵێکی نەکوژاوە بۆ شاعیران و رووناکبیران و نیشتمانپەروەرانی کوردی دوای خۆی و بوبوو بە مامۆستای ئەو قوتابخانەیەی دەیان شاعیر لەو قوتابخانەیەیدا شاگرد بوون وەکو حاجی قادری کۆیی و پیرەمێرو شاعیرانی تری وەکو ئەوان کە شیعرەکانی خانی لە شیعرو بەرهەمەکانیانا بە ئاشکرا رەنگی داوەتەوە.

دەربارەی ئەحمەدی خانی جلادت بدرخان (بلەچ شێرکوە)لە لاپەڕە ٣٢ ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٦٠ وتوویەتی ئەحمەدی خانی ئەوزاناو شاعیرە دلدارەیە کە لە عەشیرەتی (خانیان) بوەو خاوەنی (مەم وزینە) کە کەلە ریزی ئەلیادەی هۆمیرۆس دەژمێرریێو لە کوردیدا وێنەی نیە.

خانی ئەو کتێبەی لە ساڵی١٥٩١ زاییندا لە شاری بایەزید تەواو کردوەو لەساڵی ١٦٥٢ ی زایندا کۆچی دوایی کردوەو بەتەنیشت ئەو مزگەوتەوە نێژراوە کە خۆی لە شاری بایزیددا دروستی کردبوو. ئەمین زەکی لەلاپەڕە ٣٢٧ ی بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٣٢ باسی بەرهەمە بەرزەکەی خانیی بەناوی (داستانیمەم و زین) ناویردوە کە بۆ یەکەم جار لەساڵی ١٣٤٠ کۆچیدا - ١٣٣٨ع لە ئەستەمبولٚ چاپکراوە و جگە لەوداستانە قاموسێکی عەرەبی کوردیشی هەبوە بە ناوی (نوبهار - نوبار) کەلەساڵی ١٠٩٤ ی کۆچیدا لەلایەن یوسف ضیاء بەگەوە چاپکراوەو گەلێ شیعریشی هەبوە بە زمانەکانی عەربی و تورکی و فارسی (وەرگێڕی کتێبەکەی ئەمین زەکی— محمدعلی عونی لە پەراوێزی ئەولاپەڕەیەدا وتوویەتی ساڵی ١٠٩٤ ی کۆچی ساڵی چاپکردنی نوبهار نەبوە، بەڵکو ساڵی تەواوکردنی نووسینی بوە لەلایەن خانیەوە).

دەربارەی ژیانی ئەحمەدی خانی و ساڵی لەدایك بوونیو کۆچکردنی هەندێ جیاوازی هەیە لەنێوانی ئەو سەرچاوانەدا باسیانکردوە.

ئەمین زەکی وتویەتی لەنێوان ساڵانی ١٠٠٠_ ١٠٦٣ کۆچی بەرامبەر بە ١٥٩٢- ١٦٥٣ ی زایینی ژیاوە (لەمەی ئەمین زەکیدا ساڵی ١٦٥٣ ی زاینەکەی بەرامبەر بە١٠٦٣ کۆچی یەك ناگرێتەوە چونکە بەپێی حسابی هجری (٦٣) ساڵی هجری ژیاوە بەلام بەپێی حسابی زاین (٦١) ساڵ ژیاوە کە دوورن لە یەکترییەوە). دوکتۆر جمال نەبەز لەلاپەڕە ٥٨٥ ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٣١

وتویەتی خانی لەنێوان سالآنی (١٦٥٠ ز - ١٧٠٦ز) دا ژیاوە بەپێی ئەمە خانی تەنها (٥٦) سالْ ژیاوە.

جلادت بدرخان (بلەچ شێرکوە)لە کتێبەکەیدا، سەرچاوە ٦٠ لەلاپەرە ٣٢دا وتویەتی خانی لە سالّی ١٧٠٩ زایندا کۆچی دوایی کردوە (باسی سالّی لەدایکبونی نەکردوە). لە کتێبی (تأريخ مشاهير الاكراد) جلداول - تألیفی بابا مردوخ روحانی شیوا چاپی تاران سالّی ١٣٦٤ کۆچی لەلاپەرە ٢١٢دا وتویەتی خانی لەسالّی ١٠٦١ کۆچی بەرامبەر بە١٦٥٠ ی زاین لە دایك بوە علاءالدین سجادی لەلاپەرەکانی ١٨٩ـــ١٩٤ ی مێژوی ئەدەبی کوردی کە باسی ژیانی خانیی کردوە وتویەتی خانی لە سالّی ١١١٩ یکۆچیدا، کۆچی دوایی کردوە (علاءالدين ئەمەی لەوەوە وەرگرتوە کە بەحسابی ئەبجەد بەعەرەبی ووتراوە: (طار خاني الى ربّه) کە بە حسابی ئەبجەد سالّی ١١١٩ ی کۆچی دەگرێتەوە. لام وایە راسترین سەرچاوە دەبێ ئەوسالە بێ کە خانی خۆی لە سێ شیعریدا باسی ژیانی خۆی کردوە کە هەژار لە لاپەرە٢١٧ ی کتێبەکەی ئەحمەدی خانیدا چاپ کراوە کە ئەوسێ شیعرەش بریتیە لە:

خەططێ تەیە سەرنویشت و سەرمەشق	سیە سالە خەطێ خەطا دکەت مەشق
لەورا کو دەما ژ غەیب فەك بو	تەئریخ هەزارو شیست و یەك بو
ئیسال گەهیشتە چلل و چاران	وی پێشرەوێ گوناهکاران

بەپێی ئەمە کە وتویەتی لە سالّی ١٠٦٨ دا تەمەنم گەیشتوەتە چل و چوار، دەبێ ئەحمەدی خانی ١٠٦١ ـ ٤٤ = ١٠١٧ ی کۆچی لە دایك بوویێت. هەژار لە لاپەرە ٣٦٤ دا ئەو سێدێرەی بەم جۆرە کردوە بە شێوەی کرمانجی خواروو (بابە موکریانی):

بەد خۆم و لەراستە خۆم چکوسم سێ سالە گوناهی خۆم دەنوسم گەر هاتە سەر زەوی مەرێك بو مێژو لە هەزارو شیست یێك بو ئێستە بەتەمەن چل و چوارم پێشەنگی بەرەی گوناه کارم هەژار خۆی لەلاپەرە ٢٢٥ یکتێبەکەی خانیدا وتویەتی:

((خانی ناوی ئەحمەدە کوری ئەلیاسە، سالّی ١٦٥٠ ی زایین لەدایك بوە و لەتەمەنی (٥٨) سالّیدا لە بایەزید مردوە (کەبەپێی ئەم بۆچوونەی هەژار دەبێ

خانی لە ساڵی ١٦٥٠ + ٥٨ = ١٧٠٨ زاینی لە دایک بوو بێت). بێجگە لەو بەرهەمانەی ئەحمەدی خانی کە لەوسەرچاوانەدا باسکراون، مامۆستا محمد علی قرەداغی بەناوی (مژدەی نۆزینەوەی یوسف زلێخای ئەحمەدی خانی) لەلاپەڕە ١٢ ی گۆڤاری ڕەنگینی ژمارە ٩٤ ی ساڵی ١٩٩٦ باسی ئەو چیرۆکی یوسف زلێخایەی بڵاوکردوەتەوەو بە پێی باسەکەی ئەو بریتییە لە (١٤٠) لاپەڕە کە ئەمەی خوارەوە فۆتۆکۆپی بەرگەکەیەتی:

کتاب یوسف زلیخا علیه السلام

وبه بسم الله الرحمن الرحیم نستعین

سەر دفتری جملە کتابان ∴ قط نابد کو نابە ناڤ سبحان

حقا او وخالقیمە غفار ∴ بێمزن بعاصیو گنەکار

ای شمس منیر عالم آرای ∴ چون افلاکان ز بو تە سیری

خورشید ز بو تە کو ویذان ∴ واللە قسم نوی سرو ربیان

باری تو کوی ختیم مختار ∴ اسرار کرن ز بو تە اظهار

اسمیتە

(یوسف زلیخا)

مامۆستا هەژار کارێکی زۆر گەورەو باشی کرد پاش ماندووبونێکی زۆر مەم و زینەکەی ئەحمدی خانیی ئامادە کردوە لەلایەن (أنستیتوتی پاریس)ەوە لە ئیتاڵیا چاپکراوە لە ساڵی ١٩٨٩ داو ووشە گرانەکانی لە شێوەی کرمانجیەوە کردوە بەکرمانجیی خواروو لە پاشکۆی دیوانەکەی مەم و زینی خانیدا هەموو دێرە شعرەکانی مەم و زینی کردوە بە کرمانجیی خوارو (شێوەی موکریانی بوترێ باشترە)، هەرچەند من لەگەڵ ئەوەدا نیم شعری کوردی لە شێوەیەکیەوە بکرێ بە شێوەیەکی تر چونکە وەرگێڕ هەرچەندێك شارەزاو لێ هاتووش بێ بڕواناکەم بتوانێت پڕبەپڕی مەبەستەکانی ئەو شیعرانە وەرگێڕێ بۆ شێوەیەکی تر.

هەژار لەپێشەکییەکەدا ئەم چەند سەرنجەی خوارەوەی تۆمارکردوە دەربارەی چاپەکانی مەم وزین لەلایەن ئەو کەس و دەزگایانەی بایەخیان بەوبەرهەمە گرنگە داوە ئێمەش لێرەدا سەرنجەکانی مامۆستا هەژار هەروەکو خۆی پێشکەش دەکەین کەلە لاپەرە ١٤ ی پێشەکیەکەدا باسی ئەوەی کردوە چوار مەم وزینی چاپکراوی بەراورد کردوەو سەرنجەکانی خۆی دەربارەی ئەو چاپانە بەم جۆرەن:

١- چاپی هەولێری مام (گیو)، هەندێ رەخنەی لێ گرتوەو لەبەرئەو هۆیانەی باسیکردون ووتویەتی وازم لەوچاپانەی ئەو هێنا.

٢- مەم وزینی چاپی مۆسکۆکە خانم (سیدا رودینکو) لەساڵی ١٩٦٢دا بەراسپاردەی ئەکادیمی علومی یەکێتی سۆڤێت (نشرخانا ئەدمبیاتا رۆژهەلاتی) بەشێوەی خەتی عارەبی دەگەڵ وەرگێڕاوی روسی و پێشخەبەرێك چاپ و بلاوی کردوەتەوەو لە پەراوێزەکانا دەردەکەوێ لەبەر چەند نوسخەیەکدا نووسراونەتەوەو دوویەیت لەمەدا هەبوون کە لەوەی (حەمزە) دا نەبوون.

٣- چاپی (حەمزە): لە پێشەکیەکەیدا نوسراوە: (مایسی ساڵی ١٣٣٥ ی کۆچی کەبەرامبەر بە ساڵی ١٩١٩ ی زاینی لەدواییەکەشیا تیا نوسراوە: (ئەو کتێبا کو مەژێ أستنساخ کری، ساڵا ١١٦٥ عزیز کوری شێرمام زیدی نڤیسی بوو). بەو پێیە دەبێ ئەو نوسخەیە پاش شەست ساڵ دوای دەسخەتەکەی خانی خۆی نوسرابێت. ئەو (حمزە) یە

لەسالآنی ۱۹۱۸ و ۱۹۱۹ دا سەرپەرشتی چاپخانەی (نەجمی أستقبال) ی کردوە لەشاری ئەستەمبولداو لە سالی ۱۹٥٦ لەشاری (قامشلی) کۆچی دوایی کردوە.
٤- مەم وزینی بە لاتینی چاپکراوی ماموستا محمد ئەمین بوز ئەرسلان، سالی ۱۹٦۸ لە تورکیا بەوەرگەڕاوی تورکیەوە لە چاپی داوەو وتویەتی سالی ۱۹٥۸ لە شاری شامیش بە پیتی عەرەبیش چاپی کردوە، بەلام هەژار وتویەتی نە ئەومم دیوەو نە لە کەسیشم بیستوە (تۆ بلێی لای ماموستا محمد ئەمین بوز ئەرسەلان نوسخەیەك لەوە دەس بکەوێ؟).

٦ــ مەلا مەحمودی بایزید

دوکتۆر کمال مەزهەر لەو باسەیدا کە بۆ پێشەکیی شرفنامە وەرگێڕاوەکەی هەژاری نوسیوە لە لاپەڕە ۱٦۸، وتوویەتی مەلا مەحمودی بایزید لە کوتایی سەدەی هەژدەدا لە دایك بوە و لە سەرچاوە ۳۸ دا لەلاپەڕە ۱۲٦ دا دوکتۆر کمال سالی لە دایك بوونەکەی مەلا محمودی بایزیدی دەسنیشانکردوەو وتویەتی لە سالی ۱۷۹۷ ی زاین لە دایك بوە لە ناوچەی بایزیدی باکوری کوردستان و جگە لە زمانی کوردی، عەرەبی و تورکی و فارسیشی باش زانیوە و بۆ ماوەیەکی دورودرێژ نەك تەنها هەر لە بایزیددا بەلکو لە هەموو کوردستانیشدا مەلایەکی بێ هاوتا بوەو لە ناو کوردەواریدا وەك زانایەکی ئاینی و مامۆستایەکی لێ هاتوو ناوبانگی دەرکردوەو گەلێك بەرهەمی شاعیرانی تورك و عەجەمی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و لە مەیدانی لێکولینەوەی زمانیشدا بەرهەمی زۆر هەبوە بە تایبەتی دەربارەی (ڕێزمان)و شارەزای دابوو نەریت و مێژووی کوردیش بوە.
(جابا = ژابا) کە لە سەر داخوازیی رۆژهەلاتناسەکانی (پیتە بۆرگ) کەوتبوە بایەخدان بە کوردناسین، پەنای بردۆتە بەر مەلا محمودی بایزید و بەیاریدەی ئەو توانیبوی گەلێك دەسنوسی نایاب و کەرستەی زانستی بۆ مۆزەخانەی ئاسیایی لە پترسبرگ (پینە بورگ) کۆ بکاتەوە. لەسەر داخوازی ژابا، مەلا مەحمود ژمارەیەك کتێبی دانا کە دەسنووسی هەموویان کەوتە لای ژابا و بەشی زۆری ئەو دەسنووسانە لە دەزگا زانستیەکانی لیننگرادا هەلگیراون و (رۆدنکۆ) باسی کردون و وتویەتی ئەتوانم بەوپەڕی دلنیاییەوە بلێم گەلی کورد

لە پاراستنی گەلێك لایەنی بەنرخی سامانی روناکبیریدا هەتارادەیەکی زۆر قەرزاری مەلا مەحمودی بایزیدەو ئەگەر هاوکاری ئەوو (ژابا) نەبوایە تا ئێستەش بەشێکی بەنرخ لە گەنجینەی ئەدەبی کوردی سەدە ناونجیەکان نەدەزانرا.

لەو بەرهەمەیدا (عادات و رسوماتنامه طوایف اکراد و ئوصول و نظامات کوردی، کەلەسالی ١٢٧٤ کۆچی بەرامبەر بە ١٨٥٨ ـ ١٨٥٩ زاین لە نوسین بۆتەوە، رۆدنکۆ لەسالی (١٩٦٣) دا لە مۆسکۆ کردویەتی بە روسی و وەکو لەپێشەکیەکەیدا باسی کردوە بریتی بوە لە (٢٠٢) لاپەرە.

هەرچەندە ئەم کتێبە بێ هەڵە نیە، بەتایبەتی لەسەرەتادا کە باسی رەگەزی کوردی کردوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سەرچاوەیەکی بەکەڵکە بۆ مێژوونووس چونکە باسی ژیانی کۆمەلایەتی و ئابوری و کۆچەرێتی و بازرگانیو سەندنی باج و سەرانەو سوودو سەلەم و دەسەلاتدارێتی تیادا کردوە جگە لەم کورتە باسەی ژیانی بایزیدی، لەباسی شرفنامە و لەباسی شۆرشی بدرخان پاشاشدا باسی رۆلی مەلا محمودی بایزید تەواو دەکەین و پێویست ناکا لێرەدا باسیان بکەین.

٧ــ یوسف ضیاءالدین پاشا خالدی

لەباسی ئەحمەدی خانیدا ئاماژەمان بۆ کتێبەکەی ئەمین زەکی کردوە کە وتویەتی قاموسەکەی خانی (نوبهاربچوکان) لەسالی ١٠٩٤ ی کۆچیدا لەلایەن یوسف ضیاءالدین بەگەوە چاپ کرابوو.

ئەحمەدی خانی دەربارەی ئەو قاموسەی خۆی لە نوبهاردا وتویەتی: ئەم قاموسە تەنها هەر بۆ متأدبین نیە (کە مەبەستی ئەدەب دۆستان و شارەزایانی ئەدەبە)، بەڵکو بۆ مندالأنی کوردە. یوسف ضیاءبگ لە کتێبەکەیدا (الحمیدیە) وتوویەتی: تەنها هەر ئەم چەند ووشەی ئەحمەدی خانی هەروەکو پەندو وشەی نەستەق وایە.

دەربارەی پلەو پایەی یوسف ضیاءالدین هەروەکو دوکتۆر جلیلی جلیل لەسەرچاوەی ٥٥ دا ئاماژەی بۆ لاپەرەکانی (٥٤٥ــ٥٤٩) ی کتێبی (journal fisiqne ixeric.t.2) کردوە کەلەو کتێبەدا (ڤیلچێڤسکی) دەربارەی

هەڵسەنگاندن و نرخاندنی یوسف ضیاءالدین وتوویەتی: ((یوسف ضیاءالدین خالیدی پاشا خالیدی بەیەکێك لە گەورەترین شخصیاتی کورد دەژمێرێو یەکێك بوە لەوانەی جگەلە زمانی کوردی لەزمانی عەرەبیشدا شارەزاییەکی تەواوی هەبوە.

بلاویونەوەی (هدیە الحمیدیە) ی لەناو ناسراوانی کوردو رۆشنبیراندا دەنگێکی زۆری داوەتەوەو بەسەرکەوتووترین کتێب دانراوەو رۆژنامە ئەورووپاییەکانیش بە هەمان شێوە باسیان کردوە)) میر بصری لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ٢ لەلاپەرە ٦٢ دا وتوویەتی یوسف ضیاءالدین لە نێوانی ساڵانی ١٨٤٢ _ ١٩٠٦ دا ژیاوە.

لەلاپەرە ٣ ی ژمارە ٣ ی رۆژنامەی کوردستان رۆژی ٧ ی مایس ١٣١٤ ی کۆچی کە لە قاهرە دەرچوە باسی چۆنیەتی دەرچوونی (هدیە الحمیدیە) کردوە، حەزمکرد بەشێوە کرمانجیەکەی چۆن بلاوکراوەتەوە هەروا بە ئیملاکەی خۆی پێشکەشی بکەم:

((هن خالدی هنە لقدسا شریفین یك ژئان خوی فضل وکرم شێخ یوسف ضیاءالدین، خدی عمروی درێژو علم وی زێدە بکە، بری شش سالا (کەبەپێی ئەمە ساڵی ١٣٠٨ کۆچی دەگرێتەوە) کتێبێك چێکر بەناف فێ کتێبی (الهدیە الحمیدیە فی اللغە الکردیە) یە. أف کتێب بحثا قواعدێن عزمان کرمانجی دکە لغاتێن کرمانجی حمی گهاندنە هەف فی کتێبدە نفیسی‌یە مالاوی ئاڤا أساسك ژعزمان کرمانجیا رە دانی. أز هیفی دکم کو علماو میرو پادشاێێن کردا ژڤێ کتێبی پیدابکن گلك کتێبێك قنجە علمایێن کردارە لازمە کو أو ژعزمانێن خوە تیشتکی بنڤیسن)).

ناوی نوسەرەکە لە رۆژنامەکەدا نیە، وادیارە ئەبێ هی مقداد مدحت بدرخانی سەرنوسەری رۆژنامەکە بێ. دەربارەی (الهدیة الحمیدیة)؛ دوکتۆر جلیلی جلیل لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٥٥ وتوویەتی ئەو کتێبە لەلایەن یوسف ضیاءالدینەوە ئامادەکراوە لە ساڵی ١٨٩٢ ی زاینیدا چاپکراوە کە بەپێی ئەمە بەرامبەرەکەی ساڵی ١٣٠٠ ی کۆچی دەگرێتەوە کە لەگەڵ ئەوەی رۆژنامەی کوردستاندا یەك ناگرێتەوە کە لە ساڵی ١٣٠٨دا چاپکراوە.

دەربارەی هۆی ناونانی ئەو کتێبە بە (الهدیة الحمیدیة) وە، جلیلی ئەڵێ ئەوەی لەو رۆژانەدا رێگەی بۆ چاپ کردن و بڵاوکردنەوەی ئەو کتێبەی دلوە (کە بە عربیو کوردی کرمانجی ژوروو بوە) ئەوەبوە لەو رۆژانەدا خلیفەی عوسمانی سوڵتان عبدالحمید بوە و کتیبەکەی بەناوی ئەوەوە بڵاو کردۆتەوە. دەربارەی ئەوە مامۆستا نجم مەلا لەلاپەڕە ٢١ ی ژمارە ١٢ ی گۆڤاری رۆژی نویێ ساڵی ١٩٦٠ کە لەشاری سلێمانی دەرچوە باسێکی دەربارەی ئەوکتێبی (الهدیة الحمیدیة) یەوە بڵاوکردۆتەوەو وتوویەتی دوورنیە ئەو کتێبە ئەگەر ئەو عنوانەی لە سەر دانەنرایە کە ناوی سوڵتان عبدالحمید بوە لەوانەبوو رێگە بە چاپکردنی نەدرایە.

وەکو دوکتۆر جلیلی لەسەر چاوە ٥٥ دا باسی کردوە ئەو کتێبە بریتی بوەلە (٣٠٠) لاپەڕە کە بە زیانی عەرەبی باسی دەستووری زمانی کوردی کردوە لەگەڵ شیعرە کلاسیکیەکانی ئەحمەدی خانی و باسی چەند بەشێك لەو قاموسە شیعرییەی ئەحمەدی خانی کە بەناوی نوبهارەوە نوسیبوی، لەگەڵ ئەو قاموسە کوردیە ـ عربیەی محمدعبدالهادیٚ و حاجی محمدنوری و محمدعاصم و أبومسعودزادە علاءالدین دایان نابوو، جگە لە هەندێ لە شعرەکانی (محمودخزنی خالدنقشبندی) و ئەو کتێبەی یوسف ضیاءالدین بەرهەمێکی زور بەنرخ و کەرەسەیەکی سوود بەخش بوە بۆ ئەوانەی ویستبویان شارەزای زمان و ئەدەبی کوردی بېن.

یوسف ضیاءالدین لە الهدیة الحمیدیەدا دەربارەی بایەخدان بەزمانی کوردی ووتوویەتی: ((فێربوون و زانینی زمانی کوردی کلیلی شارەزابوونی کوردە و هۆی نزیکبوونەوەیە لەو میللەتە)). بەر لەوەی بچینە سەرباسی زانای مێژوونووسی کورد لە خوارەوە ناوی هەندێ لەو شاعیرو نووسەرانەی بەر لەمە سەرچاوەکانی وەکو ئەمین زەکی و دکتۆر کمال مەزهەر وجلیلی باسیان کردون ناوی چەند شاعیرو نوسەرێکی تر بەکورتی ئەخەینە پێش چاو کە ئەمین زەکی لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ٣٢ وبلەچ شێرکوە لە سەرچاوە ٦٠ دا باسیانکردوون کە بریتین لە:

١- ئیسماعیل بایزیدی، لەساڵی ١٦٤٥ ی زایندا لەدایك بوەو لە شیعرو نوسینەكانیا پێڕەوی ئەحمەدی خانی كردوە و قاموسێكی بچووكی كوردی و عربی و فارسی داناوە بەناوی (گلمزار).

٢- شریف خانی هەكاری ـ ساڵی ١٨٦٩ لە جۆلە مێرگ لە دایك بوە.

٣- مراد خان ـ خەڵكی بایزید بوە و ساڵی ١٧٣٧ لەدایك بوە.

٤- ملایونسی (هلكاتینی) نووسەری سێ نامەی بەناوبانگە كە بریتین لە: (تصریف) و (ظروف) و (تركیب) بەزمانی عەرەبی.

ئەوەی جێگەی داخە، ژمارەیەكی ئێجگار زور لە زانایان و شاعیران و مێژوونوسان و پیاوی ئاینی كورد لە ژیانیانا هەرچەندە كوردبوون و سەرچاوەكان بەكورد ناویان تۆمار كردوون، بەڵام بەزمانی خۆیان شتێكیان نەنوسیوەو بەشێكی زۆریان كوردستانیان بە جێ هێشتوەو ڕوویان كردوەتە وڵاتانی ئیسلام و هەر لە موصڵ و بەغداو شامەوە هەتا قرطبەی ئەندەلس چوون و لە خزمەت كاربەدەستان و دەسڕۆیوانی ئەو وڵاتانەدا خزمەتی زمانی بێگانەیان كردوە و هیچ بەرهەمێكیان لەپاش بەجێ نەماوە دەربارەی میللەتەكەی خۆیان و وڵاتەكەی خۆیان و زمانەكەی خۆیان.

بۆ نمونە كتێبی (تأریخ مشاهیر كرد ـ عرفا، علماء، أدبا، شعرا نووسینی بابامردوخ روحانی شیولـ چاپی تاران ساڵی ١٣٦٤ كۆچی، تەنها لە بەرگی یەكەمیا پتر لە ٦٠٠ـ٧٠٠ مێژوناس و زمان زان و شاعیرو ئەدیب و نووسەری كوردی تیادا باس كراوە لەگەڵ ژیانیاناو ناوی بەرهەمەكانیان بە زمانەكانی بێگانە وەكو عربی و فارسی و توركی، حەزمكرد لێرەدا كورتە باسی هەندێكیتان بخەمە پێش چاو كە لەكتێبی ناوبراودا بلاونەكراوەتەوە بۆ ئەوەی بزانرێ نووسەران و شاعیران و مێژوونووسانی كورد بێجگە لە ژمارەیەكی كەمیان نەبێ ئەوانیتر چەند كەمتەرخەم بون بەرامبەر بە میللەت و وڵاتەكەی خۆیان.

١- ابو اسماعیل قالی ملازكردی، ساڵی ٢٨٨ كۆچی لە شاری دیاربكر لە دایك بوە وپاش ماوەیەك كۆچی كردوە بۆ موصڵ و بغداد و لە ئەنجامدا لە (قرطبە) گیرساوەتەوەو لەوێ بوە بە مامۆستا لە یەكێك لە مزگەوتەكانی قرطبە و گەلێك باس و كتێبی بە عرەبی نوسیوە.

٢- ابونصر احمد سليكى ملازكرد: شاعيرو نووسەرو بوە وزيرى ابونصراحمد كورى مروانى حاكمى ديارېكربوە سالْى ٤٢٧ كۆچى مردوە و لەگەلْ ابوعلاء معريدا چاويان بەيەكتر كەوتوە.

٣- ابن الاثير سالْى٥٥٨ لە جزيرە لەدايك بوە و سالْى ٦٣٧ لە بغداد كۆچى دوايى كردومو ماوەيەك لە بارەگاى صلاح الدين ايوبيدا خزمەتى كردوە كە يەكيكە لە ميْژوو نوسە بەناوبانگەكان.

٤- حسام الدين على بدليس ـ لەزاناكانى بدليس بوە بە عربى كتێبێكى نوسيوە بەناوى (جامع التنزيل و التاديل) كە پێنج جلد بوە و كتێبێكيش بەناوى (الكنز من بيان مقامات الصوفى).

٥- كمال الدين حكيم بدليس ـ زور نزيك بوە لە كۆشكى سوڵتانەكانى عوسمانى و ناق قوينلى. گەلێك بەرهەمى شيعرى هەبوە بە عربى و فارسى و توركى.

٨- شرفخانى بدليسى

هەروەكو چۆن ئەحمەدى خانى بە مامۆستاى قوتابخانەى شيعرى نەتەوايەتى كورد دەژمێررێ، شرفخانيش بەيەكەم مێژوونووسى كورد دەژمێررێت. بەشێكى زۆرى مێژوونووسان، لەوانەى كەويستويانە دەربارەى مێژووى رابوردوى كورد بنوسن زوريەيان سوديان لەو بەرهەمەى شرفخان وەرنەگرتبێت. لەباسى ئەمارەتەكانى باكورى كوردستاندا، لەئەمارەتى بدليسدا كورتەباسێكى ژيانى شرفخانمان لە زمانى خۆيەوە وەرگرتوە كە لە شرفنامەدا باسى كردوە، بۆيە پێويست ناكا لێرەدا دووبارەى بكەمەوەو يەكسەر دەچمە سەرباسى بەرهەمە بەنرخەكەى كە (شرفنامە)يە.

ئەوى راستى بێ، ئەگەر ئەوكارەى شرفخان نەبوايە كە بەوردىو بە دوورودرێژ گەلێك باسى گرنگى مێژوويى و ژيانى گەورە پياوانى پێش خۆى و سەردەمى خۆى تۆماركردوە، بێگومان زۆرشت لە كيس دەچوو بێ ئەوسەرچاوەيە نەدەتوانرا بەرپەرچى ئەودرۆو دەلەسانە بدرێتەوە كە دوژمنانى كورد بۆ كورديان هەڵدەبەست، ئەگەرچى هەندێ جار دوژمنانى كورد دەرفەتى ئەوەشيان بۆرەخساوە هەندێ لەو چيرۆك و ئەفسانانەى درابوونە پاڵ نەتەوەى كورد و

شرفنامه لێیان دواوەو تۆماری کردون بیانکەن بەبەڵگە بۆ زراندنی مێژووی کورد ئەگەرچی شارەزایانی کارامەو لێهاتوو زوریەئاسانی دەتوانێ ئەو جۆرە چیرۆك و ئەفسانانە بە چاوێکی گومانەوە سەیر بکاو بیخاتە ریزو خانەی ئەو هەزاران چیرۆك و ئەفسانە بێسەرەوبەرانەی دراونەتە پاڵ میللەتانی تریش. بەرلەوەی بچمە سەر باسی ناوەڕۆکی شاکارەکەی شرفخان، بە پێویستم زانی ئەم چەند دێرەی مامۆستای مێژوونووسی کورد ئەمین زەکی بخەمە بەرچاو کە دەبارەی شرفخان نوسیوێتی هەروەکو لە لاپەرە ٢٠٢ ی بەرگی یەکەمی سەرچاوە ٣٢ دا فەرموویەتی:

((شرفخانی بدلیسی خوالێخوشبوو تەقەلایەکی زۆریدا بۆ ئەوەی بتوانێت کوردەکانی سەردەمی خۆی یەك بخاو گیانی یەکگرتن و هاوکاری لەناویانا بەتاك و بە کومەڵ و بەحکومەتەکانیانەوە پەرە پێ بداو بۆ ئەو مەبەستە رێنمایی هەمویانی کردوە بۆئەوەی ئەو رێبازە بگرنە بەر خۆشیو شادمانی گەل و تێرو تەسەلیی ناو وڵاتی پێدابین بکرێ و تەقەلایەکی زۆری دابوو نارێکی و ناکۆکی لە نێوان ئەمارەتەکان و نیشتمانپەروەرەکانا نەمێنێ و بە پێی توانا تەقەلای دابوو دەوڵەتێکی یەك گرتوو پێك بێنێت و بەرەیەکی یەکگرتووی سیاسی لە هەموو حکومەتەکان و ئەمارەتە کوردیەکانا لەشێوەی (فیدراسیۆن) ێکدا پێك بێنێت کە پایتەختەکەی لە جزیرەی ابن عمردا بێ، بەڵام بەداخەوە ئەو تەقەلاو بانگەوازەی سەری نەگرت چونکە سەرکردەکانی کورد گوێیان بۆ بانگەوازەکەی ئەو شل نەکردو بەقسەیان نەکردو بەهۆی فرو فێڵ و پیلانی بێگانەوە تۆوی دوویەرەکی لە نێوانیا چێنرابوو، سەوز بوبوو ((سیاسەتی پیلانگێرەکانی دوژمنی کورد لەسەر بناغەی: (تێکیان بدەو ببە بە ئاغا) دامەزرابوو کورد بە ئامانجی خۆی نەگەیشت و دوژمنەکانی بەسەریا زاڵ بوون)). دەربارەی ئەو بۆچوونەی ئەمین زەکی و ئەو تەقەلایانەی شرفخانی بدلیسی دابووی، کاشکی بەر لەو ئیدریسی بدلیسی ئەم هەوڵەی ئەوی بدایە کە هێشتا ئەمارەتەکانی کورد جۆرە سەربەخۆییەکی خۆیان هەبوەو تا ئەو کاتە هێشتا خلیفەی عوسمانی و کاربەدەستەکانی تورك ئەو دەسەڵاتە زۆرەیان نەبوە لە کوردستانا و نەیانتوانیبوو بە ئارەزوی خۆیان تۆوی دوویەرەکی لەناو میرەکانی کوردا بچێنن و هێشتا دەولەتەکەیان بەتەواوەتی خۆی نەگرتبوو دەستیان نەخستبوە کارو

باری ئەمارەتەکانی کوردەوە، کاشکی ئیدریسی بدلیسی بەرلە شرفخان ئەو نەخشەیەی بکێشایەو ئەو ئامانجە پیرۆزەی بهێنایەتەدی، بەڵام بەداخەوە لە سەردەمی شرفخانی خاوەنی شرفنامەدا کارلەکار ترازابوو تورکەکان دەستی خۆیان لەکورد وەشاندبوو، کوردیان تێکدابوو لەناو خۆیانا و عوسمانی بەهێز بوبوو، بەسەر صفویەکانا زاڵ بوبوو. دەربارەی شرفنامە هەروەکو لە پێشەکیەکەی هەژاردا باسی کراوە، شرفخانی بدلیسی بەزمانی فارسی نوسیوێتی و لە دواییدا وەرگێڕراوە بۆ زمانی بێگانە.

لەساڵی ١٨٦٠ دا (فیلیا مینۆف.زیرنۆف) شرفنامەی لە فارسیەوە کردوە بە فرەنسی و چاپی کردوەو پێشەکی‌یەکی بۆ نوسیوە، لەو پێشەکیەدا باسی ئەو سەرچاوانەی تری کردوە کە شرفنامەیان چاپکردوەتەوە یا وەریانگێڕاوە بۆ زمانی تر یا باسیان دەربارەی ناوەڕۆکی شرفنامە بلاوکردۆتەوە. زێرنۆف لەو پێشەکیەدا وتوویەتی:

لەئەوروپادا (دێرلوف) بۆ یەکەم جار دوو وتاری دەربارەی شرفنامە نوسیوەو بلاوی کردۆتەوە، جارێك بە (شرفنامە) ناوی بردوەو جارێکیش بەناوی (مێژوی کوردان) باسی کردوە، کە سەرچاوەی (زێرنۆف) بۆ ئەو باسەی (دێرلۆف) بریتیە لە کتێبەکەی (مایسترخت).

یەکەم کەسێك وەکو زێرنۆف باسی کردوە، کە نسخەی شرفنامەی دەسگیر بووە (سێرجۆن مالکوڵم) بوە کە لە سەرەك هۆزی (محیزی) یەوە دەستی کەوتوە و لەسەری نوسیوە (کوردین کورونیك)و وتوویەتی هی (فون شەرەفەـ مەبەست شرفخانە) کە ئێستە ئەو نسخەیە لای مەکۆی ئاسیایی پاشایی بریتانیای مەزن و ئیرلندەیە. مالکوڵم لەو بەرهەمە فارسیەیدا کە بلاوی کردوەتەوە زۆر جار باسی شرفنامەی کردوە. لە ئەوروپادا هەتا ساڵی ١٨٢٦ کەس نرخی شرفنامەی نەزانیوەو لە ڕاستیشدا بە هۆی زانایانی ڕووسەوە بوە ئەم بەرهەمە بەنرخە پێشکەش بە ئەوروپا کراوە.

(مسیۆ فراش) یەکەم کەس بوە لە ساڵی ١٨٢٦ دا باسی ئەو کتێبە مێژوییەی کوردی کردوەو کورتە شیکردنەوەو لێکۆڵینەوەیەکی دەربارەی نوسیوەو ئاواتی ئەوەی خواستوە ترجمە بکرێت. زێرنۆف ئەڵێ: لەهەمان ساڵی ١٨٢٦ دا (مسیۆلکۆ) یادداشتێکی دەربارەی وڵاتی فارس نوسیوەو لەو

یاداشتەدا باسی شرفنامەی کردوەو پاش ئەوەی بە ماوەیەك (مسیۆ شارموا) لە (سان بترسبرگ) کە مامۆستای زمانـەکانی رۆژ هـەلات بـوە، لەسـەر ئامۆژگـاریی مسـیۆفراش دەسـتی کـردوە بـە وەرگـێڕانی شـرفنامە، بـەلام وادیـارە (مسێوشارموا)بەرلەوەی کارەکەی تەواو بکا مردوە، ئەگەر نەمردایـە گـەورەترین خزمەتی دەکرد بە مێژوو.

(مسیوکوتیك) باسی ئەو نسخە فارسیەی کردوە کەلە سالی ١٠٠٧ ی کۆچیدا (یەعنی دوو سـال دوای تـەواوکردنی نوسینی شـرفنامە) نووسراوەتەوە، دانـەر (کە مەبەستی شرفخانە) خۆی چاوی پیاخشـاندۆتەوە، مسیۆ فـراش خـۆی ئـەو دەسنوسەی بەچاوی خۆی دیوە.

(مسیۆ خانیکۆف)ی رۆژهەلاتناس لە سالی ١٨٥١ دا کونسـلی روس بـوە لـە ئێران، نسخەیەکی لە دیلمەکانی لای (سـلماس) کڕیوەو دوو نسـخەی تریـش لـە کتێبخانەی (یحیی خان) ی فەرمانڕەوای ئازربایجان وەرگرتوەو (مسیۆ کوتیك) سوودی لەو نسخەیەی خانیکۆف وەرگرتوە.

دەسنووسەکەی لای خانیکۆف بریتیبوە لە (٢٥٠)پەڕە کـە هـەمووی بەیـەك دەسخەت تۆمارکراوەو دەسنووسێکی تریش لە مۆزەخانەی ئاسیادا هەیـە لـەژێر ژمـارەی (٥٧٦) دا کـە (بـارون.بـود) سـاتیك لـە ئـێران بـوە ئەودەسنووسـەی دەسکەوتوەو بردویـەتی بـۆ ئـەو مۆزەخانەیـە کـە بریتـی بـوە لـە (١٠٠) پـەڕە. زێرنۆف لە باسەکەیدا لەسەری ئەڕواو ئەلی:

((من هەرچوار نسخەکەم بەرچاو کـەوتوە، بۆیـە ناچـارم هـەرچی لـەو چـوار نسـخەیەدا لەیـەکتر جیـاوازن لـەدواییدا لەبەشـی دوهـەمی کتیبەکـەدا بیانخەمـە بـەرچاو. جگـە لـەو چـوار نسـخەیەی مـن شـرفنامەم لەسـەرچاپکردوە، سـێ دەسنووسی تریش هەیـە لـە (ئاوسـتریاـ نەمسـا) لای (دوکتـۆر ـ بـارب)، و (سێرجۆن مالکوڵم) یش لە لەندەن نسخەیەکی لایە کە ئێستە لەریزی کتێبـەکانی کۆمـەلی ئاسـیای پادشـاهی بریتانیـاو ئێرلندەدایـە، هـەروەها لەپاریسـیش دەسنووسـێك هەیـە. (سـەرچاوەی بـۆ ئەمـە بریتیـە لـە: ولکـۆ، ووتارەکـانی رۆژنامەی ئەزمانگ بەشـی هەشـتەم سـالی ١٨٢٦، جگـە لەمانـە لـە مۆزەخانـەی بریتانیادا نوسخەیەکی (مستر ریچ) یش هەیە)).

تا ئێره بریتی بوو له پێشەکیەکەی (زێرنۆف)دەربارەی شرفنامەو نسخەکانی، دوکتۆر کمال مەزهەریش له دوو سەرچاوەدا باسی شرفنامەو شرفخانی کردوە، یەکەمیان بریتیە لەسەرچاوەی ژمارە ٣٨ (کورتەباسێکی زانستی مێژووی کوردو مێژوو)، لەلاپەرە ١٠٥ ی ئەو سەرچاوەیەدا وتوویەتی:

((شرفخانی بدلیسی له تەمەنی دوازده ساڵیەوە تێکەڵ بە کاروباری میری بوە، لەو تەمەنەی ساڵی ١٥٥٤ ی زاینیدا کراوه بە میری (سەلیان) و (محمدئاباد) و لەساڵی ١٥٦٦ دا کەتەمەنی ٢٤ساڵ بوە نازناوی میری هۆزی (رۆژەکی) پێ بەخشراوەو ماوەی دوو ساڵ له کۆشکی شاهدا بوه له (قزوین) و له ساڵی ١٥٦٨ دا کراوه به فەرماندەی ئەو لەشکرەی خانی ئەحمەدی لاهیجانی ناوچەی (گەیلان) ی دامرکاندوتەوەو لەشکره (١٨) هەزارەکەی (سوڵتان هاشم) ی جێگری ئەحمەدخانی بەزاندوه و بەوە کۆتایی بەیاخیبوونی هۆزی گەیلان هێنراوه.

لەساڵی ١٥٧٦ دا شرفخان کراوه به میری هۆزانی کوردی ئێران که لەو کاتەدا شاه ئیسماعیل چۆته سەرتەخت (بێگومان ئەم شاه ئیسماعیله دەبێ شاه ئیسماعیلی صفوی نەبێ کەلە ساڵی١٥١٤ دا لەشەڕی چاڵدێراندا لەلایەن عوسمانیەکانەوه شکابوو)، وه هەرچی کاری گەورەی کوردستان و لوڕستان بوه هەمووی سپێررا بوو به شرفخان (شرفخان خۆشی له شرفنامەدا باسی ئەمەی کردوه)، بەلام ساتێك قزڵباشەکان شاه ئیسماعیلیان بە دۆستی سونیەکان تاوانبار کرد، ئیتر شرفخانی دوورخستەوه بۆ (نەخچەوان) و زۆری نەبرد له ساڵی ١٥٧٨ ی زاینیدا ئەو شاه ئیسماعیله کوژراو (محمدخودابەند) چۆته جێگەی و ئێران کەوتە ئاژاوەیەکی گەورەوە، لایەك قزڵباشەکان یاخی بوون و لەولاشەوه لەشکری عوسمانی پەلاماری ئازربایجانی داو عوسمانیەکان توانیبویان شرفخانی داخ له دڵ بەلای خۆیانا راکێشن، بەتایبەتی دوای ئەوەی له رێگەی (خسروپاشا) ی میری میرانی (وان)ـەوە عوسمانیەکان پێوەندیان پێوه کردبوو، بەو جۆره لەسەرەتای کانونی یەکەمی ساڵی ١٥٧٨ دا (یەعنی که شرفخان تەمەنی گەیشتوەته ٣٦ ساڵ) چوەپاڵ عوسمانیەکان و بە خۆیو (٤٠٠) چەکدارەوه له (نەخچەوان)ـەوه روویکردە کوردستان (باکوور).

بەرلەوەی باسەکەی یەکەمی دوکتۆر کمال تەواو بکەین و بچینە سەر پاشماوەکەی بە پێویستم زانی چەند پرسیارو سەرنجێك دەربارەی هەڵوێست و ڕەفتاری شرفخانی مێژوونووسی کورد بخەمە بەرچاو:

یەکەم: بەپێی شرفنامەکە شرفخانی بدلیسی باسی ژیانی خۆی و باوکی کردوە، پاش ئەوەی باوکی لەگەڵ تورکە عوسمانیەکان تێکچوە، لە زەمانی شاە طهماسبی ئێرانیدا چۆتە ئێران و لەوێ کچی (ئەمیر خان موصلو) ی هێناوە کە شرفخانی لێ بوەو شرفخان خۆی لە شرفنامەدا وتوویەتی لە تەمەنی نۆ ساڵیدا یانی ساڵی ٩٥٨ ی کۆچی (بەرامبەر بە ١٥٥٢ ی زایین) بۆماوەی سێ ساڵ لە سایەی ئەو پادشا ڕەوشت پاکەدا مامەوە وساڵی ٩٦١ باوکم وازی لە خزمەتگوزاری شاە هێناو گۆشەنشینی هەڵبژارد بۆ خۆیو هۆزی (ڕۆژەکی) ڕوویان لە شاە طهماسب نا کە من بەسەرۆك دابنێرم و شاە داخوازیەکانی قبولکردن و من هەرچەند تەمەنم دوازدە ساڵان بوو پلەی میرایەتی دامێو (سالیان) و (محمودئاباد)ی پێبەخشیم لە ناوچەی (شیروان) و لەهاوینەهەواری (حەرقان) چوومە لای شا، ئەویش منی بە محمدبەگی لالۆم سپارد کە حاکمی (همدان) بوو، خالم کچی خوی لێ مارە کردم و سێساڵیشم لە همدان ڕابورد.

پاش ماوەیەك لە هەرای سوڵتان بایزید کە هاتبوە لای شاو گیرا هات و چۆکەران لە ڕۆمەوە (مەبەست تورکیایە) زۆر دەهاتن و ناردیانە شوێن باوکم و بردیانە شاری (قزوین) و دڵخۆشییان دایەوەو بە میری هۆزی ڕۆژەکی (گریهرود) ی سەریە (قوم) یان دایەدەست و ناردیانە ئەوێ بەڵام باوکم ئەوەی بەدڵ نەبوو وازی لێ هێناو شای بەهەشتی (مەبەست طهماسب) بوە منی کردوە بەمیری ڕۆژەکی و دوو ساڵ لە (قزوین) مامەوەو، هەروەکو لەوباسەی دوکتۆر کمالدا دەردەکەوێ شرفخان لەتەمەنی (٣٦) ساڵیدا بەخۆیو (٤٠٠) چەکدارەوە لە (نەخچەوان)ەوە ڕوویکردوتە باکوری کوردستان....

لێرەدا پرسیارێك دێتە پێشەوە:

ئایا باوکی شرفخانی سونی کەهەموو پەلپ وبیانوەکەی ئیدریسی بدلیسی بەر لە ٣٠ _ ٤٠ ساڵ لە ڕقی صفویە شیعەکان هەموو ئەمارەتە کوردەکانی کۆکردۆتەوەو سەرۆکەکانی خستۆتە ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانیی سونیەوە شاە طهماسب چۆن باوەڕی بە باوکی شرفخان و بە شرفخانی بدلیسی کردوە

ئەوپۆلە گرنگەیان بداتێ؟ هەروەها چۆن باوکی شرفخان و شرفخان باوەڕیان بە طهماسبی شیعە کردوە کە دوژمنێکی خوێنەخۆری کوردو بدلیسەکان بوە وچون وا سووك و ئاسان چوونەتە باوەشیەوە؟!

هەروەکو لەو باسەی دوکتور کمال دا دەردەکەوێ کە شرفخان لە ماوەی بوونیا لەژێر سایەی شاە طهاسبدا وەکو دوژمنێکی سەرگەرمی خان ئەحمەد خان وابوەو شەڕی بۆ شای ئێران کردوە و لە شرفنامەدا بە شانازییەوە باسی چۆنیەتی شکاندنی خان ئەحمەد خانی کردوە.

دوهەم: لە دوای ئەو هەموو بەزمە ئایا عوسمانیەکان چۆن وابەئاسانی شرفخانیان قبولکردوەو بۆ ماوەی دە سالێ بەشداری کردوە لەو شەڕانەدا سوڵتان مرادی سێهەم بۆ داگیر کردنی قفقاس کردبووی نازناوی (خان) و فەرمانڕەوایی بدلیسی بە خۆی و نەوەی دوای ئەو بەخشیبوو، ئەو تورکە داخ لە دڵەی هەمیشە وەکو دوژمنێکی خوێنەخۆری سەیری کوردیان کردوە چۆن تۆڵەی شرفخانی باوکیان لە خۆی نەکردۆتەوە کە ئەمە جێگەی گومانە؟!

بەڵێ راستە شرفخان کتێبێکی مێژوویی زور گرنگ و نایابی بۆ کورد تۆمار کردوەو بەجێ هێشتوە، بەلام لە رووی سیاسی و هەوڵدان بۆ دامەزراندنی دەزگایەکی ئەوتۆ کە بۆنی ئەوەی لێ هاتبێت بە مەبەستی دامەزراندنی بناغەی ئەمارەتێکی کوردی سەربەخۆ بووبێت لەورووەوە هیچی دیارنیە کردبێتی.

دوکتۆر کمال مەزهەر بۆ تەواوکردنی باسەکەی سەرچاوە ٣٨ وتوویەتی:

((شرفخان لە تەمەنی (٥٣) ساڵیدا خۆی بۆ نووسینی مێژووی کورد تەرخانکردوەو لە جیاتی خۆی (أبو المعالی شمس الدین بەگ) ی کوڕی دانابوو (بەمەدا دەردەکەوێ کە شرفخان لە ساڵی ١٥٤٢ دا لەدایك بووبێ، دەبێ لەساڵی ١٥٤٢ + ٥٣ = ١٥٩٥ دا دەستی کردوە بە نوسینی شرفنامەو لە ساڵی (١٠٠٥) ی کۆچیدا لە نووسین تەواوبوە، بە وجۆرە شرفخانی (٣٢) ساڵی ژیانی لەناو جەرگەی رووداوە گرنگەکانی ئێران و تورکیاو کوردستانا بردۆتەسەرو ساڵەکانی دوایی ژیانی بۆ خزمەتی مێژووی کورد تەرخانکردوە)).

لەو نامەیەدا کە (ضیاء شرفخان) بۆ هەژاری ناردوەو هەژار لە لاپەڕە ٧٩١ ی شرفنامەدا فۆتۆکۆپی ئەو نامەیەی ضیاءشرفخانی بنەماڵەی شرفخانی بلاوکردۆتەوە، لەوەدا وتراوە شرفخانی باپیرە گەورەم لە ساڵی ١٦٠٣ یا ١٦٠٤

دا کۆچی دوایی کردوە، بەڵام دوکتۆر کمال بە پێی ئەوباسەی لایوایە شرفخان بەرلەوە مردبێت و ئەڵێ: چونکە هەرچۆنێکی لێك بدەیتەوە دەبێ دوای تەواوکردنی شرفنامە واتەدوای هاوینی ساڵی ١٥٩٨ زاین کە ساڵی تەواوکردنی شرفنامە بوە، کۆچی دوایی کردبێت، چونکە رۆژی تێ ناچێ ئەو پیاوە لەرێگەی زانستدا وازی لە دەسەڵاتداریێتی هێنا بێ، وەلە دوای نوسینی شرفنامە قەڵەمەکەی خستبێتە لاوەو ئەوەی زۆرتر ئەم بۆچوونە بەهێز دەکا ئەوەیە شرفخان تەنها ساڵێك وچەند رۆژێکی زیاتر نەویستوە بۆ دلنانی بەرهەمێکی قووڵی وەك ئەو بەشەی دوهەمی شرفنامە کە بەدەسخەت (٣٠٨) لاپەرەی گەورەی پڕکردوەتەوە، بێگومان ئەگەر مردن موڵەتی بدایە ئەوا رشتەیەکی مرواری رەسەنی تری پێشکەش بە کوردو بە زانست دەکرد کەواتە دەبێ شرفخان بە ماوەیەکی کەم دوای مانگی نۆی ساڵی ١٥٩٨ زاین کۆچی دوایی کردبێت یالەتاو نەخۆشی پەکی کەوتبێت کەلام وایە نەخۆشیەکەش کە زانایەکی وەکو ئەو پەك بخات بەدەگمەن مۆڵەتی زۆری ژیان و مان دەدات. ئەمین زەکی مێژوونووسی کورد کە نەخۆشکەوت ونەخۆشی زۆری بۆ بردبوو پەنجەکانی پەکی کەوت ئیتر (سانحە)ی کچی کرد بە قەڵەم.

دەربارەی ئەو سەرنجەی دوکتۆر کمال مەزهەر کەلای وایە شرفخان لە دوای تەواوکردنی نووسینی شرفنامە (کەساڵی ١٥٩٨ زاین بوە) دەبێ شرفخان کۆچی کردبێت، چونکە دوای ئەوە هیچ نووسینێکی لەپاش بەجێ نەماوە، لام وایە ئەم بۆچوونەی لەگەڵ ئەوەی (فیلیا مینۆف.زیرنۆف) کەلە پێشەکی ئەو شرفنامەی لە فارسیەوە وەرگێڕاوە بۆ فرنسی کە وتوویەتی (مسیوکوتك) ئەو نسخە فارسیەی لەساڵی ١٠٠٧ دا (یەعنی دووساڵ دوای تەواوکردنی شرفنامە کەلە ١٠٠٥ ی کۆچیدا بوە) کە شرفخان خۆی پیاچۆتەوە دیویێتی، بەمەدا دەرئەکەوێ شرفخان تا ساڵی١٦٠٠ ژیاوە لەماوەی ١٦٠٠ ـ ١٦٠٣ ی زایینا دوورنیە نەخۆش بووبێت، یادوورنیە وردەبەرهەمیشی هەبووبێو وەکو زۆر بەرهەمی تری کورد لەناو چوە).

هەروەکو شرفخان خۆی لە شرفنامەدا باسی کردوەو دوکتۆر کمال مەزهەریش لە وەرگێڕانەکەی هەژاردا باسی کردوە، شرفخان وتوویەتی:

((منی بێ تین‌و توانـا و بـێ دەسـت و زوان کەوتمـە سـەر ئـەو خەیاڵـەی بە ئەندازەی وزەو توانای خـۆم، ئەوەنـەی بـۆم لوابێـت لـە بـاس و خواسـی گـەورە پیاوان و خاوەن ناوو سەرداران و خونکارانی کوردو کوردستان بکۆڵمەوەو ئـەوی لـە مێـژووی عەجـەماندا خـۆم دیتوومـەو ئـەوەی لـە پیـاوە ژیرەکـانی ڕاسـت و بێ‌درۆوە بیستومە نووسیمەوەو ناوی لێبنێم (شرەفنامە)، هەموو نیازو ئاواتیشم هەر ئەمەیە خانەدانەکانی کوردستان لەناو نەچن)).

بەپێی باسەکەی دوکتۆر کمال مەزهەر لەلاپەڕە ۱۰۹ لەسەرچاوە ۳۸ دا دەبێ شـرەفنامە لـە دوویـەش پێـك هـاتبێت‌و لەسـاڵی ۱۵۸۸ دا دەسـتی کـردوە بـە کۆکردنـەوەی سـەرچاوە زانیاریـەکان و لـە مـانگی ئـابی ۱۵۹۷دا لەبەشـی یەکـەمی شرفنامە بۆتـەوە کەیەکـەم چاپی ئـەو بریتیـە لـە (٤٥٩) لاپـەڕە لـە ڕۆژی۱۲/ ۸ /۱۵۹۷ دا دەستی کردوە بە نووسینی بەشی دوهەم و لە دەوروبەری کۆتایی مانگی ئابدا یا لە سەرەتای مانگی‌ئەیلولی ۱۵۹۸دا ئـەو بەشەشـی تـەواو کـردوە کە ناوی‌نـاوە (خاتمـە)و ئـەو باسـەی بـۆ سـوڵتانەکانی ئـالی عوسمـان و پادشـاکانی ئێران و تـووران و بەسـەرهاتەکانی کوردسـتان لـە نێوانـی سـاڵانی ۱۲۸۷ـ۱۵۸۷ ی زاین، واتە بۆماوەی سێ‌سـەدەی ڕەبـەق تـەرخانکراوە، کەئـەم بەشەشی بریتیەلە (۳۰۸) لاپەڕە.

دوکتۆر کمال لەو باسەیدا باسی مەلا مەحموی بایزیدی بـە دوورودرێـژ کـردوە، لەلاپەڕە ۱۲۹ دا وتویەتی:

((مەلا مەحمودی بایزید ویستبوی بەلاسایی کردنەوەی شرفخان ڕێگەی ئـەو بگرێتە بەرو بەدەستوری ئەو مێژووی کوردو کوردستان لەو شوێنەوە بنوسێتەوە کە لە شرفنامەدا کۆتایی پێ‌هێنرابوو، بۆ بەجێهێنانی ئەو مەبەستە ساڵی ۱۲۷٤ ی کۆچـی بەرامبـەر ۱۸۵۷ــ۱۸۵۸ لـەدانانی (کتـابی تـأریخ جدید کوردسـتان) بۆتەوە کە نزیکـی هـەزار لاپـەڕە دەبـوو کـە لـە پێشـەکیەك و (۱۹) بـەش پێـك هاتبوو.

لەساڵی ۱۸٦٥ دا (ئەلکساندر ژابا) لەئەرزڕومەوە پێشەکیەکەی ئەو کتێبـەی ناردوە بۆ کۆڕی زانیاری ڕوسی بۆ نرخاندنی و لەقسەکانی ژابادا دەردەکەوێ ئەو کتێبە تەنها یەك دەسنووسـی هـەبوە کـە بەداخـەوە تائێسـتە سـەرەنجامی ئـەو

دەسنووسە نەزانراوە، خۆ ئەگەر ئەو ترجمەی پێشەکیەی لەلایەن ژاباوە ترجمەکرابوو نەبوایە دیارە ئەو باسەی بایزیدیش کەس هیچی لێ نەدەزانی)).

دوکتۆر کمال لەلاپەرە ١٣٠ ی ئەو سەرچاوەیەدا ئاماژەی بۆ باسێکی بایزیدی کردوە کە بۆ ژابای گێڕاوەتەوەو لە لاپەرە ٥٤ ی پێشەکی شرفنامەی چاپی روسیدا دەردەکەوێ هەستی مێژوونوسینی مەلا مەحمودی بایزیدی قوولبوەو دەمێك بوە ساغ بوبوەوە سوڵتانەکانی عوسمانی ویستبویان کورد و کوردستان بکەن بە قەڵغانی پاراستنی خۆیان و پەرەپێدانی دەسەلاتیان لە هەموو رۆژهەلاتی ناوەراستدا، کە مەلامحمودی بایزیدی لە زمانی سوڵتان سلێمانی دادپەروەرەوە (کەبە سلێمانی قانونی ناسراو بوە) بۆ ژابای گێڕاوەتەوە کە وتوویەتی:

((ساتێك سوڵتان سلێمان گەرایەوە بۆ ئەستەمبولْ دایکی رووی تێکردوەو پێی ووت: کورم ئەوا تۆ گەرایتەوە، بەلام ئایا لەمەودوا گورجیەکان و قزلْباشەکان ئیتر هێرش ناهێننە سەر مەملەکەتەکەت.

سوڵتان لەوەرامیا بە دایکی ئەڵێ.. دایکە.. دیواریکی پتەوم لە نێوانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و دەوڵەتانی گورج و عەجەمدا دروستکردوە ئیتر دوژمن پێی ناکرێ هیچ زیانێکمان پێ بگەیەنێ. ساتێك دایکی لێی دەپرسێتەوە تۆچۆن توانیت لەو مەودا درێژەدا دیواری وا دروست بکەی؟ دووبارە سلێمان بە دایکی ئەڵێ: دایکە ئەو دیوارەم لە گۆشت و خوێن دروستکردوەو بەرێوەبردنی ئەو ناوچانەم بەرەو رووی هۆزەکانی کورد کردۆتەوەو دوژمن ناتوانێ زەفەریان پێ ببات و ناتوانێ بکاتە دەوڵەتی ئیسلام)).

دوکتۆر کمال مەزهەر لە کتێبێکی تریدا، سەرچاوە ٣٩ لە لاپەرە ٢٥ دا لە باسی شرفنامەدا وتوویەتی:

((رۆژهەلاتناسان و کورد ناسانی سۆڤێت بایەخی زۆریان بە هەردوو بەرگەکەی شرفنامەداوەو سوودێکی زۆریان لێوەرگرتوە بۆ لێکدانەوەی مێژووی کوردستان و مەڵبەندەکانی تری رۆژ هەلاتی ناوەراست لە سالانی سییەکانا دلوا لە کوردناسی روسی (ف.پ.راستۆیچین) کرا شرفنامە بکا بەروسی، بەلام مردنی ناکاوی نەیهێشت ئەو کارە تەواو بکا.

(راستۆیچین) یەکەم زانایە لە جیهاندا بۆ یەکەمجار (بیبلۆگرافیا) ی لەسەر کورد داناوەو لە ژێر ناوی (بیبلۆگرافیا دەربارەی کێشەی کورد) لە گۆڤاری (رۆژ هەلاتی شۆڕشگێڕ) دا بلاوی کردۆتەوە. یەکێك لەوتارە بەنرخەکانی ئەو نووسەرە بریتیە لە (سەرنج دەربارەی کورد) کە لە ژمارە (١٣ـ١٤) ی سالی ١٩٣٢ی گۆڤاری دەنگ و باسی رۆژهەلاتی ناوەراستدا بلاوی کردوەتەوە کەلە سەرەتای ئەو وتارەدا هێرشێکی توندوتیژی کردوەتە سەر ئەو مێژوونووسە کورتبینانەی لە خۆڕا خەباتی گەلی کوردیان لەکەدار کردوەو بە توندی رەخنەی لەو نوسەرە سۆڤێتیانە گرتوە کەبە نەزانانە لەژێر پەردەیەکی مارکسیدا تۆمەتی کۆنە پەرستییان داوەتە پالٚ هەموو بزووتنەوەیەکی رزگاریخوازی کورد)).
بەلای منەوە ئەو رەخنەیەی (راستۆیچین) کە دوکتۆر کمال باسی کردوە لەویژدانی زانایەکی بەویژدانەوە هەلقولاوەو، لەراستیدا وەکو لەبەرگی دوهەمی ئەم کتێبەدا لە شوێنی خۆیا روونی دەکەینەوە رەگ و ریشەی ئەو بۆچوونە هەلانەی هەندێ لە نووسەران و مێژوونووسانی سۆڤێت بەرامبەر بە کوردو شۆڕشەکانی، بەتایبەتی شۆڕشەکانی باکوری کوردستان ماکەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو دۆستایەتیەی لە زەمانی لینینەوە لەگەلٚ مصطفی کمال و تاقمەکەیدا پەیدابوو بوو، بەتایبەتی لەو رۆژانەدا کە پەیمانێکی دۆستانە لەنێوان سۆڤێت و تورکدا مۆر کرابوو، لە تورکیادا إجازەی حزبی شیوعی درابوو بەسەرکردایەتی (حقی بهیج) کە مامۆستا رفیق حلمی لە یاداشتەکانیا بە طورانی ناوی بردوە، وکمالیەکان بۆ مەبەستێکی کاتی لە سۆڤێتەکان نزیك بوبونەوە بۆ دەربڕینی ناحەزیی خۆیان بەرامبەر بە بریتانیای ئەو رۆژانەو زوریەی نووسەرانی سۆڤێت دژی سەرکردەی تورکەکانی باکوری کوردستان بوون وەکو شۆڕشەکەی شێخ سعیدی پیران ١٩٢٥ کەتورکەکان بۆ زڕاندنی ناوو مەبەستی شۆڕشەکەی شێخ سعید ئەو شۆڕشەیان بە هاندانی بریتانیا لەقەلەم دابوو، لەبەرگی دوهەمی ئەم کتێبەدا لە باسی شۆڕشەکەی شێخ سعیدا ئاماژە بۆ ئەو بەلگەو دۆکیومێنتانە دەکەین کە ئینگلیزەکان هەرخۆیان ئەوانەیان بەدرۆخستۆتەوەو راستی ئەو درۆیانەیان بە تورکەکان گەیاندوە، لەلاپەڕە ٤٤١ ی بەرگی دوهەمی کتێبەکەی شێخ مەحمودا (سەرچاوە ٨٠ بەدوورودرێژی باسی ئەو پەیمانەی نێوان سۆڤێت و کمالیەکان کراوە کە لە دۆکیومێنتی ژمار (fo.371_6349) ی سالی ١٩٢٢دا

لەئەرشیفی وزارەتی دەرەوەی بریتانیادا هەیە، کەئەو پەیمانە لە ژێر ناوی لەپێناوی یەکێتی و هاوکارییەکی دۆستانەو برادەرانە لەلایەن علی فؤاد پاشاو دوکتۆر رەزا نوری نوێنەری تورك و (djomel kork mazoff, tchitcherim) ی نوێنەری سۆڤێتەوە مۆرکراوە.

دوکتۆر کمال مەزهەر لەباسەکەیدا دەچێتەوە سەر باسی شرفنامە ـــ چاپی روسیـ وتویەتی یەکەم کەسێك دوکتۆرای لەسەر شرفنامە وەرگرتوە (مەمید شەمسی)ی زانای ئازربایجانی بوەو لە باسی بەرگی یەکەمی شرفنامەدا ـــ چاپە روسیەکەیـ وتوویەتی بریتیە لە (٦١٩) لاپەرە بە پێشەکیەکەیەوە.

(هێر. بیلو) لەساڵی ١٧٧٦دا بەزمانی فەرەنسی لە کتێبەکەیدا باسی شرفنامەی بە جیهانی زانیاریی رۆژئاوا گەیاندوەو ئەونووسەرە فرنسیە بەهۆی یەکێك لە گەڕیدەکانی کانی تورك کەناوی (کاتب چلبی) بوە بەبوونی شرفنامەی زانیوە. لەپاش ئەو (جۆن مالکۆلم ١٧٦٩ـــ١٨٣٣) یەکێك بوە لەو کاریەدەستانەی ماوەیەك لە هیندستان و ئێران کاری کردوە چەند سەرچاوەو دەسنوسی کوردی دەستکەوتوە یەکێك لەوانە دەسنووسێکی شرفنامە بوە.

لە دوای مالکۆلم بەماوەی بیست ساڵ مێژوونووسی فرنسی (کاترمێن) لەزۆر شوێنی ئەو کتێبەیدا کە لەساڵی ١٨٣٦ لەپاریس بەناوی (مێژووی مەغۆلەکانی ئێران)ـەوە بڵاوی کردوەتەوەو کەڵکی لە شرفنامە وەرگرتوە.

جگە لەوانە، کاریەدەستی کۆڕی زانیاریی ئەوسای روسیا (ڤلیامینوف ـ زێرنۆف) توانی لە ساڵی ١٨٦٠ دا بەرگی یەکەمی شرفنامە بە پێشەکیەکی (٢٠) لاپەڕەیی بەزمانی فرنسی بڵاویکاتەوە لە دوای دووساڵ بەرگی دوهەمیشی بەپێشەکیەکی (٧) لاپەڕەیی بە فرنسی بڵاوکردوتەوە. بەپێی ئەو زانیاریانەی (ی.ڤاسیلیڤا) کۆیکردوتەوە، ژمارەی تۆمارکراوەکانی دەسنووسی شرفنامە لەکتێبخانە ناسراوەکانی جیهانا دەگاتە (٢٢) دانەو کۆنترین و بەنرخترین و راسترین دەسنووس بریتیە لەو دانەیەی بەدەسخەتی شرفخان خۆی نوسراوە بەناوی (شرفنامە تأریخ کوردستان) و ئێستە ئەو نسخەیە لە کتێبخانەی (بودلیان) ی زانکوی ئۆکسفۆرد هەڵگیراوە کە بریتیە لە (٢٤٦) پەرەو بەبیست وێنەی دەگمەن ڕازێنراوەتەوەو لە کۆتایی ذی الحجەی ساڵی ١٠٠٥ ی کۆچیدا کە دەکاتە ١٣ ٨ ١٥٩٧ی زایین لە بەرگی یەکەمی بۆتەوەو بەرگی دوهەمیشی لە

مانگی مایسی ۱۵۹۹دا تەواو بوە))... (لام وایە ئەمەی مایسی ساڵی ۱۵۹۹هەڵەی چاپەمەنی بێ وەکو باسیدەکەین).

ئەوەی شایانی باسە لەم باسەی دوکتۆر کمال مەزهەر دووشت سەرنجی خوێنەر رادەکێشێ :-

یەکەم - وەکو لە پێشتردا باسمانکردوە، دوکتۆر کمال مەزهەر لە باسێکی تریا سەرچاوە ۳۸ لاپەرە ۱۱۰ وتوویەتی بەرگی دوەەم کە شرفخان ناوی ناوە (خاتمە لە کۆتایی مانگی ئابدا یا لەسەرەتای ئایلولی ۱۵۹۸دا شرفخان لە نوسینی بۆتەوە بەڵام لەم سەرچاوەیەدا ۳۹ دا وتویەتی لەمانگی مایسی ۱۵۹۹ دا بەرگی دوەەمی تەواو کردوە کە بێگومان دەبێ یەکێکیان هەڵەی چاپەمەنی بێ. دوکتۆر کمال مەزهەر خۆی لەو باسەی لە سەرچاوە ۳۸ دا لێیدواوە کە بەرگی دوەەمی لە دوای ساڵێك و چەند رۆژێك پاش بەرگی یەکەم تەواو کردوە، بە پێی ئەمە دەبێ تەواوکردنی بەرگی دوەەمی کە مانگی ئاب یا سەرەتای ئەیلول بوە وەکو لەسەرچاوە ۳۸ دا لێی دواوە راستربێت وەك لە وەی سەرچاوە ۳۹ کە وتراوە لە مانگی مایس ۱۵۹۹ دابوە و وادیارە ئەمەیانە کە هەڵەی چاپەمەنی بێ. بێجگە لە ساڵی تەواوکردنی بەرگی دوەەم کە وتراوە بۆ سولتانەکانی ئالی عوسمان و پادشاکانی ئێران و توران و بەسەرهاتەکانی کوردستان لە نێوان ساڵانی ۱۲۸۷ــ ۱۵۸۷ زاین تەرخانکراوە، باسی ئەمانە هیچیان لەو وەرگێرانەی (هەژاردا) ناویان نەهاتوەو بەمەدا دەردەکەوێ کە ئەوەی هەژار وەری گێراوە بۆ کوردی بەشی یەکەمی شرفنامە بوە کە لە مانگی ئابی ۱۵۹۷ دا تەواو بوە کە سەیر ئەوەیە تا ئێستە هیچ شتێك دەربارەی ئەو بەشەی دوەەم لە هیچ سەرچاوەیەکدا نەکراوە و ئایا ئەو بەشەی دوەەم هەریە فارسی ماوەتەوەو بۆ هیچ زمانێکی تر وەرگێراوە ؟ (لام وایە ئەبوایە لەوەی هەژاردا بوترایە بەرگی یەکەمی شرفنامە) دوکتۆر کمال مەزهەر لە لاپەرە ۳۰ ی سەرچاوە ۳۹ دا باسی دوەەم دانەی شرفنامەی کردوە کە بریتیە لەو دەسنوسەی لە کتێبخانەی گشتیی لیننگراد دا هەڵگیراوە و مێژووی نووسینەوەی لە ساڵی ۱۵۹۸ دا بوە و شرفخان خۆی پیاچوەتەوەو بە دەستی خۆی مۆری تایبەتی خۆی پیادا ناوە ، بەڵام بەداخەوە چەند شوێنێکی کەمی ئەم دەسنوسە نەماوەو شایانی باسە ئەم دەسنوسە یەکێکە لەبەرهەمە

بەنرخەکانی بەناوبانگی زەمانی صفوییەکان کە روسەکان لەرۆژگاری شەڕی ١٨٢٦ـ١٨٢٨دا لە (ئەردەبیل)ـەوە بردویانە بۆ بترسبرگ.

دوکتۆر کمال لە هەمان لاپەڕەی ئەو سەرچاوەیەدا باسی دەسنوسێکی تری کردوە کە لە ساڵی ١٦٠٦ دا لە شاری (کلس) لەلایەن (حسن کوڕی نورالدین)ـەوە لەبەر نسخەی شرفنامە بە بێ دەسکاری لە (٣٢٧) پەڕەدا نوسراوەتەوە، ئێستە لە کتێبخانەی (بودلیان) لە زانکۆی ئوکسفوردە لە بریتانیا. (ڤاسیلیا) باسی چەند دەسنوسێکی تری شرفنامەی کردوە لە مۆزەخانەی بریتانیاو ئەستەمبوڵ و چەند شوێنێکی تردا پارێزراون.

مەلا مەحمودی بایزید لە دوای دووسەد ساڵ تێپەڕ بوون بەسەر نوسینی شرفنامەدا بەرگی یەکەمی شرفنامەی کردوە بە کوردی (١٨٥٨ـ١٨٥٩) کە ئەم کارەی مەلا مەحمود بە هاندانی (ئەلکسەندەر ژابا) بوە ئەو وەرگێڕانەی بایزیدی لە کتێبخانەی گشتیی لیننگراد هەڵگیراوە (ئاخۆ ئەو وەرگێڕانەی بایزید ئەگەر لە گەڵ ئەمەی هەژاردا بەراورد بکرێت تۆبڵێی جیاوازی لە نێوان هەردولایانا هەبێ ؟ کەلام وایە دەبێ جیاوازی هەبێ چونکە هەژار خۆی لە لاپەڕە ٤٣ دا لە پێشەکیەکەیدا وتوویەتی (هێندێك جنۆکەو منۆکە و بۆغدوزی خوێنتاڵ و شتی لە ئارەزوو بەدەرم لێ دوور خستنەوەو کێشامنە ناو پێشەکیەکەی خۆمەوەو لە هەتیتەم داون و بە هیوام گیانی پاکی ئەو میرە نازدارە گەش و شاد بێ و لێم نەڕەنجابێت)).

دوکتۆر کمال مەزهەر لە تەواوکردنی باسەکەیدا ئەڵێ: لەنێوان ساڵانی ١٨٥٣ـ ١٨٥٩ دا لە شاری (ڤیان) شرفنامە لەلایەن (گ.أ.باریە) وە کراوە بەئەڵمانی و پێشەکیەکی بۆ نوسیوە کە بوە بە هۆی ناساندنی نەتەوەی کورد لای زاناکانی رۆژئاواو پرۆفیسور (ف.ب.شارموا) کە گەورە ترین فارسی‌زانی ئەوروپا بوە لەو سەردەمەدا لە ساڵانی ١٨٦٨ـ١٨٧٥دا هەردوو بەرگەکەی شرفنامەی بەزمانی فرنسی لە چوار بەرگدا لە (پیتەبورگ) بڵاو کردبوەوە.

(یوسف ئەبکارەڤیچ ئۆربیللی) کە ئەرمەنی بوە و مێژوونوسێکی بەناو بانگ بوە وتویەتی شرفنامە کارێکی زۆر گەورەی کردۆتە سەر ژیانی روناکبیریی رۆژهەلات و کورد گەلێك رۆڵەی لە ژێر ناوی تورك و فارس و عەرەبدا لە دەس دلوەو شاعیرو مۆسیقارو جەنگاوەریان مێژووی چەند گەلێکیان رازاندوەتەوە کە

ئەمە کارێکی وای کردوە لە ناو زانستی ئەورووپادا واباو بێ گوایا کورد نەک تەنـها ناتوانێ شتێکی نوێ لە رووناکبیریدا بێنێتە کایەوە، بەڵکو توانـای ئەوەشـی نیـە لە بێگانەشـەوە هیـچ فـێر بێـت، بـەڵام هـەروەکو (ڤاسیلیا) وتویـەتی بـە هـۆی شرفنامەوە دەتوانرێ کەلێنێکی گەورەی مێژووی گەلانی رۆژهەلات پڕ بکرێتەوەو شوێنی راستەقینەی خۆی تێدا دیاری بکرێت.

دوکتۆر کمال لەباسەکەیدا چۆتە سەر باسی هەستی نەتەوایـەتی لایشـرفخان و وتویەتی:

((ئـەوەی گیـان و هەسـتی شـرفخانی بزواندبـوو بریتـی بـوە لـە هەسـتێکی کوردایـەتی کـە ئـەم هەسـتەی جارەهـا لـە بۆچوونـەکانی نـاو شـــرفنامەدا دەردەکەوێ.

بۆ نمونە: لە سەراپای شرفنامەدا بە ئاشکرا یا بەژێرلێوەوە، بە ناوی هـەڵدان بەشـان و بـاهوی سـوڵتانەوە وتوویـەتی: کوردسـتان وڵاتێکـە نـە بەکـەس داگـیر دەکرێت و نە سـەریش بـۆ هیـچ کەسـێك شـۆڕ دەکا (سافرستیانیش لـە دائـرە المعارفی بریتانیادا بەرگی ساڵی ١٩٤٤ دا وتوویەتی: (کـورد بەرلـەوەی ببـێ بـە ئیسـلام سـەری بۆ کـەس دانەنـەواندوە). جگـە لـەوە، شـرفخان یەکـەم کەسـە هەوڵیداوە بـە شـێوەیەکی دروسـت و بـێ پێـچ و پـەناو دەسـکاریکردن سـنووری کوردستان دیاری بکا. کە کەوتبوونـە نێـوان ئازربایجـان و لورسـتان و رۆژئـاوای زنجیرە شاخەکانی زاگرۆس، بەڵام لە شرفنامەدا سنووری کوردستان لە (ملاتیە- ملاطیە) وە دەس پێ دەکا و لەسەر رۆخی خلیـج (مەبەسـتی خلیجی فارسی— عربی) کۆتایی دێ کە ئەمە نیشانەی ئەوەیە لەسـەردەمی سـەدەی شـازدەهەمدا (مەبەست ساتی ژیانی شرفخانە) سەرەتای دروست بوونـی هەسـتی نەتەوایـەتی لەناو سەردارانی کـوردا لـە ئارادا بـووە. لـەکۆتایی باسـی ئەوانـەی شـرفنامەیان گۆڕیوەتـە زمـانی بێگانـە و چاپیـان کـردوە یـا لەسـەریان نوسـیوە باســی ئـەو پێشـەکیەی (پرۆفیسـۆر.ڤ.ب.شـارموا) کـە بۆچـاپکردنی هــەردوو بەرگەکـەی شرفنامە کە لەنێوان ساڵانی ١٨٦٨ـ١٨٧٥ دا، کە بەرلەمە دوکتۆر کمال مەزهــەر باسـی چـاپکردنی کـردوە، هـەروەکو بلـەچ شێرکوەلەلاپەڕە ٤١ ی کتێبەکـەیدا، سـەرچاوە ٦٠ باسـی ئـەو پێشـەکیەی کـردوە، ئێمــەش هــەروەکو چـۆن بلــەچ شێرکوەـ جلادت بدرخان ـ باسی کردوە، پێشکەشی خوێندەوارانی دەکەین.

((ئەو میلەتانەی لەسەر شانۆی مێژوودا لە ژێر زەمانەوە ڕۆڵی خۆیان بینیوە، بەپێی ئەو شوێنەوارانەی لێیان بەجێماوە، توانراوە ڕادەی گەورەیی و پێشکەوتنیان بزانرێ، وەکو شەعبی میصری کە شوێنەکەیان مەڵبەندی لانکەو بێشکەی فەلسەفە بوە.

هەندێ میللەتانی تریش هەن وەکو یۆنانیەکان و ڕۆمانیەکان بە هۆی پێشکەوتنیان لە ڕووی هونەرو ڕێکخستنی کاروباری سیاسی و زانیاریەوە چوونەتە ناوجەرگەی باسەکانی مێژوەوەو میللەتی واش هەبوە بە هۆی سروشتی حەز لە وێرانکاری و خوێن ڕشتن و کوشتنەوە لەهەر شوێنێکدا کە جێ‌پێی خۆیانیان تیادا کردبێتەوە ناویانگیان دەرکردوە هەروەکو (هۆن)ەکان لە زەمانی (ئاتیلا) و مەغۆلەکان و تاتارەکان بەسەرکردایەتی جەنگیز خان کەچوونەتە هەرشوێنێك شوێنەواری وێرانکاری و کاولکردن و کوشتارو خوێن ڕشتنیان دوای خۆیان بەجێ هێشتوە. میللەتانی تری واش هەبوون بەداخەوە ناویانگیان بڵاونەبۆتەوە لەگەڵ ئەوەشدا ڕەوشتی ئازایانەو جوامێریان لەکۆڕی جەنگەکانا شتێکی ئاشکرابوە لە ناوچەکانی ئاسیاو ئەفریقادلو یەکێك لەو میللەتانە بریتیە لە میللەتی کورد کە لەدێر زەمانەوە ئازایەتی و جوامێریان شتێکی ئاشکرا بوە وەکو ئازایەتیەکەی (ڕۆستم) کەبەڕاستی بە (هرقل) ی ئێران ناسراوە. هەروەها ئەو کارە گرنگ و مەزنانەی صلاح الدین ئەیوبی و (ملك عادل) ی برای کە لە شەڕی خاچپەرستەکانا دژی (فلیپ ئۆگۆست) و (ریچارد) و (لوزینیان) جەنگاون بەخۆیان و سەرکردەکانیانەوە.

بێجگە لەوە میللەتی کورد هیوەکو کریم خانی زەندی تیا هەڵکەوتوە لە نیوەی دوهەمی سەدەی هەژدەدا ئەویش بە (تیتوس) ی ئێران ناسرلوەو شان بەشانی ئەوانە، کورد مێژووناس و ئەدیبی ناسراوو بەناویانگی وەکو (الابن الاثیر) و (أبی الفدا) ی مێژووناس و شارەزاو مێژووناسی وەکو بدلیسی تیادا هەڵکەوتوە)).

هەتا ئێرە بریتیبوو لەوانەی دەربارەی شرفخان و شرفنامە دواون و لێرەدا فۆتۆکۆپی سەربەرگی شرفنامە وەرگێڕاوەکەی (ولیانۆف) زرنۆف دەخەینە پێش چاو لەگەڵ فۆتۆکۆپی پاش بەرگی ولیانۆف.

بسم الله الرحمن الرحيم

افتتاح سخن حمد وثنای پادشاهی باید که ثنای ستایش از ضمیر منیر چون خورشید جهان کیر تا مدارج سپهر برین برآید. واختتام کلام شکر وسپاس مالك الملکی شاید که انتهای اعتلایش. از سکنهٔ سینه تا معارج سعود صعود نماید الحمد لله فی الاولی والآخرة سلطانی که از صدای خطبهٔ وجعلناکم خلائف فی الارض اعزاز واحترام بنی آدم را در نه پایهٔ کرسی عرش بادا رسانید وحاکمی که نقد حشمت انسانرا در دار الضرب عنایت

لاپەڕەی یەکەمی بەرگی یەکەمی ((شەرەفنامە))

جلد دویم

از

کتاب شرف نامه

تالیف

شرف خان بن شمس الدین بدلیسی

که باهتمام اقل عباد

ولادیمیر ملقّب ولیامینوف زرنوف

در محروسه

پطربورغ

در دار الطباع اکادمیهٔ ایمپراطوریه

سنهٔ ۱۸۶۲ عیسوی

مطابق سنهٔ ۱۲۷۸ هجری

مطبوع گردید

وێنەی (بەرگ) ی بەرگی دووەمەمی شەرەفنامە

بەر لەوەی کۆتایی بەم باسەی شرفخان بدەین بەپێویستم زانی ئەو هەوڵ و کۆششەی زۆرەی مامۆستا هەژار فەرامۆش نەکەین کە لەدوای ماندووبوونێکی زۆرو گەڕان بە دوای ئەو سەرچاوانەدا کە دەربارەی شرفنامە نووسراون لە هەموویان زانیاری‌یەکی زۆری کۆکردوەتەوەو لە پێشەکیەکەدا باسی کردوەو بەوەشەوە نەوەستاوە بەڵکو بەرلە چاپکردنی شرفنامە بەرهەمەکەی خستۆتە بەردەستی ژمارەیەك لە زانایان و پسپۆڕانی کورد وەکو مامۆستایان مەسعودمحمد و علاءالدین سجادی و محمدجمیل رۆژبەیانی و دوکتۆر کمال مەزهەر و هێمن موکریانی بۆ ئەوەی هەریەکەیان سەرنجی خۆی دەربڕێ بەرامبەری و لە پێشەکیەکەیدا چەند لاپەڕەیەکیشی تەرخان کردوە بۆ ئەو زاناو مێژوونووسانەی کورد کە لەکاتی خۆیدا خزمەتی مێژووی کورد و کوردستانیان کردوە وەکو ئەمین زەکی و حوزنی‌موکریانی و محمدجمیل روژبەیانی (کە لە کاتی‌خۆی شەرفنامەی لە فارسیەوە کردوە بە عەرەبی)، لەگەڵ دەقی ئەو پێشەکیەی محمدعلی‌عونی لە وەرگێڕانی شرفنامەدا لەساڵی ١٩٥٨ دا لە فارسیەوە بۆ عەرەبی چاپی کردوە.

لەلاپەڕەی دوای پێشەکیەکەی هەژار وێنەیەکی شرفخانی بدلیسی تیادا بڵاوکراوەتەوە کە هونەرمەندی نەخشەکێش (بدیع باباجان) بە خەیاڵ بۆ شەرەفخانی کێشاوەو لەژێریا نووسراوە شرفخانی بدلیس ٩٤٩ـ ١١١٢ ی کۆچی کە بێگومان ئەوەی (١١١٢) هەڵەی چاپەمەنیەو راستیەکە بریتیە لەساڵی ١٠١٢ کەبەپێی ئەمە شرفخان ٦٣ساڵ ژیاوە هەرچەندە وەکو لە نامەکەی ضیاءشرفخاندا دەردەکەوێ کەلەساڵی ١٥٤٣ زایندا لەدایك بوەو ساڵی ١٦٠٣ یا ١٦٠٤ کۆچی دوایی کردوە.

بەپێی وەرگێڕانەکەی هەژار، شرفخان شرفنامە (بەرگی یەکەمی) کردوە بە چواریەشەوە کەبە (ڕوویەڕ) ناوی بردون:

ڕوبەڕویەکەم :

بریتیە لەباسی ئەو فەرمانڕەوا کوردانەی لە کوردستانا ئاڵای سەربەخۆییان هەڵکردبوو وەمێژوونووسان ئەوانەیان لەریزی پادشایانیان ژماردون وەکو فەرمانڕەوایانی دیاریەکرو جزیرەودینەوەرو شارەزور (کە ئەمەی دوایی بە

حەسنەوەیە ناسراون و مامۆستا جمیل رۆژبەیانی لە ساڵی ١٩٩٦دا کتێبێکی نوسیوەبەناوی (حەسەنوەیهی و عەیاری) و فەرمانڕەوایانی لوڕی گەورەو بچووك و بنەماڵەی ئەیوبیەکان لە میصرو لە شام.

ڕووپەڕی دوهەم :

باسی مێژوی ئەو گەورە پیاوانەی هەرچەند دەرفەتی سەربەخۆییشیان بۆ ڕەخسا بوو بەڵام خۆیان بەپادشاه نەزانیوە، وەکو فەرمانڕەوایانی ئەردەڵان، هەکاری (شەنبۆ) و (ئامیدی کە بە بادینان بەناوبانگ بون)، فەرمانڕەوایانی جزیرە (کە بە بەختی- بەختیە)ی ناوبرابون، فەرمانڕەوایانی (حصن کێف — حسن کێف ـ کەبەملکانیش ناسراو بوون).

ڕووپەڕیسێهەم:

فەرمانڕەوایان و کاربەدەستانی تر لە کوردستاندا وەکو (چەمشکەزەك) و مرداسی و ساسون، خیزان، کلیس=کلز، شیروان، زەرقی، سویدی. (سەیرئەوەیە لە بەشی دوهەمی ڕووپەڕی سێهەمدا لاپەڕە ٤٨٤ وتوویەتی، ئەم بەشە دوازدەبەندە و لەلاپەڕە ٤٨٤ـ٥٩١ باسی شەش بەندی کردوەو بەندەکانی ٩،٨،٧ هیچیان دیارنین و لەلاپەڕە ٥٩٢ دا چۆتەوە سەر بەندی دەهەم).

ڕووپەڕیچوارەم:

شرفخان ئەم بەشەی بەتایبەتی تەرخانکردوە بۆ فەرمانڕەوایانی بدلیسی کە خۆی لەو بنەماڵەیە بوە و لەوەدا باسی شاری بدلیسی کردوە لەگەڵ هۆی ئاوەدان کردنەوەی شاروقەڵاکەی.

بەشی دەهەم

شۆڕشەکانی کورد لەباکووری کوردستاندا هەتا پێش شەڕی یەکەمی جیهانی

لە باسەکانی پێشوودا لەوە دواین چۆن دەوڵەتی عوسمانی پاش ئەوەی لەوشەڕانەدا لە رۆژهەلاتی ئەورووپادا کردبووی و گەیشتبوە نزیك شاری (ڤینا)، زۆری پێنەچوو شکاو بەناچاری پاشەکشەی کردو گەڕایەوە ناوسنوری تورکیا پاش ئەوەی تووشی زیانێکی زۆری گیانی و ماڵی بوو، بەوباج و سەرانە زۆرەی لە دانیشتوانی خاکی عوسمانی دەسێنرا نەتوانرا کاروباری دوڵەتی پێبەرێت بەڕێوە بەتایبەتی دوای ئەوەی کەوتە ژێر بارێکی زۆر گرانی قەرزی وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەورووپاوەو ئەمارەتەکانی کورد لە ئەنجامی ئەویارو دۆخە تازەیەدا بوو بە قۆچی قوربانیی سیاسەتی کاربەدەستانی عوسمانی کەیەك لەدوای یەك ئەمارەتەکانی کورد هەڵوەشێنرانەوەو لە شوێنی میرە کوردەکان والی سەرکردەی هێزی سوپاکان لە تورکەکان دەسێنرا بۆ بەڕێوەبردنی ناوچە کوردیەکان و میللەتیکورد تا ئەهات لەژێر باری جەورو ستەمی کاربەدەستانی تورکدا دەینالاندو بارودۆخی باری ژیانی کورد گەیشتە رادەیەك ئیتر نەیتوانی لەوە زۆرتر بیدەنگ بێو ناچارکرا دەستی دایە چەك و لەزۆر شوێنی کوردستاندا خەلك یاخی بوو دژی کاربەدەستانی عوسمانی راپەڕی و شۆڕشی کرد.

لەم باسەدا هەوڵئەدەین باسی راپەرین و شۆڕشەکانی کورد بکەین هەتاپێش شەڕی جیهانی یەکەم و لە بەرگی دوهەمدا شۆڕشەکانی کورد لەشەڕی جیهانیەوە هەتا شەڕی جیهانی دوهەم باس دەکەین. لە ڕاستیدا نووسینێکی تێروتەسەل دەربارەی هەریەکێك لەو ڕاپەڕین و شۆڕشانەی باکوری کوردستان ئەوەندە دوورودرێژە و هەریەکەیان پێویستی بە چەند کتێبێك هەیە دەربارەی

بنوسرێت، بۆیە لێرەدا هەوڵئەدەین کورتەیەکی ڕاپەڕین و شۆڕشە گرنگەکان باس بکەین لە باکوری کوردستاندا بە ئومێدی ئەوەی لەدوا ڕۆژدا لەلایەن لیژنەیەك لە زانایان و پسپۆڕان باسی ئەو شۆڕشانە بە زنجیرە کتێبێك تۆمار بکرێت وەکو چۆن میللەتانی تر لەدوای ئازاد بوونیان بەو کارە هەستاون.

دەربارەی ڕاپەڕین و شۆڕشەکانی کورد، (باسیل نیکتین) لەلاپەڕە ١٨١ ی سەرچاوە ٥٤ دا پرسیارێکی ئێجگار زۆر گرنگی کردوەو وتوویەتی: ئایا کورد لە توانایا هەیە دەوڵەتێکی تایبەتی خۆی هەبێت؟؟ ئەگەر هات و ئەو دەوڵەتە پێك هات ئایا ئەو دەوڵەتەخۆی پێ ڕادەگیرێت و دەمێنێت؟ ئایا لە ئەنجامی دروستبوونی ئەو دەوڵەتەدا هیچ کێشەیەکی وا پەیدا دەبێ ببێتە هۆی ئاڵۆز بوونی باری ناوچەی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست؟؟))

بێگومان هەرخۆی بۆ وەرامی پرسیارەکەی وتوویەتی: بێگومان چەند وەرامێك و چەند کێشەیەك دێنە پێشەوە، بەلام ئایا ئەوانە هیچیان دەبێ ببنە هۆی بیانووی ئەوەی چارەسەرێك نەدۆزرێتەوە بۆ کێشەی کورد؟ لەڕاستیدا شتێکی ناڕەوایە ڕووداوەکانی ناو کورد بەیاخی بوون و ئاژاوەو سەرکێشی کردن لەقەڵەم بدرێ، چونکە ئایا مێژووی میللەتانیش ئەوەیان بۆ ئاشکرا نەکردوین کە سەرەتای بزوتنەوەو ڕاپەڕینەکانیان هەر بەشێوەیەکی چەکدارانە دەستی پێکردوە وەکو ئەمەی کورد کردویەتی و دەیکا؟)). بەڕاستی ئەوپرسیارەی باسیل نیکتین پرسیارێکی مێژوویی ئێجگار گرنگە و ئیمڕۆ کورد لە هەموو کاتێك زۆرتر پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی قووڵ هەیە و پێویستە لە ڕێگەی کۆنگرەیەکی نەتەوایەتی کوردەوە کە لە نوێنەرانی هەموو بەشە داگیرکراوەکانی کوردستان پێك بێت و لەڕێگەی پسپۆڕان و شارەزایانی ناو ئەو کۆنگرەیەوە ستراتیجیەك بۆ هەریەشێك لە بەشەکانی کوردستان بەشێوەیەکی گشتی و بۆ سەرانسەری کوردستان بە شێوەیەکی تایبەتی دابنرێت و ئەوڕێبازە بگرێتەبەر کە میللەتانی تر چۆن گەیشتوون بە ئامانجی خۆیان کوردیش ڕێبازی ئەوان بگرێتە بەرو پەند و دەرس لەرابوردوو لە هەڵەکانی شۆڕشەکانی پێشووی کورد وەربگیرێ بۆ ئەوەی کورد تووشی هەمان ماڵ کاولی و کارەسات نەبێ وەکو

ئەوانەی پێشووی. باسیل نیکیتن لەکتێبەکەیدا شۆڕشەکانی کردوە بەسێ قۆناغەوە:

قۆناغی یەکەم: بریتیە لە دەسپێکردنی یاخی بوون و ڕاپەڕین و هەرای کۆمەڵایەتی و دەسپێکردنی ڕاپەڕین و شۆڕشی دەرەبەگایەتی.

قۆناغی دوهەم: بریتیە لە شۆڕشی تورك کە وا حسابی بۆ کرابوو کوردیش لەئەنجامیا بزوتنەوەو شۆڕشی خۆی دەس پێدەکا بۆئەوەی یاسایەك دابنرێت کە باسی کوردیشی تیا دەسنیشان بکرێت.

لام وایە باسیل نیکتین مەبەستی لە أصلاحاتی دستوری‌یە کە أتحادو ترقی داوای دانانی دەستوورێکی کردبوو بۆ ولایەتی عوسمانی کە کوردیش لەو چالاکیەی أتحادوترقیەدا بەشدار بووە بە ئومێدی ئەوەی مادەکانی ئەو دەستووورە میللەتی کوردیشی تیا دەبێ.

قۆناغی سێهەم: بریتیە لە باسی کورد لە دوای شەڕی جیهانیی یەکەم کە لەپەیمانی سیڤەردا ناوی کورد هاتە کایەوەو لە ساڵی ١٩٢٧ دا خۆیبون وەکو ڕێکخراوی سیاسی و لێپرسراوی کورد هاتە ئاراوە (لەراستیدا لە پەیمانی لۆزاندا پەیمانی سیڤەر زیندە بە چاڵ کراو ناوی کورد پشت گوێ خرا) باسیل نیکتین باسی چەند شۆڕش و ڕاپەڕینێکی کردوە وەکو شۆڕش و ڕاپەڕینی عبدالرحمن پاشای بابان لەساڵی ١٨٠٦ داو شۆڕشی بلباسەکان لە ساڵی ١٨١٨ داو ڕاپەڕینی کوردەکانی بایزیدو وان. باسیل نیکتین لەو باسەیدا دەربارەی شۆڕشەکانی کورد ئاماژەی بۆ باسیکی (ڤیلچێڤسکی) کردوە کە وتویەتی ئەو شۆڕشانە تەنها هەر بریتی نەبون لە شۆڕشی چەند سەرۆکێکی کورد، بەڵکو شۆڕشی جەماوەریی ڕاستی بوون و لە ئەنجامی جەورو ستەمی کاریەدەستانی تورك، کورد ناچاربوە دژی حکومەت ڕاپەڕێ و بەوجۆرە لە ساڵانی ١٨١٨، ١٨٢٠، ١٨٢٢ دا زنجیرەیەك بزوتنەوەی هەرا دژی تورك و عەجەم ڕوویدا.

باسیل لە باسەکەیدا لەوە دواوە کە تەنها هەر کێشەی ئابووری هۆی ڕاپەڕینەکانی کورد نەبوە بەڵکو هەستی نیشتمانپەروەرێتیش ڕۆڵێکی زۆر کاریگەری بینیوە لەڕاپەڕینەکانی سەرکردەکانی کورداو جەماوەریش چوونەتە پاڵیان.

دوکتۆر جمال نەبەز لە کتێبەکەیدا ـ کوردستان و شۆڕشەکەی، سەرچاوە ٣١ لەلاپەڕە ٨٤ دا باسی زنجیرە شۆڕشەکانی کوردی کردوە لەسەدەی نۆزدەهەمدا دژی حکومەتی تورك، کە دەوڵەتی عوسمانی هەمان چەکە کۆنەکەیان بەکارهێنا کە بریتی بوو لە چەکی ئاینی بۆ لەناو بردنی ئەو شۆڕشانەی کورد.

دوکتۆر جمال نەبەز لەباسەکەیدا ئەڵێ:

((یەکێك لە بەدبەختیەکانی کورد بریتیبوە لەنەبوونی ئاینزایەك یا قوتابخانەیەکی فەلسەفی، واتە نەبوونی ئایدیۆلۆژێکی تایبەت بەخۆ ڕەنگە ئەگەر شتێکی لەوبابەتەی هەبوایە بیتوانیایە هەموو کورد یەك بخات هەروەکو چۆن شیعەگەریتی هەموو فارسەکانی کۆکردەوەو بەرەو ئامانجێك بردنی. لەبریتی ئەوە کوردەکان بوونە پاشکۆو بەپابەندی تورك و فارسەکان و خۆیان کرد بەقوربانی دەوڵەتەکانیان لە ئەنجامی ئەوەدا کورد زمان و کولتوری خۆی پشت گوێ خست و فەرامۆشی کرد هەروەکو سامی شمس الدین لەکتێبی قاموس اعلامی چاپی ئەستەمبوڵ ساڵی ١٣١٤ ی کۆچی باسی کردوە .

لەگەڵ ئەوەشدا چەند زانایەکی کەم هەبوە بەرهەمەکانیان بەکوردی دەنووسی و گازندەو گلەییان لە میللەتەکەی خۆیان کردوە کە بەوشێوەیە کەلەپووری خۆیان پشت گوێ خستوە کە یەکێك لەوانە شاعیرو زانای بلیمەت ئەحمەدی خانی بوە کە ڕۆمانە بەناوبانگەکەی شانی لە شاکارەکانی جیهان هەڵدەسوێت. لەدوای ڕووخاندنی ئەمارەتەکان ئەوسا کورد هاتەوە هۆش خۆی و گومانی لە ئاستی ئەو (برایەتی ئیسلام)ـە پەیدا کردو چەند شۆڕش و ڕاپەڕینێك بەرپا بوو. بەڵام ئەو شۆڕشانەش، بۆ نمونە شۆڕشەکەی شێخ عبیداللە نەهری لەساڵی ١٨٨٠ دا شتێك نەبوە لەپەلەقاژەی مەرگ بەولاوەو هەمووی هەڵچوون و هەژانێکی لەناکاوو نارێك بوون بۆیە یەك لەدوای یەك هەموویان لەلایەن دەسەلاتدارەکانی تورکەوە بە زەبری ئاین یا لەرێگەی فروفێڵ و فریو خواردنەوە فەرامۆشکران.

ئەو شۆڕشانە ئایدیۆلۆژییەکی ڕەگ داکوتاویان نەبوەو لە دوای مردن و لەناوچوونی سەرکردەکانیان ئیتر شۆڕشگێران بڵاوەیان لێکردوەو چوونەوە سەر ژیانی ڕۆژانەی خۆیان. هەتا ئێستە هیچ بزوتنەوەیەك نەیتەلنیوە بەبێ

ئایدیۆلۆژییەکی چەسپاوو گونجاو بەردەوام بێت. بزوتنەوەی سیاسی وەکو گیانلەبەرێك وایە و بەردەوام بوونی ئەو بزوتنەوەیە پێویستی بە خۆراکێکی رۆحی هەیەو هیچ شۆرشێکی چەکدارانە بێدەس لەملانێتی قەڵەم و تفەنگ سەرکەوتن بەدەس ناهێنیٚ.

بێجگە لەوە دەستێوەردانی سیخورو بەکرێگیراوانی ئەوروپایی و ئەمریکایی کە بەناوی میسنێرە عیساییەکانەوە روویان کردوەتە کوردستان، یەکێك لە مەبەستەکانیان ئەوە بوە بەپەنهانی گیانی دوژمنایەتی و دژایەتی لەناو کوردا پەرەپیٚبدەن.

ئیمپریالیزمەکان بە هەموو شێوەیەك کنەی ئەوەیان کردوە بەهانەی وا پەیدا بکەن بتوانن لەورێگەیەوە دەس لە کاروباری ناوخۆی ئیمپراتۆریەتە شرۆڵەکەی عوسمانی وەردەن و بۆ ئەوە چارشێوی برایەتی عیساییان پەیداکردوە لەژێرەوە دەستیان تێکەڵکرد کەلەراستیدا ئەو بەکرێگیراوانە فریان بەسەر گیان و باوەری راستەقینەی عیساییەوە نەبوو چونکە نەیانتوانیبوو تاقە کوردێکی موسڵمان والیٚبکەن بۆ مەرامی خۆیان هەڵی سوورێنن و لەداخی ئەوە کەوتنە دنەدانی کەمایەتیە عیساییەکان دژی برا موسوڵمانەکانیان و ئەو هەوڵ و تەقەلایانەی ئەو میسنێرانە لەلایەن کاربەدەستانی تورکیاو ئێرانیشەوە پشتگیری لیٚ دەکراو هەردوو دەوڵەتەکە پەژارەی ئەوەیان لیٚ نیشتبوو ئەو سیٚ نەتەوە برایە کە کوردو ئەرمەن و ئاسوری بون، هەمویان برایانە پێکەوە بکەونە خۆیان کە بەویەکیتیە دەیان توانی ئازادیی خۆیان وەدەس بێنن.

بەرلە شەری روس و عوسمانی لەساڵی ١٨٢٨دا کورد و ئەرمەنی بەئاشتی ودۆستانە پێکەوە ژیابون و هیچ ناکۆکیەك لەناویانا نەبوو، کە نموونەی ئەمە لە شۆرشەکەی بدرخاندا دەردەکەوێت کە ساتێك دژی عوسمانیەکان راپەری بەڵێنیدا بە گەلەموسڵمانەکان دوای سەرکەوتن ئۆتۆنۆمییان بداتیٚ)).

ئەو شۆرش و راپەرینانەی لەباکوری کوردستاندا کرا هەتا شەری یەکەمی جیهانی، دەتوانریٚ بکریٚ بەم بەشانەوە:

١ـ شۆرشی بدرخان پاشا.

٢ـ را پەرینەکانی دوای شۆرشەکەی بدرخان پاشا.

٣ـ راپەرینی یزدان شێر.

٤ـ شۆڕش و راپەرینەکانی دوای یزدان شێر.

٥ـ شۆڕشی شێخ عبیداللە نەهری (شمزینی).

٦ـ شۆڕش و راپەرینەکانی دوای شۆڕشی شێخ عبیداللە هەتا شەڕی یەکەمی جیهان.

شۆڕشی یەکەم ـ شۆڕشی بدرخان پاشا

شۆڕشی بدرخان پاشا بەسەرەتای دەسپێکردنی شۆڕشە گەورەکانی باکوری کوردستان دەژمێررێ. شۆڕشــی بدرخــان پاشـا دەکـرێ بـە دوو قۆنـاغ، قۆنـاغی یەکەمیان بریتیبوە لەوشۆڕشەی لە روژهەلاتی کوردستاندا (کوردستانی ئـێران) بەرپای کردبوو، لەبەرئەوەی کورتەیەکی ئەو شۆڕشەمان لە لاپەڕەکانی ١٠١ـ١١١ ی کتێبەکەی سمکۆی شوکاك و بزوتنەوەی نەتەوایەتی چاپی ستۆکهۆلم سالی ١٩٩٦ باس کردوە لەبەر ئەوە پێویست ناکا باسی ئەو قۆناغە دووبارەبکرێتـەوە لێرەداو قۆنـاغی دوهـەم کـە بـۆ باکوری کوردسـتان تـەرخان بـوە، لـەم باسـەدا دەکرێ بەم بەشانەی خوارەوە:

١ـ بنەماڵەی بدرخانیەکان و باسی ژیانی بدرخان پاشا.

٢ـ ئامانج و مەبەستەکانی شۆڕشەکەی بدرخان پاشا.

٣ـ تەقەلا و هەوڵدانی بدرخان بۆ بەهێزکردن و پتـەوکردنی دۆستـایەتی لەگـەڵ ئەرمەنی و ئاسوریەکانی دراوسێی و رۆڵی میسنێرەکان و دەوڵەتە ئیمپریالیزمـەکان بـۆ سەرنەگرتنی ئەو تەقەلایەی بدرخان.

٤ـ راپەڕین و شۆڕشەکەی بدرخان دژی دەوڵەتی عوسمانی و ئە نجامەکەی.

٥ـ هەڵسەنگاندنی ئەو شۆڕشە و هۆی سەرنەکەوتنی.

یەکەم ـ بنەماڵەی بدرخان و ژیانی بدرخان:

لەباسی ئەمارەتەکانا باسێکی تایبەتیمان تەرخانکردوە بۆ جزیـرە و بۆتـان و لەوەدا باسی بنەماڵەی (عزیزی) کرا کـە بـەپێی ئـەوە بدرخانیـەکان دەچنـەوە سەر (عزیزی) یەکان و میرعبدالعزیز لەدوای مردنـی دامەزرێنـەری بنەماڵەکـە کـە (سلیمان خالد) بوە بوو بە میری جزیـرە و بوتـان و ئـەو بنەماڵەیـە سـەرداریتیی

ئەمارەتەکەیان کردوە هەتا سالّی ١٨٤٧ ئەو ئەمارەتە لە زەمانی بدرخان پاشادا تێکچوە وەکو لە شوێنی خۆیدا باسی دەکەین. بەداخەوە لەسەرچاوەکانا بێجگە لە کتێبەکـەی کریـس کوچـرا و یاداشـتەکەکانی مێجەرنۆیل، سـەرچاوەیەکی وام دەسگیر نەبوو بە شێوەیەکی رێك و پێك شجرەی ئەو بنەوماڵەیەی باسکردبێت و زۆرم لاسەیرە ئەو بنەماڵەیە هەر لـە سـەرەتاوە خوێنـدەوارو و رۆشـنبیر بـوون و بایەخێکی زۆریان داوە بە مێژووی کورد، کەچی تا دوا نەوەیان کـە سـریابدرخان و جـلادت بدرخـان و کـامران بدرخـان بـوە، لـە هیـچ سـەرچاوەیەکدا نـەم دی یەکێکیان بـیری لـەوە کردبێتـەوە زنجـیرەی بنەماڵەکـەی خۆیـان تۆمـار بکـەن و نووسەرانی تریش کە لەو باسە دواون هەریەکـەیان بەشـێوەیەك باسـیان کـردوە، بۆیە ناچارین ئاماژە بۆ ئەو سەرچاوە لێك جیاوازانـە بکـەین بـۆ ئـەوەی خوێنـەر بەراوردیان بکا لەگەل یەکتردا.

بۆنموونە: لەژمارە ١٣ ی رۆژنامەی کوردستان کەلەشاری جنێف لە ٢٠ ی ذی العقـدەی ١٣١٦ ی کۆچی لەلاپـەرە ٢یـدا وتـراوە بدرخـان بـەگ لەسـالّی ١٢٥٠ یکۆچیـدا بـوە بـە حـاکمی کوردسـتان، بـەلام ئـەمین زەکـی لەلاپـەرە ٢٣٦ ی سەرچاوە ٣٢ دا وتوویەتی بدرخـان لەسـالّی ١٨٢٢ ی زایـندا کـە تەمـەنی (١٨) سالّ بوە کراوە بە ئەمیر. بەپێی ئـەم بۆچوونـەی ئـەمین زەکـی دەبـێ بدرخـان لەسالّی ١٨٢٢ ــ ١٨ = ١٨٠٤ دا لـەدایك بوویـێ و بدرخـان کـە لەسـالّی ١٨٦٨دا کۆچی دوایی کردوە، دەبێ بەحسابەکەی ئەمین زەکـی بدرخـان ١٨٦٨ – ١٧٩٤ = ٧٤ سالّ ژیاوە. کـەچی دوکتـۆر عزیـز شمزینـی لـە کتێبەکـەیدا سـەرچاوە ٤٢ وتوویەتی بدرخان پاشـا (٦٤) سـالّ ژیـاوە. لەلایـەکی تـرەوە کریـس کوچـرا لـە کتێبەکەیدا سەرچاوە ٤١و بلەچ شێرکوە لەلاپەرە ٤٩ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٦٠ هەردووکیان وتویانە بدرخان لەسـالّی ١٨٢١ دا بـوە بـە مـیری بۆتـان کـە لەگـەلّ بۆچوونی ئەمین زەکی و دوکتـۆر عزیـز شمزینیـدا یـەك ناگرێتـەوە بـەلام لەگـەلّ بۆچوونی سریا بدرخاندا یەك دەگرێتەوە کە لە سەرچاوە ٧٩دا وتوویەتی لەسالّی ١٨٢١دابوە بەمیری بۆتان.

دەربارەی بنەمالّەی بدرخـان، کریـس کوچـرا ئامـاژەی بـۆ کتێبـی (کونسـول شروتە) کردووە کەلەمەدا وتـراوە بدرخـان (٤٠) کـوڕی هەبوەلەگـەلّ (١٤) کچ و

کامران بدرخان خۆشی بەتەواوی نەیزانیوە بدرخان چەندکوڕو کچی هەبوە هەر ئەوەندەی لەباوویاپیریەوە بیستوە کە وتوویانە بدرخان (٩٩) منداڵی هەبوەو کامران وتویەتی لەوانە ناوی (١٥) مام و پوورەکانی خۆی دەناسێتەوە (کەبەداخەوە ناوەکان لەوەدا تۆمار نەکراوە).

بەرامبەر بەو ژمارەیەی کریس کوچرا باسی کردوە، مێجر نۆیل لەوگەشتەیدا بەکوردستانا کردویّتی و جلادت بدرخان و کامران بدرخانی لەگەڵابوە، بەپێی دۆکیۆمێنتی ژمارە (fo.351_13974) سەرچاوە ٢٧وتویەتی بدرخان (٩٥) کوڕی هەبوە کەلام وایە لەکاتی گەشتەکەیدا ئەمەی لەجلادت و کامرانەوە وەرگرتوە (لە شوێنی خۆیدا بەدوورودرێژی باسی ئەو گەشتەی مێجر نۆیل دەکەین). کریس کوچرا وتوویەتی: هەرچونێك بوویێت (١٢) لەکوڕەکانی بدرخان و نەوەکەی دوای خۆی ڕۆڵێکی زۆر گەورەیان هەبوە لە ڕاپەڕینی نەتەوایەتی کوردا کە بریتی بوە لە:

١ و ٢: عوسمان و حسێن کوڕانی بدرخان پاشا کەلە دوای باوکیان لەساڵی ١٨٧٩دا شۆڕشیان کردوەو لە دواییدا (حسێن) لەساڵی ١٩١٠دا لەسێدارەدراوە (لەدوای باسی ڕاپەڕینەکەی یزیدان شێر لە دواییدا باسی ئەو شۆڕشەی عوسمان و حسێن دەکەین کە کریس کوچرا حسێنی بە (حسێن پاشا کنعان ناویردوە).

٣: مدحت بەگ ـ خاوەنی ڕۆژنامەی کوردستان.

٤ : کامل بدرخان: پەیوەندی هەبوە لەگەڵ ڕوسەکاناو ساڵی ١٩١٧ والی ئەرزڕۆم بوەو پاش ئەوە لە شاری (تفلیس) ژیاوە.

٥ : خلیل بدرخان: والی بوە لەشاری ملاطیە (بەڵام مێجر نۆیل لەگەشتەکەیدا وتویەتی متصرف بوە).

٦ و ٧: حسن بدرخان و حسێن بدرخان (کریس کوچرا لەژمارە ١ یشدا ناوی حسێن ی بردوە ئاخۆ هەردوکیان یەك بون یا جیاواز بوون) کە هەردوکیان لە ساڵی ١٩١٠دا هەڵبژێراون بۆ نوێنەرێتی کوردستان (نەیوتوە کام هەڵبژاردن کە ڕەنگە مەبەستی مجلس مەبعوسان بوویێ). کاتێك حسێن زیندان کرا، (حسن)ی برای بۆماوەی شەش مانگ خۆی شاردەوەو لە دواییدا گیراو لە ژێر ئەشکەنجەدا گوێچکەی کەڕ بوو.

٨ : عبدالرحمن پاشا ـ لەدوای مقداد بوە بەلێپرسراوی ڕۆژنامەی کوردستان (عبدالرحمن برای مدحت بوە).

٩ : بەحری بەگ ـ بەشدار بوە لە شۆڕشەکەی شێخ عبیداللە ی نهریدا.

١٠ : ئەمین عالی بدرخان ـ لەنێوانی سالآنی ١٨٥١ـ ١٩٢٤ دا ژیاوە و یەکێك بوە لە دامەزرێنەرانی (club) ی کوردی ئەم (club)ەی کریس کوچرا باسی کردوە، رۆبرت ئۆلسۆن لە سەرچاوە ٨٤ دا بە دوورودرێژ باسی کردوە بە ناوی (kurt tarraki ve tavon jemiyeti) (کورد ترقی و تعاون جمعیتی) ناوی هێناوەو لە باسی جمعیت و رێکخراوەکانا باسی دەکەین). کریس کوچرا باسی سیٚکوڕی ئەمین عالی بدرخانی کردوە: سریابدرخان (١٨٨٣ـــ١٩٣٨) و جلادت بدرخان (١٨٩٣ـ١٩٥١)، کامران بدرخان (١٨٩٥ـ١٩٧٨).

١١ : عبدالرزاق بدرخان ـ کوڕەزای بدرخان پاشا بوە (باوکی ناوی نجیب پاشابوە، کریس کوچرا تەنها ناوی یازدەکەسی هێناوە لەو دوازدە کەسەی وتویەتی رۆلێکی گرنگیان هەبوە کە ڕەنگە ئەوی تر مەبەست نجیب پاشا بوویی).

دەربارەی ژیانی بدرخان پاشا خۆی گەلێك سەرچاوە بە دوورودرێژ باسیانکردوە و ئێمەش لە باسی ژیانیا سێ سەرچاوەمان هەلبژارد کە بەشێوەیەکی تایبەتی لە ژیانی بدرخان پاشا دواون:

یەکەم سەرچاوە بریتیە لە کریس کوچرا کەلەلاپەڕە ٤٣ ی کتێبەکەیدا لەوە دواوە کە بدرخان خۆی باسی خۆی بەم شێوەیە کردوە کە وتوویەتی:

((ئەوە منم کە حاکمی ئەم ولآتەم و فەرمانڕەوایی دەکەم و پادشای عوسمانی هەرچەند لە من بەهێزترو بە تواناترە بەلآم من زۆر لەو نجیب ترو گەورەترم چونکە من لەو باشتر سەرپەرشتی نەوەکەی خۆم دەکەم و باشتر ئاگام لێیانەو هیچ کاتێك زولم و ستەمیان لیٚ ناکەم و گەلی کورد گەلێکی رەسەن و خاوێنە)).

کریس کوچرا دەربارەی ئەوەی بدرخان ئەلێ:

((هەرچەند ئەوەی بدرخان دەربارەی خۆی وتوویەتی نەختێك خۆهەلکێشانی تێدابوە بەلآم ئەوەشمان بۆ دەردەکەویٚ ئەو حاکمە شانازیی

بەوەوە کردوە کە خۆی بە کوردێك زانیوەو سەری بۆ پادشای عوسمانی دانەنواندوەو بەپادشایەکی زۆرداری داناوەو هەروەکو پەیامنێرێکی فرنسی کە لەلایەن پادشای فرنسەوە نێردرابوو بۆ تورکیا گێڕابوویەوە و وتبووی بە راستی بدرخان حەقی بوە کە وتویەتی من لە گەلێکی نەجیبم و من پاکم چونکە لە خاکی ئەوگەلەدا لەدایك بووم، ئەمیر بدرخان حاکمێکی زاناو تێگەیشتوو بوەو خزم و قەومێکی زۆری لە دەور بووەو راستی وتووە کە وتویەتی من خۆم لە پادشای عوسمانی بە ماقوڵتر دەزانم)).

کریس کوچرا لەباسی ژیانی تایبەتی بدرخاندا وتویەتی:

((ئەومیرە جلکی تایبەتی لەبەردەکرد کە بریتی بوە بەرگێکی گوڵ دوزمە زێرو مێزەرێکی ئاوریشمینی سووکی لەسەرناوە، پانتۆڵەکەی ئاوریشمی سوورو رەش بوە، کاڵەی شەمامەبەند وەیا سۆلێکی بیلاد کە لەسەری نووکەکەی هەڵگەرابوەوە لە پێی دەکرد کە ئەوسا زۆربەی حاکمە کوردەکان جل و بەرگیان لەوجۆرە بوەو ئەو لەپاشا تورکەکان زۆرتر بە تەنگ میللەتەکەیەوە بوە یارمەتی هەژاران و پەککەوتووی داوەو خەلاتی داوە بە مەلاکان و زورجار لە کۆشکەکەی خۆیدا لە دەرگولی (جلیلی لەسەرچاوە ٩٣دا بە دێرگول ناوی بردوە)لە جزیرەدا بە کیسە زێڕی دابەشکردوە کە هەرکیسەیەك لەو رۆژانەدا دەیکردە (٢٥دولار).

کریس کوچرا ئاماژەی بۆ کتێبی (دوکتۆر.راسیت)ی سەربە (هیراڵد بۆستن)بوە چاپی ١٨٤٦ کردوە کەلەلاپەرە ٣٨١ دا وتویەتی بدرخان مرۆڤێکی زۆر ئاینداربوە و لەو رۆژانەدا دانیشتوانی کوردستان لایان وابوە خودا محمدێکی دوهەمی ناردوە بۆکورد بۆئەوەی مافی خۆی دەسگیربێت و سەربەخۆییەکی بەنرخ و بە بایەخ بۆ خەڵکی کورد دامەزرێنێت.

کوچرا ئاماژەی بۆ نامیلکەی (ئاوریلی کەلدەمسیم) کردوە کە باسی گەڕانی دەستەیەك کارمەندانی قونسوڵخانەی فرنسی کردوە کە لەساڵی ١٨٤٥ دا بە ناوچەی بۆتاندا گەڕاون و لەلاپەرە ٦١ی ئەو نامیلکەیەدا ووتراوە:

((ولاتی کوردستان زۆر جیاوازە لەگەڵ ئەو شوێنانەی تر کە لە ژێر دەسەلاتی تورکدان و ئەو گەڕیدانە کەچوونەتە دیاریکر بۆیان دەرکەوتوە لەو پەنجا ناوچانەی پیایا گەڕابوون بەئاشکرا هەست بە دوژمنایەتی نێوان کوردو

تورك دەكرا و بدرخان زۆرباش چاودێری وڵاتەكەی و دانیشتوانی كردوەو (٢٥٠ هەزار پیاستر ـ قرۆش) ی تەرخانكردبوو بۆ ئەو هۆزانەی لایەنگری ئەو بوون و، بدرخان زور بەهێزو دادپەروەر بوە و پیاوی سیخوڕی تایبەتی خۆی هەبوە بۆ كۆكردنەوەی هەواڵ و دەنگ و باسەكان لەناو توركەكاندا)).

جلیلی جلیل لە سەرچاوەی ژمارە ٢١ دا بە دوورودرێژ باسی شخصیتی بدرخانی كردوە و وتوویەتی هەرچەند بدرخان لەسەرەتای لاویدابوبو بەمیر بەڵام توانیبوی دەسەلاتی خۆی بەسەر كوردەكانی دەوروبەریشدا بچەسپێنێت و لە ساڵانی سییەكانی سەدەی نۆزدەهەمدا ساتێك رشید پاشا پەلاماری هەندێ ناوچەی كوردستانی دا بدرخان توانیبووی خۆی لەوشەڕە دووربخاتەوەو بەوە هێزەكەی خۆی پاراست و هەڵیگرت بۆ كاتی خۆی و توانیبووی دەسەلاتی خۆی لەبۆتانەوە پەرەپێ بداو پادشای عوسمانی لە موصل و بغداد حسابیان بۆ دەكرد و سەركردەكانی ناوچەی دیاربكر زۆرتر گوێیان لە بدرخان دەگرت وەك لە توركەكان.

جلیلی ئاماژەی بۆ كتیبەكەی (ف. دیتیل) كردوە كە وتوویەتی: بەچاوی خۆم پادشای بغدادم دیوە دیاریی بەنرخی دەنارد بۆ بدرخان و ئەویش بەرامبەر بەوە رێزی پادشای بغدادی دەگرت وەكو دەسەلاتدارو هاوشانێكی ئەو نەك وەكو نۆكەرێك.

كاربەدەستانی تورك ئەو دەسەلاتدارییەی بەدرخانیان بەدڵ نەبوو، چاویان بەرایی نەدەهێنا بەوجۆرە دەسەلاتداریێ و رقیان لێی بو بەڵام بەئاشكراش حەزیان نەدەكرد دژی بجوڵێنەوە. بدرخان سەربەخۆییەكەی خۆی لای كاربەدەستانی ئەستەمبول نەدەشاردەوەو خۆی بەخاوەنی تەواوی میرنشینەكەی دادەنا و حەزی دەكرد نوێنەرانی دەوڵەتە ئەوروپاییەكان دەس بەفەرمانی سوڵتانەوە سەری لێ بدەن و ئەوەی بەو جۆرە بچوایە لای بەسارديەوە پێشوازی لێ دەكرد. لەو ڕووەوە (كلۆدیۆس ریچ)، گەڕیدەی بەناوبانگی ئینگلیز كە لەساڵی ١٨٢٠ دا چوّتە كوردستان. باسی ئەو هەڵوێستەی بدرخانی بۆ (ف. دیتل)باس كردوە و بەدیتیلی ووتوە: نەكەی بەفرمانی

سوڵتانەوە بچێتە لای بدرخان چونکە خۆی (ریچ) هەمان شتی بەسەردا هاتوە ساتێك لە ئەستەمبوڵەوە چوتە ناوچەی (بۆتان).

(ئـەم گەشتەی ریـچ بـۆ دیتیـل) ی باسـکردوە لەسـاڵی ١٨١٣ دابوەـــــ هەروەکوماموٚسـتا محمـدی حمـە بـاقی لەلاپـەڕە ٢٦ ی پێشـەکیەکەی وەرگێڕانەکەی ریچ (سەرچاوە ٦٨) باسی کردوە، جیاوازە لەو گەشتەی ریچ لەدواییدا لەساڵی ١٨٢٠ دا کردویەتی).

ریچ بە (دیتیل)ی وتوە:

((ساتێك لـە ئەستەمبوڵەوە چوم بـۆ ناوچەی بۆتـان و ویستم لـەو شارەدا ماندوێتی خۆم دەرکەم و کە گەیشتمە شارەکە پرسم کرد ئایا شوێنی وا هەیـە تیایا بحەوێمەوە؟ لـەوەرامدا خانێکیـان پیشاندام و لـەوێوە خەبـەرم نـارد بـۆ بەدرخان بەگ کە دەمەوێ چاوم پێی بکەوێ و لـە ڕاستیدا زۆرم مەبەست بوو شارەزایی پەیدا بکەم دەربارەی کێشەی فارس و تورکەکان و ساتێك چوومـەلای بدرخان و فەرمانی سوڵتانم بۆ دەرهێناو چاوی بە فەرمانەکە کەوت لە جێی خۆی نـەجوولاو زۆر بـە سارد‌یەوە بـە نارەزاییـەوە هەڵسایە سـەر پـێو فەرمانەکـەی خوێندەوەو وتی: لە ڕۆژهەڵاتدا تەنها دەبێ نۆکـەر بە پێوە راوەستێت، بـەڵام میوان هەرکەسێك بێو لە هەرجۆرە پلەو پایەیـەکدا بـێ دەبـێ دانیشـێ و قـاوەو قلیانی پێشکەش بکرێ)).

ریچ بۆ (ف. دیتیل) دەگێڕێتەوەو دەڵێ:

دوای ئەوەی نەختێك ڕاوەستام بدرخان لێی پرسیم: چیت ئەوێ؟ منیش پێیم وت دەمەوێ من و ئەوانەی لەگـەڵمدان شـوێنێکمان دەسـکەوێ بـۆ ئـەوەی تیایا بحەوینەوە...

بدرخان بە ڕقەوە پێـی ووتم: ئایـا تـۆ بـەخۆت و فـەرمانێکی سـوڵتانیەوە بـۆ ئەوە هاتویتە لام شوێنت بـۆ پـەیدا بکـەم؟ بۆچـی تـۆ مـن بـە کوێخـا و موختـار دەزانی تا بەو کارە هەڵسم؟ من و سوڵتان چ پێوەندییەکمان بەیەکەوە هەیە واتۆ فەرمانی ئەوت بۆ هێناوم بۆ ئـەوەی بەئـەمری ئـەو خزمـەتت بکـەم؟؟ مـن لـێرە سەریەخۆم و پێوەندیم بەکەسەوە نیەو من لێرە تەنها میوان قبـوڵ دەکـەم نـەك هەڵگری فەرمانی سوڵتان)).

دووهم: ئامەنجەکانی بدرخان و تەقەلاکانی بۆ سەرگرتنی مەبەستەکانی

ئامانج و مەبەستەکانی بدرخان بریتی بون لە چەند شتێك، لەوانە:

أ_ چاکردن و بەرەو پێشەوە بردنی باری ژیانی دانیشتوانی ئەمارەتەکەی و باشکردنی باری ئابوری و دابنیکردنی ئاسایش لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیاو ئامادەکردنی سوپایەکی بەهێز.

ب_ تەقەلای باشکردن و پتەوکردنی دۆستایەتی لەگەڵ ئەرمەن و ئاسوریەکاندا.

ج_ یەکخستنی ئەمارەتەکانی کورد و هاوکاریکردنی نێوان میرو سەرکردەکانی کورد لەگەڵ یەکتردا وەکو یەکەم هەنگاوێك بۆ دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی یەکگرتووی سەربەخۆ، کە لەسەرەتادا بە شۆڕشی ناو کوردستانی ئێران دەستی پێکرد بۆ ئەوەی پاش رزگارکردنی بکرێت بە بنکەیەك کە لەوێوە دەسبکرێت بە رزگارکردنی باکووری کوردستان.

أ- چاکردن و بەرەو پیشەوە بردنی ئابووری و دابینکردنی ئاسایش و ئامادەکردنی سوپایەکی بەهێز

بدرخان پاشا یەکێك بوە لە سەرکردە رۆشنبیرەکانی سەردەمی خۆی و بۆی دەرکەوتبوو چارەسەرکردنی باری ئەمارەتەکەی و کێشانی نەخشەیەك بۆ دابینکردنی بۆجەیەك بۆ بەڕیوەبردنی کاروباری رۆژانی ناو ئەمارەتەکەو کڕینی چەك و جبەخانە بۆ سوپاکەی شتێکی زۆر گرنگ و پێویست بون و تورکەکان بە چاوێکی پر لەمەترسیەوە دەیانڕوانیە ئەو تەقەلایەی بدرخان و هەمیشە هەوڵی ئەوەیان دابوو تەگەرە بخەنە بەر ئەو تەقەلانەی کە لەوە ترسا بوون میرەکانی تری کوردیش چاو لەو بکەن و هەمان رێبازی ئەو بگرنە بەر.

لەو روەوە دوکتۆر جلیلی جلیل لەلاپەرە ۱۲۳ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ۹۳ باسێکی دوورودرێژی تەرخانکردوە بۆ بایەخدانی بدرخان بە باشکردنی باری ئابووری و پاراستنی موڵك و ماڵی دانیشتوان و رێگرتن لە هەموو جۆرە دەسدرێژیکردن و تالانی و راوو ڕووت و دانانی یاسایەك بۆ چۆنیەتی سەندنی

باجی ساڵانە لەهاووڵاتیان و بەپێی ئەوە بوجەیەکی ساڵانە بۆ ئەمارەتەکەی خۆی ساز بکات.
جلیلی ئامــاژەی بـۆ لاپــەڕە ٢٠٧ی کتێبەکـەی (ف. دیتیـل) کـردوە کـە وتوویەتی:
((لەکاتی گەشت و گەڕانما بە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی بدرخـان بە چاوی خۆم تـەوکۆزیدانتەم دیوە لـە ناوچەکانی تـرەوە باریـان دەکـردو هاتبوونە ژێـر سایەی بدرخانەوە ئەگەرچی هـەموو کەسێکیش بە ئاسـانی نـەیدەتوانی بگاتـە ئەوناوچەیە چونکە ئەوەش مەرجی خۆی هەبوە و هەرکەسێك بیویسـتایە بچێتـە ئـەو ناوچەیـە دەبوایـە ئەسپێك و زینێـك و تفەنگێك و دەمانچەیـەکی هـەبێ بـۆ ئەوەی هەمیشە ئامادە بێ بۆ بەشداربوونی پاراستنی ئەمارەتەکە)).
جلیلی لـەو کتێبـەیدا باسـی ئـەوەی کردوە چۆن بدرخـان بـۆ دابینکردنـی ئاسایش لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیا زۆر بەتوندو تیـژی وەسـتاوە بەرامبـەر بـە تاوانبـارو ڕاوو ڕووتکـەرو دزو جـەردەو ئەوانـەی بەناوچەکـەی ئـەودا گـەڕابون سەریان لەوە سوڕمابوو کە چۆن توانیبوی ئەوکارە بە جێ بێنێت. دوو میسنێری ئەمریکی (رایت) و (بریس) ساتێك چوونە لای بدرخان کەلە (یرغون) بوە لەساڵی ١٨٤٦ دا، بۆیان دەرکەوتوە هیچ تاوانبارێك لە ناوسنوری دەسەڵاتیا نـەیتوانیوە لە چنگی بدرخان ڕزگاری ببێت و بەرتیل خواردن و مـەرایی و کلکەلـەقێ کاریـان نەکردۆتە سەر هەڵوێستی بدرخان. هەروەکو جلیلی باسی کردوە (ف. دیتیل) لە گەشتەکەیدا وتوویەتی تووشـی هیـچ جـۆرە گێچـەڵ و سەریەشـەیەك نـەبوەو ئەوانەی لە دیاریکرەوە چوون بۆ موصل لە ڕێگایانا تووشی هیـچ دەردیسـەریەك نـەبوون و سـاتێك دیتیـل خـۆی ماڵئـاوایی لـە خانەخوێکـەی دەکـا تەنـها خانەخوێکەی تاقە زەلامێکی لەگەڵا دەنێرێ و دیتیـل ئـەوەی لەلاسـەیر دەبـێ و بەرامبەر بەو واق وڕمانەی دیتیل خانەخوێکەی پێی دەڵێ :
دڵنیابە ڕێگەکەت ئەوەندە پڕ لە ئاسایشە کە پێویست ناکا لە تاقـە زەلامێك بەولاوە لەگەڵیا بێ ئەو تاقـە زەلامـەش تەنـها بـۆ شارەزایی ڕێگەیـە... دیتیـل هێشتا بەوەش هەر دڵنیا نابێ و دەپرسێ: باشە بەم جۆرە بکەومەڕێ؟...
خانە خوێکەی دووبارە لەوەراما پێی دەڵێ : لای ئێمە ئەوەی بیەوێ سـەفەر بکا تەنها هەر خۆی ئەکەوێتە ڕێ و کەسی لەگەڵدا نابێ و ئەگەر منداڵێك بـەتاقی

تەنها بە ئالتوونەوە بڕوا، بەوبێ دەسەلاتیەی خۆی کەس ناوێرێ و ناتوانێ دەستی بۆ درێژ بکا لە ناوچەی بدرخاندا.

(دیتیل) لە باسەکەیدا بەخۆی ئەلێ: وادیارە دەیەوێ (خانەخوێکەی) پێم بلێ: هەی ترسنۆك ئایا لەدوای ئەم هەموو دلنیایی کردنەش هێشتا هەر ترست لە دلدا ماوە؟؟ برۆ لەگەل ئەو تاقە زەلامەداو هیچ ترست نەبێ.

دیتیل لەلاپەرە ٢٠٥ ی کتێبەکەیدا وتوویەتی: لە راستیدا باوەڕم نەدەکرد لەکوردستانا شوێنی وا پڕ لە ئاسایش هەبێ و ئەو دلنیایی و قسە کردنەش لەگەلما کرابوو هەمووی راست دەرچوو تووشی هیچ شەرەشەقێك نەبووم. (ف. دیتیل)، لەگەشتەکەیدا باسی بدرخانی کردوە چۆن زەویی دابەش دەکرد بەسەر ئەو جووتیارانەدا کە دەچوونە ناوچەکەی بە نرخێکی هەرزان و پارەیەکی کەمیشی دەدا بۆ شوێنی لەوەڕی مەڕو مالاتەکەی و بە هەمووی ١ ٢ی دەرامەدی سالانەی دەدا کە لەورۆژانەدا زۆرکەم بوە لە چاو ئەو هەموو باج و سەرانە و بێگارە زۆرەی لەلایەنی کاربەدەستانی تورکەوە دەسێنرا لەشوێنەکانی تر)).

دەربارەی تەقەلای بدرخان بۆ دامەزراندنی سوپایەکی بەهێز بۆ ئەمارەتەکەی، بلەچ شێرکوەلەلاپەڕە ٥١ ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٤٩ باسی ئەوەی کردوە بدرخان بیری لەوە کردوەوە کە ئەمارەتەکەی بۆ ئیجگاری لەدەس تورك رزگار بکات و بۆ گەیشتن بەو مەبەستە کارگەیەکی چەك دروستکردنی لە شاری جزیرەداو لە گۆلی (وان) یش چەند کەشتیەکی دروست کرد بۆ ئەوەی جگە لە سوودی بوونی ئەو کەشتیانە لە ڕووی بازرگانیەوە،لەکاتی شەڕیشدا بتوانێت بە هۆی ئەو کەشتیانەوە سەربازو چەکدارەکانی ئەمارەتەکەی پێ بگوێزێتەوە.

ب ـ تەقەلای بدرخان بۆ بەهێزکردنی پێوەندیی کورد لەگەل ئەرمەنی و ئاسوریەکانا

بدرخان پاشا وەکو مرۆڤێکی ڕۆشنبیرو خوێندەوار، بەچاوێکی دوور بینانەوەو بە سنگێکی فراوانەوە رەفتاری لەگەل کریستیانەکانی ناوچەکەی خۆی و دەوروبەری کردوە و هەولێکی زۆری داوە پێوەندیی نێوانیان دۆستانەو برایانە بێ بۆ ئەوەی بە هەموویان پێکەوە ڕووبەڕووی جەورو ستەمی کاربەدەستانی تورك ببنەوەو بە هاوکاریی هەموویان حکومەتی عوسمانی ناچار بکرێ دان بە

مافی ڕەوای هەرسێ لایانا بنێت، بەڵام بە داخەوە بەهۆی میسنێرەکان و دیپلۆماسیەکانی دەوڵەتە ئیمپریالیزمەکان کە بەناوی پارێزگاریکردن لە ئاینی عیسایی دەنێرران بۆ ناوچەکە، ئەو تەقەلایەی بدرخان سەری نەگرت و بە پێچەوانەوە توانرا پێوەندیی نێوانی ئەرمەنی و ئاسوری لەگەڵ کوردا تێك بدرێت.

دوکتۆر جلیلی جلیل لەسەرچاوە ٢١دا باسی تەقەلاکانی بدرخانی کردوە بۆ بەهێز کردنی پێوەندیی نێوان کورد و کریستیانەکان و وتوویەتی:

((بدرخان لە کاتی دانانی پرۆگرامەکانیا بۆ گەیشتن بە ئامانج و مەبەستەکانی، ئاوڕێکی دۆستانەی دابوەوە بۆلای ئەرمەنی و ئاسوریەکان کە کورد لەگەڵیانا سەدەها ساڵ بوو پێکەوە بە ئاشتی و برایانە پێکەوە ژیابون و بدرخان زۆر مەبەستی بوە ئەرمەنیو ئاسورییەکان بکا بە لایەنگری خۆی دژی ڕەفتاری کاربەدەستانی تورك. ئەو تەقەلایانەی بدرخان وای لە رووسەکان کردبوو بیر لەوە بکەنەوە بدرخان نیازی وابوە کوردستانێکی سەر بەخۆ دامەزرێنێت و ببێت بە لایەنگری ئێران کەلەو ڕۆژانەدا نێوانی تورك و ئێران زۆر ئاڵۆز بوە لەسەرسنوور (بێگومان ئەو بیر کردنەوەی روس شتێکی بێجێبوە، چونکە بدرخان بەر لەوەی دژی عوسمانیەکان شۆڕش بکات لە ئێرانەوە دەستی کرد بە شۆڕشەکەی)).

هەروەکو (شاخباتیان) باسی کردوە، بدرخان نیازی وابوە هەموو (وان) و (تبلیس) و (موش) و دیاریکر هەتا گۆمی (ورمیە) بخاتە ناو چوارچێوەی حکومەتەکەی کوردەوەو لە دەزگاکانی حکومەتەکەیدا پلەو پایەیەکی زۆر بەرزو گرنگی بۆ ئەرمەنیەکان تەرخان کردبوو، بە هۆی ئەوەی ئەرمەنیەکان شارەزاییەکی زۆریان هەبوە لە کاروباری بازرگانێتی و پیشەسازیدا بۆیە کاروباری ئابووریی ئەمارەتەکەی خستە ژێر چاودێریی ئەوانەوەو ژمارەیەکی زۆری ئەرمەنی لەناو سوپاکەی بدرخاندا هەبوو کە زوریەیان خەڵکی گوندی (دیخ) بوون.

جلیلی لەلاپەرە ١١٦ ی کتێبەکەیدا وتوویەتی هەرچەند دەرەبەگەکانی کورد زۆریان لە جوتیارە ئەرمەنیەکان کردوە، بەڵام ئەو زۆرلێکردنە روخسارێکی ئاینی و نەتەوەیی پێوە دیار نەبوەو لەسەر بناغەیەکی ئابووری و چینایەتی بوەو ئەو

رەفتارەی دەرەبەگەکانی کورد تەنها هەر لەگەڵ ئەرمەنیەکان نەکراوە بەڵکو جوتیارەکانی کوردیش وەکو ئەرمەنیەکان لەژێر بارو ئەرکێکی گرانی دەرەبەگەکاندا بون. لەگەڵ ئەوەشدا، هەروەکو (أ.یریمیان) باسی کردوە، هەرچەند ئەرمەن و کوردەکان هەمان دەردی دەرەبەگەکانی کوردیان دەچێشت، بەلام ئەو سەرۆك و دەرەبەگە کوردانە ئەرمەنیەکانی ژێر دەسەلاتی خۆیان دەپاراست لە دەسدرێژیکردن و بێگاری کاربەدەستانی تورك و لە سالانی (٣٠ و ٤٠)ەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا ئەرمەنیەکان بوبوونە مشورخۆر و یاریدەدەری ئەو دەرەبەگانەو بەبێ ترس و لەرزو ناخۆشی پێکەوە ژیابوون.

جلیلی ئاماژەی بۆ باسێکی (شاهبازیان) کردوە (بەرلەمە دوکتۆر جلیلی بەهەڵە وتوویەتی شاخباتیان ـ کەدوورنیە ئەوەی پێشوو هەڵەی چاپەمەنی بێ) دەربارەی ئەوەی ژمارەیەکی زۆری ئەرمەنیەکان چوونەتە لای بدرخان و لای ئەو بوون بە دەمڕاست و راوێژیارو لای ئەو ئیشیانکردوە.

(شاهبازیان) و (ئەلپویاچیان) باسی (ستیپان مانوکلیان) و (ئوگانیس چالکتریان)یان کردوە کە دانیشتوی شاری (وان) بوون و ڕاوێژیاری بدرخان بون و هەندێ لەو ئەرمەنیانەی لای بدرخان بون گەزافی ئەوەیان لێدابوو پشتاوپشت نوێنەرایەتی ئەرمەنیەکانیان بۆ مابوەوە بەلام لەلایەن تورکە عوسمانیەکانەوە لە دەسەلاتدارێتی کەوتبوون، یەکێکی وەکو (ستیپان مانوکلیان) خۆی بە بنەماڵەیەکی کۆنی ئەرمەنی زانیوەو (مامیکۆیان) لەوانەبوە باوکی کاتی خۆی ناردبووی بۆ ئەستەمبوڵ و لە قوتابخانەیەکی ئیتاڵیایدا خوێندبوی و زمانی ئیتالی و فەرەنسی و تورکی و چەند زمانێکی تریشی زانیوەو (میرماتو) ی خەڵکی (باشقەلا) یەکێك بوە لەسەرکردەی هێزێکی بدرخان (لیپستئوس) ی ئەرمەنی وتارێکی لە گۆڤاری (کریستیانەکانی رۆژهەلات) دا لەساڵی ١٩٠٤ دا چاپکردوە دەربارەی دۆستایەتی کوردو ئەرمەن لەوەدا وتوویەتی لە پێش ساڵی ١٨٤٨ دا (مەبەستی پێش ڕووخانی شۆڕشەکەی بدرخان) پێوەندی نێوان کورد و ئەرمەن زۆر دۆستانە بوەو بارەها ڕوویداوە ژن وژنخوازییان لەگەڵ یەکتردا کردوەو جاری واهەبوە لە کەنیسەیەکی ئەرمەنیدا لەلایەن قەشەیەکی

ئەرمەنیـەوە مـارە دەكـران و كوردەكـان بەوپـەڕی ڕێـزەوە سـەیری پیـاوە ئەرمەنیەكانیان دەكردویگرە لە كەنیسەی ئەوانا نوێژیشیان دەكرد.

(دوكتۆر كاوس قەفتان، وەرگێڕی كتێبەكەی جلیلی لەروسیەوە بۆ كوردی لەلاپەڕە ٣٠٩دا لەسەرنجی ژمارە ٤١ دا وتویەتی: ئـەو نوسـەرەی جلیلـی باسـی كردوە زیادەڕۆیی كردوە، چونكە تەوژمی هەستی ئاینی ڕێگەی لـەوەگرتوە هیـچ كوردێك شتی وابكات و یەكێكی وەكو لازاریـف كـە شـارەزای پێوەندیـی كـورد و ئەرمەنی بوە باسی شتی وای نەكردوەو كورد ئەگەر بیویسـتایە ژنێكـی ئەرمـەنی مارە بكا ڕوویدەكردە مزگەوت و لای مەلایەك مارەی دەكرد و قەت ڕووی نـەداوە كوردێك لە كەنیسەدا نوێژبكات).

(من لەو سەرنجەی دوكتۆر كاوسدا سترانێكم هاتـەوە یاد بـەناوی (مطرانـۆ) كەلەناوچەی بادینانا بـاوەو دەنـگ خۆشـەكانیان وەكـو حسـن جـزراوی و عـارف جـزراوی باسـی (علـی قـول ئاغاسـی) بـەلاوك دەگێڕنـەوە كـە علیقـۆڵ ئاغاسـی (مریم) ی فەلەی هەڵگرتوە و لە ترسی كاریەدەسـتێكی تـورك بردوویەتـە (دێـری ئوختمار) و لەوێ داوای لە قەشەكردوە لەسەر ئاینی عیسایی مارەیان بكا، بەڵام قەشـە قـایل نـەبوەو پێـی ووتـون مـن شـتی واناكـەم بـەڵكو دەنێرم مەلایـەك و دووفەقێ وەكو شاهید بێنە ئێرەو لەسەر ئاینی ئیسلام مارەتان دەكەم).

هــەمان نووســەر (لیپســتئوس) وتوویــەتی تــا ئەوكاتـــەی میسـنێرەكان نەهاتبوونە ناوچەكـە وە دۆسـتایەتی كـوردو ئەرمـەنی زۆر بـەهێز بـوە و بـەهۆی ئەوانەوە پێوەندی هەردولایان تێكچوەو تووشی زیان بوون.

ج ـ تەقەلای بدرخان بۆ یەكخستنی ئەمارەتەكانی كورد

بدرخـان مرۆڤێكـی زیـرەك و دووربیـن بـوەو بەووردی چۆتـە بنـج و بنـــاوانی ڕووداوەكان و لەمێژووی كورد كۆڵیوەتـەوەو هـەموو ئـاواتی ئـەوە بـوە میللـەتی كورد لە هەموو ناوچەكانی ژێر دەسەڵاتی ئێران و عوسمـانی ڕزگـار بكـات و زۆر باش لەوە گەیشتبوو یەكێك لە هۆ سەرەكیەكانی سـەرنەكەوتنی كـورد ئـەو لێـك دابڕان و پەرەوازەییە بـوە كـە لـەناو كوردا هـەبوەو، لـەوەش گەیشـتبوو تەنها خۆزگەو بەئاواتی ناودڵ و مێشك كورد ناگا بەئامانجی خۆی و بـۆی دەركـەوتبوو

یەکێك لە دەردە کوشندەکانی ناوکوردەواری ئەوەبوە هیچ سەرکردەیەکی کورد بە دەسەلاتدارێتی ئەوی تریان قایل نابێ و لە پێناوی سوودی گشتیدا سەر بۆ یەکتری دانانەوێنن و زۆرجار سەرکردەیەکی کورد بۆ گەیشتنی بە مەبەستێکی تایبەتی خۆی ئەوەی لا باشتر بوە ببێت بە هاوکاری بێگانەیەك دژی سەرکردەیەکی ناو میللەتەکەی خۆی، بۆیە بیری لەوە کردبوەوە چۆن و چیبکا بۆ ئەوەی هەستی نەتەوایەتی لە ناو مێشك و دڵی سەردارانی کورد بەهێز بکات بۆ ئەوەی لە رێگەی ئەوەوە هەموویان یەکبخات و یەك بگرن و ئەو یەکگرتنەیان ببێ بەبەردی بناغەی رزگاربوونی کورد.

دەربارەی ئەو تەقەلایە و ئەو ئاواتە پیرۆزەی بدرخان ئەمین زەکی لەلاپەرە ۲۳٦ی سەرچاوە ۳۲دا باسی بدرخانی کردوە چۆن هەوڵی ئەوەی دابوو پیلان و نەخشەی فروفێڵی تورکەکان پووچەڵ بکاتەوە کە هەمیشە هەوڵی نانەوەی ئاژاوەو ناکۆکی نێوان سەرکردەکانی کوردی ئەداو بۆ رێگرتن لەو تەقەلایانەی تورك بۆ ئەوە تێدەکۆشا میرەکانی کورد لێك نزیك بکاتەوە و کارێکی وابکرێ هاوکاری لەگەڵ یەکتریدا بکەن و لە ئەنجامی ئەو هەوڵ و کۆششەی بدرخان میرەکانی (وان) و (موش) و (هەکاری) و (خیزان) و هەندێ لەپیاوە ئاینیەکان ئامادەیی خۆیان پیشاندا بۆ هاوکاریکردن لەگەڵ بدرخاندا.

بلەچ شێرکوە لەلاپەرە ٥۲ ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٦۰ ناوی ئەو کوردانەی هێناوە کەلەناو ئەمارەتەکانا ئامادەیی خۆیان بۆ بدرخان دەربڕیبوو کە بریتی بون لە: مصطفی بەگ، دەروێش بەگ یەکێك بوە لە سەرکردەکانی (موش)، محمود بەگ (کەبەخان محمودیش ناسراویوەو یەکێك بوە لە سەرۆکەکانی ناوچەی وان)، نوراللە بەگی زەعیمی هەکاری، فتاح بەگ کە یەکێك بوە لە سەرۆك عەشیرەتێکی ناوچەی هەکاری، خالدبەگی سەرکردەی (خیزان)، حسێن کوڕی سەرۆکی عەشایری ناوچەی قارص و ئاجار.

بێجگە لەوناوانە، بلەچ شێرکوە باسی شێخ محمدی خەڵکی موصڵ و شێخ یوسفی خەڵکی زاخۆی کردوە کە لە زانا بەناوبانگەکانی کوردستان بون و ئەمانە بە کوردستاندا دەگەڕان بۆ ئەوەی لایەنگران بۆ بەدرخان پەیدا بکەن و میری ئەردەلانیش ئامادەیی خۆیان پیشاندابوو بۆ هاوکاریکردن لەگەڵ بدرخاندا.

جلیلی جلیل لەسەرچاوەیەی ژمارە ٩٣ دا باسی چالاکی بدرخانی کردوە لە دوای تێك شکانی عوسمانی لە شەڕی نێوان عوسمانی و میصردا (مەبەست محمد پاشای میصرە) و ئەوشکانەی تورکی بەهەل زانیبوو بۆ ئەوەی سنووری دەسەڵاتی خۆی پەرە پێ بداو ئەو دڵڕەقی ودڕندەیەتیەی حکومەتی عوسمانی نواندبووی بەسەر هەندێ ناوچەی کورد لەساڵی ١٨٣٨داو هێزیکی ناردبوە سەریان بە ناوی (هێزی تەمێکردن) و ژمارەیەکی زۆری کورد کوژرابوو، بدرخان توانیبووی لە بێزاریو دڵشکاوی ئەوانەی هێرشیان کرابوە سەر وەریگرێ و کردبوونی بە لایەنگری خۆیو بدرخان لای ئەوانە وەکو تاقە هیوایەك سەیر دەکرا کە ئومێدی ئەوەی لێ دەکرا لە چەورو ستەمی تورك رزگاریان بکات.

جلیلی لەلاپەرە ١٢٠ی هەمان سەچاوەدا باسی تەقەلای بدرخانی کردوە بۆ نەهێشتنی دوژمنایەتی نێوان سەرکردەکانی کوردو توانیبوی ناکۆکیەکەی نێوانیان لەگەڵ (نوراللە بەگ) دا چارەسەر بکاو لەگەڵ نوراللە بەگدا پەیمانێکی دووقۆڵییان بەست بۆ ئەوەی پێکەوە دژی حکومەتی تورك بجوڵێنەوە، بەڵام ڕێکەوتن لەگەڵ (عبداللە خان) ی حاکمی (مکس) شتێکی ئاسان نەبوو کە ئەوو شەش براکەی گەلێگ ناوچەیان لەباشوری (وان) دا لەژێر دەسەڵاتیانا بوو، لەگەڵ ئەوەشدا بدرخان توانیبوی رازی بکات و پەیمانێکی لەگەڵ مۆرکرد و لەگەڵ محمود خانی براشیدا ڕێك کەوت و زۆری پێ نەچوو سەرۆکە کوردەکان پەیمانێکیان مۆر کرد کەبە (پەیمانی پیرۆز) ناسرابوو هەموویان دلوای ڕاپەڕینیان کردبوو دژی حکومەتی عوسمانی. بەپێی باسەکەی جلیلی جلیل ئەوانەی ئەو پەیمانەیان مۆر کردبوو بریتی بوون لە: مصطفی بەگ، درویش بەگ، خان محمود، نوراللە بەگ، فتاح بەگی خیزان، شریف بەگ لەموش و حسێن بەگی (قارساکور) بەپێی بڕیاری هەموویان بدرخان کرا بە سەرکردەی هەموان و حاکمی ئەردەڵانیش لایەنگرێتی و هاوکاریی خۆی دەربڕیبوو.

هەروەکو (ئەلبویادجان) باسی کردوە ئەندامانی ئەو پەیمانە پیرۆزە دەستنیشانی ئەوەیان کردبوو لە دوای سەرکەوتن و دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردیی سەربەخۆ هەریەکەیان دەسەڵاتیان بەسەر ع ناوچەیەکدا هەبێ و بە پێی ئەو ڕێکەوتنە ناوچەکانی (فوستان)، (کواش)، شاتاخ، جاتاك لەژێر دەسەڵاتی

مەحمودخاندا بیّو (وان) لەژێر دەسەلاتی مصطفی بەگ و (جۆلەمێرگ) و هەندیّ شوێنی تر لەناوچەکانی کوردستانی ئێران لە ژێر دەسەلاتی (نوراللە بەگ) دابیّ کەنزیکی سنوری دەسەلاتی خوّی بوە. (لەوسەرچاوەیەدا باسی ئەوانی تر نەکراوە کە چ ناوچەیەکیان بۆ دانراوبوو).

سیّهەم: تێکچوونی نێوان بدرخان و کریستیانەکان و هۆی تێکچوون و ئەنجامەکەی

وەکو بەر لەمە باسکرا، بدرخان تەقەلایەکی بیّ ووچانی دابوو بۆ بەهێزکردنی پێوەندی کورد و کریستیانەکان، بەلام میسنێرەکان و نێرراوەکانی دەولەتە کۆلۆنیالیزمەکان بەناوی گەشت بە کوردستاندا هەمیشە دژی ئەوەبوون کریستیانەکان هاوکاری بکەن لەگەلّ کوردا و دژی دەولەتی عوسمانی و کاربەدەستانی تورکیش چاویان بەرایی نەدەهێنا ئەمارەتی جزیرە و بۆتان گەشە بکات و بەهێزبیّ، بۆیە ئەوان لە میسنێرەکان خراپتر تەقەلای تێکدانی ئەو ئەمارەتەیان دەکردوو کریستیانەکانیان هاندا باجی سالانە نەدەن بە بدرخان لەگەلّ ئەوەشدا ئەو باجەی دەدرا بە کاربەدەستانی ئەمارەتی بۆتان کەمتر بوە لەو باج و سەرانە زۆرانەی حکومەتی تورك لەو کریستیانانەی دەسەند بەلام بە تەقەلای میسنیرەکان و حکومەتی تورك ئەو کریستیانانە سەرپێچیان کرد لەدانی باجی سالانە و بدرخانیش دەستی لیّ وەشاندن و بەمە کوردو ئەرمەنی و ئاسوری هەموو وەکو یەك تووشی زیانێکی گەورە بوون.

دەربارەی تێکچونی نێوان بدرخان و کریستیانەکان، سەرچاوەی ژمارە ٦٣ بەدووروودرێژ لەوە دواوە کە پاش ئەوەی بدرخان کاروباری ئەمارەتەکەی رێکخستبوو وپەیمانێکی لەگەلّ سەرکردەکانی کوردا مۆرکردبوو، گەلێك تەگەرە هاتە سەر رێی سەرگرتنی ئامانجەکانی و میسنێرەکان و دیپلۆماسیەکانی ئینگلیز رۆلێکی سەرەکیان هەبوە لە تێکدانی نێوانی ئەوو کریستیانەکانا بۆ ئەوەی ئەو کریستیانانە بکەن بەکۆمەکی دەستی خۆیان و بۆ مەبەستەکانی خۆیان بەکاریان بێنن لە ناوچەکەدلو کارێکی وایان کرد کریستیانەکان لەگەلّ بدرخان تێك بچن و تورکەکانیش ئەو بارو دۆخەیان قۆستەوەو لەلایەکەوە بیّ ووچان دەرەبەگەکانی کوردیان هان ئەدا دەسدرێژی بکەنە سەر ئاسوریەکان و لەولاشەوە ئینگلیزەکان

حکومەتی عوسمانییان پڕدەکرد دژی بدرخان و داوایان لێ ئەکرد سزای بدەن و ئامادەیی خۆشیان پیشاندا یارمەتی حکومەت بدەن بۆ لێدانی بدرخان و لە گێژاوی ئەمەدا دەرەبەگەکانی کورد کوشتاریان کرد لە ئاسوریەکان و قونسولی بریتانیا بە هاندانی (راسام ـ هەندێ سەرچاوە بە نمرود رسام ناویان بردوە) کە بەرەگەز ئاسوری بوو فشاری خستە سەر سولتان و تورکیش دەمێك بوو بۆ بیانوویەکی وا دەگەڕا دەس لە بدرخان بوەشێنێ و سولتانی عوسمانی لە پێشدا (حافظ پاشا)ی راسپارد داوا لە بدرخان و تاقمەکەی بکا دان بە دەسەلاتی تەواوی سولتانا بنێن لە ناوچەکانی خۆیانا، بەلام ئەو تەقەلایەی حافظ پاشا سەری نەگرت و حکومەمەتی عوسمانی بە شەڕێکی چەکدارانە ڕوو بەڕووی بدرخان بوەوە.

دوکتۆر عزیز شمزینی لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ٤١ باسی ئەوەی کردوە جگە لە ئینگلیزەکان، فرنسەییەکانیش دەستیان خستە کاروباری ناوچەکەوە و یارمەتی حکومەتی عوسمانیان دا بۆ لێدانی بدرخان. دوکتۆر جلیلی جلیل لە لاپەڕە ٢٢٤ ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٢١ لە هەموو نووسەرانی تر بەدوورودرێژی باسی ئەو تێکچونەی نێوان کورد و کریستیانەکانی کردوە و لێرەدا کورتەیەکی ئەو بۆچوونەی ئەو باس دەکەین:

((گرنگترین ئەلقەی کاریگەری سیاسەتی کۆلۆنیالی سەرمایەداری ڕۆژئاوا بریتیی بوە لە میسنێرەکانی ئینگلیز و فەرەنسا و ئەمریکا کەبە ڕواڵەت بەناوی خزمەتی ئاینی عیساوە نێررابوون و ئەوانە لە ناوچەکانی ڕۆژهەلاتدا لە ئەرمەنی و ئاسوریەکانیان باشتر نەدۆزیبوەوە تێکەڵیان ببن و لە ناویانا چالاکی بکەن و لەو ڕۆژانەدا کۆمەڵی میسنێرەکان کلیساییەکان لە ساڵی (١٧٧٩)ەوە لە لەندەن دامەزرابوو بۆ ئەو مەبەستە و ئەمریکاییەکانیش لە ساڵی ١٨١٠ بنکەیەکی خۆیان هەبوەو بۆ یەکەم جار لە ساڵانی بیستەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا پێوەندییەکی بەهێزیان لەگەڵ ئاسوریەکانا پەیداکرد.

گۆڤاری (میسینێر گیرالد) کە پروپاگەندەکەری تاقمی ئەمریکاییەکان بوو زۆر بەچالاکی و ڕێکوپێکی هەواڵی میسینێرەکانی بلاو دەکردەوەو (سمیث) و (دوایت) لەساڵی ١٨٣٠ دا لەلایەن مەکتەبی ئەمریکاییەکانەوە نێررابوون بۆ

رۆژهەلاتی نزیك بەناو ئەرمەنیاو کوردستانا گەڕابون لە یاداشتەکانیانا دەرکەوتووە کە سەرکەوتوانە لەناو ئاسوریەکانا کاروباری خۆیان بە جێ هێناوەو پڕۆپاگەندەکانی خۆیان بلاوکردۆتەوەو هەروەکو خۆیان باسیان کردوە کورد و ئاسوریەکان بە گەرمیەوە پێشوازییان کردون. هەرچەند ئاسوریە نسطوریەکان لەڕووی پەیوەندیی سیاسیەوە بەشێوەیەکی رەسمی لەژێر سایەو دەسەلاتی پادشا (مەبەست والی- یاحاکم) ی ئەرزڕۆم دابون، بەلام ئاسوریەکانی ناوچەی هەکاری و بوّتان لەژێر سایەی مارشمعونی بطریارك دا بون (سەرۆکی ئاینی) و تەنها هەر دانیان بە دەسەلاتدارێتی میری هەکاریی کوردا دەناو نوێنەری ئاسوریەکان لەوناوچانەدا بەشدار دەبوون لە ئەنجومەنی شورای میری هەکاریدا و لە بەرئەوەی ئاسوریەکان جەنگاوەرو ئازابوون، دەبوایە مارشەمعون هێزی چەکداری بۆ میری هەکاری ئامادە بکردایە. لە پێش سالانی چلەکانی سەدەی نۆزدەهەم، پێوەندیی نێوان کورد و ئاسوری لە ناوچەی هەکاریدا دۆستانە بوە هەروەکو دوو دراوسێی باش و ریك پێکەوە گوزەرانیان کردبوو، بەلام زۆری پێ نەچوو بە هۆی میسنێرەکانەوە ئەودۆستایەتیەی نێوانیان تێکچوو.

لەسالی ۱۸۳۹ دا ئەو بەعسەیەی نێررابوو بۆ ناوچەکە پزیشکێکی تیابوو ناوی (گرانت)بوو، توانیبوی پێوەندی لە گەل مارشمعونیش و لەگەل (نوراللە بەگ) یشدا پەیدا کردبوو، بارەگایەکی لە گوندی (ئەشیتا) کردەوە بۆ میسینێرەکان کە گوندێکی گەورەی ئاسوریەکان بوو، بنکەکەی ئەمریکاییەکانیش پشتی گرانتیان گرت و چون بە دەنگیەوە.

دام ودەزگا گوێ پێداوەکانی ئەوروپا، بەتایبەتی بریتانیا، چاوەڕوانی ئەوە نەبوون گەشت و چوونەکەی گرانت بۆ ناوچەکە ئەو سەرکەوتنە بە دەست بهێنێت، لە راستیدا گرانت سێهەمین ئەوروپایی بوو توانیبوی بگاتە ئەو ناوچە دوورو سەختانە و دوکەسەکەی پێش ئەو یەکەمیان (تاڤێرنێر) بوە کەلەسالی ۱٦٨٩ دا چۆتە ئەو ناوچانەو دووهەم (شۆلتز) بوە کە بە شێوەیەکی تراجیدی لە ناو چیاکانا کوژرابوو.

گرانت جارێکی تریش لە سالی ۱۸٤۰ دا سەری لە ناوچەی هەکاری دابوەوە. ئەو بایەخ پێدان و ئاوڕدانە ئاشکرایانەی ئەوروپاییەکان لە ئاسوریەکان و گفت

وگۆی ئاشکرای گرانت لەگەڵ سلیمان بەگ و نوراللە بەگ و چالاکیی ئاسوریەکان کوردەکانی وورِیا کردبوەوە و لەوە گەیشتبوون کۆمەڵگاکانی ئەوروپا بە هەموو شێوەیەك یارمەتی ئاسوری دەدەن و بەدۆستی خۆیانیان دادەنان و ئەنجامی ئەمە بەوە گەیشت پێوەندی مارشمعون و میری کورد (مەبەست بدرخانە) لاوازبێ.

نوراللە بەگ پادشای ئەرزرۆمی بە دیاری نوقوم کردبوو تا بەرامبەر بەو ئەویش دان بە دەسەلاتی بنێ لە ناوچەکەی خۆیداو دەسەلاتی دنیایی مارشمعونیش بە سەر ئاسوریەکانا لاواز بێ،و نوراللە بەگ مارشمعونی ئاگادار کردبوو پێویستە تەنها لە رووی ئاینیەوە سەرپەرشتی رەعیەتەکەی بکا و دەستکاری هیچی تر نەکا. هەرچەند لەو سەردەمەدا ناکۆکی و شەری لاوەکی لە هەندێ شوێنا لە نێوان کورد و ئاسوریدا دەستی پێکردبوو، بەلام گرانت هیچ هەوڵێکی نەدا بۆ نەهێشتنی ئەو ناکۆکیە و بە پێچەوانەوە لای وابوو هەتا هەراو ئاژاوە و پاشا گەردانی زۆرتر بێت ئاسوریەکان باشتر ناچار دەبن پەنا بیەنە بەر یەزدانی گەورە (خوا). لەساڵی ١٨٤٢ دا (گرانت) دوبارە گەشتێکی تری بەناو گوندەکانی ئاسوریەکانا کردبووەو لەو گەرانەیدا ئەوەندەی تر پێوەندی نێوان کورد و ئاسوری تێکدلو لاوازی کرد.

لە گفت وگۆیەکی گرانت و نوراللە بەگ و سلێمان بەگ، بە ئاشکرا گرانت پێی وتبون دەیەوێ بنکەیەکی میسنێری لەناو گوندی ئاسوریەکانا دامەزرێنێت و دیار بوو ئەو بنکەیەی لە هەکاری و ئەشتیا دروستی کردبوو لەوە نەدەچوو بۆ قوتابخانە بوو‌بێت، بۆیە بوو بە هۆی بلاوبونەوەی دەنگ و باسێك لەناو کوردەکانا ئەوروپاییەکان کۆشکێکیان دروست کردوە بەنیازی بلاوکردنەوەی ئاینی مەسیحی لە کوردستاناو مەلا موسلمانەکان ئەو هەواڵەیان قۆزتەوەو دەستیانکرد بە بزواندنی هەستی ئایینی کوێرانە لەناو خەلکا وبوو بەهۆی ئەوەی میرەکانی هەکاری و بۆتان ئالای دوژمنایەتی‌یان بەرامبەر بە مارشمعون هەلکرد.

لەساڵی ١٨٤٢دا ئیسماعیل بەگ کە ئەبوایە ببێ بە میری بادینان، لەوەدا بدرخان و نوراللە بەگ لایەنگری بون، لەگەڵ ئەوەشدا ئاسوریەکان بەرلەوە چەند جارێك یارمەتی ئیسماعیل بەگیان دابوو، بەلام لەمەدا مارشمعون هەلوێستی

بەرامبەر ئیسماعیل بەگ تـەواو نـەبوو، لەولاشـەوە دیپلۆماسیە ئەوروپاییـەکان و میسنێرەکان دەیان ویست هێزو دەسـەلاتی حکومـەتی عوسمـانی لـەناو کوردا چەسپاوو بەهێز بێت بۆ ئەوەی بتوانن لەرێگـەی حکومەتـەوە دەسـەلاتی خۆیـان بەئاسانتر بلآو بکەنەوەو ئەوەیان لا باشتر بوە دەسەلاتی حکومەت بەهێزتر بیت وەك لە دەسەلاتی میرەکانی کورد و ئەوروپاییەکان بۆ سەرگرتنی ئـەو مەبەستە مارشـەمعونیان کـرد بـە لایـەنگری خۆیـان و لـەناو ئەوانـەدا (گرانـت) هـەوڵ وکۆششێکی زۆری دا بۆ گەیشتن بەو مەبەستە. لـەو راپۆرتـەی گرانت لەگەشتی یەکـەمیا دەربـارەی هـەکاری تۆمـاری کردبـوو نـاردبووی بـۆ (مەکتـەبی ئەمریکاییەکان) داوای کردبوو پێویستە دەزگایەکی هۆشیار کردنەوە دامەزرێنرێ لەناوچەکەداو خستبویە مێشکی مارشمعونەوە ئەگەر حکومەت دەسدرێژی بکاتە سەر کریستیانەکان ئەوا وەکو حکومـەتێك بەرپرسیار دەبێـت و حسـابی لەگـەلا دەکرێ ، بەلام کورد چونکە حکومەتی نیە، خۆی بـە بەرپرسـیار نـازانێت ئەگـەر دەسدرێژی بکاتە سەریان.

دیاربوو مارشمعون پشتی بە دەولەتە ئەوروپاییـەکان بەسـتبوو، لەونامەیەدا بۆ کونسولی بریتانیای ناردبوو لە بغداد داوای کردبوو دەولەتە ئەوروپاییەکان لـە رێگەی چەکداریەوە بچنە مەیدانەوەو کونسـولیش بـەلێنی یارمـەتیدانی پێدابـوو. بەلام لە هەمان کاتدا بە ئامۆژگاریەوە داوای کردبوو بـە شـێوەیەکی نـهێنی و بێ جاردان و زانینی کەس ئەو نامانەی بۆ بنـێرێت و لـە ئـەنجامی ئەمـەدا والیـی عوسمانیش لە موصلْ (کە دیارە ئاگـاداری بـارو دۆخ بـوە) چـاوەروانی ئـەوەبو هەردوو دراوسێ سەرشۆرەکەرەکە (مەبەست کورد و ئاسوری بوە) بچن بە گـژ یەکترداو هـەردوکیان ناچـارین بچنـەوە ژێـر بـالْ و سـایەی حکومەتـەوە. لەگـەلْ ئەوەشـدا تورکـەکان حـەزیان دەکـرد کـورد و ئاسـوری تێـك بچـێ، بـەلام کاریەدەستانیان لە موصلْ لەوە سلەمیبونەوەو ترسی ئەوەیان لێ نیشتبوو بەهێز بوونی میسنێرەکان و پەرەپێدان بەدروستکردنی بنکەکانیان دەسەلاتی خۆیـانی پێ لاواز دەبوو، بۆیە میرە کوردەکانیان هاندا ئەگەر پەلاماری ئاسوریەکان بدەن کەخۆیان فرۆشتبوو بە بێگانە، ئەوا حکومەتیش حسابیان لەگـەلا دەکـاو رێگـەی هێرش بردنیان لێ ناگرێ بۆ سەر ئاسوریەکان.

لەساڵی ١٨٤٢ دا باسی ئەوەی پێوەندیی کورد و ئاسوری تێکچوو، مارشمعون کۆبونەوەیەکی لەگەڵ (بێجیر) ی بەعسەی ئینگلیزەکانا کردو بێجیر دەرفەتی لە دوور کەوتنەوەی (گرانت) وەرگرت کە لەوکاتەدا چوبوە موصل نەك تەنها هەر هەوڵیدا مارشمعون لەگەڵ کوردەکانا تێك بدا بەڵکو هەوڵی ئەوەشی دا میسنێرە ئەمریکاییەکانیش لە ئاسوریەکان دوور بخرێنەوە وەکو چۆن بەرلەمە لەساڵی ١٨٤٠دا ساتێك (ئینفورت) چاوی بە مارشمعون کەوتبوو داوای لێ کردبوو ببێت بەلایەنگری کەنیسەی ئەنگلیکانی ئینگلیزو ئەمریکاییەکانی لای مارشمعون بەوە تاوانبار کردبوو کە لە خۆیانەوە رێبازێکی تازەیان بۆ کریستیانێتی داناوە (مەبەست پرۆتستانت بوە) بێجیر لە چاوپێکەوتنەکەیدا داوای لە مارشمعون کردبوو پێویستە خۆی دووربخاتەوە لە میری بۆتان و بە ئاشکرا لەو نامەیەدا کەبۆ (کۆمەڵی بڵاوکردنەوەی ئینجیل)ی ناردبوو ووتبوی نوراللە بەگی میری هەکاری مافی سەربەستی لە ئاسوریەکان زەوت کردوەو ئەگەر فریایان نەکەوین و یارمەتی کریستیانەکان نەدەین، بە چاوی خۆمان دەیان بینینەوە چۆن دەبن بە ژێر دەستەو ملکەچی کوردەکان.

ئەوەی شایانی باسە ئەم جم و جوڵەی بێجیر لەو رۆژانەدا بوە کە کورد خۆی بۆ راپەرینێك ئامادە دەکرد دژی تورکەکان و بەتەمای ئەوەش بوە لەوراپەرینەدا مارشمعون ببێت بە هاوکار و یارمەتیدەری کورد. جلیلی لەلاپەرە ٢٢٤ی کتێبەکەیدا باسی ناردنی دوو نێرراوی بدرخانی کردوە بۆلای مارشمعون بۆ ئەوەی بکەوێتە گفت و گۆکردن لەگەڵیا دەربارەی راپەرینی کورد بەرامبەر تورك و لەوکاتەدا (بێجیر) لای مارشمعون بوەو بەهۆی بێجیرەوە مارشمعون قایل نەبوە چاوی بەو نوێنەرەی کورد بکەوێ.

لەساڵی ١٨٤٤دا ساتێك نوێنەری بدرخان بەگ چاوی بە (دوکتۆر سمیث) و (بارون لویس) دەکەوێ لەجۆڵەمێرگ، نوێنەرەکەی بدرخان بۆی باسکردون کە ساتێك چوەتە لای مارشمعون و بیجیری لابوە، بێجیر زانیبوی مەبەستی چوونەکەیان چی بوە بۆیە مارشمعونی ماندابوو چاوی پێی نەکەوێ و مارشمعون دڵنیا کرابوو لەلایەن بێجیرەوە کە پێویستە تەنهاهەر پشت بەیارمەتی بریتانیا ببەستێت و هیچ پێویست ناکا چاوی بە هیچ نوێنەرێکی میری بۆتان بکەوێ.

بەلام جلیلی لە سەرچاوە ٢١دا باسی بێجیری بە جۆرێکی تر تۆمارکردوە کەلەوەی نوێنەرەکەی بدرخان ناچێت کەبۆ دوکتۆر سمیث و بارون لویسی گێڕابوەوە و لەمەدا وتویەتی:

((ساتێك نوێنەری بدرخان بۆ یەکەم جار براکەی مارشمعونی بینی پێی ووت: بۆئەوە هاتوە گفت و گۆ بکەن بۆ رێك کەوتن، چونکە خاکی هەکاری وای لێ هاتوە هی کورد و ئاسوری نەبێ بەڵکو هی ئەمەیە کە پەنجەی بۆ بێجیر درێژ کردوە. بێجیر لە کتێبەکەیدا نوسیویێتی: براکەی مارشمعون ئەم ووشەی (ئەمە) یەی بە تۆکەرەکان لێك داوەتەوە بەلام لەراستیدا مەبەستی نوێنەرکەی بدرخان (ئەوروپاییەکان ـ ئینگلیز) بوە نەك تورك.

بێجیر وتویەتی ساتێك نوێنەرەکەی بدرخان هاتەلای مارشمعون بەوپەڕی رێزەوە پێشوازی لێ کرد (کە لە پێشیدا وترابوو مارشمعون چاوی پێ نەکەوتبوو) بەلام بەرێیشەوە دەستی نا بە ڕووی نوێنەرەکەی بدرخانەوە و داخوازییەکانی پشت گوێ خست و لەوەرامدا پێی ووت: کارو پیشەی ئاینی رێگەی ئەوەی لێ دەگرێ بەکاری وا هەڵسێ)).

جلیلی ئەڵێ: دوای ئەوە مارشمعون ئالای بریتانیای لە بارەگاکەی خۆیا هەڵکرد کەبەمە ویستیی لە کوردەکان بگەیەنێت بریتانیا پشت و یارمەتیدەرێتیی و ئەگەر کورد خراپەی لەگەلا بکەن ئەبێ حساب بۆ ئەوە بکەن کە ڕوو بەڕوی ئەوروپاییەکانیش دەبنەوە.

بەوجۆرە پێوەندی کورد و ئاسوری تێکچوو کورد خۆی پێ نەگیراو پەلاماری ئاسوریەکانیدا.

پاش گەڕانەوەی (بێجیر)ی ئینگلیز بەچەند مانگێك (گرانت) ی ئەمریکی سەری لە ئاسوریەکان داو کە گەڕایەوە چەگدارەکانی بدرخان و نوراللە بەگی بینی کە خۆیان ئامادەکردبوو بۆ لێدانی ئاسوریەکان و گرانت داوای لە نوراللە بەگ کردبوو ئاگاداری ماڵ و موڵکی میسنێرەکان و ئەو کەسانە بێ کە بەناچاری ڕووی تێدەکەن و پەنائەبەنە بەر ئەو.

بێگومان گرانتیش هەروەکو بێجیر دەستی هەبوە لە ئالۆزکردنی نێوان کورد و ئاسوریەکان، بەلام کە کار گەیشتە تەقینەوە ئیتر گێڕی خۆی گۆڕی و وتی

کاری ئەو نیە کە خۆی تووشی ئەو کێشەیە بکا بۆیە دوورە پەرێز دەوەستێ.
ئیتر دوای تەواوبوونی گەشتەکەی گرانت کە بۆماوەی دەرۆژ لای نوراللە بەگ مابوەوە، کوردەکان پەلاماری ئاسوریەکانیان داو پەریشانیان کردن و لە ئەنجاما ئاسوریەکان زیانێکی زۆریان لێ کەوتوو گەلێك گوندیان سووتێنران و تووشی تالانی بوون و پاش ئەو هەموو خوێن رشتنە خۆڕاییە، هەموو یارمەتی دانێکی ئینگلیز بۆ ئاسوریەکان بریتی بوە لە ناردنی هەندێ پارە بۆ لێقەوماوەکانیان.
جلیلی ئەڵێ: لەگەڵ ڕوودانی ئەویەسەرهاتە ناخۆشەی بەسەر ئاسوریەکان هات، کوردە ساکارەکان هەستی بەزەییان بۆ ئاسوریەکان جوولا بەلام پاش ئەوەی مارشمعون بە شەڕەشەق توانیبوی خۆی دەرباز بکات و بگاتە ورمیە بە بێ ئەوەی ئەوانەی هانیان دابوو هیچ لایەکی لێ بکەنەوە.
جلیلی لەباسەکەیدا باسی کتێبی (جۆزیف) ی کردوە کە پەنجەی بۆ میسنێرەکانی ئینگلیز و ئەمریکاییەکان درێژ کردوە و بەوە تاوانباری کردون ئەوان بون بوبونە هۆی نانەوەی ئەو شەڕە خۆڕاییە، بەلام لای گرانت وابوە هۆی سەرەکی ڕوودانی ئەوکارەساتە بەهۆی میسنێرەکانی ئەمریکاوە بوە. جلیلی ئەڵێ: لەورۆژانەدا هێشتا خوێنی ئاسوریەکان ووشك نەبوبوەوە گرانت گەشتیکی کرد بۆ ناو کوردە یزیدیەکان، هەرچەند مردنی گرانت مۆڵەتی تەواوکردنی ئەو گەشتەی نەدا.
جلیلی لەلاپەڕە ۲۳۹ دا لەهەڵسەنگاندنی ئەو پەلامار دانەی بدرخان بۆ سەر ئاسوریەکان، لای وایە تورکیا بەشێوەیەکی گشتی و کۆمەڵگاکانی ئەوروپا بەشێوەیەکی تایبەتی وای بۆ چووبون کە بدرخان زیانێکی گەورەی گەیاندبوو بە ئامانج و مەبەستەکانی و ئەم کارەساتە بوو بەهۆی ئەوەی ئەوروپاییەکان زۆرتر لووتیان ژەندە ناوچەکەو ئاگری دووبەرەکیان پتر خۆشکرد لە نێوان کورد و ئاسوریەکاندا.
جلیلی لەلاپەڕە ۲٤۰ دا ئاماژەی بۆ باسێکی (یا. لوما) کردوە دەربارەی ئەو ڕوودلوانەو وتوویەتی: پاش ئەوەی چەند جارێك ئاسوریەکان پەنایان بردبوە بەر ئینگلیزی باوەڕپێکراویان و هیچیش سوودی نەبوو، ئەوسا ئاسوریەکان دەستیان لە ئینگلیزەکان شتو و ڕوویانکردە رووسەکان.

چوارەم ـ ڕووبەڕوو بونەوەی بدرخان و حکومەتی تورکیا

پاش ئەو لێدانەی ئاسوریەکان لەلایەن بدرخانەوە بالیۆزی دەوڵەتە ئەوروپاییەکان لە ئەستەمبوڵ فشارێکی زۆریان خستە سەر سوڵتان و کاربەدەستانی تورك بۆ ئەوەی سزای بدرخان بدەن و حکومەتی عوسمانی یان والێکرد ڕوویەڕووی بدرخان بێتەوە کە دەمێك بوو بۆ دەرفەتێکی وا دەگەڕا کە ئەوروپاییەکان بەوە قایل بن و یارمەتیشی بدەن.

دەربارەی ڕوو بەڕووبونەوەی تورکەکان و بدرخان، ڕۆژنامەی کوردستان لە ژمارە ١٣ ی ڕۆژی ٢٠ ی مارتی ١٣١٥ یکۆچی ـــ لاپەڕە ٣ کەلەشاری جنیف دەرچوە، بە پێنووسی عبدالرحمن بدرخان باسێکی دەربارەی هۆی ڕوو بەڕووبونەوەی بدرخان و حکومەتی تورك بلاوکردۆتەوە بە دوورودرێژ کە کورتەکەی ئەڵێ: ((سوڵتان عبدالمجید لەشەڕێکدا داوای لەبدرخان کردبوو یارمەتی بدا و ئەویش داخوازیەکەی قبوڵ کردو ساتێك لە بەشداربوونی ئەو شەڕەدا گەڕایەوە بۆی دەرکەوت خەلکەکە لە ژێر جەورو ستەمی کاربەدەستانی تورك دەیان نالان و باج و سەرانەیەکی زۆریان لێ دەسەندن، لەبەرئەوە بدرخان خۆی کۆکردەوەو دانیشتوانی کوردی لەناوچەکەی خۆیا لە جەورو ستەمی تورك رزگار کرد و کارگوزاری و دادپەروەریی بدرخان کارێکی وای کردبوو خەلك ڕێزێکی تەواوی بدرخان بگرن و حکومەتی عوسمانیش هەرچەند ئەو توانایەی جارانی نەمابوو بە ئارەزوی خۆی باج و سەرانە بسێنێت و ڕاووڕووت بکەن، لەبەر ئەوە دەستیانکرد بە بیانووگرتن بۆ ئەوەی لە دەرفەتێکدا لە بدرخان بدەن.

والیی موصل کە (ئەسعەدپاشا)بوو لەگەڵ چەند والییەکی تری تورك نامەیان ناردبوو بۆ سوڵتان عبدالمجید کەوا هەموو کوردستان کەوتۆتە دەس بدرخان و (عوسمان پاشا) ی والی حلب هێزێکی گەورەی ناردە سەر دیاربکر کە بریتی بوو لە (٣) هەزار سەرباز و (٤٠) تۆپ و پەلاماری جزیرەیان دا.

حکومەتی ئەستەمبوڵ (مەلا ئەفەندی) نارد بۆ ئەوەی شەڕەکە بوەستێنێ، بەلام عوسمان پاشا ملا ئەفەندی گرت و ناردیەوە بۆ ئەستەمبوڵ و نامەیەکیشی نارد بۆ سوڵتان و ئاگاداری کرد مەلا ئەفەندی کابرایەکی سەریە بدرخانەو هەر کە

مەلا ئەفەندی گەیشتە ئەستەمبوڵ بۆ لێکۆڵینەوە گیرا و ئاوارەکرا بەتاوانی ئەوەی لەژێرەوە لایەنگری بدرخان بوە.

لەئەنجاما گەلێك شەڕی گەورە لە نێوانی بدرخان و هێزەکەی عوسمان پاشادا ڕوویداو دوای شەڕێکی قورس و سەخت بدرخان بەرامبەر بەو هێزە پڕچەکەی عوسمان پاشا خۆی پێ نەگیرلو ناچاربوو لە قەلای (ئورخ) خۆی قایم رد، بەلام سوودی نەبوو چونکە تۆپەکانی عوسمان پاشا لێی کەوتە کارو قەلاکەی وێرانکرد و هێزەکەی بدرخان شکاو گیراو ئاوارەکرا بۆ دوورگەی (کریت) و لە پاش یازدەساڵ سوڵتان عبدالعزیز داوای لە بدرخان کرد بێتە ئەستەمبوڵ، بەلام بدرخان ئەوەی پەسەند نەکرد و داوای کرد ڕێگەی پێ بدرێ بچێتە شام لەوێ کۆچی دوایی کرد)).

دەربارەی ئەو (مەلا ئەفەندییە) ی لەرۆژنامەی کوردستانا باسی کردوە، مەلا محمودی بایزید بوە کە بەر لەمە لەڕیزی زانایانی کوردا باسیکی تایبەتیمان بۆ تەرخان کردبوو، لە سەرچاوەکانی داهاتووشدا باسی مەلا محمودی بایزیدی کراوە وەکو نوێنەرێکی حکومەتی عوسمانی بۆ لای بدرخان.

دەربارەی چۆنیتی ڕووبەڕوو بوونەوەی بدرخان و حکومەتی عوسمانی، جگەلەو باسەی ناو روژنامەی کوردستان، دوکتۆر جلیلی لەلاپەرە ۱۷۲ی سەرچاوە ۹۳دا بەدورو درێژ باسی ڕوو بەڕوو بوونەوەی بدرخان و حکومەتی تورکی کردوە هەتا کاتی شکاندنی و ئاوارەکردنی کە کورتیەکەی بریتیە لە:

((لەگێژلوی ئەو بەسەرهاتەی نێوان کورد و ئاسوری، حکومەتەکانی ئەوروپا فشارێکی زۆریان خستە سەر بابی عالی و حکومەتی تورکیش خۆی ئامادە کرد و داوای لە حافظ پاشا کرد پێوەندی بە بدرخانەوە بکا بۆ ئەوەی دان بە دەسەلاتی حکومەتا بنێت و حافظ پاشا چوو بۆ ئەرزرۆم و کردی بە بنکەی خۆی و لەپێشدا چوەلای محمودی بایزیدی زانای کوردی بەناوبانگ بۆ ئەوەی بکەوێتە بەینەوەو بە خۆشی و بە گفتوگۆ کێشەکە چارەسەر بکرێ.

لەو ڕوەوە (ژابا) ی قونسوڵی روس لە ئەرزرۆم باسی مەلا محمودی بایزیدی کردوە ئەو ئەرکەی پێی سپێررا بوو زۆر بەباشی بەجێی هێنابوو، مشیر حافظ پاشا زۆر لێی ڕازی بوو. پاش ماوەیەك کامل بەگی حاکمی ئەرزرۆمیش محمودی

بایزیدی ناردبوو بۆ لای نورالله بەگی هەکاری بۆ گفتوگۆکردن وەکو لەگەڵ بدرخاندا کرابوو، هەروەکو (ژابا) باسی کردوە کامل بەگیش لە گفت و گۆکەی نێوان بایزیدی و نورالله بەگ ئاگادار بوە.

ساتێك تورکەکان (خان محمود)یان دەعوەت کرد بۆ ئەرزرۆم، خانی محمود تەنها کوردی ئەزانی بۆیە مەلا محمودی بایزید کرا بە ترجمان و پیاوی ئەوەی پێشوازییەکی گەرم لەخان محمود کرابوو، کە گەڕایەوە بۆ (هەوارمەن) کە دەکیلۆمەتر دورە لە (وان)ەوە یەکسەر دەستی کرد بەجم وجۆڵ و ڕاپەڕین و کاریەدەستەکانی تورکی لە ناوچەکەی خۆی دەرکرد. کامل بەگ کەحاکمی ئەرزرۆم بوو مەلا محمودی بایزیدی بەوە تاوانبار کردبوو خان محمودی هان دابوو دەس بکا بە ڕاپەڕین و کامل بەگ مەلا محمودی بایزیدی خستە زیندانەوە لەگەڵ ئەو هەموو خزمەتەی بۆ دەوڵەتی عوسمانی کردبوو.

مێژووناسی تورکی شارەزا (لوطفی) لەلاپەرە ٥٤٥ ی کتێبەکەیدا باسی ئەوەی کردوە کە (عوسمان پاشا) کەبە (عوسمان تۆپاڵ = عوسمانەشەل) ناسراویوە (لەڕۆژنامەی کوردستانا وەکو بەر لەمە باسمان کرد وتبووی والی حلب بوە) کرا بە سەرکردەی هێزەکانی تورك لەئەنادۆڵ، ئیتر لە مانگی مارتی (١٨٤٧) وە ڕۆژنامە تورکیەکان دەستیان کرد بە بڵاوکردنەوەی باسی هێرشی داهاتووی حکومەت بۆسەر کورد. ڕۆژنامەی (ئەرشا شالویسی ئاراراتیان)ی ئەرمەنی باسی ئەوەی کردوە هێزەکانی حکومەتی تورك بەوهەموو ترسناکیەی خۆیانەوە نەیانتوانیبوو هێزە دڕەکەی بەگ (مەبەست بدرخان بەگ بوە) کپ بکەن، لەبەر ئەوە حکومەت هێزێکی زۆر گەورەی بە سەرکردایەتی (عوسمان پاشا) و (سەید عمر) ناردەسەر کوردەکان و هێرشیان بردە سەریان و خیرالدین پاشای حاکمی دیار بکریش خۆی ئامادەکردبوو بۆ شەڕ کردن ئەگەر پێویستی بە هێزەکەی ئەویش هەبوایە.

هەروەکو عوسمان پاشای تۆپاڵ گەیشتە ئەرزرۆم دەسبەجێ دەسیکرد بە گرتنی سەرباز بەزۆرەملێ و لە ناوەڕاستی مانگی ئایاری ١٨٤٧دا خۆی ئامادەکرد و لەسەرەتای حزیراندا لەپێشدا ڕوویکردە عبدالله خان لەناوچەی

(موکس ـ مگس)، عبدالله خانی گرت و بە خۆی و خاووخێزانیـەوە ئاوارەی کـرد بۆ دورگەی (رۆدس) و پاش ئەوە (مستەفا بەگ)یش خۆی دابەدەستەوە.

هێزەکانی عوسمان پاشا لەسێ قۆڵەوە پەلاماری هێزەکانی بدرخان بـەگی‌دا، لە قۆڵی راستەوە بەسـەرکردایەتی (عمـر پاشـا) و قۆڵـی چـەپ بەسـەرکردایەتی (سەبری پاشا)ی سەرۆکی ئەرکانی ئەنادۆڵ و عوسمان پاشا خۆشی لە نێوان ئەو دوو قۆڵەوە پەلاماری هێزەکەی بدرخانی‌دا و هێزێکی تری حکومەت لە خریـوط و دیاریکرو ئەرزرۆم و بەغداد و موصڵەوە نێرران بۆ هێزەکانی عوسمان پاشا.

هێزەکـانی حکومـەت (٢٥) هـەزار سـەربازیوون و هـی کوردەکان لــە نیــوان ١٥ـ١٧ هەزار چەکدارابون (بەڵام سریا بدرخان لەلاپـەرە ٢٩ ی سـەرچاوە ٧٩دا وتویـەتی هێزەکـانی حکومـەت (٦٠هـەزار) چـەکدار بـوەو سـاتێك لەسـەرەتادا هێزەکەی تورك شکێنرا و حکومەت ناچار بوو سەد هەزار چەکداری تری نارد بۆ یارمەتی و ئەویش شکا بەڵام یزدان شێری برازای لێی هەڵگەڕایـەوەو خیانـەتی لێ کرد ـ وەکو لە شوێنی خۆیدا باسی ئەو خیانەتەی دەکەین). جلیلی لە باسەکەیدا سەرچاوە ٩٣، لەسەری ئەڕواو ئەڵێ:

((هێزی تورك لەباکورەوە هێرشی بـرد بـۆ سـەر باشـورو بەشێکی رووپکـردە (وان، موکس، هەکاری) بۆ ئەوەی رێگەی گەیشتنی یارمـەتی بگـرێ بـۆ بدرخـان لەلایـەن نـورالله بـەگ و خـان محمـودەوە لەسـەرەتادا تورکـەکان شـکان بــەڵام خیانەتەکـەی یـزدان شـێری بـرازای بدرخـان کـارێکی وایکـرد بدرخــان ناچـاربێ بـەخۆیو (٥ تـا ٦) هـەزار چەکدارێکـەوە رووبکاتـە قـەڵای (ئـوروخ) و عوسمـان پاشـای تۆپـاڵی ماوەیـەك دەوری قەڵاکـەی داو تـۆپ بـارانی کـردو لـە ئـەنجامدا بدرخان دەستی کرد بە گفت وگۆکردن و پاش ئەوەی هیوای سەرکەوتنی نەمابوو لە رۆژی ٢٠ ی تەموزی ١٨٤٧ دا پاش ئـەوەی بـەڵێنیان پێدابوو ژیـانی خـۆی و ئەوانەی لەگەڵیابوون دەپارێزن، دەرگای قەڵاکەی کردەوە و خۆی دابەدەستەوە و هێزەکەی عوسمان پاشا دەستی کرد بەتاڵان کـردن و گـەلێك گونـدی ناوچـەی (بۆتان) کـاول کـران و حکومـەت دەسـتی گـرت بەسـەر هـەموو موڵـك و سـامانی بدرخاندلو هەموویان فرۆشران و بۆنمونە گوندی (دیرگول) فرۆشرا بـە (١٥هـەزار قروش).

سەرکەوتنی حکومەت بەسەر بدرخاندا بوو بەمایەی خۆشی و شادی لە ئەستەمبوڵداو بدرخان خۆی و خێزانەکەی لەژێر هێزێکی حکومەتدا نێردرا بۆ ئەستەمبوڵ و رشیدبەگی قائمقامی دیاربکرو عبدالقادر بەگ هەردووکیان لەگەڵیا چون بۆ ئەستەمبوڵ و ڕۆژی ٢٩/٩/٩٤٧ گەیشتنە ئەستەمبوڵ و لەوێوە بدرخان خۆی و خێزانەکەی ئاوارە کران بۆ دوورگەی (کریت)و لەوێ ماوەیەك مایەوە و لە دوایدا لەساڵی ١٨٦٨دا لەشام کۆچی دوایی کرد))؛

ڕۆژنامەی کوردستان لەو ژمارەیەی بەر لەمە باسمان کرد ژمارە ١٣، وتوویەتی دوای ئەوەی بدرخان ماوەی پازدە ساڵ لەکریت مایەوەو لەو ماوەیەدا خزمەتێکی زۆری کریستیانەکانی ئەو دوورگەیەی کردبوو ژیانی نەدیانی ڕزگار کردبوو هەتا لە زەمانی سوڵتان عبدالعزیزدا داوای کرد ڕێگەی بدەنێ بچێت بۆ شام و لەوێ کۆچی دوایی کردوە.

من لەساڵی ١٩٩٦دا لەشام چوومە زیارەتی مەزارەکەی لەلاپاڵی چیای (قاسیوندا کە خۆی و جلادتی کوڕی ئەمین عالی بدرخان نێژرابون و بە پێی قسەی ئەوانەی لەگەڵما هاتن شوێنی بدرخان و جلادت هەر لەم شوێنەدایە).

دەربارەی سەرکەوتنی تورك بەسەر بدرخاندا، دوکتۆر عزیز شمزینی لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ٤١ باسی ئەوەی کردوە چۆن هێزەکانی تورك بۆ ماوەی هەشت مانگ ئابلۆقەی قەڵای (ئورخ) یان دابوو، بدرخان و چەکدارەکانی لەوماوە دوورو درێژەدا توانیبویان بەرگەی تورکەکان بگرن بەڵام لەبەر نەمانی ئازوقە و تەقەمەنی ناچار بوو دەستبکا بە گفت و گۆکردن و خۆی دابەدەستەوەو.

حکومەتی تورك بایەخێکی زۆری دابوو بەوسەرکەوتنەو لە خۆشی و شادیی ئەوە مدالیایەکی تایبەتی دروستکردبوو بەناوی (میدالیای کوردستان) و ڕوویەکی مدالیاکە وێنەی ئورخی لەسەر بوەو دیوەکەی تریش لەسەری نوسرابوو ساڵی ١٨٤٧، ساڵی سەرکەوتنی حکومەتی تورك بەسەر بدرخاندا.

گۆڕی بەدرخان بەگ و جلادتی کوڕی ئەمین عالی بدرخان لە کێوی (قاسیون)

پێنجەم: هۆی سەرنەکەوتنی بدرخان و هەڵسەنگاندنی شۆڕشەکەی

لەگەڵ ئەوەشدا بدرخان مرۆڤێکی لێ هاتوو دووربین بووەو بەرلەوەی دەست بکا بە شۆڕش و ڕاپەڕینەکەی هەوڵ و تەقەلایەکی زۆری دابوو بۆ ئەوەی لەگەڵ سەرۆکە کوردەکاندا دۆستایەتی و پێوەندییەکی بەهێز پێك بێنێت و بۆ ئەو مەبەستە توانیبوی (پەیمانی پیرۆز) یان لەگەڵدا مۆر بکا بۆ ئەوەی هەموویان بین بەیەك و پێکەوە هاوکاری بکەن بۆ گەیشتن بە ئامانجە پیرۆزەکانی کە بریتی بوە لە دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی سەربەخۆ، هەروەها تەقەلایەکی زۆریشی دابوو بۆ ئەوەی کریستیانەکانی ناوچەکەی خۆی و دەوروبەری ئەمارەتەکەی بکا بە دۆستی خۆی و پێکەوە ڕوو بەڕووی جەوروستەمی تورکەکان ببنەوە، بەلام بەدلخەوە وەکو لە باسی پێشوودا دێتە بەرچاو بە هۆی میسنێرەکان و دبلۆماسیەکانی وڵاتانی ڕۆژئاواوە تەقەلایەکانی بێ سوود بوەو لە ئەنجامدا شۆڕشەکەی تێك شکاو خۆشی ئاوارەو دەربەدەرکرا. بەکورتی دەتوانین هۆی سەرنەکەوتنی شۆڕشەکەی بدرخان بکەین بە دوو بەشەوە:

هۆی یەکەم: هۆی خۆمانە

لەگەڵ ئەوەشدا بەدرخان بەرلەوەی شۆڕشەکەی دەست پێ بکا بۆ دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی نەخشەیەکی کێشابوو بەلام بەداخەوە بناغەی نەخشەکەی پتەوو بەهێز نەبوەو لە چوارچێوەی شێوەیەکی عەشایەری و هەرەمەیی تێپەڕی نەکردوە و لەو هەموو سەرچاوانەی باسی بدرخان و شۆڕشەکەیان کردوە لە هیچیانا ئەوە بەرچاو ناکەوێ دەزگایەکی ڕێك وپێکی دامەزراندبێت بۆ بەڕێوەبردنی کاروبارە گرنگەکان وەکو بوونی دەزگایەکی بەڕێوەبردنی کاروباری ناوخۆو دەزگایەکی سوپایی لەچەند ئەفسەرێکی شارەزا بە سوپاکە بێگومان کورد هەرچۆنێك بووبێ لەناو سوپای عوسمانیدا چەند ئەفسەرێکی هەبوەو نەتوانراوە دەزگایەکی سوپایی یەکگرتوو بۆ هەموو ناوچەکان و ئەو ئەمارەتانەی پەیمانی پیرۆزیان مۆر کردبوو دامەزرێنێت و کە شۆڕشی دەستی پێ کردوە هێزە چەکدارەکانی بدرخان بە شێوەیەکی هەرەمەیی بێنەخشە ڕوو بەڕووی سوپایەکی مەشق پێکراوو چەکداری حکومەت بوونەوەو هەر سەرۆك عەشیرەتە لەناو خۆیاو بە شێوەیەکی لێك پچڕاو لە

هێزەکانی تری کورد بەرەنگاری سوپای تورك بوونەتەوەو بەشدار بوونی ئەو سەرۆکانەی تر لە شۆڕشەکەی بدرخاندا لە چوارچێوەیەکی تەسکی عەشایریدا بوە و هەرلەسەرەتاوە و لەوکۆبونەوەیەی پەیمانی پیرۆزی تیادا مۆرکرابوو هەر سەرۆك عەشیرەتەی داوای بەشی خۆی کردبوو، کردبووی بە مەرج کە لەدوای سەرکەوتن ئەو شوێنەی داوای کردبوو بیدرێتێ و لەژێر دەسەڵاتی خۆیدا بێ، کە ئەمە مانای ئەوەیە هەر لەسەرەتاوە هیچیان ئیمان و بڕوایان بەبوونی حکومەتێکی یەککگرتوو نەبوەو دوورنیە هەندێکیشیان هەر بۆ حساب راستکردنەوە چوبنە ناو پەیمانی پیرۆزەوە و بەوجۆرە نەبوونی دەزگایەکی رێك پێك و دابەشبوونی ئەرکەکانی شۆرش بەسەر چەند لێپرسراوێکدا کارێکی وای کردبوو بە خۆبەدەستەوەدانی سەرکردەی شۆڕشەکە هەرەسی هێناوەو لەناوچوە.

بێگومان ئەو خیانەتە گەورەیەی یزدان شێر لەگەڵ بدرخانی مامیا کردبووی هۆی سەرەکی بوە بۆ ڕوخانی شۆڕشەکەی بدرخان و بەوەش وازی نەهێنابوو لە شۆڕشەکەی بدرخانا چوبوە پاڵ هێزی داگیرکەرەوەبەڵکو لە ئابڵوقەدانی قەڵای (ئوروخ) یش دا هاوکاری هێزی حکومەت بوە.

دەربارەی هۆی ئەو تێکچوونەی بدرخان و یزدان شێری برازای، صادقی شرفکندی لەلاپەڕە ٣٢ی سەرچاوە ٧١دا وتوویەتی ناکۆکی و کۆنەقینێك هەبوە کە بوە بەهۆی ئەوەی لەوکاتە ناسکەدا یزدان شێر بیری لەوە کردۆتەوە تۆڵەی باوکی لە بدرخانی مامی بکاتەوە، گوایا ساتی خۆی سیف الدین باوکی یزدان شێر کە برای بدرخان بوە ئەو لەپێشتر بوە کە بکرێ بە ئەمیری جزیرو بۆتان بەلام بدرخان ئەوەی لێ زەوت کردوەو یزدان شێر ئەو ڕقەی لەدڵدا بووە.

لەڕاستیدا ڕەنگە تاڕادەیەك یزدان شێر ئەوەی گرتبێتە دڵ کە باوکی میرایەتی جزیرە و بۆتانی بەهۆی بدرخانی مامیەوە لەکیس چوو بوو، بەلام بڕوا ناکەم ئەوە تاکە هۆیەکی ئەو خیانەتەی بووبێ چونکە لەلایەکەوە ئەگەر بدرخان بیزانیایە یزدان شێری برازای خۆی بەدوژمنی ئەو زانیوە و لەوشۆرشەدا نەیدەکرد بە سەرکردەی یەکێك لە هێزەکانی خۆی کە یەزدان خۆیو ئەو هێزەی لە بدرخان هەڵگەڕابوەوە بەڵکو هۆیەکی گرنگتر هەبوە کە یزدان شێری لە خشتە

بردبوو ئەویش ئەوەیە لام وایە یزدان شێر لەکاتی شەڕەکەدا هەستی بە لاوازیی هێزەکەی مامی کردبێ و لای وابوویێ شەڕەکەی دۆڕاندوە و لەدڵی خۆیا وتوویەتی کە ئەو ڕۆژی با تورکەکان باوەڕ بە من بکەن و لەجیاتی مامم ببم بە حاکم و میری بۆتان کە ئەبوایە باوکم خاوەنی ئەو پلەو پایە بوایە، بێگومان هەلپەرستی و کورت بینی یزدان شێر لەلایەك وتەقەلای تورکەکانیش بۆ فریودانی کە لەشۆڕش جیابێتەوە هۆیەکی کاریگەر بوە.

هۆی دووەم: هۆی بێگانە

لەگەڵ ئەوەشدا هۆی خۆمانەو لێك نەدانەوەی ئەنجامەکانی ئەو شەڕەی بدرخان دژی تورکی عوسمانی کردبووی و نەبوونی ئەو مەرجە سەرەکیانەی پێویستە هەبن بۆ بەرپاکردنی شۆڕش لەو ڕۆژانەدا بدرخان نەیتوانیبوو بە باشی وەدەستیان بێنێت، هۆی سەرەکی سەرنەکەوتنی شۆرشەکە بوە، هۆی بێگانەش هۆیەکی بەهێز بوە بۆ لەناوبردنی شۆڕشەکەو بدرخان بۆی دەرکەوتبوو دەوڵەتەکانی ئەورووپا بە ئاشکرا بوبوون بە لایەنگری کریستیانەکان و هەر ئەوانیش بوون هانی ئاسوریەکانیان دابوو، بەتایبەتی ئینگلیزەکان و میسنێرەکانی سەریەوان کە باج نەدەن بە بدرخان بۆ ئەوەی باری ئابووریی ئەمارەتەکەی لاواز بێ و نەبێ بە هێزێکی دەسەلاتداری ئەوتۆ زیانی هەبێ بۆ کریستیانەکانی ناوچەکە کە دەوڵەتە ئیمپریالیەکانی ناوچەکە نەخشەی ئەوەیان کێشابوو بیانکەن بە کوتی دەستی خۆیان بۆ سەپاندنی مەرجەکانی خۆیان بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا، لەبەر ئەوە بدرخان ئەبوایە بە هیچ جۆرێك لە ئاسوریەکانی نەدایەو بەرلەوەی بچێت بەگژ حکومەتدا دەبوایە دەم و دووی ئەو دەوڵەتانەی تاقی بکردایەتەوە کەلام وایە بۆشی دەرکەوتبوو هیچیان لایەنگری ئەوە نەبون حکومەتی تورك لاواز بێت بەتایبەتی بەرامبەر بەڕوسیای قیصری کە چاوی بڕیبوە بەشێك لە خاکی عوسمانی و ترسی ئەوەیان هەبوە ئەگەر کورد ببێت بە هێزێکی کاریگەر هیچ دوورنەبوە ببێت بەدۆست و لایەنگری روس کە ئەمە لە سوودو بەرژەوەندی ئەو دەوڵەتانەدا نەبوە.

بەوجۆرە دوای لێدانی ئاسوریەکان دەوڵەتەکانی ئەورووپا فشارێکی زۆریان خستە سەر سوڵتانی عوسمانی بۆ لێدانی بدرخان و نەهێشتنی دەسەلاتی و

تورکەکانیش چاوەڕوانی هەل و دەرفەتێکی لەباری وابوون ئەمارەتە ڕێکو پێکەکەی جزیرەو بۆتان لەناوبیەن کە توانییان لەناوی ببەن

شۆڕش و ڕاپەڕینی ...

هەڵوێست و ڕووداوەکانی دوای شۆڕشەکەی بدرخان پاشا

تورکەکان لە دوای لەناوبردنی شۆڕشەکەی بدرخان توانییویان بۆماوەیەکی کاتی دەست بەسەر هەڵوێستا بگرن و لەهەموو بەشەکانی کوردستانا زەبرو زەنگیان دەنواند بۆ ئەوەی کورد توانای نەبێ لە هیچ بەشێکی کوردستانی ژێر دەسەلاتیا جووڵەی لێوە بێ و هەروەکو پرۆفیسۆر خالفین لەلاپەڕە ٥٧ ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ١٠٢دا باسی کردوە تورکەکان بڕیارێکیان دەرکرد دەس بەسەر موڵك و سامانی ئەو کەسانەدا بگرێ کە بەلایەنگری خۆیانیان نەدەزانی و بێبەشیان کردن لە میراتی باوو باپیریان، بەلام ئەوتەقەلایەی حکومەت نەیتوانیهەموو شتێك بە کامی دڵی خۆی بێنێتە دی وزۆری پێ نەچوو جم و جوڵ دژی حکومەت دوبارە لە هەندێ شوێندا دەستی پێکردوە.

دەربارەی باروئۆخی ئەو ڕۆژانەو ئەو جم وجۆڵانەی دژی حکومەت دەستی پێکردبوەوە، دوکتۆر جلیلی جلیل لە دوو سەرچاوەدا بە دوورودرێژ باسی کردوە لێرەدا کورتەیەکی ئەو دوو سەرچاوانە دەخەینە پێش چاو:

لەلاپەڕە ١٣٥ی سەرچاوەی یەکەمیان، سەرچاوە ٩٣ جلیلی باسی هێزەکانی تورکی کردوە چۆن لە دوای لەناوبردنی شۆڕشەکەی بدرخان هێزەکانیان بەرەو باکوور نارد و لە١٥/٨/ ١٨٤٧ دا چوونە ناوشاری (سێرت = سعرت)ەوە و (باروناك فیروخان)یەکێك بوە لەوانەی لەو ڕۆژانەدا لەناو بنکەیەکی سوپایی تورکدا بوە (دیارە کرێگرتە بوە) لەلاپەڕە ١٤٠ی کتێبەکەیدا باسی ڕەفتارو هەڵوێستی عوسمان پاشای سەرکردەی هێزەکانی تورکی بەم جۆرە کردوە:

((من و ئەفسەرەکانی سوپای تورك لە شاری (سێرت) لە خانوویەکی تایبەتیدا بووین و سەربازەکان لەناو چادردا بوەن و کە گەیشتینە ئەو شارە، عوسمان پاشا دەسبەجێ حەوت کەسی لە پیاوە ناودارو ناسراوەکانی شارەکەی

گرت و کەلەپچەی کردن و خستنە زیندانەوە و هیچ گوێی نەدایە هاوارو پاڕانەوەی ژن و منداڵەکانیان. عوسمان پاشا بڕیاری دا ئەوگیراوانە بە کەلەپچەکراوی لەگەڵ خۆیا بباو لە ئەنجامی ئەمەدا گەلێك سەرۆك عەشیرەت پەنایان بردەبەر خاکی ئێران و داوایان لە حکومەتی ئێران کرد وەکو ئاوارەیەك ڕێگەیان پێ بدرێ لەناو خاکی ئێرانا بن ئەگەر هات و حکومەتی تورك پەلاماری دان.

ئێرانیەکان بەوانەیان ووت ئەگەر ئێوە بەرەنگاری سوپای تورك ببن و لەشەڕدا بشکێن ئەوسا رووبکەنە لای ئێمە ئەوا ئەوسا ئێمەش شەڕتان لەگەڵا دەکەین و ناچارتان دەکەین خۆتان بدەن بە دەستی حکومەتی عوسمانیەوە بەلام ئەگەر بەبێ شەڕ ناوچەی جزیرە بەجێ بێڵن و بێنە ناو خاکی ئێرانەوە ئەوسا قبوڵتان دەکەین. لە ئەنجامی ئەو وەرامەی حکومەتی ئێرانا کێشە لەناو هەندێ لە کوردەکان پەیدا بوو دەستەیەکیان بەوە قایل بوون بێ شەڕو هەرا رووبکەنە ئێران و تاقمێکی تریان ئەوەیان بەترسنۆکی و بێ شەرم و شوورەیی داناو لە راستیشدا ئێرانیەکان حەزیان بەوەش نەدەکرد لەسەر ئەو کوردانە لەگەڵ حکومەتی عوسمانیدا خۆیان تووشی گێچەڵ بکەن)).

جلیلی لەباسەکەیدا ئەڵێ: ـ عوسمان پاشای تورك بڕیاریدا پەلاماری (خان محمود)بدا کە دۆست و هاوکاری بدرخان بوو، هێزەکانی نارد بۆ چیاکان بۆڕووبەڕووبوونەوەی خان محمود، بەلام هەندێ لە پیاوە ناودارو ناسراوەکانی ناوچەکە کەوتنە بەینەوە و پێشنیازیان کرد خان محمود خۆی بدا بەدەستەوە بە مەرجێك هەتا ماوە ژیانی مسۆگەر بێ لەلایەن حکومەتەوە و هیچی لێ نەکرێ و خان محمود بەقسەو بەڵێن و سوێندی ئەوانەی کەوتبوونە بەینەوە قایل بوو لە ڕۆژی ١٩ ٩ ١٨٤٧ دا خۆی بدا بەدەستەوەو ئەوانەی سوێندیان بۆ خواردبوو لە بەڵێنەکانی خۆیان پاشگەز بوونەوەو خان محمودیان گرت و دایان بەسەرکردەی سوپای تورك و دەم ودەس کەوتنە وێزەی و بەوپەڕی دڕندەیەتیەوە رەفتاریان لەگەڵ کرد و هەنگوینیان سوو بەدەم و چاویاو بەستیانەوە بەدرەختێکەوە بۆئەوەی هەنگ بدا بەدەم و چاویەوەو دوای ماوەیەك ناردیان بۆ ئەستەمبوڵ و لەوێشەوە ئاوارەکرا بۆ (سیلیسترا)لە بولغاریا.

نۆری پێنەچوو نەخۆشیی کۆلێرا لە کوردستان بڵاو بوەوە بەهەزارانی کوشت و نەخۆشیەکە بەناو هێزەکەی عوسمان پاشاشدا بڵاو بوەوە و لە زستانی ١٨٤٧ـ١٨٤٨ نیوەی هێزەکەی عوسمان پاشا بەونەخۆشیە مردن. لەکۆتایی ساڵی ١٨٤٧دا چەند ئەیالەتێك لەناوچە کورد نشینەکان پێك هێنراو (ئەسد مخلص) کە کۆنە وەزیرێك بوو کرا بەحاکمی ئەو ئەیالەتانە بەڵام ئەمارەتە سەربەخۆکەی مەکاری بەسەرکردایەتی (نوراللە بەگ)ی هاوکاری بدرخان تا ساڵی ١٨٤٩ درێژەی کێشاو نەیتوانی دلگیری بکا و عوسمان پاشا لەزستانا بە نەخۆشی ڕشانەوە مرد. لەساڵی ١٨٤٩دا (رشیدپاشا) لەجیاتی عوسمان پاشا دا نراو پەلاماری نوراللە بەگی داو نوراللە بەگ خۆی بەرامبەر بەو هێزە چەکدارەی رشیدپاشا پێ ڕانەگیراو ڕایکردو چوە ناوخاکی ئێرانەوە.

جلیلی لە هەمان سەرچاوە ٩٣دا باسی ئەو کوردانەی کردوە کە پەنایان بردبووە بەرخاکی ئێران و تورك و ئێران کەوتبوونە بێن برکێ کردن لەگەڵ یەکتردا هەرلایە دەیویست کوردەکانی سەرسنوور بەلای خۆیا ڕاکێشێ بۆ ئەوەی بیانکەن بە کوتەکی دەستی خۆیان و ئینگلیزو رووسەکان لەوڕووەوە کەوتبونە ناڕەحەتیەوەو هەردوکیان لەوە ترسابون هەڵگیرسانی شەڕ لە نێوان تورك و ئێرانا زیان بەبەرژەوەندییان بگەیەنێت بەرلەمە لە ساڵی ١٨٤٣دا بەپێی پەیمانی ئەرزرۆم دەستکرابوو بەووت وێژ لەنێوان ئێران و عوسمانیدا لەو پەیمانەدا ئێران و عوسمانی و نوێنەرانی بریتانیا و روسیا ئەو پەیمانەیان مۆر کردبوو، لە ساڵی ١٨٤٧دا پەیمانێکی تازە تر بەسرلو بە پێی فقرەی یەکەمی پەیمانی ئەرزرۆم ئێران و عوسمانی وازیان لەو داخوازیەی خۆیان هێنابوو دەربارەی بژاردنی ئەو زیانانەی بە هۆی عەشایرەکانی کوردەوە لێیان کەوتبوو.

لەو پەیمانە تازەیەدا ئێران و تورکیا لەسەرئەوە رێك کەوتن لیژنەیەك دابنرێ بۆ دانانی هێڵی سنورو هیچ لایەکیان ڕێگە نەدەن بە عەشایری لاکەی تر بچێتە ناو خاکی بەرامبەرەکەی و بڕیاردرا چەند هێزێك لەسەرسنور دابنرێت بۆ ڕێگە گرتن لە هاتوچۆی عەشایرەکانی سەرسنوور.

دەربارەی ئەو پەیمانە تازەیەی لەساڵی ١٨٤٧دا مۆرکرابوو، پرۆفیسۆر خالفین لەلاپەڕە ٤٩ی کتێبەکەیدا وتوویەتی: ((بەبیانووی ئەوەی باری ژیانی

دانیشتوانی سەرسنوور باش بکرێت لە ڕووی کۆمەڵایەتیەوە، کاریەدەستانی ڕوس و ئینگلیز ویستیان هەل و دەرفەتیان بۆ هەڵکەوێ بۆ موسۆگەرکردنی سوودی خۆیان لەناو خاکی عوسمانیدا و فرنسیەکانیش هاتنە کایەوە و بایەخیان دا بە ڕووداوەکان و هەر کە بیستیان نوێنەرانی دەوڵەتەکان سنوریان دەستنیشانکردبوو ئەوانیش قونسوڵخانەکیان بۆ خۆیان کردەوە لە ئەرزڕوم.

جلیلی لەسەرچاوەی دوهەمیا سەرچاوەی ژمارە ٢١، لەلاپەڕەی ٢٩١یدا باسی ڕاپەڕینێکی تری کوردی کردوە دژی عوسمانی لە ناوچەکانی خواروی (وان) لەلایەن عەشیرەتەکانی (ڕاشکوتانلی)و ویزیدیەکان و لە ناوچەکانی (موش) و (وان)و ئەرزڕۆمیشدا شەڕێکی گەورە دەستی پێکرد و بەلای (مورافیف)ەوە وابوە کوردە یزیدیەکان لەوڕۆژانەدا چاوەڕوانی هاتنی روسەکان بون و ئەوەیان بە هەل زانیبوو دژی حکومەتی عوسمانی ڕاپەڕیبوون بۆ ئەوەی خۆیان لە جەورو ستەمی حکومەت ڕزگار بکەن. لەگەڵ ئەوەشدا یزدان شێریان بۆ ماوەیەکی کاتی کردبوو بە حاکمی جزیرە (وەکو لە باسیکی تایبەتیدا باسی یزدان شێر دەکەین)، بەڵام لە پەرەسەندنی هێزو دەسەلاتی یزدان شێر سڵەمیبوونەوە و بڕیاریان دابوو دەسەلاتی ئەویش نەهێڵن، بەڵام بەهۆی شەڕی نێوان تورك و روس (شەڕی قرم) تورکەکان ئەوەی یزدان شێریان دواخست.

دەربارەی شەڕی (قرم) دوکتۆر جلیلی لەلاپەڕە ١٥٦ی سەرچاوە ٢١دا وتوویەتی:

((بەرلە دەسپێکردنی ئەو شەڕە، ئینگلیزەکان پێشنیازیان کردبوو تورکەکان قەڵای (قارص) دروست بکەنەوەو پڕ هێزی بکەن و ساتێك شەڕ دەستی پێکردو تورکەکان لە شەڕەکانی (کوروك دارا) و (باشکادیلار)دا شکان هێزە شکاوەکەی تورك لە قەڵای (قارص) کۆبونەوەو خۆیان حەشاردا. هێزەکانی روس لە هێرشی ساڵی ١٨٥٥دا پەلاماری قەڵاکەیان دا لەلایەن (ف. ولیمس) کە عقیدێکی عەسکەری بوو (کرێ گرتەبوە لەناو سوپای تورکدا) ئەو قەڵایە دەپارێزرا، تورکەکان لەقەبی پاشایەتییان دابوو بە (ف. ولیمس) و روسەکان زۆر مەبەستیان بوو قەلاکە بگرن و تورکەکانیش بەرلەوە خۆراکی دانیشتوانی

ناوچەکەیان کۆکردبوەوەو لە قەڵاکەدا دایان نابوو، ناوچەکەشیان تاڵان کردبوو بۆ ئەوەی روسەکان خواردنیان لەوناوچانە دەسگیر نەبێ.

روسەکان لە کۆتایی مانگی تموزی ۱۸۵۵دا ئابڵوقەی قەڵای قارصیان داو (لویس فیلیکوف)ی روسی هێزێکی پێکەوەنا لەجورجی و کوردو ئەرمەن و لە تشرینی دوهەمی ۱۸۵۵دا قەڵای قارصیان گرت و ئیتر بەوسەرکەوتنە شەڕ لە جبهەی قفقاسدا کۆتایی پێ هات.

کورد لەوشەڕەی روس و تورکدا هاوکاریی سوپای عوسمانییان نەکردبوو بابی عالیش هیوایەکی ئەوتۆی بە کورد نەبوەو تەنها تەقەلای ئەوەی دابوو بەشێوەیەکی ئاشتی لەگەڵ کوردا بجوڵێتەوە و بەرلەوە تورك دەستی لە کورد وەشاندبوو دەستی کردبوو بە ئاوارەکردنی و کوردیش متمانەی بە تورك نەدەکرد و بەمە تورکەکان بەشداریوونی کوردیان لە کیس چوو بوو کە لەگەڵیانا بێ.

لەوروەوە هەروەکو جلیلی باسی کردوەس (بێجیر) لەورۆژانەدا سەری لە گوندەکانی ناوچەی دیاربکر دابوو باسی برێوێتی کوردی لە گوندی (خانکا جۆری ـ جلیلی لەسەرچاوەکەی تریا ئەو گوندەی بە خانێك جووی ناویردوە کە لە نێوانی دیاربکرو ماردیندا بوە).

بێجیر (ئەوەی لەباسی کێشەی کوردو ئاسوریەکانا ناوی هاتوەو دەستێکی باڵای هەبوە لەتێکدانی کوردو ئاسوریدا)، دەربارەی کوردەکانی ئەو ناوچانە وتوویەتی:

((لەئەنجامی ئەو هەموو باج و سەرانە زۆرەی حکومەتی تورك لە کوردەکانی دەسەند، زۆریان ناچارکرابوون رووبکەنە چیاکان و لەوێ کە چاوم پێیان کەوت و باسی خۆیانم لێ پرسین لەوەرامدا وتیان: بەڕاستی خۆشمان نازانین چی بکەین... ئەگەر لە پێدەشتەکانا خانوو بۆ خۆمان دروست بکەین و کشت و کاڵ بکەین حکومەت بە شێوەیەك باج و سەرانەمان لێ دەسێنێ هیچی وامان بۆ نامێنێتەوە بەشی ژیانی خۆمان بکات و ئەگەر ئەو باج و سەرانەیەش نەدەین حکومەت بە تاوانبارمان دادەنێ و گوندەکانمان وێران دەکا و هەرچیشمان هەبێ هەمووی تاڵان دەکاو دەمان کوژێ و زیندانمان دەکا لەبەر ئەوە ناچارین

رووماتکرینوەتـە ئـەم ناوچیایانـە هیـچ نـەبێ لـێرە لـە جەورو سـتەمیان تۆزێـك دوورکەوتوینەتەوە. (جلیلی لەلاپەڕە ١٤٤ی سەرچاوەی پێشودا ٩٢ نمونەی بـۆ ئەمە هێناوەتەوە و وتویـەتی: ـ ساتێك بـاج سـێنەرەکانی حکومـەت هەرچـەند بـاجی سـالأنەیان لـە دانیشـتوانی گونـدی (ئومریـان)ی ناوچـەی شـاخی (طـور) سەندبوو، بەلأم ئەو بـاج سـێنەرە هـەموو پارەکـانی بـۆ خـۆی بردبوو حکومـەت داوای سەندنی باجێکی تری دەکرد کە دانیشتوان نـەیانبوو بیـدەن لـە ئـەنجامی ئەوەدا کوشتارێکی زۆریان کرابوو لەلایەن ئەو هـێزی حکومەتـەی نـاوی لێنرابوو (هێزی تەمێکردن).

بێجیر باسـی چۆنیتـی گەڕانـەوەی سـوپا تێکشـکاوەکەی تورکـی کـردوە کـە لەماردیندا چاوی پێیان کـەوتبوو لـەناو شـاری مـاردیندا چـۆن هێزەکـانی تـورك دانیشـتوانی ئەوشـارەیان بـە خۆیـان و مەڕوماڵاتیانـەوە پێـش خۆیـان دابـوون و کەللەسەری کوردەکانیشیان بەدەستەوە گرتبوو بۆ ترسـاندنی دانیشـتوانی تـری ناوچەکە.

دەربارەی جەورو ستەمی ئەو ڕۆژانـەی تـورك (مۆلتکـە) ـ (کـە کرێگرتەیـەکی پروسیـ ئەڵمانی بوە لەناو سوپای عوسمانیداو لە تێکدانـی ئـەمارەتی بۆتاندلـ لەباسی ئەمارەتەکانا ـ باسی کراوە)، زۆر باش لـە هەڵوێسـت و ڕەفتـاری تـورك دواوە کـە چـۆن ئـەو کوردانـەی دەگـیران بەدەسـتی بەسـتە لەگوندەکانیانـەوە بـەکێش دەکـران بـۆ بنکـەی سـوپاکان و (نـاوی ناوەـ ڕاوکردنـی مـرۆڤ) کـار گەیشتبوە ڕادەیەك لـە زۆر گونـدا نێرینـەی تیـادا نـەمابوو بـۆ ئـەوەی کارویاری ڕۆژانەی خێزانەکان ببرێت بەڕێوە.

هەروەکو چۆن (بێجیر) باسی دانیشتوانی ماردینی کردبوو، (مۆلتکە)ش باسی دانیشتوانی شاری (سێرت) ی کردوە چۆن بەچاوی خۆی لەناو شارەکەدا لەژن و منداڵ بەولاوە کەسی تری نەهاتوەتە بەر چاوو ئەوانەش کە دەکـران بـە سـەرباز زۆریان لەوانەبوون دەرەبەگ و سەرۆك عەشـیرەتەکانی کـورد بـۆ ئـەوەی سـوود لەبابی عالی وەریگرن ئەوانەیان کۆدەکردەوەو دەیان ناردن بۆ ناو سـوپای تـورك بەرامبەر بەو ڕەفتارانەی تورك، کوردەکان پێویستیان بە شوێنی لەوەڕگا هەبوە

بۆ مەڕو ماڵاتیان و لەجیاتی ئەوەی لەلایەن تورکەوە بکرێن بە سەرباز بەخۆی و مەڕو ماڵاتیانەوە خۆیان دەگەیاندە لەوەڕگاکانی ناو خاکی ڕوسیا.

تورکەکان بەرلەوەی بکەونە شەڕەوە لەگەڵ ڕوسەکانا، بۆ ئەوەی پاشکۆی هێزەکانی خۆیان بپارێزن، بڕیاریاندا بەگژ کوردەکانی درسیمدا نەچن و بەرلەوەش سامی پاشای سەرکردەی هێزی تورک بەدرێژی ساڵانی سییەکانی سەدەی نۆزدەهەم نەیتوانیبوو بەسەر درسیمیەکانا زاڵ بێ، بەڵام ئەم جارە سامی پاشا بڕیاریدا بەوپەڕی توندوتیژییەوە ڕەفتاریان لەگەڵا بکا.

ساتیک (حسین بەگی‌یەکەم)ی سەرکردەی کوردەکانی (کوزیجان) مرد کە یەکێك بوو لە دەسەڵاتدارە ناسراوەکان و لەجیاتی ئەو (علی بەگ)ی کوڕی چوە جێگەی، لەبەر ئەوەی لاوێکی نەشارەزاو نەکارە بوو نەیتوانی بەرامبەر هەڕەشەو دەسدرێژیکردنی تورك خۆی بگرێ کە هێزێکی زۆری کرابوە سەر، بۆیە ناچاربوو لە پێدەشتەکانەوە ڕوویکردە چیاکان و تورکەکان پێدەشتەکەیان کاولکردو کۆشکەکەی عەلی بەگ و گۆڕستانی خێزانەکەشیان هەڵتەکان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هێزەکەی تورك بە سەرکردایەتی سامی پاشا نەیتوانی بەسەر ناوچەی درسیمدا سەربکەوێ بۆیە هێزەکەی کێشایەوەو چەند جەندرمەیەکی تیادا هێشتەوە و هەر کە هێزەکەی سامی پاشا دوورکەوتەوە کوردەکان دەستیان گرتەوە بەسەر ناوچەکەی خۆیانا.

جلیلی لە لاپەڕە ٢٦٨ی سەرچاوە ٢١دا باسی پێوەندی کوردو ڕوسی کردوە لەو ڕۆژانەدا و وتویەتی عەشیرەتە گەورەکانی کورد لەسەر سنوور وەکو: زیلان، حیدرانلی، سیپکی، جەمالدینلی، بیزیکی، لە سەرەتای شەڕی تورك و ڕوسدا (٤ـ٥)هەزارێك لەو عەشایرانە لەناو سوپای تورکدا بوون بەڵام کە تورکەکان شکان ئەو کوردانە تورکەکانیان ڕاوناو هێزەکەیان تاڵانکردن و تەنها ٥ ـ ٦ هەزار سەربازێکی تورك بەسەلامەتی گەیشتە قارص و ئیتر لەوەوە تورکەکان بە هیچ جۆرێك پشتیان بەو کوردانە نەدەبەست . سەرکەوتنی ڕوس لە (پاشکادیلار) کارێکی وای کرد زوریەی عەشیرەتەکانی کورد هەڵوێستی خۆیان بەرامبەر بەڕوسەکان بگۆڕن و دڵسۆزی خۆیان بۆ ڕوسەکان دەربڕی ڕێگەیان پێ درا کۆچ و باری ساڵانەیان بکاتە ئەو دیو قفقاس.

(لۆریس میلیکۆف) بەناوی سەرکردایەتی ڕوسەوە سوپاسی کوردی کردبوو که توانیبویان سنورەکانی نێوان تورکیا و ڕوسیا بە هێمنی بهێڵنەوەو لە گفت وگۆی میلیکۆف و قاسم خاندا داوا لەقاسم خان کرابوو پێویستە کوردەکانی سەریەو لە تورکەکان خۆیان ڕزگار بکەن و لەکاتی پێویستدا (٨٠٠ ـــ ١٠٠٠) سواری کوردی هەڵبژاردە ئامادەبن بۆ هاوکاریکردن لەگەڵ روس داو ئەرکی ئاسایشی نێوان (کولیا) و (ئەلکسندروپول) بگرێتە ئەستۆی و بەرامبەر بەوە میلیکۆفیش بەڵێنیدا بەقاسم خان کە بەدەسەلاتداری ناوچەکەی خۆیبێ ئەگەر تورکەکان پەلاماری کوردەکان بدەن روسەکان یارمەتییان ئەدەن و روتبەی کۆلۆنێل درابە قاسم خان.

شۆڕشی سێهەم

ڕاپەڕین و شۆڕشی یزدان شێر

لەباسی شکاندنی بدرخاندا باسی ئەو خیانەتە گەورەیە کرا کە یزدان شێر لە بدرخانی مامی کردبوو تورکەکان لەسەرەتادا بۆ ماوەیەکی کاتی هەتا ئیشیان بە یزدان شێرمابوو کردیان بە میری جزیرەو بۆتان و زۆری پێ نەچوو تورکەکان لەویشیان هەڵپێچاو ئەوان تۆکەرێکی سەرومڕیان ئەویست و لاشیان وابوو یەکێك خیانەتی لە نزیکترین خزمی خۆی و لە میللەتەکەی کرد بێ جێگەی متمانە و دڵنیایی نیە بۆیە هەوڵی نەمانی ئەویشیان داو یزدان شێر تەقەلایەکی زۆریدا پێوەندی لەگەڵ روسدا بکا بەلام هیچی لەوان دەسگیر نەبوو. دەربارەی چۆنیەتی پاشگەز بوونەوەی تورکەکان بەرامبەر بە یزدان شێر، سێ سەرچاوەی گرنگ بە دوورودرێژ باسیانکردوە، هەوڵئەدەین کورتەی ئەوسێ سەرچاوەیە باس بکەین کە هەریەکەیان بە شێوەیەك باسی یزدان شێرو ڕوویەڕووبوونەوەی ئەویان کردوە لەگەڵ تورکەکانا.

دوکتۆر عزیز شمزینی لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٤٢ وتوویەتی پاش ئەوەی تورکەکان میرنشینێتی بۆتانیان سپارد بە یزدان شێر بەلام زۆری پێ نەچوو تورکەکان لێی کەوتنە گومانەوە.

ساتێك شەڕی تورك و ڕوس دەستی پێكرد (مەبەست شەڕی قرم)ەتوركەكان ناچاربون بەشێك لە هێزەكانیان ناردە سەرسنوری ڕوسیا و یزدان شێر ئەمەی بە هەل و دەرفەت زانی و لەساڵی ١٨٥٣دا دەستی كرد بەڕاپەڕینێك دژی حكومەتی تورك و زۆری پێ نەچوو خێڵەكانی ناوچەی بۆتان و بدلیس و ناوچەیەكی تر چوونە ڕیزی بزوتنەوەكەیەوە و لەولاشەوە ئەرمەنی و ئاسوریەكان پێوەندییان پێوەكرد و لەساڵی ١٨٥٤دا پێشمەرگەی كورد ناوچەی موصلّ و بدلسیان ڕزگار كرد لە چنگی تورك و ژمارەی چەكدارەكانی كورد گەیشتبوە (٣٠ هەزار).

دكتۆر شمزینی لەلاپەڕە ٥٦ی كتێبەكەیدا باسی ئەوەی كردوە كە حكومەتی تورك لەساڵی ١٨٥٤دا شاری (سیرت) یان كردبوو بە بنكەی هێزەكانیان و كوردە یزیدیەكان بە سەركردایەتی (میر. مایزدین) هێرشیان كردە سەر سوپای تورك و دەریان پەڕاندن و ناوچەكە كەوتە ژێر دەسەڵاتی پێشمەرگەوەو كاربەدەستانی تورك دەركران و تا ئەهات ژمارەی پێشمەرگە لە پەرەسەندنا بوو ژمارەیان گەیشتبوە (٦٠ـ ١٠٠هەزار چەكدار).

(ئەوەی شایانی باسە لەباسی ڕاپەڕینەكانی دوای بدرخاندا بەرلەم باسە جلیلی بەپێی كتێبەكەی سەرچاوە ٢١ باسی ڕوو بەڕوو بونەوەییەكی تری یزیدیەكانی كردوە بە پێی باسێكی (مورافیف) كە یزیدیەكان بە تەمابوون سوپای ڕوسی بگاتە ناوچەكە).

لەگێژاوی ڕووداوەكانی دوای شەڕی قرم یزدان شێر هەوڵیدا پێوەندی لەگەڵ ڕوسەكانا بكاو بۆ ئەوەمەبەستە پێنج نوێنەری خۆی ناردبوو بۆ (یریڤان) بۆ گفت و گۆ كردن لەگەڵ ڕوسەكانا بۆ ئەوەی بەرنامەیەكی دوو قۆڵی ڕێك بخەن دژی حكومەتی تورك و لە نامەیەكی یزدان شێر كە بەو نوێنەرانەدا ناردبووی بۆ ڕوسەكانی نوسیبوو بەتەمایە لەناوچەكانی (وان) و (بدلیس)ەوە بزوتنەوەكەی دەستی پێ بكا بەڵام هیچ وەڵامێكی لەوڕووەوە لە ڕوسەكانەوە بۆ نەهاتبوەوە و پاش ئەوە یزدان شێر خۆی یەكسەر چاوی بە (ببوتۆف)ی لێپرسراوی ستادی سوپای ڕوسیا كەوت لە قفقاس بەڵام وەڵامێكی ئەوتۆشی لەوەوە دەسگیر نەبوو، تەنها داوای ئەوەی لە یزدان شێر كردبوو هێزەكەی بڵاوەپێبكاو واز لەجم و جۆڵەكەی بێنێت.

شمزینی له کتێبەکەیدا ئەڵێ: دەرکەوت ببوتۆف نەك هەر نەیویستبوو پێوەندی لەگەڵ کوردا بکا بۆ ئەوەی پێکەوە لە سوپای تورك بدەن، بەڵکو بەدرێژایی ئەو ماوەیەی شۆڕش لە کوردستانا کڵپەی سەندبوو (ببوتۆف) نەیهێشتبوو بە هیچ جۆرێك تەوژم و فشارێکی سوپایی بخەنە سەر هێزەکانی تورك و تورکەکانیش سوودیان لەو هەڵوێستەی ڕوس وەرگرتبوو بەشێك لەو هێزەی خۆیان کە بەرامبەر بەڕوس دایان نابوو کێشایانەوە و ئاڕاستەیان کرد بۆ ڕوویەڕووبوونەوەی کورد.

ساتێك نمرود رسام (ئەوەی لەباسی بدرخاندا وترا ڕۆڵێکی گرنگی هەبوە لە هاندانی باڵیۆزخانەی بریتانیا لە ئەستەمبوڵ کە فشار بخاتە سەر بابی عالی بۆ لێدانی بدرخان دوای لێدانی ئاسوریەکان) بەوەی زانی کە یزدان شێر وەرامێکی ڕێکوپێکی لە (ببوتۆف)ەوە دەسگیر نەبوبوو، ئامادەبوونی دەوڵەتی بریتانیای بۆ یزدان شێر پیشاندا کە هەوڵ بدرێ چارەسەری کێشەکەی لەگەڵ حکومەتی تورکدا بکرێ و داوای لە یزدان شیر کردبوو سەر لە قونسوڵخانەی بریتانیا بدا لە موصلْ، یزدان شێر باوەڕی بە قسەکەی نمرود رسام کردو چوبوە موصلْ بۆ گفت و گۆکردن و لەوێ یزدان شێر دەگیرێ و ڕەوانەی ئەستەمبوڵی دەکاو هێزەکەی یزدان شێر دوای گرتنی خۆی بەرگەی سوپای تورکی نەگرت و شکا)).

جلیلی جلیل لەلاپەڕە ١٥١ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٩٣ بەجۆرێکی تر باسی ڕاپەڕینەکەی یزدان شێرو چۆنیەتی شکانی کردوەو وتوویەتی:

((بەرلەوەی شەڕی قرم دەس پێبکا، بابی عالی لەوە ترسابوو یزدان شێر کێشەیەکی گەورە بۆ حکومەت دروست بکا، بۆیە یزدان شێریان لەکارلاداو دەربارەی هۆی تەشەنەکردنی بزوتنەوەکەی یزدان شێرو بەهێز بوونی جلیلی ئاماژەی بۆ لاپەڕە ٢٥٦ی کتێبەکەی (لیخۆتین) کردوە کە لەو ڕۆژانەدا جەورو ستەمی کاربەدەستانی تورك گەیشتبوە ڕادەیەك نەك تەنها هەر کوردەکان بەڵکو هەموو کەسێك لای وابوە هەر سەرکردەیەکی کورد ببێت بەدەسەڵاتدار زۆر باشتر دەبێ لەدەسەڵاتدارانی تورك و بەپێی کتێبەکەی لیخۆتین بێ دادی و بەرتیل خواردن و زۆرداریی پاشاکانی تورك کارێکی وای کردبوو ئاسووریەکانیش هەستیان بەوە کردبوو ئەرکی کاربەدەستانی کورد لە سەرشانیان هەرچۆنێك بێ

سووکتر دەبێ لە ئەرکی تورکەکان. جلیلی باسی چۆنیەتی ڕاپەڕینەکەی یـزدان شێری کردوە کە لە موصڵەوە هەتا (وان) تەشەنەی کردبوو، بیجگە لـەو جـەورو ستەمانەی کاربەدەستانی تورك لەگەڵ خەڵکا دەیان نواند، شکانی تورکـەکانیش لەلایەن روسەوە لەخەڵکی گەیاندبوو کە حکومەتی تورك تەواو لاواز بوبو شەعبی تورکیش بەتەواوی لە رەفتاری کاربەدەستانی خۆیان بێزار بوبوون.

لەکانونی یەکەمی ١٨٥٤دا ساتێك فەیلـەقی سوپای تـورك گونـدی (بـیرکۆ)ی چۆڵکرد و ڕوویکردە دۆڵی فرات و گەیشتە کەنیسەی (سورب ئوهانیس)، لەگێژاوی ئـەو ڕووداوانـەدا یـزدان شـێر أعلانـی ڕاپەڕینەکـەی کـرد لـە ناوچـەکانی بۆتـان و هەکاریداو یەکەم پەلاماردانی بۆ سەر بدلیس بوو کە (٢٠٠) سەربازی تیـادابوو، بەهاوکاریی دانیشتوانی ناوچەکە شاری بدلیسی گـرت و دانیشـتوانی ناوچـەکانی (وان) و (موکـوس) بەسـەرکردایەتی (تیلـی بـەگ)و کوڕانـی بدرخـان توانیبویـان هێزێکی گەورە پێکەوە بنێن و کوڕانی بدرخـان چوونـە ڕیـزی ڕاپەڕیوەکانـەوە و جلیلی ئاماژەی بۆ هەواڵێکی پەیامنێری ڕۆژنامەی (کورییە دی لیون) کـردوە کـە لە ئەستەمبوڵدا لە ژمارە ٢٣یدا بڵاوکرابوەوە کـە حکومـەتی تـورك لـەو ڕۆژانـەدا ترسـی ئـەوەی لێ نیشـتبوو بزوتنەوەکـەی یـزدان شـێر هـانی کریسـتیانەکانی ئەرمەنیاو ئەنادۆڵ بدا ئەوانیش دژی حکومەت ڕاپەڕن، لەبەرئەوە (فريق عظمـی پاشا ـ عەزمی پاشا) بەخۆیو هێزەکانیەوە ڕوویکردە دیاربکرو موصڵ و لەوێوە بەرەو (بۆتان) چوو، بەڵام هێزەکـەی ئـەوەندە لاوازو شـڕیوو هـەر لەسـەرەتاوە دیاربوو هیچی پێ نەدەکرا.

یزدان شێر لەسەرەتای ساڵی ١٨٥٥دا توانیبوی ناوچەکانی باشوری گۆلی وان داگیر بکـاو ژمـارەی چـەکدارەکانی گـەیبوە (٣٠)هـەزارو کارگەیـەکی چـەك دروستکردنی لە موصل داگـیرکردو دەسـتی گـرت بەسـەر خەزێنـەی حکومـەتداو کاربەدەستانی تورکیان لێ دەرکرد.

حکومەت لەساڵی ١٨٥٥دا بەسەرکردایەتی (کنعان پاشا) هێزێکی گەورەی لە ئەیالـەتی بغداد کۆکـردەوە و ڕوویکـردە بـاکوور بـەڵام ئـەو هـێزە لـە یەکـەم ڕوویەڕوویونەوە دا لەنزیك شاری (سيرت ـ سعرت) شکاونزیکی (٢٠٠) چەکداری عەرەب چوونـە پـاڵ شۆڕشگێڕەکان و هـەندێ یونـانی و ئەرمـەنیش لایـەنگرێتی

خۆیان بۆ شۆڕشگێڕەکان دەربڕی و لـەمانگی شباطی ١٨٥٥دا ژمـارە هێزەکـەی یـزدان شـێر گەیشـتە (٦٠) هـەزارو هـەندێ سـەرچاوە وتوویانـە گەیشـتوە (١٠٠) هەزار (وەکو عزیز شمزینی لەکتێبەکەیدا باسی کردوەو بەرلەمە لێی دواین).

جلیلیش هەروەکو دوکتۆر عزیز شمزینـی باسـی ئـەوەی کـردوە یـزدان شـێر پێنج نوێنەری خۆی ناردبوو بۆ لای روسەکان و لەو نامانەدا بۆ روسەکانیناردبوو ئاگاداری کردبون نیـازی وایـە شۆڕشـەکەی ئاراسـتەی ناوچـەکانی باشـوور بکـا، بەڵام وەکو (لیخۆتین) باسیکردوە ئەونامانە نەگەیشـتبونە دەس کاریەدەسـتانی روس چونکە روسەکان بەرلەوە ئەو ناوچانەیان بەجێ هێشتبوو کە نوێنـەرەکانی یزدان شێر بۆی چوو بوون لیخۆتین کـە سـەرکردەی ئـەرکانی حـەربی هێزەکـانی بوە لە (یریڤان) وتویەتی ئەگەر روسـەکان ئـەو نامانـەی یـزدان شیریشـیان پـێ بگەیشتایە لەبەر سەرماوسۆڵەی زستان نەیاندەتوانی هیچ بکەن.

(لـێرەدا جیاوازییـەك هەیـە لـەم بۆچوونـەی جلیلـی لەگـەڵ ئـەوەی عزیـز شمزینیدا کە دوکتۆر عزیز وتوویەتی نوێنـەرەکانی نـاردبوو بـۆلای (ببوتـۆف)و ئەویش پێی ووتبون هێزەکانی بڵاوە پێ بکا، بەمەدا دەرئەکەوێ دوورنیـە یـزدان شێر دووتاقم نوێنەری خۆی ناردبێ بۆلای روسـەکان تاقمێکیـان ئەمـەیان بوویـێ کە (ببوتۆف) دەستی پێوە نابوون و تاقمی دوهەمیش ئەوەبووبێ کـە لیخۆتـین باسیکردوە).

جلیلی لە باسەکەیدا ئەڵێ: لـەمانگی شـباط ومـارتی ١٨٥٥دا شۆڕشـگێڕەکان خۆیان ئامادەکردبوو بەرەو بایزیدو ئـەرزڕۆم هـێرش بکـەن و هـەروەکو لیخۆتـین باسیکردوە لە لاپەڕە ٢٥٩ی کتێبەکەیدا ڕاپەڕیوەکان لەسەر ئەوە ڕێك کەوتبوون دژی سـوڵتان شـەڕبکەن و کوڵنـەدەن و تورکیـش هـێزیکی زۆری کۆکـردەوە بەرامبـەریان و لەلاشەوە ئینگلیزەکـان بـۆ تێکدانـی شۆڕشـەکەی یـزدان شـێر لەڕێگەی دانی خەڵات و بەرتیلەوە چەند سەرۆك عەشیرەتێکی کوردیان ڕازی کرد بکەونە نێوان حکومەت و یـزدان شـێرەوە حکومـەت بـۆ ماوەیـەکی کـاتی توانـی باروددۆخەکە هێور بکات. یزدان شێر لەمانگی نیسـانی ١٨٥٥دا کەلـە قـەڵای (مقراعلـی) بـوو لـە باشـوری وان، لـەوێوە پیـاویکی خـۆی کـە نـاوی (ئوسلو—

ئوصلو) بوو ناردی بۆ یریڤان و داوای لە روسەکان کرد بەرەو (موش) بچێت و هێزەکەی یریڤان لەوێوە رووبکاتە بدلیس هەروەکو لیخۆتین باسی کردوە.

بەڵام جلیلی لە کتێبەکەی تریا سەرچاوە ٢١ هەڵوێستەکەی بە شێوەی خوارەوە باسکردوە:

((فەرماندەی هێزی تورك بۆ ئەوەی بدلیس لە راپەریوەکان بپارێزێ بەشێك لە هێزەکانی بایزیدی لە رێگەی (سورپ ــ ئوگانیش)ەوە بەرەو بدلیس خستەرێ لە ئەرزرۆم و (لاشکیرت) و (کیوپریوك)ەوە هێزی تریان ناردو لەسەرەتادا بەسەر کوردەکانا سەرنەکەوتن تا لە مانگی مارتدا (مامیت پاشا)ی فەرماندەی هێزەکانی تورك لەلای گوندی (دیریات)ی نزیك بە شاری جزیرە توانیبوی راپەریوەکان ناچار بکا بکشێنە دواوە.

کونسڵی بریتانیا لە موصڵ ئەویارو دۆخە ئاڵۆزەی بە هەل زانی و کەوتە جموجۆڵ و توانی بە بەرات و خەڵات چەند سەرۆکێکی کورد ئاشت بکاتەوە (جلیلی بەرلەمە لە سەرچاوە ٩٣دا وتبووی قونسوڵی بریتانیا توانیبوی هەندێ لە سەرۆك عەشیرەتەکان واڵێ بکا بکەونە بەینەوە بۆ ئەوەی کێشەی حکومەت و یزدان شێر چارەسەر بکەن).

جلیلی لە سەرچاوە ٢١دا ئەڵێ:

((لە ئەنجامی ئەو رووداوانەدا یزدان شێر ناچار بوو گروگڤی بزوتنەوەکەی خاویکاتەوەو واز لە شۆرش بێنێت و بۆماوەیەك لە قەڵا سەختەکەی (گاسرا ــ گێل) لەخواروی وان دانیشت. لەسەرەتای مانگی نیسانی ١٨٥٥دا جارێکی تر یزدان شێر (ئوسلوـ ئوصلو) ی ناردەوە بۆلای فەرماندەی هێزەکانی (یریڤان) بۆئەوەی بەرەو موش وبدلیس بجووڵێت، بەڵام یزدان شێر نائومێدبوو لە روسەکان و هیوای سەرکەوتنیشی نەمابوو، قونسوڵی بریتانیا لە موصڵ زۆری لێکرد لەگەڵ حکومەتدا بکەویتە گفت گۆکردن و ئەویش باوەری بەشەرەفی قونسوڵی بریتانیا کردو قەڵای (گاسرلـ گیل)ی بەجێهێشت بۆ ئەوەی لەگەڵ نوێنەری تورکدا گفت و گۆ بکا بەڵام درۆو دەسبرین کاری خۆی کردودەم و دەس گیراو نێررا بۆ ئەستەمبوڵ و ئاسوریەکانیش کە سەرکردەکەیان (ئەقرام)بوو لەگەڵ قونسوڵی بریتانیادا کەوتە گفت و گۆ کردن بۆئەوەی لەگەڵ حکومەتی

تورکیا ئاشتی بکاتەوە. بطریارك ئەفرام لەو نامەیەدا بۆ (موراڤیف)ی ناریوو لە مانگی ئەیلولی ١٨٥٥دا کە متصرفی روسەکان بوە لە قفقاس، بۆی نووسیوو قونسولی بریتانیا بێ پشوو هاتم ئەدا لەگەڵ حکومەتی تورکدا رێك بکەوم و ئاشت ببمەوە بەلام من پێشنیازەکانم بەدڵ نیەو پێیان رازی نیم.

بەو جۆرە بزوتنەوەکەی یەزدان شێر خامۆش کراو کورد نەیتوانی سوود لەوراپەڕینەش وەربگرێ.دەربارەی پێوەندی کردنی یزدان شێر بەروسەکانەوەو رۆڵی قونسولی موصلْ، مینۆرسکی لەلاپەرە ٥٦ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٤٢ لاپەرە ٥٦ باسەکەی بەجۆرێك تۆمار کردوە لە کتێبەکەیدا کە هەندێ جیاوازیی هەیە لەگەڵ ئەوەی دوکتۆر شمزینی و دوکتۆر جلیلی جلیلیدا بۆیە بە پێویستم زانی ئەوەی مینۆرسکیش کورتەیەکی باس بکەم کە وتوویەتی:

((یەزدان شێر دووپیاوی خۆی ناردبوو بۆلای روسەکان بوئەوەی هێزی هەردوولا پێکەوە دژی تورك شەربکەن، بەلام هیچ بەڵێنێکی لەروسەکانەوە پێ نەگەیشت و یەزدان شێر بەرامبەر بە بەڵێنێکی درۆی (نمرود رسام) کە جاسوسێکی ئینگلیز بوو لە موصلْ خۆی دابەدەستەوەو گیرا. ئەونمرود رسامە خەڵکی ناوچەکە بووە (ئاسوری بوە)و بەپێی کتیبەکەی (تورابێف ــ بەندی یەکەم، لاپەرە ٣٧چاپی ساڵی١٩١٢ بەزمانی روسی) گەلێك شوێنەواری ئەرکیۆلۆجیی ئاشوریەکانی دۆزیوەتەوە.

حکومەتی تورك دوای نەهێشتنی راپەرینەکەی یەزدان شێر مدالیای تایبەتی بەشیوەتەوە بەسەر ئەو ئەفسەرو سەربازانەی لە کوژانەوەی شۆرشەکەی یەزدان شێردا بەشداربون. لەگەڵ ئەوەشدا شۆرشەکەی یەزدان شێر رووخێنرا، بەلام لەدواییدا یزدان شێر بوو بە پاڵەوانێکی نەتەوایەتی وەکومەڵێك شیعری میللی کوردیان بۆ وتوەکە (سوتسین) گەلێك لەو شیعرانەی کرابوون بەگۆرانی دەربارەی یەزدان شێر تۆماری کردوە دوکتۆر مارف خەزنەدار لە پەراوێزی لاپەرە ٥٦ی وەرگێرانەکەی کتێبی مینۆرسکیدا وتوویەتی:

((''سوتسین'' لەگەڵ (پریم)دا کۆمەڵێك گۆرانیی فۆلکلۆری کوردیان کۆکردۆتەوە لەگەڵ وەرگێراوە فرەنسیەکەیدا (وادیارە ئەو گۆرانیانە لە پێشدا

کراون بەفرەنسی و لە فرەنسیەوە کراون بە روسی) و ئەو گۆرانیانە لە چوار بەرگدا لە سالّی ۱۸۸۷ و ۱۸۹۰دا لە بترسبرگ چاپ کراون)).

ئەوەی سەرنج راکێشەرە لە کتێبەکەی مینۆرسکی‌دا ئەوەیە مینۆرسکی (نمرود رسام)ی بەجاسوسێکی ئینگلیز ناوبردوە نەك وەکو قونسولّی بریتانیا لە موصلّ که بێگومان ئەمەی مینۆرسکی زۆرتر ڕێی تێ دەچێ چونکە بڕوا ناکەم حکومەتێکی دەسەلآتداری وەکو ئەورۆژانەی ئینگلیز یەکێکی لەخۆیان دەست نەکەوتبێت بیکا بە قونسولّ، بەلآم دوورنیە وەکو کرێ گرتەیەك لە قونسولّخانەی بریتانیادا بەکرێ گیراوە وەکو یەکێکی شارەزا بە ناوچەکە.

سەرنجێکی تر دەربارەی شۆڕشەکەی یزدان شێر ئەوەیە بە پێی سەرچاوەکان لەدەورو‌بەری سالّی ۱۸٥٤ دا دەستی پێکردوە، بەلآم سەرچاوەیەکی وام دەست نەکەوت باسی مێژووی کۆتایی هێنانی ئەو شۆڕشەی تیادا کرابێ جگە لەوەی ئەمین زەکی لەلاپەرە ٤١ی بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا سەرچاوە ۳۲ وتوویەتی: ئەو شۆڕشە لەسالّی ۱۲۸۱ ی کۆچی بەرامبەر سالّی ۱۸٦٤ ی زاین کۆتایی پێ هێنراوە، کەبە پێی ئەمە دەبێ شۆڕشەکەی یزدان شێر ماوەی دەسالّ درێژەی کێشابێ کەئەو ماوەیە جێگەی گومانە.

هەلّسەنگاندنی ڕا پەڕین و شۆڕشەکەی یزدان شێر

لە مێژووی نەتەوەی کوردا وەکو مێژووی هەندێ میللەتانی تر، زۆرجار لە کاتێکی زۆر ناسك و گرنگدا، سەرکردەیەك یا تاقمێك لەڕقی یەکێکی تر لە ڕێبازی میللەتەکەی خۆیان لایانداوە و بوون بەلایەنگرو هاوکاری دوژمنی ولآت و میللەتەکەی خۆیان لەگەلّ ئەوەدا سوور زانیویانە ئەو دوژمنەی دەچنە پالّی ئەگەر بۆی هەلّکەوت بەخوشیانەوە ئەدا چونکە دوژمنەکەیان سوور ئەزانێ ئەوی بەقاو وەفای بۆمیللەتەکەی خۆی نەبێ شتێکی زور ستەمە لەگەلّ ئەویشدا هەتاسەر بەدۆستایەتی بیباتەسەر .

یزدان شێر یەکێك بووە لەوانەی لە ناسکترین قۆناغی میللەتەکەیدا لەنزیکترین خزمی خۆی کە بدرخانی مامی بوە هەلّگەراوەتەوەو چۆتەپالّ ئەو

دوژمنەی بە خوێنی سەری میللەتەکەی تینوو بوەو لای وابوە تورك هەتا سەر بە دۆستایەتی لەگەڵیا دەمێنێتەوە و لەدوای مامی ئەمارەتی جزیرەو بۆتانی بۆ تەخت دەبێ، بەلام کاتێك بەخۆی زانی تورکەکان کەوتبوونە سەر ئەو خەیاڵەی بەزووترین کات لەناوی بەرن و لەجیاتی ئەو کاریەدەستێکی تورك بکەن بە لێپرسراوی ناوچەکەو، کاتێکیش هەوڵی دا بۆ پەیداکرنی دۆستێکی وا لەتورکەکان بیپارێزێ جارەها تەقەلای لەگەڵ روسەکاندا دۆستایەتی پەیدا بکا بەئومێدی ئەوەی لەرێگەی ئەو دۆستایەتیەوە فشاری تورکەکان کەم دەبێتەوە و وازی لێ دێنن و هیچ بیری لەوە نەکردبوەوە روسەکان لەو رۆژانەدا بەرژەوەندیی کریستیانەکانیان زۆرتر لامەبەست بوە لە بەهێزبوونی کورد بۆیە هەموو داخوازییەکانی پشت گوێ خراو ئینگلیزەکان ئاگاداری ئەوە بوون یزدان شێر لە تەقەلاکانیدا لەگەڵ روسەکان سەرکەوتوو نەبوو بۆیە بەفروفێڵ هەڵیان خەڵەتاندو بەگورگان خواردیان داو خستیانە داوی تورکەکانەوەو بەدەستی خۆی جەزای ئەو تاوانە گەورەیەی کردبووی خۆی تووش کردو راپەرینەکەی بەزووترین کات و بەئاسانی خامۆش کرایەوە.

لەو روەوە صادق شرفکندی لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٧١ لە باسی هەڵسەنگاندنی یزدان شێردا ووتوویەتی هەرچەند یزدان شێر مرۆڤێکی ئازاو بەجەرگ بوە، بەلام لە سیاسەتدا کۆڵ و نەشارەزا بوەو یەکێکی وەکو (نمرود رسام) لە قونسوڵخانەی بریتانیا لە موصل بەئاسانی لەخشتەی بردوەو دەستەمۆی کردوەو داویەتیە دەس تورکەکان.

لەگەڵ ئەوەشدا وەکو هەندێ لە سەرچاوەکان باسیان کردوە، یزدان شێر مرۆڤێکی ئازاو بەجەرگ بوەو دەربارەی ئەو ئازایەتییەی گەلێك شعرو گۆرانیی فۆلکلۆری بەقەدو بالایا ووترابوو، بەلام لام وایە ئازایەتیەکی رووتی کورت بینانەو ئەو جۆرە سەرچڵیەی ئەو بە رێبازیا رۆیشتبوو بەس نەبوو بۆ ئەوەی یەکێکی وەکو ئەو بگەیەنێت بە مەبەست.

لە هەڵسەنگاندنی راپەرینەکەی یزدان شێردا بەپێی ئەو سەرچاوانەی بەدوورو درێژ باسیانکردوە دوو سەرنجی گرنگ دێنە پێشەوە:

یەکەمیان: لەباسەکەیدا ووتــراوە ســاتێك یــزدان شــێر دەســتی کــرد بــە ڕاپەڕینەکەی، کوڕانی بدرخان بوون بەهاوکاری لەڕاپەڕینەکەدا بەشداربوون.....
تۆ بڵێی ئەوانە ئەو تاوانە گەورەیەی یزدان شێری ئامۆزایان بەرامبەر بە بدرخانی باوکیان کردبووی هەروا زوو بەئاسانی لەبیریان چووبێتەوە؟ یا دوور نەبوە زوڵم وزۆری کاربەدەستانی تـورك بەرامبـەریان گەیشتبوە ڕادەیـەك ئـەوەی باوکیـان لـەبیرچوبوەوەو لایـان واباش بوویـێ هــەرچۆنێك بـێ بـبن بــەهاوکاری خزمــە تاوانبارەکـەی خۆیـان نـەك لــەوە زیــاتر جــەورو سـتەم و دڕندەیــەتی تورکــە خوێنمژەکان قبوولْ بکەن، کە ئەگەر هەستیان بەوجۆرە بووبێ ئەوەیەکــەم جـار بووە کـورد لـە کـورد خـۆش ببـێ لـەپێناوی سـوودی وڵات و میللەتەکــەیدا کــە بەداخەوە هەتا ئێستەش کورد نەگەیشـتوەتە ئـەو ڕادەیـەی هەسـت بـەو ئەرکـە پیرۆزە بکرێ.
سـەرنجی دووەم، شۆڕشــەکەی بدرخــان کــە ئەنجامەکــەی بــەوە گەیشــت بەهاندانی ئینگلیزەکان حکومەتی تورك پەلاماری بدرخان بداو ئەمارەتەکەی تێك بدا، هەموو بیانووەکـەی ئینگلـیز لەوهاندانـەیدا ئـەوەبوو بدرخـان کوشـتاری لـە ئەرمەنیەکان کردبوو زیانی پێگەیاندبوون و کاربەدەسـتانی ئینگلـیز خسـتبویانە مێشـکی مارشمعونـەوە دەســەڵاتدارێتی حکومــەتی تــورك بــۆ ئــەوان باشــترو بەسوودترە وەك لەبەهێز بوونی کورد، ئیتر ئاخۆ چی وای لەو ئاسووریانە کردبێ گوایە لە ڕاپەڕینەکەی یزدان شێردا بووبن بە لایـەنگری بـەوجۆرە، ئەوڕاپەڕینـەی یزدان شێریش چوە ڕیزی ڕاپەڕیوە بێ سەرویەرەکانی تری کوردو ئـەو دەرسـەی لـە هەڵوێسـتی یـزدان شـێردا دەبـێ سـوودی لێ وەرگیرێ ئەوەیـە وەکـو پــەندی پێشینان ووتەنی:

هەزار ساڵ بکەی بێگانە پەرستی ئاخری هەر دەبێ بێنی نوشوستی

شۆڕشی چوارەم

شۆڕش و ڕا پەڕینەکانی دوای یزدان شێر هەتا شۆڕشی شێخ عبیداللهی نهری

لە دوای خامۆش کردنی ڕاپەڕینەکە ی یزدان شێر، ئیتر وەنەبێ باکوری کوردستان ئاسایشی بەخۆیەوە دیبێ، چونکە رەفتاری کاربەدەستانی تورك و جەوروستەمیان لە کوردستانا بەڕادەیەك نەبوە دانیشتوان خۆیان پێ بگیرێ و بیدەنگ دانیشت، بەڵکو تا شۆڕشی شێخ عبدالله نهری دوو ڕاپەڕین دژی حکومەتی عوسمانی کراوە کە بریتی بوون لە:

۱ـ ڕا پەڕین و جم و جۆڵی کوڕانی بدرخان

۲ـ ڕا پەڕینی ناوچەی درسیم.

ڕاپەڕینی یەکەم: هەردوو کوڕەکە ی بدرخان پاشا کە عوسمان و حسێن بون دژی حکومەت کە وتنە خۆیان و چوونە ناوچەی جزیرە و دژی حکومەتی تورك کە وتنەکار.

دەربارەی ئەو ڕاپەڕینە ئەمین زەکی و بلە چ شێرکوە و دوکتۆر جلیلی جلیل هەریەکە یان بەشێوەیەك باسیان کردوەو هەوڵدەدەین کورتەیەکی ئەو سێ سەرچاوەیە بخەنە پێش چاو. ئەمین زەکی لە لاپەڕە ۲۳۹ ی بەرگی یەکە می کتێبەکەیدا سەرچاوە ۳۲ باسی (عوسمان پاشا) و (کنعان پاشا) ی کوڕانی بدرخانی کردوە کە چۆن پاش ئەوەی لە ساڵی ۱۸۷۷ دا شەڕێك لە نێوان روس و تورکدا روویدا حکومەتی عوسمانی هێزێکی زۆری لە مجاهدین کۆکردبووەوە ناردبوونی بۆ کۆڕی شەر بەسەرکردایەتی ئەو دوو کوڕەی بدرخان پاشاو ئەو دوانە بەنهێنی لە گەڵ هەندێ لەو ئەفسەرە کوردانە و سەرۆك عەشیرەتانەی کۆکرابوونەوە بۆ ئەو شەرە لە گەڵیانا ڕێك کە وتن بەخۆیان و چەکداروهێزەکانیانەوە ڕوویکە نە کوردستان بۆ سەرگرتنی ئەو مەبەستەی بدرخان پاشا بۆ ی تێکۆشابوو، ئەو دوو ئەمیرەو ئەوانەی بوون بە لایەنگریان لە ساڵی ۱۲۹۷ ی کۆچی بەرامبەر بە ۱۸۷۹ی زاین چوونە جزیرەو لەوێ اعلانی سەربەخۆیی ئەمارەتەکە یان کرد.

حکومەتی عوسمانی چەند جارێك هێزی ناردە سەریان بەڵام لە هیچ هێرشێکدا بەسەر کوردەکانا سەرنەکە وت و کوڕانی بدرخان دەسەڵاتیان پەرەی

سەندو گەیشتنە ناوچەکانی جۆلـە مێرگ و زاخـۆو عمادیـە و مـاردین و مدیـات و نصیبین و بڕیاردرا عوسمان پاشای براگەورەیان ببێت بە ئـەمیری ئەمارەتەکـە و لە مزگەوتدا خوطبەی جومعە بەناوی ئەوەوە دەخوێنرایەوە.

شکانی یەك لە دوای یەکی هێزەکانی حکومەت سوڵتان عبدالحمیدی ناچارکرد سیاسەتی حکومەتەکە ی بەرامبـەر بـەکورد بگۆڕێ و بۆ ئـەوە بڕیاریدا هـەموو گیراوەکـانی بنەماڵـە ی بدرخـان بـەربدرێن و ئـازاد بکرێـن و سـوڵتان نوێنـەرێکی خـۆی نـاردەلای عوسمـان پاشـا بـۆ رێکـە وتـن و ئاشـتی و بـۆ گفـت و گۆکـردن دەربـارەی بەجێهنانی داخوازیـەکانی کـورد بـەبێ شـەڕ و خوێن ڕشـتن و بەمـە سوڵتان توانی هەردوو براکە هەڵخەلە تێنـێ و خزمـەکانیان کـە لـە ئەسـتەمبوڵدا بوون ڕۆڵێکی گرنگیان بینی لە رازیکردنی ئەو جووتـە برایـە بـۆ ئـەوەی لـە گـەڵ حکومـەتدا رێـك بکـە ون وتورکـە کـان لـە سـەرەتادا زۆر بەنـەرمی لـە گـەڵیانا دەجوڵانەوە و خۆیان واپیشان دەدا حکومەت ئامادەیە دەسـەڵاتی بـەڕێوەبردنی کاروباری ئەمارەتەکە بداتـە دەس خۆیـان بـەڵام ئـەم هەڵوێستـەی حکومـەت بـۆ خاوکردنەوەو خەلە تاندن و دەس بڕین بوو هەر کە تورکە کـان هـەلیان بـۆ هـەڵ کە وت هەردوکیان گرتن و بەدەستی بەستراو نـێردران بـۆ ئەسـتەمبوڵ و خزانـە زیندانەوە، پاش ماوەیەك هەردوکیان بـەردران بەمـەرجێك لـە نـاو ئەسـتەمبوڵدا بەدەسبەسەری بمێنێتەوە و لە ئەستەمبوڵ دوورنەکە ونەوە.

دوکتۆر جلیلی جلیل لـە لاپـەڕە ٥٧ ی کتێبەکـەیدا سـەرچاوە ٦٠ دەربـارەی هۆی بەردانی ئـەو دوو کـوڕەی بدرخـان وتوویـەتی: هەرچـەند بـەپێی رەوشـت و رەفتاری تورکە کان دەبوایە ئەو دوو برایە هەڵواسـرانایە، بـەڵام حکومـەت لـەوە ترسا بە کوشتنی ئەوان و لە سێدارەدانیان ببێتە هۆی نارەزایی و ڕاپەڕینێکی تر دژی حکومەت بۆ یە هەڵنەواسران.

دوکتۆر جلیلی جلیل لە کتێبەکەیدا سـەرچاوە ١٨ باسـی ئـەوەی کـردوە لـە پایزی ساڵی ١٨٧٨دا ئاشـووب ناوچـەکانی مـووش و وان و تبلیسـی گرتبـوەوە، خێلە کانی (موتکانلی) و (راشکۆتانلی) و (سالیکی) چالاکانە بەشداریان کردبـوو لـەو ڕاپەڕینـەداو هـەروەکو (ئـەڤریانوف) باسـی کـردوە ئـەو ڕاپەڕینـە بـە

سەرکردایەتی عوسمـان بەگ و حسـن بەگی جووتـە کـوڕی بدرخـان دەسـتی پێکردبوو کە هەردوکیان ئەفسەربوون لە ناوسوپای عوسمانیدا.

(جلیلی لە م باسەیدا وتوویەتی ئەو دوو برایە ئەفسـەر بوون لـە نـاو سوپای عوسمانیدا، لام وایە ئەوانە وەکو ئەو خەڵکە ی کۆکرابوونەوەو نێررابوون بۆ غەزا دژی روس بەشـداری‌یان کردبـوو وەکـو دو ئەفسـەری نـاو سـوپا کـە هیـچ سەرچاوەیەکی تر وەکو جلیلـی نـەیان وتـوە ئەفسـەر بوون ویـڕواش ناکە م لـە بدرخانیەکان دوای ئەو شۆڕشەی بدرخان پاشاو یزدان شێر کـە کوڕانـی بدرخـان لە مەشدا هاوکاری یزدان شێر بون، ئیتر عوسمانی چۆن ئەفسـەری لـە نـاو ئـەو بنەماڵە یەدا هێشتۆتەوە تا بـەناوی ئەفسـەری نـاو سـوپاوە شـەڕ بۆ عوسمـانی بکەن؟

جلیلی لە باسی ڕاپەڕینەکە دا وتوویەتی (بۆ تان) لـە لایـەن ئـەودوو برایـەوە کرا بە بنکە ی ڕاپەڕینەکە و لە هەرچوارلای وڵاتەوە چەکدار ڕوویکردە ئـەو بنکـە یەو هێزی کورد کرا بە دوویەشەوە و بەپێی نەخشـە بڕیـار وابـوە عوسمـان بـەگ جزیرە داگیر بکاو ساتێك شۆڕشگێڕەکان ڕوویان کردە جزیرە هێزەکە ی تـورك و مووچەخۆرەکانی حکومـەت شـاریان بـەجێ هێشـت و ڕوویـان کـردە (سـێرت ـــ سعرت) و جزیرە داگیر کراو دەستیان گرت بەسەر چـەك و جبەخانـەو ئازووقـەی عەمارەکانی حکومەتداو اعلانی سەریەخۆیی کراو عوسمان بەگ نازنـاوی (مـیر)ی لە خۆی ناو لە خوطبەی جومعەدا ناوی لە گەڵ ناوی سوڵتانەکاندا دەهات.

بەرامبەر بەوە حکومەت هێزێکی زۆری کۆکردەوەو(١٧) بەتالیۆنی ناردە سەر شۆڕشـگێڕەکان و والی بغدادیـش بـەخوی و(٣) بەتالیۆنـەوە لـە (سـێرت)ـەوە ڕوویکردە شارۆچکە ی (دیخ) و داگیری کرد و بەوپـەڕی دڕندەیەتیـەوە لـە گـەڵ دانیشتوانیا رەفتاری کرد.

هێزیکی کورد بەسەرکردایەتی (حسێن بەگ) پەلاماری ئەوسێ بەتالیۆنەی داو بەسەریا سەرکە وت و ناچاری کرد خۆی بدا بەدەستەوە.

جلیلـی ئامـاژەی بۆ لاپـەڕە ٢٢٥ ی کتێبەکـە ی (ئـەڤریانۆف)کـردوە کـە وتوویەتی کوردەکانی ناوچەی هەکاریش کە وتنە خۆیان و ئامادەبون بۆ ئـەوەی بچینە پاڵ شۆڕشگێڕەکان.

بەرامبەر بەوە تورکە کان لە (بایبورت)ەوەو لە (ئەرزنجان)ـەوە ڕژانە ناو شاری (موش) بۆ ئەوەی ڕێگە لەوە بگرن ڕاپەڕیوەکانی جزیرە و درسیم دەستیان بگاتە یەکتر و پێکە وە هاوکاری بکە ن.

تورکە کان دەسەڵاتێکی زۆریان دا بە (عزت پاشا) بۆ لێدانی کوردە ڕاپەڕیوەکان و لە (شێرنها) کورد تووشی یەکە م نەهامەتی بون و عوسمان پاشای بدرخان ناچارکرا بکشێتە دواوە بۆ جزیرەو هێزەکە ی حسێن بەگی برای ڕوو بەڕووی ئەو هێزەی تورك بوەوە کە لە بدلیسەوە هاتبوون بەڵام ئەویش خۆی پێنەگیرلو کشایەوە بۆ جزیرەو لەوێش گەمارۆ دران و ڕاپەڕیوەکان بەناچاری ڕوویانکردە چیا سەختەکان و بەوجۆرە ئەم شۆڕشەش لە ناوبرا، بەڵام وەکو خۆئامادەکردنێك وابوو بۆ ڕێخۆشکردن بۆ شۆڕشی شێخ عبدالله ی نهری.

ڕاپەڕینی دوهەم: ڕاپەڕینی درسیم

بێگومان ئەوشۆڕشەی درسیم کە بەر لە شۆڕشەکە ی شێخ عبدالله ی نهری کرابوو جیاوازە لەوشۆڕشە گەورەیەی تری درسیم کە لە ساڵانی ۱۹۳۷ـــ۱۹۳۸دا بە سەرۆکایەتی (سەید ڕەزا) دەستی پێکردبوو کە لە بەرگی دوهەمدا بەدوورودرێژ باسی دەکە ین.

ئەم شۆڕشەی لە گەلێ سەرچاوەدا باسکراوەو ئێمەش لێرەدا کورتەی دوو سەرچاوەی گرنگ دەخەینە پێش چاو:

یەکە میان: سەرچاوەی ژمارە ٥٢– جنبشهای کورد أز بیرون تا أکنون، کە نووسەرەکە ی (م. کاروخ)ە و لە لاپەڕە ۲۷ی ئەو کتێبەدا باسی ئەو ڕاپەڕینەی درسیمی کردوە چۆن کوردەکان بەرامبەر بەو جەورو ستەمەی(ڕشیدپاشا)ی سەرکردەی هێزەکانی عوسمانی دەربارەی کورد دەیکردو (١٥) هەزار چەکداری دڕو شەڕکە ری لە ناو هێزەکانی سوپای تورکدا هەڵبژارد بۆ تێکدانی دانیشتوانی کورد لە درسیم بەوپەڕی دڵڕەقیەوە.

علی بەگی کوڕی حسێن بەگ توانی ئەو هێرشەی تورك بوەستێنێو ناچاری بکا بکشێتەوە دواوە، بەڵام تورك بەو کشانەوەیە کۆڵی نەدا و بۆ داگیر کردنی درسیم دەستیکرد بە فروفێڵو تەلە کە بازی و لە نامەیەکی قونسوڵخانەی

ئەرزرۆم باسی ئەوەی تیادا کراوە چۆن (سامی‌ــ سامیح پاشا) هەوڵێکی زۆری
دابوو کوردەکان لە ناو خۆیانا تیك بداو هەندێکیان بکا بە لایەنگری خۆی ٠
سەختی ناوچەکە و نەبوونی ڕێگاویانی باش بۆ هاتوچۆکردنی سوپاو هێزەکانی حکومەت بۆ ناوچەی درسیم ڕێگەی لەوە گرتبوو حکومەت بتوانێ بەئارەزووی خۆی پەلاماری درسیم بدا لە بەرئەوە دەستی کرد بەکردنەوەی جادە لە دیاربکرەوە بۆ ئەرزنجان کە بەناوچەکانی (یولیومیدر) خوزات، ماز گیرت، پالو) دا دەڕۆیشت و خەڵکی ئەوناوچەیەی بەکرێگرت بۆ ئیشکردن لەو ڕێگاو بانەداو سامی پاشا ئەوەی کردبوو بە بیانوو دانیشتوانی درسیم باجیان نەدابوو بەحکومەت دەستی کرد بەبڕینی باجی ساڵانە لە کرێی ئەوکرێکارانەو تەنها هەر نان و خواردنی دەدانێ کە ئەمە بوویە هۆی ئەوەی ئیشەکە بەباشی نەڕوات لە گەڵ ئەوەشدا (گولیابیبەگ)ی قائمقامی درسیم بۆ ترساندنی کرێکارەکانی چەندکە سێکی لێ دارکاری دەکردن لەوانەی کە خۆیان لە ئیشکردن دوور بخستایەتەوە٠
نووسەری سەرچاوە٥٣ لە لاپەڕە ٢٩دا باسی ئەوەی کردوە چۆن هەندێ لە سەرکردەکانی کورد بەنهێنی پیوەندیان بەروسەکانەوە کردبوو، قائمقامی (حوزات) ئاگاداری ئەوەبوە منصور ئاغا لە ناوچەی (ئەلکسندر پول) خۆی لە روسەکان نزیك کردبوەوە و داوای لێکردبون هێزەکانیان بنێرن بۆ درسیم و تاقمی (علی اللاهی‌ــ زۆریەی سەرچاوەکانی تر بەعلوی ناوی بردوون) دەستیانکردبوو بە پاڕسانەوە لە خوا کە کورد بە یارمەتی روس لە تورکەکان رزگاری ببێ (لە باسی ئاینی کوردا مینۆرسکی وتوویەتی قزڵباشەکان علوی لایان وابوە علی شیرە گەورەکە ی خۆی دابوو بە روس بۆ ئەوەی کوردەکان رزگار بکا لە دەس تورك)٠
عوسمانیەکان لە کاتی شەڕی ١٨٧٧-١٨٧٨دا لە گەڵ روسەکان تەقەلایەکی زۆریان دابوو هەستی ئاینیی کورد ببزوێنن دژی روسەکان، بەڵام کوردەکان ئەو داخوازییەی روسیان پشت گوێ خست و بە پێچەوانەوە خۆیان ئامادەکرد بۆ راپەڕینێکی چەکدارانە، هەروەکو(پ. ی. ئوریانۆف ــ لە کتێبەکەیدا کە

تەرجمە كراوە بۆ فارسی بەناوی(كردها درجنگ روس باایران وتوركیە درجریال قرنی نوزدەهەم) لە روسیەوە وتویەتی:

بەپێی تلگرافێكی سامیح پاشا لە مانگی تۆكتۆبەری ١٨٧٦دا وتویەتی كوردەكانی موش و بدلیس و وان نە باج و نە سەربازیان ئەدا بە حكومەت و، (بیلوت) ی سەركونسولی ئینگلیز لە (ترابزون) لە راپۆتێكیا نوسیبوی عەشایرەكانی ناوچەی درسیم كە (٣) هەزار چەكداریان هەیە دەستیانكردوە بە جموجۆل لە ناوچەكانی (توجیك ـ خوت) و هەندیكیش لە سوپای عوسمانی رایانكردبوو چووبونە پاڵیان و ئەرمەنیەكانیش یارمەتی كوردیان داو توركەكانیان ناچاركرد ئەو ناوچانە بەجێ بێڵن و بەپێی قسەی شەركەرێكی (توجیك) توركەكان لە ئەنجامی ئەوەدا دەستیانكرد بە تۆپ بارانی دانیشتوان و خانوەكانیان كاول كردو خەڵكە كە ناچاربوون دایانە چیای (توجیك) بۆ شەری پارتیزانی.

نوسەری سەرچاوە ٥٣ ئاماژەی بۆ باسێكی (بیلو تی) كردوە كە لە راپۆتێكیا لە ئۆكتۆبەری ١٨٧٨دا لە (ترابزون)ەوە ناردبووی بۆ (ماركیز سولس) باسی پەلاماردانی ئەحمەد پاشای كردوە بە خۆیو هێزەكەیەوە بۆسەر هێزی عوسمانی كە بریتی بوە لە ٣-٤ گوردان و هەموو بەدیل گیران و چەكە كانیشیان دەستی بەسەردا گیرا.

هەروەكو كتێبەكە ی (میلنگر) كە كراوە بە فارسی بەناوی (زندگی و حشیان مردم كورد چاپی لندن ١٩٧٠ لە لاپەرە ١٥٠ دا وتویەتی هوی سەركەوتنی كورد ئەوە بووە بە گەورە و بچووك و بەژن‌وپیاوەوە شەریانكردبوو لە گەڵ توركە كانا هەروەكو (میلین) ی موستەشاری ئینگلیزەكان كە كرێ گرتە بوە لە ناو سوپای توركدا باسی كردوە، شكستی عوسمانیەكان لە ناو چیاكانی درسیمدا توركە كانی پەرێشانكردبوو. روسەكان دەیانزانی شەر لە نێوان ئەوان و توركدا دەس پێدەكا بۆیە لە جاران زۆرتر بایەخیان ئەدا بەكوردو لەوروەوە(ن. پ. ئیگناتۆف) ی سەركونسولی روس لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا، لە ٢٢ی كانونی دوهەمی ١٨٧٦دا داوای لە سەركردەكانی هێزی روس كردوە لە قەفقاس یارمەتی كورد بدەن و هاوكاریان لە گەڵا بكەن بۆ ئەوەی رێگە نەدرێ بە تورك و ئینگلیز

کورد پرچەك بکەن و بیانکەن بەلایەنگری خۆیان هەروەکو لە کتێبەکەی (ئوریاتۆف) لە لاپەڕە ٨٦دا باسی ئەوەی ئیگناتۆفی کردوە.

دەربارەی ئەو شۆڕشەی درسیم دوکتۆر جلیلی جلیل لە سەرچاوە ١٨دا بەدورو درێژ باسیکردوە و لە لاپەڕە ٣٩دا وتوویەتی:

((سامی پاشا (کە سەرچاوەی پێشوو بەسمیح پاشا ناوی هێناوە) دلوای لە قائمقامی (باستیا) کرد کە مەزیەتە بە کوردەکانی ناوچەکە بکاتەوە و تیایدا دلسۆزی خۆیان بۆ سولتان ئاشکرا بکەن و لەوەرامی ئەوەدا قائمقامی باستیا پێی ڕادەگەیەنێ ئەرمەنیەکان ئەو مەزیەتانە مۆرناکەن و باجیش نادەن و ساتێك حکومەت کە وتە زەبرو زەنگ نواندن بۆ سەندنی باج لە کوردەکان، دانیشتوانی ئەرزرۆم و قارص‌ویایزیدو موش تەواو ورووژان و دەربارەی ئەوە(ئوبیر میللەر) لە نامەکە یا بۆ (ن. پ. ئیلیاتۆف) لە مارتی ١٨٧٢دا باسی ئەوەی کردوە چۆن (ئیسماعیل پاشا) کە لە کوردەکانی قارص بوە، بەلام تا مۆخی ئێسکە کانی خۆی فرۆشتبوو بە سولتان، بەوپەڕی درندەیەتیەوە لەگەڵ هاونەتەوەکەی خۆیدا ڕەفتاری دەکرد، بەلام بارودۆخ لە جاران خراپتری لێ هات و (ئەسەد پاشا)ی صدری ئەعظم ناچار بوو سامی پاشا لاباو لە جیاتی ئەو (مصطفی فوسفور)ی دانا کە ئەمەیان لەوی پیشوو بێدەسەلاتتر بوو ترسنۆکیش بوو نەیتوانی چارەسەری کیشەکە بکاو کوردەکانی (کیلیکیا) و (زەیتوونی) یەکیان گرت و ئەرمەنیەکانی (زەیتونی)یش لە سالی ١٨٧٥دا دژی حکومەت ڕاپەڕین و لەولاشەوە کوردەکانی(ئەلبیستان) و (ئاجینی) و چەند شوێنێکی تر هەستان و دەستیاندلیە چەك دژی حکومەت و بەوجۆرە کوردو ئەرمەنی هەردوکیان بەرەنگاری حکومەت بونەوە و حکومەت چارەسەری کیشەکەی پێ نەکرا بە شەڕو هەروەکو (ئەفریاتۆف) لە لاپەڕە ٥ ی کتێبەکەیدا باسی کردوە قونسولی روس لە ئەرزرۆم لە نامەیەکیا بۆ قونسولی روس لە ئەستەمبوڵ باسی ئەوەی کردوە تورکە کان توانیبویان کوردەکان بکەن بەدوو بەشەوەو ئەوانەیان کە دەستیان خستبوە دەس حکومەتەوە بە میللەت فرۆش ناودەبران بڕیاری کوشتنی ئەو دەرەبەگانە دەرچوو کە یەکێك لەوانە (گولاوی بەگ) ی قائمقامی درسیم بوو کوژراو (شێخ سلێمان)ی سەرداری درسیمی مرکزی سەری بۆ

حکومەت دانەنەواندو هێزە چەکدارەکانی کە ژمارەیان (١٢) هەزار دەبوو دابەشیکردن بەسەر بنکە و پێنج قەلادا. ساتێك تورکەکان دەستیانکرد بەخۆئامادەکردن بۆ لێدانی ئینگلیزەکان لەوە ترسابون روسەکان کارێکی وابکەن دەس بخەنە ناو کاروباری ناوچە کوردیەکانەوە.

دەربارەی ئەو هەڵوێستە هەروەکو دوکتۆر جلیلی جلیل باسی کردوە(ئیلوت) ی قونسوڵی بریتانیا لە ئەستەمبوڵ داوای لە قونسوڵی خۆیان کردبوو لە ئەرزرۆم گەشتێك بەناو کوردستانا بکاو زانیاریەکی تەواو دەربارەی هێزو دەسەڵاتی کورد کۆبکاتەوە و هەوڵ بدا بەپارەو دیاری کوردەکان لە روس دور بخاتەوەو کارێکی واش بکا ئەرمەنیەکانیش دژی حکومەتی عوسمانی نەجوڵێنەوە، بەلام تەقەلاکانی ئینگلیز لەو ڕووەوە بێسوود بوو چونکە تورکەکان خۆشیان لە چالاکیەکانی ئینگلیز دەسلە مینەوە لەو ناوچانەدا. بەرامبەر بەو چالاکی و تەقەلادانەی ئینگلیزەکان، روسەکانیش دەیان ویست کوردەکان بکەن بە لایەنگری خۆیان. جلیلی لە باسەکەیدا ئاماژەی بۆ لاپەڕە ٩٦ی کتێبەکەی ئەڤریانۆف کردوە کە بە گەورە دەسەلاتدارەکەی کورد (نەی وتوە ئەویەگە کێ بوە) کە بوو بە لایەنگری حکومەت توانیبوی (٢٥) هەزار چەکدار بۆ حکومەت کۆبکاتەوە، بەلام ئەو کوردە بەپێچەوانەی ئاواتەکانی حکومەت، بوو بە هاوکاری کوردەکانی ترو رێگاکانی قارص، توکاناو، سیواس و ئەرزرۆمی گرت و رێگەی هاتوچۆی عوسمانیەکانی بڕی. (بیلوت)ی یاریدەدەری قونسوڵی ئینگلیز لە (ترابزون)، لەگەڵ ئەو هەموو رق و دوژمنایەتیەی بەرامبەر بەکوردەکانی درسیم هەیبوو کە چی لە نامەیەکیا خۆی پێ نەگیرابوو دانی بەوەدا نابوو کوردەکانی درسیم بەنیازی سەربەخۆیی ڕاپەڕیون لە بەر ئەوە شتێکی نارەوایە جموجوڵ و ڕاپەرینەکە یان بەجەردەیی و ڕاوو رووتکردن لە قەڵەم بدریت.

دەربارەی ڕووبەڕووبونەوەی حکومەت و شۆڕشگێڕەکانی درسیم، جلیلی ئاماژەی بۆ کتێبەکەی (ئەندرانیك) کردوە کە ناوی (ترسیم) بووە لەوەدا وتراوە ساتێك تورکە کان پەلاماری گوندەکانی بناری شاخەکانی (تووژیك) و (هوت)یاندا دانیشتوەکانی بەخۆیان و کە لەوپەلیانەوە ڕوویانکردە سەرشاخی توژیك و لەوێ شەڕێکی سێ ڕۆژی کرا و کوردەکانی (خرانی) و ئەرمەنیەکانی (میراکا)

یارمەتی‌یان دان‌و هێزی کوردو ئەرمەنی هێزەکە ی حکومەتیان ناچارکرد دۆڵی(باخ) بەجێ بێڵێ و گەلێك گۆرانی و فۆلکلۆر دەربارەی ئەو شەڕە بەناو خەلکدا بلاو بوەوە، بەلام دوای شەڕێکی تری (١٥) رۆژی تورکە کان دەستیان کرد بەتۆپ باران‌و رێگەی ئاوی خوارنەوەسیان لە کورد گرت و (توژیك) یان گرتەوەو بەوپەڕی دڕندەیەتیەوە پەلاماری دانیشتوای گوندەکانیان دا.

پاش ئەوو هەرچەند تورکە کان لە شەڕێکی تردا لە دۆڵی (مەنزوور) خراپ شکابوون، بەلام عوسمانیەکان وازیان نەهیناو درسیمیان داگیر کرد.

شۆڕشی پێنجەم

شۆڕشی شێخ عبدالله ی‌نهری (شمزینی)

هەروەکو لە پێشەکیی باسی شۆڕشەکانا لەوە دواین نووسینێکی تێرو تەسەلی دەربارەی هەریەکێك لە شۆڕشە گەورەکانی باکوور باسێکی زۆر دوورودرێژەو هەریەکە یان پێویستی بەکتێبی تایبەتی هەیە، بۆیە لە سنوری بەرگی یەکەمی ئەم کتێبەدا هەوڵ ئەدەین کورتە باسێکی شۆڕشەکە ی شێخ عبیدالله بخەینە بەرچاو بەپێی ئەو سەرچاوانەی دەربارەیان نوسیوە.

بۆ زانینی ساڵی لە دایك بونی شێخ عبید الله وتەمەنی شێخ عبیدالله زۆرم هەوڵدا لە سەرچاوەکانا زانیاریەکی موسوەگەرو راستم دەسگیر ببیت دەربارەی ساڵی لە دایك بونی و ساڵی کۆچی دوایی، بەلام بەداخەوە لە کتێبەکە ی (کریس کوچرا) بەولاوە سەرچاوەیەکی ترم نەدی باسی ئەوەی کردبێ‌و کریس کوچرا لە لاپەڕە ٤٩ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٤١وتوویەتی شێخ عبیدالله ساڵی ١٨٣٠ زایین لە دایك بوە کە ئەمەش جێگەی گومانە چونکە بەپێی کتێبەکەی دوکتۆر عزیز شمزینی سەرچاوە ٤١ لە لاپەڕە ٦١ دا وتوویەتی شێخ عبیدالله لە ساڵی ١٨٨٨ ی‌زایندا کۆچی دوایی کردوە کە بەپێی ئەوەی کریس کوچراو ئەمەی دوکتۆر عزیز دەبێ ژیانی شێخ عبیدالله هەمووی بریتی بووبێ لە ١٨٨٨-١٨٣٠=٥٨ ساڵ کە هیچ بروا ناکرێ شێخ عبیدالله تەمەنی ئەوەندە کە م بووبیت

لەوەش سەیر تر ئەوەیە کریس کوچرا لە لاپەڕە ٥١ ی کتێبەکەیدا وتوویەتی:
((پاش چل ساڵ دوورکەوتنەوەی شێخ عبیداللە لە ساڵی ١٨٨٣دا لە شاری (مکە) کۆچی دوایی کردوە).

کە ئەمەش هیچی بەسەر هیچەوە نیە و جگە لەوەی دوکتۆر شمزینی وتوویەتی لە ساڵی ١٨٨٨دا کۆچی دوایی کردوە ئەمین زەکیش لە لاپەڕە ٢٤٤ی بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٣٢ وتوویەتی شێخ عبیداللە لە ساڵی ١٨٨٣دا وازی لە شەرەکەی هێناوە(کە کریس کوچرا ساڵی واز لێ هێنانەکە ی بەساڵی کۆچکردنی داناوە)و هەروەکو عزیز شمزینی باسی کردوە دوای ئاوارەکردنی بۆ مکە لە ساڵی ١٨٨٨دا کۆچی دوایی کردوە بەپێی ئەمەی ئەمین زەکی و عزیز شمزینی دەبێ شێخ عبیداللە تەنها ٤-٥ ساڵێك بە ئاوارەیی لە شاری (مکە) دا بووبێ نەك ماوەی چل ساڵ وەکو کریس کوچرا باسی کردوە.

لە لاپەڕە ١١١ی کتێبەکە ی سمکۆو بزوتنەوەی نەتەوایەتی کورد چاپی ستۆکهۆڵم ساڵی ١٩٩٦ کە کورتە باسێکی ژیانی شێخ عبیداللە و شەجرەی بنەماڵەی شێخانی نهری(شمزینی)م باسکردوە بۆیە پێویست بەوە ناکا لێرەدا ئەوشەجەرەیە دووبارە بکەمەوە

بێجگە لەوە لە هەمان کتێبی سمکۆدا وەکو چۆن باسی شۆڕشەکە ی بدرخان پاشا لە کوردستانی ئێراندا کرابوو لە م بەرگەدا پیویست بە دوو بارەکردنەوەی نەبوو، لە م بەرگەشدا پێویست بەشۆڕشەکە ی شێخ عبیداللە ناکا دویارەی بکەمەوە کە لە رۆژهەلاتی کوردستاندا کردبووی چونکە لەوەی سمکۆدا بەدوور درێژ باسم کردوە تەنها لەم بەرگەدا باسی ڕاپەڕین و شۆڕشەکە ی شێخ عبیداللە دەکە ین لە باکوری کوردستاندا و باسەکە دەکە ین بەم چەند بەشەی خوارەوە:

یەکەم: ژیانی شێخ عبیداللە و بنەماڵە کەی.

دوهەم: هەڵوێست لە باکوری کوردستاندا بەرلە شۆڕشەکە و لە کاتی شۆڕشەکەشدا.

سێهەم: ئامانجە سەرەکیەکانی شێخ عبیداللە و نەخشەی پرۆگرامەکانی

١- هەولدان بۆ یەکگرتنی کوردو پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردیی سەربەخۆ

٢- پیوەندی کورد و کریستیانەکان و ڕۆڵی شێخ عبیداللە لەوەدا

٣- دبلۆماسیەتی شێخ عبیداللە و هەوڵدانی بۆ بەهێزکردنی پێوەندی لەگەڵ وڵاتاندا

چوارەم: چۆنیەتی دەسپێکردنی شۆڕش لە باکوری کوردستاندا و ئەنجامەکەی

١- گەڕانەوەی هێزە شکاوەکەی شێخ عبیداللە لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتەوە(ئێران).

٢- شۆڕشەکەی شێخ عبیداللە لە باکوری کوردستانەو ئەنجامەکەی

٣- هەڵسەنگاندنی شۆڕشەکەی شێخ عبیداللە.

یەکەم: ژیانی شێخ عبیداللە و بنەماڵەی شێخانی شەمزینی

شێخ عبیداللە کوڕی شێخ طە بووەو بێجگە لەوە لە ژیانیا سەرۆکی نقشبندییەکان بوە، لە هەمان کاتدا یەکێکیش بوە لە دەرەبەگە گەورە و دەسەڵاتدارەکانی ئەو ڕۆژانەو موڵك و زەوی و زارێکی زۆری لە باوکیەوە بۆ مابوەوەو خویشی بە هۆی پارەداری و کاسبی و بازرگانی کڕین و فرۆشتن و کشتوکاڵ کردنەوە توانیبووی موڵکێکی زۆری تر بخاتە سەر موڵکەکانی، بەتایبەتی لەوڕۆژانەدا حکومەتی عوسمانی کە وتبوە ژێرباری قەرزێکی زۆری دەوڵەتانی ڕۆژئاواو ناچار بوو و بەشێکی زۆری موڵك و زەوی و زارەکانی میری بەنرخێکی هەرزان بفرۆشێت بۆ دانەوەی ئەو قەرزانەو بەهۆی ئەوە نەك تەنها هەر شێخ عبیداللە بەڵکو ژمارەیەکی زۆری تری دەرەبەگ و دەسەڵاتدارانی تر لە ناو وڵاتی عوسمانیدا لەو جۆرە موڵك و زەویو زارانەیان کڕیبوو سنووری دەسەڵاتیان پەرەی پێدرابوو.

جلیلی جلیل لە لاپەڕە ٨٠ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ١٨ باسی ئەوەی کردوە ژمارەی گوندەکانی شێخ عبیداللە نزیکی (٢٠٠)گوند بوەو دەسەڵاتی ئاینیو سیاسیی بەشێوەیەکی ئەوتۆ پەرەی سەندبوو هەندێ لە دەرەبەگەکانی تری کوردی دراوسێی کە وتبونە بەریەرەکانیکردنی و پڕۆپاگاندەیان دژی بڵاو دەکردەوە و یەکێکی وەکو شێخ محمدە بچکۆلە کە ئەویش دەرەبەگیکی دەسڕۆیو بوە بەناوخەڵکدا بڵاوی کردبوەوە کە شێخەکانی شمزین لە ئاینی ئیسلام لایان داوە.

شێخانی شمزینی کە لە سەر ڕێبازی نقشبندی بون، چ لە ناو کوردەواریداو چ لەلای کاربەدەستانی حکومەتی عوسمانی ڕێزێکی زۆریان لێگیراوەو پشتاوپشت تا شۆڕشەکەی ساڵی ١٩٢٥ کە شێخ عبدالقادری کوڕی شێخ عبیداللە بەتاوانی

ئەوەی دەستی هەبوە لە شۆڕشەکە ی شێخ سعیداو لە ئەنجامیا شێخ عبدالقادریش شەهیدکراوە، ئەو بنەماڵە یە لە ڕیزی تێکۆشەرانی کوردابون دژی جەورو ستەمی داگیرکە رانی کوردستان، هەرچەند هەستی نەتەوایەتی لە ناویانا زۆر پابەندی ئیسلام بوەو خەلیفەی عوسمانی‌یان بەخەلیفەی هەموو ئیسلام داناوە و لایان ئاسان نەبوە هەستی نەتەوایەتی وایان لیٚ بکا بیر لە جیا بونەوە بکە نەوە لە دەولە تی عوسمانی تا ئەوکاتەی بۆ یان دەرکە وت خلیفەکانی عوسمانی لە ڕاستە ڕێگەی ئاینی ئیسلام لایان دابوو هەموو شتێکیان بۆ سوودی خۆیان و ڕابواردنی خۆیان و دارو دەستەکانیان بوە ئەوسا ئەوانیش چوونە ریزی ئەوانەی ماوەیەك بوو لەوە رژیمە دڕۆیەی خلافەتی عوسمانی بێزار بوون و لە گەڵ ئەوانا ئالای شۆڕشیان هەڵگرتو بوونە پێشەوای شۆڕشگێرەکان.

دەربارەی ئەو هەڵوێستەی بنەماڵە ی شمزینی بۆ جیانەبوونەوە لە خەلافەتی عوسمانی زیانێکی زۆری بە بزوتنەوەی نەتەوایەتی کورد گەیاند بەتایبەتی لە کاتی پەیمانی سیڤەرو لە دوای ئەویش و بوو بەهۆی تێکچونی ریزەکانی ئەوان و ڕۆشنبیرانی تری ئەوڕۆژانە، بەتایبەتی بنەماڵە ی بدرخانیەکان کە ماوەیەك بوو ئالای سەربەخۆیی کوردیان بەرز کردبوەوە وەکو لە بەرگی دوهەمی ئەم کتێبەدا بەدورودرێژ باسی ئەوە دەکەین. هەرچۆنێك بوبیٚ لە ئەنجاما جەوروستەمی کاربەدەستانی تورك هەموویانی ناچارکرد لە گەڵ یەکتردا ببن بە هاوکار هەرچەند تازە کار لە کار ترازابوو و ناکۆکیی نێوانیان کە تنی خۆی کردبوو.

دەربارەی شەخصیەتی ئاینی و سیاسی (شێخ عبیداللە) دوکتۆر جلیلی جلیل لە سەرچاوە ١٨دا باسی ئەوەی کردوە چۆن شێخ عبیداللە نەك هەرلە ناو کوردی باکوردا، بەڵکو لەو دیو قفقاسیشدا ڕێزی لیٚ گیراوە و لە کوردستانی ئێرانیشدا وەکو سەرکردەیەکی پایەبەرزی کورد تەماشا کراوە.

لەوراپۆرتەی (correspondence) ی ڕۆژی ٨ ی تەموزی ساڵی ١٨٨١ بڵاوکراوەتەوە وتوویەتی: شێخ عبیداللە ئیستە هەموو ڕۆژێك دەیان کەس دەبینیت و وەکو جاران نەماوە و لە پیاوەکە ی جاران ناچیٚ کە ئەوسا کریستیانەکانی ناو وڵاتی ئێران و عوسمانی دیبوویان.

جلیلی لە باسەکەیدا باسی ئەوەی کردوە کە شێخ عبیداللە دەستوورێکی بۆ خەڵك دانابوو، هەرکە سێك خراپەی بکردایە بە پێی ئەو یاسایە سزا ئەدراو دادپەروەریی شێخ وبێ هەوایی و سادەیی وای لە خەڵك کردبوو بەوپەڕی رێزەوە سەیریان دەکردو ئەویش وەکو مرۆڤیکی پیاك رەفتاری دەکرو دەورووپشتەکە شی هەمان رێبازیان گرتبوەبەرو مروڤێکی رۆشنبیر بوە حەزی بە بلاوبوەنەوەی شارستانێتی کردوەو دژی هەموو دەسدرێژیو جەردەییەك وەستاوە و حەزی کردوە میللەتەکەی لە پلەیەکی پێشکە وتوودا بژی و لای هەژار و ڕووتەکان پشت و پەنایان بوەو لە هەموو لایەکەوە ڕوویان تێ کردوە و خەڵك بە (باوك) ناویان دەبرد و ناوەکە ی بوبوو بە دروشمی خۆشەویستی و کە ناوی دەهێنرا خەڵك بەرزەپێ لە شوێنی خۆیان ڕاست دەبوونەوە .

دەربارەی رەوشتی (شێخ عبیداللە) دوکتۆر جلیلی ئامازەی بۆ باسی ئەرمەنیەك کردوە کە ناوی (مووج) بوە لە لاپەڕە (٦١-٦٢)ی کتێبەکەیدا چاپی ساڵی ١٩٠٦ وتوویەتی: شێخ مرۆڤێکی چاك بوو لە ئیشکردندا ماندوو نەدەبوو بەرامبەر هەژارو هەتیوو لێقەوماوان و بێکە س زۆر باش بوو کێشەی نێوان خەڵکی چارەسەر دەکرد.

جلیلی ئامازەی بۆ کتێبی نوسەرێکی تر کردوە (G. wilson) لە کتێبەکەیدا (Prsain life) لە لاپەڕە ١١ دا وتویەتی: خەڵك لە دوای سوڵتان و شەریفی (مکە) ئەویان بەپیرۆزترین کە س دادەناو ئامادەبوون وەکو نێرراوێکی لای یزدانەوە بێ سێ و دوو دوای بکە ون و کریستیانەکانیش زۆر رێزیان لێ دەگرت.

دووهەم: هەڵوێست لە باکووری کوردستاندا بەر لە شۆڕش و پاش شۆڕشەکەی شێخ عبیداللە

لە گەڵ ئەو هەموو زەبرو زەنگ و ستەمکارییەی کاربەدەستانی تورک بەرامبەر کورد نواندیان لە دوای ڕاپەڕینەکە ی یەزدان شێر، بەڵام لە گەڵ ئەوەشدا چەند هۆیەکی کاریگەری وای لە کورد کردبوو بێدەنگ و دەستەپاچە نەوەستێ و ڕووداوەکانی دوای دوای یەزدان شێر زەمینەیان بۆ بەرپابوونی شۆڕشێکی گەورەی کورد خۆشکرد دژی حکومەت بەسەکردایەتی شێخ عبیداللە.

گەلێك سەرچاوە بەدوورودرێژ باسی ئەورۆژانەیان کردوە و لێرەدا کورتەی سێ باس دەکە ین کە هەریەکە یان باسی چمکێکی هەڵوێست و ڕوداوەکانی باکوری کوردستانیان کردوە.

ئەمین زەکی لە لاپەڕە ٢٤١ی بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٣٢دا باسی بارودۆخی حکومەتی عوسمانی کردوە چۆن لەورۆژانەدا کزو و کە م دەسەڵات بوە و لە ڕووخاندنەوە نزیك بوە و ئەو دەسەڵاتەی جارانی نەمابوو کە توانیبوی شۆڕشەکە ی محمد پاشای ڕواندوزو بدرخانی پێ دامرکاندبوەوە و دەسەڵاتی شێخ عبیداللە پەرەی سەندبوو، دانیشتوانی ناوچەکانی شمزینانیان دڵسۆزترین و پاکترین لایەنگرانی شێخ بون و ئامادەبوون سەروماڵیان لە پێناوی بزوتنەوەکەیدا بەخت بکەن و، ئازایەتی و چاونەترسانیان لەوەی سەردەمی باوو باپیرانیان کەمتر نەبوو کە لە لاپەڕەکانی مێژودا بەناوی ئەوەی (نایری)یەوە تۆمار کراوە و تەنها بانگەوازێك لە شێخەوە بەس بوە بۆ ئەوەی هەموویان خۆیان بهاوێژنە ناو هەموو گێژاوێکە وە بەبێ سڵ کردنەوە.

بەوجۆرە مریدو لایەنگرانی شێخ وەکو لافاو لە ساتی شۆڕشەکەیدا لە کوردستانی ئێران ڕوویانکردە ناوچەی (ورمیە) و (موکری- سابلاخ) و بەئاسانی ناوچەی موکریانیان داگیر کرد و پایتەختی شیعەکان کە (تەورێز) بوو کە وتە مەترسیەوە.

کتێبی جنبشهای کورد أز بیرون تا أکنون سەرچاوە ٥٣ لە لاپەڕە ٣٦ باسی کزبوونی دەسەڵاتی دەولە تی عوسمانی کردوە دوای شەڕی ڕوس و تورك کە باری ئابووریی وڵاتی بەجۆرێك کز کردبوو کە حکومەت بۆی چارەسەر نەدەکرا و

ئەو باج و سەرانە زۆرەش کە حکومەت بەزۆر لە خەڵکی دەسەند ئەوەندەی تر خەڵکی بێزار کردبوو، برسێتی لە نێوان ساڵانی ١٨٧٨-١٨٨٠دا گەیشتبوە ڕادەیەك ئیتر کەس لە توانایدا نەمابوو بێدەنگ دانیشێ و دژایەتی حکومەت نەکاو ڕۆژنامەی تایمسی لندن لە ژمارەی ڕۆژی ٥ مارس ١٨٨٠دا لە باسی ئەوڕۆژانەدا وتوویەتی:

((هەژاری وبرسێتی و گرانی لە ناوچەکانی دیاربکرو موصڵدا گەیشتبوە ڕادەیەك و بەجۆرێك دانیشتوان لە لایەن کاربەدەستانی حکومەتەوە رووت دەکرانەوە خەڵك ئەوەندەی بۆ نەدەمایەوە بەشی ژیانی ڕۆژانەی بکاو لە شوێنێکی وەکو ناوچەکانی هەکاریدا نزیکە ی بیست هەزار کە سیان لێ مردن)).

هەروەها ڕۆژنامەی (مشاك) ی ئەرمەنی لە ژمارە ٨٤ی ساڵی ١٨٨٠دا باسی ئەوەی کردوە چۆن بەهەزاران لە دانیشتوان لەبەر برسێتی و نەبوونی ناچار بون شوێنەکانی خۆیان بەجێ بێڵن و دەستیان بۆ روسەکان پان دەکردەوە بۆ ئەوەی پاروە نانێکیان لەوانە دەسگیر بێت و ئەوانەی بەچیاکانی ئاراراتدا ڕۆیشتون بە چاوی خۆیان بە سەدان برسی و مردویان لەو ڕێگاو بانانەدا دی و لە برسا دەمردن و سەرەڕای ئەوە بێ بارانیش بوبوو بەهۆی کە مبوونی بەرهەمی کشتوکاڵ و بەجارێك ئاسایش شیرازەی تێکچوو بوو. ئا لەو بارو دوخەدا شێخ عبیدالله کە ئاگاداری هەڵوێست بوو بەئاشکرا کەوتە خۆی بۆ بزووتنەوەیەك کە عەرەبەکانی ویلایەتی بغدادیش ئامادەیی خۆیان دەربڕیبوو بۆ شێخ بەمەرجێك ویلایەتی موصڵیان بۆ رزگار بکات. دوکتۆر جلیلی کە کتێبەکە ی سەرچاوە ١٨ سەرومڕ بۆ ئەو شۆڕشەی شێخ عبیدالله تەرخان کردوە بەناوی ڕاپەڕینی کوردەکان لە ساڵی ١٨٨٠دا لە باسی هەڵویستی ئەو ڕۆژانەدا بۆ چۆنێتی سەندنی باج لە کورد لە لاپەڕە ٢٠٦ی کتێبەکەیدا ئاماژەی بۆ ڕاپۆرتێکی قونسوڵی روس کردەوە لە ئەرزرۆم کە ناردبووی بۆ باڵیۆزی روس لە ئەستەمبوڵ ژمارەی راپۆرت ١٢٤ ڕۆژی ٢٥ /٦ /١٨٧٢ وتوویەتی:

((لە ماوەی گەشتەکەمدا بەویلایەتی ئەرزرۆم، لەناو گوندو شارەکانا، لە نزیکە وە چاوم بەدانیشتوان و باری ژیانیان کە وت چون لە لایەن حکومەتەوە بەزۆرەملێ دەکران بە سەرباز. دەمەوێ بۆ تان روون بکەمەوە خەڵك لە ژێر باری

گرانی سەرانە و باجدا دەناڵێنن و باجگرەکان بەوپەڕی بێ ویژدانیەوە بەئارەزوی خۆیان باج دەسێنن و میللە تی بێ دەسەلاتیش مل کە چ ئەکا بـۆ باجگرەکـان و مانگێك لە مەوبەر بڕیاردرا موتەسەڕیفی ناوچەکانی قارص و بایزیدو وان و مووش لابرێن و هی تازە دابنرین کـە لام وایـە تازەکـان لـە کۆنـەکان باشـترو بـەویژدان ترنابن و موسڵمانە ڕەش‌و رووتەکان‌و کاثولیك و نسطوریەکان لایان وایە لابردنـی ئەوانە بەهۆی فشاری ڕووسەوە بوە بۆ ئەوەی باری خەڵك باش بکرێت.

لەو ڕاپۆرتەدا بەدوورودرێژ باسـی جـۆرو ڕادەی ئـەو باجانـەی کـردوە کـە لـەو ڕۆژانەدا دەسێنران کە بریتی بون لە:

١ـ باجی دەیەك: بریتی بـوە لـەو باجـەی لـە هـەموو بەرهـەمی زەوی وزار و کشت‌وکاڵ دەسێنراو حکومەت هەر جارەی بیانویـەك ئەدۆزێتـەوە بـۆ زۆرکردنـی ڕادەی باج لە ١٠٪ بۆ ١٥٪.

ئەگەر جوتیارێك هەشت عارەبانە پووش کۆبکاتەوە دەبێ عارەبانەیـەکی بدا بەحکومەت و ئەگەر پووشەکە ی نەدا پێویستە(٣٠پێسە)بداو لـە سـالاتی١٨٦٥-١٨٦٦دا حکومـەت هـەموو سـالێك نزیکـەی (١٢٤٤١٠) لـیرەی ئالتونیـان لـە دانیشتوان کۆ دەکردەوە کە چی سالی دوای ئەوە لە گـەڵ ئەوەشـدا ڕادەی باج کرابوو بەلە ١٥٪ کە چی بەشەڕەشەق توانرا (١٥٢٩٠٠) لیرە کۆبکرێتەوە.

٢ـ باجی ئەملاك: بریتی بوە لە باجی زەوی‌وزاری چاندراوو خانوو بـەرەو لـەوەڕگاو بـاجی خـانووی ناوشـارەکان بێجگـە لـە سـەندنی بـاجی جـووت و گـاو مەڕومالات و خوری‌و توتن و گومرگ و باجی ڕاوەماسی و کە لوپەلی بازرگانی.

دوای ئـەو دوویاجـە، ڕاپۆرتەکـە چۆتـە سـەر باسـی سـەندنی بـاجی سـەرباز وەرگرتن و حکومەت بۆ هەر گوندێك ژمارەیەکی دەسنیشان کردبـوو کـە بـبن بـە سەربازو ئەوی سەربازیی نەکردایە دەبوو لە نێوان (٢١-٣٢ پێسە) بـدلو زۆرجـار باج لەو منداڵانەش دەسێنرا کە هێشتا لە زگی دایکیانـا بـون‌و سـاتێك حکومـەت داوای ئـەو باجانـەی لـە ئەرمەنیـەکان دەکـرد، ژنەئەرمەنیـەکان بەزەبیتـەکانیان دەووت: کچمان بوە . . . . کوڕمان نەبوە.

جلیلی لە لاپەڕە ٢٤٤دا نمونەیەکی سەیرتری هێناوەتـەوە بـۆ چۆنیـەتی بـاج سەندن کە لە سالی ١٨٧١دا ئەحمەدبەگی موتەسەریفی (مـوش) بەناوی (بـاجی

مەنفەعـە) وە (١٠٠هـەزار پێسـە) ی کۆکردبـوەوە،لـەوە (٨٠) هـەزاری بـۆ خـۆی هەڵگرتبوو، دەهەزاری درابوویە (بطـرس ئارامیـان) ی خەزنـەدارو دەهەزارەکـەی تریش تەرخان کرابوو بۆ مووچەی کاربەدەستانی حکومەت، هەروەکو لە راپۆرتی ژمارە ١٠٨٣ی ئەرشـیفی گشـتی حکومـەتی روسـیای سـاڵی ١٨٧٢دا باسـیکراوە حکومەت تێرخواردنی نەبوە لە سەندنی باج.

جلیلی دوای ئەوە چۆتە سەرباسی هەڵوێستی ئـەو رۆژانـە لـە ئـەنجامی ئـەو شەرەی لە نێوان تورك و روسیادا دەستی پیکردبوو حکومەتی عوسمانی بـەناوی غەزاوە داوایان کردبوو لـە خـەڵك بەشداری بکـە ن لەوغەزایـەداو شـێخ عبیداللـە وەکـو سـەرۆکێکی ئـاینی کـورد نـەیتوانیبوو دوورەپـەرێز بوەسـتێ‌و ناچـار بـوو بەخۆی‌و(٣٠٠)چەکدارەوە لـە مریدەکـانی روویکـردە سـنووری روسـیا، بـەڵام لـە راستیدا ئەو کارەی شێخ بۆ مەبەستێکی سیاسی بوو، چاوەڕوانی ئەوەی دەکـرد سوود لە ئـەنجامی ئـەو شـەڕە وەربگرێ‌ و هـەوڵی ئـەوە بـدا لـەو شـەڕەدا ببـێ بەسەرکردەی ئەو کوردانەی بـەناوی غـەزاوە کۆبونـەوە، هـەتا بتوانـێ لـە کـاتی خۆیدا ئەو هێزە بـۆ خزمـەتی کـورد بـەکاربێنێ.ئەوسـوپایانەی تـورك و ئەوانـەی بەناوی غەزاوە کۆکرابوونەوە پێویستییان بـەخواردن و ئازوقـە هـەبوە و بـۆ ئـەو مەبەسـتە عوسمانیـەکان کوردەکـانی ناوچـەی(بـایزید)یـان ناچـارکردبوو هـەموو جـۆرە سـەرانەو بـاجێك بدەن و خواردەمـەنییش بـۆ هێزەکـان ئامادەبکـە ن و لەونامەیەدا (لیوتینانت تیرگاسون) بۆ (لوریـس میلیکۆف)ی نـاردبوو دەربـارەی ئەو شەرە وتوویەتی هەموو مـاڵێك لەوناوچانـەدا دەبوایـە دوویـەران و بەکێشـەی باطمان (١٦ف) رۆن‌و دووجـووت گۆرەویـی خـوری بـدەن و ئـەو ماڵـە ی ئـەوەی نەبوایە دەبوو بەپارە نرخی ئـەو شتانەی بدایـە وەکـو (ئـەڤریانۆف) لـە لاپـەڕە ١٧٦ی کتێبەکەیدا (کوردەکان لە شەڕی روسیا) دا باسی کردوە.

دەربارەی نەبوونی مانگانەی سـەربازەکان، جلیلـی ئامـاژەی بـۆ کتێبەکـە ی (س. ئوـ کشمیشـۆف) کـردوە(جـەنگی ئەرمـەنیاو تورکیـا لـە سـاڵانی ١٨٧٧ـ ١٨٧٨ چاپی مۆسکۆ ساڵی ١٨٨٤دا وتویەتی لە بەرنەبوونی پـارە بـۆ مانگانـەی سەربازەکان حکومەت بەناوی قـەرزەوە پارەی لـە خـەڵك سـەندوە کـە ئەمـەش بارێکی تر بوە بەسەرشانی خەڵکە وە.

کورد حەزی نەکردوە لەوشەڕەی تورك و روسدا بەشداربێ و هەرکە سە دەرفەتی هەبوایە کۆڕی شەڕی بەجێ دەهێشت و لەو ڕووەوە(فایق پاشا) لە تەلگرافێکیا کە لە تموزی ١٨٧٧دا ناردبووی بۆ (موختارپاشا) ترسی ئەوەی لێ نیشتبوو کوردەکانی سەر بە شێخ عبیداللە بەهۆی کە میی ئازوقەو نەبوونی چادرەوە بەتەمای ئەوەن بلاوەی لێ بکەن و چەکە کۆنەکانیان دابنێن و چەکی تازە لەگەڵ خۆیانا ببەن و ڕابکەن. زۆری پێنەچوو دەستە دەستە کوردەکان وازیان لە شەڕ هێنا و هەروەکو (ئەفریانۆف) باسیکردوە لە لای (بایزید)ەوە (١٥٠٠) چەکدار وازیان هێنا جگە لە چەند کەسێکی تر لە ناوچەکانی تردا.

لە ڕۆژانی ئابلۆقەدانی قەلای (بایزید) داو لەو(٥) هەزار چەکدارەی لای شێخ عبیداللە تەنها(١٤٤٣) چەکدار مابوونەوە، ئەمە وای لە شێخ کرد ئەویش واز لە (بایزید) بێنێت و بگەڕێتەوە بۆ (بارگێڕ). سەرکەوتنی هێزی روس لە قارص و بایزیددا(لای کورد ئەم شەرە بەقارص‌وئەردەهانیش ناوبراوە) کارێکی وایکرد هەستی دوژمنایەتی بەرامبەر عوسمانی پەرەبسێنێت و لەو ڕووەوە (ئیڤانۆف) ی کونسولی روس لە ئەرزرۆم لە پاش داگیرکردنی قارص لە راپۆرتێکیا وتوویەتی لای وایە کورد خەریکی راست بوونەوەیەکە و لەوە ئەچێ خۆشی بۆ ئامادەکردبێت. بێزاربوونی خەلك بەرامبەر ستەم و زۆرداری و باج سەندنی زۆری کاربەدەستانی عوسمانی ژیانی بەخەلك تاڵ کردبوو. ڕۆژنامەی (مشاك) ی ئەرمەنی لە ژمارە ١٠٣ەی ساڵی ١٨٨٠دا باسی ئەو کوردانەی کردوە لە (موش)ەوە پەنایان بردبوە بەر ناوچەکانی تفلیس‌و نائارامی‌و بێ یاسایی وەکو جلیلی لە لاپەرە ٦٣ی‌سەرچاوە ١٨دا باسیکردوە شیرازەی بەتەواوەتی تێکچوویوو، (پاکیمانسکی)ی یاریدەدەری قونسولی روس لە دیاریکر لە راپۆرتێکیا وتوویەتی دەزگاکانی حکومەت خەریکە بەتەواوی هەرەس بێنن و هەمووشی دەخەنە ئەستۆی(عزت پاشا) کە کابرایەکی سوپایی نەشارەزایەو هەرخەریکی بەرتیل وەرگرتنەو تاوانبار بەئاسانی دەتوانێ بەبەرتیل خۆی رزگاربکا.

ئینگلیزەکان بەرامبەر بەو لاوازیونەی تورك بەرامبەریەروس دەستیان خستە کاروباری ناوخۆی عوسمانیەوەو ئامادەیی خۆیان پیشاندا بۆ یارمەتیدانی

حکومەت‌و (کاپتن. تورتۆنی)ی ئینگلیز لە (موش)ەوە چوە بدلیس و لە ئەرزڕۆم (کۆلۆنێل کوب) کرابـە سـەرۆکی چاودێرێکـە رەکـانی جندرمـەکانی تـورك، بـەڵام تەقەلاکانیان بێ سوود بوو.

رۆژنامەی تایمسی لندەن لە مارتی ١٨٨٠ هەواڵێکی بـڵاو کـردەوە دەربـارەی برسێتی لە ناوچەی موصلٚ و دیاربکر لە کاتێکدا (١٢ هەزارکێلە ، کە هەرکێلەیەك ٢٥ پودبوە) لە ناوعەمارەکانی حکومەتدا هەبوە و خـەڵك لـە برسـانا مـردون کـە چی(حسن پاشا)ی سەرکردەی هـێز لـە ناوچـەی هـەکاری هیـچ نـەبێ ئەوگـەنم و جۆیەی ئەبوایە بەقەرز بدابە خەڵك هەتا کشت‌وکاڵی تـازە پێدەگەیشت کـە چـی ئــەو هــەموو گــەنم و جۆیــەی بەبــەرتیل و بــەنرخێکی هــەرزان فرۆشــت بەقاچاخچیەکان و لە ئـەنجامی ئەمـەدا کـوردە برسیەکان دەستیاندایە چەك و پەلاماری عـەمارەکانیان داو هـەروەکو پروفیسـۆر خـالفین لـە لاپـەرە ١١٠ی کتێبەکـەیدا باسـی کـردوە موچـەخۆرەکانی حکومـەتیش لـەو پەلاماردانانـەدا کوژران.

ئەوبرسێتیەی بەسەر خەڵکدا هـات، هـەروەکو (یاکیماتسـکی) باسـی کـروە و جلیلی لە باسەکەیدا ئاماژەی بۆ کردوە لە راپۆرتێکیـا کـە لـە سـاڵی ١٨٨٠دا لـە ئەستەمبولەوە ناردوێتی و لە لاپەرە ٥١٧ی ئەرشیفی روسیادایە، باسـی ئـەوەی کردوە خەڵك لە برسـان ناچاربون گۆشتی کـە رو گۆوگیـا و رەگـی روەك بخۆن بەهەزاران کورد رووبانکردە قونسوڵخانەی روس و داوای یارمەتیان لیٚ دەکرد.

لە مانگی مایسی ١٨٨٠دا سەرکردەی بتریارکی ئاسوری لە (میدیـات) پـەنای بردە بەر کیماتسکی یـاریدەدەری قونسوڵی روس لـە دیـاربکرو تکـای لێکردبـوو بەهەزاران کوردی موسلمان بخرێتە ژێر سایەی روسەوە یارێکـەیان بدرێتـیٚ بچنـە نـاو خـاکی روسـەوە.ئەرمەنیـەکانی ناوروسیا بـەپارەو پـول فریـای هــەندێ لــە برسیەکان کە وتن وەکو رۆژنامەی (مشاك) باسیکردوە.

جلیلی ئاماژەی بۆ کتێبی (مناسبات بین الملـل در صـر امپریـالیزم)أسـناد آز ٦٢ ئارشیوی دولت تزاری (مەبەست روسی قیصری) چاپی شازدەهەمـ شیربرگ لە لاپەرە ٦٣یدا وتراوە: ((تورکە کان هیـچ سـوودێکیان لـە بەشـداربووی کـورد

دەسگیر نەبوو لە شەڕی ڕوسدا چونکە کوردەکان بەقسەی سەرکردەکانی خۆشیان نەدەکردو خۆیان لە شەڕەکە دوور دەخستەوە)).

نووسەری کتێبی کورد و عەجم لە لاپەڕە ١٥٤ی سەرچاوە ٧٠دا ئەویش وەکو جلیلی دەربارەی بانگەوازەکە ی سوڵتان دواوە بۆ بەشدار بوونی کورد لە غەزادا و باسی ئەوەی کردوە شێخ عبیداللە لە ئەنجامی بەشداربوونیا لەو شەڕەدا پلەو پایەی لە جاران زیاترو بەهێزترو جێگیر تر بوەو شارەزایی و هۆشیاریی سیاسی شێخ زۆر قوڵ بوە و باشتر ئاگاداری دیوی ناوەوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیو گیرو گرفتەکانی بوە لە راستیی سروشتی دینیی دەولە تو ڕوالە تەکە ی بوەو باشتر لە مەبەستی جهادو غەزای عوسمانی گەیشتوەو زۆرتر شارەزای دەسەڵاتی کاریگەرانەی بێگانەو دەولە تەکانیان بوەو لە کۆڕی جەنگدا زۆرتر لە گەڵ گەورەپیاوانی تری کورد ئاشنایەتی و دۆستایەتی پەیداکردوە و لەوشەڕەدا هەندێ چەك و تفاقیشی دەسکە وتوەو زیاتر ناوبانگی لە ناوچەکە دا بڵاوبوەوە نەك تەنها وەکو شێخێکی شریعەتی ئاینی، بەڵکوو وەکو ناسراوێکی ئاینی و سوپایی و سیاسی ناوی دەدرەوشایەوە.

سێهەم: ئامانجە سەرەکیەکانی شێخ عبیداللە و نەخشەی پرۆگرامەکانی

شێخ عبیداللەوەکو مرۆڤێکی نیشتمانپەروەر و خەمخۆری هاوولاتیانی خۆی، ئەگەرچی شۆڕشەکە ی ئەویش لە سەر بناغەیەکی عەشایری بوەو ڕێکخراوێکی سیاسی دانەمەزراندبوو بۆ سەرپەرشتیکردنی شۆڕشەکە ی لە رووی سوپاییو ئابوریەوە وەکو شۆڕشگیرەکانی تری بەرلە خۆی (بگرەهی دوای ئەویش) تووشی گەلێك هەڵە بوبوو بەڵام تاڕادەیەکیش هەوڵی دابوو سوود لە بەسەرهاتەکانی پێش خۆی وەربگرێ و بۆ ئەومەبەستە هەندێ هەنگاوی نابوو کە دەتوانرێ بەکورتی باسی هەندێکی بکرێ وەکو:

١- پێوەندی کردن بە سەرۆك عەشیرەتو دەسەڵاتدارەکانی کوردەوە بۆ ئەوەی بەهێزو توانای هەموو لایەك ڕووبەڕووی دوژمن ببنەوە وەکو ئەوتەقەلا سەرنەکەوتووەی بدرخانیش لە کاتی خۆیدا دابووی.

٢- هەوڵ وتەقەلای شێخ عبیداللە بۆباشکردن و پتەوکردنی پێوەندی و دۆستایەتی لـە گەڵ کریستیانەکانا (بۆ ئەوەی ئەو هەلە یەی بدرخان کردبووی دوبارەی نەکاتەوە).

٣- دبلۆماسیەتی شـێخ عبیـداللە بـۆ پێوەنـدی کـردن بـەولاتانی دەرەوە بەمەبەستی دەسکە وتنی یارمەتی .

١- تەقەلای یەکەمی شێخ عبیداللە : پێوەندی کردن بەسەرۆك عەشیرەتەکانەوە

شـێخ عبیداللـە هـەرچۆنیك بوویـێ کـە م و زۆر هـەواڵی هەڵوێسـتی سـەرۆك عەشیرەتەکانی کوردی بیستوە وە لە کاتی شۆڕشەکە ی بدرخاندا و باش لەوە گەیشتبوو تورکە کان هەمیشە تەقەلای ئەوەیان دابوو لە ناوخۆیانا تێکیان بدەن و یزدان شێری برازای بدرخان کە لە مامی خۆی هەڵگەڕابوەوە نمونەیەکی زەقـی ئەو بەسەرهاتە بوو کە بوبوەهۆی سەرنەکە وتنی شۆڕشـەکە ی بدرخـان و شـێخ عبیداللە جگە لەوەی سەرکردەیەکی سیاسی بوو، توانیبووی بەهۆی پلەو پایـەی ئاینیەوە لە ناوکوردا دەسەلاتێکی فراوانتر وەدەس بێنێ. ئارشاك سافرستیان لە کتێبەکەیدا (The kurds and kurdistan) چاپی لندن ساڵی ١٩٤٨ ئاماژەی بۆ باسێکی (ئا. ئا. ئاراکیان) کردوە بەناوی (کورد لە ئێران) دەربارەی تەقـەلاکانی شێخ عبیداللە بۆ یەککرتنی کورد وتوویەتی :

((بیری پێکهێنانی کۆنگرەیەکی عەشایری کـوردی لـە نـاو جـەماوەری کـوردا یەکێك لـە ئاواتـەکانی شـێخ عبیداللـە بـوو. لـە کۆبونـەوەی سـەرۆکی ئـەو عەشیرەتانەی شێخ عبیداللە کۆی کردبوونەوە، بۆ ی دەرکە وتبوو هەتا نـەتوانێ هەموو هێزەکانی کورد یەك بخـا هـەموو تەقـەلادانێکی تـری بـۆ پێوەنـدی کـردن بەوولاتانـەوە شـتێکی بـێ سـوودە بـۆ یـە لـەو کۆبونەوەیـەدا بـیری بـەرپاکردنی شۆڕشێك باسـکراو ژمارەیـەکی زۆر لـە سـەرۆك عەشـیرەتەکان چوونـە ریـزی شۆڕشـگێڕانەوە کـە ناوچـەکانی شمزینـان و موکریـان و سـوران و شـارەزور و بادینـان و وان و گـەلێك شـوێنی تـر بـون بـەهاوکاری)). عوسمانیـەکان زۆریـاش ئاگاداری جم و جۆڵ و چالاکیەکانی شێخ بون و لەوە ترسـابون شۆڕشـێکی تـری کورد بەرپا بکرێ و دەربارەی ئەو کۆنگرەیـەی شـێخ عبیداللـە بەپەرۆشـەوە بـۆ

پێکهینانی تێکۆشابوو، دوکتۆر عزیز شمزینی لە لاپەرە ٥٩ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٤٢دا دەقی ئەو وتارەی باسکردوە کە شێخ عبیداللە لە کۆبونەوەی کۆنگرەکە دا خوێندبویەوە کە وتوویەتی:

((٥٥٠ ساڵ لە مەوبەر ئیمراتوریتی عوسمانی دامەزرێنراو عوسمانیەکان بەناڕەوایی هاتنە سەرکارو پاش ٤٠٠-٥٠٠ ساڵ دوای دامەزراندنی عوسمانی دەولە ت لە رێبازی ئاینی ئیسلام لایداو رێگەی خوانەناسینی گرتەبەرو لەوساوە بێ دەسەلات و لاوازە و رۆژلە دوای ڕۆژ لە ڕووخان و هەرەسهێنان نزیك دەبێتەوە و ئێستە گەیشتۆتە رادەیەك کە س گومانی لەوەدا نیە ئەم ئیمپراتۆریەتە بەم زوانە دەڕووخێ.

رۆڵە ئازیزەکانم: باگوێ بۆ ئامۆژگاریەکانی باوویاپیرانمان شل بکە ین وچی تر سەربۆ ستەم و چەوسانەوەی تورکە خوانەناسەکان شۆڕنەکە ین و تەنها هەرکوردی ئاووڵاتی عوسمانی نا، بەڵکو دەبێ کوردی ئێرانیش لە م دوو دەولە تە رزگار بکە ین کە تەگەرە دەخەنە بەر پێشکەوتنمان.

باپیرانمان داواکاری ئەوەن هەموومان لە پێناوی ئاین و رزگاربوونی نیشتمانا تێبکوشین و بلیمەت و زانایان ووتویانە: کەڵك وەرگرتن لە باروئۆخی لە بار نیشانەی ژیری و زیرەکیە، ئیمرۆ فارسەکان بەشەڕی تورکمانەوە خەریکن (مەبەستی ئازربایجان بوە) وهەموو هێزەکانیان ناردوە بۆ شەڕی ئەوناوچانە، کە واتە ئیمرۆ هەلومەرجی دەسپێکردنی بزوتنەوەیەك دژی دەوڵەتی ئێرانی شتێکی لە بارو گونجاوە.

دەبێ ئەمەش بزانین فارسەکان ئەوپەڕەکە ی دەتوانن (١٠٠) هەزار شەڕکەر کۆبکە نەوە کە نیوەی زیاتری ئەوانە لە براکوردەکانی خۆمانن کە لەژێر چەپۆکی ئێراندان و ئەوکوردانەشی مەبەستەکانیان وەکو مەبەستەکانی ئێمەوایە.

لە بەرئەوەی بەشێکی بەپیتودەولە مەندی کوردستان لە ژێردەسەڵاتی ئێراندایە، بۆیە ئێمە لە سەرەتادا دژی دوژمنی بێهێز بزوتنەوەکەمان دەسپێدەکە ین و لە ئەدجاما دەتوانین براکانووڵاتە بەپیتودەولە مەندەکە یان رزگار بکە ین کە ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی سەرچاوەیەکی گرنگمان دەسگیر

بێتو دەتوانین بەم سەرچاوەیە دژی دوژمنەکانی ترمان(مەبەست تورك بوە) پشت ئەستور بین، بەڵام تەنها هەر بەکێوەکانی خۆمان پشت ئەستورین ناتوانین ئازوقەوخواردن بۆ ئەوشۆڕشە گەورەیە دابین بکە ین.

ئایا هەڵوێستو بۆچوونەکانی ئێوە لەم ڕوەوە چیە؟ ئایا ئامادەن ڕێبازی بەرەوپێشەوە چوون بگرنەبەر؟ ئەگەر هەرشتێکتان هەیە لەورووەوە تکایە باسی بفەرموون)).

دوکتۆر شمزینی لە باسەکەیدا وتوویەتی: هەموو بەشداربوانی کۆنگرەکە ئامادەیی خۆیان پیشاندا بۆ خەباتو گیان بەختکردن لە پێناوی کوردستانا (سەرچاوەی دوکتۆر شمزینی بۆ ئەم باسی کۆنگرەیەو وتارەکە ی شێخ عبیداللە بریتیە لە کتێبەکەی (کامسارلکان) بەناوی هێرشی شێخ عبیداللە ساڵی ١٨٨٠ چاپی سانبترسبرگ، لاپەڕە ٢٨-٢٩-ساڵی١٨٨٤.

دەربارەی ئەو کۆنگرەیە وەکو دوکتۆر جلیلی جلیل باسی کردوە لە کۆتایی مانگی ئەیلولی ١٨٨٠دا کۆنگرەکە لە ناوچەی بادینان بەسرا کە ئەوانەی کۆبونەوە بریتی بوون لە (٢١) خەلیفەو (٤٢-میرزا_کاتب) و (٦٨بەگ).

ئەوەی شایانی باسە، لە کۆبونەوەکە دا بڕیاردرا لەپێشدا شۆڕشەکە لە کوردستانی ڕۆژهەلآت (ئێران)ـەوە دەست پێبکا (وەکو شۆڕشەکەی بدرخان) و لە بەرئەوەی لەم کتێبەدا تەنها مەبەستمان باسی شۆڕشەکەی باکوری کوردستانەو لە کتێبەکەی سمکۆدا ـ چاپی ستۆکهۆلم ساڵی ١٩٩٦ بەدوورودرێژ باسی ئەو شۆڕشەی شێخ عبیداللە کراوە لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا، بۆیە لە دواییدا باسی ئەو شۆڕشەی باکور دەکەین بەسەرکردایەتی شێخ عبیداللە .

بێجگە لەو بڕیارەی کۆنگرە بۆ دەسپێکردنی شۆڕش لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا کێشەیەك لە نێوانی ئەندامانی کۆنگرەکە پەیدابوو بەهۆی ئەوتەقەلا بێ وچانەی تورکە کان دابوویان بۆئەوەی ئەو کۆنگرەیە بەرەو سوودی خۆیان بەکێش بکەن و بۆئەوەمەبەستە چەند ئەندامێکی کۆنگرەیان ڕازی کردبوو کە بەشێوەیەکی یەککرتوو بچن بەگژ ئەرمەنیەکانا، بەوجۆرە کۆنگرەکە بوو بە دوو بەشەوە هەروەکو (ئا. کارتسۆف) لە لاپەڕە ٦٨ی کتێبەکەیدا باسی کردوە.

تاقمی یەکە م بەسەرکردایەتی(شێخ فەهیم) لە لایەن تورکە کانەوە واخرابوە مێشکیانەوە کە بەپێی بەندی (٦١) ی پەیمانی برلین مەرجێکی تیادابوە کە دەبوایە خودموختاری بدرێت بەئەرمەنیەکان‌و تورکە کان وایان لەوتاقمە گەیاندبوو ئەو خود موختاریەی ئەرمەنیەکان لە سەرحسابی کورد دەبێ‌و کورد لەوە زیانێکی زۆری پێ‌دەگا.

بەڵام هەروەکو دوکتۆر عزیز شمزینی لە لاپەڕە ٥٨ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٤٢ باسیکردوە شێخ عبیداللە رێگەی لە سەرگرتنی تەقەلای ئەوتاقمە گرت کە بەسەرکردایەتی شێخ فەهیم بوو، وەتوانرا لە سەرئەوە رێک بکەون شۆڕش لە کوردستانی ئێرانا دەس پێ‌بکاو دوای سەرکەوتن لەو شۆڕشەدا ئەوسا لە باکوری کوردستانیشدا شۆڕش دژی عوسمانی بکرێ.

٢- هەوڵ‌وتەقەلای شێخ عبیداللە بۆ باشکردنی پەیوەندی لەگەڵ کریستیانەکاندا

لە باسی پێشوودا لەوە دواین چۆن شێخ عبیداللە هەوڵ‌وتەقەلاکانی عوسمانیەکانی پوچەڵ کرد کە دەیانویست کوردبکە ن بەگژ ئەرمەنیەکاناو شێخ عبیداللە لەوە گەیشتبوو باشکردنی پێوەندی لەگەڵ کریستیانەکانا، بەتایبەتی لەگەڵ ئەرمەنیەکان شتێکی پێویست بوە ولەوەش گەیشتبوو دەولە تە ئیمپریالیزمەکان، بەتایبەتی حکومەتی بریتانیا دژی بوونی هەموو جۆرە دەسەلاتێکی کوردبوەو هەمیشە هەوڵی ئەوەی دابوو ئەرمەنی‌و ئاسوریەکان لە کورد نزیک نەبنەوەو لەگەڵیانا ناڕێك بن‌و لەولاشەوە کاربەدەستانی عوسمانی بۆ لاواز کردنی کورد و ئەرمەنی بەهەموو جۆرێك هانی دەرەبەگە کوردەکانیان ئەدا دژی ئەرمەنیەکان بن‌و بەڵێنی ئەوەیان دەدانێ ئەگەر بەسەر ئەرمەنیەکانا سەربکە ون پارەتی‌یان ئەدەن و دەتوانن دەست بەسەر موڵك وزەوی‌وزارەکانی ئەرمەنیەکانا بگرن، بەڵام شێخ لە هەڵوێست و پیلانی هەردوولایان گەیشتبوو بەهەموو توانای خۆیەوە دەیویست تەقەلای عوسمانیەکان و دەوڵەتە ئیمپریالیزمەکان پووچەڵ بکاتەوەو لەو ڕووەوە دەرس‌و پەندی لە شۆڕشەکەی

بدرخانەوە وەرگرتبوو.لـەو ڕووەوە دوکتۆر جلیلی جلیـل کـە پسپۆڕو شـارەزای پێوەندی کوردو ئەرمەنیە بەهۆی ئـەو گۆڤـارو ڕۆژنامـە ئەرمەنیانـەی لـەو ڕۆژەدا باسی پێوەنـدی کـورد و ئەرمـەنی‌یان کـردوەو زۆریـەی ئـەو ڕۆژنامـە ئەرمەنیانـە هەوڵیان داوە دۆستایەتی نێوان کورد و ئەرمەنی بـەهێز بکـە ن ودەسـتی تورکـە کانیان خستوتە ڕوو لەو تەقەلایانەیان کە هەمیشە هەوڵی ئـەوەیان داوە کـورد و کریستیانەکان بەتایبەتی ئەرمەنیەکان ناڕێك بن و هەرجارە بەشێوەیەك لایەکیان هاندلوە دژی لایەکی تر.

دوکتۆر جلیلی لە لاپەڕە ٩٧ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ١٨ باسی ئەرمەنیەکانی کردوە لەوانەی کە ئەوانیش وەکو شێخ عبیداللە لە مەبەستو نیازی تورکـە کـان گەیشتبونو ئامازەی بۆ نامەیەکی (نوراتونکیان) کردوە کە بۆ (سـرفاندازیان)ی فۆلکلۆر ناسی بەناوبانگی ئەرمەنی ناردبوو، لەونامەیەدا داوای لێکردبوو دەسبکا بـە نوسـین ولێکۆڵینـەوە دەربـارەی کـورد و بـۆی ڕوونکردبـوەوە ئـەرکی هـەرە گرنگـی سەرشـانی ئەرمـەن ئەوەیـە بەشـێوەیەکی ڕاسـتویاش لـە کـورد بگـاو هـەوڵبدرێ بـۆ بـەهێزکردنی دۆسـتایەتی کـورد و ئەرمـەن. جلیلـی لەوباسـەیدا بایەخێکی زۆری داوە بەو هەوڵ و تەقەلایانەی (نوراتونکیان) کە بـۆ یەکـەم جـار هەوڵێکی وادراوە لە چوارچێوەیەکی فراوانداو بـە هەسـتێکی پێشـکەوتووخوازانە دۆسـتایەتی نێـوان کـوردو ئەرمـەن بـەهێز بکـرێ و ئـەو ڕقو قینـەی نێوانیـان نەهێڵرێ کەئەو کارە لەو ڕۆژانەدا شتێکی زۆر گرنگ بوە .

جلیلی بەرامبەر بەو تەقەلاو نیازە پاکانەی لـە هـەندێ ڕۆژنامـە ئەرمەنیـەکان بلاودەکرایەوە بەراوردی کردوە لەگەڵ ڕۆژنامـەکانی عوسمـانی و ئەوروپاییـەکان کـە چۆن دژی یـەکگرتنو سـەرکەوتنی کـورد بـوون کـە شـێخ عبیداللـە بـۆ ی تێدەکۆشـاو هـەوڵی ئـەدلو بەپێچەوانـەی ئەوڕۆژنامانـە ڕۆژنامـەی (ئەریڤلیسـات مـامول) لـە ژمـارە ٨٥ی سـاڵی ١٨٨٠دا وتـارێکی بلاوکردبـوەوە بەوپـەڕی دڵخۆشیەوە باسی بەهێزکردنی پێوەندیی نێوان کوردو ئەرمەنی کردوەو ڕەخنەی لە هەندێ ئەرمەنی گرتبوو کە هەڵوێستیان باش نەبوە بەرامبەر بەکورد.

جلیلی لە باسەکەیدا ڕەخنەیەکی توندوتیژی لەو ئەرمەنیە بۆرجوازیانە گرتوە کـە پڕوپاگـاندەی دوژمنـانی کـوردو ئەرمـەن کـاری تێکردبـون وستایشـی ئـەو

ئەرمەنیـە پێشـکەوتوو خوازانـەی کـردوە کـە کوردیـان شـان بەشـانی میللـە تـی ئەرمەنی، وەکو دوو میللە تی بەشخوراوو چەوسێنراو باسیانکردوە.

جلیلی باسی (کۆمەڵەی رۆژهەلات) ی ئەرمەنی کردوە کە لە ساڵی ١٨٦٠دا لە ئەسـتەمبوڵ دامـەزرابوو بەسـەرۆکایەتی دوو نووسـەری ئەرمـەنی (کـاریگین شنادجیان) و (م. مووماجیان) کە یەکێك لە ئامانجەکانی ئەو کۆمەلە بریتی بـوە لە بڵاوکردنەوەی خوێندەواری لە ناو کوردەکاناو چالاکیی ئـەو کۆمەڵـە کـارێکی وای کردبوو دۆستایەتی نێوان کوردو ئەرمەنی بەهێز بکات.

جلیلی لـە لاپـەڕە ١٠٠ی هـەمان کتێبـدا باسـی (نێرسیسـان) ی مێژوونووسـی سۆڤیێتی کردوە کە لە باسێکیا بـەناوی (خـەباتی ئازادیخوازانـەی گـەلی ئەرمـەنی دژی زۆرداریتـی تـورك لـە مـاوەی سـالانی ١٨٥٠-١٨٧٠دا) کـە ئـەم نوسـەرە لەویاسەیدا پشتی بە(مالخاسپان) ی زمـان ناسـی بـەناوبانگی ئەرمـەنی بەسـتوە کەوتوویەتی لە ساڵی ١٨٨٠دا چەند سەرۆکێکی بزوتنـەوەی نەتەوایـەتی دەچنـە ئەودیوە ققفاس و لەگەڵ سمکۆیەکدا (بیگومان ئەبێ ئەم سمکۆیە جیـاواز بـێ لـە سمکۆی شوکاك) کۆدەبنەوەو ئەویش بەڵێن ئەدا کورد و ئەرمەن دژی حکومـەتی عوسمانی یەك بخا.

بێگومـان لـە نـاو ئەرمەنیەکانیشـدا هـی واهـەبوە دژی کـورد بـوەو هـەروەکو جلیلی لە لاپەڕە ١٠٠ی کتێبەکەیدا باسی کردوە رۆژنامـەی (میگوئایاسـتان) دژی باسێکی نـاو رۆژنامـەی (مشـاك) دواوە و رۆژنامەکـە ی میگـو ئایاسـتان لـە ژمارەکـانی ٥٧ و ٦٠ ی مـانگی تشـرینی دوهـەمی ١٨٠دا داوای بـــەهێزکردنی دۆستایەتی کورد و ئەرمەنی کردوەو رەخنەی لە ئەرمەنیە بۆرجوازیانە گرتوە کە کوردیان بە ناحەز و دوژمنی ئەرمەنی دانـاوە و وتویـەتی نابـێ هەڵوێسـتی کـورد بـەهۆی باری نالـە بـاری ناوچەکـە وە جـەردەیی و ڕاوو ڕووت ئەکـە ن ئـەوە بـە هەڵوێسـتی هـەموو کـورد بزانـین و نابـێ رەفتـاری جووتیـارە سـادەکانی کـوردو دەرەبەگەکانی هەوەکو یەك سەیر بکرێ.

جلیلی لە لاپەڕە ١٠٣دا چوەتە سەر باسی ئاسـووریەکان کـە چـۆن ئـەوانیش دژی عوسمانی بون و مارشمعون بڕیارێکی دەرکردبوو هەرئاسـوریەك دەسـدرێژی بکردایەتـە سـەر کـورد بـە سـەختی سـزا ئـەدرا و لـەوڕوەوە باسـی (پۆلیتیشـن

کۆرسپۆندت) کردوە کە پەیامنێرەکەی لە رۆژی ٢٤ ٨ ١٨٨٠دا لە ئەرزرۆمەوە نامەیەکی بۆ ناردوەو وتویەتی: ((مارشمعون لە بەردەمی سەرکردەکانی بزوتنەوە چەکدارەکانیا رایگەیان کە پێویستە خەباتەکەتان تەنها ئاراستەی سەربازەکانی حکومەت بکرێت)).

جلیلی لە لاپەرە ١١٠ی کتێبەکەیدا باسی کتێبی (G.wilson) یکردوە بەناوی (Persian life) کردوە کە قسەیەکی شێخ عبیداللەی دوبارە کردوەتەوە کە وتوویەتی ئەگەر هاتو بوو بە دەسەلاتدار ئەوا کریستیانەکانیش هەوەکو موسلمانەکان مافی رەوای خۆیان دەبێ.

جلیلی باسی دوو تەقەلای سەرنەگرتووی شێخ عبیداللەی کردوە وەکو ژمارە ٨ی سالی ١٨٨١ی رۆژنامەی (پۆلتیشن کۆرسپۆندنت) دا باس کراوە، ساتێك شێخ عبیدالله هەولی دابوو لەگەل (ئەخیماندیت ـ ئوگانیس وارتابێت) لە باشقەلا کە سەرۆکی ئەرمەنیەکان بوەو لەگەل مارشمعونیشدا یەکتر ببینن بۆ دانانی ریبازێك بۆ خەباتی هەردولایان دژی عوسمانی بەلام هیچیان بەدەم بانگەوازەکەیەوە نەچوون لەگەل ئەوەشدا باوەری بە ئەرمەنیەکان کردوە وەك لە تورك و ئێران وەکو لە سەرەتای باسی شۆرشەکە دا باسی ئەوە دەکرێ جلیلی لە لاپەرە ١٠٩دا باسی هۆی ئەو رێنەکەوتنەی مارشمعون و شێخ عبیداللەی کردوە کە هۆی سەرەکی ئینگلیزەکان بوە کە بەهوی دبلۆماسیەکانیانەوە رێگەی ئەوەیان لە مارشمعون گرتبوو، بیانوەکە ی مارشمعونیش ئەوەبو گوایا سەرۆکی ئاینی کورد توانای ئەوەی نیە لە دەولە تە ئەوروپاییەکان باشتر بۆ سوودی کریستیانەکان کاریکات و جێگەی ئەوان بگرێتەوە دەربارەی ئەو بیانوەی مارشمعون جلیلی ئاماژەی بۆ نامەیەکی (کامساران)ی یاریدەدەری کونسولی روس لەوان کە لە رۆژی ٢٩ ٤ ١٨٨٠دا ناردبووی وتویەتی:

((مارشمعون لای وایە ئەگەر ببێت بە لایەنگری کوردەکان ئیتر بەوە خۆی لە دەولە تە کریستیانەکان دوور ئەخاتەوە، هەروەکو لە لاپەرە ٥٦ی ئا. ف. پ. بالێوزخانەی روس سالی ١٨٨٠دا تۆمارکراوە.

کامسـاران باسـی ئەوەشـی کـردوە سـاتێك لـە مـانگی مایسـی ١٨٨٠دا بەمارشمعون کەوتبوو، مارشمعون بۆی باسکردبوو شێخ عبیداللە زۆری هەوڵدابوو هاوکاری بکەن لەگەڵ یەکتردا بەلام ئەو داخوازییـەی بەباشـی نـەزانیبوو چونکـە لای وابـوو دەوڵەتـە ئەوروپیـەکان کێشـەی کریسـتیانەکان لەگـەڵ دەوڵـەتی عوسمانیدا چارەسەر دەکە ن.

هـەروەکو لاپـەڕەی یەکـەمی (کۆرسـپۆندنت) ی ژمـارە ٥ ی سـاڵی ١٨٨٠باسـیکردوە ئینگلیزەکـان داوایـان لـە حکومـەتی ئـێران و تـورك کردبـوو سنورەکانیان کونترۆڵ بکەن رێگە بـەهاتوچۆی کـورد نـەدرێ لەوسنورانەدا چالاکی بکەن بۆ ئەوەی ڕاپەڕینەکە ی کورد لە ناوبچێت.

جلیلی لە لاپەڕە ١١٠دا باسی گەشتی (کلایتون) ی کردوە (بێگومان ئینگلـیز بوە) بۆ ماوەی دومانگ بەناوچەکەدا گەڕاوە بۆ کۆکردنەوەی زانیاری دەربـارەی ڕادەی خۆئامادەکردنی شێخ عبیداللەو لـە (کۆچانیس) چـەند جارێك چـاوی بـە مـارشمعون دەکـەوێ و لـەوێوە چوەتـە لای شـێخ عبیداللـە لـە شمزینـان و پێشوازییەکی گەرمی لێکراوەو سید محمدی صدیقی ترجمانو عبدالقادری کـوڕی شێخ عبیداللە چـون بەپیریـەوە و لـە دوو دانیشـتندا کلایتـۆن باسـی هەڵوێسـتی حکومەتی بریتانیای کردوە و لە شێخی گـەیاندوە بریتانیـا هەمیشە دژی هـەموو جۆرە بەرەڵلایی و بێ یاساییەك دەوەستێ کە ببێتە مایەی هەڕەشـەو تـرس بـۆ ئیمـپراتۆرێتی عوسمـانی و بەئاشـکرا بـۆ ئـەوە هـاتوە بـۆ ناوچـەی هـەکاری تـا ڕاستەوخۆ شارەزایی بارودۆخی ناوچەکە ببێ.

جلیلی ئاماژەی بۆ (موروج)ی ژمارە ٣٠ لاپەڕە(٣٣-٣٤) ساڵی ١٩٦٠ کـردوە کە لەوەدا باسی وەرامەکە ی شێخ عبیداللە تۆمارکردوە کـە بـەکلایتۆنی ووتبـوو لـە ڕووی ئاسایشـەوە وڵاتەکـەی هیـچ کەموکووڕییـەکی تیـادا نیـەو ئـەو درۆو دەلەسانەی بەدرۆخستۆتەوە دەربارەی ناوچەی دەسەڵاتی ئەو بڵاوکرابوەوە.

جلیلی لەلاپەڕە ١١٣ دا ووتویەتی ئـەو گەشـتەی کلایتـۆن لـەو ڕۆژانـەدا بـوە شێخ خەریکی پێکهێنانی کۆنگـرەی سـەرۆك کوردەکـان بـوە و بێجگـە لـە شـێخ عبیداللـە کلایتـۆن گـەلێك سـەرۆك کـوردی لـە ناوچـەکانی شمزینـاندا بینیـوە و گفتوگۆی لە گەڵا کردبوون.

٣- دبلۆماسیەتی شێخ عبیدالله و پێوەندیکردنی بەدەوڵەتانەوە

شێخ عبیداللە وەکو لە زۆر هەڵوێستیا روون بوەتەوە زۆر دووربینانە بۆ کێشەی کورد و مافی میللەتی کورد چوەو هەوڵێکی زۆری داوە لە گەڵ دەوڵەتانا، بەتایبەتی روسیاو بریتانیا پێوەندیی خۆی بەهێز بکا بەئومێدی ئەوەی ئەو دەوڵەتانە لە میللەتی کورد بگەن و بەچاوێکی دوژمنانەوە سەیری نەکەن و باوەڕ بەو راپۆرت و کتێبانە نەکەن کە گەڕیدەو میسنێرەکان بەهۆی کارتێکردنی کاربەدەستانی حکومەتە داگیرکەرانی کوردستانەوە پێیان گەیشتبوو بڕواناکەن ویەهەڵوێستی خۆیان بچنەوە، بەڵام تەقەلای ئەو دوو دەوڵەتە دەسەڵاتدارەی ئەو رۆژانە بێ سوودبوەو دووڕوویی ئەو دوو دەوڵەتە لە سیاسەتیانا بەرامبەر بەکورد پیشەیەکی هەمیشەییان بوەو هەردولایان سوور بون لە سەر ئەوەی نابێ بزوتنەوەی کورد ببێتە هۆی پەیدابونی هیچ جۆرە کێشەیەك لە ناوئێران و وڵاتی عوسمانیدا بۆ ئەوەی نەوەکو لایەکیان کورد بکەن بەلایەنگری خۆیان و دژی بەرژەوەندی لاکەی تر بەکاری بێنن. بەداخەوە کورد خۆشی، بەتایبەتی سەرکردەکانی ئەوەیان لە بارانەبوە نەخشەیەکی رێك و پێك بکێشن بۆ شۆڕشەکانیان و هەرکە چاویان بەوەکە وتوە ژمارەیەك چەکداریان لە دەور کۆبۆتەوە ئیتر حسابێکی زۆر کورت بینانەیان کردوە و کورد هەمیشە ئێجگار کوڵ بوە لە دەسنیشانکردنی دۆست و دوژمنی خۆیداو بە هەڕەمەیی چوە بۆ رووداوەکان و ساویلکانە بەقسەی لووس هەڵخەلە تاوەو لە خشتە براوە دەربارەی هەڵسەنگاندنی سیاسەتی بریتانیا و سوپا بەرامبەر بەکورد، شێخ عبیداللە لای وابوە شوینی ستراتیجی خاکی کوردستان شتێك نەبوە رووسەکانی دراوسێی کورد فەرامۆش بکەن، بۆیە وای بیرکردبوەوە ئەگەر شەر لە نێوانی کوردو عوسمانیدا روویدا ئەوا رووسەکان لە پێناوی سودی خۆیانا لایەنی کورد دەگرن بەپێچەوانەی سیاسەتی ئینگلیزەکان کە لە زەمانی بدرخانەوە روون بوەوە دژی کورد دەوەستن و لە هەڵبژاردنی دوستدا لە نێوان روس و ئینگلیزدا شێخ وتوویەتی پیاو بۆ دۆستایەتی خۆی شێر هەڵبژێرێت نەك رێوی (شێخ لەوەدا روسی بەشێر داناوەو ئینگلیز بەرێوی، بەڵام لە راستیدا هەردوکیان بەرامبەر کورد هەر رێوی بوون). شێخ عبیداللە بەپێی ئەو بۆ چوونە خۆی،

هەروەکو دوکتۆر جلیلی جلیل باسیکردوە، دووجار بەپەلە (یوسف ئاغا) ی باوەر پیکراوی خۆی ناردبوەلای قونسوڵی روس لە (وان) و بارەهاش پێوەندی بە (ئویترمیلر) ی قونسوڵی روس کردبوو لە (ئەرزروم) و ئاگاداری کردبوون لە خەباتەکەیدا دژی تورك پشت ئەستوورە بەوان بەلأم ئەو تەقەلایەی هیچ سوودێکی نەبووە.

لەو رووەوە (پرۆفیسۆر خالفین) لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ۱۰۲دا باسی دبلۆماسیو سیخوڕەکانی روسیای کردوەلە ئێران و لە باکوری کوردستان کە چۆن ئاگاداری هەڵسوکە وتی شێخ بون وشارەزای باری ئابوری و سیاسی وکۆمەلأیەتی ناوچەکە بون وسیاسەتیان بەرامبەر بەکورد بریتیبوە لە ستراتیجیەتو بەرژەوەندیەکانی خۆیانو خالفین لەوکتێبەیدا پوختەی هەندێ لەو راپۆرتانەی خستۆتە بەر چاو کە بریتین لە:

١ـ پێویستە هەموو داخوازیەکانی کورد پشت گوێبخرێ.

٢ـ پشتی حکومەتەکانی مرکزی بگیرێت بۆ دابین کردنی ئاسایشیان (مەبەستی ئێران و عوسمانیبوە).

٣ـ پشتگیری کریستیانەکان بکرێت چونکە لە کوردەکان پێشکە وتووترو زیرەکترن و زۆر زوو فێری شت دەبن و لە کوردیش دمولە مەندترن.

نوسەری کورد و عەجەم سەرچاوە ۷۰ لە باسی هەڵوێستی روسەکانا وتویەتی: لە دوای سەپاندنی پەیمانی (گولستان) لە ساڵی ۱۸۱۳دا وپەیمانی (تورکمانچا) لە ساڵی ۱۸۲۸داو بەدوای ئەوانەیش پەیمانی (سان ستیڤانۆ) لە ساڵی ۱۸۷۷دلو پەیمانی برلین لە ساڵی ۱۸۷۸دا رووسەکان سوودیان لە کوردەکان دەسگیر بوبو، هەرلە کۆنەوە هەندێ تیپی پیادەو سوارەیان لە کوردەکان پێك هێنا بوو، ئەو هێزەی روسەکان لە ساڵی ۱۸۲۹دا لە موسلمانەکان دروستیان کردبوو یەکێك لەو هێزانە لە کورد پێك هاتبوو، لە شەری قرم دا لە ساڵانی ١٨٥٤–١٨٥٦ لە نێوان روس و تورکدا، روسەکان دووتیپیان لە کوردەکان پێك هێنابوو یەکێکیان لە کوردەکانی ئێران و ئەوی تریان لە کوردەکانی (یریڤان) بون و لە شەڕی ساڵی ۱۸۷۷دا روسەکان لە (۳۰۰) کورد تیپێکیان دروستکردبوو.

(مینۆرسکی له لاپەڕەکانی ٨٢–٨٣ ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٩٣ بەدوورودرێژ باسی ئەو تیپە کوردانەی کردوە وتویەتی هەموویان کرێگرتە بون چونکە روسەکان بەدوای کرێگرتەدا دەگەڕان نەك دۆست). بێگومان هەروەکو لە ڕووداوەکانا ڕوون بۆتەوە سیاسەتی ئینگلیز بەرامبەر بە کورد زۆرتر ئاشکرا بوە وەك لە هی روس، چونکە بەهیچ جۆرێك و لە هیچ کاتێکدا لایەنی کوردی نەگرتوە و رەنگە هی وامەبێ بپرسێت: ئایا شێخ عبیداللە ئەگەر هەولی بدایە تۆ بڵێی نەیتوانیایە ئینگلیزەکان بکا بە دوژمنی خۆی و کورد؟؟ . لەوەرامدا، ئەگەر بەوردی لە سیاسەتی ئینگلیزەکان بکۆڵینەوە دەرئەکەوێ ئینگلیز لە سیاسەتیانا زۆر ووشکن و لەمێژە بەرامبەر بەکورد سیاسەتەکە یان قالبێکی تایبەتی وەرگرتوە و بەلام لام وایە دوو مەرجی سەرەکی هەیە کاریکاتە سەر سیاسەتی ئینگلیز:

یەکەم: بریتیە لەوەی ئینگلیزەکان بەپێی سیاسەتی دوەلیەقالب گرتوەکان دەجوولێنەوە و هەرکاتێك گورانکاریەك بەسەر ئەودا هات ئەوسا دوورنیە ئەوانیش لە سنووری چوارچێوەی بەرژەوەندیی خۆیانا سیاسەتیان بەرامبەر بەکورد بگۆڕن ئەوسا ئەوانیش نایانەوێ واز لە دەسپێشکەریکردنی خۆیان بێنن و بەپێی ئەوە سیاسەتیان ئەبەن بەڕێوە.

دوەم: بریتیە لە هەلوێستو ڕۆلی کورد خۆی و لە رادەی پێشکەوتنی و پێگەیشتنی جلیلی پاکی یاخی بوو لە هەموو نەریتو رەوشتی کۆنی عەشایری و ناوچەگەری کە بەداخەوە وەکو تائێستەش ئەوکازە کۆنەی لە بەری خۆی دانەمالیوەو هەروەکو چۆن کوردی کۆچەری لەسەر کوێخایەتی و ئاغایەتی و شوێنی لەوەڕگای مەڕومالات و ئاژەلەکانیان لە گەل یەکتردا ناڕێك بون، لە زەمانی بدرخانوشێخ عبیداللە وە هەتا ئیمرۆش هەرهەمان بەزم دووبارە بوەتەوە و هیچ کوردێك بەسەرکردایەتی و لێ هاتوویی کوردێکی تر قایل نەبوەو نابێ و ئامادەیە لە پێناوی ئەو کەللەڕەقیەو بۆ چوونەی خۆیا نەك هەرسەرو مالی خۆی بەلکو سەرو مالی هەموو کورد و نیشتمانیش پێ شێل بکاو بیخاتە مەترسیەوە ! !

له راستیدا وەنەبێ شێخ عبیدالله تەقەلای ئەوەشی نەدابێ لە ئینگلیزەکان نزیك بێتەوە ئەگەر چێ سوور زانیبووی تەقەلاکە ی بێ سوود دەبێ.

لەورووە جلیلی جلیل لە لاپەرە ١٧٤ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ١٨ باسی نامەیەکی شێخ عبیدالله ی کردوە کە ناردبووی بۆ (دوکتۆر کوهران) ، دوکتۆر جمال نەبەز لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ٣١ بە:

(Dr. joseph kochran) ناوی بردوە (ئیگلتن لە سەرچاوە ١٧دا بەهەمان جۆر ناوی بردوە).

جلیلی وتوویەتی شێخ عبیداللە ئەو نامەیەی لە ٥ ی تشرینی یەکەمدا ناردوە کە لەو نامەیەدا وتوویەتی:

((مەلا سمایلم نارد بۆ ئەوەی بەنەهێنی وەك پێم وتوە دۆخی ئێرەتان بۆ روون بکاتەوە، تکائەکەم دۆخی کوردستان و سەفەری کورەکەم بۆ (سند) بەراستی بەحکومەتی بریتانیا بگەیەنن و روونی بکەنەوە. گەلی کورد کە لە (٥٠٠) هەزار بنەماڵە پێك هاتوە میللەتێکی تایبەتیە، ئاینەکە یان لە ئاینی ئەوان جیاوازە (مەبەستی ئەوەبوە کورد سونی و ئێران شیعەن))، خاوەنی نەریت و رەوشت و خووی تایبەتی خۆیانن، لە ناو میللە تانا بەنەوەیەکی توورەو کە للە رەقو دروێ رەوشت ناوئەبرێن. بەو جۆرە لە کوردستان ئەدوێن، ئەگەر یەکێك لە ناویانا کردەوەیەکی نارەواو ناشرینی لێ بوەشێتەوە ناوی هەزارەها پیاوچاکانی لە گەڵدا لەکەدار ئەکرێت، ئەم هەموو سیفەتە خراپانە لە لایەن کاریەدەستانی عوسمانی و ئێرانەوە بەخۆرایی بۆ کورد دروستکراون و بەزۆر پێوەی ئەلکێنن. کوردستان لە نێوان ئەو دەولە تەدا بەش کراوە، ئەو دەولە تە ئەوەندەیان لە بارانیە چاكوخراپ لێك جیابکەنەوە، ئەگەر یەك کەس خراپەیەك بکا ئەوە هەزاران کە سانی بێ تاوان بەهۆی ئەوەوە توشی ئازارو دەردەسەری ئەبن، بەم جۆرە پیاو خراپەکان دەمێننەوە و چاکەکانیش تیا ئەچن. بێگومان ناوی علی ئاغای شکاکتان بیستوە، ئەوەی ناوی بەکردەوەی خراپ و نارەوا دەرکردوە و ئەوەی وەك چۆن ئەزیەتی خاوەن تەریقەکانی بێگانە ئەدا بەوجۆرەش دەسدرێژی ئەکردە سەر موسڵمانەکانیش‌و هەردو دەوڵەتەکەش ئاگایان لە کردەوە خراپەکانی بوو، جانەگەر دەسەڵاتی ئێران قایمتر بێت‌و

زەبرو زەنگیش پەیدابکا ئەوا خەڵك و خوا کە هەرگیز وەك جاران دوورلە شارستانیەتو بەدواکە وتوویی دڕندەیی ئەمێننەوە، تاوانەکە ی خێڵی هەکاریش لە ناو دەوڵە تی عوسمانیدا دیارو ئاشکرایە، حکومەتی عوسمانیش وەك حکومەتی ئێران، یان خۆی لە پێشخستنی ئەم میللە تە گێل ئەکا یابەچاوێکی نزمەوە سەیری ئەکات، هەمیشە بەسووکیەوە سەیری کوردستان ئەکرێ، یەکێتی نیە، سەرۆك وبەڕێوەبەرەکانی کوردستان گەیشتونەتە بڕیارێك و هەموویان لەوەدایەك دەگرنەوە ئیتر لە تواناادا نەماوە لە ژێر سایەی ئەو دوو دەوڵەتەدا بژین و ئەبێ شتێك بکەن دەوڵەتە ئەوروپاییەکان ناچار بکا لە بارودۆخی کورد وردبینەوە و لێی تێبگەن کە ئێمەش میللەتێکی دابەشکراوین، ئەمانەوێ بەڕێوەبردنی کاروباری ناوخۆی وڵاتەکە مان بەدەس خۆمانەوەبێ، خۆمان سزای ئەوانە بدەین لە ڕێی ڕاست لائەدەن، ئەو مافانەمان هەبێ میللەتانی تر هەیانە، خۆئەگەر هاتو کردەوەیەکی ناڕەوا ڕوویدا ئەوا بەڵێن بێ زیانی بۆ هیچ میللەتێکی تر نەبێ، نیاز لە چوونی کوڕەکەم بۆ (سنە) لێکۆڵینەوەی دۆخی کوردستانە و ئەبێ لاقەی نەکرێ و ئەگەر دەسدرێژی کرایە سەری ئەوا هەموو کوردستان ڕاست دەبێتەوە چونکە میللەت لە توانایا نەماوە لەوەزیاتر زۆرداریو خراپەی بێووچانی ئەو دوو دەوڵەتە هەلگرێ)).

دەربارەی (شاری سنە) کە لە نامەکە ی شێخدا باس کراوە نووسەری کتێبی کوردو عەجەم لای وایە مەبەستی شێخ شاری سابلاغ بوەنەك شاری سنە، بەلام دووریش نیە مەبەست شاری سنە بووبێ چونکە شێخ وتوویەتی بۆ لێکۆڵینەوەی دۆخی کوردستان چوە بۆ سنە (کە بە ئوستانداری سنە دەوترێ کوردستان و بەر لە شێخ عبیداللە میری ئەردەلان لە سنە پێوندی بەکۆنگرەکە ی زەمانی بدرخانەوە هەبوە کە پەیمانی پیرۆزیان مۆر کردبوو).

دەربارەی ئەو دوکتۆر (کوهران)ـەی جلیلی باسی کردوەو ڕاستیەکەی کۆچران بوە، ئیگاتن لە کتێبەکەیدا زۆربەقەدو بالایا هەلداوەو هێرشی توندوتیژی بردوەتە سەر شێخ عبیداللە و بەپیاوکوژو ڕاوو ڕووتکە ر ناوی بردوەو وتوویەتی شێخ چاکەی دوکتۆر کۆچرانی بیرچوبوەوە کە وەختی خۆی چارەسەری کردبوو لە نەخۆشیەکەی (ذات الرئە).

دوکتۆر جمال نەبەز لـە لاپـەڕە ٩٠ی کتێبەکـەیدا سـەرچاوە ٣١دا بەرپـەرچی ئەو بۆ چوونەی (ئیگلتن) ی داوەتەوەو ئەو درۆو دەلـە سانەی ئەوی بەشتێکی بێ شەرمانە داناوەو بۆ یە درۆخستنەوەی ئیگلتن، دوکتۆر جمال نەبەز ئامـاژەی بۆ کتێبەکەی (مینورسکی) کردوە کە لەوەدا هەڵوێستی شێخ عبیداللـەی دانـاوە بەناپاکترین هەڵوێستی مێژوویی.

بۆ ڕوونکردنەوەی هەڵوێستی دوکتۆر کۆچـران، لـە لاپـەڕە ١٣٥ی کتێبەکـەی سمکودا چاپی ستۆکهۆڵم ساڵی ١٩٩٦ بەدوورو درێـژ باسیم کـردوە کـە هەرچـەند کۆچـران دوکتـۆری نەخۆشـی بـوە و یارمـەتی خـەڵکی دابـوو لـە ڕووی تەندروستیەوە، بـەڵام لـە ڕاستیدا نوێنـەری ئینگلـیز و ئەمریکاییـەکان بـوەو بەخۆرایی شـێخ عبیداللـە ئـەو نامەیـەی ئاڕاسـتەی ئـەو نـەکردوە و لـە ڕووی سیاسیەوە خزمەتی میللە تی کوردی نەکردوە بەڵکو بەپێچەوانەوە ساتێك شـێخ عبیدالله شۆڕشەکەی لە ئێراندا دەست پێکردبوو ئابلوقـەی هـێزی ئێرانیـەکانی دابوو، ئەو هێزەی ئێران حاڵی شـڕبوەو چاوەڕوانی ئـەوەبوە یارمـەتیی بگاتـێو لەو هەڵویستەدا کۆچران خۆی واپیشان دابوو دەیویست کارێکی وابکا هێزەکـەی ئـێران بەچـەند مـەرجێك ئامادەیـە خـۆی بدابەدەستەوە کـە سـاتێك شـێخ لـە سەرشاخی (سەنیر) بوەو ئەو تەقەلادانەی کۆچران کە کەوتبوە نێوانیانەوە تەنها بۆ ئـەوەبوە هێرشـی شـێخ عبیداللـە بـۆ سـەر ئێرانیـەکان دوابخـا هـەتا هـێزی یارمەتیدەری دەگاتێ ولە ڕاستیشدا تەقەلاکـە ی کۆچـران سـەری گـرت و هـێزی ئێران یارمەتی پێگەیشتوو شێخ عبیداللە دەرفەتێکی باشی لە کیس خۆی دا.

چوارەم: دەسپێکرنی شۆڕشەکەی شێخ عبیداللەو ئە نجامەکەی

وەکـو لـە باسـی کۆبونـەوەی سـەرۆك عەشـیرەتەکانا بەسـەرۆکایەتی شـێخ عبیداللـە کـە دوکتـۆر عزیـز شمزینـی ووتبـووی کوبونەوەکـە لـە مـانگی تـەموزی ١٨٨٠دا بوە و جلیلی ووتبوی لە مانگی أیلولی ١٨٨٠دا بوەو، لـەو کۆبونەوەیـەدا بڕیاردرا لەپێشـدا شۆڕشـەکەیان لـە ڕۆژهـەلاتی کوردسـتانا (کوردسـتانی ئـێران) دەس پـێ بکـەن و لـە کتێبەکـە ی سمکـۆدا باسـی ئەوشۆڕشـەم لە لاپـەڕەکانی

١١١-١٤٦كردوه بۆیه لێرەدا پێویست ناکا ئەوەی کوردستانی ئێران دووبارەی بکەمەوە کە ئەنجامی ئەو شۆڕشە بەوە گەیشتبوو شێخ عبیداللە شکاو هەروەکو شۆڕشەکەی بدرخان ئەویش ناچارکرا بگەڕێتەوە بۆ باکوری کوردستان و گەڕانەوەی پاشماوەی هێزەکەی شێخ عبیداللە بۆ ناو وڵاتی عوسمانی بوو بەهۆی کێشەیەکی دوور درێژ لە نێوان دەولەتی عوسمانی و قاجاریداو حکومەتی ئێران داوایان لە حکومەتی عوسمانی کردبوو شێخ عبیداللە یان بداتە دەس بۆ ئەوەی سزای بدەن و لەوەدا روسیاو بریتانیا لایەنگری ئێران بون و بەجووتە بەتوندی داوایان لە کاربەدەستانی عوسمانی کردبوو سزای شێخ عبیداللە بدات.

دەربارەی شۆڕشەکەی شێخ عبیداللە لە باکوری کوردستانا دوای گەڕانەوەی بەشکاوی لە شۆڕشەکەی ئێرانا گەلێك سەرچاوە باسیانکردوە کە بەلای منەوە دوکتۆر جلیلی جلیل لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ١٨ لە هەموان دوورودرێژترو تیروتەسەلتر و بەپێی بەلگەنامەکانی رۆژانە لێی دواوە، بۆ یە هەولئەدەم کورتەیەکی ئەو باسەی دوکتۆر جلیلی باس بکەم.

جلیلی لە لاپەڕە ١٤٠ی سەرچاوە ١٨دا وتوویەتی:

((دوای ئەوەی شێخ عبیداللە گەڕایەوە بۆ باکوری کوردستان، حکومەتی ئێران داوای لە ئەستەمبوڵ کرد شێخ عبیداللە بەگیراوی بنێرێت بۆ ئێران و لەوەدا حکومەتەکانی بریتانیاو نەمسا پیشتگیری ئەوداخوازیەی ئێرانیان کرد (لەورۆژانەدا حکومەتی ئێران چەند ئەفسەرێکی نەمساوی بەکرێ گرتبوو بۆ ناوسوپاکەی خۆی). حکومەتی ئێران بۆ ئەو مەبەستە (عقید مرزاخان) ی یاوەری شاو (فۆن لێتنیور) ی نەمساوی نارد بۆ (وان) و داوای لە کاربەدەستانی عوسمانی کرا شێخ عبیداللەیان بداتە دەست، بەلام داخوازیەکەیان سەری نەگرت و گەڕانەوەو لە تارانەوە یاداشتێکی حکومەتی ئێران نێررا بۆ عوسمانی و لەوەدا حکومەتی تورکیان بەوە تاوانبار کرد کە ئەو هانی شێخ عبیداللە ی دابوو ئەوشەڕە لە ئێران بکاو حکومەتی عوسمانیش ئێرانیەکانی بەوە تاوانبار کرد حکومەتی ئێران رێگەیان دابوو بەکوردەکانی ئێران لەناو وڵاتی عوسمانیدا لە بغداد و موصلّ و وان تالانی بکەن (هەروەکو لە لاپەڕە ١١٤ی کتێبەکەی سمکودا

باسکراوه، ئیبراهیم صفائی وتوویەتی مـرزا سـعیدخان وەزیـری دەرەوەی ئـێران بوه).

جلیلی له کتێبەکەیدا ئەڵێ: هەر کە شێخ لە ئێرانەوه گەیشتەوه ناوچەکـه ی خـۆی دەسبەجێ نامـەی نـارد بـۆ سـەرۆکەکانی کـوردو داوای لێ کـردن خۆیـان ئامادەبکەن بۆ شۆڕشێکی تازه له پێناوی کوردا. هەرچـەند شێخ پشـتی بـەوه نەبەستبوو بەروسەکان ئەگەر شۆڕشیکی تـازه‌ه کـرد بـەلام چارناچار لـه سـاڵی ۱۸۸۱دا (خەلیفه محمدسعید) ی باوەرپێکراوی خۆی نارده لای (کامسـاراکان) و داوای لێکردبوو ئەو کوردانـەی لـه کـاتی خۆیـدا بـەناچاری لـه ئێرانـەوه پـەنایان بردبوه بەر خاکی روسیا ڕێگەیان پـێ بـدەن بگەڕێنـەوه بـۆ ناوچـەی هـەکاری و کامسـاکاران بەپەلـه ئـەو داخوازیـەی گـەیان بـه(نیلـدۆف) ی بـاڵیۆزی روس لـه ئەستەمبوڵ و بۆی نووسیبو کە خلیفه محمد سعید ڕای گەیاندبوو شێخ عبیداللـه ئامادەنیه بچێته ئەستەمبوڵ چونکه کەم و زۆر باوەڕی به کاربەدەسـتانی ئـەوێ نیه و تەنها مەرجێك که بەپێی ئاماده دەبێ بچێته ئەستەمبوڵا ئەوەیـه دڵنیابـێ لەوەی روسیا پشتگیری دەکا (کە سەرچاوەی جلیلی بۆ ئەمه بریتیه له "ئا. ف. پ. ر، ف. باڵیۆزخانەی روس ساڵی ۱۸۸۱ لاپەڕه ۳۱) شێخ عبیداللـه نامەیـەکی ناردبوو بۆ (شێخ خەلیفەی ئەلاشکیری) کە لەونامەیەدا وتبوی:

((بـەردی بناغـەی ڕاپەڕینەکـه ی بریتیبـوو لـه هیـوای هاوکـاریکردنی کـورد لەگەڵیا، بەلام له ئـەنجامی تاقیکردنـەوەدا بـۆ ی دەرکـه وت دوژمنایـەتی چـەند سـەرۆکێکی کـورد بەرامبـەر بەئەرمەنیـه ئاشـتیخوازەکان زیـانێکی گـەورەی بـه بزوتنەوەکه ی گەیان، لەبەر ئەوه یەکێتی نێوان کوردو ئەرمەن له کۆڕی خەباتی ئازادیخوازیدا شتێکی پێویسته. من باوەڕم بەئەرمەن زیاتر هەیه وەك لـه ئـێران و تورك (له گەڵ ئەوەشدا ئەرمەنیەکان نەچوویون بەدەم بانگەوازەی شـێخەوه بـۆ هاوکاریکردن له گەڵ یەکتریدا وەکو له باسی تەقەلادانی شێخ عبیدالله دا دەرکه وت کـه چـۆن تەقـەلاکانی بـۆ باشـکردنی پێوەنـدی لەگـەڵ ئەرمەنیـەکانا بـێ هوودەبوه)، من وام لاباشه له گەڵ ئەرمەنیەکانا بین نەك له که ل تـورك و ئـێران چونکـه ئـێران حـەز بـەچارەمان ناکـاو تورکیـش هەمیشـه دەیانـەوێ بمانکـەن بەداردەستی خۆیان.

شێخ داوا له شێخ خەلیفەی ئەلاشکێری دەکا بەرۆکی ئەرمەنیەکان بەرداو نەکا بەزمانی لووسی تورکەکان بخەڵە تێ دژی ئەرمەنیەکان. لە نامەکەیدا لە سەری ئەرواو ئەڵێ:

((برام، تکات لێدەکەم واز لە ئەرمەنیەکان بێنەو بەرق و کینەوە ڕەفتاریان لەگەڵا مەکە و حەقت بەسەریانەوە نەبێ و لێیان گەڕێ با بە ئارەزووی خۆیان لە گەڵ تورکدا پێوەندییان هەبێ و گوێ لە کەس مەگرە باوەڕ بەکەس مەکە چونکە بۆ م دەرکە وتوە ئێمە کە بەدەست تورکە وەین وەکو بووکە شوشەیەك واین و هیچیتر)).

خەلیفەی ئەلاشیکری لەوەرامەکەیدا تاعەتو ملکە چیی خۆی پیشانی شێخ داوە بەلام بەکردەوە ملی نەداوەو رازی نەبوە بەدەنگیەوە بچێت (لە سەرچاوەی جلیلی بۆ ئەمە بریتیە لە لاپەڕە ٢٢٩–٢٣٠ ی کتیبەکە ی ئەفریاتۆف).

جلیلی لە لاپەڕە ١٤٧دا لە باسی شۆڕشەکە ی شێخ عبیداللەدا وتویەتی کە دەستی کرد بە شۆڕش نەك تەنها هەر کورد بەڵکو عەرەب و گەلێك لە ئاسوریەکانیش چوون بەدەنگیەوە و لە تشرینی دوهەمی١٨٨١دا نزیکی پێنج هەزار چەکداری عەرەب لە ویلایەتی بغدادو موصڵەوە گەیشتنە بارەگای شێخ و ئامادەیی خۆیان پیشاندا کە شێخ خۆشی پێنج هەزار چەکدار لە ژێر فرماندەیدابوو.

جلیلی ئاماژەی بۆ (ئا. ف. پ. ر. باڵیۆزخانەی روس، لاەپەرە ١٣ساڵی ١٨٨١کردوە کە لەوەدا باسی ئەوە کراوە شێخ بۆ ئەوەی چەك و ئازووقە بۆ شۆڕشەکە ی دابین بکا بەنهێنی پیوەندی کردوە بەهەندێ لە مووچەخۆرەکانی تورك و نوینەری خۆی ناردبوو بۆ لای قائمقامی (شاتاخ) بۆ ئەوەی چەکی بۆ بکرن و شێخ بایەخێکی زۆری دابوو بەمەشق پێکردنی چەکدارەکانی خۆی و بۆ ئەو مەبەستە (٣٦) ئەفسەری خانەنشینی هێنایە لای خۆی و هەریەکە ی مانگی دوولیرەی بۆ بریبوونەوە.

شێخ بۆ ئەوەی ئاسووریەکان بەلای خۆیا راکێشێت چەند جارێك نامەی ناردبوو بۆ مارشمعون و لە سەرەتای ساڵی ١٨٨١دا شێخ (مطران ئیسکو) ی

ئاسوری که له نزیك شمزینان دەژیا ناردی بۆ لای مارشمعون که لـه (کوچـانیس) بوو.

دەربارەی ئەوە رۆژنامەی (مشاك) ی ئەرمەنی ژمارە ٤٦ سالّی ١٨٨١ باسـی ئـەوەی کـردوە مـــارشمعون لــە گــەلّ (١٥) کـــە س لـــە (مــــەلیك)ەکـــانی (بەسەرکردەکانی هێزی ئاسوری وتراوە مــەلیك)، بـەلّێنیاندا بەشێخ ئەگـەر ئـەو جارێکی تر دژی ئێران راست بێتەوە ئەوان پشتگیری لیٚ دەکە ن.

(له پەراوێزی لاپەرِه ٢٤٥ی کتێبەکە ی جلیلیدا وتراوە دەنگو باسێك هەبوە مەلیکه کانی مـارشمعون گوێیـان نـەدابوە خواسـتی مـارشمعون بـۆ لایـەنگرێتی شێخ دژی ئێران، بێجگه لەوە وادیارە ئەگەر لایەنگریش له لایەن ئاسـوریەکانەوە بوبێ بۆ شێخ تەنها دژی ئێران بوە نەك تورکیا، چونکه بارەها باسی ئەوە کراوە ئینگلیزەکان دژی هاوکاریکردنی ئاسوریەکان بوون له گەلّ کوردا دژی تورکیا).

جلیلی له لاپەرِه ١٤٩دا باسی نامەیەکی(نصرالدیـن) شـای کـردوە بـەتلگراف ناردبووی بۆ روسـەکان بـۆ ئـەوەی بکـە ونـە بـەینی ئـەوان و تورکـە کانـەوە بـۆ ناوبژیکردنو روسیا له سەرئەوە داوای له تورکیا کردبوو رێگـە نـەدا راپـەرِینێکی تـری کـورد سـەر هەلّبداتـەوە وحکومـەتی بریتانیـا دەم و دەس پشــتگیریی داخوازیەکه ی رووسی کرد.

حکومـەتی تـورك بەرامبـەر بـەوبارو دۆخـە، بـۆ ئـەوەی زەبـرو زەنگـی خـۆی پیشـانی کـورد بـدا، بەهەرِەشـەکردنەوە داوای لـە شـێخ کـرد لـە گـەلّ نوێنـــەری سولّتانا کۆبێتـەوە بـۆ گفت و گۆکـردنو لـە هـەمان کـاتدا هێزێکیشـی نـارد بـۆ ناوچەی هەکاری.

شێخ بەرامبــەر بـەو داخوازیـەی حکومـەت داوای پێکـهینانی لیژنەیـەکی کـرد بەمەرجێ دەولّەته ئەوروپاییەکانیشی تیادا بەشدار بێ بـۆ ئـەوەی بەشێوەیەکی گشتی له بارودۆخی ناوچەکه بکۆلّێتەوەو تا ئەولیژنەیه لەکاری خـۆی دەبێتـەوە حکومەت واز له ناردنی هێز بێنێت بۆ ناوچەکه .

بەلاّم لـه کۆتـاییدا شـێخ ناچـارکرا بچێتـەلای سـولّتان و حکومـەت بەوپـەرِی رێزەوە پیشوازی لیٚ کردو بەتالیۆنێکی سوارەو دوو بطاریـە تۆپـی بـۆ پاراسـتنی شـێخ نـارد هـەوەکو لـه کتێبـی (Wilson Persian) دا باسـکراوە حکومـەت

کاربەدەستە گەورەکانیشی راسپارد کە گەیشتە ئەستەمبوڵ بچنە لای و پێشوازی لێبکەن و لە ئەستەمبوڵ طوپی پێشوازی کردنیان بۆ تەقاند، بەڵام زۆری پێ نەچوو شێخ بۆی دەرکەوت میوان نەبوو بەڵکو دەسبەسەر بوە.

کە شێخ گەیشتە ئەستەمبوڵ لە مانگی تشرینی دوەمی ١٨٨١دا نامەیەکی ناردبوو بۆ وەزیری دەرەوەی تورکیا بۆ ئەوەی داوا لە حکومەتی ئێران بکا ئەو زیانانەی لە ساڵی ١٨٨٠دا لە کوردە کوژراوەکان کەوتبوو بدرێ بەخێزانەکانیان.

بەرامبەر بەو داخوازیەی شێخ ، (فەخریبەگ)ی باڵیۆزی عوسمانی لە تاران رۆژی ٢٤ ١١ ١٨٨١ بەناوی حکومەتەوە داخوازیەکەی شێخی گەیاند بەوەزارتی دەرەوەی ئێران ونارەزایی شێخیشی گەیاند بوو بەحکومەتی ئێران بەرامبەر رووداوەکانی سەرسنور.

حکومەتی ئێران لەوەرامەکەیدا بەرپەرچی داخوازیەکە ی شێخی دایەوەو بەحکومەتی تورکیای راگەیاندبوو پێداگرتن لە سەر ئەو داخوازیەی شێخ دەبێتە مایەی لاوازکردنی پێوەندی هەردوو حکومەتەکە. شێخ لە ژێرەوە بەنەهێنی پێوەندی لەگەڵ شێخ عبدالقادری کوریا نەپچڕاندبوو، خۆی بۆ ئەوە ئامادەکردبوو خۆی لە ئەستەمبوڵ دەربازبکا، بۆ ئەو مەبەستە جەژنی رەمەزانی کردبوو بەبیانوو وەلە خەڵکی گەیاندبوو بەدرێژایی مانگی رەمەزان خەریکی نوێژکردن دەبێ و کەس لەوماوەیەدا سەری لێ نەدا.

هەروەکو لە ئەرشیفی ژمارە (١٩٨١-٩) ی ساڵی ١٨٨٢-١٨٨٣ تۆمار کراوە، شێخ بەبەرگی بازرگانیەوە تبدیلی قیافەت ئەکاو بە پەساپۆرتێکی دروستکراو سواری پاپۆرێکی شرکەی (پاك) ی فرنسی دەبێو خۆی دەگەیەنێتە (پۆتی) و لەوێوە دەچێتە کوردستانو هەر کە هەواڵی گەیشتنی بڵاودەبێتەوە کوردستان جوڵەی تێدەکەوێو گەلێك عەشیرەت چەکدارەکانی خۆیان کۆکردەوە بۆ ئەوەی بەوپەڕی رێزەوە پێشوازی لە شێخ بکەنو شێخ عبدالقادری کوڕی بەهێزێکی چەند هەزارکە سیەوە چوو بەپیر باوکیەوە هەروەکو رۆژنامەی (مشاك) ی ئەرمەنی باسیکردوە، لە ژمارەی ١٦٣یدا.

لە ژمارە ١٨٩ای ساڵی ١٨٨٢ی هەمان رۆژنامەدا باسی ئەوەی کردوە لە رێگایدا شێخ لە سەر داخوازیی (ئەرخیماندریت نورگانیس کاجووتی)لائەداتە کە

نیسەی (قدیس فارفولومیا) ی ئەرمەنی لە هەرێمی (وان) و لەو کەنیسەیەدا سوپاسی پێشوازیکردنەکە ی کردبوو ووتبوی:

((لای ئێمە لە کۆنەوە ئەرمەنیەکان وەکو مرۆڤێکی چاکە خواز و پاك و بەناموس ناسراونو ئاشکراشە باووباپیرانمان لە کۆنەوە برایانەو دۆستانە پێکەوە ژیاونو ئێمەش دەمانەوێ ئەم ڕاستیە لە یادنەکە ینو ئەرمەنیەکان لەوە دڵنیا دەکە م لە لایەن میللە تەکە مەوە زیانیان پی ناگا)).

لە ژمارە ۲۲۹ی ئەورۆژنامەیەدا باسی ئەوەی کردوە شێخ رووی دەمی کردۆتە ئەوکوردانەی لەوێدا لە گەڵیا بونو پێیوتبون: هەرکەسێکیان لەوقسەیەی ئەولایدلو کردەوەیەکی ناهەموار بەرامبەر ئەرمەنیەکان بکا مانای ئەوەیە ئەو کردەوە خراپە بەرامبەر شێخ خۆی دەکرێ. جلیلی لە لاپەڕە ۱۵۲ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ۱۸ وتوویەتی عوسمانیەکان هەنگاو بەهەنگاو شوێن شێخ دەکەوتن و بەترسەوە دەیان روانیە دۆستایەتی کوردو ئەرمەنی و ئاسوری و بۆ تێکدانیان دەستیانکرد بەنانەوەی ئاژاوەو، وورۆژاندنی خەڵکو لە ساڵی ۱۸۸۲دا ساتێك بازاڕی بدلیس سووتا گەلێك دوکانی ئەرمەنی تیابوو دەم و دەست کاربەدەستانی تورك کوردیان بەوە تاوانبار کردو بڵاویان کردەوە ئەوسووتاندنە بەماندانی شێخ بوە.

دوای ئەوە شێخ لە کە نیسەی (فارفولومیا) وە، لە رێگەی (باشقەلا) وە بەرەو بارەگاکە ی خۆی کە وتە ڕێ و هەرچەند سەرداری حکومەت لە باشقەلا هەوڵیدا ڕێگە لە ڕۆیشتنی شێخ بگرێ، هێزێکی ناردە سەر ڕێگەی بەلام لەوهێزە درلو شکاو پاشەکشەی کردو شێخ لەرێگایا تا ئەهات هێزەکە ی زۆر پەرەی دەسەندو بەهێزتر دەبوو.

ساتێك شێخ گەیشتە ناوچەی هەکاری کاربەدەستانی ئێران ماواریان لێ هەستاو شای ئێران سنووری خۆی لە گەڵ تورکیا قایمکرد دیوارە نیوە ڕووخاوەکانی شوورەی (ورمیە)یان لە ماوەیەکی کەمدا چاك کردەوەو تورکەکانیش هێزێکی گەورەیان بەرەو (وان؟) ناردو لە ئەرزروم و ئەرزنجانیشەوە چوار بتالیۆنو چواردە تۆپیان نارد بۆ (وان) ولەوێشەوە (۱٥)بتالیون بەسەرکردایەتی (موسیپاشای کوندوخوین) بەرەو هەکاری

کەوتەڕێ و هێزەکانی تورك لە ڕێگایانا بەوپەڕی دڵڕەقیەوە لە گەڵ کوردەکانی سەر ڕیگایانا ڕەفتاریان دەکرد.

جلیلی لە لاپەڕە ١٥٤ی کتێبەکەیدا باسی پەیامنێری (میریی) لە ژمارە ٢٣٩ی ساڵی ١٨٨٢دا کردوە کە هەڵوێستی ئەوڕۆژانەی لە ناوچەکە دا بەم جۆرە باسیکردوە:

((دانیشتوانی ئەم بەشەی عوسمانی پێوەندییان لەگەڵ سەربازەکانی تورکدا دۆستانە بوو، چونکە دەبوایە ئەو سەربازانەی حکومەت لە لایەن ئەو دانیشتوانەوە تێرسك بکرانایەو کەلوپەلیان بدرێتێو بوبون بەبارێکی قورس بەسەریانەوە. شێخ هێزێکی ئەوتۆی بەدەستەوە نەبوو تاڕوو بەڕووی هێزەکانی عوسمانی بوەستێ، بۆ یە ناچاربوو پەنابەرێتە بەر سیاسەتی چاوشارکێکردنو دەیزانی زستان بەڕێوەیەو مایەی شەڕکردن نامێنێ، بەتەمای ئەوەبوو شایی کوڕەکەی بکاتە پەردەیەكو نیازو مەبەستی خۆی لە پەنای ئەوەدا بشارێتەوە. بەکورتی دەیویست سوود لە کات وەربگرێ بۆ ئەوەی لەوماوەیەدا سەرۆکە کوردەکان ئامادە بکا بۆ ڕاپەڕینێکی نوێ و نیازیشی وابوو دەست بەسەر قەڵاکانی ناوچەکانی دراوسێدا بێنێتو چاکیان بکات و قەڵای تازەی تریش دروست بکات و کە حکومەت بەمەی زانی کۆلۆنێل (یوسف بەگ) ی ناردە لای شێخ بەرەسمی داوای لێکرد واز لە شەڕکردن بێنێت بەڵام یوسف بەگ لەو هەوڵدانەیدا سەرنەکە وت.

لە ناوەڕاستی مانگی ئابدا (کمال بەگ) سێهەم سکرتێری سوڵتان چوە (وان) بۆ ئەوەی داوا لە شێخ بکا لە یەکێك لە شارە پیرۆزەکانی عەرەب نیشتەجێ ببێتو بەرامبەر بەوە دەولە تی عوسمانی هەموو خەرجیەکی دەخاتە ئەستۆی حکومەتو سوڵتان هەموو مانگێك (١٥٠) لیرە بۆ خۆی دەبڕێتەوە، بەڵام شێخ گوێی نەدایەو خۆی لە قەڵای (ئورامان) قایمکرد بۆ بەرگریکردن هەروەکو لە لاپەڕە ٧٢ی (ئا. ف. پ. ئەرشیفی سەرەکی ڕوسیا(١٩٨١-٩)ساڵی ١٨٨٢-١٨٨٣ باسیکردوە، عوسمانیەکان بەپەلە هێزی خۆیان گەیاندە قەڵاکەی شێخ و ئابلۆقەیان دا.

له ئەنجامی ئەو ئابلۆقەدانەی بۆ ئەوەی خوێـن نـەڕژێ شێخ بڕیـاریدا بچێتـە موصلّو لـەوێ بژی. کاربەدەسـتانی عوسمـانی ڕازیبـون بـەڵام شـێخ هـەندێ بڕوبیـانووی دۆزیـەوە بـۆ ئـەوەی خـۆی درەنـگ بخـات لـە چوونـی بـۆ موصـلّ و بەرامبەر بەوە (موسی پاشا) بڕیـاریدا بچێت بـەگژ شێخ دلو بۆ مـاوەی ١٨ ڕۆژ قەلاکەی تۆپ بارانکردو شێخ بەدیل گیراو لە گەڵ چوار بتالیۆنی عوسمانیدا نێررا بۆ موصلّ. تورکە کان لەوە ترسابون شێخ عبدالقادری کوڕی، بـاوکی ڕزگـار بکـا لـە بەرئـەوە لـە کۆتـایی مـانگی تشـرینی یەکــە مـدا دوو بتـالیۆنی پیـادە لــە (گاوان)ەوە بەسەرکردایەتی(مصطفی پاشا) خرایـەڕێ بـۆ ئـەوەی ڕێگـەی نێـوان (ئورامان) و (نهری) بگرێو دوو بتالیۆنیش نێررا بۆ (نەهری).

شێخ محمد صدیقی کورەگەورەی شێخ بارمتـە بـوو لـە ئەسـتەمبوڵ لای حکومـەت لـە بەرئـەوەی عبدالقـادر بوبـوو بـەجێگری بـاوکی. دەربـارەی شـێخ عبدالقادر، لە لاپەڕە ٧٢ی باسێکی (نلدوف)دا وتوویەتی: عبدالقـادر هـەروەکو باوکی مایەی ڕێزلێگرتنەو سەرکردایەتی هێزەکانی کورد ئـەکاو نیـازی وایـە دان بەدەسەلاتی حکومەتی عوسمانیدا نەنێت. جلیلـی لـە لاپـەڕە ١٥٦ی کتێبەکـەیدا ئەڵێ: ئەم هەڵوێستەی حکومەتی عوسمانی بەدڵی حکومەتی ئێران نەبوو چونکە هێزو دەسەلاتی شێخ لە موصلّ هیچی لێ کە م نەبوبوەوەو عەشایرەکانی کـوردو عەرەبی ویلایەتی موصلّ هەمیشـە ئامـادەبون هـەر ئـەوەندەی شێخ ئەموستی بەرزیکاتەوە ئیتر هەموو دەس بدەنە چەك.

محسـن خـانی بـاڵیۆزی ئـێران لـە ئەسـتەمبوڵ سرەوتی لێ برابوو، هەمیشـە ئەوەی دووپات دەکردەوە و دەیوت: ئەگەر شێخ هەلێکی بۆ هەڵکە وێ ئـەتوانێ دەس بەڕاپەڕینێکی تر بکاتـەوە، لـە بەرئـەوە بـەناوی شـای ئێرانـەوە داوای لـە ئەستەمبوڵ کـرد شـێخ ڕەوانـەی شـوێنێکی تـر بکرێ کـە دووریـیّ لـە سـنوری ئێرانـەوە بـەلام سـولتانی عوسمـانی محسـن خـانی دڵنیـا کـرد کـە لــە مـەو دوا دەتوانرێ شێخ رەوانەی شوێنێکی تر بکریت و بۆ یە کوڕەکە ی بەبارمتە دانراوە تا بە بێخوێن ڕشتن ئەو مەبەستە سەر بگرێ.

وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران گومانی هـەبوە لـە سـوودی بوونـی محمد صدیـق چونکـە ئـێران واباشـتربوو شـێخ عبدالقــادر بەبارمتــە دابنرایــە چونکــە

عبدالقادریش له بیروباوەڕیا هەروەکو باوکی وابووحکومەتی ئێران بەخۆڕایی ئەو مەترسیەی لێ نەنیشتبوو، چەنکە زۆری پێنەچوو لە مانگی تشرینی دوهەمدا شێخ عبدالقادر بەهێزێکی بچوکی کوردەوە لە نزیك گوندی (شیتان) کە نزیکی ٧٠-٧٥ میل دووره له رواندزەوه پەلاماری ئەو هێزەی عوسمانیدا کە ئەرکی گەیاندنی شێخ عبیداللەی پێ سپێررابو بۆ موصلو توانی باوکی رزگار بکات.

کمال پاشای سەرکردەی ئەو هیزەی تورك بەگورجی داوای یارمەتی لەوالی موصل و بغداد کردو ئەوچوار بتالیۆنەش لە دوای رەوانەکردنی شێخ لە موصل بەسەرۆکایەتی حسێن بەگ مابوونەوە هەموویان بەرەو (شیتان) رەوانەکران و لە نزیك ناوچە شاخاویەکه ی (کوردبوغازی) هێزێکی کورد لەگەل ئەو هێزەی حسێن بەگ رووبەڕووی یەکتر بوونەوەو هێزەکەی کورد شکاو هێزی حسێن بەگ و کمال بەگ پێکەوە لە دوای شەڕێکی شەش سەعاتی شێخ عبدالقادریان ناچار کرد خۆی بدابەدەستەوەو بەوجۆرە کوڕو باوك پێکەوە ڕەوانەی موصل کران و دوای ماوەیەك شێخ نێررا بۆ (مەکە) ئەم بۆچوونەی جلیلی لە ئەنسکلۆپیدیای ئیسلام: 1995 Biografya lugatti-68 cuz داباس کراوە.

جلیلی لە لاپەرە ١٥٨ی سەرچاوە ١٨دا ئەڵێ: نەك تەنها هەردەولەتی عوسمانی، بەڵکو روسیاو بریتانیاو دەولە تانی تریش چاوەڕوانی ئەوەنەبوون و بڕوایان بەوە نەدەکرد ڕاپەڕینەکەی شێخ عبیدالله بەوجۆرە بەهەرچواز لادا پەل بهاوێژێو بەوشێوەیە بلاوبێتەوە (لام وایە دوکتۆر جلیلی ئەبوایە ئەوەشی بوتایە کە هیچیان باوەڕیان بەوە نەبوو کە وا بەو جۆرەو بەئاسانی ئەو شۆڕشەی کە بەوپەڕی بێحسابیەوە دەستی پێکرابوو وابەودەستو بردیە لە ناوبچێت! !).

هەڵسەنگاندنی شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله

بەرلەوەی شۆڕشەکەی شێخ عبیداللە هەڵسەنگێنرێت، پرسیارێك دێتە پێشەوە کە بریتیە لەوەی ئایا شێخ عبیداللە دەرسی لە شۆڕشە سەرنەکەوتوەکانی بەرلە خۆی وەرنەگرتبوو وەبۆی دەرنەکەوتبوو تەنها بەرپاکردنی شۆڕش بەبێ لێکدانەوەی ئەنجامەکانی و ئەو پێویستیانەو ئەو مەرجانەی کە بۆ دەسپێکردنی شۆڕشێك پێویست بوون خراوەتە بەرچاو، ئایا

شێخ عبیداللە بـەوهێزی عەشـایریەی کـە بەشـێوەیەکی عاطیفـە لـە دەوری گردبووبونەوە بەهیوای ئـەوە بوو بتوانـێ بەرگـەی ئـەو هـێزو سوپا زۆرو مەشـق پێکراوەی دەوڵە تی عوسمانی بگرێ کە هەندێ پسپۆڕو شارەزایان و ئەفسەرانی بێگانەشی بۆ بەکرێ گیرابوو) ئایا شێخ عبیداللە حسابی بۆ هەڵوێستی روسـیا و بریتانیا و ئێران نەکردبوو کە هیچیان بەهیچ جۆرێك رۆژێك لە رۆژان دۆستی میللە تەکە ی نەبون و نەیان ویستبوو بزوتنەوەی کورد سەربگرێ؟؟

ئایا شێخ عبیداللە دوای ئەو هەموو تەقەلایانـەی دابووی بۆ پێوەندیکـردن و دۆستایەتیو هاوکاریکردن لەگەڵ کریستیانەکانا کە بەئاشکرا بۆی دەرکـەوتبوو هەرلە زەمانی بدرخان پاشاوە چ ئەرمەنی و چ ئاسووری لە ژێر فشـاری روسـیا و بریتانیادا بـوون و ئـەودوو دەوڵەتـە هەریەکـەیان بەشـێوەیەك بارەها بەوانـەیان ووتبوو نابێ بەشداری بکەن لە هاوکاریکردن لە هیچ شۆڕشێکی کورددا، ئایا دوای ئەو هەموو ئاشکرابوونەش هێشتا شێخ بەتەمای شۆڕشێکی سـەرکەوتوو بـوە؟).

بۆ وەرامی پرسیارانە، لام وایـە شـێخ عبیداللـە خـۆی و هاوکارەکـانی ئەگـەرچی جەوروستەم و زۆرکاریو باجوسەرانە سەندنی کاربەدەسـتانی عوسمـانی زەیفـی سـەندبوو زەمینـەی بـۆ ئـەوە خۆشـکردبوو کـە بێزاربوونی خـەڵك لـە دەوڵـەتی عوسمانی یارمەتیدەرێکی تارادەیەك بـاش بـوە بـۆ ئـەوەی شێخ بکاتـە ئـەو بـۆ چوونەی کە ئەو میللەتەرەشو رووتو چەوسـێنراوەی تابـەمافی خـۆی نـەگا واز ناهێنێ و کۆڵ نادات.

لـەورووەوە جلیلی جلیـل لـە لاپـەرە ٦٢ ی سـەرچاوە ١٨دا ئامـاژەی بـۆ رۆژنامـەی (مشـاك) ی ژمـارە ١٩٠ی سـاڵی ١٨٨٠ کـردوە کـە وتویـەتی: هـۆی سەرەکی بۆ دەسپێکرنی ئەو راپەڕینە ئەوەبوە کورد دەس بدلتە چەك بۆ ئەوەی خۆی رزگـار بکـا لەویرسـیتیو دواکـە وتنـەی بـەهۆی داگـیر کـە رانـەوە تووشـی بوبوو....

لە گەڵ ئەوەشدا بەکورتی دەتوانین باسی هەندێ لە وکـە م و کووڕیانـە بکـە ین کە بوبونە هۆی سەرنەکەوتنی ئەو شۆڕشە:

١ــ نەبوونی نەخشەیەکی ریکوپیك بۆ چۆنیەتی دەسپێکرنی شـۆڕشو نـەوبێ حسابیەی لە دەسپیکردنی شۆڕشەکە لە پێشـدا لـە ئـێران بـەهیوای کوردستـانی

ڕۆژهەڵاتی ڕزگارکراو بکرێت بەبنکەیەکی بەهێز بۆ ڕزگارکردنی باکوری کوردستان شتێکی زۆر کورت بینانەو بێ حساب بوە و لە زیان گەیاندن بەولاوە هیچ سوودێکی نەبوە بۆ کورد و ئەو هێزە پەراگەندەو شکاوەی شێخ کە لە ئێرانەوە گەڕاوەتەوە بۆ باکوری کوردستانو زۆری پێ نەچوە کردویتی بەبناغەی دەسپێکردنی شۆڕشێکی تر دژی حکومەتی عوسمانی کارێکی زۆر کورت بینانە بوەو هەر لە سەرەتاوە دیاریوە ئەو هێزە کە مەی زۆربەی لە دروێشو مریدەکانی شێخ پێك هاتبوو بەهیچ جۆرێك بەرگەی حکومەتی عوسمانی نەدەگرت و لە راستیشدا لە چەند شوێنێکی کەمدا نەبێ ئەو هێزەی شێخ بەرگەی سوپاکەی نەگرتوە و شێخ خۆی و شێخ عبدالقادری کوڕیشی هەردوکیان ناچاربوون خۆیان داوە بەدەستەوە.

٢ـ نەبوونی ڕێکخراوێکی سیاسی، یا دەزگایەکی بەڕێوەبەر بۆ ڕێکخستنی کاروباری ناو وڵات و بەڕێوەبردنی ئیشی ڕۆژانەو سەرپەرشتیکردنی باری ئابوری و چۆنیەتی دابینکردنی چەکو ئازوقەو خواردەمەنی شتێکی ئاشکرای سەرەکی بوە کە شۆڕشەکە لە ڕاپەڕینێکی هەڕەمەیی بیحساب بەولاوە شتێکی ئەوتۆ نەبوە کە شێخ و تاقمەکە ی دڵی پێ خۆش بکە ن و هیوای ئەوەیان هەبووبێ بەسەرکە وتن...

ئەگەر ئەو ڕاپەڕینەیان تەنها بۆ ئەوە کردبێ حکومەتی عوسمانی ناچار بکەن واز لە فشارو جەورو ستەم بێنێت بەرامبەر بەکورد، وابزانم ڕێگەی گفتوگۆکردن هەبوە بۆ ئەوەی شێخ بتوانێت سوود لە کات وەربگرێت و لەوماوەیەدا زۆرتر خۆی ڕێکخاو خۆی ئامادەبکا بۆ شۆڕشێك کە بەرامبەر هێزیکی حکومەت بشێ.

٣ـ نەبوونی یەکێتی لە ناو ئەو سەرۆك عەشیرەتانەی کە شێخ عبیداللە لای وابوە هەموویان بەڕاستو بەنیازی پاکە وە دڵسۆزی لایەنگرێتی خۆیانیان بۆ دەربڕیبوو، شێخ عبیداللە سوودی لەو ڕێکەوتنەی زەمانی بدرخان پاشا وەرگرتبوو کە بەناوی (پەیمانی پیرۆز)ەوە هەموو سەرۆك عەشیرەتەکان مۆریان کردبوو لە ڕاستیدا ئەو پیرۆزیەی کە هەندێ لەوسەرۆك عەشیرەتانە بۆی چووبون کە لە دوای سەرکە وتن هەریەکە یان لە ناوچەکە ی خۆیدا دەبێ بەدەسەڵاتدارو هەرلە سەرەتاوە بین برکێی ئەوانە بۆ دەسەڵاتدارێتیە لە ناو خۆیانا شتێکی

روون و ئاشكرابوه و كۆنگرەكە ی شێخ عبیداللـەش هـەر شتێك بوۆ لـەوجۆرەو بزوتنەوەكـە ی بریتـی بوه لـە بزوتنەوەیـەكی ناوچـەیی و نەخشـەیەكی ئـەوه نەكێشـرابوو هـەموو ناوچـەكانی بـلكورئامادەبكوێ لـە یـەك كاتدا دەس بكـەن بەشۆرش. لـەو رووەوه جلیلی لـە لاپـەرە ١٦ی سـەرچاوە ١٨دا ئامـاژەی بـۆ راپۆرتێكی پەیامنێری رۆژنامەی (ئەتكۆلوسك) كرىوە ژمـارە ٤٤سالی ١٨٨٠ كـە وتویەتی:

((ئەگەر كوردەكان لە ناوخۆیانا یەكێتییان هەبوایە، لە ناوبردنی شۆرشەكەی شێخ عبیدالله زۆر ئەكە وت لە سەرئێران)).

٤ـ شـێخ عبیداللـە هیـچ تەقەلایـەكی لـە گـەل دەولـە تـانی ئـەوروپادا وەكـو روسیاو بریتانیـا سـەری نـەگرتبوو هـەندێ لـە دبلۆماسیەكانیان بەئاشـكرا لـە شێخیان گەیاندبوو كە حكومەتەكە یان دژی هەموو جۆرە راپـەرینێكی ئـەوه كـە ببێتە هۆی زیان گەیاندن بەدەولەتی عوسمانی.

دەربـارەی شۆرشـەكەی شـێخ لـە كوردسـتانی ئـێراندا، هـەر لـە زەمـانی بدرخانەوه و لە شۆرشەكە ی ئەوەوه ئاشكرابوو كە بریتانیا و روسیا سوور بوون لە سەر ئەوەی كە ئەبێ سنوری ئێران بپارێزرێ و ولاتەكە یەك گرتوویی و هیچیان بەوه قایل نەبوون كە بەشێك لە خاكی ئێران كـە كوردسـتانی رۆژهـەلات بـوه لـە ئێران جیاببێتەوه.

٥ـ سـەرنەكە وتنـی شـێخ عبیداللـە لـە دەسـگیر بوونـی دوژمنایـەتی و هاوكاریكردن لـە گـەل كریستیانەكانداو هـەروەكو لـە كێشـەی ناوكۆنگرەكـەی شێخ عبیدالله دا ئاشكرابوو، یەكێكی وەكو (شێخ فـەهیم) بـەهاندانی حكومـەتی تورك سپێررابوو كە بەر لەوەی شۆرش دژی حكومەتی ئێران و عوسمانی بكرێت، دەبویست لە ئەرمەنیەكان بدرێ و بێگومان چ ئەرمەنیو چ ئاسووری لـە دەمـاری هەندێكی تری وەكو شێخ فەهیم گەیشتبوون كە ئەگەر كورد ببێت بەدەسـەلاتدار دوور نیە هەلوێستی كورد بەرامبەریان لە هەلوێست و رەفتاری عوسمانی خراپـتر بێت و ئەم راسـتیە لـە لایـەن دەولەتـە بێگانـەكان و میسـنێرەكانەوه بەتایبـەتی ئینگلیزەكان بەتەواوەتی لە مێشـكی كریسیانەكان چەسپاوبوەو ئەوتاكـە تاكـە ئەرمەنیو ئاسوریانەی بەرواللەت دوستایەتی خۆیان بۆ شـێخ دەربرییـوو لـە چـاو زۆریەی بێزاریوەكانا شتێك نەبوه حسابیان بۆ بكرێت.

شۆڕشی شەشەم:

ڕاپەڕین و شۆڕشەکانی باکوری کوردستان لە دوای شۆڕشەکەی شێخ عبیداللە هەتا شەڕی یەکەمی جیهان

لە دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشەکە ی شێخ عبیداللە کاربەدەستانی عوسمانی لە جاران خراپتر دەستیانکرد بەتواندنی زەبرو زەنگو ڕووتاندنەوەو برسیکردنی دانیشتوانی کورد و لە هەندێ ناوچەدا دانیشتوانیان ناچار دەکرد دەس بدەنە چەك و ڕوویەرووی ئەو کاربەدەستانە ببنەوە.

لە دوای شۆڕشەکەی شێخ عبیداللە هەتا دەسپێکردنی شەڕی جیهان لە زۆر بەشی باکوری کوردستاندا ڕاپەڕینو شۆڕشی پەرەوازەو لێك جیاواز دەستی پێکردوە کە بەبزوتنەوەکە ی ئەمین عالی بدرخانو مدحت بدرخان دەستی پێکردوەو بەشۆڕشی ملاسلیم و شێخ شهاب الدینو هاوکارەکانیان کۆتایی هاتوە کە ئەمەی دواییان ڕاپەڕین و بزوتنەوەیەکی درێژ خایەن بوەو هەوڵئەدەین کورتەیەکی ئەو جموجوڵو بزوتنەوەو ڕاپەڕینانە پێشکەش بکەین و لە کۆتایی ئەم باسەدا ئەو کە مو کوڕیانەی لەو شۆڕشە بڵاویاڵوو پچڕپچڕنەدا هەبوە کورتەیەکی باس دەکە ین.

یەکەم – بزوتنەوەو ڕاپەڕینی ئەمین عالی بدرخانو مدحت بدرخان

ئەمین عالی بدرخان کە لە زنجیرەباسی بنەماڵەی بدرخانیەکان وتراوە لە نێوان ساڵانی١٨٥١–١٩٢٤دا ژیاوە، باوکی سریابدرخانو جلادتو کامران بوەو جگە لەو ڕاپەڕینەی لێرەدا باسی دەکە ین، لە دواییدا لە شوێنی خۆیا باسی چالاکی دەکە ین لە ڕێکخراوو کۆمەڵە کوردیەکانی باکوردداو مدحت بدرخانیش خاوەنی ڕۆژنامەی کوردستان بوە وەکو باسی ئەویش لە باسی گۆڤارو ڕۆژنامەکانا دەکرێ.

ئەمین زەکی لە لاپەڕە ٢٤٠ی بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا سەرچاوە ١٨دا دەربارەی ڕاپەڕینەکە ی ئەمین عالی بدرخان و مدحت بدرخان وتوویەتی:

((لە کاتێکدا هەردوکیان دەچوون بۆ ئەستەمبوڵ، لە ڕێگای چوونیان لە (طرابزون) لایانداو ئەوەیان بەهەلو دەرفەت زانی و لەوێوە دەستیانکردوە

بەنامە ناردن بۆ چەند سەرۆکێکی کوردو لە گەڵ ئەوانا بڕیاریاندا هێزێکی چەکداری کورد لە (جویزیك) کە نزیك بە (طرابزون)ــە لەگەڵ هەردوکیانا کۆببنەوە و بەنەهێنی چاویان بەیەك کەوت، بەڵام حکومەتی تورك زۆر باش ئاگاداری جموجوڵی ئەو دو ئەمیرە کوردەبوو، بۆ یە حکومەت هێزێکی گەورەی ناردە سەر ڕێگەیان بۆ ئەوەی نەگەنە کوردستان و هێزەکەی تورك ئابڵوقەی کوردەکانیان داو لە دوای شەڕێکی خوێناوی هێزیکی کورد خۆی پێ نەگیراو شکاو ئەمین عالی و مدحت بدرخان پەنایان بردەبەر چیاکانی (ئەرغنی) و (معدن) و هێزێکی تورك دوایان کە وتن و هەردوکیان ناچاربوون خۆیان دابەستەوە. دەربارەی ئەو باسەی ئەمین زەکی، بلەچ شێرکوە (جلادت بدرخانی کوڕی ئەمین عالی بدرخان) بەشێوەیەکی تر باسیکردوە کە کورتیەکەی بریتیە لەوەی کە وتویەتی:

((ئەو دوومیرە لە ئەستەمبوڵەوە (دوورنیە لەوێ دەسبەسەر بووبن) بەنەهێنی چوونە طرابزون لەوێ چاویان بە (مصطفی نەورەس ئەفەندی شاملی) کەوت و لەڕێگەی ئەوەوە پێوەندیان بەکوردستانەوە کردو لەگەڵیانا ڕێك کەوتن لە (جویزیك) کەوتۆتە نێوان ڕێگەی ئەرزڕۆم و طرابزون چاویان بەیەکتر بکەوێ، بەڵام ئەو کە سەی نامەکانی ئەبرد ئەو نەهێنیەی گەیان بەتورکە کان و حکومەت لە ئەرزڕۆم و ئەرزنجانەوە هێزێکی گەورەیان نارد و ڕوویەڕووی یەکتر بونەوەو کوردەکان شکان و لە چیاکانی (ئەرغنی) خۆیان شاردەوەو پاش ماوەیەك بەناچاری خۆیان دابەدەستەوە، کە سەرچاوەی جلادت بۆ ئەم باسە بریتیە لە دائرە المعارف الاسلامیە ــ بەزمانی فرنسی کە لەلایەن (میتۆرسکی)یەوە تۆمارکراوە و (A.veriondvu) لە کتێبەکەیدا باسی ئەوەی دائرەی معارفی کردوە.

دوهەم ــ راپەرینی ئیبراهیم پاشای میللی

ئەمین زەکی لەلاپەڕە ٢٥٥ی سەرچاوە ٣٢دا وتویەتی ئیبراهیم پاشای میللی کوڕی (محمود بەگ تیماوی) بوە (محمد علی عوینی وەرگێڕی کتێبەکەی ئەمین زەکی لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا وتوویەتی ووشەی تیماوی لەووشەی تمۆ وەرگیراوە کە کوردەکان بەتەیموری تورکیان وتوە تمۆ).

دوای ئەوەی ئیبراهیم پاشا بوو بەسەرۆکی عەشیرەتی (میللی)، ئیتر دەستیکرد بەڕاوو ڕووتکردنو تالآنی لە ڕێگەی نێوان ماردین و دیاربکر و بەوە ژمارەیەکی زۆر لە چەتەو ڕێگر لە دەوری کردبوونەوەو حکومەتی عوسمانی هێزێکی نارده سەری و گرتی و دووری خستەوە بۆ (سویسرا)، بەلآم زۆری پێ نەچوو دەرفەتی دەسکەوتو ڕایکردو بەشەپەشەق خۆی گەیاندە (وێرانشهر) کە شوێنی باوو باپیرانی خۆی بوو.

لە پاش ماوەیەك هێزی سوارەی حمیدیە پێك هات و ئیبراهیم پاشا خۆی کوتایە ناو ئەو هێزەو کرابە (میری میران) لە دواییدا باسێکی تایبەتیمان بۆ هێزی سوارەی حمیدیە تەخان کردوە و بەدوورودرێژ باسی دەکە ین.

ئیبراهیم پاشا لە ساڵی ١٣٢٢ کۆچی بەرامبەر بە١٩٠٤ی زاین توانی دەسەلآتی خۆی بەسەرعەشیرەتی (قرەکچیلی) دا بسەپێنیتو سەرکردەکانی بشکێنێتو بیانخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە و بەوە ئەوەندەی تر هێزو دەسەلآتی لە ناوچەکە دا پەرەی سەند.

ئیبراهیم پاشا شاری (وێهرانشهر) ی کرد بەبنکە ی دەسەلآتی خۆی و لەوێوە کاروباری ناوچەکانی ماردین، رها، ئورفە، قرەجەداغی دەبرد بەڕێوەو ئەو دەسەلآتدارێتیەی درێژەی کێشا هەتا ئیعلانی ئیصلاحاتی دستوری کە دژی سوڵتان و تاقمەکە ی بوو، ئیبراهیم پاشا دژی دەستورخوازەکان وەستا (مەبەستی تاقمی أتحادو ترقی بوە) وەدژی حکومەت یاخیبوو، حکومەت (کە تاقمی اتحادو ترقی بوبون بەدەسڕۆیو) هێزێکی ناردەسەری و لە شاخی (عبدالعزیز) گیراو هەڵواسرا)).

دەربارەی ئیبراهیم پاشای میللی کە ئەمین زەکی بەوجۆرە باسیکردوە، (و. ج. ئیلفنستن) لە لاپەڕە ٥ی باسەکەیدا سەرچاوە ٨ وتوویەتی:

((بەرامبەر بەدەسەلآتی روس (مەبەست بەرامبەر بەوهێزی قۆزاقەی روسەکان پێکیان هێنابوو)، سوڵتانی عوسمانی لە ساڵی ١٨٩١دا لە سەرکردەکانی کورد بەناوی لە شکری میللیەوە (مەبەستی سوارەی حمیدیە بوە) هێزێك ڕێکخراو لەو هێزەدا ئازاترینو بەجەرگترین تفەنگچیی کوردستان تیایا بەشداریبوو کە خرابوە ژێر فەرماندەی ئیبراهیم پاشای میللیەوە لەوێرانشهر

(له راستیدا ئیبراهیم پاشای میللی یەکێك بوە لە سەرکردەکانی سوارەی حمیدیە وەکو لە باسی سوارەی حمیدیەدا دەردەکەوێ دەسەلاتی سەرەکی بەدەس ئەفسەرە گەورەکانی تورکە وە بوەو ئەوکوردانەی لەوناو هێزەدا سەرکردەبون هەمویان لە ژێر دەسەلاتی ئەو ئەفسەرە گەورانەی تورکدا بوون)و پاش ماوەیەك حکومەتی عوسمانی ئیبراهیم پاشای بەخۆیو هێزەکەیەوە ناردە سەر عەشیرەتی (شەمەر) ی عەرەبو بەسەرپاسەرکە وتو لە پاداشتی ئەوەدا لەلایەن سولتانەوە بانگ کرا بۆ ئەستەمبوڵ و ئەویش بەخۆی و (٤٠٠) سوارەوە چوە ئەستەمبوڵ و لەوێ رێزی لێ گیراو خەلاتی پێدراو نازناوی پادشایەتی پێدراو بوویە ئیبراهیم پاشای میللی.

بەلام لەدواییدا لە سالی ١٩٠٨دا کە دەستکرا بە أصلاحاتی دەستوری ئەوانەی سەریەسولتان بون کە یەکێك لەوانە ئیبراهیم پاشابوو لە حکومەت هەلگەرایەوەو بەخۆیو (١٥٠٠) سوارەوە بەناوی سولتانەوە شاری (شام) ی داگیر کرد ، بەلام زۆری پێ نەچوو تورکە یاخی بوەکانی دژی سولتان ئیبراهیم پاشایان لە کاروبار لاداو لە شام دەرکراو لە کاتی گەرانەوەیدا عەشیرەتی (شەمەر) رێگەیان پێ گرتو دوای شەرێکی خوێناوی کوژرا (کە ئەمە تۆزێك جیاوازە لەوی ئەمین زەکی کە ووتبوی لە شاخی (عبدالعزیز) گیراو هەلواسرا).

سێهەم ـ بزوتنەوەی عبدالرزاق بدرخان

عبدالرزاق جگە لە رۆلی سیاسی لە ناو کوردەکانی باکوری رۆژهەلاتدا، مرۆڤێکی زۆر زیرەك و رۆشنبیر بوەو خزمەتێکی زۆری رۆشنبیری کوردی کردوە بەتایبەتی لە کوردستانی ئێران کە لە لاپەرە ١٤ی کتێبەکەی سمکۆدا چاپی ١٩٩٦ بەدوورودرێژ باسی ئەوەم کردوە و پێویست ناکا لێرەدا کە مەبەست باسی باکوری کوردستانە دوبارەی بکەمەوە.

ولیدحمدی الاعظمی لە لاپەرە ٣٠٥ی سەرچاوە ٢٢دا بەهەلە وتویەتی عبدالرزاق کوری بدرخان بوە کە لە راستیدا کوری نجیب پاشای بدرخان بوە، لەوکتێبەدا دەربارەی چالاکیی عبدالرزاق بدرخان وتوویەتی:

((عبدالرزاق زۆر چاك بوه له پڕۆپاگەندەکردن بۆ روسەکان و لـه سـالْی ١٩١٠ بەدواوه له نێوان پاریس‌و تـەورێز و سنوری ئێران‌و روسیادا بۆ ئـەو مەبەسته هاتوچۆی کردوەو پێوەندی کردوه به سەرۆك عەشیرەتەکانی ناوچـەی وان و لـه هەندێ ناوچەی (بدلیس)یشدا لایەنگری هەبوه ئەویش یارمەتی چەك‌و پارەی بـۆ پەیداکردون.

هـەوالْی ئـەو چـالاكی‌و جم‌وجۆڵـەی عبدالـرزاق گەیشـته كاربەدەسـتانی عوسمـانی‌و (رشیدبەگی کۆچگیری)یـان نـارد بـۆ ناوچـەکانی ملازکردو مـوش (رشیدبەگ والیی بدلیس بوه) بۆ ئاگاداربون له چالاکیەکانی عبدالـرزاق و دەرکـه وت هەندێ لەوئەفسەره کوردانەی له ناو سوارەی حمیدیـەدابون لـه ملانکـرد و (بولانیك) لەو کورده چالاكانه بون پڕۆپاگەندەیان بۆ روسەکان دەکردو حکومەت گرتنی و ناردنی بۆ بەندیخانەی (موش).

(ئەوەی ولید حمیدی باسیکردوه له نامەیەکی سیر. ج. لوثـر وەرگـیراوه کـه ناردویەتی بۆ ئەدوارد گرای هەروەکو له دۆکیومێنتی (1263. No: 2 Fo.371 im١٩١١سالْی) ناو ئەرشیفی وزارەتی دەرەوەی بریتانیادایه).

دەربارەی چالاکیی عبدالرزاق که قوتابیی حاجی قـادری کۆیـی بـوەو حـاجی قادر بەمنداڵی دەرسـی پـێ وتـوه، (و. ل. ڤیلچێڤسـکی) کـه زانایـەکی ناسـراوی روسه باسی ڕۆڵی عبدالرزاقی کردوه له پێکهێنانی ئەو کۆمەڵەی لەلایـەن هـەندێ له زانایانی وەکو (ی. ن. مار) و (ی. أ. ئوربێلی) یەوەپێك هـاتبوو و ژمارەیـەکی زۆر له سەرکردەکانی کورد بەهۆی ئەو کۆمەڵەوه هەسـتی نەتەوایـەتی تیایـان دا بـەهێزبوه. وەکـو لـه کتێبەکـەی سمکـۆو بزوتنـەوەی نەتەوایـەتیدا باسـکراوه عبدالرزاق بدرخان ڕۆڵێکی گەورەشی بینیوەلـه هاوکاریکردنیـا لـه گـەڵ سمکۆی شوکاك له بزوتنەوەی نەتەوایەتی کوردا له کوردستانی ئێران.

عبدالرزاق پاش ئەوەی شۆرشی ئۆکتۆبەر روویدابوو، له روسیاوه گـەرابوەوه بۆ تورکیاو له لایەن کاربەدەستانی تورکه وه گیرابوو نێررابوو بۆ موصـڵ، بـەلام بەرلەوەی بچێته بەردەرگا له زیندانا ئازاریاندابوو کوشتبوویان.

چوارەم - راپەڕینی مەلا سلیم و شێخ شهاب الدین و هاوڕێکانی بەر لە شەڕی یەکەم

بەر لە دەسپێکردنی شەڕی جیهانی بەماوەیەك تاقمی أتحادوترەقی لە ژێر پەردەی أصلاحاتی دەستووریدا نەخشەی ئەوەیان کیشابوو دەسبگرن بەسەر کاروباری ولاتداو لە سالی ۱۹۰۸ سولتان عبدالحمید ناچارکرا یاسایەك دەربارەی أصلاحاتی دەستووری مۆربکا کە پێی ووترا (خطی همایون) کە لە دواییدا لە باسێکی تایبەتیدا بەدوورودرێژ باسی ئەوەدەکەین و بەپێی ئەودروشمانەی أتحادو ترقی بەرزیانکردبوەوە بەر لە دەرچونی ئەو دەستورە دەبوایە میللەتی کوردیش لە ناوولاتی عوسمانیدا مافی نەتەوایەتی خۆی دەسگیرببوایە، بۆیە رۆشنبیرانی کورد چ لە دەرەوەی ولاتی عوسمانی وچ لە ناو ولاتی عوسمانیدا لە سەرەتادا لایەنگری أتحاد وترقی بون لەگەلیانا بەشدار بون لەوچالاکی و جموجۆلانەی بۆ سەرگرتنی ئەو مەبەستە درابوو، بەلام هەرکە تاقمی أتحادو ترقی لە پاش مۆرکردنی دەستور بوون بەدەسەلاتدارو کاروباری ولاتیان گرتە دەس ئیتر لە بەلێنەکانی پێشوویان پاشگەز بوونەوەو کوردی نائومێد ناچاربوو بۆ پاراستنی خۆی بۆ دەسگیربوونی مافی خۆی، بکەویتە خۆی و بێزاریی خۆی دەربیرێو ڕوویەرووی کاریەدەستانی تورك بێتەوە و راپەڕینێك بەسەرۆکایەتی ملاسلیم و شێخ شهاب الدین روویدا.

دەربارەی راپەڕینی ملاسلیم، ئیسماعیل شاویس کە خۆی یەکێك بووە لەوئەفسەرە کوردانەی ئەورۆژانە لە تورکیادا بوەو ئاگاداری ڕووداوەکان بوە باسێکی لە گۆڤاری (رۆژی نوێ) ی ژمارە ۸ ی تشرینی دوهەمی سالی ۱۹٦۰ بلاوکردۆتەوە کە لە شاری سلێمانی دەرچوە لەوەدا وەکو بیرەوەریەکی خۆی باسی ئەو شۆڕشەو بارو دۆخی ئەو رۆژانەی کردوە و وتوویەتی:

((ملاسلیم ئەفەندی یەکێك بوە لە شێخە گەورەکانی (خیزان) کە وەختی خۆی بەجێنشینی شێخ صبغەاللە خیزانی دائەنراو لەوانەبوو بۆ سەریەخۆیی کوردستان تێکۆشابوو. لە بەرئەوە بەفەرمانێکی سولتان عبدالحمید ئەوو شێخ عبدالقادر ئەفەندیی کوری شێخ عبداللە و حاجی موسی بەگی خۆیتەلی دوور

خرانـەوە بۆ (مدینـە) لـە حجـازو لەوسـالە دابـوو سـوڵتان عبدالحمیـد گێچـەڵی ئەرمەنیەکانی دروستکردبوو، عبدالحمیـد ئەرمەنیـەکانی دژی کـورد هـاندابوو کـە لەوەدا ئیمپریالیزمی ئینگلیز دەستی هەبوو، چار نیقۆلای روس (قەیسەری روس) بەشداری ئەو ئاژاوەیە بوەو لەوماوەیەدا (موسی بەگی میزانی) لە لایەن کۆمـەڵی تاشـناقەوە کوژرابوو، تورکـە کـان ئـەوەیان کـرد بـەبیانوو گـەلێك لــە گــەورەو دەسڕۆیوەکانی کوردی دوور خستەوە بۆ حجاز.

لە شاری مدینەدا ملاسلیم ئەفەندی و حـاجی موسـی بـەگ و سـید عبدالقادر لەگەڵ کوردە دوورخراوەکانی تردا کۆبونەوەو ئەوکوردانەی تریـش کـە بـۆ حـەج چوبـون ئـەوانیش لەوکۆبونەوەیـەدا بەشداربون و لــە بـارو دۆخــی کوردسـتان کۆڵینەوەو هەموویان لەسەر مەرقەدی پێغەمبەر سـوێندیان بـۆ یـەکتر خـوارد لـە دەوڵـەتی عوسمـانی جیاببنـەوە و کوردسـتانێکی ئـازادو سـەربەخۆ پێك بێــن و لەوکۆبونەوەیەدا پەیمانێکیان بەست ئەگەر گەڕانەوە بۆ کوردستان هەریەکە یـان لە ناوچەی خۆیدا بۆ ئەوە خەبات بکا کوردی چەوسێنراو رزگار بکا.

لە ساڵی ١٨٩٦دا سوڵتان عبدالحمید لە شێخ عبدالقادر و ملا سـلیم و حـاجی موسی بەگ خۆشبوو وگەڕانەوە بۆ کوردستان و مـلا سلیم چـوەلای کوردەکـانی باشـقەڵاو وان و مـوش و بدلیـس و دیـاربکرو بیرو باوەڕەکـانی خـۆی لـە ناویانـا بڵاوکـردەوەو خەڵکەکـەش باوەڕیـان بەقسـەکانی هـەبوو، بـەوجۆرە زۆریــەی دانیشـتوانی ئەوناوچانـە خۆیـان ئامـادەکرد بـۆ ڕاپـەڕین جگــە لـە هــەندێ لـە شێخەکانی قادری کە لە بەر ناکۆکی لە سەر هەندێ بـۆ چوونـی شـێخایەتی و لـە بەر خودپەرستی بێبایەخ نەبون بەلایەنگریان وەکو (شێخ عبدالرحمن تـاگی) لـە (بولانیق) بەلایەنگرێتی ملاسلیم قایل نەبوو سەریە سولتان عبدالحمید بوو.

لە کاتی خۆیدا کە (شێخ صبغەالله)ی خیزانی کۆچی دوایی کردبو، هەرچەند ملاسلیم خلیفەی ئەویوو بەڵام ملاسلیم لـە جیـاتی خـۆی (شـێخ شـهاب الدین)ی کوری شێخ صبغەاللـە ی بـەجێگری بـاوکی دانـا ئەگـەرچی تەمـەنی دەسـاڵبوو، ڕێوشوێنی بۆ ئەو کوڕە داناو فێری زانیاری و صۆفێتی و ئیرشادی کردبوو پێـی گـەیاند. ملاسـلیم بـڵاوی کـردەوە پیـاوی ئـایندار و صۆفـی نابـێ تەنـها هـەر بۆ

سوودی خۆی هەوڵبدا، بەڵكو پێوسیتە لە سەری خۆی لە ناو بزۆرگی و گەورەیی خوادا بتوێنێتەوەو بۆدینو بۆ دنیاش هەوڵ بدا.

شێخەكانی كورد لەویارەوە بەتـەواوەتی هاوكـاری بـون و جگـە لـە كاروبـاری ئـاینی بـیرو بـاوەری نیشتمانپەروەرێتیشـی بـەناو خـەڵكا بلاوكـردەوەو جگـە لـە كوردەكانی توركیا كاریشی كردبـوە سـەركوردەكانی قفقـاس وەكـو ناوچـەكانی قاقزمان، قـارص، ئـەردەهان و دەرویش‌و مریدێكـی زۆری پـەیداكردو ماموسـتاو زاناو پیاوە تێگەیشتوەكانی كـورد بیروباوەڕەكـانی ملاسلیمیان پەسـەندكردوەو كۆمـەڵی (عولـەما) فتوایـان دەركـرد كـە نابـێ بـەپێی شـەرع زانـا ئاینیـەكانی كوردسـتان خزمــەتی عوسمـانی بكـە ن ویارمــەتی بـدەن چونكـە عوسمـانی بەپێچەوانەی شریعەتی ئیسلامی رەفتاریـان دەكـرد و جەعفەریـەكان (مەبەستی علویەكانە) هەڵوێستێكی دوژمنانەیان هەبوە كە ئەمە بوو بەهۆی دوویـەرەكی لـە ناو ئیسلامەكانا كە ئەمە سوودی حكومەتی تیابوو.

بەوجۆرە كورد لەویلایەتەكانی ئەرزرۆم، خربوط، ئـالعزیز، دیـاربكر، بدلیس، وان كەوتنـە خۆیـان و هەسـتی نەتەوایـەتی لـە ناویانـا پـەرەی سـەند و ملاسـلیم لەگەڵ زاناو شێخ و سەركردەكانی ئەوناوچانە لەسەرئەوە رێـك كـەوتن پێویسـتە كوردستان (ئیدارەیەكی خود موختاری) هەبێ، بەلام سەر بە خلافتـی عوسمـانی بێ. حكومەتی عوسمانی بەرامبەر بەوە شپرزەبوو لە حزیرانی ۱۹۱۰دا لەشكرێكی نـاردە سـەرملا سـلیم و لەلایـەن ئالایـەكی سـوپایی توركـەوە لـە رێگـای (وان ــ بدلیس)دا ملاسلیم گیراو ساتێك شێخ شـهاب الدیـن بـەوەی زانـی بـەخۆیو (۱۰۰) سواری كوردەوە هێرشی بردە سەرئالاكە ی تورك و ملاسلیم رزگاركردو شــەر لـە نێوان هەردو لادا هەڵگیرسا. لەشكری تورك لە شاری بدلیس دا بریتی‌بوو لە چوار طابوری سەرباز و بطاریەیەكی تۆپو (۱۲) مترەلۆز لە گەڵ ئەو هەموو چەك و لـە شكرەشدا كە شێخ شهاب الدین هێرشی كـردە سـەریان لـە بدلیسدا توركـە كـان شكان و (۲) تۆپو (۱۰) مـترەلیۆزو (۳۰۰) تفـەنگ گـیراو (۳۲۰) سـەربازی تـورك بـەدیل گـیران و كوردیـش لەوشـەڕەدا (۵۰) شـەهیدی هـەبوو، بـەوجۆرە سـوپای تورك بەرەو دیاربكر شكاو والیی بدلیسـیش ڕایكـرد. لـە مـانگی ئـابی ۱۹۱۰دا لـە شاری دیاربكرەوە فرقەیەكی تورك هێرشی بردە سەر بدلیس و داگـیری كـردەوە

که زۆربەی پێشڕەوی هێزەکە ی تورك بریتی بـوو لـه ئەرمەنیـەکان کـه خرابونـه پێشەوە له بەرئەوە زۆریان لیّ کوژراو کوردیش لەوشەڕەدا (٢٠) شەهیدی هەبوو، بەڵام دوای ئەوە جارێکی تر شێخ شهاب الدین شاری بدلیسی گرتەوەو تورکەکان شکان)).

بۆ یەکەم جار سەرچاوەیەك باسی کێشەی نێوان ڕێبازی قادری و نەقشبەندی کردوه کـه ئیسـماعیل حقـی شـاویس ووتویـەتی: تورکـه کـان جیـاوازیی ریبـازی ئاینیان بۆ سوودی خۆیان بەکار هێناو توانیان سوودی لیّ وەربگرن و دووبەرەکی له ناویانا پەیدابکە ن و توانیبویان شێخ ەکانی قادری له قەزای (کیفرا) که شێخ عبدالباقی و شێخ حسێن بونو هەردوکیان قادری بون و تورکـه کـان توانیبویـان ئەوانه بکه ن بەلایەنگری خۆیان و دژی شێخ شهاب الدین (که نەقشـبەندی بـوە) وەبەپێی پیلانی تورکه کان ئەوانه خیانەتیان له شێخ شهاب الدیـن کـردو هـەردو هێرشیان بردەسەر شاری بدلیس و شان بەشانی تورکەکان لەگەڵ کوردا که وتنه شـەڕەوە، بـەڵام بـۆ ئـەوەی خوێـن نـەڕژیّ شـێخ شـهاب الدیـن شـاری بدلیســی بەجیّهێشتو رویکردە (مکس وسێرت) و بەو جۆرە دیسان تورکه کان بدلیسیان داگیر کردەوە.

ملا سـلیم هـەتا سـاڵی ١٩١٣ لـه وناوچانـەدا مایـەوەو حکومـەت تەنـها لـەناو شـارەکەی بدلیـس دەسـەڵاتی هـەبوەو دەوروپشـتەکه ی بـەدەس کـوردەوە مابونەوە.

رۆژی ١٨ ٤ ١٩١٤ حکومـەت لـەوان و مـوش و دیـاریکر و ئەرزڕۆمـەوە بەسـێ فرقه سەرباز هێرشی کردە سەر شـێخ شـهاب الدیـن و خلیفـه ملاسـلیم ئەفـەندی زازاو له شەڕێکی خوێناویدا شێخ محمدی بـرای شـێخ شـهاب الدیـن و سـید علـی ئەفەندی ئاموزای هەردوکیان بەدیل گیران و له گەڵ (١٠) که سی تردا هەڵواسران و گیانیان له پێناوی کوردا بەخت کرد.

ملاسلیم بێدەنگ نەبوو بەرامبەر بەو ڕووداوانە، بـەڵکو بـەخۆیو (٤٠) پیـاوی خەباتکه رەوە شەبەیخونێکیان کردو چونه ناوشاری بدلیسەوە و بـۆ مـاوەی (٥) سەعات شەڕکراو لەوشەڕەدا دووئاڵا قومـاندانی و (٥) ئەفسـەرو (١٤٠) سـەربازی تـورك کـوژران، بـەڵام کـه ڕۆژبـوەوە ملاسلیم و هاوڕێکـانی گـەمارۆ دران و (١٠)

کەسیان لێ شەهید کراو (٢٠) یان خۆیان دەربازکرد و ملاسلیم لەگەڵ دە کەسەکەی تردا خۆیان گەیاندە ناو قونسوڵخانەی روس و لەوێ مانەوە هەتا کاتی دەسپیکردنی شەری جیهانی و کە شەڕدەستی پێکرد تورکەکان قونسولخانەی روسیان بەدیل گرتو ملاسلیم و دە قارەمانەکەی لەگەڵیا بون هەموویان لە بەردەمی قونسوڵخانەکە دا هەڵواسین و بەو جۆرە ملا سلیم شەهید بوو. کە ملا سلیم لە سێدارە درا تەمەنی (٦٥) ساڵ بوو، وەختێ بردیانە بەر سێدارە والیی بدلیس لێی پرسی:

خۆتۆ دەتووت خودا سەرکە وتنتان دەداتێ کە چی وا ژێر کەوتی؟؟

ملاسلیم لەوەراما پێی ئەلێ بەڵێ خودا سەرکە وتنی بەئێمە بەخشی بەڵام لەناو خۆمانا خائن هەبوو لە بەرئەوە خوا سەرکە وتنەکە ی لێ سەندینەوە و مردن لە رێگەی هەموانەو هەمووشی هەریەك رەنگە...

مەلاسلیم بەسەر قەنارەکە وە هاواری کردو فەرمووی:

((مژدەبێ لە تۆ (مەبەست والیی بدلیس بوە) کە دۆزەخ جێگەتەو، ئەمین بە، گەلی کورد حسابێکتان هەر لەگەڵا دەکات و هەرگیز لە حسابی کورد دەرناچن و لە دنیاو قیامەتدا هەر ژێردەکە ون چونکە حوکمو سەڵتەنەتی درۆو دەلە سەو فێڵو تەلە کە بازی بەزوڵمو زۆرداری ناچێتە سەرو هەق داناپۆشرێ)).

مەلاسەلیم وەکو ئیسماعیل حقی شاویس باسی کردوە پیاوێکی زاناو شاعرو ئەدیب بوەو جگە لە زمانی کوردی تورکی و عەرەبی و فارسیشی دەزانی و شارەزای هەموو شێوە زمانەکانی کوردیش بوە و (وەکو بەر لەمە وتبوی ملاسلیم زانا بوە) و دیوانی (مەسنەوی بخاری)ی بەناوبانگی بەشێوەی کرمانجی شرح و تفسیرکردبوو، لە پێناوی سەربەخۆیی کوردستانا دووجار بۆ ئەستەمبوڵ و چوار جاریش چوویوو بۆ حیجاز.

زۆرجار شێخ شهاب الدین تکای لە ملا سلیم کردبوو دانیشێتو وازبێنێ و هەرچیەکی بوێ جێبەجێ دەکرێ بەڵام ملاسلیم لە چالاکی خۆی نەکەوتو لە هەڕەشەو گورەشەی تورکە کان نەترساو هەمیشە ئیرشادی دینی و میللیی خۆی دەکردو دەیوت: هەتا لە پێناوی دین و قەومی کوردا خوێنی خۆم فیدا نەکەم واز ناهێنم. شیسماعیل شاوەیس لە کۆتایی باسەکەیدا لەوە دواوە کە حکومەتی

عوسمانی (٦٤) ئـالای سوپایی لـه ویلایەتـەکانی ڕۆژهـەڵاتدا کـە بریـتی بـوە لـە کوردستان لە خێڵەکانی کورد پێك هێنابوو بۆ پچڕ پچڕکردنی بزوتنەوەی پیرۆزی گەلی کوردو بۆ ئەوەی شیرازەی یەکێتی و برایەتی کورد تێك بچێ و ڕێگە نـەدرێ هێزێکی کوردی بەتوانا بەرامبـەر بـە حکومـەت پێـك بـێ و ئیسـماعیل شـاوەیس داخی ئەوەی خواردوە ئەو (٦٤) ئالا سوپاییەی لە کورد پێك هێنرابوو هیچـی لـە شۆڕشی کورد بەشداری نەکردبوو، بـۆ یـە شـەرمەزاری و ڕووڕەشـی بـۆ ئەوانـەی خیانـەت لـە میللـە تەکـە ی خۆیـان ئەکـە ن و شـانازی بـۆ گیـانی مـلا سـلیم و هەڤاڵەکانی.

دەربـارەی ئـەو بەسـەرهاتو ڕووداوانـەی لەوباسـەی ئیسـماعیل شاوەیسـدا باسکراوە، هەندێ جیاوازی دێتە بەرچاو لە گەڵ ئەو سـەرچاوانەی تـر کـە باسـی ئەم ڕاپەرینەی ملا سلیمیان کردوە.

وەکو بۆ مان دەردەکە وێـت ئیسـماعیل شـاویس لـەو باسـەیدا تەنـها باسـی ملاسلیمو شێخ شهاب الدین کردوە کە چالاك بـون و سـەرکردەی ئـە بزوتنەوەیە بوون، لە کاتێکدا لە کتێبەکەی ولیدحمدیدا سەرچاوە ٢٣ کە پەنای بردۆتە بـەر دۆکیۆمێنتـەکانی نـاو ئەرشـیفی وەزارەتـی دەرەوەی بریتانیـا، لـە مـەدا ئـەو ڕاپەرینەی بەناوی ڕاپـەرینی (شێخ سعید علی) ناویردوە لە (خیزان) کە ئەو شێخ سعیدە کوری شێخ جلال الدین بوەو وتویەتی بەرلە مەش شێخ سـعید لـە سـاڵی ١٨٧٧دا لە شەری روس و تورکیادا ڕاپەریبوو وەکو لە دۆکیۆمێنتی ژمـارە(Fo. 2130 -371) ڕۆژی ٢٢ ٣ ١٩١٤دا تۆمـارکراوە کـە بریتیـە لـە ڕاپۆرتێکـی نـائبی قونسـوڵی بریتانیـا لـە (وان)ـەوە نـاردوێتی بـۆ بـاڵیۆزی حکومـەتی بریتانیـا لـە ئەستەمبوڵ.

بەپێی کتێبەکەی ولید حمدی ڕاپەڕینەکەی شێخ سعید گەیشتبوە ناوچەکانی (داویك) و (کارجلکـان) و حکومـەتی تـورك لـە مـانگی مـــارتی ١٩١٤دا هـێزێکی گەورەی ناردبوە سەر شێخ سعید لە دەوروبـەری بدلیسـدا لـە سـەرەتای مـانگی نیسـانی ١٩١٤دا لـە شـەڕێکدا ناچـارکرا بدلیس بـەجێ بێڵێـتو لـەو ڕاپۆرتـەی پیشـوودا وتـراوە (تحسـین بـەگ)ی والی وان بـەونائبی قونسـوڵەی وتبـوو ئـەو ڕاپەڕینە بەهاندانی ملاسلیم بـوە کـە نـاوی خـۆی نـاوە خلیفـە سـلیم کـە مـەلای

تایبەتی شێخ جلال الدین کۆچکردویـوە (لـە راپۆرتەکـە دا وتـراوە زۆر بـاوەریش بەقسەکە ی والیی تورك ناکرێ)

بێجگە لەوە ولید حمدی لە کتێبەکـەیدا وتویـەتی شـێخ شـهاب الدیـن بـرازای شێخ سعید بوە، لە کـاتێکدا ئیسـماعیل شـاوەیس وتویـەتی شـێخ شهاب الدیـن کوری شێخ صبغەالله بوە کە بەپێی هـەردوو سـەرچاوەکە دەبـی شـێخ سـعید و شێخ صبغەالله برای یەك بون کە چی ئیسماعیل شاوەیس لە باسەکەیدا نە باسی سعیدو نە باسی جلال الدین کردوە.

ولید حمدی لە کتێبەکەیدا لە باسی راپەرینەکە ی ملا سلیم دا وتویەتی:

((کاتێ ملاسلیم دەستیکرد بەراپەرینەکـە ی، شـێخ شـهاب الدیـن کـە بـرازای شێخ سعید بوە لە گەڵ شێخ سعیددا پیرۆزباییان لە راپەڕینەکەی ملاسلیم کـردو شێخ شهاب الدینو چەند شێخیکی تر رووبانکردە بدلیس و لەوێوە داخوازیەکانی خۆیان نارد بۆ (مظهریەگ)ی والی وان کە مظهریەگ لابرا (مصطفـی عبـد الخـالق) کرابـە والی و دەسـتیکرد بەریکخسـتنی پاسـەوانی میللـی لـە دانیشـتوانی شـاری بدلیـس و (٣٠٠) چـەکداری تازەتـان نـێررا بـۆ والیـیو رۆژی ١ ٤ ١٩١٤ پـەلاماری کوردەکان درا و لە ئەنجامی ئەو پەلاماردانەدا ملاسلیم و شێخ شهاب الدین و سێ شـێخی تـر پـەنایان بـردە بردەبـەر قونسـوڵخانەی روسو قونسـوڵ رازی نـەبوو بیانداتە دەس تورکە کان.

بەپێی (British vce consulate. van.44-1914 ibid) کـە ولیـد حمـدی ئاماژەی بۆ کردوە والی تورك وتویەتی لەشەڕەدا کوردەکان ١٠٠–٢٠٠کە سـیان لێ کوژرا.

دوای ئـەوە تورکـەکان ئابڵوقـەی قونسـوڵخانەی روسیان دابۆ ئـەوەی شـێخ سعید رانەکاو أعلانی عورفی کرد.

ولید حمدی ئاماژەی بۆ نامەیەکی (Sir Mallet) کـردوە کـە لـە رۆژی ١٢ ٤ ١٩١٤دا ناردبووی بـۆ (Sir Edward Grex) بـەپێی ئـەوە باسـی ئـەوە کـراوە حکومەتی روس بریاری دابوو ئەوپەنابەرانە نابـێ بدرینـە دەس حکومـەتی تـورك ئەبوایە دەربازیکرانایە.

رۆژی ٢٦ ٤ ١٩١٤ شێخ شهاب الدین له نزیك شـاری (دیـاردین)ەوه لـه لایـەن قائمقامی (ئەرجیش) له کاتێکدا تەقەلای دابوو رابکا لەگەڵ (٢٠٠) کورد، که لـەو کتێبەی ولید حمیدا ناوی ئەم دەکه سەی تیادا هاتوه:

١ـ شێخ سعید علی خیزان.

٢ـ صلاح الدین کوری شێخ سعید.

٣ـ فاخر خلیل.

٤ـ ملا محی‌الدین.

٥ـ ملا حیدر.

٦ـ ملا خلیل (که ئەمانه هەموویان خەڵکی خیزان بون).

٧ـ حسێن ئاغای زاوای شێخ سعید که خەڵکی (کارتشفیان) بوو.

٨ـ جعفر ئاغا.

٩ـ فرید ئاغای ئامۆزای شێخ سعید.

١٠ـ حسێن بـەگی خـەڵکی (کـاواش)، هـەروەکو لـه راپۆرتەکـەی (ibid) ی پێشوودا ناویان هاتوه.

قونسـوڵی روس لـه راپۆرتێکیـا وتوویـەتی لـه نـاوی ئەوکـه سـانەوه کـه بەشداریون له راپەرینەکه دا دەردەکه وێ ئەمه بزوتنەوەیەکی ئاینی بوه.

دادگـای حکومـەتی عوسمـانی بریـاری هەڵواسـینی (١٧) کەسـی‌دا لەگـەڵ ئـاوارەکردنی (٦٠) کـه س‌و لەوانـەی بەشـداریان کردبـوو لـەو راپەرینـەدا بـەپێی کتێبەکەی ولید حمدی، تەنها شێخ محمد ئەمین که خەڵکی (سێرت) بوو لەگەڵ (محمد خان)ی برایدا توانیبویان خۆیان دەربازبکه ن.

بەپێی دۆکیۆمێنتی ژماره (Fo. 371- 2140 No: 548 رۆژی ٤ ٩ ١٩١٤) دوای ئەم سەرکەوتنەی تورك سـوڵتان مدالیـای (مجیـدی) دەرەجـه یـەکی دا بـه مصطفی عبدالخالق بـەگی والی بدلیس و تحسـین بـەگی والی وان و لـه رۆژی ٧ ٥ ١٩١٤ ئەمانەی خوارەوه هەڵواسران:

١ـ شێخ شهاب الدین.

٢ـ شێخ عبدالشریف.

٣ـ شێخ سعید علی .

٤ـ ملا فقي علي .

٥ـ ملا جنيد.

٦ـ ملا مجيد.

٧ـ حاجي جبران .

٨ـ حاجي بايز.

٩ـ حاجي خورشيد.

١٠ـ علي ئەفەندی (کە یەکێك بوە لە پاسەوانەکانی جارانی سوڵتان).

١١ـ ملا محي الدين .

بێجگە لەوانە (١٠) کەسی تریش هەڵواسران (باسی ناوەکانیان نەکراوە).

بە پێی کتێبەکەی ولید حمدی وتویەتی ئەوانەی خۆیان گەیانە قونسوڵخانەی روس تەنها ملاسلیم بوو بەڵام اسماعیل شاویس وتبووی (١٠) کە س بون.

بەپێی کتێبەکەی ولید حمدی دوای ئەمە حکومەتی عوسمـانی هێرشـی بردە سەر (جزیرە) کە جێی بنەماڵەی بدرخانیـەکان بـوو لـەوێ حسـن بدرخـانی بـرای عبدالرزاق بدرخان گیراو کوڕێکی سلێمانی برایشی بەر گولله کەوت. ولیـد حمدی لە کتێبەکەیدا باسی پێوەندی شێخ سعید (مەبەستی سعیدی شێخ جـلال الدیـن بوە) و شێخ عبدالسلامی بارزانی کردوە کە بریار وابوە هەردولایان لە یەك کـاتدا پەلاماری بدلیس و بـارزان بـدەن. شـێخ عبدالسـلام راپـەرینی خـۆی دەسـپێکردو هێزی تورك لە موصڵەوە بەرەو بارزان چوو بۆ دامرکانەوەی شۆڕشــەکە ی شـێخ عبدالسلام .

بـەپێی ئـەوەی (ibid) باسـیکردوە کـە ئامـاژەی بـۆ راپۆرتێکـی (.Sir. L Mallet) ی قونسوڵی بریتانیا کردوە کـە نـاردوێتی بـۆ باڵیۆزخانـەی حکومـەتی بریتانیا لە ئەستەمبوڵ لە رۆژی ٥ ٥ ١٩١٤دا دەرنەکە وێ شێخ عبدالسلام یەکێك بوە لەو (٦) کە سەی لە لایەن کوردەکانی رۆژهەڵاتی عمادیەو موصڵەوە رێزیـان لێگیراوە.

بـەپێی راپۆرتەکـە ی رۆژی ١٦ ٥ ١٩١٤(ibid) باسـیکردوە هـێزی تـورك پەلاماری شێخ عبدالسلامی داوە لە بارزان و لە دوای دوو رۆژ خۆی و تاقمەکە ی

چووبونە ناوخاکی ئێرانەوە بۆ لای سید طەی شمزینی بەلام لە دواییدا تورکەکان شێخ عبدالسلامیان گرت و أعدامیان کرد.

لە دوای ئەو دوباسەی ئیسماعیل حقی شاویس و ولید حمدی ، دەچینە سەر ئەو باسەدوورودرێژەی دوکتۆر جلیلی جلیل دەربارەی ڕووداوەکانی ئەو ڕۆژانە لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ٥٥ باسیکردوە و لە لاپەڕە ١٩١دا وتویەتی :

((ساتێك ژۆن تورك دەسەلاتی گرتە دەست بۆ یان دەرکەوت بەئاسانی چارەسەری ئەو کەموکوڕیانەیان پێ نەدەکرا کە لە زەمانی سولتان عبدالحمیدا پەیدابوبو، ئینگلیز و فەرەنسەو ئەلمانیا و روسیا بەتەواوەتی دەستیان خستبوە ناو کاروباری ولاتەوە و لە دوای شکانی تورك لە شەڕەکانی طرابلس‌و بالقاندا لە سالانی ١٩١١–١٩١٢دابارى دەولەت بەتەواوەتی قورس و ئالۆز بوبوو ، ناحەزەکانیان دژیان کەوتنە جموجۆلْ کە کورد یەکێك بوو لەوانەی دژی أتحادو ترقی کە وتبونە کارو لەوڕوەوە پەیامنێری گۆڤاری (ئارارات) ی ئەرمەنی ژمارە ٣ی سالی ١٩١٣ لە لاپەڕە ٧٨یدا کە لە لندن دەردەچوو باسێکی بلاوکردبوەوە و وتبوی کوردەکان بۆیان دەرکە وتوە (ژۆن تورك) زۆری پێ ناچێ هەموو مافێکی کورد پێشێل دەکا بۆ یە لاوازیی ئەو ڕۆژانەی تورکیان بەهەل زانیبوو سەرۆکە کوردەکان لە ئەستەمبولْ دەستیانکرد بەخۆ ئامادەکردن و لە مانگی ئایاری ١٩١٢دا کۆبونەوە و بڕیاریاندا حزبێکی یەکگرتوو پێك بهێنریت و لەوکۆبونەوەیەدا ئامانجی ئەو حزبەیان دەسنیشانکرد و بڕیاریان دا دەس بکرێت بەڕاپەڕینێك کە لەو ڕاپەڕینەدا تاکتیکی ئەلبانەکان بەکار بهێنرێت و باج نەدرێ بەحکومەت و کابەدەستانی تورك لە کوردستان بکرێنە دەرەوە وحکومەتێکی کاتیی سەربەخۆی کورد دامەزرێنرێت. هەلوێستی تورك دژی ئەو کوردانەی دەیانویست خۆیان هەلبژێرن بۆ ئەندامێتی پارلە مان، کوردی تەواو بێزار کردبوو لە ئەنجامی ئەو هەلوێستەدا کوردەکان بۆ دژایەتی اتحادو ترقی چوونە ناو ریزی حزبی (أئتلاف و حریە) وە (لە باسێکی تایبەتدا کە بۆ أتحادو ترقی تەرخانکراوە باسی أئتلاف و حریە دەکەین) .

دەربارەی بزوتنەوەی هەستی نەتەوایەتی کورد لەوڕۆژانەدا هەروەکو (چێرکۆف)ی قونسولی روسیا لە بدلیس لە نامەی ڕۆژی ٣١ ٧ ١٩١٢دا

باسیکردوه که لەناو ئەرشیفی سالانی ١٩٠٧-١٩١٣ی بالیۆزخانەی روسیا لە ئەستەمبوڵ پارێزراوە، لەونامەیەدا وتویەتی: رۆژ لە دوای رۆژ هەستی نەتەوایەتی لە ناوکوردا پەرەدەسێنێت و مێشکی هەموو کوردەکانی ناوچەی بدلیسی پڕکردوەو لە سنوری ئەویش چوەتە دەرەوە. چێرکۆف لە باسەکەیدا وتویەتی: کوردەکان بۆ ئەوەی لە بدلیس و ویلایەتەکانی تردا دەسەلات بگرنەدەس و لە ناوچەکانی سێرتو خارزان، بۆ تان ، شیروان، خیزان و ماردین و لیڤین و جزیرە و سلیڤان و زاخۆو سلیمانیەو کرکوك خەلك دەیانویست دەسبگرن بەسەر مخزنی چەکە کانی حکومەتداو کاربەدەستانی حکومەتیان لێ دەربکرێ و کورەگەورەکەی بدرخان بکرێت بەسەرۆکی ئەو ئەمارەتانە لە شێوەی ئەمارەتەکانی ئەلمانیا. جلیلی لە لاپەڕە ١٩٤ی ئەو کتێبەیدا باسی ئەو نامانەی کردوە که لە لایەن بالیۆزی روسیاوە نێررابوون بۆ وەزارەتی دەرەوەی روسیا دەردەکەوێ کە رێکخراوێکی نهێنی کورد هەبوە بەناوی (ئیرشاد) کە خۆی ئامادەکردبوو بۆ دەسکردن بەراپەرینێك، هەروەکو (خیرالدین بەرازی) بۆ (شترمین) ی قونسولی روس لە ئەرزرۆمی روونکردبوەوە لەناو ئەندامانی ئەورێکخراوەدا چەند کەسێکی تیابوە وەکو: سیبکی عزیز بەگ، زیرکی عقید ئەفەندی ئەلاشگیرنسکی، شێخ عبدالرحمن ئەفەندی، سلیم ئەفەندی (مەبەست ملاسلیم بوە کە لە باسەکانی پێشودا وەکو سەرکردەیەکی شۆڕشی ئەو رۆژانە ناوی هاتوە)، بکر ئەفەندی .

لە بەهاری ١٩١٣دا لە ناوچەی (شیروان) ی سەریە (سێرت) سەرۆکە کوردەکان کۆبونەوە بۆ دروستکرنی ئەمارەتێکی سەربەخۆ وپێوەندیکردن بەروس و کاربەدەستانی قفقاس و بریاردرا کمال بەگ بنێرێت بۆ (ئەوەی هەلوێستی روسەکان تێ بگا بەرامبەر بەکوردو ئایا چەکیان لەوان دەس دەکەوێ وەیا چەك لە رێگەی خاکی ئەوانەوە دەگاتە کوردستان (جلیلی لە پەراویزی لاپەڕە ١٩٦دا دەربارەی ئەو کمال بەگە وتویەتی خەلکی سیرت بوەو لە فەرەنسا خوێندبووی ودوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر هەر لە تفلیس مایەوە و بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ خەریکی کاروباری زانیاری و کۆمەلایەتی و پەروەردەیی بوە). هەروەکو قونسولی روس لە بدلیس بۆ (غیرس) ی بالیۆزی نوسیبو (دیارە

باڵیۆزی روس لـه ئەستەمبوڵ) ئاگاداری کردبـوو بزوتنـەوەی کـورد گەیشـتبوە ویلایەتی موصلّ و شێخەکانی کورد بۆ بیرکرنەوە لـە دروسـتکردنی ئـەمارەتێکی کورد کۆبونەوەیەکیان کرد.

دبلۆماسیەکانی ئینگلیز زێلّ بون بەدوای ئەوەدا بزانن ئاخۆ کوردەکـان هـەتا چ رادەیـەك خۆیـان کۆکردبـوەو چۆن پێوەندیـان بەناوچـەکانی تـری کـوردەوە دەکرد و قونسوڵی ئینگلیز هەوڵیدا پێوەندی بەکمال بەگەوە بکا . سەرکردایەتی راپەرینەکە چەند هەنگاوێکی نا بۆ پێوەندیکردنی نێوان کوردو ئەرمەنیەکان و له ساڵی ۱۹۱۳دا (ملاسلیم) پیوەندی بەنوێنەری ئەرمەنیەکانەوە کرد لـە (مـوش) و (بدلیس) و ناوچەی (تارون)و لەگەڵ سەرۆکە کانی ئەرمـەنیدا کۆبـوەوە و باسـی پەیمانێکی دووقۆڵییان کردو هەردولا لە سەرئەوە رێك کەوتن ئەو راپەرینە بریتی بێ له راپەرینی کوردو ئەرمـەنی و لـە ناوچـە ئازادکراوەکانا ئەرمەنیـەکان مـافی ئۆتۆنۆمیان دەبێ. (گـارۆ ساسـونی) کـە ئاگـاداری رووداوەکـانی ئەوڕۆژانـە بـوە لەوکتێبەیدا له بیروت چاپی کردوە (جلیلـی باسـی سـاڵی چاپکردنی نـەکردوە) بەناوی (بزوتنەوەی نەتەوایەتی کوردو پێوەندی لەگەڵ ئەرمەنیدا) له باسـی ئـەو رێکەوتنەدا خەفەتی ئەوەی خواردوە نـەیتوانیبوو دەقـی ئـەو رێکەوتنـەی دەس بکە وێ، بەڵام ئاماژەی بۆ بەشە گرنگەکانی کردوەو وتوویەتی:

((جگە لەو بەڵێن و بریارانەی درابون بۆ چارەسەرکردنی کێشـەی زەویوزار و باسی برایەتی کوردو ئەرمەنی، باسی ئەوەش کرابوو بەتێکۆشان و هاوکاریکردنی هەردولا باسی سەربەخۆیی ویلایەتەکانی رۆژهەلاتیش کرابوو کـە بـەچ شـێوەیەك کاروباریان ببرێت بەرێوە)).

جلیلی له باسەکەیدا وتویەتی: ژۆن تورك بەترسەوە دەیروانیە ئەوکۆبونـەوەو خۆکۆکردنەوەیەی کوردو کە وتە تەقەلادان بۆ تێکدانـی نێوانیـان و لـە لایەکـەوە بەنەهێنی بەڵێنی دابوو بە ئەرمەنیەکان کە وا دەرەبەگە کوردەکـان لـە ناوچـەی ئەرمەنیەکانا دەردەکـەون و لـە لایـەکی تریشـەوە دەرەبەگـە کوردەکانیـان دژی ئەرمەنیەکان هان ئەدا.

جێگری قونسوڵی روس له (وان) لەو رووەوە نوسیویەتی: ((بزوتنـەوەی کـورد دووڕووی هەیە، یەکـەمیان بریتیـە لـە بزوتنـەوەی هەستی نەتەوایـەتی لـە نـاو

روشنبیرەکانا دوهەم ئەوانەن دژی ئەرمەنیەکانن. سەرکردەی بەشی یەکەم عبدالرزاق بدرخانە، بەشی دوهەمیان پیاوە ئاینیەکانن کە سەربەسوڵتانی تورکی فێڵبازو دەسبڕن حکومەتی تورك پۆلیسی خۆی هەیەو دەینێرێتە سەربازرگانەکانی کورد بەهۆی بەکرێگیراوەکانیانەوە وەکو جعفرو حسێن دەستیان کردوە بەکوشتنی کوردو یەکێکی وەکو (خیرالدین بەرازی) ساتێك بەهەندێ پارەوە لە ئێرانەوە دەگەڕایەوەو چەند بەیاننامەیەکیشی پێ بوو تیایا داواکرابو کەس نابێ ملکەچ بێ بۆ تورکەکان ئەوخیرالدینە لە لایەن تورکەکانەوە کوژراو دەمودەس (سلیمان بەگ) و دووبرایان گرت کە ناویان (فارحق) و (نوری) بوو لەگەڵ (ربانی مصطفی بەگ) ی قائمقامی ناوچەکەو چەند کەسیکی تریشیان گرتو حکومەت بریاریکی تازەی دەرکرد بۆ سەندنی باجی مەڕو مالات (ئەغنام رسومی) و باجی بازرگانەکانێتی و لە ۲۰٪ی باجەکەی لە چاو هی پێشوودا زیادکراو باجی گومرگ کرا بە دووقات)).

دەربارەی ئەو باج سەندنە، ڕۆژنامەی قفقاسی ژمارە ۸٤ ساڵی ۱۹۱٤ باسی ئەوەی کردوە چۆن تورکە کان لە دوای شەڕی باڵقان لە جیاتی ئەوەی بەباشی لەگەڵ کوردا رەفتاریکەن دەستیانکردوە بەزۆرکردنی باج و کارگەیشتە رادەیەك باج لە منداڵیش دەسێنراو هەر کاریەدەستە بەشێوەیەك و بەئارەزوی خۆی باجی دەسەند.

هەروەکو (چێرکۆف) لە ئەرشیفی وزارەتی دەرەوەی روسیا ساڵی ۱۹۱٤دا باسیکردوە، ئیتر کورد لەووزەیدا نەمابوو بڕیاریاندا باج نەدەن بەحکومەت و ئەوانەی لە بدلیسەوە نێررابوون بۆ (مۆرکی) و(خوبود) دەرکران. پەیامنێرە ئەورووپاییەکان باسی کوردەکانی (ترایبر) و دیاربکرو موصلو ناوچەکانی تریان کردوە چۆن بڕیاریان دابوو باج نەدەن بەحکومەت و لە (بایزید) بەرەنگاری هێزەکانی حکومەت بونەوە و لە نزیك (ریزا) سەربازەکانی کورد لە هێزی حکومەت جیادەبوونەوە و دەچوونە پاڵ یاخیبوەکان.

بۆ نمونە: پەیامنێری رۆژنامەی (ئورایزن) ی ئەرمەنی ژمارە ٦٦ی رۆژی ۲۷/ ۳/ ۱۹۱٤ نوسیبوی:

((کوردە یاخیبوەکان دەڵێن: لە بەرچی کاربەدەستەکانی حکومەت مووچەی زۆر وەردەگرن‌و ژمارەی ئەو بەرتیل خۆرانەی تورك کە هەر خەریکی ڕاوو رووتن ژمارەیان تابێ زۆرتر دەبێ؟ ئەم کردەوەیە هەموی بۆ ئەوەیە جوتیاران‌و دانیشتوانی شارەکانی کوردی پێ هەژار بکرێ.

جلیلی لە لاپەڕە ٢٠١دا ئاماژەی بۆ رۆژنامەی (ئازتامارت) ی ژمارە ١٥٢٤ی ٢٩/ ٣/ ١٩١٤ی ئەرمەنی کردوە کە گرتنی سەرباز کارێکی وای کردبوو بوبوە هۆی بڵاوبونەوەی گرانی و برسێتی و ژنیك گەیشتبوە تینی و بە خۆی و منداڵەکانیەوە چوبوە بەردەرگای دەزگایەکی حکومەت‌و هاواری کردبوو هەمومان بەزیندویی بنێژن چونکە ئەوەی هەیبوو بۆ منداڵەکانی حکومەت هەمووی بردوە بۆ خۆی و ئیتر منداڵەکانی بەچی گوزەران بکەن؟!

لە ئەنجامی ئەو هەڵوێستەو لەو بارو دۆخەدا ملاسلیم چەکدارێکی زۆری کۆکردەوەو لە شارەکە ی خۆیدا (کومانش) سەنگەری هەڵکەندو لادێیە ئەرمەنیەکانی دراوسی ملا سلیم لە ماڵەکانی خۆیان دەستیانکرد بەدروستکردنی شیر بۆ ڕاپەڕیوەکان لە سەر تکای مەلا سعید (مەبەستی شێخ سعیدی کوری شێخ جلال الدین بوە کە بەرلە مە باسکراوە)، ئەرمەنیەکانی گوندی (خولتیك) پتر لە سەد تەوزینیان بۆ ڕاپەڕیوەکان دروستکردو بەیانات بەناوخەڵکدا بڵاوکرایەوە داوا لە خەڵك کرا دژی تورکە زۆردارەکان ڕاپەڕن و زۆری پێ نەچوو ئاڵای شۆڕش بەرزکرایەوە دروشمی سەربەخۆیی بڵاوبوەوەو لە هەندێ شوێنی تر وەکو ناوچەکانی (تاتیك) و (خیزان) دەستیانکرت بەسەر رێگاویانەکان‌و چەکیان لە پۆلیس و سەربازەکان سەندو لە هەمولایەکە وە چاوەڕوانی گەیشتنی مەلا سلیمی سەرکردەی بزوتنەوەکە بون.

مەلا سلیم بەهۆی کوردەکانی بدلیسەوە ئاگاداری نیازو جموجۆڵی تورکە کان بوو لە رۆژی ١٠ ٣ ١٩١٤ دا بەناوی کوردە ڕاپەڕیوەکانەوە نامەیەکی نارد بۆ سەرۆکی ئەرمەنیەکان لە بدلیس و هەستی برایەتی کوردی بۆ دەربڕیبوو بەرامبەر بە ئەرمەنیەکان.

یەکێك لە ڕەوشتە باشەکانی ئەو کوردانەی بەناو گوندەکانی ئەرمەنیەکانا تێپەریانکرد، بەبێ رازیبوونی ئەرمەنیەکان هیچمان نەدەکرد و بەپارە نەبوایە

نانیان له که س وەرنەدەگرت و گەلێك رۆژنامه باسی ئـەو هەڵوێستـەی کوردیـان کردوه که بویوه هۆی ئـەوەی ئەرمەنیـەکان بوبـون بەدۆستی کوردو رۆژنامـەی (ئۆرایزۆن) باسی هاوکاریکردنی جووتیاره ئەرمەنیەکانی بلاوکردبوەوه کـه چۆن چووبونه پاڵ راپەریوەکان.

ساتێك مـەلا سلیم هـەوڵیدا بچێتـه ناوشـاری بدلیسـەوە، والی تـورك بـەناوی ووتو وێژ کردنەوه ویستی مەلا سلیم و هاوکارەکانی دوا بخا هەتا هـێزی تورکـی پێ دەگا بـەڵام تەقەلایـەکی بـێ سوود بـوو، هـەروەکو لـه ئەرشیفی وەزارەتـی دەرەوەی روسیادا باڵیۆزخانەی روس له ئەستەمبوڵ-ساڵی ١٩١٢تا١٩١٤ باسـی گفتو گۆیەکی ملا سـلیمی تیادایـه کـه بەتورکـەکانی ووتبـوو: ((تائێستـه کـورد هەرخۆی پاراستوه له سەربازەکانی تورك بەڵام بەم نزیکانه هەموو کورد بۆ ئەوه رادەپەڕێ پارێزگاری له مافی خـۆی بکـاو دەسـەڵاتی تورکـه وڵات فرۆشـەکانیش نەمێنێ)).

حکومـەتی عوسمـانی بـەتاوانی بێدەسـەڵاتی و کەمتەرخـەمی والی بدلیســی لابردو لـه جیـاتی ئـەو (مصطفیعبدالخالق بـەگ) کـه کابرایـەکی کـه للـه ڕەق و سەرگەرم بوو کرا بەوالی و دەسـتی کـرد بـەهێرش بردن بـۆ سـەر راپـەڕیوەکان، بەڵام ژمارەیەکی زۆر لـه سـەربازەکان خۆیـان دوورەپـەرێز ڕاگـرتو وتیـان ئێمـه دەستمان ناچێته خوێنی براکوردەکانمانەوه و چێرکۆف له نامەکەیدا بۆ باڵیۆزی روس له ئەستەمبوڵ ئاگاداری کردبوو کـه هـەندێ لەوسـەربازانەی نێررابون دژی راپـەڕیوەکان چووبونـه پـاڵ کوردەکانـەوه و ئــەو ســەربازانەی لـه (وان)ـــەوه نێررابون بەقسەی حکومەتیان نـەدەکرد. بەرامبـەر بـەویارو دۆخـه حکومـەت لـه ناوەڕاستی مانگی مـارتی ١٩١٤دا اعلانـی عورفـی کـردو جەندرمـه تورکـەکان لـه بدلیس له نزیك که نیسەیەکی ئەرمەنیەکانەوه چوار که سیان له پیاوەکانی مـەلا سلیم گرت.

دەربارەی ئەو چوار گیراوە، پەیامنێری رۆژنامەی (ئۆرایزۆن) له ژمـاره ٦٥ی ٢٦ /٣/ ١٩١٤دا نوسیویەتی له نزیك که نیسەی (خاسراگاشان) چوار کـورد گـیران و بەکەلەپچەکراوی نێرران بۆ زینـدان و لـه رێگایانـا هـەرچواریان بەسـەربەرزی و شانازییەوه دەرویشتن تاخرانه زیندانەوه که تا ئیمرۆ چـوار رۆژه هێشـتا هـەر لـه

بەندیخانەدان. ملا سلیم وەکو جلیلی لە لاپەڕە ٢٠٥دا باسیکردوە، دەسبەجێ داوای بەردانی ئەو گیراوانەی کردو هەڕەشەی کرد ئەگەر بەرنەدرێن ئەویش (٥) جندرمە لە جیاتی ئەوان دەگرێ.

پاش ئەوە زۆری پێ نەچوو شەڕێکی قورس دەستی پێکردو تورکەکان ویستیان بە تۆپ باران کوردەکان بشکێنن بەڵام بەفرو باران ئیشەکە ی لێ تیکدان و ملاسلیم بەخۆیو (٧٠٠) چەکدارەوە پەلاماری هێزەکەی تورکیان داو پاشەکشەی پێکرد بۆ پێدەشتەکان، بەڵام ڕاپەڕیوەکان زۆر بەناڕێکوپێکی دەجووڵانەوە، بۆیە نەیانتوانی کارێکی وابکەن خەڵکێکی زۆر ببێتە لایەنگریان و ڕاپەڕیوەکان زۆربەیان بریتی بون لە ڕەش‌و ڕووتی بێ پێڵاو بەناو بەفرو سەهۆڵبەنداندا دەڕۆیشتن و چەکی هەندێکیان بریتی‌بوە لە خەنجەرو شیر و ڕم و تەور و ژنیش شان بەشانی پیاو شەڕی دەکردو خۆراك و فیشەکیان بەکێش دەکردو لە ڕاستیدا ڕاپەڕینەکە نمونەیەکی بەرزی ئازایەتی و کۆڵنەدان و لە خۆبوردن بوو، بەڵام ڕۆژگار لەگەڵ کوردا نەبوو، نەیتوانی بۆ ماوەیەکی درێژخایەن خۆی بگرێ.

دەربارەی ڕەفتاری ڕاپەڕیوەکان لەو شۆڕشەدا، ڕۆژنامەی (ئۆرایزن) لە ژمارە ٧٤ی ١٠/ ٤/ ١٩١٤ نوسیویێتی (کوردە شۆڕشگێڕەکان و جەماوەری کورد بەوپەڕی باشی‌و دۆستایەتیەوە ڕەفتاریان لەگەڵ ئەرمەنیەکانی ناوچەکە دا دەکردو زۆرجار بەبێ پارە نانیان لە ئەرمەنیەکان وەرنەدەگرت و تەنها مەگەر پێویستییان بە سووتەمەنی هەبوایە لەو ڕۆژە ساردو سەختەدا ناچار ئەبون لێیان وەریگرن)).

ئەنجومەنی وەزیرانی تورك لە بڵاوبونەوەی ڕاپەڕیوەکە ترسان و بڕیاریدا هێزێکی گەورە بنێرێ بۆ بدلیس و بڕیاردرا (أحسان پاشا) ی سەرکردەی هێزی موش بکرێ بەسەرکردەی ئەو هێزە کە زۆر شارەزابوو لە نانەوەی ئاژاوە و ڕێکخستنی پیلان و فڕوفێڵ و دەستی کرد بەوەی کورد و ئەرمەنی بکا بە دوژمنی یەك بۆ ئەوەی ئەرمەنیەکان یارمەتی کورد نەدەن و بۆ ئەو مەبەستە چوە لای سەرکردەی ئەرمەنیەکان لە (موش) و داوای لێکرد هێزێکی ئەرمەنی ئامادەبکا بۆ ئەوەی شان بەشانی حکومەت دژی کورد شەڕبکا.

دەربارەی ئەوە وەکو لە دۆکیومێنتی ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی روسیا لە ساڵی ١٩١٤دا تۆمار کراوە، (گارۆساسون)ی ئەرمەنی بەرامبەر بەو تەقەلایەی احسان پاشا بەگاڵتە پێکردنەوە نوسیویێتی: ئەرمەنیەکان بۆ ئەوەی لە گەڵ تورکە کانا توشی گێچەڵ نەبن ناچاربون داخوازیەی احسان نوری قبوڵ بکەن، بەڵام لە هەمان کاتدا بەنهێنی کوردەکانیشیان ئاگادار کردبوو لەوە.

احسان پاشا دەستیکرد بەسوتاندنی خانووی کوردەکانی سەرزێگای هێزەکەی بێ ئەوەی بەزەییان بەکە سدا بهاتایەوە جلیلی لە لاپەرە ٢٠٨ی سەرچاوە ٥دا باسی هەڵوێستی دەوڵەتە ئەوروپاییەکانی کردوەو بۆ نمونە باسی ئەڵمانیای دۆستی تورکیای کردوە هەرلە سەرەتاوە دژی ئەو راپەرینە بوەو بەشێوەیەکی دوژمنانە سەیری کردوە. باڵیۆزی ئەڵمانیا لە ئەستەمبوڵ (فون فاغینیفیم) داوای لە حکومەتی تورك کرد بەزووترین کات ئەو راپەرینە دامرکێنێتەوەو (فون ساندیرس) کە بۆ چاودێریکردنی هێزەکانی تورك چوبوە تورکیا، بەپەلە چوە ناوچەی ئەرزرۆم و ئەرزنك، ورووداوەکان دەری خست هەڵوێست و بارو دۆخ لە سودی کورد نەبوو چونکە شۆرشەکەیان نارێكو پێك بوو لە ناسکترین کاتدا هەندێ لە کوردە ناسراوەکانیش بون بەلایەنگری حکومەت و راپەرینەکان ناچاربون لە بدلیس بچنە دەرەوە و مەلا سلیم بەناچاری خۆیو چەند هاورێیەکی پەنای بردەبەر قونسولخانەی روس لە بدلیس.

جلیلی ئاماژەی بۆ رۆژنامەی (مشاك) ئەرمەنی کردوە کە باسی چۆنیەتی بەجێ هێشتنی کوردی کردوە لە شاری بدلیس و وتویەتی کوردەکان ماڵ ئاواییان لە ئەرمەنیەکان کردو جوتیارەکانی کورد لە ترسی دڕندەیی و تۆڵە سەندنەوەی تورك ناچار بون پەنابەنە بەر چیاکان ورۆژنامەی (تۆرایزن) ی ژمارە ٨٧ی رۆژی ٢٥ /٤/ ١٩١٤باسی ئەوەی کردوە ساتێك کوردەکان گوندەکانی خۆیان بەجێ هێشت مەرو ماڵات و ژن و منداڵەکانیان لای ئەرمەنیەکان بەجێهێشت. شێخ سعید علی (٨٠٠) چەکداری هەبوو لە گوندی (غایدی) بەبێبەرگری خۆی دا بەدەستەوەو کە تورکە کان ماڵەکەیان پشکنی لەوێ سکاڵایەکی مەلا سلیمیان دۆزیەوە وێنەی نێرابو بۆ قونسولی روس کە لە لایەن هەزاران کوردەوە مۆرکرابوو کە بوویەهۆی تاوانبارکردنی شێخ سعید و لە

ماوەی مانگی نیسان و مایسدا هەزاران کـورد گـیران و ئەوانـەی بەشـداربون لـەو ڕاپەڕینەدا ماڵ و گوندەکانیان کاولکرا.

جلیلی لە کتێبەکەیدا ئاماژەی بۆ سەرچاوەیەکی ئەڵمانی کردوە (Oktange puke postor) کە لـە ڕۆژی ١٣/ ٥/ ١٩١٤ تیایا وتـراوە قونسـوڵی ئـەڵمانیا لـە ئەرزرۆم بەوپەڕی دڵخۆشیەوە کاربەدەستانی خۆی لەوە ئاگـادارکردەوە احسـان پاشا لە ناوچەکانی: سمیك، خیزان، غوزالدە، شاتێ نەك تەنها هەر ڕاپـەڕیوەکان بەڵکو (٢٥٠٠) کوردی تریشی گرتوە لەوانەی لە سەربازێتی رایانکردوە.

(چێرکۆف) لە نامەیەکیا بۆ باڵیۆزی روسیا لە ئەستەمبوڵ ئاگـاداری بـاڵیۆزی کردوە، دوێنێ ١٠ی نیسانی ساتێك کوردێکان لە زیندانەوە برد بۆ لێپرسینەوە لە م سەرەوە بەشێکی ساغ برابوو بەڵام بەسەرشکاوی و بەخوێنەوە هێنرایـەوە بۆ بەندیخانەکە ی، لـە بەندیخانەیەکی تـردا ئەفسـەرێکی تـورك لـە جیـاتی ئـاوی خواردنەوە میزی دابوو بەگیراوەکان و کوردێکی بریندار کە لـە شـەڕدا گـیرابو لـە زیندانا ئەفسەرە تورکە کان ئەوەندەیان بەپێلە قە لێدابوو گیانی دەرچـوو بـوو، زیندانی بدلیس پڕە لە گیراوی کوردو ئەرمەنی و مرۆڤ نازانێ چۆنیان باس بکـاو ئەوی لە زیندانا بێ شێت دەبێ و زیندانەکان وای لێ هاتوە جێگەی کە سـی تـری تیا نابێتەوە، بۆ ئەوەی شوێن بۆ گیراوی تازە پەیدا بکرێ دادگـای سـوپا پـەیتا پـەیتا گیراوەکـان ئیعـدام دەکـا بـەڵام زۆری پـێ ناچـێ دویـارە زیندانەکـە پـڕ دەبێتەوە.

جلیلـی لـە لاپـەڕە ٢١٢دا باسـی ڕۆژنامـەی (ئـاراڕات)ی کـردوە کـە باسـی ڕاپـەڕینەکـەی کـوردی بڵاوکردبـوەوە حکومـەت بـۆ سـزای ئـەوە ئـەو ڕۆژنامـە ئەرمەنیەی داخست.

بـەپێی بڕیـاری دادگـای سـوپا شـێخ سـعیدعلی و شـێخ شـهاب الدیـن و چـەند کەسێکی اعـدام کـران و بـۆ چاوترسـاندنی خـەڵك لاشـەکانیان بەهەڵواسـراوی لـە مـەیدانی بـازاڕدا هێڵرابونـەوەو ناوەکانیـان لـە سـەرپارچە پەڕۆیـەك نوسـرابوو بەسنگیانا هەروەکو لازاریف لە لاپەڕە ٢١٦ی کتێبەکەیدلـ کوردسـتان و کێشـەی کورد چاپی مۆسکۆ ساڵی ١٩٦٤باسیکردوە.

جلیلی لە لاپەڕە ۲۱۲دا باسی ئەوانەی کردوە دەبرانە بەرقەنارە چۆن بەوپەڕی سەربەرزیەوە دەیانڕوانیە پەتی قەنارەکە و مەلا رسول لەوێوە هاواری کردە سەربازەکانی تورك کە وا دڵنیابە میللە تی کورد بەم زوانە لە زۆرداری و ستەمی تورك رزگاری دەبێ.

لە سەرەتای مانگی ئایاردا (کامل بەگ) لە شاری (سیرت) گیراو لەگەڵ خزمێکیا نێررا بۆ ئەستەمبوڵو کاتێ بەریەرەکانیی گرتنەکە ی کرد کوشتیان.

هەروەکو لە کتێبی (العلاقات الدولیةفی عهد الامپریالیة، بەرگی دوهەم، زنجیرەی سێهەم، لە لاپەڕە۲٦۹یدا باسی أتحادو ترقی کردوە چۆن هەموو جۆرە هەنگاوێکی نابوو بۆ ئەوەی ڕەگو ریشەی ڕاپەڕینەکە ی کورد نەهێڵێتو لە ٤ /٤/ ۱۹۱٤دا، لە کۆبونەوەیەکدا مدحت فکری وتویەتی لە دوای اعلانی دستوری ساڵی ۱۹۰۸ ژمارەیەکی کەم لە کوردەبەنەدەبەکان نەبێ ئەوانی تر هیچیان نەبوون بەلایەنگری ئەو دەستورە کە ئەمە بە هۆی هاندانی (کامل بدرخانو سمکۆ و ساویت بەگ)ەوە بوو لەگەڵ چەندکوردێکی تردا کە لە ژێر سایەی پاراستنی باڵیۆزخانەی روسدا بون (مەبەستی مەلا سلیم بوە).

ساتێك وەزیری دەرەوەی تورکیا داوای لە (کێرس) ی باڵیۆزی روس کردبوو ئەوانەی پەنایان بردبوە بەر قونسوڵخانەی روس لە بدلیس هەموویان بدرێنە دەس حکومەت، لەوەرامدا باڵیۆز پێی دەڵێ: ئەوانە پەنابەری سیاسین بۆ یە مافی ئەوەیان هەیە لە لایەن قونسوڵی ئێمەوە بپارێزرێن.

ئەڵمانەکانیش لەوهەڵوێستەی روس نارازی بون و لە ۲ /٦ /۱۹۱٤دا (ئەندیرس) ی قونسوڵی ئەڵمانیا چووبوو بۆ ئەرزرۆم بۆ ئەوەی چێرکۆف ببینێت بۆ ئەوەی بزانێ چارەنووسی مەلا سلیم و تاقمەکەی لەناو قونسوڵخانەکەی روسدا چۆن دەبێ و ئایا مەلاسلیم هەروا لەوێ دەمێنێتەوە.

رۆژنامەکانی تورك وەکو (صباح) و (طنین) و (ئیقدام) بۆ ئەوەی فشار بخەنە سەر روس، بڵاوەیان دەکردەوە ڕاپەڕینی کوردەکان بەهاندانی بێگانە بوە و کاربەدستانی تورك قونسوڵخانەی روسیان لە بدلیس بەوە تاوانبار کردبوو دزو جەردەو ڕاوو رووتکە رانی گرتوەتە خۆی و دەیان پارێزێ.

بەوجۆرە مەلا سلیم لە قونسوڵخانەدا مایەوە تادەسپێکردنی شەڕ ئەوسا مەلا سلیمیان لە قونسوڵخانە دەرهێناو هەڵیان واسی وەکو سەرچاوەکانی تریش هەربەو شێوەیە باسیانکردوە.

لای تورکە کان وابوو ئیتر ڕاپەڕینی کورد کۆتایی هاتبوو، بۆ یە لە ڕەفتاری خراپی خۆیان وازیان نەهێناو بەو پەڕی دڵڕەقیەوە ڕەفتاریان لەگەڵ کوردا دەکردو دانیشتوانی ویلایەتی ئەرزڕۆم دوبارە لە حکومەت یاخی بون و باجیان نەدا بەحکومەت و بەرامبەر بەو هەڵوێستە تازەیە سەرۆکی لیژنەی (الوحدە والتقدم) ی تورك لە کۆبونەوەیەکدا دانی بەوەدا نابوو هێشتا نەتوانراوە ڕاپەڕینەکە ی کورد بەتەواوی لە ناوببرێ و جلیلی لە لاپەڕە ٢١٨ی کتێبەکەیدا باسی (بیرغ میلد)ی قونسوڵی ئەڵمانیای کردوە لە طرابزون کە ترسی ئەوەی لێ نیشتبوو دوبارە ڕاپەڕینێکی تری کورد سەر هەڵبداتەوەو لە ڕاستیدا لە حزیرانی ١٩١٤دا لە قەزای (موتکی) و (غرزان) لە سەر نەدانی باج شەڕێکی قورس قەوما پاش ئەوەی تورکە کان لە جیاتی باج مەڕوماڵاتیان بەزۆر زەوت دەکردو لە بازاڕی بدلیسدا بەئارەزوی خۆیان دەیان فرۆشت و حکومەت بۆ هێور کردنەوەی هەڵوێست چەند کوردێکی ناسراویان لە ئەستەمبوڵە وە نارد بۆ ناوچەکە بۆ ئەوەی بیر لە هیچ ڕاپەڕینێکی تر نەکەنەوە بەلآم ئەو تەقەلایەی حکومەت بێ سوود بوو.

جلیلی لە لاپەڕە ٢١٩ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٥٥باسی ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی ڕوسیای کردوە نامەیەکی (چێرکۆف) ی تیایە لە ساڵی ١٩١٤داوتویەتی: ئەگەر کوردەکان بەهاندانی تورك پەلاماری ئەرمەنیەکانیان بدایە ئەوا بێگومان حکومەتی تورك بەرامبەر بەوە هیچیان لە کوردەکان نەدەکردو، لە لایەکی ترەوە ڕۆژنامەکانی تورك زۆر بەکورتی باسی ڕاپەڕینەکەی کوردیان بلآو دەکردەوەو زۆرجار هەواڵنێرەکانی ئینگلیز و فرنسە و هەندێ جاریش هی ڕوسەکان ڕاپەڕینەکە ی کوردیان بەبزوتنەوەیەکی کۆنەپەرستانە لە قەلە م دەداو وایان بلآودەکردەوە ڕاپەڕینەکە تەنها بەمەبەستی دژایەتی کردنی اصلاحاتی دستوری بوە، لە لایەکی ترەوە هەروەکو ڕۆژنامەی ئۆراێزێن لە ژمارە ٦٧ی ڕۆژی ٢٨/ ٣/ ١٩١٤دا باسێکی ڕۆژنامەی (دیلی تلگراف) ی بلآوکردبوەوە

لەوەدا وتبووی ڕاپەڕینی سەرۆکە کانی کورد وەکو شەڕێکی پیرۆزی دژ بەئەرمەنیەکان وابوە، ڕۆژنامەی (تایمس) ی لندنیش هەڕەشەی ئەوەی کردبوو هەرشتێك بەسەر ئەرمەنیەکاندا بێ ئەوا کورد بەرپرسیار دەبێ چونکە ڕێگە لە تورکە کان دەگرن اصلاحاتی دستوری سەربگرێت.

پاش سەرنجدان لە بڵاوکراوەکانی ناو ئەورۆژنامانە، دەرئەکەوێ چۆن هیچیان بەشێوەیەکی ڕاست و بەمەبەستێکی پاك لە ڕاپەڕینەکەی کورد نەدواوون و هیچیان باسی ئەو هەموو جەورو ستەم و زۆرەی کاربەدەستانی تورکیان نەکردوە کە میللەتی کوردی والێکردبوو دەس بداتە چەك و کوردیان بەوە تاوانبار کردبوو کە دژی اصلاحاتی دستوری بوە وڕێگایان لە کاربەدەستانی تورك گرتبوو ئەو کارە گرنگە بەئەنجام بگەیەنن و هیچیان باسی ئەوەیان نەکردوە ئەوەی دژی اصلاحاتی دستوری بوە تورکە کان بون نەك کورد چونکە تورکەکان بوون لە بەڵێنەکانی خۆیان پاشگەز بوبونەوە بەرامبەر بەکورد کە بەر اصلاحاتی دستوری لە ساڵی ١٩٠٨دا بەڵێنیان بەکورد دابوو مافی خۆیان دەسگیر دەبێت و بەهۆی ئەوەوە بوە کورد بەوپەڕی دڵسۆزیەوە لە سەرەتادا هاوکاریوە لەگەڵ ژۆن تورکو اتحادوترقیدا بۆ سەرگرتنی یاسای اصلاحاتی دەستوری وەکو لە باسێکی تایبەتیدا کە بۆ اتحاد ترقی تەرخانکراوە باسی دەکەین.

ڕۆژنامەی (العهدالحدیث)ی ڕوسی لە ژمارە ١٣٦٦٢ی ڕۆژی ٢٤/ ٣/ ١٩١٤ بەرپەرچی درۆو دەلەسەکانی ئینگلیز و ڕوسی دابوەوە بەباسێك بەناوی کوردو ئەرمەنی و لەوەدا ووتبوی هۆی ڕاپەڕینی کوردەکان بەهۆی کاری خراپ و ناڵە باری کاربەدەستانی تورکە وە بوە کە بەئاشکرا باری ژیانی ناوچە کوردیەکانیان پشت گوێ خستبوو جلیلی بۆ بەرپەرچدانەوەی درۆو دەلە سەکانی تورك و ڕوس وتویەتی ڕۆژنامەکانی ئەرمەنیەکان لە هەموان باشترو ڕاستتر هەواڵ و دەنگوباسەکانیان بڵاو دەکردەوە وبەقووڵی چوویونە بنج و بناوانی هۆی ڕاپەڕینەکە و نوسەرێکی وەکو (ناقاساردیان)ی شارەزا بەڕووداوەکان ناوەڕۆکی باسەکانی ناو ڕۆژنامەکانی دەوڵەتە ڕۆژئاواییەکانی بەدرۆ دەخستەوە کە وتبویان ڕاپەڕینەکەی کورد ڕاپەڕینێکی کۆنەپەرستانە بوە لە کاتێکدا تورکەکان خۆیان

له هەموو کەس زۆرتر کۆنەپەرست بون و دژی خواستو داخوازیـەکانی ئەرمـەنی بـونو بەپێچەوانـەی ئـەو رۆژنامانـەوە بزوتنەوەکـە ی کـوردی بەبزوتنـەوەیـەکی نەتەوایەتی حساب کردوەو وتویەتی له ناوکوردا ژمارەیەکی زۆری واهەیه هەستی نەتەوایەتی پاڵی پێـوە نـاون ڕێبـازێکی شارسـتانێتی بگرنـه بـەرو بەشـێوەیەکی مرۆڤانه رەفتار دەکەن.

هەمان نووسەر له باسێکی تریـا بـەناوی (ڕاپـەڕینی کوردەکـان یـا کوشـتاری ئەرمەنیەکان) ووتویەتی:

((بزوتنەوەی کورد دژی زۆن تورك بوەو دژی ئەرمەنی نەبوە و لەوڕاپەڕینەی دژی حکومـەت کردبویـان هیـچ کوشـتارێکیان لـه ئەرمـەنی نـەکردبوو، تەنها لـه بەرئـەوەی ڕاپەڕینەکـه ی کـورد هـەندێ دروشمـی ئـاینی تیـا بـەرزکراوەوە ئیـتر رۆژنامه ئەوروپاییەکان ئەوەیان کردبوو بەبیانوو بەڕاپەڕینێکی کۆنەپەرستانەیان له قەڵه م دابوو)).

نووسەرێکی ئەرمەنی تـر (مـتراك) لـه باسـێکیا لـه رۆژنامـەی(مشـاك) وتبـوی دروشمی شریعەتی ئیسلامی تەنها ڕووی دەرەوەی ڕاپەڕینەکـەی کـورد بـوەو لـه ڕاسـتیدا ناوەڕۆکەکـەی بریتـی بـوە لـه دەربڕینـی هەسـتی نەتەوایـەتی کـورد. سەرنوسـەری رۆژنامەی (مشاك) که (ئاراکیلیان) بوە لـه رۆژنامەکـەیدا وتویـەتی: وردە وردە باری ڕاستی بزوتنەوەکـەی کـورد ڕوون دەبێتـەوەو ئـەو هـەموو درۆو دەلەسانەش ئاشکرابون کـه دژی ئـەو ڕاپەڕینـەیان بـڵاو دەکرایەوە و دەبـێ بـه دڵنیایەوە بڵێین ئـەو ڕاپەڕینـەی کـورد بزوتنەوەیـەکی سیاسـی بـوەو بـه هیـچ جۆرێـك بـەلای چەتەگـەری‌و ڕاوو رووتکـردن و دەمارگـیریی ئـاینیدا نـەچوەو دەسدرێژی نەکراوەته سەر دانیشتوانی بێ تاوان که ئەمه پێچەوانەی درۆو دەلـه سەی ئەوانەیه دەیانەوێ ناوی کـورد بزڕێنـن کـه ئـەم ڕاپەڕینـەیان بـۆ ئـەوەبوە ئۆتۆنۆمی بۆ میللەتەکەی خۆیان مسۆگەر بکەن.

هەڵسەنگاندنی شۆڕشەکانی دوای شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله

ڕاپەڕین‌و شۆڕشەکانی دوای شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله له باکوری کوردستانا هەتا دەسپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانی شێوەیەك بون له ڕاپەڕینـە پچرپچرە سـەرنەکەوتوەکانی پێشـووترو سـوود لـه هەڵـەو کـەم‌و کوڕیـەکانی پێشـوو

وەرنەگێراوەو حکومەتی تورکیش شارەزای بارو هەڵوێستی ناو کوردبووەو دەماری شۆڕشگێڕەکانی کوردی ناسیوەو هەموو جاریك بەشێوەیەك ئەو ڕاپەڕینانەی خامۆش کردوەو میللەتی کورد لەو هەموو کارەساتو بەسەرهاتانە هیچی دەسگیر نەبوە. بەکورتی دەتوانین ئەم باسە بکە ین بەدوو بەشەوە:

أ- هۆی بزوتنەوەو ڕاپەڕینەکان.

ب- هۆی سەرنەکە وتنی ئەو ڕاپەڕین و بزوتنەوانە.

أ- هۆی بزوتنەوەو ڕاپەڕینەکان

میللە تی کورد، ئەوبەشەی لە ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانیدا بوە، لە زەمانی سوڵتان سەلیمەوە کە بەهۆی ئیدریس بدلیسیەوە بەپێی ڕێکەوتنێکەوە چوبوە ژێر سایەی ئەو دەولە تەوە، لە سەرەتادا خۆی بەمیللە تێکی هاوبەش زانیبوو، هەستی بەوە نەکردبوو لای تورکە کان ئەو حسابەی بۆ ناکرێ، بەڵام لە سەدەی نۆزدەهەمەوە تورك بەتەواوەتی خۆی ئاشکرا کردو دەستی کرد بەوەی لە کورد بگەیەنێ هەموو دانیشتوانی دەولە تی عوسمانی ئەبێ خۆیان بەتورك بزانن و ئەم دەمارگیریەی تورك لە کاتی دەسەڵاتداریتی ژۆن تورك و أتحاد ترقیدا گەیشتە رادەیەك ئیتر کورد خۆی پێنەگیراو دەسبداتە چەك و خەبات بکا لە پێناوی دەسگیربوونی مافەڕەواکانی خۆیداو هەوڵئەدەین کورتە باسێکی ئەو هۆیانە بخەینە پێش چاو کە بوبونە هۆی بەهێز بوونی هەستی نەتەوایەتی و پاڵیان بەکوردەوە نا لەوە زۆرتر بێدەنگ نەبێ بەرامبەر بەرەفتارو تاوانی کاربەدەستانی عوسمانی.

١- ڕا پەڕین و شۆڕشەکانی دژی دەوڵەتی عوسمانی

لە کاتی دەسەڵاتداریتی و بەهێز بونی دەولە تی عوسمانیدا، بەناوی غەزای ئاینی ئیسلامەوە تورکە کان بەشێك لەوڵاتی رۆژهەڵاتی ئەوروپایان داگیر کردبوو، بەڵام زۆری پێ نەچوو میللە تانی ئەو وڵاتە یەکە یەکە دژی عوسمانی ڕاست بوونەوەو هەریەکەیان بەشێوەیەك شۆڕشیان دژی عوسمانی کردو توانیيان لە خاکی خۆیان بیانکەنە دەرەوەو خۆیان ئازاد بکە ن و وڵاتەکە یان لە داگیرکەران رزگار بکە ن و شۆڕشی ئەو میللەتانەو هەواڵی سەرکەوتنیان بەناو

میللەتانی تری ژێر دەسەلاتی عوسمانیدا بلاویوەوەو هانیان دان ئەوانیش دەسبکەن بەشۆڕشی ئازادیخوازانەی خۆیان کە یەکێك لەوانە میللەتی کورد بوو ئەو هەولانە کاری تێکردبوو رۆشنبیرانی کورد بیری سەربەستی و رزگارکردنی ولاتیان بەناو کوردا بلاوکردەوەو کوردیش وەکو ئەو میللەتە رزگار بەانە دەستی دایە چەك ئەگەرچی بەداخەوە وەکو ئەوان نەیتوانی خۆی و نیشتمانە داگیرکراوەکە ی رزگار بکات.

٢- شۆڕشی سالی ١٩٠٥ لە روسیا

شۆڕشی سالی ١٩٠٥ لە روسیا یەکێك بوە لەو رووداوە گرنگانەی ئەنجامەکە ی بەهۆی رۆشنبیرانی کوردەوە بەناو جەماوەری کوردا بلاو بوبوەوەو دروشمی ئازادی و دیموکراتی و مافی میللەت کە لە روسیادا بەسەرکە وتوویی دژی قیصری روس بلاو بوبوەوە کاری کردبوە سەر کوردو بیرباوەرەکانی ئەوشۆڕشە سەرکە وتوە لە مێشکی کوردیشدا دەنگی دایەوە.

لەو روەوە دوکتۆر شمزینی لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ٤٢ لە لاپەرە ٦٢-٦٤دا باسی کارتێکردنی ئەو شۆڕشەی کردوە کە هەوالی نەك تەنها هەر گەیشتۆتە کوردستان بەلکو وەکو شۆڕشێکی دیموکراتی لە هەموو رۆژ ئاوای ئاسیادا دەنگی دابوەوە.

دەربارەی ئەوە وەکو دوکتۆر عزیز باسی کردوە (کیرکوف)ی قونسولی گشتی روسیا لە شاری (خۆی) لەوە دواوە چۆن ساتێك بازرگانە کوردەکان یارمەتیدەرەکانیان لە خوێندەوارو روناکبیرەکانی دەچوون بۆ سەردانی فرۆشگای (ماکاریوف) لە (نیزنی نوفکورد) و لەوێ چاویان بەسەریازە دیموکراتیەکانی روس دەکە وت و لەوانە هەوالو دەنگوباسی شۆڕشەکەی سالی ١٩٠٥یان دەبیستەوە ئەو هەوالانە کارێکی زۆری تێدەکردن و کە دەگەرانەوە ئەو هەوالانەیان بەناو هاولاتیانی کوردا بلاو دەکردەوە، دەبوونە هەوێنی بزوتنەوەی نەتەوایەتی و هاندان بۆ ئەفسەرانی کوردی ناو سوپای عوسمانی کە ئەوانیش بیر لە بەرپابوونی شۆڕشێك بکەن میللەتی کوردی پێ رزگار بکەن و زۆری پێ نەچوو ئەو هەستی نەتەوایەتیە بەناو رۆشنبیران و هەندێ لە سەرۆکەکانی کوردا

بلأوبوەوەو خستنیە سەر خولیای خەباتو تێکۆشان بۆ دەسگیر بوونی مافی میللەتەکەیان.

٣- هاوکاریکردنی کورد لەگەڵ ژۆن تورکو اتحادو ترقیدا

ساتێك سوڵتان عبدالحمیدی دوهەم لە شوێنی سوڵتان مراد دانرا لە ساڵی ١٨٧٦دا، یەکێك لەو مەرجانەی بۆ عبدالحمید دانرابوو ئەوەبوو اصلاحاتی دستوری بکا، بەلاّم سوڵتان لەویەڵێنەی پاشگەز بوەوەو بەرامبەر بەوە لە ناو تورکە کانا ڕێکخراوی ژۆن تورکو اتحاد ترقی دروستبوو دژی سوڵتان و لە ساڵی ١٩٠٨دا سوڵتانیان ناچار کرد ئەو دەستورەی جارانی عوسمانی بگۆڕێ و فەرمانێك دەربارەی ئەو دەربکا، میللە تی کورد یەکێك بوە لەومیللە تانەی لە سەرەتادا بەگەرمیەوە پێشوازی لە دروشمەکانی اتحاد ترقی کردو ژمارەیەکی زۆر لە ڕۆشنبیرانی کورد بون بەئەندام و هاوکار لەو ڕێکخراوەدا بەئومێدی ئەوەی تاقمی اتحاد و ترقی لە دوای سەرگرتنی اصلاحاتی دەستوری کارێکی وائەکەن کوردیش مافی نەتەوایەتی خۆی دەسگیر بێت، بەلاّم کە اتحادیەکان بون بەدەسەلاّتدار لە بەڵێنەکانی خۆیان پاشگەز بونەوەو ڕێکخراوو کۆمەلە کوردیەکانو ڕۆژنامەکانیان داخستن و کوردیش بەرامبەر بەوە کە وتە خۆی و هەستی نەتەوایەتی جۆشی سەندو دەستیکرد بەخەبات و تێکۆشان بۆ دەسگیر بوونی مافە ڕەواکانی خۆی کە تاقمی اتحاد و ترقی لێی پاشگەز بوبونەوە. دەربارەی ئەوە دوکتۆر عزیز شمزینی باسی کتێبەکەی (میللەر)ی کردوە بەناوی (کورتەباسێکی مێژوویی تازەی تورکیا) چاپی مۆسکۆ ساڵی ١٩٤٨ کە لە لاپەڕە ٢٠دا باسی هۆی ڕاپەڕینی کوردی کردوە هەروەکو ئەوەی لە گۆڤاری (ڕۆژهەلاّتی نوێ)ی ژمارە ٤ی ساڵی ١٩٢٣دا باسێکی (لاهوتی) تیایدا بلأوکراوەتەوە کە لە هەردوو باسەکە دا دەربارەی سیاسەتی شۆڤێنی ژۆن تورك دواون کە چۆن ڕەفتاریان بوە بەهۆی بزوتنەوەیەکی نەتەوایەتی توندڕەوانە لە ناو کوردەکانا بۆ بەرهەڵستی ئەو هەڵوێستەی تورکە شۆڤێنیەکان.

٤ـ سەندنی سەرانەو باجی زۆر لە دانیشتوانی کورد کارێکی وای کردبوو میللە تی کورد بەتەواوەتی لە ڕەفتاری تورکەکان بێزاربوبون بەرتیلو بەزۆر کردنی خەلك بەسەربازو ڕوتاندنەوەی خەلك هەمویان وایان لە کورد کردبوو

دەستەپاچە دانەنیشن و بیر لە یاخی بون‌و راپەڕین بکەن دژی حکومەتی عوسمانی..

ب- هۆی سەرنەکەوتنی شۆڕشەکان

راپەڕین و بزوتنەوەکانی دوای شۆڕشەکە ی شێخ عبدالله هەتا دەسپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانی کە هەریەکە یان لە ناوچەیەکی باکوری کوردستاندا روویاندابوو بەشێوەیەکی گشتی بریتی‌بون لە راپەڕین و بزوتنەوەیەك بەشێوەیەکی پچڕ پچڕ لە هەندێ ناوچەکانی باکوردا کە بەکورتی دەتوانین باسی هۆی سەرنەکەوتنیان بەم شێوەیەی خوارەوە بکەین:

١ـ ئەو بزوتنەوەو راپەڕینانە بەشێوەیەکی گشتی بریتی بون لە دەربڕینی بێزاری بەرامبەر بەجەورو ستەمی کاربەدەستانی تورك کە لە راپەڕینەکەی ملاسلیم و شێخ شهاب الدین دا زۆرتر دەنگی دابوەوە، بەلام بەشێوەیەکی گشتی هەمویان بێ نەخشە بون و هەریەکەی لە ناوچەیەکی تایبەتیدا رویدابوەو پێوەندی بەناوچەکانی ترەوە نەبوەو سەرکردەو عەشایرەکانی ناوچەکانی تر بەشێوەیەکی گشتی لە راپەڕین و بزوتنەوەیەکی تایبەتیدا هاوکار نەبون و ئەگەر چی لە زۆربەیاندا ئەوپەڕی ئازایەتی و لە خۆبوردن و دڵسوزیەکی ئاشکرایان تیادا بوەو بۆ مەبەستێکی پیرۆز دەستیان پێکراوە بەلام هیچیان لە بزوتنەوەیەکی عەشایری بەولاوە تێپەڕیان نەکردوەو لەزۆربەیانا خیانەت‌و خۆفرۆشی هەندێ لە سەرکردەکانی کورد لە ناسکترین کاتی ئەو شۆڕش‌و راپەڕینانەدا بۆ تە هۆی دامرکانەوەی بزوتنەوەکە و دوبارە هەمویان بێ نەخشە بون و حسابی توانای دارایی و سوپایی نەکراوە لە لایەن شۆڕشگێڕەکانەوەو شۆڕشێك کە بەقەمەو شیر و تفەنگی ژەنگاوی کۆن کرابێ بەهیچ جۆرێك بەرگەی هێزی حکومەتی پرچەك‌و مەشق پێکراوی نەگرتوەو هەرلە سەرەتاوە ئەنجامەکە ی دیار بوە بەزیانێکی زۆر کۆتایی بەو راپەڕین‌و شۆڕشانەوە دەهێنرا.

٢ـ نەبوونی رێکخراوێکی سیاسی و هێزێکی پر چەکی مەشق پێکراو لە هەموو راپەڕین و بزوتنەوەکانا دووبارە بۆتەوەو ئەوانەی لە یەکێك لەوراپەڕین‌و بزوتنەوانەدا بەشدارییان کردبێ، هەریەکە یان لە شوێنی خۆیدا بەشێوەیەکی عەشایری و هەرەمەیی‌و ناوچەگەری بەشداری کردوەو هەر کە سەرۆکی

عەشیرەتێکی بەشداربوو کوژرابێ، یاکۆڵی دابێ، یالە لایەن عوسمانیەکانەوە فریودرابێو خۆی فرۆشتبێت ئیتر هەموو چەکدارەکانی ئاشبەتاڵیان کردوە و بێگومان بەشداریوانی ئەو راپەرینو بزوتنەوانە هەمیشە لەگەڵ یەکتردا رێك نەبونو ناکۆکی و دووبەرەکی لە ناویانا هەبوەو لەوروەوە هەروەکو دوکتۆر جلیلی لە لاپەرە ١٥٩ی کتێبەکە ی (دیتیل) ی کردوە لە لاپەرە ٢٠٠یدا باسی سیاسەتی حکومەتی کردوە کە چۆن توانیبووی ئاگری دووبەرەکی و ناکۆکی لە نێوان شۆرشگێرەکانا بەرپا بکاو زۆرجار حکومەت بۆ تێکدانی کورد چاوی لە رەفتاری هەندێ دەرەبەگ و سەرکردەی عەشایری کورد پۆشیوەو رێگەی پێداوە لە ناوچەکەی خۆیدا بەئارەزووی خۆی زوڵم لە دانیشتوان بکاو بەوە حکومەت ئەوجۆرە کە سانەی کردوە بەدەسکە لای خۆی و لە کاتی پێویستدا بەکاری هێناون بۆ تێکدانی ریزەکانی کورد.

٢ـ بین برکێی نێوان دەوڵەتە سەرمایەدارەکان بۆ ئەوەی هەریەکە یان خۆی دەسەلاتدار بێ لە کاروباری ئابوری و سیاسی دەوڵەتی عوسمانیدا، ئەوانە هەمیشە بەئاشکرا دژی هەموو بزوتنەوەو راپەرینەکانی کورد بون کە ئینگلیزەکان لەوبارەوە لە هەموویان زۆرتر سەرگەرم بوەو بەماوەیەك پێش دەسپێکردنی شەری یەکەمی جیهانی ئەڵمانیاش هاتبوونە کایەوەو توانیبویان تورکیا بەلای خۆیانا بەکێش بکەن و دژی ئەوەبون کورد ببێتە هۆی لاوازبونی دەوڵەتی عوسمانیی دوستیان کە نەخشەی شەری جیهانی لە لایەن ئەڵمانەکانەوە بۆ کێشرابوو، ئەو دەوڵەتانە هەریەکەیان لە کاتی خۆیداو بەشێوەی تایبەتی خۆی فشاریان خستبوە سەر تورکەکان بەوپەری دلرەقیەوە لە کوردەکان بدەن بۆ ئەوەی ئاسایشو ئارامی وڵاتی ئەو دۆستەیان نەکەوێتە مەترسیەوە.

شتێکی ئاشکرابوە، هەموو ئەو دەوڵەتە ئەوروپاییانەی دەستیان خستبوە کاروباری حکومەتی عوسمانیەوە، جگە لەوەی نەیان ویستبوو بەهۆی کوردەوە ئاسایشی وڵاتی عوسمانی تێك بچێت، شتێکی تریش هەبوو هەرلە کۆنەوە بیریان لێکردبوەوە کە بریتی بوە لەوەی رێگە نەدرێ بەکورد خۆی بەهێزتر بکا لە هێزو دەسەلاتی ئەو کریستیانانەی کە ماوەیەك بوو بەدەیان میسینێریان ناردبوە

ناوچەکانیان‌و بنکە یان بۆ دروستکردبون و خستبویانە مێشکیانەوە بەهیچ جۆرێك نەبن بەهاوکاری کورد لە راپەڕین و شۆڕشەکانیان دژی حکومەتی عوسمانی کە ئەم راستیە لە هەڵوێستی هەندێ دەسڕۆیوەکانی ئەرمەنیەکان و ئاسوریەکان دەرکە وتوە کە خۆیان لە بزوتنەوەی کورد نزیك نەدەکردەوەو لایان وابوە تەنها دەوڵەتە ئەوروپاییەکان ئەوان رزگار ئەکاتو هەتا ڕادەیەکیش ئەو دروشمە ئاینیانەی لە هەندێ شۆڕش‌و راپەڕینی کوردا بەرز کرابوەوەو بۆ نی دژایەتی لێ هاتبوو بەرامبەر بە هەندێ لە کریستیانەکان زۆر کاریگەر بوە لە سەرنەگرتنی هەوڵی پەیدابوونی دۆستایەتی و هاوکاریکردنی کورد لەگەڵ کریستیانەکان بەشێوەیەکی ستراتیجی.

٥ـ ئەو کێشەیەی لە نێوان (سونی) و (علوی) دا بەهۆی دروستبونی سوارەی حمیدیەوە پەیدا بوبوو زیانێکی زۆری گەیان بەشۆڕشەکانی کوردو وەکو لە شۆڕشەکانی شێخ سعیدی پیران و هەندێ شۆڕشی تردا لە بەرگی دوەمدا باس دەکرێ دەرئەکەوێ چۆن علویەکان لە زۆربەی شۆڕشەکانی کورد بەشدار نەبوون لە تۆڵەی ئەو رەفتارە نا رێکانەی سەرکردە سونیەکانی ناو سوارەی حمیدیە بە هاندان و ڕاسپاردەی تورکەکان دژی علویەکان کردبوویان .

بەشی یازدەهەم

خزمەتی کورد بۆ ئیسلام و بۆ دەوڵەتی عوسمانی

کورد لەورۆژەوە بووە بە ئیسلام، ئیتر هەموو تواناى خۆی بۆ بەرزکردنەوەی ئاینی ئیسلام و ناوی ئیسلام و پاراستنی ولاتی ئیسلام تەرخانکردوەو سەرکەوتنی ئیسلامی بەسەرکەوتنی خۆی حسابکردوەو بیری لەوە نەکردبوەوە لەریزی میللەتانی ئیسلام دابڕێ و بۆخۆی وەکوو میللەتەکانی تر حکومەتێکی تایبەتی نەتەوایەتی خۆی ئەگەرچی لەژێر ئالاو دروشمی ئیسلامیشدا بووبێ دامەزرێنێت و لەو ڕووەوە هیچ میللەتێکی سەریەئیسلام بەقەد کورد دەربارەی خۆی کە متەرخەم نەبوە بۆ نمونە بنەماڵەی ئەیوبیەکان کە لەزەمانی صلاح الدین دا گەیشتبوە چڵەپۆپەی دەسەلات و هێز بیری لەوەنەکردبوەوە حکومەتێکی کوردی دامەزرێنێت کە شەقڵی نەتەوایەتی کوردی پێوە دیاربووبێ و لەهەر شوێنێکدا بەناویش ناوی دەوڵەتی ئەیوبی هاتبێ ئەوە تەنها مانای حکومەتێکی ئیسلامی گرتوەتەوە لەچوار چێوەی ئالای ئیسلام دابووە.

کە ساتێك عوسمانیەکان بوون بەدەسەلاتدارو ئەو ئیمپراتۆریەتەیان دامەزراند، کورد لەرێگەی ئیدریسی بدلیسەوە هەموو ئەمارەتەکانی خۆی کرد بەوابەستەی ئەو دەوڵەتەی دروشم و ئالای ئیسلامی بەرز کردبووەوەو بۆ بلاوکردنەوەی دەسەلاتی عوسمانی تورکەکان دەستیان کرد بەدلگیرکردنی ولاتان بەناوی (غەزا) وەو لەوەدا کورد رۆڵێکی ئێجگار گرنگی هەبوە.

ئەم بەشە دەکرێ بەدوو بەشەوە:

١- خزمەتی کورد بۆ ئیسلام و بۆ ئاینی ئیسلام و بۆ جیهانی ئیسلام بەشێوەیەکی گشتی.

٢- خزمەتی کورد بۆ خلافەتی عوسمانی کە خۆی وا پیشاندابوو نوێنەری هەموو ئیسلامە.

یەکەم: خزمەتی کورد بۆ ئیسلام بەشێوەیەکی گشتی

بێگومـان میللـەتی کورد جگـە لـەوەی خزمـەتی ئیسـلامی کـردوە لـەبواری سیاسیو سوپاییەوە، خزمەتێکی ئێجگار گەورەشی کردوە لەرێگـەی ئـەو زانـا ئاینیو مێژوونوسانەی کوردەوە کە بەسەدان کتێبیان دەربارەی ئاینی ئیسـلام و ڕوونکردنەوەی مەبەستەکانی و لێکدانەوەی (حدیسی پێغەمبەر) و دەیان کتێبـی شرع و فقە و مێژووی پیاوە ناودارەکانی ئیسلام نوسیوەو ئەو هەموو بەرهەمانـە هەمووی بووە بە کەلەپوورێکی بەسوود و بەکـەڵك لـەریزی بەرهـەمی نووسـەرانی میللەتانی تردا، کە بەداخەوە باسەکان ماون بـەلاّم شوێنەواری نووسـەرەکانیان وەکوو نووسەریکی کـورد وردە وردە کوێـر بۆتـەوەو براونەتـەوە سـەر نەتـەوەی عەرەب کە ئەمە باسێکی ئێجگار دورو درێژە و لەمەبەست لامان ئەدا.

باسیل نیکیتن لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٥٤، لەلاپەڕە ١٧٠دا باسی زنجیرەیـەك لەوبنەمالانەی کوردی کردوە کە خزمەتی ئاینی ئیسلامیان کردوەو هەموو ژیـانی خۆیـان لـە پێنـاوی ئیسـلام و سـەرکەوتنیا تـەرخانکردوە. باسـیل نیکتـین لەباسەکەیدا بۆ نمونە لەبنەماڵـەی (شـداد) ی دواوە کـە دامەزرێنەرەکـەی محمد شداد کوڕی قارطو بوە لەساڵی ٩٥١ی زایندلو مێژوو نووسە عەرەبەکان باسی ئەو بنەماڵـەیان وەکـو نمونەیـەکی ڕاسـتو ئاینپاك باسکردوە کـە لـەرێبازی ئـاینی ئیسلام لایان نەداوەو گوێیان نەداوەتە جیاوازیی ڕەگەزو ئاین.

هەروەها بنەماڵـەی (بنـی مـروان) ، دامەزرێنەرەکـەی (ابوعلـی مـروان کـوڕی دوستاق) بـوو لـەنێوان سـالانی٩٩٠-١٠٩٦ زاینیـدا حوکمڕانیـان کـردوەو (ئـەمیر ئـەبونصیر) ی مروانـی یـەکێك بـوە لەوانـەی بـە دادپـەروەری و خواپەرسـتی بـەناوبانگ بـوەو والی بـەغداد دەسـەلاتێکی زۆری دابویـە چونکـە بەوپـەڕی دادپـەروەریو بەپێی ئـاینی ئیسـلام کاروباری دەبـرد بـەڕێوە، بـەلاّم لـەدواییدا تورکـە سـلجوقیەکان دەسـتیانکرد بـەتێکدانی کاروبـارو سـەرکردەکانیان لـەناو خۆیانا تێکدا.

باسیل نیکتین ئاماژەی بۆ کتێبەکەی (مار) کـردوە کـە کـوردی بەمیللـەتێکی ئایندارو خزمەتگوزار بۆ ئسلام حساب کردوە.

دوکتۆر (محسن محمدحسین) لەبەرگی ١٢ی ساڵی ١٩٨٥ی گۆڤاری کۆڕی زانیاری لە بغداد باسێکی بڵاوکردۆتەوە بەناوی (دەوری کوردەکان لە سوپای صلاح الدینیدا) وتویەتی ساتێك صلاح الدین جێگەی شێرکۆی مامی گرتەوە، وەزیری فاطمیەکان و سەرۆکی تورکمانەکان (یاروقی) بەوە رازی نەبون صلاح الدین بکرێ بەوەزیرو (یاروقی) زۆریەی تورکەکانی لەگەڵ خۆیدا برد بۆ شام و وتی من خزمەتی صلاح الدین ناکەم.

نوسەری ئەو باسە ئەڵێ: لەراستیدا کوردەکان بوبوون بە برپرە پشتی ئەو هێزەی صلاح الدین و خۆبەختکردنی ئەو کوردانەو ئەو ئەرکەگرنگانەی پێی هەڵسابوون لەناو سوپای صلاح الدیندا بوبووە هۆی ئەوەی ژمارەی کورد لە ئەنجومەنی سەرکردایەتی صلاح الدیندا پەرەبسێنێت کە صلاح الدین خۆی سەرکردەی ئەو ئەنجومەنە بوو.

(دەربارەی ئەو وەزیري فاطمیە کە لەو باسەدا ناوی هاتووە، کێشە لەنێوان صلاح الدینی سونی و فاطمیەکانا کە لە میصردا بە حشاشەکان ناویران و لەسەر ئاینزای شیعەبوون بریتی بووە لە کێشەیەکی مەزهەبیو ئەگەر بەوردی لەوە بکۆڵرێتەوە، بۆمان دەردەکەوێ لەهیچ شوێنێکی سەریە شیعەدا، لەگەڵ ئەو هەموو خزمەتە گەورەیەی صلاح الدین بۆ ئیسلامی کردبوو، هەتا دوژمنە ئەوروپاییەکانیشی کە ناوی صلاح الدین دەبەن بەرێزەوە باسی دەکەن، کەچی شیعەکان بەوە صلاح الدین تاوانبار دەکەن حکومەتی فاطمیەی لە میصر لەناویردبوو) .

دەربارەی صلاح الدین، دوکتۆر (نظیر حسان سعداوی) لەکتێبەکەیدا (التاريخ الحربي المصري في عهد صلاح الدين) چاپی قاهرە ساڵی١٩٥٧ وتوویەتی: صلاح الدین بۆیە هەموو پلەو پایەگرنگەکانی سوپاییو بەڕێوەبردنی کاروباری سپاردبوو بەکوردەکان چونکە صلاح الدین پشتێکی تەواوی بە کەسوکاری خۆی و کوردەکان بەستبوو کە لە راستیشدا هەموویان پرپەدڵ دڵسۆزو پشتیوانی صلاح الدین بون لەشەڕەکانا.

مامۆستا شوکور مصطفی لەلاپەڕە ١٢٣ ی گۆڤاری کۆڕی زانیاری ژمارە ٨ی ساڵی ١٩٨١ باسێکی لە زمانی تورکیەوە وەرگێڕاوە بۆکوردی دەربارەی ئەیوبیەکان کە لەو باسەدا وتراوە:

((لەهەڕەشەو جەنگەی شەڕو شۆڕێکی خوێناوی دوورودرێژی خاچپەرستەکان (صلیبیەکان) کە چەکو شارستانێتیو ئاین- مەسیحیەت دژی ئیسلام- و کە لەپوور پێکا هەڵدەپژان و زۆرانیان دەگرت، دەرفەتی هیچ جۆرە لێك هەڵەنگوتنو لێك گەیشتن و بازرگانیەك نەبوو، ئەورووپای مەسیحی و دەرەبەگ خاکی فەلەستینی پیرۆزو سوریایان دەویست، عەرەبەکان لەوڕۆژانەدا لەڕووی هێزی سوپاییەوە ئەو سەربازە شەڕکەرانەی جارانیان نەبوو کە حەوت سەدە لەوەو پێش فتوحاتی ئیسلامیان بەهەموو لایەکی رۆژهەڵات و رۆژئاوا دەگەیاندو، لە سەدەی روو لەکزی و کەفو کوڵ و دامرکانەوەدا بوون، تورکە سلجوقیەکانیش کە بەلێشاو لەئاسیاوە ڕوویانکردبووە ئەو وڵاتەو لەنیوەی دوهەمی سەدەی نۆهەمدا ئێرانو کوردستانو ئەرمەنستانو عێراقو سوریاو بەشێکی زۆری (بیزانتس) یان داگیر کردبوو، لە (مرعش) ەوە هەتا (ئەرزنجان) و لەدواییشدا تا ئەرزڕۆم هەڵکشابون، میرە (زەنگی) یە تورکەکانی حلب و موصلّ بوبوون بەژێر باری پاراستنی سوریاو موسڵمانەوە لە خاچپەرستەکان، بەڵام نەك تەنها هەرخۆیان، بەڵکو بەیارمەتیو کۆمەڵکردنیو کوردە هاوسوێندە سەر ڕاستو دڵپاکەکانەوە بووە کە کوردی نوێ موسڵمان دەرگای سەردەمی دەرەبەگایەتیان دەخستە سەرپشت کە بەشی زۆری ئەوانە وەزیرو هەمەکارەی پلەو پایەبەرزو مەلاو زانایانی گەورە گەورەی کوردبوون.

وەرگێری ئەو باسەتورکیە مامۆستا شوکور مصطفی ئاماژەی بۆ کتێبێکی (N. elissees) کردوە بەناوی (نور الدین، میریکی گەورەی موسڵمان لە سەردەمی خاچپەرستەکانا) بەرگی سێهەم چاپی ١٩٦٧ باسی ئەوەی کردوە صلاح الدین و سوڵتانەکانی ئەیوبیی دوای ئەو جێگەی (زەنگی) یە کانیان گرتبوەوە لە پاراستنی ئیسلامدا.

لەو کتێبەیدا بەناوی (phchistory of salanin) نوسینی پرۆفیسۆر مینۆرسکی و (کلود و چینی) چاپی لندن ساڵی ١٩٥٣و وتویانە شەڕی

ئیسلامەکان دژی خاچپەرستەکان، بەهۆی قورس پێداگرتنی کوردەکانەوە بووە کە کەوتبووە ژێر دەسەلاتی سەرکردایەتی ئەیوبیەکانەوەو بە سەرکردایەتی ئەوان شەڕەکە بەردەوام دەبوو بەڕێوە دەچوو وای لێ هاتبوو (میرە زەنگی) و (ئورتوکیدەکان ــ مەبەست کوڕانی ئورتق) ــە هەموویان چووبوونە ژێر فەرماندەی سولتانە ئەیوبیەکانەوە. ئەو سوپا موسڵمانانەی بەگژ (ریچارد ــ شێردڵ ــ کە عەرەبەکان بەقلب الاسد) ناویان بردووە، و (فیلب ئۆگوست) ی قەراڵی فەرەنساو (فردریك باربارۆس) ی ئیمپراتۆری ئەڵمانیادا چوون‌و مصرو سوریایان لە فەڕەنگەکان رزگار کرد و لەجیاتی (خاچ) دروشمی (هەڵۆ) یان لەسەر بورج‌و دیواری قدس چەقان (صلاح الدین و ئەیوبیەکان دروشمی ناوئالاکەیان بریتی بوە لە وێنەی مەلی هەڵۆ).

ئەو کوردانەی بارویئەی سەردەمی شەڕوشۆڕی نێوان مەسیحی‌و موسڵمانەکانیان پێچایەوەو بۆ ئێجگاری شەڕیان یەکلاو یەکچاو کردەوەو دەرگای پەیوەندیان نەك تەنها هەر لەڕووی گەرپدەکان، بەڵکو لەڕووی سەدان شۆڕەسوارو سەربازی فەڕەنگ و ئینگلیز و ئەڵمان و بولگارو نۆرماندو ئیتالیشی خستە سەرگازی پشت. هەروەکو (والتر سکۆت) باسیکردوە مەسیحیەکانی ئەوسەردەمە کوردەکانیان بەسولتان‌و سەربازەوە ــ بەپارێزەرو پاسەوانی موسڵمانانی رۆژهەلات ناویردوە. کورد هەروەکو لەمەیدانی شەڕدا بەشۆڕەسواری مەیدان و ئازاو بوێر و مێرخاسان ناسرابوون، لەکاتی ئاشتیشدا سەرڕاست‌و پیاوی خاوەن قسەی خۆیانن و بەرەفتاری بەرز ناسراون.

باسە تورکیەکە لەسەری رۆیشتوەو وتویەتی: کوردەکان وەنەبێ تەنها هەر رێبەرو پێشەواو سەربازیان پێشکەش کردوە بۆ خزمەتی ئیسلام بەڵکوو زۆربەی زاناو مامۆستاو مێژوو ناس و گەورە و کەڵە پیاوی وەکو ابن الاشیر و ابن خلکانیش هەبوە، قەڵا گەورەکەی قاهرە و قەڵاکەی (cracdes chevalians) ی بەناوبانگ نزیك بە (lal taqoule) و ژمارەیەکی زۆری مزگەوت‌و فێرگەو قوتابخانە لە میصر هەمووی لەکاتی خۆیدا کورد دروستیان کردوون و لەسەردەمێکدا کە زانست‌و هونەر لە رۆژهەلاتا دەگەشایەوەو لە پەرەسەندنا بووە ئەورووپای ئەوسا لەنێو تاریکاییدا پەلەکوتێی دەکرد لە کاتێکدا لەرۆژهەلاتا

سەردەمی ڕاپەڕین و وریابوونەوە بوو. (حەزم کرد بەرلەوەی بچمە سەرباسی سەرچاوەکانی کورد کە دەربارەی خزمەتی کورد دواون بۆ ئیسلام ڕاستیەکی مێژوویی بخەمە بەرچاو بەرامبەر بەو هەموو خزمەتەی کورد بۆ ئیسلام، بەتایبەتی ئەیوبیەکان بەسەرکردایەتی صلاح الدین، لەو هەموو شوێنەوارە سادەیەی کە لەلایەن صلاح الدینەوە بەجێ مابوو بریتی بووە لەوەی لەزەمانی ئەودا چەند ژورێك بەناوی (رواق الاکراد) ەوە بۆ کورد تەرخان کرابوو بەتایبەتی بۆکوردەکانی باکوری کوردستان کە ژمارەیەکی زۆریان چووبونە میصرو لەو رواق الاکرادەی جامعەی ئەزهەردا خوێندنیان تەواو کردبوو لەوێ مابوونەوەو خزمەتی زمانی عەرەبی و ئاینی ئیسلامیان کردبوو، ئەو کوردانە لەوچەند ژورەدا بە نانەسکی ژیانی خۆیان بردبووە سەر هەتا زەمانی جمال عبدالناصر ئەوپارە کەمەی بۆئەو شوێنە تەرخانکرابوو لەگەڵ پارەی تەرخانکراو بۆ هەندێ شتو شوێنی تر لابراو لەوساوە دەرگاکانی رواق الاکراد داخراوەو ئەو چەند کوردەی جاران ڕوویان دەکردە ئەو شوێنە هەموو لەو دەرفەتە بێ بەش کران) .

بلەچ شێرکوە لەلاپەڕە ٣٤ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٦٠ باسی خزمەتی مروانیەکانی کردوە بۆ ئاینی ئیسلام لە زەمانی (القادر باللە) ی خلیفەدلو لە پاداشی ئەوخزمەتە گەورەیەی ئەمیر ئەحمەد کوڕی مروان الکوردی بۆ ئیسلامی کردبوو نازناوی (نصرالدولە) ی پێبەخشرا.

بلەچ شێرکوە لەو کتێبەیدا باسی زانایان و شارەزایانی کوردی کردوە کە چەند خزمەتی ئاینی ئیسلامیان کردوە بە بڵاوکردنەوەی زانیاری فقەو تۆمارکردنی ژیانی پیاوە ناسراوەکانی کورد و ئیسلام کە بەرهەمەکانی ئەو کوردانە لە قوتابخانەکانی بغداو قاهرەو حجازو ئەصفهان و مراغەو بدلیس و ئامدو دمشق و حلبو شارەزوورو شوێنەکانی تری ئیسلاما دەخوێنران.

بلەچ شێرکوە (جلادت بدرخان) لەلاپەڕە ٣٥ی کتێبەکەیدا باسی کوردستانی کردوە چۆن لە زەمانی عباسیەکانا وەکو قەڵایەکی سەخت وابووە لە ڕوبەڕووبوونەوەی دوژمنانی ئیسلامدا بەتایبەتی بەرامبەر بەڕۆم (مەبەست بیزەنطیەکان بوە) و هەمیشە ناوچە کوردیەکان وەکو سەنگەرێك وابون بۆ پاراستنی ئەو خەلافەتە.

بەڵام هەروەکو بلەچ شێرکوش لەوباسەدا لێی دواوە، لە پاداشی ئەو هەموو چاکانەی کوردو ئەو هەموو بەرهەمە بەنرخانەی ئەوزانایانەی کورد پێشکەشیان کردوە بەجیهانی ئیسلامی بەناڕەوا هەمووی پشت گوێ خراوەو کە دێتە سەرحساب هیچی بۆ کورد ناژمێرریێو هەرلایە بەشێوەیەکی تایبەتی هەوڵ ئەدا ئەو چاکەو بەرهەمی ئەو زانایانە بۆ خۆی حساب بکاو کوردی لێ بێ بەری کراوە.

دووهەم: خزمەتی کورد بۆ خەلافەتی عوسمانی

لەباسەکانی پێشوودا لەوە دواین چۆن لەدوای بەستنی ئەمارەتەکانی کورد بەدەوڵەتی عوسمانیەوە لەڕێی ئیدریس بدلیسەوە تائەو کاتەی تورکەکان لە بەڵێنەکانی خۆیان بەرامبەر بەکورد پاشگەز نەبوبوونەوە، کورد لەماوەی چەند سەدەیەکدا بەماڵ و بەگیانەوە خزمەتی ئەو دەوڵەتەی کردوەو ئامادەبووە لەهەموو ئەو شەڕانەی بەناوی غەزاوە کرابوو لەهەموویا بەشدار بێو پیاوە زاناو ئاینی و ئەوانەی لەناو سوپای عوسمانیدا بەدڵو بەگیان خزمەتیان کردبوو چۆن بەپاکیو دڵسۆزانە کاریان کردوە. میر بصری لەکتێبەکەیدا اعلام الکرد سەرچاوە ٢ ناوی گەلێك کوردی هێناوە لەوانەی هەریەکەیان بەشێوەیەك خزمەتی سوپای عوسمانی و دەزگا بەڕێوەبەرەکانی دەوڵەتیان کردوە، بەتایبەتی ئەوانەی لەباشوری کوردستانا چووبونە ئەستەمبوڵو هەندێ شارەکانی تری ئەو ڕۆژانەی دەوڵەتی عوسمانی. ئەمە بێجگە لەناوی ئەو کوردانەی باکوری کوردستان کە لە ڕووداوو باسە مێژوییەکانا ناویان هاتووە. میر بصری دەربارەی ئەو کوردانەی باشوری کوردستان لەدەوڵەتی عوسمانیدا خزمەتیان کردوە باسی ئەمانەی خوارەوەی کردوە:

١ـ ئەحمەد پاشای دوا ئەمیری بابان ـ کە لەساڵی ١٨٥٦دا لە (یمن) کراوە بەوالی عوسمانی و لەساڵی ١٨٦٣دا کراوە بەوالی (وان) و لەسالانی ١٨٦٧ـ ١٨٨٠) دا والی ئەرزڕۆم بووەو بەوپەڕی تواناو دەسەلاتی خۆیەوە خزمەتێکی گەورەی ئەو دەوڵەتەی کردوە (سەرەڕای ئەوەی لەئەمارەتەکەی خۆشی لابرابوو) .

٢ـ عبدالله مصیب پاشاـ لەساڵی ١٨٧٧دا بە روتبەی وەزیری کراوە بەوالی بصرەو لەوێوە گوێزراوەتەوە بۆ بیروت و لەساڵی ١٨٨١دا کۆچی دوایی کردوە.

٣ـ خالد پاشا باڵیۆزی دەوڵەتی عوسمانی بوە لە (بلغراد) و (طهران) و ساڵی ١٨٩٩ کۆچی دوایی کردوە.

٤ــ شريف پاشای خندان ـ که به جنراڵ (شريف صبری پاشا) ش ناسـرابوو، لەساڵی ١٨٦٥دا لە ئەستەمبوڵ لەدایك بوەو لەناو هێزی سوپای سوارەی عوسمانیدا گەیشتبووە پلەی (فريق) و لەساڵی ١٨٩٠دا (ئەميرە ئەمينـە) ی کچی محمد عبدالحليم پاشای کوڕی محمد علی پاشای میصری مارەکردوە کە لەو ڕۆژانەدا ئەو ئەمينە خانە خوشکی محمد سعيد حليم پاشای صدری ئەعظەم (سەرۆك وەزیران) ی عوسمانی بوەو لە ساڵی ١٨٩٨دا کراوە بە باڵیۆزی حکومەتی عوسمانی لەستۆکهۆڵم (لەبەرگی دوهەمی ئەم کتێبەدا لە زۆر شوێنا شريف پاشای خندان دێتە بەرچاو) .

٥ــ سعيد پاشای خندان کوڕی حسێن پاشای کوڕی ئەحمەد ئاغای خنـدان بوە کە خەڵکی سلێمانی بوەو مامی سيف اللەخەندانی ناسراو بوەو، لەساڵی ١٨٨٢دا سعيدپاشا کرابوو بەوەزیری دەرەوەی عوسمـانی و لەساڵی ١٨٨٣دا کراوە بە باڵیۆزی عوسمانی لەبرلين و ساڵی ١٨٨٥ دوبارە کراوەتەوە بە وەزیری دەرەوەو ساڵی ١٨٩٣ کراوە بەسەرۆکی ئەنجومەنی شورای (ئەنجومەنی سەنا= پيران و ساڵی ١٩٠٧ کۆچی دوایی کردوە.

٦ــ رسول مەستی: باپيری تۆفيق وەهبی بوە، گەلێك نوسـراوو کتێبی بەتورکی چاپکردوەو کراوە بە مفتيش معارف لە (وان) ... (جارێك تۆفيق وەهبی بۆی باس کردم کە لەکۆتايی ژيانيشيا مديری معارف بوە لە ويلايەتی موصڵدا) .

٧ــ عزەت بەگی خەندان: برای سعيد پاشای خەندان بوە، لەساڵی ١٩١٢دا کراوە بە والی (وان) و لەساڵی ١٩١٨دا وەزیری ئەوقاف بوە لە ئەستەمبوڵ. عزت بەگ يەکێك بوە لەئەندامانی ئيئتلاف و معارضی کە ماليەکان بوەو لەسەر ئەوە لەساڵی ١٩٢٠دا زيندان کراوە.

٨ــ مصطفی نەمنی پاشا: کوڕی حسێن بەگ بوە بۆ ماوەيەك والی (ئەطنـە) بووە.

٩ــ ئيسماعيل حقی بابان: ئەندامی مجليسی مبعوثانی عوسمانی بوەو يەکێك بوە لەروناکبيرە سەريەستيخوازەکانی ئەو ڕۆژانەو لەساڵی ١٩٠٨دا کە اعلانی دەستور کرا ئەو خەريکی ڕۆژنامەگەری بوەو لەساڵی ١٩١١دا کرا بەوەزیری معارف و ساڵی ١٩١٣ کۆچی دوايی کردوە.

١٠ــ مصطفی‌پاشا یامولکی‌ــ ساڵی ١٩٠٤کــراوە بەرئیســی ئــەرکانی ئــەو فرقەیەی لـە ئەنقـەرەدا بـوەو سـاڵی ١٩١٠کـراوە بـە سـەرکردەی فرقـەی ١٣ لەئەرزنجان و ساڵی ١٩١١ لە شەڕی بالقـاندا بەشـدار بـووە و سـاڵی ١٩١٨ کـراوە بەسەرۆکی دادگای سوپایی کە محاکەمەی مصطفی کمالی کردبوو بـەتاوانی یـاخی بوون و حوکمـی اعدامـی مصطفـی کمـال دەرکردبـوو لـەوە تورکـە کمالیـەکان بـە (مصطفی نمرود) ناویان بردوەو ساڵی ١٩٢٢ گەڕایـەوە بـۆ باشـوری کوردسـتان و لەحکومەتەکەی شیخ مەحمودا وەزیری معارف بووەو ماوەیەك لەبەغدادیش دوای ئەوە خەریکی رۆژنامەگەری بوە.

١١ــ پیرەمێردــ شـاعیری مـەزنی کـورد حـاجی تۆفیـق کـوڕی محمـود ئاغـای همزە ئاغا کە همزە ئاغای باپیری وەزیری ئەحمەد پاشای دوامیری بابان بووە کە لەژمارە ١ی ناوەکاندا باسمان کردوە.

پیرەمێرد لەساڵی ١٨٩٨دا لەسلێمانیەوە چۆتە ئەستەمبوڵ و کولیەی حقوقی تەواو کردوەو بوە بە ئەندامی (ئەنجومەنی بەرزی معارف) لەئەسـتەمبوڵ و سـاڵی ١٩٠٨ کە اعلانی دستوری کراوە خەریکی رۆژنامەگـەری و محامـات بـووە و سـاڵی ١٩٠٨ رۆژنامەی (رەسملی کتاب) ی دەرکردوە و بەسێ زمان نوسیویەتی و ساڵی ١٩٠٩کراوە بەقائمقامی جۆلەمێرگ و ساڵی ١٩١٨ کـراوە بـە متصرفـی ئەماسـیەو لەدواییدا گەڕاوەتەوە بـۆ سلێمانی و خـەریکی رۆژنامەگـەری بـوەو ژیـان و ژینـی دەرکردوەو ساڵی ١٩٥٠ کۆچی دوایی کردوە.

١٢ــ محمد ئەمین زەکی‌ــ نوسـەرو مێژووناسـی بـەناوبانگ و خـاوەنی کتێبـی مێـژوی کوردو کوردسـتان. سـاڵی ١٨٨٠ لەسـلێمانی لـەدایك بـوە و سـاڵی ١٨٩٩ چوەتە ئەستەمبوڵ و چوەتە قوتابخانەی سەربازی و ساڵی ١٩٠٤ ئـەرکانی حربـی تـەواو کـردوەو سـاڵی ١٩٠٩ یەکـەم کـەس بـووە خەریتـەی شـاری ئەسـتەمبوڵی کێشاوە و بەشدار بووە لەدەسنیشان کردنی سنوری تورکیا و بولغاریـادا لەسـاڵی ١٩١٠دلو سـاڵی ١٩١٢ بەشـداری کـردوە لەدەسنیشـانکردنی سنوری عوسمـانی و روسیا لەناوچەکانی قفقاس و لەشەڕی باڵقاندا ضابط روکنی فرقەی پێنجەم بـوەو ساڵی ١٩١٢ نێرراوە بۆ فرنسـە بـۆ شـارەزابوونی مەشـقی سـەربازی و لـە شـەڕی یەکەمی جیهانیدا ضـابط روکنـی فەیلـەقی یەکـەم بوە سـاڵی ١٩١٨ نـێرراوە بـۆ جەبهەی قفقـاس و مــەدالیای زیوینــی پێـدراوە و مــەدالیای دوهــەمی صلیبــی

ئەڵمانیاشی وەرگرتوەو ساڵی ١٩٢٢ گەڕاوەتەوە بۆ عێراق و لە حکومەتی عێراقدا چەند جارێك کراوە بە وەزیر.

١٣ـ توفیق وەهبی ـ ساڵی ١٨٩١ لە سلێمانی لەدایك بووە و لە مەکتەبی عەسکەری ئەستەمبوڵ دەرچووەو لە ساڵی ١٩١١دا لەشەڕی ئەلبانیادا بەشداربووەو ساڵی ١٩١٤ ضابط روکنی ئەو فرقەیەی تورك بووە کە لە شەڕی (چناقلعە) ی بەناویانگدا لە (دردنیل) دا کراوە بەشدار بووە و لەساڵی ١٩١٧ مەدالیای صلیبی ئاشتی پێدراوە (ئەوەی شایانی باسە، دەربارەی ئەو شەڕەی ئەلبان کە میر بصری باسی کردوە، تۆفیق وەهبی بەتورکی کتێبێکی هەیە لەجامعەی لندن کتیبخانەی ساواس، بەناوی (ماکینەلی تفەنگ_ دەوری رەشاش لە شەڕی پارتیزانیدا).

تائێرە ناوی ئەو کەسانەیە کە میر بصری لەکتێبەکەیدا دەربارەی ئەو کوردانەی باشوری کوردستان کە خزمەتی دەوڵەتی عوسمانیان کردوە، بێگومان کوردی رۆژهەلاتی کوردستانیش ئەوەی دەرفەتی بووبێ خزمەتی کردووە شان بەشانی ئەو کوردانەی تر لەباشوری کوردستاندا بون لەباسەکانا ناوی هەندێکیان هاتووە.

دەربارەی هەستی ئاینی کوردو بەشدار بوونی کورد لە شەڕەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا بۆ خزمەتی ئاینی ئیسلام و دەوڵەتی عوسمانی بەناوی غەزاوە لەلاپەڕە ٢٧ی گۆڤاری ڕەنگینی ژمارە ٨٣ ی رۆژی ١٥ ٥ ١٩٩٥، عبدالرحمن زەنگەنە باسی گەڕیدەیەکی فرەنسی کردوە ناوی (لجان) بوە لەنێوان ساڵانی ١٨٦٢ – ١٨٦٦دا بەناو وڵاتی عوسمانیدا گەڕاوەو لەو گەشتەیدا دەربارەی کورد سەرنجی خۆی بەم جۆرەی خوارەوە دەربڕیوە:

((دەگێڕنەوە ساتێك جەنگی رۆژهەلات بەرپابوو لەساڵانی ١٨٥٤ – ١٨٥٦ دا، بابی عالی بانگەوازی جهاد (غەزا) ی بڵاوکردەوەو بەو بانگەوازە هەستی ئاینی ئیسلامەکانی جووڵان و موسڵمانان ڕوویانکردە ئەستەمبوڵ و ناو شەقامەکانی ئەستەمبوڵ پڕبوو لەخەڵکی وڵاتانی جۆربەجۆرو هەریەکە بەجل و بەرگی نیشتمانی بەجۆرە چەکێکی تایبەتی خۆیەوە هاتبوو بۆ بەشدار بوون لەو غەزایەدا لەوانە ژنێکی کورد بوو (قەرەفاطمە_ فاطمەرەش) کە بەخۆی و چەکدارەکانی هێزەکەیەوە گەیشتبوونە ئەستەمبوڵ. ئەو ژنە بەپێی شێوەکەی

دیاربوو ژنێکی لاو نەبوو جوانیش نەبوو لەگەڵ ئەوەشدا ئەو هەموو شۆڕە سوارانەی کورد دوای کەوتبون و هاتبوونە ئەستەمبوڵ. هاتنی ئەو ژنە بەو شێوەیە سەرنجی خەڵکی راکێشابوو، پڕیەدڵی ئەو خەڵکە بوو زۆریان پێ خۆشبوو ژنێك بەو جۆرە هاتبووە ریزی پیاوە چەکدارەکانەوە و هاتنەکەی کارێکی زۆری کردبووە سەر خەڵك بەتایبەتی بۆ سەر پیاوە ئاینیەکان.

هەرچەند کاربەدەستانی عوسمانی رێگەیان نەدا بە فاطمە بچێتە ناو کۆڕی شەڕەوە بۆ ئەوەی بەشدار بێ، بەلام چوونەکەی بۆ ئەستەمبوڵ لەزۆر شوێنی کوردستانا دەنگی دابوەوەو هەستی ئاینی زۆریانی بزاواندبوو)) .

لەراستیدا ئەو باسەی قەرە فاطمە یەکێك بووە لە دیمەنی بەشداربوونی کورد شان بەشانی هێزی عوسمانی لەو شەڕانەدا بەناو بۆ سوودی ئاینی ئیسلام دەیان کردو بێگومان لەکاتی ئەو شەڕو غەزایانەدا بارەها کورد خۆی ناردوە بۆ بەشدار بوون کە نمونەیەکی تری ئەمە لە ناردنی ئەو دەروێش و مریدانەی کاك ئەحمەدی شێخدا دێتە بەر چاو کە وەختی خۆی ژمارەیەکی زۆری ناردبوو بۆ هاوکاری کردنی سوپای عوسمانی لە شەڕی قارص و ئەردەهاندا.

بێجگە لەوە، لە بەرگی یەکەمی کتێبەکەی شێخ محمـودو دەوڵەتەکەی کوردستان سەرچاوە ٨٠ بەدورو درێژ باسی بەشدابوونی شێخ مەحمودم کردوە بۆ هاوکاریکردن لەگەڵ سوپای عوسمانیدا لە (شعیبە) لە باشوری عێراقدا دژی ئینگلیزەکان لە ناوچەی (مەریوان) دژی سوپای روس کە گەیشتوەتە نزیکی پێنجوین لە شەڕی جیهانی یەکەمدا کە شێخ مەحمود لەگەڵ ژمارەیەکی زۆری کوردا لەگەڵ سوپای عوسمانیدا بەشدار بوون لەو شەڕەدا شێخ مەحمود برینـدار کرابوو.

بەشی دوازدەهەم

سوارەی حمیدیەـ ئێستر سوار (حمیدیە ئالایلری)

سوارەی حمیدیە بریتی بووە لەو هێزەی وەکوو لاسایی کردنەوەیەکی روسەکان چۆن هێزی (قۆزاق) یان دامەزراندبوو، تورکەکانی عوسمانیش بەراسپاردوەو راوێژی ئینگلیزەکان هاندران هێزێکی لەو شێوەیە لە عەشایرە جۆر بەجۆرەکانی ناو ولاتی عوسمانی وەکو بەشێك لەسوپای دەولەت بەسەرکردایەتی ئەفسەرە بەرزەکانی تورك دامەزرێنن و لەبەرئەوەی عەشایەرەکانی کورد و سەرکردەکانی هەندێکیان رۆلێکی گەورەیان بینیوە و پێیان سپێررابوو بەپێویستم زانی باسی ئەو هێزەو چۆنیەتی پێك هێنانی بکەم و باسەکە بکەم بەم چەند بەشەوە:

١ـ چۆنیەتی پێکهێنانی.

٢_ هۆی پێکهێنانی.

٣_ زیانەکانی سوارەی حمیدیە.

یەکەم ـ چۆنیەتی پێکهێنانی

لەسالی ١٨٩١دا سولتان عبدالحمیدی دوهەم فەرمانێکی دەرکرد بۆ ئەو هێزە عەشایرییەی ناوی لێ نرا (حمیدیە ئالایلری ــ سوارەی حمیدیە) کە لای کوردەکان بە ئێستر سوار ناودەبران.

مینۆرسکی لەلاپەرە ٥٩ی سەرچاوە ٤٣دلو ئەمین زەکی لەلاپەرە ٢٥٤ی مێژووی کوردو کوردستان باسیان کردوەو هەروەکوو لەو دوسەرچاوەدا هاتووە ناوی ئەو هێزە کراوە بە (خفیف سواری ئالایلری= هێزی سوارەی سووك و سۆل) و (ROBERT OLSON) لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٨٤ ناوی ئەو هێزەی وەکوو

بەتورکی چۆن بووە بەوجۆرە ناوی بردوە (HAFIF SUVARI ALAYLARI) خفیف سواری ئالایلری.

بەپێی کتێبی (TNE THE KURDS) سەرچاوە ١ ئەوهێزە لەهاوینی ساڵی ١٨٩١دا دروستکراوەو (مروان المدور) لەکتێبەکەیدا (الارمن عبر التأریخ) چاپی ١٩٨٢ لەلاپەڕە ٣٩٧دا وتویەتی:

((ئەو هێزە لەهەموو نەتەوەکانی تری غەیری تورك وەکوو کورد و ئەلبان و چرکس پێکهینرابوون کە ژمارەی کورد لەناو ئەو هێزەدا تەنها بریتی بوە لە (١٠ هەزار سوار) ، کە ئەم بۆچوونەی مروان المدور ئەوە بەدرۆ دەخاتەوە کە هەندێ سەرچاوەی دوژمنی کورد وتویانە ئەو هێزە هەمووی لە کورد پێکهاتبوو ئەو کوشتارەی لەساڵی ١٨٩٥دا لە ئەرمەنیەکان کرابوو بەهۆی ئەو هێزەوە کرابوو زۆری تاوانەکەش خرابووە ئەستۆی کوردەوە.

مینۆرسکی لەلاپەڕە ٥٩ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٤٣ لەباسی چۆنیەتی پێکهێنانی ئەو هێزە وتویەتی:

((شاکرپاشای بەناوبانگ کە لەساڵی ١٨٩١دا سەرکردەی گشتی أصلاحات بوو لە ویلایەتەکانی ئەنادوڵدا هەوڵیدا هێزێکی سوپایی لە کوردەکان دامەزرێنێت لەشێوەی هێزی قۆزاقداو لەساڵی ١٨٩٢ دا لە ئەستەمبولو بەغداد قوتابخانەی عەشایری کرایەوە بۆ ئەوەی هەستو هۆشی تورکەکان لەبیرو گیانی عەرەب و کوردە کۆچەریەکانا چەکەرە بکاو بەهێز بێو کوردو عەرەب لەتورك نزیك بکرێنەوەو تێکەڵ بەوان بنو زۆری پێ نەچوو شاکرپاشا خۆی کرا بەلێپرسراوی ئەو هێزەو ئەو قوتابخانە (بەپێی کتێبەکەی رۆبەرت ئۆلسۆن شاکرپاشا مێردی خوشکی سوڵتان عبدالحمید بووە) .

لەم باسەی مینۆرسکی‌دا دەردەکەوێ هەندێ لەو سەرچاوانەی وەکوو (ئیلفنستن) لەکتێبەکەیدا سەرچاوەی ژمارە ٨ وتبویان ئەو هێزە بەسەرکردایەتی ئیبراهیم پاشای میللی دروستکرابوو شتێکی راست نیە و ئیبراهیم پاشا وەکو لەشوێنی خۆیا باسی دەکەین سەرکردەی یەکێك بووە لەهێزەکان.

بێجگە لەوە هەندێ سەرچاوەش وەکوو کتێبەکەی صادق شرفکندی سەرچاوە ٧١و کتێبەکەی حسن عرفە لاپەڕە ٢٢٤ چاپی لندن ساڵی ١٩٦٦ وتویانە ئەو هێزە لەکوردو لە سەرۆك عەشیرەتەکانی کورد پێکهاتبوو بەڵام لەهەندێ سەرچاوەی تردا وەکو کتێبەکەی مروان المدور وتراوە لەو هێزەدا ئەلبان و چرکسیشی تیادابووەو ژمارەی کورد لەو هێزەدا بریتیبووە لە (١٠) هەزار کەس کە ژمارەی ئەو هێزە وەکوو لەدواییدا باسی دەکەین زۆر زیاتربووە لە دەهەزار کەس.

رۆبرت ئۆلسۆن لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٨٤ لەباسی ئەو هێزەدا وتوویەتی ئەو هێزە لەو کوردانە بوون کە (سونی) مەزهەب بونو ڕێگە نەدراوە بەکوردە عەلەوییەکان بەشدارین (کە ئەوەی وتوویەتی ڕێگە نەدراوە بەعلویەکان لەو هێزەدا بوون شتێکی راستە بەڵام هەموو هێزەکە هەر لە کورد پێك نەهاتبوو) .

صادق شرفکندی لەلاپەڕە ٤٧ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٧١ باسی ناوچەکانی ئەرزڕۆم و دەوروبەری باکووری گۆلی وان و بدلیسی کردوە کە ئەبوایە هەموو بنەماڵەیەکی ئەو ناوچانەی کورد سوارێك بەئەسپەوە وەیا پیادەیەك ڕەوانەی سوپای حکومەت بکەن بۆ ئەوەی بکرێن بە سەرباز.

(لام وایە ئەو بەزۆر ناردنەی کورد بۆ ناوسوپای تورك وای لەزۆریان کردبوو کە بچنە ناو ڕیزی هێزی سوارەی حمیدیەوە کە لەژێر سەرکردایەتی دەرەبەگەکانی کوردا بوونو ئەمەیان لاباشتربووە لەوەی بچنە ناو سوپای تورکە وە کە هەمیشە سەرکردەکانی تورك بووە) .

بەپێی باسەکەی صادق شرفکندی، لکەکانی سوارەی حمیدیە لەسەر بناغەی ڕێکخراوێکی لەگەورە وە بۆ بچووکی عەشیرەتی دامەزرێندرابوو، هەموو چەکیان لە حکومەت وەردەگرت و دەبوایە لەپێشدا بۆ ماوەیەکی دیاریکراو لەژێر چاودێریی ئەفسەرە تورکەکانا مەشقیان پێ بکرایە و پاش تەواوکردنی مەشق دەبوایە چەکەکانیان بدایەتەوە بەحکومەت هەتا کاتی پێویستی و سەرۆك عەشیرەتەکان هەریەکەیان نازناوێکی سوپاییان پێ ئەدرا وەکو پاشاو دەسکەوت و خەڵاتی ئاشکرایان وەردەگرت و لەناو ئەو هێزانەدا دەسەڵاتیان لەدەسەڵاتدارێتی دەرەبەگێتی یا پاشا زۆرتر و بەهێزتربووەو ئەو هێزە

لەکوشتاری ئەرمەنیەکان و عەرەبە ناسیۆنالیستەکان بەشدار بوون و میللەتی کورد خۆشی لەدەسدرێژیو تاوانی ئەو هێزە رزگاری نەبوو تاوانێکی زۆریان هەبوە بەرامبەر کوردەکانی دەرسیم و باشوری کوردستان.

دەربارەی قەوارەی ئەو هێزە، روبرت ئولسون لەسەرچاوە ٨٤ وتوییەتی هەریەکێك لە لکەکانی ئەو هێزە لە شەش فەوج پێکهاتبوو، هەرفەوجێکیش بریتی‌بووە لە (٥١٢) سوارو لکەکان لێك جیاوازبوون و نەدەبوایە بخرێنە سەر یەك مەگەر تەنها لەکاتی شەڕدا دەخرانە ژێر سەرکردایەتیەکەوە (کە بێگومان ئەو سەرکردایەتیە تورك بووە) تەمەنی ئەوانەی لەو هێزە دا قبولْ دەکران دەبوایە لەبەینی ١٧ـ٤٠ ساڵیدا بوونایە و ئەوانەی دەکران بەئەفسەر لەناو ئەو هێزەدا دەبوایە لەقوتابخانەی (سوارەی حمیدیە مەکتەبی) بخوێنن و ئەگەر کوردێك لەناو ئەو هێزەدا بگەیشتایەتە پلەو پایەی (کۆلۆنێل) دەبوایە یارمەتیدەرەکەی تورك بوایە و بەشێوەیەکی گشتی ئەو هێزانە دەبەسرانەوە بەهێزی چوارەمی سوپای حکومەتی عوسمانی کە لەژێر سەرکردایەتی مشیر زکی پاشادابوو کە خۆی واپیشان ئەدا گوایە دۆستی کوردبوو.

جلیلی لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٥٥ ئامازەی بۆ لاپەڕە ٢٤ی کتێبەکەی (کارتسۆف) کردوە چاپی تفلیس ساڵی ١٨٩٦ کەوتویەتی: ئەو ئاغا کوردانەی هەتا ئێستە لای تورکەکان بەچەتەو رێگر ناودەبران وابە هۆی ئەو مدالیاو نیشانانەی وەریانگرتووە (مەبەست لەناو سوارەی حمیدیەدا) وائێستە بە بەرچاوی ئەفسەرەکانی حکومەتی عوسمانیەوە خۆیانی پێوە هەڵدەکێشن.

جلیلی بێجگە لەوە ئامازەی بۆ کتێبەکەی (ف. ف. گریازنۆف) کردوە بەناوی (کوردو سوارەی کورد) لە هەواڵەکانی ئەرکانی حەربی ناوچەی قفقاس ژمارە ٢٠ لەتفلیس باسی ئەوەی کردوە کە لەگەڵ ئەوەشدا حکومەت لەو رۆژانەدا لەرووی ئابووریەوە دەستی کورت بوو کەچی هەشت ملیۆن لیرەی بۆ مەبەستی دروستبوونی ئەو قوتابخانانە تەرخان کرد بۆ ئەوەی تاقمێکی تازەی دەرەبەگی ئایندار بهێنرێتە ژێر سایەی سوڵتانەوە.

ئەڤریانۆڤ لەباسی ئەو قوتابخانەدا وتویەتی لەناو هەریەکێك لەو قوتابخانانە مزگەوتێك دروست دەکرا بۆ ئەوەی منداڵانی کورد کە لە قوتابخانەدا دەیان

خوێند هەستی ئاینیان تیادا بەهێز بکرێت و منداڵانی کورد لەقوتابخانانەدا فێری زمانی تورکی ببن.

لەساڵی ١٨٩٢ دا لە ئەستەمبوڵ قوتابخانەی (عەشیرەت مەکتەبی) کرایەوە، ماوەی خوێندن تیایا پێنج ساڵ بووە. زۆربەی منداڵانی قوتابی منداڵی سەرۆکە کوردەکان بوون و ژمارەی هەر قوتابخانەیەك (٢٥٠) قوتابی بووەو لەو قوتابخانانەدا منداڵی عەرەب و ئەلبانیشی تیابووە جگە لە منداڵانی کورد.

لازاریف، دەربارەی ئەو منداڵانەی دەنێران بۆ ئەو قوتابخانەیە لای وایە تورکەکان ئەو قوتابخانانەیان بۆ ئەوەکردبووەوە تا منالأنی کورد وەکو بارمتەیەك وابن لای حکومەتی عوسمانی، بەلأم ئاواتەکانی سولتان سەری نەگرت چونکە زۆری پێ نەچوو هی وا پەیدابوو لەناو ئەو قوتابخانانەدا دژی حکومەت ڕادەوەستا.

دەربارەی ئەو بۆچوونەی لازاریف، ڕۆژنامەی (گنتشاك= کنجاك) لەژمارەکانی ٧_ ٨ یدا لاپەڕە ٤٧ ی ساڵی ١٩٠٣ وتویەتی: منداڵانی کورد لەو قوتابخانانەدا هەرچەند بەزمانی تورکی دەیان خوێند، بەلأم بەهۆی ئەوەی تێکەڵ دەبوون لەگەڵ ئەو منداڵانەی بیروباوەڕی ئازادی و سەربەستی لەمێشکیانا چەکەرەی کردبوو ئەو تێکەڵبوونە کاریکردە سەر منداڵەکانی کوردیش و ئەوانیش بیری ئازادی و سەربەستی لە مێشکیان جێگیر بوو بیریان لەوە کردەوە کوردیش بۆخۆی حکومەتێك دروست بکا، بۆیە سولتان عبدالحمید لە ساڵی ١٩٠٦دا ئەو قوتابخانانەی داخست.

جلیلی ئاماژەی بۆ ژمارە (٧-٨) ی ڕۆژنامەی (کنجاك) کردوە کە پەیامنێرەکەی وتویەتی:

ئارەزووی کوردەکان بۆ گواستنەوەی چالاکیەکانیان لە کەناری بۆسفۆرەوە (مەبەست ئەو کوردانە بووە لە ئەستەمبوڵدا دەژیان) بۆ ناوخاکی نیشتمانی خۆیان هەندێکیانی خستبووە سەرسەودای گەڕانەوە بۆ وڵاتی خۆیان و هەندێکیشیان بەنەهێنی گەڕابوونەوەو دەستیان کردبوو بەبیرکردنەوە لەدامەزراندنی کوردستانێکی سەربەست و لەئەنجامی ئەمەدا بیری خەبات و تێکۆشان بۆ ئەو مەبەستە لەناو ئەو قوتابخانانەدا پەرەی سەندبوو.

تورکەکان لەبغداد بەهۆی پیلانی عوسمانیەوە کێشەیەکیان پەیدا کرد لەنێوان قوتابیانی کوردو عەرەب و، والی ئەو کێشەیەی کرد بەبیانوو قوتابخانەکەی بغدادی داخست.

دوهەم ـ هۆی پێکهێنانی سوارەی حمیدیە

ئەو رۆژانەی هێزی سوارەی حەمیدیەی تیادا دروست بوو، بەرلەوە کێشەیەکی سیاسی و بەین برکێیەکی توندو تیژ لەنێوان ئینگلیزو روسدا پەیدابوبوو، هەرلایە دەیویست تەنها هەرخۆی دەسەلاتی لەناو دەولەتی عوسمانیدا هەبێ.

حکومەتی عوسمانی بەهۆی باری خواری ئابووریەوە تووشی گێچەلێکی گەورە بوبوون و کەوتبوونە ژێر بارێکی گرانی قەرزی حکومەتی بریتانیاو بازرگانەکانیەوەو ئنگلیز لەوە ترسابوو روسەکان لەسنوری ققفاسەوە لەرێگەی قوازقەکانیەوە دەسدرێژی بکاتە سەرسنوری دەولەتی عوسمانی و فشاریش بخاتە سەر کوردو ئەرمەنی بۆ ئەوەی بیانکا بەدەسکەلای خۆی دژی حکومەتی عوسمانی، بۆیە سەریانکردە سەر سولتان و کاربەدەستان بۆئەوەی دەستوبرد بکەن لە دامەزراندنی هێزیکی عەشایری بۆ روویەرووبوونەوەی مەترسیەکانی قۆزاق‌و بۆ دامرکاندنی هەر بزوتنەوەو جمو جۆلێك دژی حکومەت بۆ ئەوەی روسەکان سود لەو کێشەو هەرایانە وەرنەگرن و لەئەنجامدا توانییان کاریکەنە سەر حکومەتی عوسمانی و هێزی سوارەی حمیدیە پێك هێنرا.

بۆ روونکردنەوەی هۆی پێکهێنانی سوارەی حەمیدیە، هەوڵ ئەدەین کورتەی هەندێ لەو سەرچاوانە باس بکەم:

لەکتێبی (جنبشهای کورد ــ سەرچاوە ٥٣، لەلاپەرە ٥١ دا دەربارەی هۆی پێکهێنانی سوارەی حمیدیە وتویەتی هۆی یەکەم ئەوەبووە حکومەتی عوسمانی لەرێگەی ئەو هێزەوە بەرگری لە سنوورەکانی خۆی بکا دژی هەرهێرشێك لەئێران و روسەوە ئاپاستەی خاکی عوسمانی بکرێ.

هۆی دوهەم ئەوەبووە لەڕێگەی زەبرو زەنگی ئەو هێزەوە دەسەڵاتی زۆربەی سەرۆك عەشیرەتەکان لەناو ئەو هێزەدا گرد بکەنەوەو ئەو هێزە بکەن بەداردەستی خۆیان بۆ لێدانی هەر بزوتنەوەیەك دژی دەوڵەت بکرێت.

هۆی سێهەم بۆچاوترساندنی ئەوکەمە ئاینیانەی دژی حکومەت دەجولانەوە، بەتایبەتی ئەرمەنیەکان کە کاریەدەستانی عوسمانی لەنێوان سالانی ١٨٩٤–١٨٩٦ دا (٣٠٠) هەزار ئەرمەنیان لەڕێگەی ئەو هێزەو لەڕێگەی سوپای تورکەوە قەلاچۆ کردو ژمارەیەکی زۆریشیان لێ ئاوارە کراو زەوی و زارەکانیان لێ زەوت کردن.

مەبەستێکی تری ئاشکرای حکومەت بریتیبووە لەپەیداکردن و بەهێزکردنی دوژمنایەتی نێوانی کوردو ئەرمەنی (سەرچاوەی کتێبی جنبشها بریتیە لەکتیبی: گ. م. ئاردتیونیان – بەناوی: سیاسەتی آرتجاعی بورژوازی انگلستان دەربارەء مسئلەء ئەرمنیها لاپەرە ١٩٠ چاپی مۆسکۆ سالی ١٩٥٤) .

کتێبی جنبشها، لەسەر باسەکەی ڕۆیوەو ئەڵێ:ـ حکومەتی عوسمانی بۆ سەرگرتنی مەبەستەکانی خۆی، دەسەلاتێکی زۆری دابوو بە سەرۆك عەشیرەتەکانی کورد بۆ لێدان و لاواز کردنی ئەرمەنیەکان و حکومەت گوێی خۆی کە ڕ دەکردو چاوی دەنووقان لە ئاستی ئەو رەفتارە پیس و چەپەلانەی سوارەی حمیدیە دەربارەی ئەرمەنیەکان دەیکرد.

بۆنمونە: لە ناوچەی (خوشاب قاضی) لەماوەی هەشت ساڵدا لەلایەن سوارەی حمیدیەوە دەیان کەس کوژراو (٨٠٠) ولاخی بەرزەو بەهەزاران مەڕو مالاتیان دەدزی و تالانیان دەکرد و حکومەتیش لێی بێدەنگ دەبوو.بەلام لەدواییدا حکومەت بۆی دەرکەوت ئەو هێزە ئامانجەکانی بەتەواوی و بەباشی نەدەگەیاندە ئەنجام و کوردو ئەرمەنیش بۆیان دەرکەوتبوو تاقە دوژمنی هەردولایان بریتی بووە لە حکومەتی عوسمانی، بۆیە لەسالانی ١٩٠٣–١٩٠٤ ساتێك شۆڕشی ئەرمەنیەکان لەناوچەی (ساسون) دەستی پێکرد، کوردەکان ژمارەیەکی زۆریان لەئەرمەنیەکان پاراست و بەشێوەیەکی نەهێنی گرتیاننە خۆیان و زۆریان لە مردن رزگار کردن، دەربارەی هۆی پێکهێنانی سوارەی حمیدیە، (رۆبرت ئۆلسۆن) لە کتێبەکەیدا سەرچاوە ٨٤ باسی بۆچوونی

نووسەرێکی کردوە (Bayram Kodmen ــ کە بەناوەکەیا دیارە تورکە) دەربارەی هۆی پێکهێنانی ئەو هێزە کە بریتی بوە لە:

١ـ بەستنەوەی دەسەلات لە هەموو ناوچەکانی ولاتی عوسمانیدا بەحکومەتی مەرکەزیەوە.

٢ـ سیاسەتی پەیداکردن و راگرتنی لەنگەرێك لەناو ولاتدا.

٣ـ بەهێز کردنی یەکێتی لەناو ئیسلامەکانا.

٤ـ بۆئەوەی حکومەت ئەو هێزە بکا بە کوتەکی دەستی خۆی دژی هەرلایەك سوور بێت لەسەر داواکردنی أصلاحاتی دەستوری لە ولاتی عوسمانیدا.

رۆبرت ئۆلسۆن لەکتێبەکەیدا ئەڵێ: بەڵام بەلای (Stephen Duguid) ەوە وایە سوڵتان عبد الحمید چەند مەبەستێکی تریشیهەبوە وەکوو:

١ـ لای سوڵتان وابوە بونی ئەو هێزە دەبێتە هۆی پتەوکردنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و دەیبەستێتەوە بەرەگ و ریشەی ئیسلامەتیەوە و دژی ئەوانە دەوەستێ داوای أصلاحاتی دستوری دەکەن کە بەوە دەسەلاتی سوڵتانی نوێنەری ئاینی ئیسلامی پێ گزدەبێ.

٢ـ بەکارهێنانی ئەو هێزە دژی روس و ئەرمەن کە هەردولای بەهاوکاری یەکتر دادەنا دژی دەوڵەتی عوسمانی.

٣ـ بەکارهێنانی ئەو هێزە دژی هەردەستەو تاقمێك سەرپێچیان بکردایە دژی دەسەلاتی حکومەت .

٤ـ بەکار هێنانی ئەو هێزە دژی ئەوانەی لەناوچەکانی جۆرجیادا دژی حکومەتی عوسمانی بون.

رۆبرت ئۆلسۆن دەڵێ: لەراستیدا مەبەستی سەرەکی حکومەت ئەو کوشتارە بووە لەساڵی ١٨٩٣ دا لەرۆژی ٢٢ ی مانگی سێیتەمبەردا لەناوچەی ساسون دژی ئەرمەنیەکان کرابووی کە لەو رۆژانەدا ژمارەی کورد لەناو هێزی سوارەی حمیدیەدا (٤٧) هەزار بووە.

لەراستیدا لەو کتێبەی (Stephen Duguid) کە رۆبرت ئۆلسۆن ئاماژەی بۆکردبوو دووشتی تیایە کە دوورن لەراستیەوە، یەکەمیان ساڵی ئەو کوشتارەی لە ئەرمەنیەکان کرابوو لەنێوان ساڵانی ١٨٩٤ــ ١٨٩٦ دا بوە (کە زوریەی

سەرچاوەکان ساڵی ١٨٩٥یان داناوە بەساڵی ئەو کوشتارە، دوهەم ژمارەی کورد لە سوارەی حمیدیەدا زیادە ڕۆیی تیاداکراوەو ژمارەیان (١٠) هـەزار بـووە وەکـو بەرلەمە باسی کراوە.

ڕۆبرت ئۆلسۆن لەباسەکەیدا ئـەڵێ: ((سـاتێك أصلاحـاتی دەسـتوری لەسـاڵی ١٩٠٨ دا مۆرکرا سوارەی حمیدیە هەرمایەوە بەڵام ناوەکەیان گۆڕی بە (Tribal Regiment = فەوجی عەشایری). لەپێشدا هەوڵدرا ناوەکەی بکرێ بە (Ougus Laylan) کە ئەمـە ئامـاژە بـووە بـۆ ئـەو فیدراسـیۆنەی لەکاتی خۆیـدا لـەناو عەشیرەتەکانی تورکدا سازکرابوو بەمەبەستی ئەوەی ئەو هێزە هیچ پێوەندیەکی بەکوردەوە نەمێنێ بەڵام محمود شوکت پاشا ئەمەی بەدڵ نەبوو.

لەساڵی ١٩١٠دا کە تاقمی ژوون تورك ـ اتحادوترقی ـ بـوون بەدەسـەڵاتداری تەواو ژمـارەی فەوجـەکانی حمیدیـە (٦٤) فـەوج بووکـە بەهـەمووی (٥٣) هـەزار سواربوو، لەوانە (٣) هەزار سواری لەئورفەو وێرانشهرەوە نێرران بۆ باڵکان.

سێهەم ـ زیانەکانی سوارەی حمیدیە

مەبەست لەدروست کردنی سوارەی حمیدیە شـتێك نـەبوو ڕۆشـنبیرانی کـورد لەنیازی کاربەدەستانی عوسمانی شارەزا نەبووبن، بەڵکوو سوور دەیانزانی ئـەو هێزە چەند سوودی سوڵتان و کاربەدەستانی عوسمـانی تیـادا بـووە ئـەوەندەش زیـانی بەمیلـلەتی کـورد و دۆسـتایەتی وپێوەنـدی کـورد گـەیاندبوو لەگـەڵ ئەرمەنیەکاندا کە هەردوولا هـاودەردی جـەورو ستەمی تورکـەکان بـوون و لـەناو کوردا ئەوەی سوودی لـەبوونی ئـەو هـێزە دەسـگیر بوبـوو بریتـی بـوون لەچـەند ئاغاو دەرەبەگێك کە تەنها بەدوای سـوودی خۆیـان گـەڕابوون و دەسـکەوتەکانی خۆیان لە هەموو شتێك زیاتر گرنگ بووە لایـان و لـەخۆڕایی نـەبوە لـەو ڕۆژانـەدا لەڕۆژنامـەی کوردسـتانی ژمـارە ٢٨ی ڕۆژی ١ /٩/ ١٣١٧ ی کۆچـی کـە ئـەو ژمارەیـە لەشـاری (فۆلکسـتۆن ـ Folkston) ی بریتانیـاوە دەرچـووە کـە سەرنوسەرەکەی عبدالرحمن بدرخان بووە، لەوژمارەیەدا هێرشـی بردوەتـە سـەر ئەو هێزەو باسی زیانەکانی کردوە بۆ میللـەتی کـورد و بـۆ تێکدانـی دۆسـتایەتی کوردو ئەرمەنی.

دەربارەی ئەو زیانانەی بەهۆی ئەو هێزەوە بەکورد گەیشتبوو، دوکتۆر کمال مەزهەر لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٢٣ باسی ئەو زیانانەی کردوە کە بەهۆی سوارەی حمیدیەوە بەکورد گەیشتبوو بریتی بووە لەزڕاندنی ناوی کورد بەهۆی ئەو کوشتارەی لە ئەرمەنیەکان کرابوو، بۆ ئەوە ئاماژەی بۆ کتێبی (مێژووی ئەرمەنیا) لەلاپەڕە ٣٥یدا چاپی بیروت کردوە چۆن حکومەتی عوسمانی لەساڵی ١٩١٥دا بەسەریازو جەندرمەو کورد (مەبەستی لەکوردی سوارەی حمیدیە بووە) و چەند ڕێگرێکەوە بێ جیاوازی کەوتنە گیانی ئەرمەنیەکان.

هەروەها دەربارەی ئەو ناوزڕاندنەی کورد (لۆقا زودێ) لەکتێبەکەیدا (المسألەالکردیەو العقوبات العنصریە فی العراق) چاپی بیروت ساڵی ١٩٦٩ لەلاپەڕە ٨٠دا وتویەتی:ـ

((ساتێك سوڵتان عبدالحمید ویستی ئەرمەنی و ئاسوری لەناوببا لەکوردەکانی باشتر نەدۆزیەوە مەبەست و نیازەکانی خۆی پێ بێنێتە دی بەو جۆرە تورکی عوسمانی توانی شەڕێك لەنێوان کوردو ئەرمەنیدا بەرپابکا کە ئێستەش لە ویژدانی ئەم نەوەیەدا دەنگ ئەداتەوە (لەراستیدا لوقا زۆدۆ دەبوایە بیوتایە هەندێ لە دەرەبەگەکانی کورد نەك هەموو کورد) .

بەرامبەر بەو تەقەلایانەی تورك کە هەوڵیدابوو دەستە خوێناویەکەی خۆی هەمووی بەسەر کوردا بسڕێ، نوسەری بەویژدانی واش هەبوە هەندێ راستیشی باسکردوە، بۆنمونە دوکتۆر کمال مەزهەر باسی کتێبەکەی (کیلینگ) ی کردوە بەناوی ـ سەرەڕۆیی ـ مغامرات ـ لەتورکیاو روسیادا چاپی لندن ساڵی ١٩٢٤ کە وتویەتی بەچاوی خۆی لە ناوچەکانی کوردا دیویێتی چۆن کوردەکان داڵدەی ئەرمەنیەکانیان دابوو منداڵەکانیان رزگار کردبوون لەمەرگ، ئەوەی کە کوردو ئەرمەنی ناڕێك کرد بەهۆی تەقەلاکانی عبدالحمیدەوە بوو کە سوارەی حمیدیەی بۆ ئەو نیازو مەبەستە دروستکردبوو. بەکورتی دەتوانین زیانەکانی سوارەی حمیدیە کە ژمارەیەك لە دەرەبەگ و سەرۆك عەشیرەتەکانی کورد تیایا بەشداربوون لەم چەند خاڵەی خوارەوە داباس بکەین:

یەکەم: ئەو دەرەبەگ و سەرۆك عەشیرەتانەی لەناو هێزی حمیدیەدا دەکران بەسەرکردەو ئەفسەرو فەرمانبەر هەروا بەخۆڕایی لەو هێزەدا قبوڵ

نەدەكران بەڵكوو هەریەكەیان لەبەر هۆیەك هەڵبژێررابوون و لەوە دڵنیا بون ئەوانە لەرێبازی سوڵتان لانادەن و حكومەت هەر كارێكیان پێ بسپێرێ بێ سڵ كردنەوە بەجێی دەهێنن.

بۆنمونە: یەكێكی وەكوو ئیبراهیم پاشای میللی ماوەیەك رێگرو تاڵانیكەر بووە، ساتێك یاسای اصلاحاتی دستوری بەزۆر بەعبدالحمید مۆر كرا ئیبراهیم پاشا یەكێك بوو لەلایەنگرانی سوڵتان و دارو دەستەكەی چونكە بەپێی ئەو اصلاحاتە ئەبوایە دەسەڵاتی سوڵتان كەم بكرێتەوە كە زۆریەی ئەوانەی لە سوارەی حمیدیەدا بوون وەكو ئیبراهیم پاشای میللی دژی ئەو یاسایە وەستان و ئەو هەڵوێستەیان بە بزوتنەوەیەكی كۆنەپەرستانە لەقەڵەم دراو بەخۆڕایی لەبەریەك دوو كەسێكی وەكو ئیبراهیم پاشا ناوی كوردی پێنرا.

دوهەم : زڕاندنی ناوی كورد بەهۆی سوارەی حمیدیەوە.

هەندێ سەرچاوە، بەتایبەتی ئەوانەی زانیاریەكانیان بریتی بووە لە سەرچاوە توركیەكان یا كاربەدەستانی تورك بۆئەوەی پاكانە بۆ حكومەتی توركی عوسمانی بكەن لەو كوشتارو تاوانانەی سوارەی حمیدیە كردبووی وەبۆ ئەوەی هەمووی بدەنە پاڵ كورد لەناو سوارەی حمیدیەدا، بۆئەو مەبەستە ژمارەی بوونی كورد لەناو ئەو هێزەدا زیادە ڕۆیی تیادا كراوە و لەكاتێكدا یەكێكی وەكو خاوەنی كتێبی سەرچاوە ١ كتێبەكەی (مروان المدور) بەناوی (الأرمن عبر التأریخ) هەربولایان ژمارەی كوردیان لە سوارەی حمیدیەدا بە (١٠) هەزار كەس داناوە لەكاتێكدا ژمارەی هەموو سوارەی حمیدیە هەروەكوو رۆبرت ئۆلسۆن باسی كردوە بریتی بووەلە (٥٣) هەزار سوار كەچی (٤٧) هەزاری لەو ژمارەیە بەكورد داناوە كە بێگومان سەرچاوەی بۆ ئەمە بریتی بووە لەوزانیاریانەی لەتوركەكانەوە وەری گرتووە، كە مەبەستی توركەكان لەمەدا ئەوەبووە هەموو تاوانەكانی سوارەی حمیدیە بخەنە ئەستۆی كورد، هەرچەند لەدواییدا ئەو ئەرمەنیە ئازادیخوازانەی ویستویانە دۆستایەتی لەگەڵ كوردا بەهێز بكەن و توركەكان ڕیسوا بكەن بەرامبەر بەوەی كە ئەوان لێپرسراوبوون بۆ ڕوودانی ئەو كارەساتە، لەدواییدا ئەمانە گەیشتونەتە ئەوەی تاوانی سەرەكی هی تورك بووە نەك هی كورد.

سێهەم: ئەو دەرەبەگو ئاغایانەی کورد کە هەڵدەبژێران بۆ ئەو هێزی سوارەیە لەو جۆرەبوون کە رەفتارەکانیان نەك بەرامبەر بەئەرمەنی بەڵکوو بەرامبەر بەجووتیارو دودەس بە ناڵەکانی کورد خراپتر بووەو زۆر درندانە رەفتاریان لەگەڵ کردون و رەش و رووتی کورد تووشی زیانێکی زۆر بووە کە لەزیانەکانی ئەرمەنی کەمتر نەبوە.

چوارەم: ئەو نەخشەیەی تورکەکانی عوسمانی لە پێکهێنانی سوارەی حمیدیەدا نەخشەیان بۆ کێشابوو شتێکی زۆر ئاشکرا بووەو بریتی بووە لەوەی کوردی سونی و کوردی علوی بکا بە گژ یەکتردا و بۆ گەیشتن بەو مەبەستە تەنها هەر کوردە سونیەکان ماوەی ئەوەیان هەبوە لە هێزی حمیدیەدا بەشدار بن و بەهیچ شێوەیەك رێگە نەدراوە بەعلویەکان تیایا بەشدار بن و بەپێچەوانەوە کوردە سونیەکانیان هانداوە لەگەڵ کوردە عەلەویەکانا رەفتاری خراپ بکەن و ئەو قین و رق و دوویەرەکیەی لەو روەوە پەیدا بووە زیانێکی ئێجگار زۆری گەیاندووە بەوشۆرشانەی سەرکردەکانیان سوونی بوون و هیچ کوردێکی عەلەوی پڕ بەدڵ نەی ویستووە لەو شۆرشانەدا بەشداری بکات بەڵکو بە پێچەوانەوە کاربەدەستانی عوسمانی سوودیان لەوە وەرگرتبوو توانیبویان هەندێ لەعەشایرەکانی سەر رێبازی علوی بەلای خۆیاندا رابکێشن و دژی کوردە سونیەکان بەکاریان بێنن وەکوو لە شۆرشی شێخ سعیدی پیرانی ساڵی ١٩٢٥ دا دەرئەکەوێ کە لەبەرگی دوهەمدا باسی دەکەین.

بۆ نمونەی ئەو ناکۆکیەی لەنێوان سونی و علوی کوردا پەیدا بووە بەر لە شۆرشەکەی شێخ سعید هەروەکوو رۆبرت ئۆلسۆن باسێکی دوورو درێژی بلاوکردۆتەوە کە وتویەتی:

((ئەوی سونی نەبوایە لە سوارەی حمیدیەدا قبوڵ نەدەکراو بەپێی کتێبەکەی (شریف فرات) کە خۆی ئاگاداری بارو دۆخی ئەو رۆژانە بووە، قبوڵ نەکردنی عەلەویەکان لەو هێزەدا بوبوو بەهۆی ئەوەی عەشیرەتی جبرانی کە سونی مەزهەب بووەو دەسەلاتدار بوون لەناو ئەو هێزەدا لەگەڵ عەشیرەتی (هورمیك Hormek) کە علوی بون لەوپەڕی ناکۆکیدا بوون چونکە جبرانیەکان رێگەیان لە تاقمی عەشیرەتی هورمیك گرتبوو کە بچنە پێشەوە و لەدەزگاکانی حکومەتدا

کاروباریـان بدرێتـە دەس و هەمیشـە ئـەو هورمیکـە علویەیانـەن بەعلویە ئێسـك گرانـەکان و بـەقزلباش ناویـان دەبـردن و حکومـەت بـۆ بـەهێز کردنــی نــاکۆکی نێوانیان لەهەموو دەسـدرێژیکردنەکانی جبرانیـەکان خـۆش دەبـوو کـە بەرامبـەر علویەکانی هورمیك بکرایە و ناکۆکی نێوانیـان لەسـاتی دەسـەڵاتدارێتی سوارەی حمیدیـە گەیشـتبووە ئـەو ڕادەیـەی (زەینـل) ی کـوڕی (ئیبراهیم تـالو) لـەدوای تێپەڕبوونی دوازدە سـاڵ بەسەرکوشـتنی باوکیـا لەلایـەن جبرانیەکانــەوە کـە ئیبراهیم تالوی باوکیان لەساڵی ١٨٩٤ دا کوشتبوو، وازیان لەکورەکەشی نەهێناو لەساڵی ١٩٠٦ دا ئەویشیان کوشت (ســەیر ئەوەیـە سـەرکردەی جبرانیــەکان خالدبـەگ جبران بووە کــە لەباسـەکانی داهـاتودا لەبـەرگی دوهــەمدا باســی چالاکیەکانی دەکرێ) بەڵام لەگەڵ ئەو هـەموو زیانـە گەورانـەی بـەکورد گەیشـت بەهۆی سوارەی حمیدیـەوە، ڕاستیەك هەیـە نابێ پشت گوێ بخرێ، ئـەمیش ئەوەیـە هـەروەکوو ڕۆبــرت ئۆلسـۆن لەکتێبەکـەیدا سـەرچاوە ٨٤دا وتویـەتی سوارەی حمیدیە هەندێ چاکەشی هەبوە و دەربارەی ئەوە وتوویەتی:

((لەگەڵ ئەو هـەموو زیانانـەی بـەهۆی سـوارەی حمیدیـەوە بـەکورد گەیشت ئـەبێ بوتـرێ ڕۆڵێکـی گەورەشـی بینیـوە بـۆ بزوتنـەوەی هەسـتی نەتەوایــەتی، چونکە کورد لـەهیچ شێوەیەکی تـردا لـەتواناییدا نـەبوە ئـەو هـەموو چەکدارەی کوردی تیادا کۆببێتەوە و لەشەڕی باڵقاندا ئەو کوردانەی لەناو هێزەکـەی تورکدا بوون لـەناو سـوارەی حمیدیـەدا شـارەزاییەکی تـەواویان دەربـارەی شـەڕ پـەیدا کردبـوو کـە بـوو بـەهۆی هەسـتی نەتەوایـەتیان جـووڵاو ئـەوانیش بیریـان لــەوە کردەوە وەکو میللەتانی باڵقان ڕاپەڕن بۆ دەسگیربونی مافی خۆیان)) .

ڕۆبرت ئۆلسۆن لەباسەکەیدا ئەڵێ:

((لەگـەڵ ئەوەشـدا ژۆن تـورك لەسـاڵی ١٩١٥ دا سـوارەی حمیدیـەیان دژی ئەرمەنیەکان بەکار هێنـا، بـەڵام سوارەی حمیدیە تاسـەر هـەمویان هـەر ئەڵقـە لـەگوێی سـوڵتان و تورکـەکان نـەبوون و کـە جـەورو سـتەمی تورکـەکانیان بـۆ دەرکەوت لەگەرمەی شەڕی جیهانیدا هەندێکیان چونە پاڵ ڕوسەکان و ئەو هێزی حمیدیەش کە (قرەبکر پاشا) ئامادەی کردبوو بیکا بە گژ ئەرمەنیـەکانا و بـەگژ گەلەکانی ئەودیوو قەفقاسدا، بەڵام سەرکردەی ئەو هێزە کە خالد جبران بوو ئەو

مەبەستەی تورکی پشت گوێ خست (دوورنیە هەرئەوەش بووبێ کە شریف فرات وەکوو رۆبێرت ئۆلسون باسی کردوە خالد جبرانی بەپیاو کوژ و پیاو خراپ لەقەڵەم داوە کە بێگومان لەبەرئەوە بووە فەرمانی تورکەکانی بەجێ نەهێنابوو).

هەرچۆنێك بووبێ سوارەی حمیدیە ئەگەر ئەو چاکەیەشی هەبووبێ وەکو رۆبێرت ئۆلسۆن باسی کردوە، بەڵام زیانەکانی ئێجگار زۆر بووە بۆ کورد و لە ناسکترین کاتی شۆڕشەکانی کوردا رەفتارەکانی ئەو هێزە بوەتە هۆی ئەوەی کوردە علویەکان بۆ تۆڵەی خۆیان لە شۆڕشی سەرکردە کوردە سونیەکان نزیك نەکەوتوونەتەوەو هەندێ جار بگرە دژیان بوون.

بەشی سیازدەهەم

هەڵوێستی حکومەتی عوسمانی بەرامبەر بەئەرمەنی و کوشتاری ئەرمەنی

دەوڵەتی عوسمانی لەسەرەتادا لەسەر بناغەیەکی ئاینی دروست بو بوو هەتا ئەوکاتەی أتحاد ترقی بوون بەدەسەلاتدار ئەو دروشمە شتێك بوو عوسمانیەکان کاسبی‌یان پێوە دەکردو بەڕواڵەت خەلیفەی عوسمانی پارێزەری میللەتانی ئیسلام بووەو بۆپەرەپێدانی ئاینی ئیسلام تێکۆشابوو لەجیهاندلو لەراستیدا لەژێرەوە فریان بەسەر ئاینی ئیسلامەوە نەبوەو لەشوێنی خۆیدا باسی ئەو سەرچاوانە ئەکەین کە ئەو راستیەی خەلیفەی عوسمانی‌و دارو دەستەکانایان خستۆتە روو.

لە شانسی عوسمانیەکان هێزی دەسەلاتداری ئەو رۆژانە کە بریتی بوون لە صفویەکان و بیزەنتیەکان کە ئەمەی دواییان خۆی بەخاوەنی خاکی داگیرکراوی (ئەرزرۆم) دەزانی لە شەڕی چاڵدێراندا شکێنرابوو، بیزەنتیەکانیش لە کێشەیەکی گەورەدابوون لەگەڵ پاپای رۆمەدلو ناکۆکی نێوانیان گەیشتبووە رادەیەك بیزەنتیەکان ئەوەیان لاباشتر بووە لەژێر دەسەلاتی عوسمانیدابن ، نەك لەژێر سایەی پاپای رۆمادلو مایەوە ئەو کریستیانانەی لەناوخاکی تورکیادا مابوونەوەو لەوانەی زۆرکاریی عوسمانیەکان نەیتوانیبوو ئەوانە بکا بەموسڵمان و هەر لەسەر ئاینی کریستیانی خۆیان مابوونەوە، بەتایبەتی ئەرمەنیەکان کە خۆیان بەمیللەتێکی رەسەنی مێژوویی دەزانی و بەرلەوەی تورك لەناوەڕاستی ئاسیاوە رووبکاتە ئاسیای بچووك و داگیری بکا ئەوان لە وڵاتی ئەرمەنیای خۆیان خاوەنی حکومەتی خۆیان بوون و لەڕاستیدا هەتا ئەو کاتەی وڵاتانی ئەورووپا دەستیان

نەخستبووە ناو کاروباری عوسمانیەوە و میسینێرەکانیان کە بەناو بۆ بەهێزکردنی ئاینی مەسیحی نێرابوون بۆ ناوچەکانی کریستیان نشینەکانی وەکو ئەرمەنی و نسطوری، هەتا ئەوکاتە ئەو کریستیانانە تووشی گێچەڵێکی ئەوتۆ نەبوویوون لەگەڵ (موسوڵمانەکانا بەکوردو بەتورکو عەرەبەوە).

بەلام زۆری پێ نەچوو جەورو زۆرداریی تورکەکان بەرامبەر بە ئەرمەنیەکان تا دەهات پەرەی دەسەندو دەوڵەتە ئەوروپاییەکانیش رۆژ لەدوای رۆژ بەناوی پارێزگاریکردن لە کریستیانەکان زۆرتر دەستیان دەخستە کاروباری ناو وڵاتی عوسمانیەوە ئەمە بوو بەهۆی ئەوەی تورکەکان بەچاوێکی دوژمنایەتیەوە بروانن ئەرمەنیەکان و بەتۆکەرو وابەستەی روسیان دادەنان و پاش ئەوەی ئینگلیزەکان هاتنە کایەوە ئەوەندەی تر تورکەکان دوژمنایەتیان بەرامبەر بەئەرمەنیەکان بەهێزبوو، زۆری پێ نەچوو وەکو لە باسێکی پێشوودا لەوە دواوین چۆن تورکەکان سوارەی حمیدیەیان دروست کرد لە ساڵی ١٨٩٥ دا چۆن ئەو کوشتارەیان لە ئەرمەنیەکان کرد کە لاپەڕەکانی مێژوو بەلاپەڕەیەکی ڕەشی ناو مێژووی دەوڵەتی عوسمانی ناودەبا کە پڕە لە شەرمەزاری.

دەربارەی تەقەلاکانی تورکی عوسمانی بۆ دوژمنایەتی کردنی موسڵمانەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی دژی کریستیانەکان، بەتایبەتی دژی ئەرمەنی، گۆڤاری هلالی میصری کە لەلایەن نووسەری بەناوبانگ جرجی زیدانەوە لەقاهرە دەردەچوو، لەلاپەڕە ١٥١ی مانگی دیسمبری ساڵی ١٩٠٨ (کە ساڵی مۆرکردنی أصلاحاتی دەستوری بوە) بەدوورو درێژ باسی خەباتی ئەرمەنیەکانی کردووە دژی دەوڵەتی عوسمانیو وتوویەتی:

((لەساڵی ١٨٩٠دا کۆمەڵێکی رزگاریخوازی ئەرمەنی پێك هات بۆ رزگاركردنی گەلی ئەرمەنی لەدەس جەورو ستەمی عوسمانی و لەدەس روس و ئێران (ئێرانی بەعەجەم ناویردوە) و لەورۆژانەدا توانرا (١٣٠ هەزار فرنك) بۆ ئەو کۆمەڵە کۆ بکرێتەوە و ئیمڕۆ (مەبەست ساڵی ١٩٠٨ بووە، رۆژی دەرچوونی گۆڤارەکە) بوجەی ئەو کۆمەڵە بریتیە لە ملیۆنێك فرنك، لەوپارەیە لە ٣٠٪ بۆبزوتنەوەی چالاکیی شۆڕشگێری و سیاسی و لە ٣٥٪ بۆ پڕ چەك کردن و لە ٢٠٪ یبۆ چاپەمەنی وبڵاوکردنەوەی هەواڵ و ڕاگەیاندن تەرخانکراوە.

ساتێك ئەو تورکانەی خۆیـان بەئاشـتیخواز دەزانـی (مەبەسـت آتحـادو ترقـی بووە) بەم هەواڵەیان زانی زۆر تەنگەتاوبوون و بەنەمێنی لەگـەڵ گـەورە پیـاوانی ئەرمەنیدا کۆبۆنەوە و پێیان وتن: ناتوانرێ تەنها هەرهـەوڵ بدرێ بۆ چاکردنی باری ناو ئەرمەنیەکان و باری ویلایەتەکانی تـر پشـت گـوێ بخـرێ، لەبەر ئـەوە پێویستە داوای چـاکردنی بـاری هـەموو دەوڵـەتی عوسمـانی بکـرێ بـەتێکرایی و ڕاستە ئەرمەنیەکان توشی زیانێکی زۆر بوون بەڵام موسـڵمانەکانی تورکیـاش لـە جەورو ستەمی کاربەدەسـتانی حکومـەت رزگاریـان نـەبوە بۆیـە هاوکـاریکردنی ئەرمەن لەگەڵ تورکدا گرنگ و پێویسـتە بـۆ سـەرگرتنی ئـەو اصلاحاتـەی ئـەبێ لـەولاتدا بکـرێ و حکومـەتێکی رێـك و پێـك دروسـت بکـرێو ئامانجـەکانی هەمووڵایەکی پێ بهێنرێتە دی.

گۆڤارەکە لەباسەکەیدا ئەڵێ:

زۆن تورکەکان بەئەرمەنیەکانیان ووت: ساتی خـۆی کـە ئەرمەنیـەکان هاتنـە ژێر سایەی عوسمانیەوە، ئەوسا ژمارەتان لەچەند دەهەزارێك تێپەڕی نـەدەکرد، بـەلام وائیمـرۆ ژمارەتـان چـەند ملیۆنێك دەبـێ کـە زۆریـەتان لـە پایتـەختدا (ئەستەمبوڵ) و شارەگەورەکانا هەموو دەوڵەمـەندن و بـەتێرو تەسـەلی دەژیـن و بازاڕو دەزگا ئابوریەکانی ناو وڵاتتان بەدەستەوەیەو گەلێك کاروفرمانی پلەو پایە بەرزی ناو وڵاتتان پێ سـپێرراوە، لەبـەر ئـەوە پێویسـتە ئـەم ڕاستیە بگەیەننـە ڕێکخـراوە نەهێنیـەکانی ئەرمـەنی کـە لـە ئـەوروپادا زۆر بەسـەرگەرمی و کەللەڕەقیەوە جمو جۆڵ ئەکەن.

لـەدوای کوشـتاری ئەرمەنیـەکان لـە ساسـۆن، هـەروەکو گۆڤـاری هـلال باسیکردوە، ئەرمەنیەکان تاقمێکی چەکداریان پێکەوە نـاو پـەلاماری بانقـەکانی عوسمانییان دا لەئەستەمبوڵ (ئەمە لەئەنجامی کوشتاری سـاڵی ١٨٩٥دابـوە) ، وەلەساڵی ١٨٩٦ دا چـەند بۆمبایەکیان تـەقان بۆ ئـەوەی سـەرنجی حکومـەتی عوسمـانی و ئەوروپاییـەکان بـەکێش بکرێـت و حکومـەت ناچـار بکـرێ ئـەو اصلاحاتی دەستووریەی بریاریوو کاری پێ بکرێ حکومەت وەستانی کە ئەبوایـە بەپێی ئەو اصلاحاتە هەموو دانیشتوان وەکو یەك سەیر بکرانایە.

دوای ئەو بۆمبا تەقاندنانـە ئەرمەنیـەکانی چـەند لیژنەیـەکیان دروسـکرد گرنگترینیان لیژنەی (سیروب) بـوو توانـی بۆمـاوەی شـەش سـاڵ لـە شـاخەکانی (ساسون) دژی حکومەت شۆڕش بکات.

ئەرمەنیەکانی ناو وڵاتی روسیش لە قەفقاس لەلایـەن (پرنس غالیتزین) ەوە دەچەوسێنرانەوەو تاتازە موسڵمانەکانیان زاڵ کردبوو بەسەریاناو لـەوێش چـەند کوشـتارێکیان لێ کرا و زیـانێکی زۆری مـالی پـێ گەیشـتبوو لەئـەنجامی ئـەوەدا رێبـازی خۆیـان گـۆڕی و لـە (ژۆن تـورك) نزیـك بوونـەوەو لەشـاری (ڤینـا) کۆبونەوەیەکیان لەگەڵاکردن و لەو کۆبونەوەیـەدا ژمارەیـەك تـورك و ئەرمـەنی و مکدونـی وپۆم و کـورد و عـەرەب و یـهودی و ئـەرنا ئـوطـی کۆبونـەوەو هـەمویان لەسەر ئەوە رێك کەوتن بەهەموویان هـەوڵ بـدەن حکومـەتی سـوڵتان سـەرنگوم بکرێ و حکومەتێکی دەستوری دابنرێت سودی بۆ هەموولایەك تیادا بێ.

دەربارەی ئەرمەنیەکان و بزوتنەوەکانیان سعید احمد برجـاوی لەکتێبەکـەیدا سـەرچاوە ٨٢ باسـێکی دورودرێـژی تـەرخانکردوە دەربـارەی کوشـتاری ئەرمەنیەکان و وتویەتی:

((کێشەی ئەرمەنیەکان یەکێك بوو لـەو کێشـانەی مێشـکی خەلیفـەی مـاندوو کردبوو نەیدەزانی چۆن چارەی بکاو لای وابوو کێشەی ئەرمەنیەکان گرێ درابـوو بەسیاسـەتی دەوڵەتـە ئەوروپاییەکانـەوە و لـەو رۆژانـەدا راپـەڕین و بزوتنـەوەی میللەتـەکانی باڵقـان دژی عوسمـانی کـارێکی زۆری کردبـووە سەرەسـتی نەتەوایەتی ئەرمەنی ئەویش وەکوو میللـەتانی ژێـر دەسـت کـەوتبووە خـۆی بـۆ داواکردنی جۆرە سەربەخۆییەك بۆ بەڕێوە بردنی کاروباری خۆی.

لەکێژاوی بەسەرهات و رووداوەکانی ئەو رۆژانەدا چەکدارەکانی ئەرمەنی تاقم تـاقم کۆدەبونـەوەو ژمارەیـان لەپەرەسـەندندابوو، سـوڵتان بەتـەواوەتی لـەجم وجۆڵـی ئەرمەنیـەکان بێزار بـوو چونکـە ئـەوەی بـەهاندانی روسـەکان ئـەزانی و بەئاشکرا میسنێرەکانی ئینگلیز لەناویانا دەستیانکردبوو بەچالاکی و هاندانیـان. میسنێرئەمریکاییەکانیش دەستیانکردبوو بەجموجۆڵ لەناو ئەرمەنیەکاندا و بـیرو بـاوەڕی دیموکراتیـان بلاودەکـردەوەو ئەمانـە هـەموویان هـاندەریوون بـۆ ئەرمەنیەکان خۆیان ئامادەبکەن بۆ شۆڕش.

لــەدوای کوشــتنی قیصـــەری روس (ئەلکســـاندەری دوهـــەم) وهـــاتنی (ئەلکسەندەری سێهەم) سیاسەتی روسیا گۆڕاو قیصـەری تـازە لایـەنگری هیچ بزوتنەوەیەك نەبوو لەناوچەکەدا بکرێ بۆیە ئەرمەنیـەکان هیـوای ئـەوەیان نـەما روسەکان یارمەتیان ئەدەن بۆیە بەناچاری ڕوویانکردە دەوڵەتـە ئەوروپاییـەکانی تر، بەتایبەتی ئینگلیزەکان کە بەگەرمی لایان لێ کردنەوەو هەندێ لـە (هنشـاقە) کـانی ئەرمـەنی چـەکیان ئامـادەکردبوو لـە ترســی ئـەو کـوردە دەرەبەگانـەی لەوانـەبوو بـەهاندانی تورکـەکان دەسـدرێژی بکەنـە سـەریان و لـــە ناوچـە شاخاویەکانا لەئەنادۆلی ڕۆژهەلاتا داوای چـاکردنی بـاری ژیـانی ئەرمەنیـەکانیان لەحکومەت کردو سوڵتان عبدالحمیـد دەسبەجێ لەسـالی ١٨٩١ هـێزی سـوارەی لەکوردەکان پێکهێنا (مەبەست سوارەی حمیدیە) و لەنێوانی ئەرمەنیەکان و ئەو هێزەدا کوشتارێکی خوێناوی لەناوچەی (وان) ڕویداو دەم و دەس قونسـوڵەکانی دەوڵەتە ئەوروپیەکان کەوتنە سەر ئـەوەی داوای چارەسـەرکردنی ئـەو کێشـەیە بکەن و لیژنەیەك پێك بێت لەبارو دۆخی ئەرمەنیەکان بکۆڵێتەوە بەلام رووسەکان ئەوەیان بەدڵ نەبوو دانانی ئەو لیژنەیان پەسەند نەکرد.

لەهاوینی ١٨٩٤ دا سەرکردەکانی حزبـی (هنشـاق) لـەچیاکانی (ساسـون) دا گـیران و ئەرمەنیـەکان کەوتنـە خۆیـان بـەرەنگاری سـوارەی حمیدیە بوونـەوەو دەریانکردن و سوڵتان عبدالحمید تۆڵەی ئەو ڕاپەڕینەی لەئەرمەنیەکان کـردەوەو دەسەلاتیکی فراوانی دا بـە والیـەکان ئـەو ڕاپەڕینـە دامرکێننـەوە و لەئـەنجامیدا کوشـتارێکی زۆر لـە ئەرمەنیـەکان کـرا، ژمارەیـان لـە شـوێنە جـۆر بـەجۆرەکانا گەیشتبووە سێهەزار.

لەمانگی ئەیلولی ١٨٩٥ دا ئەرمەنیەکان لەشاری ئەستەمبوڵدا خۆپیشاندانێکی گـەورەیان کـرد لەبـەردەمی باڵیۆزخانـەکانی دەوڵەتـە بێگانـەکاناو هـێزی تـورك پەلاماریدان و ژمارەیەکیان لێ کوژراو کێشـە هـەتا مـانگی ئـابی ١٨٩٦ درێـژەی کێشا.

نوسەری ئەم سەرچاوەیە، ئەمیش وەکوو باسـەکەی گۆڤـاری هـلال بەرلەمـە باسی ئەوەی کردوە چۆن ئەرمەنیەکان پـەلاماری دلێرانـەو شێتانەیان کردبووە سەر بانقەکان بەخۆیان و بۆمباکانی دەستیانەوەو لەئەنجامدا بێگانەکان کەوتنـە

بەینەوەو بەڵێنیان دا بە ئەرمەنیەکان ژیانیان دەپارێزرێ و بەڵێنیان پێدان دەریازیان دەکەن بەمەرجێك بەبێ گێچەڵ بچنە دەرەوەو بانقەکان کە دەستیان بەسەراگرتبوو بەجێیان بێڵن. ئەرمەنیەکان بەناچاری ئەوەیان قبوڵ کردو لەژێر چاودێری و پاراستنێکی بەهێزدا نێرران بۆ پاپۆڕی مدیری بانقەکەی ئینگلیزەکان کە ناوی (سیر ئەدگارد فنسان) بوو بەوجۆرە گوێزرانەوە بۆ پەنایەکی نەهێنی. بەڵام کێشەکە بەوە کۆتایی پێ نەهات چونکە دوای ئەوە تاقمێکی ئاژاوەچیی سەربەحکومەت لە ئەستەمبوڵدا کۆبونەوەو بەوپەڕی ڕق و قینەوە بەربوونە گیانی ئەرمەنیەکان و ژمارەیەکیان لێ کوشتن و تاڵانیانکردن و لەماوەی سێ ڕۆژدا حەوت هەزار ئەرمەنی کوژران و بەرامبەر بەوە ئەو دەوڵەتە ئەوروپاییانەی پەیمانی (برلین) یان مۆرکردبوو هەڕەشەیان لەسولتان کرد ئەگەر چارەسەری ئەو کێشەیە نەکا ئەوا چارەنووسی خۆشی (هی خلیفە) دەکەوێتە مەترسیەوەو سوڵتان ناچاربوو لە ٢٨ ٨ ١٨٩٦ دا فەرمانێکی دەرکرد بۆ کاربەدەستانی حکومەت دەم و دەس دەست بەسەر هەڵوێستا بگرن و ڕێگەی ئاژاوەی تر نەدرێ. نووسەری هەمان سەرچاوە باسی ڕووداوێکی تری کردوە لەساڵی ١٩٠٥ دا لاوێکی ئەرمەنی (ئەدوار جوریە) لە ٢١ تەموزی ١٩٠٥ دا بۆمبایەکی فرێدایە ناو مەوکیبی سوڵتانەوە کە لەگەڵ خەڵکدا دەچوو بۆ نوێژی جومعە لەمزگەوتی (حمیدیە) و بەو بۆمبایە (٨٠) سەربازی تورك کوژرا بەڵام سوڵتان خۆی لەدواوە بوو هێشتا سواری کە ژاوەکەی نەبو بوو بۆیە هیچی لێ نەهات و لەکاتی دادگاکردنی ئەولاوە ئەرمەنیەدا بێ ترس و لەرزو بەشانازیەوە دانی بەکردەوەکەی خۆیدا نابوو.

ئەوەی شایانی باسە پەیمانی برلین کە لەساڵی ١٨٧٧دا مۆرکرابوو بڕیاری دابوو مافی نەتەوایەتی ئەرمەنی چارەسەر بکرێ بەڵام ئەو پەیمانە تەنها نوسینی سەر کاغەزبوو. تانێرە باسی ئەو کوشتارەیە کە لەئەرمەنیەکان تاشەڕی یەکەمی جیهانی لەلایەن حکومەتی عوسمانیەوە کرابوو لەبەرگی دوهەمدا، لەشوێنی خۆیدا باسێکی تایبەتی تەرخان دەکەین بۆ ئەو کوشتارانەی لەلایەن حکومەتی کمالیەوە بەرامبەر ئەرمەنیەکان کرابوو لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی.

بەشی چواردەهەم

هەڵوێستی دەوڵەتان و میللەتان بەرامبەر بەکورد تا شەڕی یەکەم

لەبەشی یەکەمی ئەم بەرگەدا باسێکی تایبەتی تەرخان کرابوو بۆ خزمەتی ئیسلام و دەوڵەتی عوسمانی لەلایەن میللەتی کوردەوەو، لەو باسەدا لەوە دواین چۆن کورد هەموو تواناو ووزەی خۆی بۆ پاراستنی ئیسلام و دەوڵەتی عوسمانی بەناو پارێزەری ئاینی ئیسلام تەرخانکردبوو لەئەنجامی ئەوەدا شان بەشانی تورکی عوسمانی و میللەتانی‌تری ئیسلام دژی خاچپەرستەکان شەڕی کردبوو، بە هەزارانیان گیانی خۆیان فیداکردبوو بۆ پاراستنی شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام و نمونەی ئەوە لە صلاح الدین و بنەماڵەی ئەیوبییەکانا بەڕوونی رەنگی دابوەوەو ئەو هەڵوێستەی کورد بوو بەهۆی ئەوەی هەر لەسەرەتاوە هەتا دوایی گەلێك دوژمنی بۆ خۆی پەیدا کردو دەوڵەتە رۆژئاواییەکان، بەتایبەتی روس و ئینگلیز تاماوەیەك کوردیان بەکوتەکی دەستی عوسمانی ژماردبوو، نمونەی ئەوەیان لە سوارەی حمیدیەدا بەدی کردبوو، لەئەنجاما ئەو هەموو رەنجەی کورد بەفیڕۆ چوو، نە ئەوساو نە ئێستە هیچ لایەك ئەو فیداکاریانەیان بۆ کورد حساب نەکردوەو نایکەن.

بۆ ئەوەی هەڵوێست و پێوەندی کورد بەدەوڵەتان و میللەتانەوە باس بکەین ئەم باسە دەکەین بەم بەشانەوە.

١ــ پێوەندی کوردو دەوڵەتی عوسمانی و تورکی عوسمانی.

٢ــ پێوەندی کورد لەگەڵ ئەرمەنی‌و ئاسوریدا.

٣ــ هەڵوێستی روسیای قیصری بەرامبەر بەکورد.

٤ــ هەڵوێستی حکومەتی بریتانیا بەرامبەر بەکورد.

یەکەم: پێوەندی کوردو دەوڵەتی عوسمانی و تورکی عوسمانی

دەتوانرێ پێوەندی کورد بەدەوڵەتی عوسمانی و بەتورکی عوسمانیەوە بکرێ بەدوو قۆناغەوە:

قۆناغی یەکەم: لەو رۆژەوە کەئەمارەتەکانی کورد لەرێگەی ئیدریسی بدلیسەوە خرانە ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانیەوە هەتا کاتی مۆرکردنی اصلاحاتی دەستوری لەساڵی ١٩٠٨ کە دەسەڵاتی خلیفەی تیادا هاتە کزی، ئەگەر چی بەرلەوە لە سەرەتای ساڵی ١٨٣٩ و بەدواوە کە سوڵتان عبدالحمید ناچار کرا فەرمانی (خط شريف گولخانه) مۆر بکا، دەسەڵاتی خلیفە هاتبووە کزی.

قۆناغی دوهەم: لەدەسپێکردنی دەرچوونی اصلاحاتی دەستوریەوە کە تاقمی اتحادو ترقی بوون بەدەسەڵاتدارێتی سەرەکی لە وڵاتی عوسمانیدا هەتا کاتی هەڵوەشانەوەی خەلافەتی عوسمانی کە لە بەرگی دوهەمدا بەدوورو درێژ باسی چۆنیەتی ئەو هەڵوەشانەوەیە دەکەین.

ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە، ئەگەر چی کورد لە قۆناغی یەکەمی پێوەندیدا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی تووشی زیانێکی زۆری ماڵی وگیانی بووە هەروەکوو لە باسەکانی پێشوودا باس کراوە، بەڵام لە قۆناغی دواییدا کە ئەوەی پێوەندی بەدەوڵەتی عوسمانیەوە بێ، لەم بەرگەدا هەڵوێستی حکومەتی عوسمانی بەرامبەر بەکورد هەتا شەڕی یەکەمی جیهانی باس دەکەین و لە شەڕی جیهانیەوە هەتا کاتی هەڵوەشانەوەی خلافەتی عوسمانی لە بەرگی دوهەمدا باس دەکەین.

دوهەم: پێوەندی کوردو ئەرمەنی و ئاسوری

میللەتی ئەرمەنی وەکوو میللەتێکی دراوسێی کورد کە زۆر سەرچاوە بەخزمی یەکتریان داناون، هەرلە کۆنەوە رۆڵێکی مێژوویی گرنگیان بینیوە لەناوچەکەدلو بە یەکێك لە میللەتە رەسەنەکانی ئاری ژمێرراون و لەدێر زەمانەوە لەناو خاکی خۆیانا هەمیشە هێرشیان براوەتە سەرو وڵاتەکەیان کاولکراوە، کە باسی ئەمە لە باسی چۆنیەتی هاتنی تورکەکان لە ناوەڕاستی ئاسیاوە بۆ

رۆژئاوای ئاسیادا کراوەو دەوڵەت و میللەتەکانی دراوسێی ئەرمەنی هەریەکە بەجۆرێك زیانیان پێگەیاندوەو لەلایەکەوە تورکی عوسمانی بەداردەستی روسەکانیان داناون بەتاوانی ئەوە لێیان داون لەکاتێکدا وەکو لەباسی کوشتاری ئەرمەنیەکاندا روون بۆتەوە قیصری روس خۆی یەکێك بووە لەوانەی دژی ئەرمەنی بووەو تاتارەکانی ناو خاکی روسیای هاندوە پەلاماری ئەرمەنی بدەن و ئینگلیزەکانیش بۆ ماوەیەك ئەرمەنیەکانیان بەداردەستی روسەکان دانابوو، بۆیە لەگەڵ ئەوەشدا لەسەرەتادا میسنێرەکانی ئینگلیز بەناو بۆ پارێزگاری لە کریستیانەکان لە ناوچەکەدا لەچالاکیدا بوون، بەلام هەمیشە دژی هەموو بزوتنەوەیەکی ئەرمەنی بوون نەوەکو بزوتنەوەکەیان ببێتە هۆی نانەوەی ئاژاوە لەناو وولاتی عوسمانیدا کە ئینگلیزەکان هەمیشە مەبەستیان نەبوە ولاتی عوسمانی یەکگرتوو بەهێز بێت بۆ ئەوەی رووبەرووی روسەکان خۆی رابگرێ و لەولاشەوە تورکی عوسمانی بەئاشکرا دژی هەموو مافێکی نەتەوایەتی ئەرمەنی بوون و بەوە تاوانباریان کردبوون بوبوون بەداردەستی روسیا و ئینگلیز و ولاتە کریستیانەکانی تری ئەورپاو میللەتی کوردیش لەم ناوەدا کە ئەویش وەکو ئەرمەنی و ئاسوریەکان چەوسێنراوبووەو لەمافی نەتەوایەتی بێ بەش بووە هەولێکی زۆری داوە لەگەڵ ئەرمەنی و ئاسوریدا بەشێوەیەکی دۆستانە بژی و تەقەلای ئەوەی داوە هاوکاری لەگەڵ هەردولایانا بکا بۆ ئەوەی هەموویان پێکەوە دژی جەورو ستەمی کاربەدەستانی عوسمانی بوەستن و بەرامبەر بەو تەقەلایانەی کورد کە لە تەقەلاکانی بدرخان پاشا و شێخ عبیداللەی نەهریدا بەئاشکرا دەستی پێکردبوو بەلام لە تەقەلاکانیا سەرکەوتوو نەبوون بەهۆی هەڵوێستی روس و ئینگلیزەکانەوەو بەهۆی میسنێرو دبلۆماسیەکانیانەوە کە هانی ئەرمەنیەکانیان دابوو خۆیان لە جموجۆڵ و بزوتنەوەکانی کورد نزیك نەکەنەوەو نەبن بە هاوکاری کورد دژی عوسمانی و لەکاتی تەنگ و چەڵەمەو لێقەومان و ئەو دەسدرێژیانەی جارەها کرابووە سەریان خۆشیان بەدەنگیانەوە نەچوون و دەستیان بڕیبوون، بەئاشکرا ئەو سوارەی حمیدیەی کە لەباسێکی تایبەتیدا لە تاوانەکانی دواین کوشتارێکی زۆریان لەئەرمەنی کردبوو بێ ئەوەی ئەو دەوڵەتانە شتێکی ئەوتۆیان بۆ بکەن سوودی تیابێ و بەهاوکاریانەوە

نەچوون هەمووی هاتبووە سەر ئەو بڕیارەی لەپەیمانی (برلین) دا دەربارەی مافی ئەرمەنیەکان دەسنیشان کرابوو کە دەبوایە دەوڵەتی عوسمانی ڕێزی لەمافی ئەرمەنی بگرێت و ئەو پەیمانە لەجیاتی ئەوەی ببێت بەهەنگاوێکی سوود بەخش بۆ ئەرمەنی کەچی عوسمانیەکان کردیان بەبیانوو و بەڵگەیەکی هەمیشەیی و کوردیان بەوە دەترسان کە سەرگرتنی ئەو پەیمانەی برلین گەورەترین کارەسات دەبێ بۆ میللەتی کورد و ئەوەی ڕاستی بێ لەمۆر کردنی پەیمانی سیڤەریشدا کە لەبەرگی دوهەمدا باسی دەکەین تورکەکمالیەکان ئەوەی لە پەیمانی سیڤەردا دەربارەی مافی ئەرمەنی دەسنیشان کرابوو کردیان بەبیانوو کوردیان پێ ترسان و کورد لەئەنجامیا بوو بە دوو بەشەوە و بەشێکی ڕۆشنبیران و سیاسەتمەداری شارەزا کە ویستیان کورد لەگەڵ ئەرمەنیدا دۆستانە بژی و دژی ئەوە نەبوە ئەرمەنیش مافی خۆی دەسگیر بێت کە لە تەقەلاکانی شریف پاشای خەندانی نوێنەری کورد لە پەیمانی سیڤەرو (نوبار پاشا) ی نوێنەری ئەرمەنیدا بەئاشکرا هەردوکیان بۆ سەرگرتنی لەچالاکیدا بوون دەردەکەوێ. تەقەلای ناحەزانی کورد و ئەرمەنی جگە لە سەر نەگرتنی تەقەلاکانی بدرخان و شێخ عبید الله، دوای ئەوەش هەرجارەی لایەك تەگەرەی خستبووە بەر کوردو ئەرمەنی لەنزیك بوونەوەیان لەیەکتری و ڕۆژنامەکانی ئەرمەنی لەکاتی خۆیدا بارەها لەسەر ئەوە نوسیویانە و میللەتی کوردو ئەرمەنییان وریاکردوەتەوە کە بەقسەی دوژمنانی هەردولایان نەکەن بۆ نمونە دوکتور جلیلی جلیل لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٥٥ باسی گۆڤاری (دروشاك) ی کردوە کە لەژمارە ١ ی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٠٠ بەدورو درێژ باسی تەقەلاکانی حکومەتی تورکی کردوە بۆ تێکدانی پێوەندی نێوان کوردو ئەرمەنی و بەرامبەر بەوەش کوردو ئەرمەنی دڵسۆز بۆ یەکتر هەبوە کە هەوڵیان داوە تەقەلاکانی تورکەکان پووچەڵ بکەنەوە و جلیلی بۆ نمونە باسی ژمارە ٤ی گۆڤاری (دروشاك) ی ئەرمەنی کردوە لەساڵی ١٩٠١دا باسی ئەوەی کردوە چۆن عبدالرحمن بدرخان لەو ڕۆژانەدا چالاك بوەو (٥٠٠) دانە لە ڕۆژنامەکەی کە ڕۆژنامەی (کوردستان) بووە بەکوردی و تورکی دەرچوەو ئەرمەنیەکان ئەو (٥٠٠) دانەیەی ڕۆژنامەی کوردستانیان لەرێگای ئەرمەنیانەوە ناردوە بۆ

کوردەکان و گۆڤاری دروشاك دەربارەی ئەوە وتوویەتی: ((نزیکی ٥٠٠دانە لەو رۆژنامەیەی کە بەرلەچوار مانگ دانەیەکی نێررابوو بۆمان، لای ئێمە ئەم رۆژنامەیە وەکو لقی درەختێکی بزوتنەوەی نەتەوایەتی کورد وایە کە دەمانەوێ لەرۆژنامەکەمانا بلاّوی بکەینەوەو هەموو ژمارەکانمان نارد بۆئەوەی لەناو کوردەکانا بلاّو بکرێتەوە)) .

جلیلی لە پەراوێزی لاپەرە ٨٦ ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٥٥ وتویەتی: کاتی خۆی دەقی‌ئەو بلاّوکراوەیە بەزمانی فرەنسی لە گۆڤاری (Pre Armenie) ژمارە ١٠-١٢ای سالّی ١٩٩٢دا بلاّوی کردۆتەوەو لەوەدا داوای ئەوە کراوە پێویستە باری ژیانی کورد چاك بکرێ و ئەبێ رۆشنبیرانی کوردهەستی نەتەوایەتی خۆیان بەهێز بکەن و باسی چەوسانەوەی کورد بکەن لەگەلّ چۆنێتی خۆرزگار کردن لە جەورو ستەمی تورك.

جلیلی ئاماژەی بۆ رۆژنامەی (نوردار) ی ئەرمەنی ژمارە ٢٨ی رۆژی ١٦ ١ ١٩٠٠ کردوە کە لەوەدا دەقی ناوەرۆکی رۆژنامەیەکی لندنی (Mation) ی بلاّوکردۆتەوە کە وتوویەتی عوسمان بەگ یەکێکە لەئەمیرەکانی کورد لەترسی تورکەکان ولاّتەکەی خۆی بەجێ هێشتوەو یەکێکە لەوانەی سالّەهایە بۆ ئەوە تێکۆشاوە کورد و ئەرمەنی هێزەکانیان یەك بخەن بۆ ئەوەی پێکەوە دژی عوسمانی‌یەکان خەبات بکەن.

جلیلی بێجگە لەوە لەلاپەرە ٩٠ی سەرچاوە ٥٥دا باسی ناوەرۆکی رۆژنامەی (مشاك) ی کردوە کە وتوویەتی:

((باسی هاوکاریکردنی کوردو ئەرمەنی کە دوو گەلی دراوسێی یەکن شتێکی تازە نی‌یەو (نیرسیس فارجانیان) و (مارتین خریمانیان) و چەند ئەرمەنیەکی تر بەپێویستی دەزانن لەکوردستانا بایەخ بدرێ بەخوێندەواری و خریمانیان داوای لە حکومەت کردبوو پێویستە لەناو گوندەکانی کوردا قوتابخانە بکرێتەوەو (رینوغالیات) کە ئەرمەنیەکی رۆشنبیرە داوای ئەوەی کردبوو پێویستە منداڵانی کورد شان بەشانی منداڵانی ئەرمەنی قوتابخانەیان بۆ بکرێتەوە.

جلیلی لەلاپەرە ٩١ی هەمان سەرچاوەدا باسی یاداشتەکانی (روبین) ی کردوە بەناوی (یاداشتەکانی شۆرشگێرێك) چاپی لوس ئەنجلس، سالّی ١٩٥١،

جلدی ۱۳ کە لەوەدا باسی چاپکراوێکی (ئاگوب شاهبازیان) ی کردوە کە بەدوورودرێژ لە تەقەلاکانی (گرەبێت تاتانیان) دواوە دەربارەی هەوڵدان بۆ پێك هێنانی رێکخراوێکی کوردو ئەرمەنی و تورك بۆ چارەسەرکردنی باری ولاتی عوسمانی بەشێوەیەکی گشتی.

هەروەها لەورۆژانەدا بانگەوازێك بلاّوکرابووەوە لەلایەن چەند کوردێکی ناسراوەوە دژی ئەوانەی ئاگری دووبەرەکی‌یان لەنێوان کوردو ئەرمەنیدا خۆشکردبوو یەکێك لەوانەی ئەو بانگەوازەیان مۆرکردبوو عبدالرحمن بدرخان بوەو هێرشی بردبوە سەر ئەو سەرۆك عەشیرەتانەی کورد جڵەوی خۆیان دابوە دەس سوڵتان و داوا لەکوردو ئەرمەنی کرابوو پێکەوە خەبات بکەن.

هەروەکو (لینتش) باسیکردوە، لەئەنجامی هەوڵ و تێکۆشانی (مهران دامدیان) کە ئەندامێکی ناسراوی حزبی طاشناق بووە کوردەکان پێکەوە بێزاریی خۆیان دەربڕیبوو دژی ئەو باج و سەرانە زۆرانەی پشتی میللەتی کوردیان شکاندبوو، کوردەکانی هاوسنور لەگەڵ ئەرمەنیدا هاوکاریان کردبوو لەگەڵ رێکخراوە شۆڕشگێڕەکانی ئەرمەنیەکاناو عەشیرەتەکانی کورد دلخوازیەکانی تورکیان قبوڵ نەکردبوو بچن بەگژ ئەرمەنیەکاندا.

جلیلی لەو روەوە ئاماژەی بۆ راپۆرتێکی (تیللر) ی قونسوڵی ئینگلیز کردوە لە ئەرزرۆم کە باسی پێوەندی کوردو ئەرمەنی کردوەو وتویەتی: لەم مانگانەی دواییدا شتێکی زۆر سەیر روویدا دەربارەی یارمەتیدانی ئەرمەنیەکان لەلایەن کوردەوە کەئەو یارمەتیدانەی کورد بوو بەهۆی ئەوەی حکومەت ئەو هێرشەی بەتەمابوو لەم هاوینەدا بیکاتە سەر ئەرمەنیەکان لە (ساسۆن) دوای خست و کوردەکان لەناکاو بریاریاندا نەچنە ناو هێزەکانی حکومەتەوە دژی ئەرمەنیەکان و هاوڕێ فرنسیەکەم پێی راگەیاندم گفت و گۆی نێوان کوردو ئەرمەنی بەوە گەیشت کوردەکان بێلایەن بن و ئەگەر حکومەت هێرشی بردە سەر ئەرمەنیەکان کورد ئامادە دەبێ بەرگرییەکی چەکدارانە بکا لە ئەرمەنی.

جلیلی لەلاپەرە ۹۲دا ئاماژەی بۆ بەڵگە نهێنیەکانی حکومەتی بریتانیای ساڵی ۱۹۰۳ کردوە کە لەوانەدا باسی یارمەتیدانی بۆ ئەرمەنی تیادا کراوە لەلایەن کوردەکانی (سێرت ـ سعرت) ـەوە، قونسوڵی گشتی بریتانیا لە تەورێز

لە راپۆرتێکی رۆژی ٢٨ ١٢ ١٩٠٣ باسی ئەوەی کردوە ئەرمەنیەکان بەهۆی کوردەکانەوە چەکیان لەئێرانەوە بۆ هاتووە.

هەروەها جلیلی ئاماژەی بۆ کتێبەکەی (مارانتیان) ی مێژووناسی ئەرمەنی کردوە کە لەجلدی یەکەمی ئەو کتێبەیدا چاپی پاریس باسی ئەوەی کردوە چۆن تورکەکان (رووبین) ی ئەرمەنی‌یان هەڵواسی بەتاوانی ئەوەی لەناو کوردەکانی دەرسیمدا چالاکی نواندبوو تورکەکان تۆپ بارانی گوندەکانی (قاسم بەگ) یان کردبوو بەتاوانی ئەوەی یارمەتی ئەرمەنیە شۆڕشگێڕەکانی دابوو سەرۆکی عەشیرەتی (دومبلی) کە (زیناك بەگ) بوو لەو کوردانەبوو ئیمانێکی تەواوی بە پێویستی هاوکاریکردنی نێوان کورد ئەرمەنی هەبوو، بەرامبەر بەوە حکومەت راوی‌ناو ناچارکرا لەچیاکانی دەرسیمدا خۆی بشارێتەوەو لەدواییدا لەساڵی ١٩٠٨ اتحادیەکان لەناویان برد.

دوکتۆر جلیلی لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٢٥ باسی گەلێك رووداوو بەسەرهاتی تری کردوە دەربارەی پێوەندی و هاوکاریکردن لەنێوان کوردو ئەرمەنیدا.

لەکۆتایی ئەم باسەی پێوەندی کوردو ئەرمەنیدا باسی وتارێکی (گردلێڤسکی) ئەخەینە پێش چاو کە دوکتۆر کمال مەزهەر لەلاپەڕە ٢٣٦ی سەرچاوە ٣٤دا لێی دواوەو کە ئەو وتارەی گردلێڤسکی لەساڵی ١٩١٢دا لەناو کۆڕێکی زانستیدا خۆی خوێندویەتیەوەو لەوەدا باسی ئەوەی کردوە (علی شان) ی کوری مەحمود پاشای سەرکردەی هۆزی (قۆجگیری) باسی محمود پاشای کردوە کە باوکی یەکێك بوە لەو سەرۆکە کوردانەی هەرچیەکی بووتایە لەلای کوردەکان دەبوو بەیاساو دەبوایە بەجێ بهێنرایەو لەو باسەی علی شاندا وتویەتی لەساڵی ١٨٩٥دا کە کوشتاری ئەرمەنیەکان لەلایەن حکومەتی عوسمانیەوە کرا محمود پاشا رێگەی بەپیاوەکانی ژێر دەسەلاتی خۆی نەدا بەشداری بکەن چونکە هەمیشە بەوپەڕی رێزەوە دەیڕوانیە ئەرمەنیەکان.

تائێرە باسی، پێوەندی کوردو ئەرمەنی بوو، دەربارەی پێوەندی کوردو ئاسوریش بەرلەوە لەزۆر شوێندا باسی ئەوە کراوە کە چۆن کوردو ئاسوری دۆستایەتی‌یان باش بووە هەتا ئەو کاتەی میسنێرەکان دەستیانکرد بەهاندانی ئەرمەنیەکان بۆ ئەوەی لە کورد نزیك نەبنەوەو وایان خستبووە مێشکیانەوە

بەهێزبوونی کورد لە قازادجی ئەواندا نیە بەڵکو بەپێچەوانەوە زیانیان پێ دەگەیەنێت کە سەرەتای ئەو تێکچونە لە شۆڕشەکەی بدرخان پاشادا ڕەنگی دایەوە کە دەوڵەتەکانی ئەوروپا هانی ئاسوریەکانیان دابوو لەگەڵ بدرخاندا هاوکاری نەکەن و باجی ساڵانە نەدەن بە دەزگای بەڕێوەبردنی کاروباری ئەمارەتەکەی بدرخان و جلیلی باسی نامەیەکی (بیرگنیس) ی کردوە کە لەساڵی ١٨٣٦دا ناردبووی بۆ مارشمعون و لەو نامەیەدا بۆی نووسیبوو: ((ئەو هەموو سزاو ئەشکەنجەیەی خۆت و گەلەکەت لەم ماوە دوورودرێژەدا بەهۆی جەوروستەمی ئیسلامەکانەوە چێشتویانە کارێکی وای کردوە برا کریستیانەکانی ئەمریکا بایەخ بدەن بەژیانی ئێوە)) .

جلیلی لەباسەکەیدا ئەڵێ مەبەست لەونامەیەی بیرگنیس خۆشکردنی ئاگری دوویەرەکی کوردە دراوسێکانی ئاسوری بوە لەگەڵ ئاسوریەکاناو بەر لەمە لەباسی شۆڕشەکەی بدرخان پاشاداو لە تەقەلاسەرنەگرتوەکانی بدرخان لەگەڵ ئاسوریەکان بۆ بەهێز کردنی دۆستایەتی لەگەڵ ئاسوریەکانا باسی میسنێرەکانمان کرد کە چۆن هەریەکەیان ڕاسپاردەی یەکێك لە وڵاتەکانی ئەوروپا بوون و ئەوانە ڕۆڵێکی زۆر خراپیان بینیوو لە بەهێزکردنی ناکۆکی نێوان کوردو ئاسوریدا، لەبەر ئەوە پێویست ناکا باسی تەقەلاکانی ئەو میسنێرانەو ئەنجامەکانیان لێرەدا دوبارە بکەینەوە.

سێهەم: سیاسەتی حکومەتی بریتانیا و هەڵوێستی بەرامبەر کوردی باکوری کوردستان

لە باسی بدرخان و شێخ عبیداللەدا، لە شۆڕشەکانی هەردوکیانا هەڵوێستی حکومەتی بریتانیا بەتەواوەتی روون بووەتەوەو دوای ئەوانیش هەمیشە میسنێرەکانی ئینگلیز لەلایەن حکومەتی بریتانیاوە ڕاسپێرابوون مێشکی کریستیانەکان بەوەپڕ بکەن نابێ هیچ جۆرێك هاوکاری لەگەڵ کوردا بکەن و ترسی ئینگلیز لەکورد لەبەر ئەوەبووە لایان وابووە ئەگەر توانای دەسەڵاتیان هەبێ دەبن بە لایەنگری روسی دراوسێی کوردستان کە روسیا هەمیشە لەگەڵ حکومەتی عوسمانیدا ناڕێك بووەو لەلایەن ئینگلیزەکانەوە بەوە تاوانبار کرابوو

چاوی بڕیبوە ناو خاکی وڵاتی عوسمانی و بۆ ئەو مەبەستە کـورد و ئەرمـەنی بـە داردەستی ئەو دەزانێ کەلەراستیدا وەکو ڕووداوە ڕاستیەکان ئاشـکرایان کـردوە نـە کـوردو نـە ئەرمـەنیو نـە ئاسووریش بـەهیچ جۆریـك سـوودێکی سـوپایی و سیاسی‌یان لەروس دەسگیر نـەبوە. بـەو جۆرە ئینگلیزەکـان هەمیشـە بـەچاوی گومانـەوە سـەیری بزوتنـەوەکانی کوردیان کـردوەو یـەکێکی وەك مێجـر نۆیـل لەبەرگی دوهەمی ئەم کتێبەدا بەدورو درێژ باسی گەشتەکەی ئەکەین لـە هـەندێ ناوچەی کوردستانا، بەڕواڵەت خۆی وای پیشاندابوو لەو گەشتەیدا بەمەبەستێکی پاك و بۆ سوودی کورد ئەو گەشتەی کردبوو لەگەڵ دوو کوڕەزای بدرخان پاشـاو کوردێکی دیار بەکری ناسراو لەبنەماڵـەی جمیل پاشـا گـەڕابوو، یـەکێکی وەکـو مامۆستا ڕەفیق حلمی لەسـەرەتای یاداشتەکانیا لەبەشـی دوهـەمیا لای وابـووە حکومەتی بریتانیا بۆ ئەوەی ناردبوو بۆ باکوری کوردستان بۆ ئـەوەی نەخشـەی پێکهێنانی حکومـەتێکی کـوردی لـە بـاکوری کوردسـتانا ئامـادە بکـا، بـەڵام دەرکەوت ڕاستیەکەی مەبەسـتەکە بـەو شێوەیە نـەبوە تەنـها بـۆ کۆکردنـەوەی زانیاری بووە دەربارەی کوردی باکوری کوردستان و شارەزا بوون لە دەسـەڵاتی گـەورە پیـاوان و سـەرۆك عەشـیرەتەکانی کـوردو لـەوەش زیـاتر بـۆ ئـەوەی کـە کوردەکـان بـە شـتی لاوەکیـەوە خـەریك بکـا بـۆ ئـەوەی ئـەو نەخشـەیەی دبلۆماسیەکانی ئینگلیز دەربارەی کورد ئامادەیان کردبوو کە بریتی بوە لـەوەی ڕێگە لەکورد بگرن هیچ جۆرە جموجۆڵێك نەکا لەورۆژە ناسکانەدا کـە تورکـەکان لە سۆڤیەتیەکان نزیك کەوتبونەوەو هەروەکو مس بێڵ لەکتێبەکەیدا (فصول مـن تأريخ العراق القريب، چاپی بیروت وەرگێڕانی جعفر خیاط) وتویـەتی نۆیـڵ لـەو گەشتەیدا سەرکەوتوو بووە (یەعنی توانیبوی مەبەسـتەکانی حکومـەتی بریتانیـا بـەجێ بهێنێ) و پـاش ئـەوەی ئـەم ڕاسـتیە دەرکـەوت ئەوسا مامۆسـتا ڕەفیـق حلمیش لەدوا بەشی یاداشتەکانیا کە لەساڵی ١٩٩٢ دا لەلایەن دوکتۆرە پاکیزەی کچیـەوە بڵاوکراوەتـەوە وتوویـەتی دەرکـەوت بـۆ ئـەو مەبەسـتە نـەچووبوو کـە لەیاداشتەکانی پێشوویدا باسی کردبوو بەڵکوو بۆ شتێکی تـر چوویـوو کە تەنـها سوودی حکومەتەکەی خۆی تیابووە.

بەر لە مێجرنۆیلْ (ریچ) یش لەدوو گەشتیا هەر بۆ مەبەستێکی تایبەتی چووەو بۆ ئەوە نێررابوو بۆ باکوری کوردستان هەتا هەواڵ و دەنگ و باس و زانیاری کۆبکاتەوە بۆ کاربەدەستانی حکومەتەکەی بۆ ئەوەی ئەو زانیاریانە ئامادە بن بۆ کاربەدەستانی ئینگلیز بۆ سوود لێ وەرگرتنیان لەکاتی پێویستدا.

سیاسەتی بریتانیا بەرامبەر بەکورد لەکۆنەوە شتێك نەبوە شاردراوە بێ خوێنەری بەڕێز لە باسەکان و لە رووداوەکانا هەڵوێستی ئینگلیزی بەتەواوەتی بۆ روون دەبێتەوە.

چوارەم: هەڵوێستی روسیا بەرامبەر بەکورد هەتا شەڕی یەکەمی جیهان

وەکو لەزۆر شوێندا دێتە بەر چاو، روسەکانیش وەکو زۆریەی دەوڵەتە ئەوروپیەکانی تر میللەتی کوردیان بە میللەتێکی ئایینداری سەرگەرم دلناوە هەتا کورد بەتەواوەتی دەستی عوسمانیی بۆ نە کەوتبووە روو خۆی بە بەشێك دانابوو لە دەوڵەتی عوسمانی و لە ریزی دڵسۆزەکانی خەلیفەی عوسمانی حسابی بۆ دەکراو حسابی ئەوەشی بۆ کرابوو کە ژمارەیەك لە کوردەکان دلسۆزییان بۆ خلیفەی عوسمانی گەیشتبووە رادەیەك دژی اصلاحاتی دەستوری بوون کە دەسەلاتی خلیفەی پێ کز دەبوو، کوردیش بەهۆی سەرکردە ئاینیەکانیەوە لەو غەزایانەی کە خەلیفە دلوای لە موسلمانەکان کردبوو بچن بەپیریەوە وەکوو شەڕی قارص و ئەردەهان چوبوونە کۆڕی شەڕەوەو شان بەشانی عوسمانیەکان دژی روسەکان شەڕیان کردبوو، بێجگە لەوە تورکەکان کە دژی کریستیانەکانی ناو وڵاتی عوسمانی بون و ئەو کریستیانانەیان بە داردەستی روسەکان دانابوو دژی خلافەتی عوسمانی ئیسلامی خستبویانە مێشکی کوردەکانەوە روسەکان دەیانەوێ ئەو کریستیانانە بکەن بەملۆزم و کەڵەکای ناوچەکە بۆیە لێدانیان بەشتێکی پێویست زانرابوو، ئەمانە هەمووی بوبوون بەبناغەی بۆچوونەکانی روس بەرامبەر بە کورد و وامان بەباش زانی هەڵوێست و بۆچوونی رووسەکان دەربارەی کورد بکەین بەدوو بەشەوە:

١ـ *هۆی ئاینی*: روسیا وەکوو دەوڵەتێکی کریستیان، زۆر مەبەستی بووە کریستیانەکانی ناو وڵاتی عوسمانی بپارێزێو بەهێزیان بکاو یارمەتییان بداو لەوەدا کوردیشی هەتا رادەیەك وەکوو تورکەکان بە نەیارو ناحەزی

کریستیانەکان حساب کردوەو باوەڕی بەئەرمەنی و نسطوریەکان زۆرتر هەبوە وەك لەکوردو کورد لە هەموو تەقەلا سیاسی و سوپاییەکانا هیچ جۆرە پێشکەوتنێکی بەجێ نەمێنابوو لەگەڵ روسەکاندا.

٢ــ باوەڕنەکردنی روس بەمیللەتی کورد وەکو میللەتێکی هەمیشە یەك نەگرتوو شتێك بووە لەمێژیووە روسەکان بۆی چوویون و ئاگاداری ئەوە بوون لەناوخۆیانا ناڕێك بوون و کەسیان بەسەرکردایەتی یەکێکی تر قایل نەبوە و هەرچەند هەندێ جار هی وەکو بدرخان و شێخ عبیداللە تەقەلای ئەوەیان دابوو سەرۆك عەشیرەتەکان کۆبکەنەوەو پەیمانێك ببەستن لەناوخۆیانا بۆ هاوکاریکردن لەگەڵ یەکتردا بەڵام زۆری پێ نەچوە لەناوخۆیانا تێکچوون و ریسەکەیان بۆتەوە بەخوری و ئەو ناڕێکیو یەك نەبوونە لەنێوان کوردا شتێك نەبوە روسیای دراوسێ بە کوردستان ئاگای لێ نەبووبێ و لەگەڵ ئەو هەموو تەقەلایانەی دوای بدرخان ویەزدان شێر و شێخ عبیداللە درابوو، لەرۆشنبیرانی کوردیش وەکوو عبدالرزاق بدرخان کە ماوەیەك پەنابەر بووە لەژێر دەسەڵاتی روسەکانا هەمان تەقەلای دابوو بۆئەوەی روسەکان بکا بەلایەنگری کورد لە راپەڕین و بزوتنەوەکانیا دژی تورکیا و لە روسەکانی گەیاندبوو مەبەستی کورد بۆ هاوکاریکردن لەگەڵ روسەکانا لەسەر بناغەیەکی راست بوەو پڕ بەدڵ ویستویانە کورد لەسایەی روسیادا بەمافی خۆی بگا بەڵام هەموو ئەو تەقەلایانە بێ سوود بوەو روسەکان گوێی خۆیان لێ کەڕ کردبوو.

لەو ڕووەوە پرۆفیسۆر خالفین لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ١٠٢ باسی ئەوەی کردوە روسەکان هەتا ساڵانی نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەهەم هیچ چالاکیەکی ئەوتۆیان نەبوە لەکوردستاناو تەنها هەر خەریکی سەرپەرشتیکردنی موستەعمەرەکانی خۆیان بون لەقفقاسدا، بەڵام لەدواییدا وەختێك دەوڵەتە ئەوروپاییەکان دەسەڵاتی ئابووریەیان لە ناوچەکانا پەرەی سەند و دەستیان کردبوو بەناردنی بەرهەمە پیشەسازیەکانی خۆیان بۆ ساغکردنەوەو فرۆشتنیان و کڕینی کە رەستەی خاو بەنرخێکی هەرزان، ئیتر ئەوانیش بەتایبەتی لەدوای دامەزراندنی سوارەی حمیدیە کە بەئاشکرا دژی روس و ئەرمەنیەکانی روس پێکهێنرابوو ئیتر ئەوانیش کەوتنە بایەخدان بەناوچە کوردیەکان.

(عقيـد ڤارتسـۆڤ) ی روس لەوناميلكەيـەيدا لەسـاڵی ١٨٩٦ دا بـەناوی (سەرنجدان لەكورد، چاپی تفليس ساڵی ١٨٩٦) وەكـو دوكتـۆر جليلـی ئامـاژەی بۆئەمەو بۆ كتێبێكی (نقيب ئەڤريانۆڤ) كردوە كـە لەسـاڵی ١٩١٣دا چـاپكراوە لەوانەدا باسی ئەوە كراوە كە روسەكان هـەوڵی ئـەوەيان دابـوو ئەگـەر نـەتوانرێ كـورد بكـرێ بەدۆسـتی روس بـاهيچ نـەبێ شـتێكی وابكـرێ كـورد بێلايـەن بـێ لەكێشەی نێوان ئەوان و توركدا.

ئـەوەی راسـتی بـێ، وەكـو پرۆفيسـۆر خـالفين باسـيكردوە پێوەنـدی نێـوان كوردو روس هەتا كۆتايی سەدەی نۆزدەهەم چالاكيەكی ئەوتۆی تيادا نەبينراوەو لەكۆتايی سەدەی نۆزدەهەمـەوە روسـەكان تاڕادەيـەك شـتێك لـەگرنگێتی رۆڵـی كـورد گەيشـتبون كـە چالاكيـەكانی عبدالـرزاق بـەدرخان لـەو روەوە لـەزۆر سەرچاوەدا بـەدوورودرێژ باسـكراوەو دەمانـەوێ لێرەدا شـتێك دەربـارەی ئـەوە بەپێی سەرچاوە شارەزاكان باس بكەين.

جليلی لەكتێبەكەيدا سەرچاوە ٥٥ دەربارەی چالاكيەكانی عبدالرزاق بدرخـان بۆ هاوكاريكردنی روس لەگەڵ كوردا وتوويەتی:

((ساتێك عبدالرزاق لەكاتی خۆيدا كرابوو بەسكرتێری سێهەمی باڵيۆزخانـەی دەوڵـەتی عوسمـانی لـە بترسـبرگ لـەو ماوەيـەدا فـێری زمـانی روس بـوو شارەزاييەكی تەواوی پەيداكردبوو لەرووی سياسـی و كۆمەڵايـەتی روسـەكانەوەو كاربەدەستانی روسيش بەرامبەر بەو شارەزاييەی ئەو رێزێكی زۆريان لێ گرتـوەو خەڵاتی (ستانسلاف) يان داوەتێ))

سـاتێك عبدالـرزاق كارەكـەی لـە بترسـبرگ تـەواو بـووە گەڕاوەتـەوە بـۆ ئەسـتەمبوڵ و لـەوێ لەئـەنجامی چـەند درۆو دەلەسـەيەكدا بۆيـان هەڵبەسـتبوو سوڵتان لەئەستەمبوڵ هێشتبويەوە، بەڵام زۆری پێ نەچوو هەواڵێك بڵاوكرايـەوە گوايـا بـەهاندانی (يوسـف عزالدين) ی جـێ نشينی شـەرعيی سـوڵتان پيلانێـك رێكخرابوو بۆكوشتنی سوڵتان و عبدالـرزاق يـەكێك بـووە لەوانـەی بـەوە تاوانبـار كرابوو گوايا بەشداربووە، يا ئاگاداری ئـەو پيلانـە بـووە بۆيـە گـيراو چـوار سـاڵ لەزيندانا مايەوە و سـاتێك لەسـاڵی ١٩٠٨دا اصلاحـاتی دەسـتووری خرايـە گـەڕو لێخۆشبوونی گشتی دەرچوو عبدالرزاق بەپێی ئەوە لەزيندان بـەردراو پـەيوەندی

بە (چێرکۆف) ـەوە کردو موافەقـەتی بۆ وەرگـرت مـافی پەنابەرێتی بدرێتـێ لەروسیاو لـەرۆژی ٨ ١ ١٩١٠دا لەرێگـەی (سیواسـتپول) و (یالطـە) وە خـۆی گەیاندە (تفلیس) و لەوێوە هەوڵیدا بچێت بۆ (یریڤـان) بۆئـەوەی لـەوێوە بتوانـێ پەیوەندی بەکوردەکانی باکورەوە بکـا، بـەلام رێگـەیان نـەدا بچێتـە (یریڤـان) و لەجیاتی ئەوە چووە کوردستانی ئێران.

لەلاپەڕەکانی ١٤٦-١٧٠ی کتێبەکەی سمکـۆ چاپی ستۆکهۆلم سـالی ١٩٩٦ باسی چالاکی عبدالرزاق بدرخانم کردوە لەگەڵ سمکۆدا بەجووتە چۆن پێوەندیان بەروسەکانەوە کردبوو لێرەدا پێویست ناکا ئەوە دوبارە بکەمەوە.

جلیلـی لەلاپـەڕە ١٥٢ی سـەرچاوە ٥٥دا باسـی چالاکی عبدالرزاقـی کـردوە لەسەر سنوری تورکیا وئێران و لەوێ چـاوی بـە (بطـرس ئیلـوف) ی سـەرکردەی ئاسـوریەکان کـەوتووەو روسـەکان دووجـۆر هەڵوێسـتیان هـەبوە بەرامبـەر بەعبدالرزاق و بـۆ جۆری یەکـەم جلیلـی ئامـاژەی بـۆ لاپـەڕە ١٧٨ی کتێبەکـەی لازاریف کردوە دەربارەی هەڵوێستی روسەکان بەرامبەر بە عبدالرزاق کە لازرێـف وتوویەتی:

((ماکلۆڤسکی سووربووە لەسەرئەوەی بەهیچ جۆرێك نابێ یارمەتی عبدالرزاق بدرێ و لەوەدا لەگەڵ بۆچوونی (نیراتۆف) دا یەکی گرتوەتەوە کە لایـان وابووە بدرخان نێرراوێکی نەهێنی تورکـەکان بـوەو نـیراتۆف بۆ ماکلۆڤسکی نوسیبوو عبدالرزاق جێگەی گومانەو نابێ بڕوای پێ بکرێ. و بەڕواڵەت خۆی واپیشان ئەدا دۆسـتی ئێمەیـەو لـەورووەوە (غۆلینـۆف) ی جێگری قونسـولی روسیش هـەمان بۆچوونی نیراتۆفی هەبوە.

دەربارەی ئەوە وەکو جلیلی باسی کردوە لە ئەرشیفی باڵیۆزخانەی روس لـە ئەستەمبوڵ لەسالی ١٩١٠دا وتراوە:

((بۆ وەرامی پرسیارێکی وەزارەتی دەرەوەی روسیا دوای ئـەوەی عبدالـرزاق بـو بـوو بەپەنابـەر لـە قونسـوڵخانەی روسـیا لەورمیـە، (کاخانۆڤسـکی) وەرامـی داوەتەوەو وتوویەتی: عبدالرزاق ئێستا رقـی لەحکومـەتی تورکیایـە و ئـەندامانی اتحـادو ترقـی گـەلێك درۆو دەلەسـەیان بـۆ هەڵبەسـتوەو عبدالـرزاق ئەوانـە

بەتاقمێکی خوێنرێژ دادەنێت کە هەموو کارێك دەکەن بۆ سەرگرتنی مەرامەکانی خۆیان و بۆ چەوساندنەوەی خەڵك)).

جلیلی دەربارەی ئەو وەرامەی کاخانۆفسکی وتوویەتی لەراستیدا پەنا بردنەکەی عبدالرزاق بۆ قونسوڵخانەی روس لە ورمیە بۆچوونی هەندێ لە روسەکانی گۆڕی و یەکێکی وەکو (غۆلنیێف) کە جاران بەگومان بوو لە عبدالرزاق، پاش ئەوە نامەیەکی ناردبوو بۆ وەزارەتی دەرەوەی روسیا تیایا وتبووی بۆچوونەکانی پێشووی دەربارەی عبدالرزاق شتێکی هەڵە بوو.

تورکەکان زۆریان هەوڵدا لەگەڵ عبدالرزاق دا بگەڕێتەوە قونسوڵی تورك زۆری هەوڵدا لەوروەوە بەڵام بێ هوودەبوو، ئیتر دوای ئەوە بگرسبرگ بڕیاریدا بەتەواوی عبدالرزاق بپارێزێ و رۆژی ٢٥ ی ئایار لەژێر پاراستنی قۆزاقدا چووە (تفلیس) و لەوێ سنوریان بۆ چالاکیەکانی دانا بۆیە ئەوێی بەجێ هێشتوو چوە ئەوروپا.

هەروەکو لازاریف لەلاپەڕە ١٦٠ ی کتێبەکەیدا باسێکی (کاخانۆفسکی) بڵاوکردوەتەوە کە وتوویەتی: عبدالرزاق پێی ڕاگەیاندین دەیەوێ بچێت بۆ پاریس بۆئەوەی چاوی (کدرپاشا ـ کە لام وایە خدر پاشا بێ) کە لەپاریس گۆڤاری مشروطیەی دەرکرد و لەپاریسەوە چوو بۆ قاهرەو لە ٢٣/ ٩/ ١٩١١دا گەڕایەوە بۆ تفلیس.

ئەوەی شایانی باسە، لازاریف لەو کتێبەیدا باسی ئەوەشی کردوە روسەکان نەیان ویستبوو پەیوەندی بە بزوتنەوەکەی کوردەوە بکەن و لایەنگری ئەوەش نەبون کورد ئۆتۆنومی یا دەوڵەتێکی سەربەخۆی هەبێ. لەساڵی ١٩١٢دا وەزیری دەرەوەی تورکیا نارەزایی خۆی دەربڕی لای باڵیۆزی روسیا لە ئەستەمبوڵ بەرامبەر بەو پارێزگاریکردنەی عبدالرزاق و باڵیۆزخانەی روس لە ئەستەمبوڵ ئاگاداری ئەوەشی بووە اتحادوترقی بڕیاری کوشتنی عبدالرزاقیان دابوو، چەند کەسێکیان ناردبوو بۆ کوشتنی بەڵام سەری نەگرتبوو.

جلیلی لەلاپەڕە ١٦٠ی هەمان سەرچاوەدا باسی چالاکیەکانی عبدالرزاقی کردوە کە دەیویست یارمەتی لە روسەکانەوە بۆ کورد مسۆگەر بکا بۆ خۆئامادە کردن بۆ ڕاپەڕینێك و (کاخانۆفسکی) ئاگادارکرابوو لەونیازو مەبەستەو بۆ ئەوە

جلیلی ئاماژەی بۆ نامەیەکی (س. ئۆلغیرێڤ) کردوە کە لە٢ ٤ ١٩١١دا ناردویەتی و لەوەدا وتویەتی کە چاوم کەوت بە عبدالرزاق تێم گەیاند ئامادەم گوێ بۆ هەموو قسەکانی شل بکەم بەمەرجێك کارێکی وا نەکا پێوەندی رەسمی ئێمەو تورکی پێ تێك بچێت.

جلیلی لەلاپەرە ١٩٠دا باسی گفت‌و گۆیەکی نێوان عبدالرزاق و (ئۆلغیرێڤ) ی کردوە کە پێی ووتبوو شەڕ لەنێوانی تورکیاو روسیادا هەر دەقەومێ، لەبەر ئەوە پێویستە کورد خۆی بۆ ئەو رووداوە ئامادە بکاو دڵسۆزیی خۆی بۆ روسیا ئاشکرا بکاو روسیاش بەرامبەر بەوە پێویستە یارمەتی کورد بدا.

جلیلی لەلاپەرە ١٦٧ باسی بۆچوونێکی (گردلێڤسکی) کردوە کە لەلاپەرە ٣ی کتێبەکەیدا وتویەتی:

((ئیتر کاتی ئەوەهاتووە دبلۆماسەکان‌و زانیارەکانی روس واز لەبیرو بۆچوونەکانی پێشووی خۆیان بێنن بەرامبەر بەکورد و چلك و ژەنگی مێشکیان لەو روەوە رابماڵن وەکارێکی وابکەن لەرێگەی ئێمەوە بگا بەشارستانێتی)).

دوکتور کمال علی لەلاپەرە ٥٢ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٦ باسی چەمکێکی تری پێوەندی کوردو روسی کردوەو وتویەتی:

ساتێك شەڕی تورك و روس دەستی پێکرد هەرچەند میرنشینەکانی هەکاری ئەوانەی خواروی کوردستان هەڵوێستێکی بێ لایەنیان گرتبووە بەر بەلاّم لەناو کوردەکانا هیواش هەبوە وەکوو سەلیم پاشاو بەهلول پاشای بایزید و موش بەئاشکرا هاوکاری روسەکان بوون لەدوای ئەوە ئیتر هەندێ لە زاناکانی روس وەکو (خ. ئابۆڤیان) و (ف. دیتیل) و (ئی بیریزن) و ژمارەیەکی تر دەستیان کرد بەلێکۆڵینەوە دەربارەی کورد هەروەکوو کتێبی: وڵاتان و میللەتانی رۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاست، بەرگی ١٢ چاپی یریڤان ساڵی ١٩٨٥ باسیکردوە (لەراستیدا جگەلەو کوردانەی بێ لایەن بوون یا هاوکاری روسەکان بوون، ژمارەیەکی زۆریش کوردی واهەبوە دژی روسەکان شان بەشانی تورکەکان بەناوی غەزاوە شەڕیانکردوە لە شەڕەکانی قرم و قارص و ئەردەهاندا وەکوو لەباسەکانی پێشوودا باسیانکراوە).

هەمان سەرچاوەی ژمارە ٦ ئاماژەی بۆ لاپەڕە ١٢ی کتێبەکەی (ئەڤریانۆڤ) کردوە کە ووتویەتی:

((هەمیشە کوردەکان پێشنیاری ئەوەیان دەکرد هاوکاریمان لەگەلا بکەن، بەلآم ئێمە (روس) هیچ کاتێك نەمانتوانیبوو لەگەڵ کوردەکانا پێکەوە بچین بەگژ تورکداو نەمان توانیبوو لەهیچ کاتێکدا نرخی ئەو داخوازیانەی کورد هەڵسەنگێنین)).

مینۆرسکی لەلاپەڕە ١٧٣ی کتێبەکەیدا اسی ئەوەی کردوە هەر ساتێك شەڕ لەودیو قفقاسەوە هەڵگیرسایە ئەوسا ئێمە (روس) زۆرتر بایەخمان ئەدا بە کورد.

لازاریف لەلاپەڕە ٢٢٥ی کتێبەکەیدا (مەسەلەیکورد) باسی (ئۆلغرێف) ی کردوە کە ووتویەتی پێویستە زۆر بەگەرمیەوە کارێکی کولتوری لەئەرمەنیاو کوردستانا بکەین چونکە ئەمە شتێکی زۆر کاریگەر دەبێت بۆ گۆڕینی هەڵوێست و بیرو بۆچوونی میللەتانی رۆژهەلآت بەرامبەر بە روسیا.

لازاریف لەهەمان کتێبیدا باسی ئەوەی کردوە چۆن جارویار عبدالرزاق بدرخان گلەیی دەکرد لە روسەکان کە زۆر کە متەرخەم بوون بەرامبەر بەکورد پێی ووتبوون ئەگەر ئێوەهاوکاریان نەکەن و پشت گوێیان بخەن ئەوا کورد ناچار ئەبێ روو لەئەڵمانەکان بکا.

لازاریف لەباسەکەیدا دەڵێ:

((هەرچەند هاوکاریکردنی روس بۆ کورد لەبواری کلتوریدا سەرکەوتنێکی سیاسی بوو لەکوردستانا بەلآم پێشنیازەکانی تری چێرکۆف بۆ کردنەوەی هەندێ قوتابخانە لەکوردستان لەلایەن روسەکانەوە پێشوازی لێ نەکرا)).

جلیلی لەکتێبەکەیدا چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی ژیانی کۆمەلآیەتی و سیاسی کورد لەکۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستدا چاپی ئۆپسالا ـ سوید ساڵی ١٩٨٥ لەلاپەڕە ١١٥دا ووتویەتی:

((ئەرشیفەکانی دەرەوەی حکومەتی روسیا ئاشکرای ئەکەن روسیای قیصری هەمیشە سیاسەتێکی دوو ڕوویی هەبوە بەرامبەر بەمیللەتانی ناوچەکەو بەدرێژایی سەدەی نۆزدە قەیسەرەکانی روس باری ناهەمواری کوردو دواکەوتنی و نەبوونی رێکخراوێکی سیاسی کوردیان کردبوو بە بنێشتە خۆشەی دەمیان و

کردبویان بەبەڵگە بۆ پشتگیری نەکردنی بزوتنــەوەکانی کوردە ئازادیخوازەکـان.
نووسەری سەرچاوە ٦ بۆ تێ هەڵکێشی ئەوە وتوویەتی:
روسـەکان دەرفـەتیان لەکــەم و کــورِی و ناتــەبایی کــورد وەرگرتبــوو لەناوکوردستانا بەرامبەر بەوە روسیا سیاسەتێکی فێڵاویو تەڵەکەبازی گرتبوو بەر بەرامبەر بەکورد، نمونـەی ئـەو دوو رووییـە لـەراپۆرتێکی (ب. ئـی. تـێرمین) لەوگەشتەیدا ساڵی ١٩٠٦ بە ناوچەکانی وان و هـەکاریدا کردبـووی و سـاڵی ١٩١٠ لەتفلیس چاپکراوە، لەوەدا باسێکی جێگری قونسولی روس لەوان خراوەتە پێش چاو وتوویەتی: ((گەر هات و کوردەکـان دژی تـورك راپـەڕین، ئەوسا ئێمـە هـەر بۆئەوەی ئەو جۆرە سۆزەیان پێ بدەین دەتوانین بیانجووڵێنین و بیانکەین بـەگژ تورکەکانا)) .

بەشی پازدەهەم

لاوازبوون و گەندەڵبوونی دەوڵەتی عوسمانی و هۆی لاواز بوونی

بێگومان دەوڵەتی عوسمانی لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمەوە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ بەرەو کزی و لاوازی چووە و باری ئابووری زۆر ئاڵۆز بووەو خۆی خستبووە ژێر بارێکی ئێجگار گرانی ئەو هەموو قەرزانەی لە وڵاتەکانی ئەورووپاو بازرگانەکانیانی کردبوو، کار گەیشتە ئەوەی نەك تەنها هەر میللەتەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی، بەڵکو تورکەکان خۆشیان لە کرداری سوڵتانەکان و دەورو پشتەکانیان بێزاربون و بەشدار بوونی عوسمانی شان بەشانی ئەڵمانەکان لە شەڕی جیهانیدا بەمەبەستی خۆ ڕزگارکردن لەو قەرزانەو شکاندنی خۆیو ئەڵمانیای هاوکاری ئەوەندەی تر حکومەتەکەی لاواز کردو دوای تەواو بوونی شەڕی جیهانی بە دوسێ ساڵ خەلافەتی عوسمانی و سوڵتانی عوسمانی ریشەکێش کرا.

بۆ ئەوەی بەکورتی لە هۆی ئەو لاوازبونەوەی عوسمانی بکۆڵینەوە باسەکەدەکەین بەم بەشانەوە:

١ـ خراپەو درندەیەتی و زۆردارێتی کاربەدەستانی عوسمانی بەرامبەر دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانی بەشێوەیەکی گشتی و بەرامبەر بە کەمە نەتەوەکان بەکورد و ئەرمەنی ئاسوری و عەرەبەوە بەشێوەیەکی تایبەتی.

٢ـ ڕەوشتی خراپی سوڵتانەکانی عوسمانی و خەریکبوونیان بە ڕابواردن و بەرژەوەندی خۆیان.

٣ـ دارزاوی و گەندەڵ بوونی دەزگا سیاسیو سوپاییەکانی دەوڵەتی عوسمانی.

٤ـ دەستێوەردانی وڵاتانی ئەوروپا لە کارو باری وڵاتدا.

یەکـــــەم: خراپکـــــاری و درندەیـــــەتی و زۆرداریتـــــی کاربەدەســـــتانی دەوڵەتی عوسمانی

لاپەڕەکانی مێژووی عوسمانی پڕن لە باسی درندەیـەتیو پیاوکوژی و خوێن ڕشـتن و تـالانکردنی ئـەو شـوێنانەی دەسـتیان بەسـەردا ئـەگرت و ڕەفتـاری کاربەدەستەکانیان هیچ جیاوازیەکی ئەوتۆی نـەبوە لەگـەڵ ڕەفتـاری تاقمـەکانی جەنگیز خان و هۆلاکۆو تەیموری لەنگ لەرابووردودا.

لـەو ڕوەوە دوکتـۆر جلیلی لەلاپـەڕە ٢٠٤ی کتێبەکـەیدا سـەرچاوە ٢١ بـۆ نمونەی ئەوە باسێکی (ڤالمیر پیتر) ی هێناوەتەوە کە لەوەدا ووتویەتی:

((درندەیەتی و خوێنمژینی کاربەدەستانی تـورك گەیشتوەتە رادەیـەك ئـەو کاربەدەستە تازانەی دەسـتە دەسـتە لـەدوای یـەکتر دەنـێرران لەوانـەی پێشـوو درندەتـرو چـاو برسـیتر بـوون ئەوانـەی کـە دەنـێرران بـۆ کاروبـاری ناوچەیـەك فرمانەکەیان بە پارەیەکی زۆر دەکـڕیو، پـارەو پولێکی ئەوتۆشیان نـەبوە کـە پارەی کڕینی فرمانەکە بدەن بۆیە بەقـەرزو قۆڵـە ئـەو پارانـەیان پـەیدا دەکـردو سوودو سەلەمێکی زۆریان ئەدا بەوانەی پارەیان ئەدانێ بەقـەرز وەکـوو بازرگانـە ئەرمەنیـەکان و هـەر کـە دەگەیشتنە شـوێنی کارەکـەیان دەسـتیاندەکرد بـە ڕووتانـەوەی خـەڵك و سـەرانەو بـاجی زۆریـان لەخـەڵك دەسـەند بـۆ ئـەوەی لەلایەکەوە قەرزەکەی خۆیـانی پـێ بدەنـەوەو لەلایـەکی تریشـەوە دەبوایـە لـەو پارەی بـاج و ڕاوو ڕووتانـەی دەستیاندەکەوت بەشـی کاربەدەسـتە گـەورەکانی ژوور خۆیان بدایە بۆ ئەوەی چاویان لەرەفتارە خراپـەکانیان بپۆشـن و بێگومـان سوڵتان و (حـەریم ــ کـە مەبەسـتی لـەو فەرمانبەرانـە بـووە لـەناو کۆشـکەکانی سوڵتاندا بوون) لەو پارانە بێبەش نەدەکران و وای لێ هاتبوو بەرەڵاییـەکی تـەواو لەناو وڵاتی عوسمانیدا بڵاو بوبوەوە کە دانیشتوان بەتەواوەتی لە حکومەت بێزار بوبون.

دەربارەی ئەو بەرەڵاییە، مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەد لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٩٢ لەلاپـەڕە ٧ یـدا باسـی بەشـێك لـەو نامەیـەی کـردوە کـە لـە کتێبـی (القضیةالسوریة لاپەڕە ١١دا باسی نامەیەکی ئەمی رمصطفـی فـاضلی کوڕەزای

محمدعەلی پادشای میصری کردوه کە ناردبووی بۆ سوڵتان عبدالعزیزی خلیفەی عوسمانی و لەو نامەیەدا گلەیی لەوە کردبوو وڵات گەیشتبوە ئەوپەڕی پەرێشانی و سەرگەردانی و داوای لە سوڵتان کردبوو چارەسەرێك بدۆزێتەوە بۆ ئەو بارو هەلۆیستەی کە حکومەت تێی کەوتبوو و کاربەدەستان هەریەکە لەشوێنی دەسەڵاتیا هەرچیەکی ویستبێ کردویەتی و لەئەنجامی ئەوەدا دانیشتوانی وڵاتی عوسمانی بوبون بەدوو بەشەوە، بەشێکیان بریتی بوون لەتاقمێکی زۆردارو بەزەییان بەکەسدا نەهاتوەتەوەو هیچ بەرهەڵستیەکیش نەبوە رێگەی ئەوتاوان و دەستدرێژیکرنەیان لێ بگرێ، بەشەکەی تریان بریتی بوون لەچەوسێنراوان و زوڵم لێکراوان کە بریتی بوون لە زۆربەی دانیشتوانی وڵات و کەس فریایان نەدەکەوتن تاوانبارەکانیش کە لەسایەی سوڵتانا ئەو ڕەفتارانەیان دەکرد وایان بڵاودەکردەوە سوڵتان هەموو دەسەڵاتێکی داونەتێ.مامۆستا ئیبراهیم لەلاپەڕە ٨ی کتێبەکەیدا لەساڵی ١٩٢٧ لەبغداد چاپکراوە، باسی زۆردارێتی کاربەدەستانی عوسمانی و دەرەبەگەکانی عوسمانی کردوە چۆن رێگەیان لەوە گرتبوو تیشکی خۆری شارستانێتی ناووڵاتانی رۆژئاوا بگاتە ناوچەکانی رۆژهەڵات و بەپێی رەوشت و سروشتی دەرەبەگایەتی دەوڵەتی عوسمانی هەمیشە رێگەی لەپێشکەوتن و برەو پێدانی بازرگانێتی و پیشەسازی گرتووەو باسی ئەو هەموو باج و سەرانە سەندنە زۆرەی کردوە کە حکومەت بەزۆرەملێ سەپاندبووی بەسەر خەڵکی بێ دەرامەتدا، لەکاتێکدا دەنگ و هاوار و دادو بێدادی هیچ کەسێك نەدەگەیشتە گوێی کاربەدەستانی دەسرۆییوو بەشی میللەتی کورد لەو دواکەوتن و بەشخوراویەدا لە هی هەموو میللەتەکانی تری ناو وڵاتی عوسمانی زۆرتر بووە.

لەکاتێکدا لە رۆژئاوادا پێشکەوتن و شارستانێتی هەتا دەهات بەرەو باشی و پێشکەوتن دەچوو، کەچی لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا نەخوێندەواری و نەشارەزاییو دواکەوتن بەولاوە هەست بەهیچ شتێکی تر نەدەکرا.

لەگەڵ ئەوەشدا حکومەتی عوسمانی (پیاوە نەخۆشەکە) هەتا سەر لە توانایدا نەبوو رێگا لە لێشاوی ئەو شارستانێتی و رۆشنبیریە بگرێ کە

لەرۆژئاواوە بەرەو رۆژهەلات دەكشاو دەبوە هۆی بزوتنەوەی هەستی دانیشتوان و چاویان لە میللەتانی ولاتە راپەریوەكان دەكرد و وەكوو یۆنان و بولغارو صرب كە هەریەكەیان لە شوێنی خۆیا كەوتبوونە جوولە بۆ دەسگیربوونی ئازادی و سەربەخۆیی. لەراستیدا جەورو ستەمی كاربەدەستانی عوسمانی هەر تەنها رووی تاقمێكی نەگرتبوەوە بەلكوو هەموو چینەكانی ولات لەژێر باریدا دەیان نالاند و ئەوەبوو بەتێكۆشانی هەموویان لەسالی ۱۹۰۸دا دەستوورێك دانرا بۆ ولاتی عوسمانی)).

دوهەم: رەوشتەكانی سولتانەكان و خەریكبوونیان بەرابواردنەوە

سولتانەكانی عوسمانی هەرچەند لەسەرەتاوە بەرواللەت ئالای ئیسلامیان بەرزكردبوەوە و خۆیان بەنوێنەری میللەتانی ئیسلام دائەناو ناو بەناو بەپێی شەریعەتی ئیسلام وەكوو یاسایەكی هەمیشەیی دەرۆیشتن بەرێوە، بەلام لەراستیدا ژیانی سولتانەكان لەناو كۆشك و تەلارو شوێنە نهێنیەكانیان سەدان چیرۆك و سەرگوزشتەی نێجگار سەیر دەربارەیان نوسراوە.

یەكێكی وەكو پرۆفیسۆر (ئیسماعیل حقی ئوزون) لەلاپەرە ۷۳۰ی كتێبەكەیدا سەرچاوە ۹۰ بەدوورودرێژ باسی رەفتارو رەوشتی سولتانەكانی كردوەو وەكوو ئەمانەی خوارەوە:

١ـ ژن هێنانی زۆری سولتان لە بێگانە بوو بەهۆی روودانی ئاژاوەو پشێوی لە سەرتاسەری ولات و خەلكێكی زۆر بە پیلانی ژنە بێگانەكانی سولتانەكان كوژران و زۆربوونی ژمارەی ژنەكانی سولتان لەناو كۆشكەكانی بابی عالیدا كارێكی كردبوو هەر ژنە بەجیا تاقم و دام‌ودەزگای خۆی هەبوە.

٢ـ مندالەكانی سولتان كە لەچەند ژنێكی دەبوون كە گەورەدەبوون لەناو خۆیانا ناڕێك دەبوون و هەریەكە تاقم و دارو دەستەی خۆی هەبوە كە لەگەل هی براكانی تریا ناڕێك بوون وولات بەهۆی ئەو ناڕێكیانەوە تووشی گەلێك زیان و ئاژاوەدەبووە.

٣ـ دەستێوەردانی ژنەكانی سولتان لە كاروباری رۆژانەی ناخۆی دەولەتدا، بەتایبەتی لە دانانی فەرمانبەران و كاربەدەستانی دەولەتدا گەلێك كێشەو ناكۆكی لێ پەیدا بووە.

٤ـ سوڵتانەکانی عوسمانی هەر لەسەرەتاوە هەتا زەمانی سوڵتان سەلیمی یەکەم خۆیان دەبوون بەسەرکردەی سوپا کە هیچ شارەزاییەکیان نەبوە لە کاروباری سوپاییدا.

٥ـ خەریکبوونی سوڵتانەکان و ئەمیرەکان بەرابواردن و سەفاهەتەوە بوبووە هۆی ئەوەی کارە گرنگەکانی وڵات فەرامۆش بکەن.

٦ـ شەڕی خاچپەرستەکان سوڵتانەکانی خستبووە سەر سەودای ئەوەی هێزی گەورە پێك بێنن بۆ ئەو شەڕانە کە بوو بەهۆی بارێکی گران بەسەر دەوڵەتی عوسمانییەوە لەڕووی ئابوریو سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە.

٧ـ دانی دەسەڵات و ئیمتیاز بە کۆمپانیاو بازرگانە بیگانەکانی وڵاتانی رۆژئاوا رێگەی بۆ ئەوە خۆش کرد دەوڵەتە ئەوروپاییەکان لەرێی ئەوانەوە دەسبخەنە ناو کاروباری وڵاتەوە و دەورێکی زۆریان هەبوە لە تێکدان و ناکۆکی نێوان دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانیدا.

٨ـ لووتبەرزی و خۆبەزلزانینی سوڵتانەکان و دەوروبەرەکانیان بەرامبەر بوبووە هۆی ئەوەی دانیشتوان دژی حکومەت بن و بەچاوێکی سووکەوە سەیری دەوڵەت بکەن.

٩ـ دەستێوەردانی سوڵتانەکان لە کاروبارە ئاینییەکانا بەناوی سەرپەرشتی کردنی ئاینەوە کە خۆی بە پارێزگاری ئاینی ئیسلام دەزانی بوو بەهۆی ئەوەی ئاین کرا بەشتێکی گاڵتەجاری بەدەس کاربەدەستانی حکومەتەوە.

دەربارەی رەوشتی سوڵتانەکانی عوسمانیو زیانیان بۆ ووڵات، (رۆهات ئالاکۆم) لەسەرچاوە ٧٨دا باسی کابرایەکی سویدی کردوە کە ناوی (گوستاف نورینگ) بووە لەوسەردەمەدا کە شریف پاشای خەندان باڵیۆزی دەوڵەتی عوسمانی بووە لەستۆکهۆڵم و ئەو کابرایە بۆ گاڵتە کردن بەسوڵتان عبدالحمید، نەك تەنها هەر لەسوید، بەڵکوو لەکۆبونەوەو کۆنفرانسەکانیشدا بەقسەو بەنوسینی ناو گۆڤارەکان رەفتارە خراپەکانی عبدالحمیدی باسکردوەو بڵاوی کردۆتەوە، ئەو کابرایە لەدواییدا بووە بەموسڵمان ناوی خۆی ناوە علی نور (سەرچاوەی رۆهات ئالاکۆم بۆئەم باسە بریتییەلە:

چاپی ساڵی ١٩٧٦ Gunnar J- arring: Gustvnoring, Alias Norl Ochham بەپێی ئەو سەرچاوەیە، دوای ئەوەی حکومەتی عوسمانی هەواڵی

گاڵتە پێکردنەکانی (گوستاف نورینگ) دەبیستێتەوە دادگایەکی حکومەت بڕیاری زیندانیکردنی دەدا بۆ (١٠) ساڵ.

یەکێك لەنوسینە پڕ لەگاڵتەکانی ئەو کابرایە کتێبێك بووە بەناوی (عبدالحمید) ، لەساڵی ١٩٠٢دا چاپی کردوە گەلێك کاریکاتۆرو شیعری دەربارەی عبدالحمیدی تیا بووەو سەرزەنشتی رەفتارە نابەجێکانی عبدالحمیدی کردوە.

دەربارەی رەفتاری سوڵتانەکان، (خالدالمقدسی) لەگۆڤاری هلالی ساڵی ١٩٠٨–١٩٠٩ لاپەڕەی ٧٢ سەرچاوە ٨٨ باسێکی دوورو درێژی سوڵتان و صدری ئەعظمی کردوەو وتوویەتی (کورتیەکەی) :

((کۆشکی سوڵتانی عوسمانی و پێگەیاندن و پەروەردەکردنی ولی عهدەکانی سوڵتان لەسەر هەمان پێڕەوی خوو رەوشتی سوڵتانەکانی مەغۆلی بوو، بەپێی ئەوە حکومەت وەکوو رەشماڵێکی گەورە وابووەو دەوڵەت بریتیبووە لە بابی عالی (دەروازەی گەورە یا بەرز) و سەرۆکی وەزیران پێی وتراوە صدری ئەعظم و نوێنەری سوڵتان بووەو هەڵگری مۆری سوڵتان شێخ الاسلام بووە کە پێشی وتراوە (قاضی العسکر) و لێپرسراوی دارایی پێی وتراوە (دفتردار) .

نوسەری ئەو باسە بەدوورودرێژ باسی کاریەدەستانی حکومەت و ئاغاکانی ناوخۆ کە پێییان وتراوە (ئەندەرون) بۆ چاودێریکردنی ژنانی ناو کۆشکەکانی سوڵتان و ئاغاکانی دەرەوەی کۆشکی سوڵتان.

نوسەر لەباسەکەیدا باسی کێشەی ناو کۆشکی سوڵتانی کردوەو لەوەدواوە دەسڕۆیوەکانیان ئەگەر بیانزانیایە سوڵتان زۆر رووندا بەصدری ئەعظم ئەوانە گەلێك شتیان بۆ هەڵدەبەست بۆئەوەی ناوی بزرنێنن و جاری واهەبوە (قاوەچیباشی) و (ئەثوابچیباشی) وبیروقدارە سجادەباشی و باخەوان باشی و بلطەچی باشی زۆرتر دەستیان رۆیشتووە لە صدری ئەعظم.

نووسەر لەلاپەرە ١٣٢دا بۆنمونە باسی مدحت پاشای کردوە کە ساتێك دەکرێ بەصدری ئەعظم، هەمووی سێ مانگی پێ ناچێ لایدەبەن چونکە یەکێك لەخانمەکانی ناوکۆشکی سوڵتان نوکەرێکی خۆی دەنێرێ بۆلای مدحت پاشا تابیکا بەقائمقام ئەویش داخوازیەکەی قبولْ ناکا لەبەرئەوە لادەبرێ و لەدوای مدحت پاشا لەماوەی سێ ساڵ و نیودا دەجار صدری ئەعظم دەگۆڕێ و بەرتیل

و فرۆشتنی روتبەو نیشانە بەپارە ناوی دەوڵەتی زڕاندبوو باری ئابوری و خەزێنەی حکومەت بەتەواوەتی کەوتنە کزیو حکومەت لەمانگی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٨٧٥دا اعلانی (افلاس ــ ئابووری) کردوە لە٢٢ ی مایۆی ١٨٧٦دا لەمزگەوتەکانی ئەستەمبوڵدا ٦-٧ هەزار قوتابی کۆبونەوەو چوونە سەر (سەرای دولمە باخچەسی) و لەئەنجامیا (محمود ندیمی) صدری ئەعظم لابراو لەجیاتی ئەو رشید پاشا کرابە سەرۆکی وەزیران.

نوسەری سەرچاوە ٨٨ لەلاپەڕە ١٤دا باسێکی سەیری دەربارەی عبدالحمید بڵاوکردۆتەوە کە وتویەتی:

((ساتێك عبدالحمیدی دوهەم لە ساڵی ١٨٧٦دا بوویە خلیفەی سوڵتان و لەساڵی ١٩٠٩ دا لابرا، ئەو سوڵتانە لەدایکیەوە ئەرمەنی بوو، وەکو ئەوان لووتێکی چەماوەی هەبوو نرخی خوێندەواری و زانیاری نەدەگرت و زمانی تورکیشی زۆر باش نەدەزانی و هەر لەمنداڵیەوە پارە خۆشەویست بووەو زۆر رەزیل بوە بەرلەوەی عبدالحمید ببێت بەسوڵتان، مرادی برای پارە ئەدا بەرۆژنامەی (خیال) بۆئەوەی چیرۆکەکەی فۆلتێر بەنێوی (رەزیل) ەوە بکا بەتورکی لەسەرشانۆ پیشانی بدات. کە عبدالحمید دەبێ بەسوڵتان ئەزانێ مرادی برای ئەوەی دژی ئەو کردبوو بۆیە تۆڵەی خۆی لێدەکاتەوە.

عبدالحمید باوەڕی بە فاڵچیو فالگرتنەوە هەبووەو گومانی هەبوە بەرامبەر بەهەموو کەسێك بۆیە دەزگایەکی سیخوڕی دامەزراندبوو. بەو جۆرە ئەو هەموو ستەمکاریەی لە زەمانی عبدالحمیدا بەرامبەر بەزانایان و رۆشنبیران دەکرا، زۆریانی ناچارکرد وڵاتی عوسمانی بەجێ بێڵن و لەدەرەوە دژی حکومەت کاریکەن.

سێهەم: داڕزاویو گەندەڵبوونی دەزگاکانی حکومەت

وەکو لەباسەکانی پێشودا دێتەبەر چاو دەزگاکانی بەڕێوەبردنی کاروباری ئیداری هەر لە فەرمانبەرێکی بچوکەوە هەتا صدری ئەعظم هەریەکەیان بەشێوەی خۆی هەڵپەی بۆ ئەوە کردوە خۆی و خاووخێزانەکەی تێر بکاو ژیانی رۆژانەیان بۆدابین بکا کە ئەمە باری ژیانی فەرمانبەرە بچوکەکانیان بووە و

فەرمانبەرە گەورەکانیشیان کە بەپارە ئیشەکەی خۆیان دەکڕی بەهەموو جۆرێك خەریکی ڕاووڕووتکردنی میللەت بوون و خەریکی پڕکردنی گیرفانی خۆیان بوون.

بەلآم ئەوەی باری دەوڵەتی عوسمانی قورس کردبوو سوپای دەوڵەت و ئەو ڕێکخراوانەی تر بوون وەکوو سوارەی حمیدیەو هێزی ئەنکشاری (یەنیچەری) کە هەریەکەیان بەشێوەیەك کێشەیەکی گەورەی بۆ وڵات و هاوڵاتیانی عوسمانی پەیدا کردبوو.

بەرلەمە لە باسێکی تایبەتیدا لە سوارەی حمیدیەو لە چۆنیەتی دروست بوونی و لەوزیانانە دواین کەبەهۆی ئەو هێزەوە دروست بوبوو، بۆ تەواوکردنی ئەم باسە حەزمکرد باسێکی هێزی ئەنکشاری یەنیچەریش پێشکەش بکەم بەپێی ئەو سەرچاوانەی لێی دواوین:

هیچ گومان لەوەدانیە تورکەکان، هەر لە عەشایرەکانی غوزەوە بەزنجیرە هەتا عوسمانیەکان کە بوون بەدەوڵەت وەکوو دەوڵەتی سلجوقیەکان و عوسمانیەکان، بەلآم لەرەوشت و رەفتاریانا کە گەیشتنە ئاسیای بچوك (تورکیای ئێستە) هەروەکوو عەشایر هەڵس‌وکەوتیان کردوەو تالآنکردن و کوشتارو ڕاووڕووتیان بەشتێکی سروشتی و بەئازایی داناوە، بەلآم پاش ئەوەی لەزەمانی سلجوقیەکان و عوسمانیەکانا خۆیانگرت و بەهێزبوون دەوڵەتیان دامەزراند ئیتر پێویستیان بەبوونی سوپایەکی هەمیشەیی هەبوە.

دەربارەی سەرەتای دامەزراندنی سوپا لەلایەن تورکەکانەوە گۆڤاری هلال سەرچاوە ٨٨ باسی دامەزراندنی سوپاو دامەزراندنی هێزێکی تری کردوە کە پێی وتراوە (ئەنکشاری=یەنیچەری) وتوویەتی:

((دوای ئەوەی (عوسمان) زۆربەی ویلایەتی (بروسە= خداوندکار) ی داگیرکردو (ئورخان) ی کوڕی چووە جێگەی ئۆرخان علاءالدینی برای خۆی کرد بە وەزیرو علاءالدین (جندرلی قەرە خلیل) ی هێنایە پێشەوەو کردی بەسەرکردەی هێزی پیادە کە پێی دەوترا (یایا) بەلآم ترسی ئەوەیان پەیدا کرد ئەو هێزە رۆژێك لەرۆژان لێیان هەڵگەڕێتەوە، بۆیە بیریان لەپێك هێنانی هێزی ئەنکشاری کردەوە. زۆربەی سەربازەکانی تورك لەممالیك پێك هاتبوو، هەر لە

منالّیەوە مەشقیان پێدەکردن کە زۆریەیان لەتورك و چرکس و رۆم و کورد و ئەرمەن و تورکمان پێك هاتبوون.

ووشەی ئەنکشاری لە ووشەی (یەنیچەری) تورکیەوە وەرگیراوە کە مانای (سەربازی تازە) دەگرێتەوە. پاش ئەوەی عوسمانیەکان بەناوی غەزای ئیسلامەوە پەلاماری رۆژهەلاتی ئەوروپایان دا، لە شەڕەکانا مندالّی ئەو کوژراوانەی بەکێش دەکرد بۆلای خۆیان و مەشقیان پێ دەکردن و دەنێرران بۆلای (حاجی بکطاش -بەکتاش) کە شێخی تاقمی بەکتاشەکان بوو، ئەمانە کە گەورەکران هێزێکیان لێ دروستکرا بەناوی ئەنکشاریەوەو لەزەمانی سولّتان سلیمانی قانونیدا ژمارەیان (١٢) هەزار بووە. (لەزەمانی سولتان عبدالحمیدی دوهەمدا کە ئەنکشاری هەلّوەشێنرایەوە وەکوو لە شوێنی خۆیا باسی دەکەین ژمارەی ئەنکشاری گەیشتوە (١٤٠) هەزار سەربان) .

نوسەر دوای ئەوە باسی ئەوە دەکا چۆن ئەو هێزە کە بوو بەدەسەلاتدار، دەستیانکرد بەدەسدرێژی کردن و خراپەکاری، ئیتر حکومەت بیری لە هەلّوەشاندنەوەی کردەوە تا لەسالّی ١٨٠٨دا بڕیاری هەلّوەشانەوەی دراو لەسەرەتادا ئەنکشاریەکان یاخی بوون و کوشتارێکی زۆریان لێ کرا لەلایەن هێزی حکومەتەوە)).

دەربارەی ئەوهێزەی ئەنکشاریە، لە سەرچاوەیەکی تردا (ژمارە ٥٨ بەدوورودرێژ باسی چۆنیەتی پێك هاتنی کردوەو وتویەتی جندرلی قرەخلیل ناوەکەی گۆڕاو کرا بە(خیرالدین پاشا) ئەمیش وەکو باسەکەی گۆڤاری هلال وتویەتی لەدواییدا کەوتنە دەسدرێژی کردن و لەسالّی ١٨٢٦ دا هەلّوەشانەوە (کە ئەمە لەگەلّ ئەوەی گۆڤاری هلال دا یەکناگرێتەوە کە تبووی سالّی ١٨٠٨ هەلّوەشێنرایەوە) نووسەری سەرچاوە ٥٨دەلّێ:

((ئەگەر چی هێزی ئەنکشاری لەناو سوپای عوسمانیدا گەلێك کردەوەی ناڕەواو تاوانێکی زۆری کردبوو، بەلاّم لەراستیدا تاوانەکان هەمووی هەر ناکەوێتە ئەستۆی ئەمانەوە، بەلّکوو کاربەدەستانی عوسمانی بەرپرسیاربوون بەرامبەر بەوەی نەیانتوانیبوو هەستێکی پاك لەناو مێشك و دلّی ئەوانەدا بچێنن و

بەڕێگەی باشیان ببەن بۆئەوەی ڕەفتاری خراپە نەکەن، بەلام بێگومان خۆیان
هانیان دابوون و خستبوویاننە سەر ئەو بارە خوارو زیانبەخشە)).

دەربارەی ئەو بۆچوونەی سەرچاوەی ژمارە ٥٨ ئەوەی ئەو دەربارەی
ئەنکشاری کردویەتی بەتەواوەتی و پڕ بە پڕ لە تاوانەکانی سوارەی حمیدیەشدا
بەدی دەکرێ و تاوانەکان نابێ هەمووی هەر بخرێتە ئەستۆی ئەو هێزی سوارەوە
بەڵکوو کار بەدەستانی عوسمانی کە بەنیازێکی ناپاك ئەم هێزەیان دروستکردبوو
بە تاوانباری سەرەکی دەژمێردرێن و کەچی هەمیشە تورکەکان هەوڵیانداوە
خۆیانی لێ دوور بخەنەوەو پاکانەیان بۆ خۆیان کردوە.

چوارەم: دەستێوەردانی دەوڵەتان لە کاروباری دەوڵەتی عوسمانیدا

ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی عوسمانی، بەتورکیاو بەمیسوپۆتامیاو ناوچەکانی
تری خاکی عەرەبەوە کە لەژێر دەسەلاتی تورکدا بوون، ئەمانە هەمووی پڕ پیت
و بەرەکەت بوون، بەلام نەشارەزایی کاربەدەستانی عوسمانی لە بەڕێوەبردنی
کاروباری ئەو ولاتانەدا کارێکی وای کردبوو میللەتانی ئەو ولاتانە هەمیشە برسیو
دواکەوتوو بن‌و سوود لەو هەموو سامانانە وەرنەگیرێ کە لەولاتەکانیان هەبوە.

ولاتانی سەرمایەداری ڕۆژئاوا کە ماوەیەکی زۆربوو گەلێك زانیارییان
دەربارەی ئەو ولاتانە کۆکردبووەوە شارەزای سامانەکان بوون و لەمێژ بووە
نەخشەی ئەوەیان کێشابوو دەست بگرن بەسەریاو، باری گرانی ئابوری دەوڵەتی
عوسمانی و هەموو قەرزە زۆرەی بەهۆی ئەو شەڕە خۆڕاییانەی خۆیان پێوە
تووش کردبوو لە ولاتانی ڕۆژهەلاتی ئەورووپادا کارێکی وای کردبوو تورکەکانی
عوسمانی سەروەر خۆیان دابەدەستەوەو باری ئابووری ولاتیان خستە ژێر
ڕەحمەتی ئەو دەوڵەتانەوە، ساتێك کێشەی نێوان ئەلمانەکان لەلایەك و روسیاو
بریتانیاش لەلایەکی ترەوە پەیدا بوو، تاقمی أتحادوترقی تورکیایان خستە
کێژاوێکی ترسناکەوەو بوون بەهاوکاری ئەلمانەکان دژی روس و بریتانیاو
فرنسەو ئەو شەڕە خۆڕاییە ئەوەندەی تر حکومەتی عوسمانی بەقوڕا بردو
شەڕەکەی دۆڕان و ئیمپراتوریەتەکەی هەلوەشینرایەوە وەکوو لەباسەکانی
شەڕی جیهانیدا روون دەبێتەوە.

بەشی شانزەهەم

ژۆن تورك و اتحادوترقی و بزوتنەوەی طورانیێتی

(پان توركیزم)

دەربارەی ژۆن تورك و اتحادوترقی کە دوو ڕێکخراوی تورك بوون، لەکۆتایی سەدەی نۆزدە بەدواوە یەك لەدوای یەك هەوڵی ئەوەیان دابوو دەست بەسەر کاروباری وڵاتی عوسمانیدا بگرن، گەلێك سەرچاوە باسیانکردوە.

لەلاپەڕە ۱۲۳ی گۆڤاری هەلال، سەرچاوە ۸۸ بەدوورودرێژ باسی سەرەتای ئەنجامی چالاکیی ڕێکخراوی ژۆن توركی کردوە کە لەڕۆژی ۱۷ی جمادی الاولی ۱۲۹۳ ی کۆچی بەرامبەر ۳۰ی مایۆی ۱۸۷٦ سولتان عبدالعزیزیان لابردو مرادخانی برازای خرایە جێگەی بەڵام زۆری پێ نەچوو سولتان مراد لابراو عبدالحمیدی دوهەمی برای کرا بەسولتان

بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم باسە، دەیکەین بەچوار بەشەوە:

١ـ چۆنیەتی پێك هێنانی ژۆن تورك و اتحادوترقی.

٢ـ دانانی قانونی ئەساسی و اصلاحاتی دستوری.

٣ـ بەشداربوونی کورد لە چالاکیەکانی ژۆن تورك و اتحادوترقیدا و هۆی بەشداربوونی کورد.

٤ـ پاشگەزبوونەوەی اتحادوترقی لە بەڵێنەکانیان بەرامبەر بە کورد.

یەکەم: چۆنیەتی پێك هێنانی ژۆن تورك و اتحادوترقی

بەرلەوەی اتحادوترقی پێك بێت ڕێکخراوێك بەناوی (ژۆن تورك) لەلایەن مصطفی فاضل پاشای کوڕەزای محمد علی میصریەوە دروست بوو کە بەعوسمانیە ئازادیخوازەکان ناودەبران. ئامانج و پرۆگرامی ئەو تاقمە بریتی

بووه له هەوڵدان بۆ چاکردنی دەستوورو زۆربەی ئەندامەکانی لە تورکەکانی نیشتەجێی ئەستەمبوڵ بوون و هەروەکوو گۆڤاری هلال باسیکردوە، جگە لە تورك چرکس و سوری و ئەرمەنیشیان لەگەڵدا بووە کە بەشێك لەوانە قوتابیی ناو قوتابخانە بەرزەکان بوون (بێگومان دامەزرێنەرەکەی کە مصطفی فاضل پاشایە تورك نەبوە) .

سەرچاوە ٨٨دوای ئەوە باسی چۆنیەتی پێك هاتنی اتحادوترقی کردوەو ئەڵێ:

((لەساڵی ١٨٩٤بەدواوە ئازادیخوازەکان کەوتنە جمو جۆڵو دەربڕینی بێزاری بەرامبەر کارە ناڕەواکانی کاربەدەستانی حکومەت و زۆربەی ئەو ئازادیخوازانە لە قوتابیانی قوتابخانە بەرزەکان بوون کە چواریان قوتابی کولیەی پزیشك بوون: ئیسحاق سکوتی خەڵکی دیاربکر (گۆڤارەکە وتویەتی ئیسحاق سکوتی لە ١٩٠٨دا کۆچی دوایی کردوە) ، عبدالله جودت کە دوکتۆری چاوی ئۆکتۆبەری بەناویانگە لە قاهرە (هەردوکیان کورد بوون) و حکمت ئەمینی خەڵکی قونیە و محمد رشید چرکس کە خەڵکی قفقاس بووە ئەمانە لەسەرەتادا بڕیاریاندا کۆمەڵێکی نهێنی پێك بێنن بەناوی اتحادو ترقییەوە بە مەرجێك بناغەی دروست بوونی و مەبەستە گرنگەکانی بریتی بێ لە چاککردنی دەستوورو هەموو دانیشتوانی وڵاتی عوسمانی یەکسان بن و هەمویان ئازادبن لە دەربڕینی بیروباوەڕو نیشکردن و دانانی سنورێك بۆ دەسەڵاتی سوڵتان لەیاسا لانەدا.

ئەورێکخراوە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەپەرەسەندندا بووەو پرۆگرام و مەرجیش دانرابوو بۆ ئەندامێتی کە لەهی (ماسۆنی) یەکان دەچوو، دەبوایە هیچ ئەندامێك لە ئەندامێکی تر بەوەلاوە کەسی تری ناورێکخراوەکە نەناسێت و رێکخراوەکە لەپێشدا لەئەستەمبوڵ دامەزراو لە دواییدا گوێزرایەوە بۆ (سالانیك) و هەر ئەندامە ژمارەی تایبەتی خۆی هەبوەو ئەوەی دەبوو بەئەندام دەبوایە بەقورئان یا بەئینجیل سوێندی بخواردایەو پێویست بو ئەوەی سوێندی دەخوارد بەدەمانچەیەك و بەتبدیلی قیافەت بچوایە بۆ سوێند خواردن و بۆ یەکەم جار (حاجی ئەحمەد ئەفەندی لەساڵی ١٨٩٦دا هەڵبژێررا بۆ سەرۆکایەتی کە

فەرمانبەرێکی گەورە بوو لە دەوڵەتدا و لقەکانی اتحادوترقی لەئەستەمبول و سالانێك لە بیروت و شام و رووس و میصردا هەبوە.

مرادبەگی داغستانی یەکێك بوو لە ئەندامە بەناوبانگەکانی ئەو کۆمەڵە کە رۆژنامەی (میزان) ی دەرکرد. لەپاش ماوەیەك حکومەت حاجی ئەحمەد ئەفەندی ئاوارە کرد بۆ طرابلس و لەوێ مردو ئەحمەد رضا کە ئەندامێکی چالاکیان بوو رای کرد بۆ پاریس و لەوێ رۆژنامەی (مشورەت) ی دەرکرد.

زۆری پێ نەچوو چالاکی کومەڵەکە کەوتە کزی و مانەوە سەر (ئیسحاق سکوتی) و عبداللە جودت (کە هەردوکیان کوردبوون) و لەجنێف رۆژنامەی (عوسمانلی) یان دەرکردو لەدواییدا گواستیانەوە بۆ (فۆلکستۆن ـ لەبریتانیا).

ئەو کۆمەڵە هەروا بەکزی مایەوە تا ئەوکاتەی (داماد محمودپاشا) ی زاوای سوڵتان رقی لە حکومەت هەڵساو ئەستەمبولی بەجێ هێشت و خۆیو (صباح الدین) و (لطف الله) ی کوڕی لە مانگی دیسمبری ساڵی ١٨٩٩ دا بەپاپۆڕ چونە (مارسیلیا) ولەوێوە بۆ پاریس و لەوێ بڕیاری بووژانەوەی اتحادوترقی‌یان دا لەدوای مردنی دامادمحمود لە ینایری ١٩٠٢دا صباح الدین کوڕی چووە جێگەی و (٤٧) کەسی رۆشنبیری ئەو رۆژانەی کۆکردەوە کە تێکەڵبوون لەتورك و عەرەب و یۆنانی و کورد و ئەلبانی و چرکس و یهودی و ئەرمەنی لەو کۆبوونەوەیەدا صباح الدین دلوای لێکردن بێ جیاوازیی رەگەزو ئاین پێکەوە کاربکەن و صباح الدین پرۆگرامێکی ئامادەکرد بۆ دوارۆژی ولات بەپێی ئەوە ویلایەتەکان هەریەکەیان سەربەخۆیی ناوخۆیان دەبوو بەلام بەمەرجێك لەژێر ئالای عوسمانیدا بن و پرۆگرامەکە بریتی بووە لە:

١ـ بلاوکردنەوەی زانیاری و ئەدەب و هاندانی خەڵك بۆ خوێندن و فێرکردن و شارەزابوون لەچۆنیەتی بەرێوەبردنی کاروباری سەربەخۆیی لەناوخۆدا.

٢ـ بەهێزکردنی برایەتی و دۆستایەتی لەنێوان هەموو دانیشتوان بێ جیاوازی ئاین و رەگەز.

٣ـ پاراستنی سوودو مافەکانی دەوڵەت.

٤ـ پێکهێنانی رێکخراوو کۆمەڵی نیشتمانی و کۆمپانیا بەسەرپەرشتی و رێگرتن لە دەستدرێژیی زۆرداران و بەرزکردنەوەی ئالای حەق.

لەساڵی ١٩٠٦دا أتحادوترقی ڕۆژنامەی (ترقی) دەرکردو ژمارەیەکی زۆر لە ڕۆشنبیران و نوسەران بوون بەلایەنگری صباح الدین وەکو طلعت بەگ، مدحت بەگ و توانرا فەیلەقی دوو وسێ ی سوپا لە سالانیك بکرێ بەلایەنگری اتحادوترقی.

نووسەری سەرچاوە ٤٦ لەلاپەڕە ٦٢یدا باسی تێکچونی اتحادو ترقی کردوە لەناوخۆیدا و بوون بەدووتاقمەوە. تاقمی یەکەم(ئەحمەد رضابەگ) سەرکردەی بوو کە بریتی بوون لەتاقمەکەی زۆن تورك و ئەمانە سوور بوون لەسەر ئەوەی ئەبێ دەسەلات هەمووی بەدەس مرکەزەوە بێ (مەبەست ئەستەمبوڵ) و کاریەدەستان بەرەگەز تورك بن، وتاقمی دوهەم بەشی زۆری لایەنگرەکانی ئەرمەنی بوون و داوای بوونی حکومەتێکی ناوچەییان دەکرد بۆخۆیان. بەپێی مادە ٦١ ی پەیمانی برلین کە ئەو بریارەی دابوو بۆ ئەرمەنیەکان بەمەرجێك ئەو داخوازیە کوردو چرکەسیش بگرێتەوە. بەو جۆرە تاقمەکەی ئەحمەد رەزا دەیانویست هەموو نەتەوەکانی تری ناو دەوڵەتی عوسمانی لە بۆتەی نەتەوەی تورکدا بتوێنرێتەوە.

دەربارەی ئەو دروشمانەی اتحادوترقی لەسەرەتادا بەرزیان کردبوەوە، سەرچاوەی ژمارە ٨٥ Patrik Kinross باسی ئەوەی کردوە ئەو دروشمانە لە شۆڕشەکانی فرەنسەوە وەرگیرابوو کە بریتیبوو لە: یەکسانی و برایەتی بەلام لەراستیدا ناوەڕۆکەکەی هەمووی عوسمانچیێتی و هەندێ شتی ڕواڵەتیشیان بەسودی کریستیانەکان بلاوکردبوەوە.

سەرچاوەی ژمارە ٤٦ باسی ئەوەی کردوە بەرامبەر بەو تاقمەی ئەحمەد رەزا تاقمێکی تریش بەسەرۆکایەتی صباح الدین کۆمەلێکیان دامەزران بەناوی (تشبث شخصی و عدم مرکز جمعیتی) یان پێکەوە نا (مەبەست لامرکزی بووە) لەناو ئەوانەدا: ئەحمەد فضلی کرا بەسکرتێری گشتی و ئیسماعیل کمال بەگی ئەلبانی و دوکتۆر نهاد رشاد، دوکتۆر رفعت، میر ئالای نامق زکی و چەند کەسێکی تری تیادا بوو، ساڵی ١٩٠٦ لقێکیان لە طرابزون و ئەرزڕۆم کردەوە و لقێکیش لەشام و لانقیة وە هەموو لقەکان بەسران بەلقی سەرەکیەوەو ئەوانەی ئەستەمبوڵ کۆمەلێکیان دانا بەناوی (انقلاب جمعیتی) کە پڕۆگرامەکەیان

هـەروەکوو (T. z. tunay لەکتێبەکـەیدا Turkiyede Syasi Portilar لەلاپەڕەکانی ١٤١–١٤٣دا باسی کردوە وەکو خوارەوە بووە:

((بۆ بـەڕێوەبردنی کاروبـاری ویلایەتـەکان لەلایــەن ئەنجومــەنی شـارەوانی ویلایەتەکانەوە پێویستە ئەو ئەنجومەنە ئەندامەکانی بەدەنگی نهێنی هەڵبژێرن و هەرناوچەیـە دارایی تایبـەتی خـۆی هـەبێ لەسنوری ئــەو دەسـەڵاتەدا بـۆی دادەنرێ، جگەلـەوە نوێنـەری ئەنجومـەنی شـارەوانیەکان دەبـێ بەشدارین لــە مجلسی مبعوثانی پایتەختدا و هــەر ویلایەتـە جندرمـەی تایبـەتی خـۆی دەبـێ و ئــەبێ والی و متصرفــەکان و ســەرۆکی دارایــی (دفـتردار) و ســـەرۆکی دادگـــا (دفترحقانی مدیرلری) و سەرۆکی دادگاکان لەلایەن حکومەتی مرکزیەوە دابـنرێن و فەرمانبەران و کارگوزارانی تری ویلایەتـەکان بـەپێی پێویسـت لـە دانیشـتوانی ویلایەتەکان دابنرێن)) .

تاقمەکـەی (ئەحمـەد رضـا) پرنـس صبــاح الدینیــان بــەوە تاوانبـارکردبوو ئامادەبووە داخوازیە ئەرمەنیەکان بەجێ بێنێت.

نوسەری سەرچاوە ٤٦باسی کۆمەڵێکی تری کردوە بەناوی (عوسمانلی حریت جمعیتـی) ئەندامـەکانی بریتـی بـوون لــە جمــال بــەگ (ئــەو جمــال بەگــە لای عەرەبەکان بەجمال السفاح ناسراوبووە) وطلعت بەگ، مدحـت بـەگ و چـەند کـە سێکی تر وەکوو رحمان بەگ و یوزباشی عمر نــاجی و ئیسـماعیل خـانبولاد (کـە لام وایە ناوەکە جانبولاـ جمبولات بێ) .

لەساڵی ١٩٠٧ دا تاقمی (عوسمانلی حریت جمعیتی) لەگەڵ جمعیتی اتحـادی عوسمانیدا یەکیان گـرت کـە ئەمـەی دوایـی چوار قوتـابیی کلیـەی طـب پێکیـان هێنابوو بەسەرکردایەتی (ئیبراهیم تمو) کە ئەلبانی بووە.

سەرچاوەی ٨٩ لەلاپەڕە ١١٤ دا باسی رێکخراوێکی تری کردوە لەساڵی ١٩٠٦ دا لەلایەن یوزباشی (مصطفی کمال) ـەوە پێکـهاتبوو کـە لەگـەڵ تـاقمی اتحـادو ترقیدا بوون بەیەك.

پاش ماوەیەك أتحــادوترقی صبـاح الدینیـان ناچـار کـرد واز لەرێکخراوەکـەی خۆی بێنێت و بایدایەوە بەلای اتحادیەکاناو لەو لامەرکە زیەتیەی خۆی پەشیمان بوەوەو لەساڵی ١٩٠٨ دا (جمعت لامرکزی ونشیت مشـخصی) هەڵوەشـێنرایەوەو

ئەوانەی لەناو اتحادوترقیدا بەرەگەز تورك نەبون وردە وردە خۆیان كێشـایەوە و سەرگەرمەكانی اتحادوترقی مەبەستەكانی خۆیـان ئاشكراكردو یـەكێكی وەكـوو (حسین جاهید) كە توركێكی زۆر رەگەزپەرست بوو باسـێكی بلاوكـردەوەو تیایا وتبوی: ئەبێ ئومەتی تـورك هـەتا هەتایـە هەرئـەو دەسـەلاتداربێت و پێویستە ئیمتیازێكی تایبەتی هەبێ بۆ ئەوانەی بەرەگـەز توركـن و هـەروەكوو پـەیامنێری (D, orienc) لـەراپۆرتی ژمـارە ٧ی سـالی ١٩٠٩ لـەمانگی كـانونی دوهـەمدا لەلاپەرە ٢١٩دا باسی كردوە، ئەو تاقمە وتویانە پێویستە دەستور تەنها لەلایەن ئەوانەوە دابرێژرێت كە بەرەگەز توركن.

بەوجۆرە ئەوانـەی تـورك نـەبوون بەتـەواوەتی لـەرەفتارو مەبەسـتەكانی اتحـادوترقی بـێزاربوون. نوسـەری هـەمان سـەرچاوە باسـی لیژنـەی مركـزی اتحادوترقی كردوە كە ئەندامەكانی هەشت كەس بوون بەسەركردایەتی ئەحمەد رضا بەگ و هەموویان بەرەگەز تورك بوون)) .

ئەوەی سەرنج راكێشەرە دەربارەی اتحادوترقی، ئەوەیە هەرچەند پرۆگـرام و سیاسەتەكەیان بەرووكەش بریتی بووە لەتوركچێتی، بـەلام لەراسـتیدا لـەژێرەوە دەستێك هەبوە نەخشەیەكی دوورودرێژی بۆ بەرێوەبـەرانی اتحـادوترقی كێشـابوو كە هەندێ سـەرچاوە لـەو روەوە ئاماژەیـان بـۆ زایۆنـیزم و ماسـۆنی كـردوە كە هـەردولایان تـاقمی اتحادوترقیـیان بـە تاقـەهێزێكی بـەتوانا هـەلبژاردبوو بتوانـن مەبەستەكانی خۆیان لەرێگەی ئەو رێكخراوەوە بەجێ بێنـن كە بریتـی بـووە لـە هەلوەشانەوەی خلافەتی ئیسلامی.

بۆنمونە: عبدالعزیز یـامولكی لەیاداشـتەكانیا سـەرچاوە ٦٧دا باسـی چـالاكی جوولەكـەكانی ئـەو رۆژانـەی كـردوە چـۆن چـالاك بـون لەبلاوكردنـەوەی نوسـینەكانیانا بـۆ لایـەنگرێتی اتحـادوترقی كـە لەرۆژنامـەی (طنـین) ی حسـین جاهددا بلاویان دەكردەوە

عزیز یامولكی لەیاداشتەكانیا باسی رۆژنامەی (طنـین) و (صبـاح) و (شـورای ئومـەت) ی كـردوە كـە سـەریە اتحادیـەكان بـوون و رۆژنامـەی واش هـەبوە دژی بۆچوونەكانی نوسەرانی ئەوسێ رۆژنامەیە بوون وەكوو رۆژنامـەی (سەریەسـتی، ولقان، میزان، ئیقدام، یەنی غەزەتە)

سەرچاوەی ٤٦ بێجگە لەو رێکخراوە کۆمەڵە تورکیانە، لەلاپەرە ٢٧٥یدا ناوی ئەم رێکخراوەشی هێناوە: لەنێوان ساڵی ١٩٠٨-١٩١١دا (تورك درنكی= یەعنی کومەڵگای تورکی ـ لە٥ ١٢ ٩٠٨ دا پێك هاتبوو) ، (تورك یورتی جمعیتی= کۆمەڵی نیشتمانی تورك لە ٣١ ٨ ١٩١١دا پێك هاتبوو) ،) تورك ئوجاغی= هاوولاتیی تورك ـ لە٣ ٧ ١٩١١دا دروست بوبوو.

سریا بدرخان لەلاپەرە ١٧ای کتێبەکەیدا سەرچاوە ٧٩ لەباسی ئامانج و مەبەستەکانی ژۆن تورك دا وتویەتی:

((ژۆن تورك کە) ئێستە بوون بەکما لیست دوای ئەوەی لەساڵی ١٩٠٨دا بوون بەدەسەڵاتدار بیریان لەوە کردبوەوە پێوەندیەکی بەهێز پەیدا بکەن لەگەڵ طورانیزمەکانی ئەولای دەریای قزوین و ناوچەکانی ناوەراستی ئاسیا بۆ بەهێزکردنی (پان طورانیزم) و هەندێ لە نووسەران لایان وایە ژۆن تورك واتحادوترقی هەر لەسەرەتای دامەزراندنیانەوە پێوەندییان هەبوە لەگەڵ ماسونیەکان و رێکخراوەکەیان پێرەوی ماسۆنیەکانیان کردوە لەکاروباریا)).

دەربارەی ئەو بۆچوونەی سریابدرخان، سعید ئەحمەد برجاوی لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٨٢ وتوویەتی:

تاقمی اتحادوترقی پێوەندیان بەهێز بووە لەگەڵ ماسۆنیەکان کە بنکەیەکیان لە (سالانیك) دا هەبوە هەروەها (Patrich Kinros) لەکتێبەکەیدا سەرچاوە ٨٥ چاپی لندن ١٩٩٥ باسی چالاکی مصطفی کمالی کردوە لە سالانیك و پێوەندیەکی بەهێز هەبوە لەنێوان اتحادوترقیو ماسۆنیەکانا لە سالانیك و لە باسی پرۆگرامی اتحادیەکانا وتویەتی ئەوانەی دەبون بەئەندام هەروەکوو ناو رێکخراوێکی ماسۆنیەکان ئەبوایە سوێندیان بەقورئان و شیر بخواردایە و چاویان دەبەستنەوە (لەهەندێ سەرچاوەی تردا وەکوو باسمان کردون وتویانە سوێندیان بەقورئان و ئینجیل دەخوارد) و ئەندامان دەبوایە هەموو زانیاریەکانیان دەربارەی رێکخراوەکەیان نەهێنی بێ و هەموو بریارەکانی بەجێ بێنن و هەرکەس دژی بێ دەبێ بکوژرێ)) لێرەدا نوسەری سەرچاوە ٨٥ دەپرسێ و دەڵێ:

((تۆ بڵێی مصطفی‌کمال کاتی خۆی که کرابوو به‌ئه‌ندام و سوێندی خواردبـوو ئایا ئـه‌و مه‌راسـیمی سـوێند خواردنـه‌ی بـه‌دڵ بوویـێ و سـوێندی بـه‌قورئان خواردبێت؟

(له به‌رگی دووه‌می ئه‌م کتێبه‌دا، له باسی کمالیه‌کانا که باسێکی تایبه‌تیم بۆ مصطفی کمال ته‌رخانکردوه باسی ئـه‌وه ده‌کرێ چۆن مصطفی کمـال بـه‌ر لـه مردنی رای سـپاردبوو نابێ بـه‌پێی مراسـیمی ئیسلامی بنێژرێت و نابێ تـه‌لقین بدرێ که هه‌ندێ سه‌رچاوه ئه‌مه‌یان وه‌کوو به‌ڵگه‌یه‌ك لاوابووه که مصطفی کمـال ماسۆنی بووه) .

بۆزۆرتر روونکردنه‌وه‌ی ره‌گ و ریشه‌ی پێوه‌ندی اتحادوترقی و ژۆن تورك کـه له‌دواییدا کمالیه‌کان جێگه‌یان گرته‌وه، به‌پێویستم زانی زۆرتر بچمه بنج و بناوانی اتحادوترقی و له‌ورووه‌وه نوسه‌ری سـه‌رچاوه ٤٠ له‌لاپـه‌ره ٢٧٤ی گۆڤـاری کـۆڕی زانیاریدا ده‌رباره‌ی چونێتی دروست بوونی اتحادوترقی باسی کتێبی (دوکتور. أ. رامزرو) ی کـردوه چاپی سـاڵی ١٩٠٨ لـه‌وه‌دا ئـه‌و نوسـه‌ره وتویه‌تی: ماسـۆنی رۆڵێکی زۆر گه‌وره‌ی بینیوه لـه دامـه‌زراندنی اتحـادوترقی‌دا و هـانده‌رێکی بـه‌هێز بـوه له‌دامـه‌زراندنی کـه لـه‌سـه‌ر شێوه‌ی (کاربۆنـاری) ئیتـاڵی پێـك هـاتووه و دامه‌زرێنه‌ری ئه‌و رێکخراوه (ئیـبراهیم تمـۆ) بـوه (له‌هـه‌ندێ سـه‌رچاوه‌دا وتـراوه حاجی ئه‌حمه‌د ئه‌فه‌ندی سه‌رۆکی بوه بۆ یه‌که‌م جار) .

ئیبراهیم تمـۆ کـه ئـه‌لبانی بـووه، ماوه‌یـه‌ك لـه شـاری (برندیـزی) ی ئیتاڵیـا ماوه‌ته‌وه ولـه رێگـه‌ی گه‌ڕانـه‌وه‌یا بـۆ ئـه‌لبانیا ماوه‌یـه‌کیش لـه شـاری (ناپۆلی) ماوه‌ته‌وه‌و له‌وێ سـه‌ری لـه (مه‌حفـه‌لی ماسۆنی) یه‌کان داوه‌و پێوه‌نـدی له‌گـه‌ڵا کردون و زۆر شـتیان لێـوه فـێر بـووه (به‌رلـه‌مـه باسـی ئیبراهیم تمـۆ کـراوه کـه قوتابی کلیه‌ی طب بووه‌و له‌دامه‌زرێنه‌رانی ئه‌و رێکخراوه بووه) .

ده‌ربـاره‌ی پێوه‌نـدی نێـوان ژۆن تـورك و اتحـادوترقی له‌گـه‌ڵ زایۆنـیزمدا، به‌راوردکردنی هه‌ڵوێستی تورکه‌کان به‌رامبه‌ر به‌جووله‌که‌کانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی ناو وڵاتی عوسمـانی کـه بـه‌هیچ جۆرێـك تووشـی هیـچ زیـانێك نـه‌بوون به‌پێچه‌وانـه‌ی ئه‌وانه‌ی سه‌ریه ئاینی کریستیان بوون وه‌کوو ئه‌رمه‌نی و ئاسوری ئاشکرای ده‌کـا

بەخۆڕایی نەبوە تورکەکان بەرامبەر جولەکە بێدەنگ بوون لەکاتێکدا ئەو هەموو تاوانانەی بەرامبەر بەئەرمەنی و ئاسوری کردبوو.

بۆزیاتر روونکردنەوە، دوکتور قیس جواد العزاوی لەلاپەڕە ١٢٧ی کتێبەکەیدا سەرچاوە ٤٨ باسی نووسەرێکی جوولەکەی کردوە (ئەرمینوس فامیری) کە خۆی کردبوو بەدەروێشێك و جلی دەروێشی پۆشیبوو بەناوەڕاستی ئاسیادا (کە دانیشتوانی تورك بوون) گەڕاوەو کتێبێکی بەناوی (دەروێشێکی گەنج لەئاسیای ناوەڕاستدا) چاپی کردوەو وتویەتی پێویستە تورك بەناوی (پان توکیزم) ـەوە یەك بگرن و هەرلەدەریای ئیجەوە هەتا سنوری چین بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە چونکە ئیسلام کۆسپێکی گەورەیە لەڕێگەی یەککگرتنی هەموو تورکدا و رێگە لەپیشکەوتنیان دەگرێ و رێگەی ئەوە نادا تورك دەسەڵاتێکی بەهێزی هەبێ و بۆئەوە پێویستە خۆیان لە ئاینی ئیسلام دوور بخەنەوە و رێبازی نەتەوایەتی بگرنە بەر. نووسەر ئەڵێ: ئەو کتێبە کارێکی زۆری کردبووە سەر چەند کەسێکی وەکوو (کوك ئەلب ـ کە مەبەستی ضیاء کوك ئەلپە) و (یوسف ئەقشور) و (ئەحمەدغایف) و خالید خانم.

لەراستیدا ئەو کتێبە ناوەڕۆکەکەی لەناو تورکە رەگەز پەرستەکانا، بەتایبەتی ئەوانەیان لە دەرەوەی وڵاتا چالاك بوون بوو بەپرۆگرام و پێڕەوی نەتەوایەتیان و بەرلە مشروطیەی ساڵی ١٩٠٨ لە رۆژنامەکانیانا لەسەر ئەو کتیبەیان دەنووسی و ناوەڕۆکەکەیان بڵاودەکردەوە.

نووسەر ئەڵێ: بێجگە لە تورکەکان، ئینگلیزەکانیش ئەو کتێبەی (ئەرمینوس فامیری) یان قوستەوەو بەدڵیان بوو بۆئەوەی تورکەکان بەهێز ببن و هەستی تورکەکانی ناوەڕاستی ئاسیا دژی روسیا ببزوێنن و رێگە نەدەن روسیای قیصری لەوناوچانەدا دەسەڵاتی هەبێ.

نووسەری سەرچاوە ٤٨ باسی نووسەرێکی تری فرنسی کردوە کە جوولەکە بووە(مسیۆلیۆن کۆهین) ، کە لەساڵی ١٨٩٦ دا کتێبێکی دەربارەی رەگەزی تورك لە منگۆلیا دەرکردوەو بەدوورودرێژ ستایشی تورکی کردوەو بەهیچ جۆرێك بەلای باسی تاوانەکانی تورکدا نەچوە (مەبەستی جەنگیزخان و هۆلاکۆو تەیموری لەنگ) جمعیتی زانیاری فرنسە ئەو کتێبەی وەرگێڕاوە بۆسەر زمانی

تورکی و ناوەڕۆکی ئەو کتێبە زۆر بەنرخ بووە لای ئەندامانی اتحادوترقی و نەخشەی جووڵانەوەکەیان بەپێی نەخشەو باسەکانی ئەو کتێبە کێشاوەو کاریان پێکردوە.

بەوجۆرە دەردەکەوێ تەقەلاو تێکۆشانی تورکەکانی اتحادوترقی بۆ بووژاندنەوەی رەگەزی طورانێتی و پاساکانی (مەغۆل) و (هون) بریتی بووە لەرەنگدانەوەی تەقەلا ئەثنولۆجیەکانی ئەورووپای رۆژئاوا کە زاناو نووسەرە جوولەکەکانی ناو فرنسەو روسیا رۆڵێکی زۆر کاریگەریان هەبوە لەوەداو وایان خستبووە مێشکی تورکەکانەوە هەتا تورك خۆی لەئاینی ئیسلام دوور نەخاتەوە نابێ بەخاوەن دەسەڵاتێکی تەواوو لەوساوە تورك بووە بەئیسلام ئەو هەل و دەرفەتەی لەدەس داوە.

نووسەری سەرچاوە ٤٨ باسی چەند شاعیرو نووسەرێکی تورکی کردوە وەکو (نامق کمال) و (عبدالحق حامد) کە ئەو کتێبەی فامیری بوبوو بەسەرچاوەی بیرو هەست و هۆشیان و وایان لێ هاتبوو هێرشیان دەبردە سەر هەر ووشەیەکی ئیسلامی و عەرەبی کە تێکەڵ بو بوو بەزمانی تورکی.

ساتێك بزوتنەوەی طورانێتی لەناوروسیادا پەیدابوو کە لەسەرەتادا لەکەناری روباری (فۆلگا) لەناو تاتارەکانا لەساڵی ١٨٩٥ دا لەشارەکانی (قازان) و (ئوستراخان) دا کەوتبوونە جووڵەو هەوڵی ئەو بزوتنەوە طورانێتیە گەیشتبووە گوێی تورکەکانی ئەستەمبوڵ، یەکێکی وەکو (یوسف ئەقشون) بەنوسین دەستیکردبوو بەرەخنەگرتن لەحکومەتی عوسمانی بەتاوانی ئەوەی بایەخی رەگەزی تورکی پشت گوێ خستبوو.

نووسەری سەرچاوە ٤٨ ئەڵێ:

ئەوتاتارانەی بەکۆچکردن چووبونە ناو خاکی روسیاوە (وەکو چۆن تورکەکانی تر روویانکردبووە ئاسیای بچوك) ، لەدوای سەرکەوتنی شۆڕشی روسیا لەساڵی ١٩٠٤ دا و هی اصلاحاتی دەستوری ئێران ساڵی ١٩٠٥-١٩٠٦ وەاصلاحاتی دەستوری عوسمانی لەساڵی ١٩٠٨دا ئەمانە هەمووی بووە هۆی جموجۆڵی بزوتنەوەی تاتارەکانی روسیا وجموجۆڵی ئەمانەش کاری کردبووە سەر ژۆن تورك و اتحادو ترقی و بەوەشەوە نەوەستا، بەڵکوو کاریەدەستان و

فەرمانبەرانی حکومەتیش ترسیان شکاو چونە ئەو ڕێکخراوانەوە.نوسەری سەرچاوە ٤٨ باسی ئەوەی کردوە بەرلە دەسپێکرنی شەڕی جیهانی تاقمی (حریەو ائتلاف) پێك هاتبوو بەلاّم لە ١٣ ١ ١٩١٣ اتحادیەکان ئەو ڕێکخراوەی کە حکومەتی لیّ پێکهێنرابوو ناچاری کرد واز لەکاربێنێت و اتحادیەکان خۆیان ڕێکخراوێکیان دامەزران بەناوی (یەنی طوران) و حکومەتێکی تازەیان دامەزراند کە ئامانج و مەبەستەکانی بریتی بووە لە:

١- ئەبێ تورك وەکوو میللەتێکی جیاوازی تایبەتی حسابی بۆ بکرێت و سەربەخۆیی و دووربێ لەرێبازی ئاینی ئیسلام.

٢- گەشە بدات بەگیان و هەستی سەربازێتی لەناو سوپادا.

٣- پێوەندیی خۆی بەهێز بکا لەگەلّ تورکە ئیسلامیەکانی ناو ئازربایجان و روسیاو ئەوانەی ئاسیای ناوەراست.

٤- پاکژکردنی زمانی تورکی لە ووشەی بێگانە و هەوڵدان بۆ توانەوەی میللەتانی تری ناو وڵاتی عوسمانی لەبۆتەو لەناو کۆمەڵگای تورکدا.

بەلاّم پرۆگرامی لیژنەکانی اتحادوترقی بەم جۆرە بووە:

١- تورك یوردی (یەعنی مەملەکەتی تورك) دروشمەکەی ئەوەبووە پێویستە بایەخ بدریّ بەئەدەبی تورکی و پاکژ کردنی زمانی تورکی لەووشەی بێگانە و لەجیاتی ئەوانە ووشەی مەغۆلی بەکاربهێنرێت.

٢- تورکی رونکی (یەعنی خۆراگرتنی تورك) دروشمەکەی بریتی بووە لەتەقەلادان بۆ بلاّوکردنەوەی هەستی نەتەوایەتی تورك لەناو ئەوانەی تورك نەبوون لەوڵاتی عوسمانیدا.

٣- بایەخدان بەلەش ساغی تورك و بلاّوکردنەوەی گیانی وەرزشی.

نوسەری سەرچاوە ٤٨ باسی کتێبکی (لوثر. ب) ی کاتبی ئەمریکی کردوە کە وتویەتی:

((بەزۆر خەڵك کردن بەتورك وای لە ژۆن تورك کرد بەوپەڕی بیّ عەقڵی و دەمارگیریەوەو بەو پەڕی رەگەزپەرستیەوە رەفتاریکەن کە ئەنجامەکەی بەوە گەیشت نەتەوەکانی تری ژێر سایەی عوسمانی هەموو راپەڕن و ڕوو بەڕوویان ببنەوە، بەتایبەتی لەدوای بلاّوکردنەوەی چەند کتێبێك وەکوو کتێبی (تورك

یوردی= مەملەکەتی تـورك) و (تـورك قلیجی = شمشێری تـورك) و چاپکردن و بڵاوکردنەوەی ژیانی تەیموری لەنگ و هۆلاکۆو جەنگیزخان بـەهاندان و چەلاکیی ژۆن تورك.

دووەم: اصلاحاتی دەستوری

لەکۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا، بەرەڵلایی و بێ یاسایی لە وڵاتـی عوسمـانیدا گەیشتبووە رادەیەك خەڵك لەوە زیاتر نەیاندەتوانی بەرامبەر بەرەفتاری سوڵتان و کاربەدەسـتانی عوسمـانی بێدەنـگ بـن و لەهـەموو لایەکـەوە دەنگـی بـێزاری بەرزبوەوە کە دانانی دەستورێك بۆ وڵات بوبووە داخوازیی زۆربەی روناکبیران و رۆشنبیران و ژۆن تورك و اتحادوترقی ئەوەیان بەهەل زانی و نەبوونی دەستورێك بـۆ پـێڕەوکردنی و بۆدانـانی سـنورێك بۆکاربەدەسـتانی وڵات و بـۆ سـوڵتان بەتایبەتی کرابە داخـوازی سـەرەکی و دەسـکرا بەبڵاوکردنـەوەی بانگـەوازێك بۆ دانانی دەستورو چاکردنی باری وڵات و لەئەنجامدا لەساڵی ١٩٠٨دا توانرا سولتان ناچاریکرێ فـەرمانی بـەجێ هێنـانی ئـەو دەسـتورەی مـۆر کـرد کـە سـوڵتان عبدالحمیـد خـۆی لەسـاڵی ١٨٧٦دا دەری کردبـوو بـەڵام رێگـەی نـەدابوو بەکاربهێنرێت بـەو جـۆرە ئـەتوانرێ بوتـرێ دەسـتورو اصلاحـاتی دەسـتوری لەسەرەتاوە بەچەند قۆناغێکدا رۆیشتووە تا ساڵی ١٩٠٨.

میللەتی کوردیش وەکوو بەشێك لە هاووڵاتیانی عوسمانی بێزاربووە بەرامبـەر بـەو بـەرەڵلایی و بێیاسـاییەی نـاو وڵات و ئـەویش وەکـوو رۆشـنبیرانی تـری میللـەتانی عوسمـانی حـەزی بـەبوونی یاسـایەك کـردوە هـەتا لەسـایەیدا لـە ناوچەکانی خۆیدا لەژێر سایەی یاسایەکدا بژی کە هەموو هاووڵاتیـان بـەپێی ئـەو یاسـایە وەکـوو یـەك بژیـن و هـەمان مافیـان هـەبێت و ژۆن تـورك و تـاقمی اتحادوترەقی لەسەرەتادا خۆیان وا دەرخستبوو ئامادەن ئەو دەسـتورە بۆ وڵات دابنرێ و وەکوو یەك سەیری هەموو دانیشتوان بکەن بێ جیاوازی رەگەزو ئاین و کورد بۆ گەیشتن بەو مەبەستە چووە ناو ریزەکانی تاقمی اتحادو ترەقیەوە.

دەربـارەی اصلاحـاتی دەسـتوری وامـان بـەباش زانـی باسـەکەی بکـەین بەدووبەشەوە: بەشی یەکەم بریتـی بـێ لـەو تەقەلایانـەی درابـوو بۆ اصلاحـاتی

دەستوری و چۆنێتی سەرگرتنی و مۆرکردنی، بەشی دوهەم باسی ناوەڕۆکی مادەکانی اصلاحاتی دەستوری.

دەربارەی بەشی یەکەم، گۆڤاری هلال ساڵی ١٩٠٨ بەرگی دوهەمی مانگی نۆفەمبەر وتوویەتی:

((لەزەمانی سولتان عبدالحمید خاندا (مەبەست عبدالحمیدی یەکەم بووە کە لەساڵی ١٨٣٩ دا سوڵتان بووە) ناچارکرا بڕیاری بەجێهێنانی دانانی دەستوریکات و لەمانگی تەموزی ١٨٣٩دا ساتێك مصطفی رشید پاشای باڵیۆزی عوسمانی لە قاهرە کرا بە وەزیری دەرەوە، ئەو مصطفی رشید پاشایە رۆڵێکی زۆر گرنگی هەبوە لە ڕێکخستنی کاروباری وڵاتداو کە بەبەرچاوی پیاوە گەورەکانی وڵات و باڵیۆزی دەوڵەتەکانەوە (خطی شریف سوڵتانی) لە (گوڵخانە) دا خوێنرایەوە (گوڵخانە یەکێك بووە لەسەرا کۆنەکان و پێشی ووتراوە (طوپ قبو) لەتەنیشت مزگەوتی (ئەیاصوفیا) ، لەبەرئەوەی ئەو فەرمانبەرانەی سوڵتان لەلایەن رەشید پاشاوە خوێنرابووەوە لەگوڵخانە، بۆیە ناوی لێنرا (خط شریف گوڵخانە) کە بەپێی ئەو فەرمانە هەموو هاووڵاتیانی عوسمانی دەبوایە بەیەکچاو تەماشا بکرانایە.

لە ساڵی ١٨٦١دا لەلایەن سوڵتان عبدالعزیزەوە فەرمانی چاکردنی باری وڵات دەرچوو، بەڵام دەرکردنی ئەو فەرمانە هیچ سوودێکی نەبوو چونکە زوڵم و زۆرو لە یاسا لادان هەروەکوو خۆی مابوەوە، تاقە شتێکی باش کە کرابوو بریتی بوە لە هەڵوەشانەوەی هێزی ئەنکشاری.

ساتێك عبدالحمیدی دوهەم لەساڵی ١٨٧٦دا بوو بە سوڵتان، یەکێك لەو مەرجانەی بۆی دانرابوو ئەبوایە فەرمانی بەجێهێنانی دەستوور دەربکاو حکومەت لە باروبوخێکی بەرەڵاییەوە ببا بەرەو قۆناغێکی دەستووری و بۆئەو مەبەستە بڕیاردرا (ئەنجومەنی مبعوثان) پێك بێت.

ئەوانەی چالاك بون لە داخوازیکردنی دانانی دەستور بریتی بوون لە: مدحت پاشا، عوسمان پاشا، ضیاءپاشا، روشدی پاشا، کمال بەگ و بڕیار وابوو سعدالله بەگ و ضیاءبەگ و کمال بەگ بکرێن بە راوێژیاری سوڵتان بەڵام عبدالحمید چووە سەرتەخت لە هەمووی پاشگەزبوەوەو لەجیاتی ئەو سێ کەسە

بەئارەزووی خۆی خەلکی تری دانا بۆئەوەی خۆی لەبەجێهێنان و سەرگرتنی دەستوور دووربخاتەوە.

پاش ئەوەی عبدالحمید، محمد رشید پاشای کرد بە صدری ئەعظم، مدحت پاشا زۆری هەولدا سولتان بەوە قایل بێ دەستور بخرێتە گەڕ، بەلام تەقەلاکەی بێ سوودبوو لە ولات دوورخرایەوە.

هەروەکو لەلاپەڕە ١٣٥ی سەرچاوە ٨٨دا (روحی بگ خالد المقدسی) لە گۆڤاری هلالدا بلاوی کردوتەوە:

لەرۆژی ٢٣/ ١٢ /١٨٧٦دا سولتان عبدالحمید فەرمانی قانونی ئەساسی دەرکردو رشید پاشا لەبەرئەوەی پیربوبوو لابرا و مدحت پاشا کرا بە صدری ئەعظم (دیارە بەر لە دوورخستنەوەی بووە) بەلام (ئەغناتێف) ی بالیۆزی روسیا لە ئەستەمبولْ ئەو دەستورەی بەدلْ نەبوو، سووربوو لەسەرئەوەی دەسکاری بکرێت و بابی عالی لە٢٠ /١/ ١٨٧٧دا داخوازیی دەولەتەکانی پشت گوێ خستو ئەمەبوو بەهۆی تێکچونی نێوان بابی عالی و دەولەتە ئەوروپاییەکان.

پاش ئەوەی تەقەلاکانی مدحت پاشا سەری نەگرت، نامەیەکی نارد بۆ سولتان و تیایا ووتبووی:

((مەبەست لەدانانی دەستور بۆ ولات نەهێشتنی زولمو جەورو ستەم بوو لەگەلْ دانانی سنوری دەسەلاتی ئێوەش و کارێکی وابکرێ کاربەدەستو فەرمانبەرانی لێ هاتوو دابنرێن بۆ کاروباری ولات. لەگەلْ ئەوەشدا رێزی خۆم پێشکەش ئەکەم، بەلام بەپێی ئەحکامی شەرع بۆم هەیەو پێویستە لەسەرم عەرزتان بکەم ئەو بریارو فەرمانانە بەجێ ناهێنم کە سوودی میللەتی تیادا نەبێ)). لەئەنجامی ئەوەدا مدحت پاشا دورخرایەوە بۆ ئیتالیا.

(پرنس غورچکۆف) ی وەزیری دەرەوەی روسیا لە ٢١/ ١/ ١٨٧٧دا نامەیەکی نارد بۆ دەولەتەکانی ئەوروپاو داوای لێکردن کارێکی وابکەن اصلاحاتی دەستوری بکرێ و ئەگەر ئەوان نەیکەن ئەوا قەیسەر ناچار دەبێ خۆی ئەو کارە بەجێ بێنێت و (ئەغناتێف) ی بالیۆزی روس لە ئەستەمبولْ نامەیەکی تری نارد بۆ بالیۆزەکان و ئاگاداری کردن بابی عالی لە پەیمانی (پاریس) لایداوەو ساتێك عبدالحمید بۆی دەرکەوت دەولەتە ئەوروپاییەکان

سووړن له بەجێهێنانی اصلاحاتی دەستوری، ئیتر دەم و دەس بڕیاری دانانی مجلسی مبعوثانی دابوو بۆ ئەوەی ئەو ئەنجومەنە ئەو ئیشە بکاو لە ٩/ ٥/ ١٨٧٧دا ئەنجومەنی مبعوثان هەڵبژێراو لە (سەرای دولمەباغچەسی) لە گەڕەکی (بیشکطاش) ئەو ئەنجومەنە کۆبوەوەو لەو کۆبونەوەیەدا وتارێکی سوڵتان خوێنرایەوە.

بۆ وەرامدانەوەی ئەو وتارەی سوڵتان کێشەیەك پەیدابوو چونکە نوێنەرێکی ڕۆمی (مەبەست یۆنانی) و نوێنەرێکی ئەرمەنی ناڕەزایی خۆیان دەربڕی بەرامبەر هەندێ لە وتارەکەی سوڵتان چونکە مافی نەتەوەکانی تری (مەبەست غەیری تورك) تیادا روون نەکرابوەوە، بەڵام بەزۆری دەنگ جگەلە (١٨) نوێنەری ڕۆم ئێلی و ئەرمەن کە دژی بوون وتارەکەی سوڵتان پەسەند کرا (سەیر ئەوەیە لەو ئەنجومەنەدا بێگومان نوێنەری کوردیش هەبوە، ئاخۆ لەبەرچی ئەو نوێنەرانەی کورد هاوبیری یۆنانی و ئەرمەنیەکان نەبوون لەگەڵ ئەوەشدا لە باسی نەتەوەی تورك بەولاوە لەو وتارەی سوڵتاندا ناوی هیچ لایەکی تر نەهێنراوە؟!!)

(پرنس غۆرچکۆف) ی وەزیری دەرەوە بڵاوی کردەوە دەوڵەتی عوسمانی نایەوێ اصلاحاتی دەستوری بکا بۆیە پێویستە بەشەڕ ناچاربکرێ اصلاحات بکاو بەوجۆرە لەنیسانی ١٨٧٧دا شەڕی نێوان روسیاو تورك دەستی پێکردو هەشت مانگی خایاند و روسەکان سەرکەوتن و عوسمانیەکان زیانێکی زۆریان لێ کەوت و ناچارکران پەیمانی (برلین) مۆربکەن.

دەربارەی ناوەڕۆکی مادەکانی اصلاحاتی دەستوری کە لەکاتی دەرچونیەوە هەتا ساڵی ١٩٠٨ نەخرابووە گەڕ و کاری پێ نەکرابوو، دووسەرچاوە دەربارەی ئەوە باسیان کردوە.

سەرچاوە یەکەم بریتیە لەسەرچاوە ٨٢ کە بەدوورودرێژ باسی کردوەو کورتیەکەی بریتیە لە:

١ـ هەموو هاوولاتیەکی عوسمانی بێ جیاوازی ئاین و نەتەوە، مافی سەربەستی هەیەو دەبێ هەموویان وەکو یەك سەیر بکرێن و ئەرکی سەرشانی هەموویان بەرامبەر بەولات وەکوو یەك وایە.

٢ـ نابێ هیچ کەسێك بەبێ دەرچوونی بڕیارێکی یاسایی بگیرێت و بخرێتە ژێر فشاری لێپرسینەوەوە.

٣ـ نابێ هیچ جۆرە دادگایەك دابنرێت بەبێ بوونی بڕیارێکی یاسایی بۆ دروستبوونی و لە دادگا بەولاوە کەسی تر مافی ئەوەی نابێ بەزۆر داوای وەرامدانەوەی پرسیار بکا.

٤ـ پێویستە ماڵو موڵکی هەموو هاووڵاتیەك بپارێزرێ و بەبێ بڕیاری دادگا کەس دەسەڵاتی ئەوەی نیە بچێتە ناوماڵی هیچ کەسێك و بیپیشکنێ یا پرسیاری لێ بکات بۆ وەرگرتنی زانیاری.

٥ـ بەبێ بوونی بڕیارێکی یاسایی کەس بۆی نیە دوای کەسێکی تر بکەوێ.

٦ـ هەموو هاووڵاتیەکی عوسمانی مافی ئەوەی دەبێ بۆ هەر ولاتێك حەز بکا بۆی بچێت بەنیازی بازرگانی یا بۆ گەشت و گەڕان و بۆی هەیە تێکەڵ بەهەموو کەسێك و هەموو کومەڵگایەك ببێت

٧ـ پێویست بەبوونی ڕەزامەندی حکومەت ناکا بۆ دەرچوونی چاپەمەنی و ناردنی هیچ نامەیەکی تایبەتی نابێ لە دەزگاکانی پۆستەخانەدا ناردنی دوابخرێ و تەنها دادگا مافی ئەوەی هەیە تاوان بداتە پاڵ هەرنووسەرێك کە لەنووسینەکانیا لەبواری ڕێگادانی یاسایی لایدابێ.

٨ـ خوێندن و فێربوون بۆ هەمووانەو کەس نابێ ڕێگە لەوە بگرێ.

٩ـ نابێ هیچ کاروفرمانێك بە زۆرەملێ بسەپێنرێ بەسەر هیچ کەسێکدا کە ئەوکارەی بەدڵ نەبێ.

١٠ـ بێجگە لەوانەی کاروباری شێخایەتی (ئاینی) ئیسلامی دەبەن بەڕێوەو جگە لە وەزیری جەنگ و دەریا، پێویستە هەموو وەزیرەکانی تر لەلایەن صدری ئەعظەمەوە دابنرێن و ناوەکانیان بنێررێت بۆ ئەنجومەنی مبعوثان بۆ پەسەندکردنیان. باڵیۆزەکان بەپێی بڕیاری وەزیری دەرەوەو والیی ویلایەتەکان بە بڕیاری وەزیری ناوخۆ دادەنرێن.

١١ـ پێویستە هەموو فەرمانبەرێك چ بەنووسین بێ یا دەماودەم بێ لە کاروباری پێوەندی بەفەرمانبەری لەخۆی بەرزترەوە بکاو نابێ لەو سنوورە لابداو پێوەندی بەکەسی ترەوە بکا.

١٢ـ ئەگەر دەزگای بەڕێوەبەرایەتی کاروباری صدری ئەعظەم هەڵەیەکی هاتە بەرچاو لەدانانی فەرمانبەرێکدا ئەو دەزگایە بۆی هەیە ئەو هەڵەیە راست بکاتەوە.

١٣ـ پێویستە وەزیری دارایی (دفتردار) هەموساڵێك بوجەی ساڵانەی دەوڵەت ئامادەبکا.

دەربارەی ئەندامانی ئەنجومەنی مبعوثان وەکوو لەو سەرچاوەی ٨٢دا باسکراوە وتویەتی: بۆ هەڵبژاردنی ئەنجومەنی مبعوثان کە ژمارەیان (٢٨٨) ئەندام بووە، لەمانگی تشرینی دوهەمی ساڵی ١٩٠٨ دا دەستکرا بەهەڵبژاردن و ژمارەی ئەوانەی لەو ئەنجومەنەدا تورك بوون (١٤٧) ئەندام بوون و هەرمیللەتەش بەپێی سەرژمێری خۆی ژمارەیەك نوێنەری بۆ دانرابوو (مانای ئەوەیە بەژمارەی ئەوانی تر ١٤٧ ئەندام بوون و بێگومان کورد لەبەر هەندێ هۆ، بەتایبەتی سەندنی باج و سەربازدان بەحکومەت ژمارەی راستی کورد نەزانراوە چەند بووە بەپێی ئەوە ژمارەی نوێنەرەکانیشی لەو ئەنجومەنەدا بەکەم پیشان دراوە) .

لەپاش دانانی ئەنجومەنی مبعوثان ئەنجومەنی ئەعیان (پیران) یش دانراو لەمانگی کانونی یەکەمی ١٩٠٨دا بەئامادەبوونی سوڵتان و سەرۆکی هەردوو ئەنجومەنەکە کۆبونەوەیەکی گشتی کرا.

ژمارەی ئەوانەی اتحاد و ترەقی بوون یا سەربەوان بوون زۆربەی ئەندامەکانیان پێك دەهێناو ئیتر رێگا لەوەگیرا سوڵتان دەس بخاتە ناو هەموکارو بارێکی وڵاتەوە.

پاش ئەوە هەروەکو سەرچاوە ٨٢ باسی کردوە تێکچوون و ناڕێکی تاقمی اتحاد و ترەقی و نەیارەکانی ئاشکرابوو لە١٤/ ٤/ ١٩٠٩دا کۆبونەوەیەکی فراوانکراو لەو کۆبونەوەیەدا بڕیاری لابردنی سوڵتان عبدالحمید دراو بەپێی فتوایەکی شێخ الاسلام، محمد رشاد بەناوی سوڵتان محمدی پێنجەمەوە لەجیاتی عبدالحمید کرا بەسوڵتان (لەبەرگی دوهەمدا بەدورودرێژی باسی لابردنی سوڵتان و هەڵوەشانەوەی خلافەت دەکەین) .

بەلام سەرچاوەی ژمارە ٨٨ گزڤاری هـلال، لەلاپـەڕە ٨٩ بـەدوورودرێژ باسـی ناوەڕۆکی قانونی ئەساسی کردوە کـە لەلایـەن هـەردوو ئەنجومەنەکـەوە بڕیـاری لەسەردرابوو، هـەندێکی لـەوەی سـەرچاوە ٨٢ دەچێـت و هـەندێکی تریشـی جیاوازەو یا لە سەرچاوەی پێشودا باس نەکراوە بەندەکانی بەپێی سەرچاوە ٨٢ ئێجگار زۆر دوورو درێژە، بۆیە ئێمە لێرەدا تەنها ئەو مادە گرنگ و ئەساسیانەمان هەڵبژارد کە بەگرنگمان زانیوە کە بەندەکان هەمووی بریتی بووە لە (١١٩) بـەند کە ئەمانەی خوارەوە ئەوانەن ئەو سەرچاوەیەش بە شتی گرنگی داناون:

بەندی یەکەم / دەوڵەتی عوسمانی بریتیە لە دەوڵەت و ئەو ویلایەتانـەی بەهـەموویان وەکوو بەشەکانی لەش پێکەوە بەستراون.

بەندی دووەم / ئەستەمبوڵ پایتەختی دەوڵەتە بـەلام نابـێ هیچ ئیمتیـازێکی هـەبێ لەچاو شارەکانی تردا.

بەندی سێهەم /سەڵتەنەتی دەوڵەتی عوسمانی جێگری خلافەتی ئیسلامی گەورەیـەو بەپێی رەوشتی کۆن لەژێر دەسـەڵاتی گـەورەترین کـوڕی سـالالەی عوسمانیدا دەبێ.

بەندی چوارەم/ جلالەتی سوڵتان پارێزەری دینەو حاکمی هەموو دانیشـتوانی وڵاتـی عوسمانیە.

بەندی پێنجەم / حضرتی سوڵتان مقدسەو بەرپرسیار نابێ بەرامبەر هیچ شتێك.

بەندی شەشەم / مافی سەربەستی بنەماڵەی عوسمانی و موڵك و ماڵ و سـامانەکانیان دەپارێزرێت و داینکردنی ژیانیان ئەرکی سەرشانی هەموانە.

بەندی حەوت / (لەم مادەیـەدا لـە دەسـەڵاتەکانی سـوڵتان دواوە: بـەکورتیوەکوو: مۆرکردنی پەیمانی نێوان عوسمانی و دەوڵەتانی تر، اعلانی شـەڕو ئاشتی، سـەرکردایەتی هـەموو هێزەکـانی زەمینـی و دەریـایی، لێخۆشبوون و کە مکردنەوەی ماوەی زیندان، کۆکردنەوەی مجلسی عومی و هەڵوەشانەوەی ئەنجومەنی مبعوثان) .

بـەندی هەشـتەم / لەقـەبی عوسمـانی بەهـەموو هاوڵاتیـانی عوسمـانی دەدرێ بـێ جیاوازی دین و مەزهەب.

بەندی نۆهەم و دەهەم / هەموو هاولاتیانی عوسمانی خاوەنی سەربەستی خۆیانن و
بۆکەس نیە لەوسنورە لابداو کەس نابێ دەسدرێژی بکاتە
سەر ئەو مافە مەگەر تەنها لەرێی یاساوە نەبێ.

بەندی یانزەهەم / دینی ئیسلام دینی دەوڵەتی عوسمانیە و نابێ دەسدرێژی بکرێتە سەر دینەکانی تریش.

بەندی دوانزەهەم /چاپەمەنی و بلاوکردنەوە شتێکی سەربەست و ئازادە لە چوارچێوەی یاسادا.

بەندی پانزەهەم / خوێندن و فێربوون شتێکی مەعافە بۆ هەموو کەسێك لە سنوری یاسادا.

بەندی حەڤدەهەم /هەموو هاوولاتیەك بەرامبەر بەیاسا وەکوو یەك وایە.

بەندە هەژدەهەم / پێویستە لەسەر ئەوکەسەی دەکرێ بە فەرمانبەر لە دەزگاکانی دەوڵەتدا زمانی تورکی بزانێت.

بەندی بیستوچوار /کەس نیە لەخۆیەوەو بەخۆڕایی مالی کەسێکی تر زەوت بکا
وەیا بەزۆرەملێ بەبیگار ئیش بەکەس بکا جگە لەهەندێ
حالات کە لەکاتی شەڕدا بەپێویست بزانرێ.

بەندی بیستوحەوت هەتا بەندی سیویەك / بەدوورودرێژ باسی ئەنجومەنی وەزیران دەکاو لەوە ئەدوێ چۆن بەرپرسیار دەبن لەبەردەمی صدری ئەعظم دا.

بەندی سیوشەش / ئەگەر پێویست بە دانانی یاسایەکی بەپەلە هاتە ئاراوە ئەنجومەنی گشتی لەکاتی کۆبونەوەی گشتی ئاسایی خۆیدا نەبێ، ئەوا ئەنجومەنی وەزیران بۆ بەرژەوەندی و سوودی ولات و هاولاتیان بۆی هەیە لەسنوری یاسادا بەباشی دەزانی بریاری بۆدەربکا بەمەرجێك پێوەندی بەیاساوە هەبێ.

بەندی چلودوو / باسی ئەنجومەنی ئەعیان و ئەنجومەنی مبعوثانە بەدوورودرێژ.

بەندی چلوسێ هەتا بەندی هەشتا / باسی ئەو مەرجانەیان تیادا کراوە کە پێویستە لەوکەسانەدا هەبێ کە بیانەوێ ببن بەئەندام لەیەکێك لەو دوو ئەنجومەنەدا.

بەندەکانی هەشتاو یەك هەتا بەندی نەوەد / باسی دادگاکان و چۆنیەتی دامەزراندنیان و دەسەلاتی دەزگاکانیان

بەندینەوەدوشەش هەتا سەدوحەوت هەموویان باسی کاروباری داراییان کردوە.

ئەو ئیصلاحاتی دەستورییە هەرچەند سولتان مۆری کردبوو، بەلام لەراستیدا ساتێك تاقمی اتحادو ترەقی دەستیانگرت بەسەرکاروباری ولاتدا ئەوشتانەی لەومادانەدا بەدلیان نەبوو هەموویان پشت گوێ خست و هەموو دەستوورەکەیان پێشێل کردو ئەوان لە سولتان زۆرتر بەرەللابون بەئارەزوی خۆیان کاروبارییان دەبرد بەڕێوە و لەهەموو بەلێنەکانی خۆیان پاشگەز بوونەوە.

سێهەم: بەشداربونی کورد لەرێکخراوی اتحادو ترەقیدا و هۆی بەشداربوونی

لەباسی چۆنیەتی دامەزراندنی اتحادو ترەقیو لە باسی دروشمەکانیا لەوەدواین چۆن تاقمی اتحادو ترەقی دروشمی وایان بەرزکردبوەوە کە میللەتانی تری غەیری تورکیش لەناو ولاتی عوسمانیدا هاوکاری بکەن لە تێکۆشان بۆ اصلاحاتی دەستوری کە لەراستیدا تاقمی اتحادو ترەقی نەخشەی ئەوەیان کێشابوو لەئەنجاما سولتان لابەرن و خۆیان کاروبار بگرنەدەست و کوردیش کە لەو رۆژانەدا چاوی کرابوەوە دەیویست لەو چالاکیانەدا بەشداری بکا کە سوودی کوردی تیادابێ و ساتێك تاقمی اتحادو ترەقی دەستیان کەوتە روو کوردیش کەوتە خۆیو دەستیکرد بەدامەزراندنی کۆمەڵ و رێکخراوی کوردی وەکوو لە باسێکی تایبەتیدا بەدوورودرێژ باس دەکرێت.

لەراستیدا کورد ساویلکانە روانیبویانە تاقمی اتحادو ترەقی و بەدروشمەکانیان هەلخەلەتابوون. بۆنمونە باسێکی سەرچاوە ٧٨ی (روهات ئالاکوم) دەخەینە پێش چاو کە باسەکەی بۆ شریف پاشا تەرخانکردوە لەوەدا ناپاکیی تاقمی اتحادیەکان روون دەبێتەوە بەرامبەر بەکورد کە لەویاسەدا رۆهات ئالاکۆم وتوویەتی:

((ساتێك شریف پاشا کرا بە بالیۆزی دەولەتی عوسمانی لە (ستۆکهۆلم) لەو سەردەمەدا سولتان عبدالحمید لەسەرتەخت بوو کە بە پیاوێکی زۆردار بەناوبانگ بووە، شریف پاشا لەستوکهۆلمەوە تێکەل بەچالاکیی ئەو کۆمەل و رێکخراوە نەبوو کە بۆ چاککردنی باری ولات تێدەکۆشان کە اتحادو ترەقی یەکێك بووە لەوانە دەستیکرد بە هاوکاریکردن لەگەلیانا (وەکوو بەرلەمە لەشوێنی خۆیدا

باسمان کردوه) نووسەر باسی ئیسحاق سکوتی کردوه وەکوو ئەندامێکی چالاکی اتحادو ترەقی کە لە وەختی خۆیدا لەساڵی ١٨٩٩دا کە لەجنێف بوە نامەیەکی ناردبوو بۆ (تۆنالی حلمی) و لەونامەیەدا باسی ئەوەی بۆ نوسیبوو لەماوەی شەش مانگی دواییدا یارمەتی‌یان لەکوردەکانەوە دەسگیربووە.

بەپێی بۆچوونی (یالچین کوچوك) کە لێکۆڵەرەوەیەکی تورك بووە، ئیسحاق سکوتی لەنامەیەکیدا بۆ تۆنالی حلمی لەوەدا باسی ئەوەی بۆ کردوە شریف پاشای خندان لەپاش ستوکهۆڵم چووە بۆ پاریس و لەوێ هاوکاریی خۆی دەربڕیبوو لەگەڵ ئۆپۆزسیۆنەکاندا.

پرۆفیسۆر (ت. ی. ئارمی. T. J . Arme) کە ئەویش لێکۆڵەرەوەیەکی سویدی بووە باسی ئەوەی کردوە نوێنەرێکی اتحادو ترەقی بەنهێنی چوبوو بۆسوید هەروەکوو. Svenskarna Och Osterludet چاپی ستوکهۆڵم ساڵی ١٩٩٢ لاپەڕە ٣٥٥ باسیکردوە.

هەرچەند نووسەری ئەوکتێبە ناوی ئەو نوێنەرەی نەهێناوە لەکتێبەکەیدا، بەڵام لەسەرچاوەیەکی تردا لەلاپەڕە ١٢٥ی کتێبەکەی Mehmed Selahadin ناوی ئەو نوێنەرەی اتحادوترەقی هێناوە کە ئەحمەد رضابەگ بووە (لە دامەزراندنی اتحادو ترەقیدا باسکراوە) .

ئەو ئەحمەد بەگە بەپێی باسەکەی رۆهات ئالاکۆم، بۆ ئەوە چوبوو بۆ سوید کە شریف پاشا ببینێت و ساتێك دەچێتە سوید، (موختار بەگ) ی سکرتێری باڵیۆزخانەی عوسمانی لە ستۆکهۆڵم بەنهێنی باسی ئەو چوونەی ئەحمەد رضابەگ دەگەیەنێت بەکاربەدەستان لە ئەستەمبوڵ و بەمە پێوەندی شریف پاشا و اتحادو ترەقیەکان ئاشکرابوو، سوڵتان داوای لە شریف پاشا کردبوو ئەحمەد رضا بەگ بگرێ بەڵام شریف پاشا فەرمانەکەی سوڵتانی بەجێ نەهێناو پاش ماوەیەك شریف پاشا گوێزرایەوە بۆ (مدرید) بەڵام نەچوو وازی لە کاری دەوڵەت هێناو بەوجۆرەی ئەحمەد رضا بەگ بەهۆی شریف پاشاوە لە مەترسیەکی گەورە رزگاری بوو، بەڵام ئەحمەد رضابەگ ئەو پیاوەتیەی شەریف پاشای لەبەرچاو نەبوو ساتێك أتحادیەکان دوای مۆرکردنی اصلاحاتی دەستوری بوون بە دەسەڵاتدار ئەحمەد رەضا بەگ پیلانی کوشتنی شەریف پاشای

نەخشەکێشابوو. بەو جۆرە بەهۆی ئەحمەد رضا بەگەوە نێوانی شەریف پاشاو حکومەتی ئەستەمبوڵ تێکچوو ساتێك سعید پاشای باوکی شەریف پاشا لەساڵی ١٩٠٧دا کۆچی دوایی کرد شەریف پاشا نەیتوانی بۆ بەشداربوونی پرسەکەی باوکی بچێتەوە بۆ ئەستەمبوڵ (سەرچاوەی رۆهارت ئالاکۆم بۆ ئەمە بریتیە لە Avliden Turksman چاپی ١٩٧٠/١٠/٣٠).

نوسەر ئالاکۆم ئاماژەی بۆ un representant delatur چاپی ساڵی ١٩١٣ کردووە لەوەدا باسی ئەوە کراوە شەریف پاشا لە ستۆکهۆڵمەوە ڕوو دەکاتە پاریس و لەوێ رۆژنامەی (مشروطية) دەردەکاو لەو رۆژنامەیەدا ڕەفتارە خراپەکانی موختار بەگی باڵیۆزی عوسمانی بڵاو دەکاتەوە. (سەیر ئەوەیە جگە لەو باسەی رۆهارت ئالاکۆم، هیچ سەرچاوەیەکی تر باسی ئەوەی نەکردووە شەریف پاشا رۆژنامەی وای لە پاریس دەرکردبێ... تۆ بڵێی هیچ دانەیەکی لە هیچ شوێنێك دەس بکەوێ؟)

رۆهارت ئالاکۆم ئەڵێ: جگە لەو باسانەی شەریف پاشا، لەرۆژنامەی (ئافتون بلادیت) یشدا کە لەسوید دەرچووە باسێکی تیادا بڵاوکرابوەوە لەژێرناوی (ئابڕووچوونێك لە کۆڕی دیپلۆماتیك) دا لەوەشدا باسی رەوشتە خراپەکانی موختار بەگ بڵاوکراوەتەوە.

دەربارەی ئەو کوردانەی لە أتحادو ترەقیدا بەشدار بون، لە لاپەڕە ٢٧٤ی سەرچاوە ٤٠دا ناوی هەندێ لە ئەندامانی أتحادو ترەقی هێناوە کەبەناوەکانیانا دەردەکەوێ هەندێکیان کورد بون (بەلام بەداخەوە ناوی کوردەکانی جیا نەکردۆتەوە) کە بریتی بوون لە:

ئیسحاق سکوتی کە خەڵکی دیاربکر بوە، شرف الدین مەغمومی، عبدالله جودت، محمد رشید چرکس، ئاساف درویش، علی روشدی هەرسکی، محمد غیرید حسن زادە، علی بابان، حکمت ئەمین بابان، ئیسماعیل ئیبراهیم بابان زادە، کریم سیباطی، صبری مومکی، ناظم سلانیکی، نجیب دراغا، گلعت بگ، شەکین بەگ، کفواصلی ئیبراهیم بەگ، شفیق کرنلی، جودت عوسمان.

هەمان سەرچاوەی ٤٠ ئاماژەی بۆ باسێکی (خاتو کریستین) کردوە کە وتویەتی یەکەم کۆبونەوەی أتحادو ترەقی لە پاریس کراو لەو کۆنفرنسەدا دوو

سەرکردەی کوردیش بەشدار بون کە بریتی بوون لە عبدالرحمن بدرخان و حکمت بابان و کوردەکان لەو ڕێکخراوەدا شان بەشانی تورکەکان لە چالاکیدا بون.

عبدالعزیز یامولکی لە کتێبەکەیدا (کوردستان و کـورد أختلاللـری) سـەرچاوە ٦٧ وتویەتی لەساڵی ١٨٩٥دا زۆریەی ئەندامانی أتحادوترەقی لـە ئەسستەمبوڵ گیران و لەناو ئەوانەدا: ئیسحاق سکوتی، کریم سیباگی، عبـدالله جـودت، شرف الدین مەغمومی، شێخ نائلی و عبدالقادر ئەفەندی (مەبەستی عبدالقادری شمزینی کوڕی عبـدالله بـوە)، وعبدالقـادر بـەوە تاوانبـار کرابـو بەشـدار بـوە لـە پیلانـــی أتحادیەکان دژی سوڵتان.

هەروەکو دوکتۆر جلیلی لەسەرچاوە ٥٥ دا باسیکردوە، کۆبونەوەی دوهـەمی أتحـادو ترەقـیـ ژۆن تـورك لـەنێوانی ٢٧_ ١٩٠٧/١٢/٢٩ لـەپاریس گـیرا کەلـەو کۆبونەوەیەدا هەموو ڕێکخراوە ئۆپۆزیسۆنەکانی تر بانگ کرا بون بۆ بەشدار بون لـەو کۆبونەوەیـەدا و ئـەو کـوردە ئاوارانـەی لـەدەوری ڕۆژنامـەی کوردسـتان گردبوونەوە بە سەرۆکایەتی عبدالرحمن بدرخان لەو کۆبونەوەی پاریسدا بەشـدار بون و بێجگە لەوانە وەفدی ئەرمەنی تورك و کوردە ئـاوارە بوەکـانی ئـەمریکاش ئامـادەبون کـە زمـانی حاڵیـان بریتـی بـوە لەرۆژنامـەی (ZOYQSA).لـــەدوای تەواوبونی کۆبونەوەکە، ناميلكەيـەك بەچـەند زمـانێك چـاپكراو بڵاوكرايـەوە، كـە يەكێك لەوزمانانـە بـەزمانی کـوردی بـوو، بڕیارەکـانی ئەوکونفرانسـەی تیـادا بڵاوکرایەوە کـە بریتیبـووە لـەلابردنی سـوڵتان و دانـانی دەسـتورو دامـەزراندنی پارلەمان و خۆئامادەکردن بۆ ڕاپـەڕینێکی چەکدارانـە هـەروەکوو لـە ژمارەکـانی ٥-٦ی کـانونی دوهــەمی ســاڵی ١٩٠٨ بڵاوکراوەتــەوە (تۆبڵێــی دانەیـــەك لەونامیلکەیە بەزمانی کوردی لای کەس یا لەهیچ کتێبخانەیەکدا دەس بکەوێ؟؟

بێگومان لەناوکوردەکانیشدا هی واهەبوە بۆ سوودی تایبەتی خۆیان چوویونە ناو ئـەو ڕێکخـراوەوە، بۆنمونـە: سـەرچاوەی ژمـارە ٤٠ باسـی کتێبـی (ئەرنسـت رافررو) ی کردوە کە وتوویەتی لـەناو ئـەندامانی اتحـادو ترەقـی دا هـی واهـەبوە وەکو ئیسحاق سکوتی و عبدالله جودت حەزیان بەوە کردوە لەناو ڕێکخراوەکەدا بە دوو تـورك یـا بـەدوو هـاووڵاتی عوسمـانی ناوبـبرێن (لەگـەڵ ئەوەشـدا سـاتێك ئیسحاق سکوتی مردوە ڕۆژنامەی کوردستان لەژمارە ٣٠یدا کەلەڕۆژی ١ یمارتی

١٣١٨ی کۆچیدا لەجنێف دەرچووە، لەلاپەڕە چواردا بەتورکی باسی کۆچی دوایی ئیسحاق سکوتی و کورتە باسێکی ژیانی کردوە لەژێر ناوی (ضیاع عظیم).
وەکو لەباسی ئەحمەد رامزدا لەبەشی حەفدەهەمدا باس دەکرێ ئەحمەد بەگ رامز یەکێك بووە لەسەرکردەکانی اتحادو ترەقی لەسالی ١٩٠٨دا.

چوارەم:- پاشگەز بوونەوەی اتحادو ترەقی لە بەلێنەکانی بەرامبەر بەکورد

ساتێك عبدالحمید ناچارکرا فەرمانی اصلاحاتی دەستوری بکا لەسالی ١٩٠٨، تا ئەوسا تاقمی اتحادو ترەقی مەبەستەکانی خۆیان ئاشکرا نەکردبوو کورد بەگەرمیەوە هاوکاریون لەگەڵ اتحادو ترەقیدا لەوڕووەوە سەرچاوەی ژمارە ٥٣ جنبشهای کورد لەلاپەڕە ٨٥ باسی ئەوەی کردوە بەرلەوەی اتحادیەکان بەتەواوەتی بین بەدەسەلاتدار گەلێ کوردی ناسراوی وەکوو ئەمین عالی بدرخان (ئەمەیەکەم سەرچاوەیە باسی ئەوەی کردبێ ئەمین عالی بدرخان هاوکاری کردبێ لەگەڵ اتحادو ترەقیدا) و سید عبدالقادر شمزینی و شریف پاشاو احمد نوالکفل پاشا بەنیازێکی پاك چووبونە پێشەوەو بەناوی کوردەوە هاوکارییان کردبوو. اتحادیەکانیش لەسەرەتادا شێخ عبدالقادریان کرد بەسەرۆکی ئەنجومەنی (سەنا - پیران) و رێگەیان دا بە عالی بدرخان و شێخ عبدالقادر کۆمەلێکی سیاسی کورد پێك بێنن و رۆژنامەیەکیان بەناوی (کورد تعاون و ترەقی گەزەتەسی) دەرهێناو رۆژنامەی (تعاون و ترەقی کورد) بەسەرکردایەتی جمیل بەگ دەرچوو کە بایەخێکی زۆری دا بەفەرهەنگ و زیان و فۆلکلۆری کوردی، بەلام لەسالی ١٩٠٩ اتحادیەکان کە هێزیان پەیداکرد وردە وردە ساردی کەوتە نێوانیانەوە لەگەڵ کوردەکانا و کوردەکان هەستیان بە مەبەستەکانی تورك کردو ئەوانیش کەوتنە خۆیان پێوەندییان بەئەفسەرانی کوردەوە کرد لەناو سوپای عوسمانیدا و لەگەڵ ئەرمەنیەکانیشدا نزیك بونەوەو دۆستایەتیان پەیداکردو تورکەکان بەرامبەر بەوە تەقەلایەکی زۆریان دا بۆ تێکدانی نێوان کوردو ئەرمەنی و لەگەڵ پیاوە ئاینیەکانی کوردا تەقەلایەکی زۆریان دا لەسەر پێڕەوی کوردە ناسیۆنالیستەکان نەرۆن لەنزیك بوونەوەیانا لەگەڵ ئەرمەنیەکانا کە بەماندانی بێگانە دەیان ویست لەناو کوردستانا بین بە دەسەلاتدارو لەئەنجاما توانییان کوردەکان بکەن بەدوبەشەوە و تاقمی بدرخانی و رۆشنبیرەکان دەیان ویست دۆستایەتی لەگەڵ

روسدا پەیدا بکەن (عبدالرزاق بدرخان یەکێك بووە لەو کوردانەی تەقەلایەکی بێ سوودی دابوو بۆ پێوەندیکردن و دۆستایەتی لەگەڵ روسەکانا)، بەڵام تاقمەکەی تر بەسەرۆکایەتی شێخ عبدالقادر لەسەر ئەو بیرو بۆچوونەی ئەوان نەبوون و تورکەکان سوودیکی زۆریان لەوناکۆکیەی نێوان هەردولادا دەسگیربوو لەساڵی ١٩١١دا کۆمەڵی رۆشنبیری کوردیان یاساغ کرد (سەرچاوە ٥٣ ئەوکۆمەڵەی بەجامعەی سیاسی ناویردوە) و جگەلەوە رۆژنامەی (کوردتعاون و ترەقی گازیتسی) و قوتابخانە کوردیەکان داخران (لەبەشی هەژدەهەمدا بەدوروردرێژ باسی کۆمەڵ و رۆژنامەو گۆفارەکانی ئەو رۆژە دەکەین) و لەئەنجامی ئەوەدا ژمارەیەکی زۆر لە کوردە ناسراوەکان وڵاتیان بەجێ هێشت و ئەوانەی مابونەوە بەنەهێنی ئیشیان دەکرد و بەرلەوە لەساڵی ١٩٠٦دا عبدالرزاق بدرخان و علی شامل پاشا بەوە تاوانبار کرابوون دەستیان هەبوە لەکوشتنی مدیری پۆلیسی ئەستەمبوڵدا و چەند کەسێك لەسەرئەوە هەڵواسران و علی‌شامل پاشا ئاوارە کرابوو بۆ طرابلس لەلیبیا و عبدالرزاق خۆی دەربازکردبوو (لەشوێنی خۆیدا لەپێوەندی کوردو روسدا باسی ئەوەی عبدالرزاق بدرخان کراوە).

ئەوەی شایانی باسە، لەو رۆژانەدا کە تاقمی اتحادوترەقی دەسەڵاتیان گرتبووە دەس کە ئەیانویست هەموو کاروبارێکی ناو ویلایەتەکان ببەسرێتەوە بەمەرکەزەوە، بەرامبەر بەوە رێکخراوێکی تر پەیدابوو بەناوی (حریەو ائتلاف) دەربارەی ئەو رێکخراوە، سەرچاوە ٦٣ نوسیویێتی تاقمێك لە رۆژهەڵاتناسانی روس باسی ئەو رێکخراوەو هەڵوێستی کوردیان کردوە لەگەڵ ئەو رێکخراوەدا کە کورتیەکەی وەکو ئەوان باسیانکردوە:

((لەساڵی ١٩١١دا دوای ئەوەی عوسمانیەکان لەلیبیا لەلایەن ئیتاڵیەکانەوە شکان و عوسمانیەکان دەرکران و حکومەتی تورك بەوە پەرێشان کراو کورد لەوشەرەدا هاوکاری حکومەت نەبوە و خۆی لە اتحادیەکان دوور خستبوەوەو زۆریەی کورد بەبنەماڵەی بدرخانیەکانەوە بوون بەلایەنگری (حریەو ائتلاف) وکورد دەستی کرد بەجموجۆڵ و گەلێك نامەیان نارد بۆ قونسوڵەکانی روس و تاقمی حریەو ائتلاف لە مانگی تموزی ١٩١٢دا کەوتنە خۆیان و بەڵێنیان دا بەکورد مافی ئەوان پشت گوێ نەخرێو لە ماوەیەکی کەمدا بەهێزبون و

توانیبویان نزیکی (١٧) هەزار کورد بکەن بەلایەنگری خۆیان، بەلاّم زۆری پێ نەچوو ئەو ڕێکخراوەش هەوڵی ئەوەی دا نێوانی کوردو ئەرمەنی تێك بدلو بڕیاری لێ خۆشبوونیان دەرکرد بۆ عبدالرزاق بدرخـانو سید طـەو ئەوکوردانـەی لەگەڵ تاقمی اتحادو ترەقیدا ناڕێك بوون، بەلاّم ئەو پێوەندی و دۆستایەتیەی نێوان ئەو ڕێکخراوەو کوردەکان زۆر کورت خایەن بوو تەنها نیو ساڵ درێژەی کێشا و کوردەکان بۆیان دەرکەوت ئەمانیش شێوەیەکی تر بوون لە اتحادو ترەقی و جگە لەوە ماوەی دەسەلاتدارێتی حریەو ائتلاف ئەوەندە درێژەی نەکێشاو دووبارە اتحادیەکان دەستیانگرتەوە بەسەر هەلویستاو خۆیان ئامادەکرد دەولەتی عوسمانی تووشی شەڕی جیهان بکەن و خۆیان ئالانە ئەو شەڕەوەو ئیتر بەدەسپێکردنی شەڕ هەموو جۆرە چالاکیەکی سیاسی وەستێنرا.

بەشی حەڤدەهەم

بزوتنەوەی سیاسی و رۆشنبیری لە باکووری کوردستان بەر لە شەڕی یەکەم

لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە گەلێك رووداوی گرنگ روویدا لەناو ولاتانی دراوسێی کوردستان وەکوو شۆڕشی روسیا لە سالی ۱۹۰٥داو مشروطیەی ئێران لە سالی ۱۹۰٥ ـ ۱۹۰٦داو أصلاحاتی دەستوری لە ولاتی عوسمانیدا سالی ۱۹۰۸ کە ئەمانە هەموویان بەرهەمی رووداوەکانی بەر لە خۆیان بوون لەسەدەی نۆزدەهەمداو میللەتی کوردیش چاوی کرابووەوەو لە مەبەستو ئامانجی ئەو شۆڕشانە گەیشتبوو چۆن سیاسەتمداران و رۆشنبیرانی میللەتان هەر تاقمە بۆ خۆی کەوتبووە چالاکی و داوای چاکردن و باشکردنی باری ولاتو ژیانی هاوولاتیانی خۆیان دەکرد، کوردیش ماوەیەك بوو لەسەدەی نوزدەهەمەوە زانایان و رۆشنبیرانی کەوتبوونە خۆیان و هەستی نەتەوایەتی‌یان بەناو جەماوەری کوردا بلاو دەکردەوەو میللەتی کوردیان هان ئەدا لەوە زیاتر بیدەنگ نەبن بەرامبەر بە جەورو ستەمی داگیرکەرانی کوردستان و هەروەکوو دوکتۆر جلیلی جلیل لە کتێبەکەیدا سەرچاوە/٥٥ باسی کردوە، کوردەکانی ئەستەمبول لە سالی ۱۹۰٦دا لەبەردەمی دەزگاکانی حکومەتدا لە ئەستەمبول خۆپیشاندانێکی گەورەیان کردوو بێزاریی خۆیان دەربڕیبو بەرامبەر بە کاربەدەستانی عوسمانی و جەورو ستەمیان لەگەل میللەتی کوردا کە بۆ یەکەم جار ئافرەتی کوردیش لەو خۆپیشاندانەدا بەشداریبوون و پاش ئەوە لە سالی ۱۹۰۷دا لە شاری بدلیس خۆپیشاندانێکی لەو جورەی ئەستەمبول کرا(٥) هەزار کەس هەموو هاوکاری لابردنی کاربەدەستە پیسەکانی حکومەتی تورکیان دەکرد لە ناوچەکەیاناو داوای

لابردنی والیان دەکردو پەلاماری دائـرەی پۆستەخانەو چەند دەزگایـەکی تـری
حکومەتیان داو دەستیان بەسەرا گرت.
جلیلی لەلاپەرە/٥٧ی کتێبەکەیدا ئاماژەی بۆ کتێبی (خ.م.تفنیکیان) کـردوە
چاپی سـاڵی ١٩٤٥ کە باسـی ئۆپۆزیسـیۆنی عوسمـانی کـردوە لەگـەڵ (٢٨)
ئەفسەری ناو سوپا کە دوو ئەفسەر لەوانە کورد بوون بانگەوازێکیان بڵاوکردەوە
دژی جەورو ستەمی کاربەدەستانی حکومەت.
هەروەها لە مانگی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٠٨دا لە ئامـەنگی (شـکر بـەری)
لـە ئەستەمبوڵ ژمارەیـەکی زۆری کـورد لەبـەر مـاڵی شـێخ عبدالقـادر شمزینیـدا
کۆبوونـەوەو لـەوێوە خۆپیشـاندانێکیان کـرد لەسـەر شـەقامەکانی ئەسـتەمبوڵو
دروشمی (پارێزگاری کردن لە دەستور)بەرز کرابووەوەو لەبەر کۆشکی سوڵتانیدا
چەند وتارێك دەربارەی ئەوە خوێندرابووەوەو دروشمـی رۆشـنبیرانی کـورد لـەو
خۆپیشاندانەدا بریتی بووە لە :
پێشکەوتن...... یەککرتن.
رۆژنامـەی (جامانـاك)ی ئەرمـەنی لـە ژمـارە/٧ی مـانگی تشـرینی یەکـەمو
ژمـارە/١٩ی ١٨/ی تشـرینی دوهــەمی سـاڵی ١٩٠٨دا باسـی هاوکـاری کردنـی
ئەرمەنیەکانی کردوەو لەو رۆژنامەیەدا وتراوە:
((ئەرمەنیەکان لەو کۆبوونەوەیدا هاوکاری کردنی خۆیـان پیشـاندابوو لەگـەڵ
کوردەکاناو لەگەڵ ئەوانا بە کوردی گۆرانییان دەوتو هاواریان ئەکرد هەردولا بۆ
یەك ئامانجو مەبەست تێدەکۆشن)).
بێگومان ئەو بزوتنەوەی نەتەوایەتیەی کورد لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا
کەیشتبووە ئەو رادەیەی کورد رێکخـراوو رۆژنامـەو گۆڤـاری خـۆی هـەبێ شتێك
نەبوە هەرلە خۆیەوە هاتبێتە کایەوە بـەڵکوو ژمارەیـەك لـە رۆشـنبیران بەرلـەوە
بـۆی تێکوشـابوونو خـەباتیان بـۆ کردبـوو، بـە نوسـینو بـە کـردەوەو بـە
بڵاوکردنەوەی باسی ناو رۆژنامەو گۆڤارەکانو ئەو کتێبانەی دایان نابوو کـارێکی
وایان کردبوو نەوەیەکی نیشتمانپەروەر بکەونە خۆیانو لەم باسەدا هەوڵئـەدەین
باسی ژمارەیەك لەو رۆشنبیرانە بکەین.

یەکەم: ملاسعید (بدیع الزمان) - کە بە سعید نەورەسی ناسراوبووە

ملا سعید مامۆستای خلیل خیالی بووەو یەکێك بووە لە زاناکانی سەردەمی خۆیو ڕۆڵێکی زۆر گرنگی بینیوە لە پێشخستنی خوێندنو ڕۆشنبیری لەناو کۆمەڵگای کوردی سەردەمی خۆیدا.

دەربارەی ملا سعید (بدیع الزمان) باسی دوو سەرچاوە ئەکەین لەوانەی دەربارەی ژیانی دواون،یەکێك لەوانە : کتێبی فەرهەنگو زانست، نوسینو کۆکردنەوەی محمد صالح ئیبراهیمی ـــ چاپی تاران سالی ١٣٦٤کۆچی، لەلاپەرە/٢٧١دا لەباسی سعید نەورەسیدا وتویەتی لەسالی ١٨٧٣ی زایین، لە ناوچەیەکی بدلیس لەدایك بووەو لە سالی ١٩٦٠دا لە شاری (ئورفە)کۆچی دوایی کردوە (بە پێی ئەمە٨٧سال ژیاوە).

ملا سعید وەختی خۆی هەوڵێکی زۆری دابوو لە (وان) زانکۆیەکی وەکوو ئەوەی (ئەزهەر) دروست بکا بەلام تەقەلاکانی سەری نەگرتبوو تورکە رەگەزپەرستەکان رێگەی هەموو چالاکیەکیان لێ دەگرتو هەرجارە بەشێوەیەك سزایان ئەداو ئەیاندا بە دادگا.

ملا سعید نەورەسی پتر لە (٢٩ رسالەو پەراوە)ی نوسیوە، یەکێك لەوانە کتێبی (رچە ـ یاریچیك بە کوردو عەرەبی داناوەولەوەدا وتوویەتی :((هەرچەند من مروفێکی هەژاری کوردم، زۆر شادمانم چونکە لە باوەشی کێوە سەوزو رەنگینەکانی کوردستانا پێگەیشتووم)).

قدری جمیل بەگ (زنار سلوپی) لەلاپەرە/٢٠ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٥٧، لە باسی ملا سعیدا وتوویەتی: کتێبێکی نوسیوە بەناوی (شهادة حول نکبة مدرستین ـ وەکوو لە کتێبە عەربیەکەی زنار سلۆپی‌دا ناوی کتێبەکە بەو جۆرە هاتووە)، لەو کتێبەدا ملا سعید لەلاپەرە/٤٤یدا ستایشێکی زۆری خلیل خیالی کردوە (خلیل خیالی قوتابی خۆی بووە).

هەرچەندە نوسینی کتێبەکەی بدیع الزمان بە نوسینە تورکیەکەی زۆر نارێك نوسیوە لە رووی زمانەوە، بەلام ئەتوانم وێنەیەکی پێشکەش بکەم لەوەی دەربارەی خلیل خیالی نوسیویتی کە وتوویەتی:

((خليل خيالّی ـ خەیاڵی ـ خەڵكی (موتكی)یەو ئەو كەسەیە بناغەی پیتی ئەبجەدیی كوردیو بناغەی دەستوری زمانی كوردی دانـاوە، بوونـی ئەو كوردە نیشتمانپەروەرە (مەبەست خلیل خیالّی) وەكـوو ئەستێرەیەكی گەشـەداری نـاو ئاسمانی كوردستان وایەو مانای ئەوەیە دوارۆژمان ڕۆشنەو لـە پاشـەڕۆژدا چـەند كەسێكی تری وەكوو ئەو دێنە كایەوەو خزمـەت ئەكـەن. خليـل خـەيالّی دانـەری بناغەی چۆنیتی گۆڕینی زمانەكەمانەو داوا لەهاولاتيان دەكەم ڕێبازی ئەو بگرنە بەرو بیرو بۆچوونەكانی بكەن بە بناغەی سەرەتای دەرسەكانمان)).

(ئای چەند گرنگەو جێی دڵخۆشكردنە لەناو كوردا مامۆسـتايەكی بـەرزی ئـەو سەردەمەی وەكوو بدیع الزمان ئابەو جـۆرە ڕێـزی لـە قوتابیـەكی خـۆی گرتـوەو بەوەشەوە نەوەستاوە، بەڵكو داوای لە هاولاتیانی كوردیش كردوە پێڕەوێتی ئەو بكەن كـە لام وایـە لـەناو كـوردا كـەم جـار مامۆسـتای وابـەرزو پـاك هەڵئەكـەوێ بەرامبەر بە قوتابیەكی خۆی).

لێرەدا تاقە سـەرنجێكم بـەبریدا هـات، ئـەویش ئەوەیـە پـیرەمێردی شـاعیری بەرزی كورد وەختی خۆی شیعرێكی وتووە كە لە دیوانەكەی پیرەمێردا لە بغـداد سـالّی ١٩٧٠ چاپم كـردوە پـیرەمێرد لـەو شـیعرەدا لـە دێرێكیـدا نـاوی (بدیـع الزمان)ی هێناوە شیعرەكە ئەڵێ :

(كاك ئەحمەد)ەكەی خۆشەویستی خوا — زۆركەس لەسایەی تۆوە نان ئەخوا
لەوانە زیاتر من تۆم خۆش ئەوێ — هەرتۆی سەربەرزی قەومەكەت ئەوێ
كە لە زيندانیان تێكخزاندبووین — سێدارەیان بۆ داچەقاندبووین
تۆ چووبوویتە لای (بدیع الزمان) — مژدەت دابوویە بە ژیانو مان
فەرموو بووت ئێوە نامرن ئەمێنن — تاسەر ئازادی گەلتان ئەسێنن

لێرەدا پرسيارێك دێتە پێشەوە ئایا پیرەمێرد مەبەستی لـەو (بدیـع الزمـان)ە كێبووە؟؟ ئایا مەبەستی ئەم ملا سعیدی بدیع الزمانە بووە یا مەبەستی لە شێخ سعیدی پیران بووە كە بەویش وتراوە بدیع الزمان؟

دووهەم : خلیل خەیاڵی

یەکێك بووە لە زاناو ڕۆشنبیرە بەرزەکانی کوردان دانپیانانی مامۆستاکەی کە ملا سعید نەورەسی بووە وەکوو لە پێشتردا باسمانکرد گەواهێکی ئاشکراو ڕوونە کە خلیل خیاڵی لە چ پلەو پایەیەکی بەرزدابووە. دەربارەی ژیانی خلیل خیاڵیو چالاکیەکانی، سوو سەرچاوەمان هەڵبژارد کە هەریەکەیان بە شێوەیەك باسی ژیانی ئەویان کردوە.

باسی یەکەم لە لاپەڕە/١٨ی سەرچاوە/٥٧دا (قدری جمیل بەگی دیاربکری) وتوویەتی :

((خلیل خیاڵی لە بنەماڵیەکی ناسراوی عەشیرەتی (مودان)بووە لە ویلایەتی بدلیسداو هەرلە منداڵیەوە لای (مـلا سعید بدیع الزمان)ی مورشیدی ناسراوو بەناوبانگ فێری خوێندن بووەو کەسایەتی ملا سعید کارێکی زۆری کردۆتە سەر ژیانی.

پاش ئەوەی خلیل خەیاڵی چۆتە ئەستەمبوڵو خوێندنی تەواو کردوە لە دەزگاکانی حکومەتی عوسمانیدا بووە بە فەرمانبەرو دوا کاری بریتی بووە لە محاسبی معهدی کشتوکاڵ لە(خالق ئالی)و زمانی فرنسیو عەرەبی جگە لە تورکیو کوردی زۆرباش زانیوەو هەمیشە لە خەمو خەفەتی دواکەوتنی میللەتی کوردا بووەو دەستیکردوە بە نوسینو دانانی کتێب و دانانی دەستوری زمانی کوردیو قاموسێکی کوردی ئامادەکردوەو لە ساڵی ١٩٠٠دا لە ئەستەمبوڵ پەیوەندی بە وەفدێکی گەنجە کوردەوەکانەوە کردوەو لەگەڵیانا دەربارەی بارو دۆخی ئەو ڕۆژانە قسەی کردوەو لەگەڵیانا دەستی کردوە بە لێکۆڵینەوەو هەستی نەتەوایەتی لەناو ئەو گەنجە کوردانەدا بەهێز کردوەو لەگەڵ (ضیاء ئەفەندی توفیق ئەفەندی) کە لە دیاربکردا دائەنیشت دۆستایەتی پەیدا کردوە.

ضیاء ئەفەندی لە زازاکانی ناوچەی (چرمیك) بووەو بەرلەوەی ئاشنایەتی لەگەڵ خلیل خەیاڵیدا پەیدا بکاو ببن بە دۆست بوبوو بە تورکخوایەکی تەواوو نازناوی (ضیاء غیوکلب)ی لەخۆی نابوو یەکێك بووە لە دامەزرێنەرانی ڕێکخراوی (وجاقی تورکی- تورك ئوجاغی)، بەڵام لەدوای ئەوەی بوو بە دۆستی خلیل

خەیاڵی ئیتر زۆربەی کاتی خۆی بە نوسینی دەستوری زمانی کوردی ئەبرد بەڕێوەو خۆی ئامادە دەکرد بۆ دانانی قاموسێکی کوردی.

ساتێك ضیاء ئەفەندی لە معهد دەرکرا (دیارە هەمان معهدی کشتوکاڵ بووە کە خلیل خەیاڵی محاسبی بووە)، ئیتر ناچار بوو بگەڕێتەوە بۆ دیاریکرو لەگەڵ خۆیا کۆپیەکی ئەو بەرهەمانەی لەلایەن حکومەتەوە یاساغ کرابوو (دیارە ئەوانە بووە کە لەگەڵ خلیل خەیاڵیدا ئیشی تیادا کردبوو، یا هەر هی خلیل خەیاڵی بووە) هەمووی دەستنووسکردوەو لەگەڵ خۆیا بردبوی بۆ دیاریکرو لەوێ هەتا ساڵی ١٩٠٨ ــ ١٩٠٩ مایەوە کە إعلانی دەستوور کرا ئەوسا گەڕایەوە بۆ ئەستەمبولو هەروەکوو نوێنەری دیاریکر لە ڕێکخراوی آتحادو ترقیدا لە کۆبوونەوەکانی ساڵانیکدا بەشدار دەبوو.

ساتێك خلیل خەیاڵی دلوای موسودەی دەستوری زمانی کوردی لە ضیاء ئەفەندی دەکا بۆی بنێرێتەوە داخوازیەکەی پشت گوێ دەخا بە بیانووی ئەوەی کاتی خۆی هەمووی سووتینرابوو، لەبەر ئەوە خلیل خەیاڵی ناچار دەبێ سەرلەنوێ دەسبکاتەوە بەکارکردن بۆ ئامادەکردنیدەستووری زمانی کوردی)).

دەربارەی ئەو ضیاء ئەفەندیەی ناوی خۆی نابوو (ضیاء غیوکلب)، هەروەکوو لە بەشی شازدەدا لە سەرچاوەی ژمارە/٤٨دا لەوە دواین چۆن ئەو ضیاء ئەفەندیە یەکێك بووە لە تورکە سەرگەرمەکانو خۆی بەتورکێکی رەگەزپەرست زانیبوو، یەکێك بووە لەوانەی کتێبەکەی (مسیولیوڵ کوهین)ی جولەکەی فرنسی کاری تێکردبوو خستبویە سەر ڕێبازی تورکچێتی. هەروەها لە هەمان بەشی شازدەی پێشوودا باسی ئەو (تورکی ئوجاغە)شمان کردوە کەلە ١٩١١/٧/٣دا دروستکرابوو.

دەربارەی خلیل خەیاڵیو چالاکیەکانی، دوکتۆر کمال مەزهەر لەلاپەڕە/٣٧ی سەرچاوە/٢٤دا بەراوردی چالاکیەکانی خەلیل خەیاڵیو عبدالرزاق بدرخانی کردوەو (لەدواییدا باسی ئەویش دەکەین) وتوویەتی :

وەکوو چۆن خلیل خەیاڵی لە کوردستانی تورکیادا بایەخی دابوو بە خوێندەواریو بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری، بەوجۆرەش عبدالرزاق بدرخان لە کوردستانی ئێرانا تەقەلاکانی کاریگەر بووە. ئەم نیشتمانپەروەرە دڵسۆزە

(مەبەست خلیل خەیاڵی‌یە) خۆی بۆ خزمەتکردنی زمان‌و ئەدەبی گەلی کورد تەرخانکردبوو زۆر بە گەرمیەوە هانی رۆشنبیرانی کوردی ئەدا بە چاوێکی دووربینیەوە بڕواننە ئەو ئەرکە گرنگەی کەوتبووە سەر شانیان‌و بۆی ڕوونکردنەوە نەخوێندەواری دەردێکی کوشندەی کۆمەڵگای کوردە.بە هاندانی مامۆستا خلیل خەیاڵی ژمارەیەك لە رۆشنبیران‌و قوتابیانی کورد لە قوتابخانە بەرزەکانا کۆمەڵی (کورد تعمیم معارف جمعیتی =کۆمەڵی بلاوکردنەوەی خوێندەواری کورد)یان دامەزراندو بەرلە دەسپێکردنی شەڕی جیهانی فێرگەیەکی تایبەتی لە ئەستەمبوڵدا بۆ مندالانی کورد کردەوە (دوکتۆر کمال لەپەراوێزی لاپەڕە/٢٧دا وتویەتی خوێندن لەو فێرگەیەدا بە زمانی کوردی بووەو قوتابیەکانی بە گیانی کوردایەتی گۆش دەکران، بەلام بەداخەوە زۆری نەخایان ئەو فێرگەیە لەلایەن حکومەتەوە داخرا).

سێهەم : حاجی قادری کۆیی

ساتێك حاجی قادری کۆڵۆباری پێچایەوەو لە کۆیەوە ڕوویکردە ئەستەمبوڵ کە ئەوسا شوێنی کۆمەڵگای کورد بوو ژمارەیەکی زۆر لە زانایان‌و سیاسەتمەدارانی کوردی تیا کۆبوویەوە‌وە، حاجی لەوێ تیکەڵیەکی زۆری پەیدا کرد لەگەڵ دانیشتوانی کوردی ئەوێدا بەتایبەتی لەگەڵ بنەماڵەی بدرخانیەکان‌و هەروەکوو سەرچاوەکان باسیانکردوە حاجی قادری شاعیرو نیشتمانپەروەری کورد مامۆستای عبدالرزاق بدرخان بووەو گەلێك منداڵی تری لەو رۆژانەدا فێری خوێندن‌و کوردایەتی کردوەو شیعرە ئاگراویەکانی هەوێنی بزواندنی هەستی نەتەوایەتی بووە لەناو دڵۆ مێشکی لاوانی کورداو بێ‌ترس‌و سلکردنەوە لەکەس‌و ڕەپو ڕەوان ڕەخنەیەکی توندوتیژی لە سەرکردەکانی کورد گرتوەو کوردی هاندوە ڕچەی بەستەڵەکی کۆنەپەرستی‌و ووشکە ئاینی بشکێنن‌و بچنە سەر ئەو رێبازەی میللەتانی تر لەو ڕێگەیەوە بە ئامانج‌و مەبەستەکانی خۆیان گەیشتبوون‌و رۆژنامەو بلاوکراوەکانی کوردی گەلێك لە شیعرەکانیان بلاوکردۆتەوەو مقداد مدحت بدرخان لەلاپەڕە/٣ی ژمارە/٣ی رۆژنامەی کوردستان کە لە ساڵی ١٨٩٨دا لە قاهیرە دەرچووە هەواڵی کۆچی دوایی حاجی

قادری بەم جۆرە بلاوکردۆتەوە کە وتوویەتی لە ساڵی رابردودا (واتە لە ساڵی ١٨٩٧دا) کۆچی دوایی کردوە.

بۆ یەکەم جار لە ساڵی ١٩٢٥دا دیوانی شیعرەکانی لەلایەن عبدالرحمن سعید (کە حاکم بووە لە سلێمانی) لە بغداد چاپی کردوەو بە پێی دیوانە تازەکەی حاجی کە سردار حمید میران و کریم مستەفا شارەزا باسیانکردوەو ١٢٣١/ی کۆچی بەرامبەر بە ١٨١٥ ـ ١٨١٦ زایین لە دایك بووەو بەوجۆرە کە لە ساڵی ١٨٩٧دا کۆچی دوایی کردبێ حاجی قادر دەبێ ٨١ ـ٨٢ساڵ ژیابێ، هەرچەند هەندێ سەرچاوەی تر وتویانە حاجی لە ساڵی ١٨١٧دا لەدایك بووە.

ئەوی راستی بێ، شیعرەکانی ئەحمەدی خانی بەزۆری لە ناوەڕۆکی شیعرەکانی حاجی قادردا ڕەنگیان داوەتەوەو هەروەکوو ئەو قوڕی پێواوەو بێزاریی خۆی دەربڕیوەو هاواری ئەوەی کردبوو پێویستە کورد لەخەو ڕاپەڕێ‌و بکەوێتە خۆی‌و ئەو کاژە کۆنەی بەری ڕاماڵی‌و مشت‌و ماڵی دڵو مێشکی بکاو ئەویش وەکوو ئەحمەدی خانی داوای کردوە چەك‌و قەڵەم یەك بخرێ‌و بە هەردوو چەکەکە خەبات بکاو مافی خۆی وەدەست بێنێت کەلەو ڕووەوە وتوویەتی:

صلاحی ئێوە ئێستاکە سلاحە تەماعی گەورەیی بێ‌چەك نەکەن نەك

بەشیرو خامە (قەڵەم) دەوڵەت پایەدارە ئەمن خامەم هەیەو شیر نادیارە

لە شعرێکی تریدا فەرموویەتی :

جۆشێك بدەن وەکوو هەنگ، تەدبیر بکەن بە بێدەنگ
ئەسبابی شەڕ پەیداکەن تۆپ‌و تفەنگ‌و هاوان

پاڕانەوەو تەوەکل لەم عەسرە پارە ناکا
تیرە دوعایی جەوشەن پەیکانە حیرزی مەیدان

حاجی قادر دەربارەی ناکۆکی‌و نا تەبایی ناو کورد پێی وتوون:

هەتا وەك ئاگری بن کان لەگەڵ یەك ئەگەر طوفان بێ لەشکرتان بەپووشەك

لەبەر حیزە بخۆیی‌و ناتەبایی لەژێر حیزی حیزانا بوینە نۆشەك

حاجی قادر لە شیعرێکیدا ڕووی دەمی کردۆتە میللەتی کورد بۆ ئەوەی بایەخ بدەن بە خوێندەواریی و ڕۆشنبیری و وتوویەتی:

هەرکوردە لەبەینی کوللی میللەت | بێ بەهرە لە خوێندن و کیتابەت
میللەتی بێ کتێب و بێ نووسین | غەیری کوردان نیە لەسەر ڕووی زەمین
ڕۆم و جوو، چاکە ئیتفاقی هەیە | کوردە بێ غیرەتی و نیفاقی هەیە
وادیارە هەتاوەکوو دنیا بێ | کوردەکان دەبێ حاڵیان هەروابێ
حاڵەتی ژێر دەستی هەروایە | نۆکەری کاری چاکی بۆ نایە

لە هەموو شتێك گرنگتر، حاجی قادری ئایندارى سەرگەرمی دینی ئیسلام، ئەگەر لەو ڕۆژانەدا بەتەواوەتی نەگەیشتبێتە تینی، لەناو ئەو هەموو پیاوە ئایندارە بەناوبانگانەی ئەو ڕۆژانەدا نەیدەوێرا گوێ نەداتی و ڕەخنەی توندوتیژ لەو پیاوە ئاینیانە بگرێ کە کەمتەرخەم بوون بەرامبەر بەمیللەتی کورد کە پێی وتوون:

بەڵێ شێخ قوطبە ئەما قوطبی ئاشە | بەنان و نیعمەتی خەڵکە گەڕانی
بڵێن بەو سەرکزۆڵەی کوز پەرستە | بەچاوی کلدارو بە ڕیشی پانی
کە نەفعێکی نەبێ بۆ قەوم و میللەت | بەمن چی نەقشبەندی مان و نەمانی ! !

چوارەم : عبدالرزاق بدرخان

لە کتێبەکەی سمکۆدا چاپی ستۆکهۆلم ١٩٩٦ بە دوورو درێژ باسی چالاکیەکانی سیاسی و ڕۆشنبیری عبدالرزاق بدرخان کراوە لە کوردستانی ئێراناو لێرەدا تەنها باسی ئەو چالاکیانەی ئەکەین پەیوەندییان بە باکوری کوردستانەوە هەبوە .

دەربارەی ئەو چالاکیانەی عبدالرزاق بدرخان، دوو سەرچاوە باسیانکردوە بەدورو درێژو هەوڵ ئەدەم کورتەی هەردوکیان باس بکەم:

سەرچاوەی یەکەم بریتیە لە کتێبەکەی دوکتۆر جلیلی جلیل سەرچاوە/٥٥، لەلاپەرە/١٧١دا وتوویەتی:

((عبدالرزاق جگه له تەقـەلاکانی بـۆ پێوەندیکـردن لەگـەڵ ڕۆمـەکانا لـەرووی سیاسیەوە بۆ دەسـگیربوونی یارمـەتی لـە ڕۆمـەکان، هـەوڵێکی زۆریشـی دابـوو پێوەندی لەگەڵ زانایان‌و رۆشنبیرانی ناو وڵاتی روسیا بکا بۆ ئەوەی سوودیان لێ وەربگرێ بو خزمەتی رۆشنبیری کورد.

بۆ ئەو مەبەستە بایەخێکی زۆری دابـوو بـەدانانی ئەبجەدییەکی تایبـەتی بـۆ نوسـینی زمـانی کـوردی لەسـەر بناغـەی پیتـی نووسـینەکانی رووس بـۆ ئـەوەی نووسەری کورد لەو کێشەیە رزگاری ببـێ لـەکاتی نوسـیندا بەپیتی عـەرەبی بـۆ نووسینی زمانی کوردی (لەدواییدا جلادت بدرخان ئەم رێبازەی ئەوی گرتەبەر).

جلیلـی بـۆ تێهەڵکێشـی ئەویاسـەی لـەوە دواوە ئـەو باسـەی لـە سـەدەی نۆزدەهەمدا ئەکادیمی زانیاری روسی هەندێ باس‌و دەستنووسی دەربارەی زمانی کوردی بلاوکردبووەوە، هەروەکوو لە بیبلیۆغرافی روسی کە لە موسکۆ لە سـاڵی ١٩٦٣دا چاپکراوە، لەوەدا وتراوە : عبدالرزاق پێوەندیی بە زانایان‌و شارەزایانی روسەوە کردبوو وەکوو (ن.ی.مار)و (ی.أ. ئۆربیللـی)و تەقەلایـەکی زۆری دابـوو ئەوانەو زانایانی تری روسی یارمەتی کورد بدەن بۆ پێشخستنی باری رۆشنبیری‌و خوێندەواری لـەناو کـوردلو داوای لەروسـەکان کردبـوو لـە (ستراسـبرگ) معهدێك بکرێتەوە بۆ خوێندنی زمان‌و ئەدەبی کـوردی هـەروەکوو لازاریـف لەکتێبەکـەیدا (کـوردو کێشـەی کـورد) باسـی ئـەو تەقەلایانـەی عبدالـرزاق بـەدرخانی کـردوە. عبدالرزاق داوای کردبوو لە زاناکانی روس چەند کتێبێك دەربارەی زمانی کوردی‌و ئـەدەبی کـوردی بنوسـن‌و بەرهەمـە ئەدەبیـەکانی روس وەریگـێڕن بـۆ زمـانی کوردی‌و بەرهەمی شاعیرە ناسراوەکانی کوردیش بکرێن بەرووسی.

ئـەو ئەبجەدییـەی (ی.أ.ئۆربیلـی) لـەکاتی خۆیـدا بـۆ زمـانی کـوردی دانـابوو لەدواییدا لەساڵانی ١٩١٩ ـ ١٩٢٠دا بوو بـەهۆی هـاندانی کوردەکـانی تفلیـس بـۆ ئەوەی ئەبجەدییەکی لاتینی بو زمانی کوردی دابنرێ کـە لـەوەدا خلیـل خیـاڵی‌و محمد ئەمین زۆر چالاك بوون لە هاندانی کوردەکان بۆ سـەرگرتنی ئـەو مەبەسـتە (لە سەرچاوەکانی تردا شـتێکم دەسـگیر نـەبوو دەربـارەی ئـەو محمـد ئەمینـەی وادیارە لە ئەرشیفی معهدی ئـەتنوغرافیای سـەر بـە علومـی ئـەکادیمی سـۆڤێتی ناوی هێناوە).

جلیلی لەلاپەڕە/ ١٨٣ی سەرچاوە/ ٥٥دا باسی چالاکی ڕێکخراوێکی کردوە بەناوی (غیخاندی ـ کەلە هەندێ سەرچاوەی تردا بەناوی جیهاندانیەوە ناوی هاتووە) کە بوبوو بەهۆی گەشە پێدانی هەستی نەتەوایەتی لەناو کوردەکاناو لەو ڕووەوە هەروەکوو (ڤیلچڤسکی)ش لەلاپەڕە/٦١ی کتێبەکەیدا بەناوی (کوردەکانی ڕۆژئاوای ئێران) باسی چالاکی ئەو ڕێکخراوەی کردوە کە وتویەتی ژمارەیەك کوردی زاناو لێهاتووی سیاسیو کۆمەلایەتی تیایا بەشداربوونو بەهەمویان خزمەتێکی گەورەی زمانو ئەدەبی کوردییان کردوە.

جلیلی لەلاپەڕە/١٨٤دا باسی چالاکی عبدالرزاقی کردوە لە (بترسبرگ) کەلەوێ چاوی بە (سازانوف)و (کلیم)ی سەرۆکی بەشی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست کەوتبوو، لەو چاوپێکەوتنەدا کلیم داوای لە عبدالرزاق کردبوو لەگەڵ ئەرمەنیو ئاسوریەکانا دۆستایەتی بەهێز بکەنو عبدالرزاق داخوازیەکەی پەسەند کردو لە بترسبرگ لەگەڵ ئەرمەنیەکانا کۆمەلێکی پێکەوە ناو لە (تفلیس)و شارەکانی تری قفقاسدا پێوەندی بە ئەرمەنیەکانەوە کردو سازانۆف لەو روەوە پشتگیریی لێ کرد.

لەلاپەڕە /٢٤٩ی کتێبی (پێوەندی نێوان دەوڵەت لە زەمانی ئیمپریالیزمدا) زنجیرەی سێهەم بەشی دوهەم باسی ئەوە کراوە هەرچەند کلیم هەولێ بەهێزکردنی پێوەندی کوردو ئەرمەنی دابوو لەگەڵ هەندێ روسی تردا بەلام کلیم وتوویەتی: ((پێشنیازەکانی عبدالرزاق لەم ڕۆژانەدا بەئاسانی بەجێ ناهێنرێن، بۆیە ئەوانەمان هەلگرت تا ئەوکاتەی دەتوانین چەند قونسولخانەیەك لەکوردستانا، لەهەندێ شاریا دەکەینەوە. لەگەڵ ئەوەشدا داوامان لە عبدالرزاق کرد نابێ کارێکی وابکرێ ببێتە هۆی دوژمنایەتیمان لەگەڵ تورکەکانا بۆیە ناشبێ لە ناوچەکانی سەر سنوور نزیك ببێتەوە)).

جلیلی لەلاپەڕە/١٨٦ی کتێبەکەیدا ئەڵێ..هەرچەند عبدالرزاق لەسەفەرەکەی بترسبرگدا لەرووی پرۆگرامە سیاسیەکانەوە سەرکەوتوو نەبوو، بەلام ئەو دەسکەوتانەی دەربارەی ڕۆشنبیری کورد دەسگیری بوبوو شتێکی کەم نەبوو. جلیلی باسی ڕاپۆرتێکی کردوە لەوەدا (ئوربیللی) وتوویەتی سودێکی زۆری لە عبدالرزاق دەسگیر بوبوو لە ڕونکردنەوەی هەندێ لە شیعرەکانی ئەحمەدی خانی

له مەم‌و زینداو ئوربیللی بایەخێکی زۆری دابوو بەنوسراوە کوردیەکان لەگەلْ ئەو قاموسە فرنسیە کوردیەی (أ.ژابا) ئامادەی کردبوو.

عبدالرزاق رۆلێکی زۆر گرنگی هەبوە لە کردنەوەی بەشی کوردی لە زانکۆی (پترسبرگ) کە لەوێدا ئۆربیللی کرابوو بە مامۆستا.

دوای ئەو باسەی دوکتۆر جلیلی جلیل، ئیسماعیل شاویس باسێکی بلاّوکردۆتەوە لە گۆڤاری رۆژی نوێ ژمارە/٧ی تشرینی یەکەمی سالْی ١٩٦٠ کە لە شاری سلێمانی دەرچووە، لەلاپەرە/٥٠یدا باسی چالاکیەکانی عبدالرزاق بدرخانی کردوە، هەریە ئیملای بلاّوکراوەکەی خۆی پێشکەشی دەکەم:

((میر عبدالرزاق بدرخان لە سالْی ١٩١٢/١٩١٣دا لەگەلْ چەند پیاوێکی ناسراوی کورد دەچن بۆ شاری سان بترسبرك (لینغراد)و لەوێ (چارنیکۆلا)ی قەیسەری روس ئەبینێت‌و گفتوگۆی لەگەلا ئەکەن دەربارەی مەسەلەی کورد. بۆ ئەوەی یارمەتی لیْ وەربگرێ بۆ پێکهێنانی حکومەتێك لە کوردستانا لە هەر شەش ویلایەتەکەی کوردستانی تورکیا، لە ئەنجامی ئەو گفت‌و گۆکردنەدا میر عبدالرزاق بەلێنی لە چارنیکۆلای وەرگرتبوو بۆ دامەزراندنی حکومەتی کوردستان بە مەرجێك مافی کەسایەتیەکانی وەکوو ئەرمەنی‌و ئاسوری‌و کلدانی بپارێزێت لە کوردستانا.

بۆ ئەم مەبەستە پیرۆزەی گەلی کورد، بەتایبەتی خێزانی بەدرخان‌و خێزانی شمزینان‌و دەرسیمیەکان یارمەتی عبدالرزاقیان داو لە سالْی ١٩١٢دا بۆ بەجێهێنانی ئەم فرمانە گەورەیە لەگەلْ سەرۆکی (بارو لوتفی)کە فیکری بەگی دەرسیمی بوو سەرۆکی گشتی نەقابەی پارێزەران (محامی) دەولەتی عوسمانی بوو دوابوو رێك کەوتون بو سەرگرتنی ئامانجەکانی نەتەوەی کورد.

لە کاتێکدا میر عبدالرزاق کۆششی دەکرد بۆ گەلە چەوساوەکەی خۆی، کۆمەلیْ اتحادوترقی لەژێر فەرمانداریتی ئەنوەر پاشاو طلعت بەگ دژی بدرخان لەکاردا بوون‌و رۆژنامەکانی (ئەستەمبولْ)و (وقت)و (سەباح)و (ئیقدام)و (تەصویری ئەفکار) دژی عبدالرزاق ئەیان نووسی هاواریان دەکردو دەیان ووت : عبدالرزاق لەدین وەرگەراوەو خائنە، چونکە هەرەشە لە خەلافەتی عوسمانی دەکا.

ئەمەیان بۆ ئەوەبو لەناو کوردا بیشکێنن‌و ناوی خراپ بکەن‌و دەیان نووسی میر عبدالرزاق لەگەڵ مۆسکۆدا پەیمانی بەستوەو چل هەزار تفەنگی وەرگرتوە لەگەڵ پارەیەکی زۆر بەخەیاڵی دامەزراندنی حکومەتی کوردستان لەژێر چاودێریی روسیا. رۆژنامەکانی أتحادو ترقی دەیان نووسی : ئەی ئیسلام... ئەی کوردو تورك، ئەمە چۆن ویژدانتان ئەوە پەسەند ئەکا عبدالرزاق بەوجۆرە بکا؟! بەرامبەر بەوە حکومەت بڕیارێکی دەرکرد بە پێی ئەوە بدرخانی‌و شمزینانیەکان‌و دەرسیمیەکانیان بەخائن دانا بەرامبەر بەئیسلام‌و تورك.

ساتێك جەنگی یەکەم هەڵگیرساو لەشکری روس لەدوای پایزی ساڵی ١٩١٤گەیشتە نزیك (وان)و (ئورمیە) میر عبدالرزاق لەگەڵ قوماندانی گشتی روسیا دەبیٚ‌و لە شاری چاڵدێران کە ئەکەوێتە رۆژهەلاتی هەرێمی وان لە سنوری ئێران‌و لەوێ حکومەتی کوردستان دائەمەزرێنێت‌و لەشکرێکی بچووك لە خێڵە کوردەکانی سید طەی شمزینی‌و سمکۆ ئاغای شکاکی کە دوو سەرۆکی کورد بوون لە (باکۆ) بەدیل گیرابوون لەسەر هەوڵ‌و داوای میرعبدالرزاق بەر دەدرێن‌و هەردوکیان دەگەڕێنەوەو هاوبەشی حکومەتی کوردستان دەکەن‌و میر عبدالرزاق دەسدەکا بە بەڕێوەبردنی کاروفرمانی حکومەتی کوردستان‌و بۆ ئەو مەبەستە بەیاننامەیەك دەرئەکەن‌و داوا ئەکەن کورد پێویست ناکا خۆی بکا بە قوربانی لە پێناوی عوسمانیدا چونکە شەڕی نێوان تورك‌و روس شەڕێکی دینی نیە بەڵکوو شەڕێکی طورانیزمەو هیچ سودێکی گەلی کوردی تیانیەو شەڕێکە لەژێر چاودێرێتی (ولهلم)ی ئمپراتۆرێتی ئەڵمانیادا دەکرێ بەمەبەستی دروستکردنی ئیمپراتۆریەتی طورانیەکان بۆ ئەوەی بەجارێك میللەتی کورد لەناوببرێ، عبدالرزاق لە بەیانەکەیدا داوای کردبو کورد بیٚلایەن بن لەو بەیانەدا باسی ئەوەی تیا کرابوو لەو شەڕەدا تورك هەر ئەشکیٚ‌و بەجیٚهێشتن‌و چوڵکردنی ماڵ‌و دێهات‌و شارەکانی کورد تەنها بەرژەوەندیی تورکی تیادایەو هیچ سوودێکی بۆ کورد نیە جگە لەسەرگەردانی بەولاوە. عبدالرزاق لە بەیانەکەیدا ئەڵێ : روسیا دوژمنی کورد نیەو روس وەکوو تورکەکان بۆ پڕۆپاگەندە بلاوی دەکەنەوە چونکە روسیا دانی بە سەربەخۆیی‌و مافی کوردستانا ناوەو لەگەڵ موسوڵمانەکانی روسیادا کردەوەی باشەو یارمەتییان ئەدا. بەرامبەر بەوە

تورکەکان بۆ تەڵەکەبازی بانگەوازێکیان بڵاوکردەوە ئەگەر عبدالرزاق واز بهێنێ لەو کەڵکەڵەیەی لەمێشکیایە ئەوا حکومەت هیچی لێ ناکاو لێی خوش ئەبێ...

ئیسماعیل شاویس لە کۆتایی باسەکەیدا ئەڵێ بەداخەوە ئەو حکومەتەی کورد لە دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر پاش کشانەوەی روسیا لە شەڕ ئەویش لەناوچوو کە شەڕ بڕایەوە تورکەکان لە سنوری شاری رواندزدا عبدالرزاقیان لەساڵی ١٩١٨دا بەدیل گرتو درایە دەس علی أحسان پاشا کە سەرکردەی جبهەی عێراق بوو لەوێ بە نهێنی أعدام کرا)).

دەربارەی ئەو یاداشتەی ئیسماعیل حقی شاویس دوو سەرنجی زۆر زەقو ئاشکرا دێنە بەرچاو:

دەربارەی ئەوەی وتوویەتی عبدالرزاق لە بترسبرگ لەگەڵ چارنیکۆلایدا یەکتریان بینیوەو دەربارەی کورد گفتوگۆیان کردوە، بێجگە لەم باسەی ئەو بەهیچ جۆرێك هیچ سەرچاوەیەکی تر باسی گفتوگۆی نێوان عبدالرزاقو بدرخانو نیکۆلای قیصری روسی تیادا نەکراوە، رەنگە ئیسماعیل شاویس مەبەستی بینینو گفتوگۆکردنی عبدالرزاق لەگەڵ نوێنەری قەیسەردا بووبێ نەك خۆیو هەروەکوو لەو باسەی دوکتۆر جلیلیشدا دەردەکەوێ عبدالرزاق چاوی بە سازانۆفو کلیم کەوتووە کە بەئاشکرا کلیم بەعبدالرزاقی ووتبوو نابێ شتێکی وابکەی دوژمنایەتی نێوان ئێمەو تورکی لێ پەیدا ببێ، رەنگە روسەکان کە شەڕی جیهانی هەڵگیرسا حەزیانکردبێ کوردیش هاوکاریان بێ دژی تورکەکان، بەڵام لەهیچ لایەکیانەوە شتێکی وانەکراوە کە بۆنی ئەوەی لێ هاتبێ حکومەتێکی کوردی دروست بکرێتو ئەگەر بەسووسەش باسی شتی وابکرایە ئەوا ئەبوایە هیچ نەبێ لە یەکێك لەو هەموو راپورتو باسانەی لە دۆکیومێنتەکانی ناو ئەرشیفی روسیادا تۆمار کراون شتێکی وامەبوایە کە باسی بینینی عبدالرزاقو نیکۆلای کردبێ.

دەربارەی ئەو حکومەتی کوردیەش گوایە میر عبدالرزاق لەکاتی دەسپێکردنی شەڕی جیهانیدا پێکی هێنابوو دوبارە بێجگە لەم باسەی ئیسماعیل شاویس لەهیچ راپۆرتو دۆکیومێنتدا باسی نەکراوەو هیچ نەبوایە ئەبوایە لەناو دۆکیومێنتەکان باسی ئەو بەیانەی حکومەتەکەی عبدالرزاق بکرایە کە ئەو باسی

کردوەو لام وایە تەنها بەدروست بوونی ئەو هێزە بچووکەی ئیسماعیل شاویس باسی کردوە، بەوە حکومەتێکی پێ دروست ناکرێ....

پێنجەم ـ کردی زادە ئەحمەد رامز بەگ

ئەحمەد رامز بەگ یەکێك بووە لەنووسەرو رۆشنبیرە ناسراوەکانی سەردەمی خۆی کە بلاوکراوەو نوسراوەکانی بەناوی (کردی زادە)وە بلاودەکردەوە.

زنار سلۆپی (قدری جمیل بەگ)، لە کتێبەکەیدا سەرچاوە/٥٧ لە باسی ئەحمەد رامزدا وتوویەتی یەکێك بووە لەو رۆشنبیرانەی بە خۆشەویستی ولاتو میللەتەکەی بەناوبانگ بووە لەناو کوردەکانی سەردەمی خۆیداو هەمیشە شانازی بەکوردایەتیی خۆیەوە کردوەو هەروەکوو نوێنەرێکی ویلایەتی دیاریکر بەشداری کردوە لە چالاکیە سیاسەکاناو لە سالی ١٩٠٠دا بووە بەئەندامی (جمعیة العزم القوی الکوردستانی) ئەو رێکخراوە بە دەسپێشکەرێتی (فکری ئەفەندی) پێك هاتبوو (دوکتۆر جمال نەبەز لە کتێبەکەیدا سەرچاوە/٣١ ئەو کۆمەلەی بەیەکەم کومەلێکی کوردی ژماردووە کە لەسالی ١٩٠٠دا پێك هاتبوو).

لەگۆڤاری (بەیان)ی ژمارە/١٢٦ کانونی یەکەمی ١٩٨٦ بەناوی (م.تەیفوون) لەلایەن مامۆستا شکور مصطفی کراوە بەکوردی باسێکی وەرگێڕاوە کە باسی ئەحمەد رامزی کردوەو وتویەتی :

((ئەحمەد رامز لیجی (دوکتۆر جلیلی لەسەرچاوە/٥٥دا وتویەتی خەلکی لیجا بووە) لەسالی ١٩٠٤دا چۆتە مصرو لەگەل تاقمی ژۆن تورکدا پێوەندی پەیدا دەکاو لەسالی ١٩٠٦ لەمصر (مولود نامە)کەی (مەلای باطي) کەبە کرمانجی نوسیبووی لەوێ بلاوی دەکاتەوەو لەسالی ١٩٠٨دا کە اعلانی مشروطیە کرا ئەحمەد رامز یەکێك بووە لە سەرکردەکانی أتحادو ترقی.

زنار سلۆپی لەکتێبەکەیدا لەباسی بەرهەمەکانی ئەحمەد رامزدا باسی چەند کتێبێکی کردوە لەلایەن احمد رامز ـ کردی زادەوە نوسراوە وەکوو : ١ ـ خەتایا سەلەفو خەلەف ٢ ـ ئیختبارا دجلەوفرات، یان ژی گازیا هاوار مابین النهرین ٣ ـ پاش ڤەمانا کوردان یان ژی کوردستان.

لەگۆڤاری بەیاندا کەمامۆستا شوکور باسەکەی تیا وەرگێڕاوە بو کوردی باسێکی کتێبێکی تری ئەحمەد رامزی کردوە بەنێوی (دیوانا دەهری ـ دیوانیکی

بچوکی دەهری) کە لەسەر کتێبەکە نوسـراوە کـوردی زادە ئەحمەد رامـز چاپی کردوە.ئەو (دەهری)یەی ئەحمەد رامز دیوانەکەی بۆ چاپکردوە بریتـی بـووە لـە نازنـاوی (حسـین کـامی) کـە حسـێن کـامی ــ یـا دەهـری شـاعیرو نووســەرێکی داغستانی بووەو لەو دیوانەی ئەودا چەند شعرو نووسینی ئەحمەد رامزیشی تیادا بووەو بەپێی ئەو کتێبە چاپکراوە حسێن کـامی لـە سـاڵی ۱۹۱۲ ئـەندامی حزبـی (حریەوأئتلاف) بووە کە لەگەڵ ئیتحادو ترقیدا ناڕێك بووەو ئەحمەد رامز خوشی لەگەڵ طورانیەکانا تێکچووە (بەرلەمە باسی ئەوە کرا کە لە ساڵی ۱۹۰۸دا یەکێك بووە لەسەرکردەکانی أتحادو ترقیو وادیارە ساتێك أتحادوترقی لە بەڵێنەکانیان بۆ کورد پاشگەز بوونەوە ئەوسا تێکچووە لەگەڵیان).

لەو باسەی ناو گۆڤاری (بەیاندا) باسی جوامـێریو ئازایـەتی ئەحمـەد رامـزی کردوە کە وەختێك (دەهری ـ حسێن کامی ــ کـە داغسـتانی بـووە) ویسـتبووی کتێبەکەی خۆی چاپ بکا ئەحمەد رامز پێی دەڵێ:

چاپکردنی ئەم کتێبە بەئاشکراو بەناوی خۆتەوە تووشـی گـێرەو کێشـەیەکی زۆرت ئەکاو ئیمرۆ ولآت پێویستی بەبوونی تـۆ هەیـە، باکتێبەکـە بـەناوی منـەوە دەرچێو بلآویکرێتەوەو ئەگەر کاربەدەستان شـتێکیان دژی کتێبەکـە کـرد بـامن بەرپرسیاریم بەرامبـەری نـەك تـۆ. هێشـتا کتێبەکـە لەچاپخانـەدا دەبێ پۆلیس دەچێتە سەر چاپخانەکەو دەس بەسەر کتێبەکەدا دەگرنو ئەحمەد رامز لەسـەر ئەوە دەگیرێو دەدرێ بە (دادگای حرب).

باسەکە ئەڵێ : حسێن کامی خۆی دەربارەی ئەوە وتوویەتی :

((ساتێك بردیانم بۆبەر دادگا، تماشام کرد فیداکاری قدر بلند ــ کـوردی زادە ئەحمەد رامز ئەفەندی لەپێش مندا گەیشـتبووە دیوانـی حـربو لـەوێ بـەدادگای وتبوو حسێن کامی هیچ سەروکارێکی بەم کتێبەوە نیە، چونکە کتێبەکـە کتێبـی منە، بەوجۆرە کوردی زادە منی رزگارکردو خۆی هاویشتە ئەو ئاگرەوە)).

حسین کامی لەباسەکەیدا لەسەری ئەڕواو ئەڵێ:

((لەسەر ئەو کتێبەی من دادگای حرب بڕیاری دورخستنەوەی ئەحمەد رامزی دا بۆ قاستەمونی (شارێکە لە باکوری رۆژئاوای تورکیا)و هاوشاریەکانی کوردی زادە دەهاتنە لای من لە گەڕەکی (بەبەك) لە ئەستەمبولو داوایـان لـەمن دەکـرد

ڕێگایەك بدۆزمەوە بۆ ڕزگارکردنی کوردی زادەی بێچارەو ساتێك منیش هەوڵم بۆ ئەدا ڕزگاری بکەم کاربەدەستان دلوای سێ‌شتیان لەمن دەکرد:

یەکەم ـ ئەو ڕەخنەیەی لە (طلعت) بەگم گرتبوو لێی پەشیمان ببمەوە.

دووهەم ـ بە قورئانی پیرۆزو بە ناموس و شەرەف سوێند بخۆم ئیتر لەمەودوا جارێکی‌تر نە بە پەخشان و نە بە شیعر هیچ شتێك دژی اتحادو ترقی نەنووسم.

سێ‌هەم ـ ئەو مووچەیەی حکومەت بۆی بڕیووەمەوە وەری بگرم و قبولی بکەم)).

وادیارە حسین دەهری ئەو مەرجانەی بۆ خۆیان دانابوو ناردبووی بۆ ئەحمەد رامزو ئەویش بەم شێوەیە وەرامی دابووەوە:

((نامەکەتم پێگەیشت و بە ساغ و سەلامەتیتان پێخۆشحال بووم ـ زوڵم و زۆری زۆرداران چاومان ناترسێنێت و ئەوەی زۆر غەمگینی کردوم لەم زستانە بێ بەزەییەدا بریتیە لە داخستنی قوتابخانە کە ئەمە بەتەواوی دەری ئەخا ئەوانە لە تاوانبارێتی خۆشیان ناسڵەمێنەوە. کاتێك دەربەدەرکرام و دوورخرامەوە ویستیان بەبەرتیل لە خشتەم ببەن و منیش پێم وتن ناتوانم پارەی خەفێتی (جاسوسی) قبوڵ بکەم و بەرامبەر بەوە بەتلگراف ناڕەزایی خۆمم دەربڕی و ناردم بۆ ڕۆژنامەکانی ئەستەمبوڵ و لەم بارەوە نامەی ئێوەشم پێ گەیشت کە هەق دەدەن بەمن، من لێرە بەڕۆژنامەو کتێب فرۆشی دەژیم و گوزەرانی خۆمم پێ دابین کردوە، ئەو پارانەی میللەت لە دەمی خۆی دەیگێڕێتەوە بۆ پێشخستنی ڕۆشنبیری نابێ ئێوە لەو پارەیە بۆ منی بنێرن، بەڵکو بیدەن بەو قوتابخانە بێچارەیەی منداڵان بەخۆڕایی و بێ‌پارە فێری خوێندنیان ئەکاو تەنانەت جل‌وبەرگیشیان بۆ دەکاو بەدانی ئەو پارانە بەمنداڵانی قوتابخانە ئەبێتە هۆی ئەوەی ڕێز لە ئێوەو لە منیش بگیرێ کە ئەمە خەڵاتێکی ئێجگار میژایە بۆ ئێمە. ئیتر سڵاو لە شوکت ئاغای بەغدایی(ئەو شوکت ئاغایە لایەنگری تاقمی حریەو ائتلاف بووە).

امزا

کوردی زادە ـ ئەحمەد رامز

هـەروەکوو لـە گۆڤـاری (بـەیان)دا باسـکراوە حسـێن کـامی لـە نوسـینەکەیدا وتوویەتی((شۆڕشی نوێ ڕێزی لە کوردی زادە بە چەپکە گوڵان گرت)). ئەحمـەد رامز لەدوای ساڵی ١٩١١ گیراو خرایە بەندیخانەوە، بەڵام هەروەکوو لە ڕۆژنامـەی (تقدیم وقائع)ی تورکی باسـی کـردوە، ئەحمـەد رامـزو (١٣٠)کەسـی تـر لەسـاڵی ١٩١٢ دا لەلایـەن حکومـەتی ئەحمـەد موختـار پاشـاوە لێخۆشـبوونێکیان بـۆ دەرچوو ئـەوەی ئەحمـەد رامـز لـە لێخۆشـبوونەکەیدا ووترابوو: لێخۆشـبوون لـە کتێب فرۆشی دیاریکری ئەحمەد رامز. بێگومان جگە لـەو چـەند کەسـەی لـێرەدا باسمـانکردون گـەلێك ڕۆشـنبیری تـری کوردیـش خزمـەتیان کـردوە وەکـوو لەباسەکانا ناویان هاتەوە.

بەشی هەژدەهەم

کۆمەڵ و ڕێکخراوە کوردیەکان لەباکووری کوردستان بەرلە شەڕی یەکەم

باسی ڕێکخراوە کوردیەکان لە باکوری کوردستانا باسێکی دورو درێژەو ئێجگار ئاڵوزەو تێکەڵە بەباسی ئەو گۆڤارو ڕۆژنامانەی بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان لە دەرەوەو لە باکوری کوردستانا بلاوکرابوونەوە هەرچەند جیاکردنەوەی باسی کۆمەڵ و ڕێکخراوەکان لە ڕۆژنامەو گۆڤارەکان شتێکی پێویست بوو، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ جار لەباسی کۆمەڵ و ڕێکخراوەکانا ناچارین بۆ ڕوونکردنەوەی پێوەندیی ئەو کومەڵ و ڕێکخراوانە بە ڕۆژنامەو گۆڤارەکانەوە کە لەلایەن ئەو ڕێکخراوانە دەرچووە لە هەردوو باسەکەدا بیان بەستینەوەو لە هەردوو لادا باسیان بکەین کە لام وایە نابێ ئەمە بە دووبارە کردنەوە بژمێرێ وەکوو هەندێ کەس بۆی دەچن.

بێگومان لەسەرەتای سەدەی بیستداو بەر لەوەش بە ماوەیەك لە سەدەی نۆزدەدا ئەستەمبوڵی پایتەختی عوسمانی شوێنی کۆمەڵگای ڕۆشنبیران و خوێندەوارانی کورد بووە لەو کوردانەی هەڵدەبژێرران بۆ ئەندامێتی (مجلیسی مبعوثان) و ئەوانەش کەلە ڕێکخراوی اُتحادو ترقیدا بەنیازی خزمەتی میللەتی کورد بەشدار بوون تیایا، ئەمانە هەمویان لە ئەستەمبوڵ کۆبوونەوەو کومەڵگایەکی کوردەواریان پێك هێنابوو کە جگە لە کوردی باکور، کوردەکانی باشورو ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش تیکەڵ بوبوون بەو کۆمەڵگایەی کورد لە ئەستەمبوڵدا وەکوو لەناوی ئەندامانی ئەو ڕێکخراوو کۆمەڵانەو ئەو نووسەرو ڕۆشنبیرانەی لە باسەکاندا ناویان دێ ڕوون دەبێتەوە.

بەرلەوەی بچمە سەر باسی کومەڵو ڕێکخراوەکان حەزمکرد سەرنجێك دەربارەی ناوی کۆمەڵو ڕێکخراوەکان بخەمە بەرچاو ئەو ناوانە بەهۆی ئەوەی لە سەرچاوە جۆر بەجۆرەکانەوە وەرگیراونو ژمارەیەك لەو سەرچاوانە نووسەرەکانیان بێگانەنو لە نوسینەکانیانا ناوەکانیان بە پیتی نووسینی زمانەکانی خۆیان تۆمارکردوە کە زۆرجار ناوی ڕێکخراوێك لە چەند سەرچاوەیەکدا بە یەك شێوە باس نەکراوە لەکاتی نوسینا، بۆیە داوای لێ بووردن ئەکەم لەو جیاوازی ناوانەی لەو سەرچاوە جۆر بەجۆرانەدا ناویان هاتووە.

بێگومان، جگە لە ڕۆژنامەی کوردستان کە بنەماڵەی بدرخان لە ساڵی ١٨٩٨دا لە قاهرەوە دەستیانکردبوو بە بلاوکردنەوەیو هەندێ لەو ڕۆژنامەو گۆڤارانەی تر کە کورد لە دەرەوەی باکوری کوردستان دەریانکردوە، ئەوانەی تر لە باکوردا دەرچون لە کاتی مۆرکردنی اصلاحاتی دەستوریەوە ڕێگە درابوو بەکورد چاپەمەنیو ڕۆژنامەو گۆڤار بەزمانی کوردی دەریکەن لەلایەن ئەو ڕێکخراوانەی ڕێگەی کارکردنیان پێدرابوو ئەگەرچی لەساڵی ١٩٠٠دا (بەرلە اصلاحاتی دستوری) کۆمەڵی عزمی قوی پێك هاتبوو وەکوو لە شوێنی خۆیا باسی دەکەین.

پاشگەز بوونەوەی أتحادوترقی لەو بەڵێنانەی دابویان بەنەتەوەکانی تری غەیری تورك هەموو ئەو نەتەوانەی ناچارکرد هەرلایە بەشێوەی خۆی خەبات بکاو بۆ ئەو مەبەستە گەلێك کۆمەڵو ڕێکخراوی سیاسیو ڕۆشنبیریو کۆمەلأیەتی پێکهێنرا کە کورد یەکێك بووە لەو میللەتانەی کەوتبووە چالاکی بۆ ئەوەی بەرپەرچی ئەو تەقەلایانەی طورانیەکانی أتحادو ترقی بدەنەوە.

دەربارەی ئەوە مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەد لەلاپەرە/١٠ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٩٢ ئاماژەی بۆ کتێبەکەی (جلال نوری) کردوە بەناوی (مێژووی دوارۆژ)، لەوەدا جلال نوری بە ئاشکرا مەبەستی طورانیەکانی ئاشکرا کردبوو وتبوی : پێویستە عەرەبەکانی سوریا ناچاریکرێن ولاتەکەیان بەجێ بێڵنو (یەمەن)و (حجاز)یش بکرێن بە موستەعمەراتی تورکیو زمانی تورکی بە زۆرە ملێ بسەپێنرێت بەسەر هەموو دانیشتوانی ولأتی عوسمانیداو بکرێ بە زمانی

رەسمی لە کاروباری سیاسیو ئاینیشداو بوتەوەی دوارۆژی خۆمان مسوگەر بکەین پێویستە هەموو دانیشتوانی عەرەبەکان بکرێن بە تورك چونکە ئەگەر کارێکی وا نەکرێ ئەوەی تازە پێگەیشتوی عەرەب رۆژ لە دوای رۆژ دەماری نەتەوایەتی‌یان بەهێزتر دەبێتو لەئەنجاما توشی کارەساتێکی گەورە دەبین.

(جلادت بدرخان لەلاپەرە/٦٦ی کتێبەکەیدا سەرچاوە /٦٠باسی ئەوەی کردوە کە تورکەکان دەیان زانی ئەو کارەیان بەئاسانی سەر ناگرێ لەگەڵ عەرەبەکانا کە زمانەکەیان زمانی قورئان بوو بۆیە هەموو تەقەلاکانیان لەو روەوە ئاراستەی کوردو ئەرمەنیو ئەرنائوطیو چرکسی کردبوو).

دەربارەی کەوتنەخۆی کورد بۆ بەرەنگاربوونەوەی تورکەکانی أتحادو ترقی کە دەستیانکردبوو بە پێشێلکردنی مافی کورد، کاك مسعود بارزانی لەلاپەرە/١٨ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/١٢باسی شێخ عبدالسلام بارزانی کردوە کە پێوەندی هەبوە بە جمعیتی تعالیوترقی کوردو کۆمەڵی هێڤیو جمعیتی استقلال کوردو لە بەهاری ١٩٠٧دا لەگەڵ شێخ نور محمد بریفکانی کە سەرۆکی تەکیەی (قادری)بوو لەگەڵ چەند سەرۆکێکی تری کوردا تلگرافیان نارد بۆ (بابی عالی)لە ئەستەمبوڵو لەو تلگرافەیانا چەند داخوازیەکیان خستبووە بەرچاو کە بریتی بوون لە :

١ ـ کردنی زمانی کوری بە زمانێکی رەسمی.

٢ ـ پێویستە هەموو کاروبارێك بە پێی یاسای ئیسلام ببرێت بەرێوە.

٣ ـ خوێندن لە قوتابخانەکاندا بە زمانی کوردی بێ.

٤ ـ قائمقامو مدیری ناحیەکانو فەرمانبەران لەوانەبن زمانی کوردی بزانن.

٥ ـ ئەو باجانەی لەخەڵك دەسێنرێ هەروەکوو خۆی بمێنێتەوە (یەعنی زۆر نەکرێ)، بەمەرجێك ئەوەش بۆ چاکردنی رێگاوبانو قوتابخانە تەرخان بکرێ لە ناوچە کوردیەکانا.

وێنەی ئەو تلگرافە نێررا بۆ شێخ عبدالقادری شێخ عبیداللەی نهریو بۆ ئەمین عالی بدرخانو شریف پاشای کوری سعید پاشای خندان.

کاك مسعود لەلاپەرە/٢٠ی کتێبەکەیدا ئەڵێ شێخ عبدالسلام خۆی تلگرافەکەی مۆر کردبوو ناردبویو لەو کۆبوونەوەیەدا هەموو سوێندیان خواردبوو

واز لەو داخوازیانە نەهێنن (سەرچاوەی کاك مسعود بۆ ئەمە بریتییە لە کتێبەکەی (صدیق دملوجی)چاپی موصل ساڵی ١٩٥٢).

ئەوەی شایانی باسە تورکەکانی عوسمانی بەرامبەر بەو داخوازیانە بێدەنگ نەبوون‌و هێزیکیان ناردە سەر ناوچەکە بەسەرکردایەتی محمد فاضل پاشای داغستانی لە کۆتایی ساڵی ١٩٠٧دا شێخ عبدالسلام ناچارکرا ڕوویکاتە ئاسوریەکان لەگوندی (تیاری)و لەماوەی شەش حەوت ساڵدا هەمیشە لەلایەن سوپای عوسمانیەوە پەلاماری ئەدراو ساتێك سلێمان پاشای نظیف بوو بەوالی موصل دەستی کردەوە بەناردنی هێز دژی شێخ عبدالسلام‌و شێخ عبدالسلام لەگەڵ سمکۆدا دەچێ بۆ (تفلیس)و لەوێ چاوی بە نوێنەری حکومەتی روسی قیصری دەکەوێ‌و داوای یارمەتی دانی لێدەکا بۆ کوردو لەرێگەی گەڕانەوەیدا لەگوندی (کەنکە جین) لەلایەن صۆفی عبدالله ناوێکەوە خیانەتی لێ دەکرێ‌و لە شیرین خەودا عبدالسلام دەگیرێ‌و دەدرێتە دەست حکومەتی عوسمانی‌و لە ١٩١٤/١٢/١٤دا شێخ عبدالسلام لە سێدارە دەدرێ. (ئەوەی شایانی باسە، صدیق دملوجی لە کتێبەکەیدا ـ الضحایا الثلاث بە دورو درێژ باسی کوشتنی شێخ عبدالسلام بارزانی کردوە).

وێنەی شێخ عبدالسلام بارزانی لەگەڵ نوێنەری روسی قیصری لە تفلیس

دوای ئەو پێشەکیە بەزنجیرە باسی کۆمەڵو ڕێکخراوە کوردیەکان ئەکەین لە باکووری کوردستانا:-

١- کۆمەڵی عزمی قوی

دوکتۆر جمال نەبەز لە لاپەڕە/٩٤ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٣١ لەباسی ئەم کۆمەڵەدا وتوویەتی ئەم کۆمەڵە لەساڵی ١٩٠٠دا پێکهێنراوەو بەیەکەم کومەڵو ڕێکخراوی کورد دەژمێررێ.

قدری جمیل پاشا (زنارسلۆپی) لەکتێبەکەیدا سەرچاوە/٥٧بەهەمان جۆر باسیکردوەو وتویەتی بەهۆی (لطفی فیکری)یەوە دروست بوو وکردی زادە احمد رامزی نوێنەری دیاربکر یەکێك بووە لە ئەندامە چالاکەکانی بەرلەمە لەباسی (ئەحمەد رامز ـ کردی زادە) شدا باسی ئەوە کرابووە ئەویش یەکێك بووە لە ئەندامانی ئەم کۆمەڵە.

٢- کوردستان تعاون و ترقی جمعیتی

لەدوای اعلانی دەستورو دەرچوونی فەرمانی سوڵتان، کوردەکان بەئاشکرا دەستیانکرد بەچالاکی و کۆمەڵێکیان لە ئەستەمبوڵ پێکهێنا بەناوی کورد (یاکوردستان) تعاون و ترقی جمعیتی لە ساڵی ١٩٠٨دا گەلێك سەرچاوە دەربارەی ئەو کۆمەڵەو چۆنێتی پێکهێنانی و چالاکیەکانیان نوسیوە.

لەبەرئەوەی ئەم کۆمەڵە، بە بەهێزترین کۆمەڵو ڕێکخراوی کورد دەژمێرێ کە لەدوای اصلاحاتی دەستووری پێك هاتبوو، لام وایە هەر ئەم کۆمەڵەش بووە کە بووە بە بناغەی ڕێکخراوو بزوتنەوەکانی داهاتوو لە باکوری کوردستانا، بۆیە بەپێویستم زانی باسەکە بکەم بەدوو بەشەوە:

یەکەم : چۆنێتی پێك هاتنی

کۆمەڵی کوردستان تعاون وترقی جمعیتی لە سەرچاوەکانا بەگەلێك شێوە ناوی هاتووە هەرچەند هەموویان هەریەك مەبەستی گرتووەو جیاوازی نێوان ناوەکەی لە سەرچاوەکانا بەهۆی پاش و پێش خستنی هەندێ ووشەوە بووە کە لە زمانی تورکیا پاش وپێش دەخرێ، بو نموونە: دوکتۆر جلیلی جلیل لەکتێبەکەیدا سەرچاوە/٥٥ بەکورد تعاون وترقی جمعیتی ناوی بردوە کەلەمەدا

لەگەڵ ئەوەی (Robert olson)دا یەك دەگرنەوە کەلە سەرچاوە/٨٤دا باسی کردوە.

دوکتۆر عبدالستار طاهر شریف ـ لەکتێبەکەیدا الجمعیات والمنظمات الاحزاب الکردیة چاپی ١٩٨٩ لەلاپەرە/١٩داو لەو باسەیدا لەسەرچاوە/٤٠دا بە (کوردستان تعالی جمعیتی) ناوی بردوە، بەلاّم دوکتۆر جمال نەبەز لەلاپەرە/٩٤ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٣١بە (یەکیتی تعالیو ترقی کورد)و سیامەند احمد عوسمان لەباسەکەیدا سەرچاوە/١٣بە (کۆمەڵی کوردستان تعالیوترقی جمعیتی) ناوی بردوە.

وەکوو دوکتۆر عبدالستار باسی کردوە ئەو کۆمەڵە لەساڵی ١٩٠٨ لەلایەن چەند تێکۆشەرێکی کوردەوە پێکهێنرابوو وەکوو ئەمین عالی بدرخان، شریف پاشای خندان، شێخ عبدالقادری شمزینیو داماد نوالکفل پاشاو مراد محمد علیو خلیل رامیو کامرانو فواد پاشاو حکمت بابانو حسێنو شکریو فؤادو محمودوعلی لەبابانەکان، سید عبداللەو رمزی بەگی خریوطیو اکرم جمیل بگو نجم الدین حسێنو ممدوح سلیمو حسن حامدو فریدو دوکتۆر شکری محمدو حسین عونی خریوطی، محمدی نوێنەری ملاطیەو ئەمین زەکیو میر ئالای خلیل بگ دەرسیمیو محمود ندیم پاشاو فریق مصطفی پاشا السلیمانی (مەبەست مصطفی پاشا یا مولکییە)و فریق حمدی پاشاو قائمقام محمد امین زکی بگ السلیمانی (مەبەست ئەمین زەکی بەگە مێژوو نوسە)و شێخ علی شیروڵیو شفیق ئەفەندی خێزانیو گەلێك کەسی تر

(پیرەمێردی شاعیر وەکوو لەدواییدا باسی دەکەین سەرنووسەری ئەو رۆژنامەیە بووە کە ئەو کۆمەڵە دەری کردوە لەبەر ئەوە بێگومان ئەویش ئەندام بووە).

بەراستی دوکتۆر عبدالستار طاهر شریف کارێکی زۆر باشی کردوە کە پرۆگرامو پەیرەوی ئەو کۆمەڵەی لە تورکییەوە کردوە بەکوردی کە لە ئەستەمبوڵ لە چاپخانەی استقبال مطبعەسی ساڵی ١٣٢٥ی کۆچی چاپکراوەوەرەوەکوو لە لاپەرەکانی (٢٣–٣٥دا) بلاّوی کردۆتەوە کردویەتی بە عەرەبی بریتی بووە لە (٢٤)مادە.

عبدالعزیز یـامولکی لەلاپـەڕە/٥٥ی کتێبەکـەیدا سـەرچاوە/٦٧باسـی ئـەوەی کـردوە لـەدوای پێکهاتنی ئـەو کۆمەڵـە دبلۆماسـی ئینگلیز لـەتورکیا تلگرافیـان ناردبوو بۆ باڵیۆزی حکومەتی بریتانیا لە ئەستەمبوڵو بریتانیایان ئاگادار کردبوو دەربـارەی ئـەو کۆمەڵـەو لەئـەنجامی ئـەوەدا حکومـەتی بریتانیـا تلگرافـی پیرۆزباییـان ناردبوو بۆ ئـەو کۆمەڵـە (کەبەراسـتی شتێوا زۆرکـەم لـە ئینگلـیز وەشـابوو) سـەرچاوەکان هەریەکـەیان بەشـێوەیەك باسـی چالاکیـەکانی ئـەو کۆمەڵەیان کردوە، کە کورتەی ئەو چالاکیانە، جگە لـەوەی ئـەو کۆمەڵـە هـەوڵی دابوو هەموو کورد یەك بخاو لەدەوری خۆی کۆیان بکاتەوەو هەموو بەیەك دەنگ داوای مافی نەتەوەی کورد بکەن، دوو تەقەلای تریشی دابوو:

یەکـەم : بایـەخدان بەبڵاوبوونـەوەی خوێنـدەواری لـەناو کـورداو کردنـەوەی قوتابخانەو دەرکردنی ڕۆژنامەیەك کە ئۆرگانی کۆمەڵەکە بێ.

دوهـەم : بەهێز کردنی دۆستایەتی لەگەڵ ئەرمەنەکانا بۆ ئەوەی بەهەردوولا ڕوو بەڕووی اتحادو ترقی ببنەوە کە زۆربـەیان بـە بیروبـاوەڕی طورانیێتـی گۆشکرابوون و لەدڵا نیازیان پاك نەبوە لەگەڵ کوردا.

دەربارەی یەکەم :

وەکوو دوکتۆر عبدالستار طاهر شریف لەلاپەڕە/٣٥ی ئەو کتێبەیدا بەعەرەبی وەکوو لەپێشەوە باسمانکرد وتوویەتی کۆمەڵێکی ڕۆشنبیری بەناوی (جمعیة نشر المعارف الکردیة)بەکوردیەکەی وتویەتی (کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی زانیاریی کورد) لەسـاڵی ١٩٠٨دا پێـك هـات کـە بریتـی بـوو لـەڕێکخراوێکی ئـەدەبیو پـەروەردە کردنو پرۆگرامێكو پێڕەوێك دانرا بۆ ئەو ڕێکخراوە کە بریتی بووە لە (١٥)مادەو ئـەو ڕێکخـراوە قوتابخانەیەکیشـی کردۆتـەوە بـەکوردی لەگـەڕەکی (چەمبـەرلی طاش) کە خلیل خیاڵی کرا بەلێپرسراو بۆ ئەوەی منداڵانی کـورد لـە ئەسـتەمبوڵ فێربکرێن.

دەربارەی ئـەو یانەیـە ــ یا کۆمەڵـە، یارێکخراو، هـەروەکوو لەلاپـەڕە/١٣ی دیوانە تازەکەی پیرەمێرد کەلە بغداد لەسـاڵی ١٩٩٠دا چاپکراوە، لـەوەدا باسـی ئەوە کـراوە پـیرەمێر وتویـەتی ئـەو ڕێکخـراوە ڕۆژنامەیـەکی بـەکوردیو تورکـی

دەرکردوە (لەباسی گۆڤارو رۆژنامـەکان باسـی دەکـەین) کـە یەکـەم ژمـارەی لـە ١٩٠٨/١١/٩دا دەرچـووە، جلیلیـش لەلاپـەرە/٦٥ی سـەرچاوە/٥٥ ئامـاژەی بـۆ کتێبی(17-N 1-2 Revue du monde Musulman) کردوە چاپی سـاڵی ١٩٠٩ کـە لەلاپـەرە ١٧٠ – ١٧١یدا وتـراوە سەرنوسـەرەکەی توفیـق بـووە — کەمەبەست توفیق – پیرەمێرد بووە.

جلیلی لەهەمان کتێبیدا دەربارەی ئەو رێکخراوە وتوویـەتی پێکـهێنانی ئـەو کۆمەڵە بۆ ئەوە بـووە هـەموو کۆمـەڵو تـاقمی رۆشـنبیرانی کـورد لـە بۆتەیـەکی سیاسـیی یـەکگرتوودا جۆش پـێ بدرێو کۆیانکاتـەوە کــە (ئـەکیمۆڤیچ) ئــەو رۆشـنبیرانەی بەسـێ بـەش نـاوبردون : بدرخانیـەکان، شمزینیـەکان، بابانـەکان. جلیلی دەربارەی چـالاکی کۆمـەڵی کـورد تعـاونوترقی جمعیتـی لەلاپـەرە/٧٣ی هـەمان کتێبـدا وتوویـەتی کـورد تعـاونو ترقـی زۆری پـێ نـەچوو دەسـتی کـرد بـەچالاکی سیاسـیو چـەند لقیکـی لەناوچـەکانی رۆژهـەلاتی ئـەنادوڵدا کـردەوەو لەدیاربکرو بدلیسو بغدادو موصلو مـوشو ئـەرزرۆم چالاکی زۆریاشـی هـەبوەو ئەو یانەیەی لەبدلیس کردیانەوە بوویـە گـەورەترین یانـەو ژمـارەی ئەندامـەکانی هەتا دەهات لە زۆربووندا بوو، بەئاشکرا بەریەرەکانی أتحادوترقی دەکرد کـە لـە بدلیسدا بوو.

نــائبی قونسـوڵی روس (ئـەکیمۆڤیچ) لـەو راپۆرتـــەیدا رۆژی ١٩٠٨/١٠/٢٣ ناردبووی باسی ئەو پەرەسەندنەی یانەکەی بدلیسی کـردوەو وتویـەتی لەوانەیـە ژمارەیان بگاتە چەند هەزار ئەندامێك هەروەکوو لە ئەرشیفی وزارەتـی دەرەوەی روسیا/ باڵیۆزخانەی روسیا لە ئەسـتەمبولْ سـاڵی ١٩٠٨ لەلاپـەرە/٥٨یدا باسـی ئەوەی ئەکیمۆڤیچ کراوە.

دەربـارەی ژمــارەی ئــەندامانی لقــی بدلیــس، لازاریفیــش لەلاپـــەرە/١٤١ی کتێبەکەیدا وتویەتی ژمارەیان گەیشتبووە (٨٠) هەزار ئەندام (لام وایە مەبەستی ئەندامانی هەموو ناوچەی بدلیس بووبـێ چونکـە بـڕوا ناکـەم شـاری بدلیس ئـەو ژمارەیەی لێ بووبێ). هەروەکوو ئەکیمۆڤیچ باسی کردوە کوردە دەوڵەمەندەکان دەستیانکردبوو بەکۆکردنەوەی پارە بۆ ئەوەی (٤٠هەزار لیرە) کۆبکەنـەوە بـۆ ئەوەی بەو پارەیە لە بدلیسدا کارگەیەکی پێ دروست بکەن.

جلیلی لەلاپەڕە/٧٤ی سەرچاوە/٥٥دا باسی ئەوەی کردوە هەرچەند هەندێ لە دەرەبەگو سەرۆك عەشایرەکان بۆ سوودی خۆیان چوبوونە ئەو یانەوەو بوبوون بە ئەندام، بەلاّم پەرەسەندنی یانەکە ترسێکی تەواوی خستبووە دلّی بەرێوەبەرانی یانەکانیتر، بۆ نمونە ئەرمەنیەکان ئەو چالاکیەیان بە شتێکی پڕ لە مەترسی ئەزانیو هەروەکوو لە راپۆرتی ئەکیمۆڤیچ لە لاپەڕە/٥٨ی ئەرشیفی وزارەتی دەرەوەی روسیا ـــ بالّیۆزخانەی روسیا لە ئەستەمبولّدا وتراوە:((یەکێتی کوردەکان سەرنجی زۆر لای راکێشاوە چونکە بەرێکخراوێکی بەهێز دێتە بەرچاو، بەتایبەتی دوای ئەوەی لەویانەیەدا دەسکرا بە مەشقو فێرکردنی کاروباری سەربازی بەناو پاراستنی ئاسایشی ناوچەکەوە)).

لازاریفیش لەلاپەڕە/ ١٤١ی کتێبەکەیدا ـ کوردو باسی کوردستان ـــ باسی ئەوەی کردوە تاقمی أتحادو ترقی لە بدلیس ئەو پەرەسەندنو فراوان بوونەیان پێ ناخۆش بوو، بۆیە لەمانگی ئاياری ١٩٠٩دا ئەو یانەیان داخستو توانیبویان هەندێکیان بەکێش بکەن بەلای خۆیانا.

جلیلی لەلاپەڕە/٧٥ی کتێبەکەیدا باسی راپۆرتێکی تری (ئەکیمۆڤیچ)ی کردوە کە ناردبووی بۆ (زینوفیسف)و بالّیۆزی روس لەئەستەمبولّ لەوەدا رەزامەندی خۆی بۆ دەربڕیوە دەربارەی ئەو داخستنەو وتوویەتی: کوردەکان کە هەتا ئێستە بەهێزترین تاقمن دژی دەستور وەستاون، پێویستە رێگەی ئەوەیان پێ نەدرێ ببن بەلایەنگری دەستور، لەگەلّ ئەوەدا داخستنی ئەو یانەیە بەدلّی ئەرمەنیەکانەوئەو ترسەی لەدلّدا نەهێشتن کە بەیەکبوونی کورد لەدلّیانا پەیدا بوبوو.

لێرەدا بۆ بەرپەرچی ئەو بۆچوونەی ئەکیمۆڤیچ گوایە ئەرمەنیەکان داخستنی یانەکەی کوردیان پێ خۆشبووە، هەندێ بەلّگە هەیە ئەو بۆچوونەی پووچەلّ دەکاتەوە: بۆ نمونە : هەروەکوو جلیلی باسی کردوە لەسەرچاوە/٥٥دا، رۆژنامەی (غورتس)ی ئەرمەنی لە ژمارە/٣ی رۆژی ١٩٠٨/١٠/١٢دا وتوویەتی ئەو کۆمەلّەی کورد پێوەندییەکی بەهێزی هەبوە لەگەلّ کۆمەلّی طاشناقی ئەرمەنیدا.

ڕۆژنامەی (جامانااك)ی ئەرمەنیش لەژمارە /١٩ی ڕۆژی ١٩٠٨/١٠/٧ لەژمارە /٧یدا نوسیبووی کوردو ئەرمەن پێکەوە بۆ یەك ئامانج تێدەکۆشن‌و هەردولایان وەکوو دوو هاوکاری وەك یەك پێکەوە ڕێبازی خەباتو تێکۆشانیان گرتوتەبەر.

دەربارەی گرنگێتی ئەو یانە کوردیانەی کۆمەڵی (کورد تعاون‌و ترقی جمعیتی) پێکی هێنابوون (أ. شامبازیان) لە کتێبەکەیدا (مێژووی کوردو ئەرمەنی لەلاپەڕە/ ١٧٧دا وتوویەتی:

((یانە کوردیەکان ڕۆڵێکی زۆر گرنگیان هەبوە لە بزوتنەوەی هەستی نەتەوایەتی کوردا، چونکە تا ئەوساکە ئەو یانانە پێك نەهاتبوو هەندێ لەکوردەکان خۆیان لەڕیزی تورك دەژمارد، بەلأم کە ئەو یانانە کرانەوە هەستی نەتەوایەتی لەناو ئەو کوردانەشدا پەیدا بوو بەهێز بوو)).

سەرچاوەکان باسی چالاکیی (کورد نشر معاریف)ی کردوە کە بایەخێکی زۆری دابوو بە بلأوبوونەوەی خوێندەواریو ڕۆشنبیری لەناو کورداو ئەرکی چاپکردنی کتێبی بەکوردی گرتبووە ئەستۆی خۆی.

(دەربارەی ئەوە جلیلی لەسەرچاوە /٥٥دا ئاماژەی بۆ باسێك کردووە لە ڕۆژنامەی التاخی ڕۆژی ١٩٦٧/٧/١٠دا لە بغداد دەرچووە باسی چالاکی کورد نشر معاریفی کردوە کە خلیل خەیالی موتکی ڕۆڵێکی گرنگی هەبوە لە بەڕێوە بردنی کاروباریا.

جلیلی لە سەرچاوە/٥٥دا باسی ڕۆژنامەیەکی فرنسی کردوەRevue du monde Musulman no:4 لاپەڕە/٥٧٨ ساڵی ١٩١٠ کە باسی ئەوەی کردوە کۆمەڵی کورد نشر معارفی لە ئەستەمبولٚ بەپارەی ئابوونەو باربووی کوردەکان بەڕێوە دەچوو کەلە ناوچەی (دیوانیولو) لەجادەی (حاجی پاشا) دەردەچوو، لە ئاهەنگی کردنەوەیدا عبدالرحمن بدرخان (٣٠) لیرەی داو بەڵێنیشیدا هەموو مانگ ئابوونەی خۆی بدا.

دەربارەی ئەو ڕێکخراوەی کورد نشر معارفی ڕۆژنامە ئەرمەنیەکان وەکوو (ئۆرایزۆن)و (ئازاتارماتا)و (جاماتاك) هەریەکەیان بەشێوەیەك باسیانکردوەو لەوە دواون پرۆگرامی وتنەوەی دەرسەکان لە قوتابخانەکەیانا وەکوو پرۆگرامی قوتابخانەکانی تر وابووەو عبدالرحمن بدرخان کرابوو بەلێپسراوی قوتابخانەکە لە

سەرەتادا (٣٠) منداڵی کورد دەرسیان تیادەخوێندو لە دوایـدا ژمارەیان زۆریـوو لە شوێنەکانی دەرەوەی ئەستەمبوڵیش هەوڵدرا قوتابخانەی لەوجۆرە بکرێتەوە.

رۆژنامـەی (ئـازا تارماتـا) لـەژمارە/ ٩٠ی رۆژی ١٩١٠/١٠/٢٢ داوای لـە رۆشنبیرانی کورد کردبوو کۆڵ نەدەنو داوا لە سەرکردەکانی خۆیان بکەن چالاك بن چونکە دوارۆژی گەلەکـەیان بـەندە بـە بلاو بوونـەوەی هەسـتی نەتەوایـەتیو رۆشـنبیریو پێشـکەوتووخوازەکانی ئەرمـەنی لـە مەبەسـتو چـالاکی کوردەکـان گەیشـتونو داوایـان لێ کردبـوون هەسـتی نەتەوایـەتی لـەناو خـاکی خۆشـیانا بلاویکەنەوە چونکە ئەستەمبوڵ بەشوێنێکی باشو لەباری هەمیشەیی نازانرێت.

(بەراستی ئەم بۆچـوونو بانگـەوازەی ئـەو رۆژنامـە ئەرمەنیـە ئـەوەندەی تـر درۆکانی ئەکیمۆفیچ بـەدرۆ دەخاتـەوە لـە راپۆرتـەکانیا بـۆ باڵیۆزخانـەی روسـی دەنارد لە ئەستەمبوڵ وەکوو لەپێشتردا باسمانکردوە).

دەربارەی ئەو کۆمـەڵی رۆشـنبیرییەی دوکتـۆر عبدالستار طـاهر شـریف بـە (کۆمەڵەی بلاوکردنـەوەی زانیـاریی کـورد) نـاوی بـردوە و دوکتـۆر جمـال نەبـەز بەکورد نشر معارفی باسی کردوەو دوکتۆر کمال مەزهـەر لـە سـەرچاوە/٢٤دا بـە (کورد تعمیم معارف جمعیتی) ناوی بردوە، ئەمانـەش هـەمویان هەریـەك کۆمـەڵ بوونو ووشـەکانی پـاشو پێـش خـراون هـەروەکوو ئـەوەی لـەناوی (کوردسـتان تعاونوترقی جمعیتی)دا روویداوە.

دەریـارەی شـوێنی ئـەو قوتابخانەیـەی کـورد تعمیـم معـاریف جمعیتـی کردبویـەوە، دوکتـۆر عبدالسـتار طـاهر شـریف وەکوو لـە سـەرەتادا باسمـانکرد وتویەتی لە گەڕەکی (چەمبەرلی طاش) دروست کرابوو خلیـل خیـاڵی لێپرسـراوی بـووە، لـەوەدا سـیامند احمـد عوسمـانو صـادق شـرفکندی لـە کتێبەکـەیدا سـەرچاوە/٧١ هـەروەکوو عبدالسـتار طـاهر شـریف بـە چەمبـەری طـاش ناویـان بردووە، بەلام کریس کوچیرا لەسەرچاوە/٤١دا وتوویـەتی لـە (خـان ویرلی طـاج) بووە.

تـەنیا سـەرچاوەیەك کـە ناووشـوێنی قوتابخانەکـەی پێکـەوە نـاویردووە باسەکەی سیامند ئەحمەد عوسمانە سەرچاوە/١٣ کە وتویەتی ئـەو یانەیـە پێـی وتراوە (کورد کوپلری)و شوێنەکەی لە چەمبەرلی طاش بووە.

هەرچۆنێك بوویێ، چ کۆمەڵی کوردستان تعاون‌و ترقی جمعیتی و ئەو یانانەی کە سەرچاوە بێگانەکان بە (club) ناویان بردوەو نوسەرانی تر بـە کـورد تعمیم معاریف جمعیتی ناویان بردوە، پاش ئەوەی تاقمی اتحادو ترقی لـە بەڵێنـەکانی خۆیان پاشگەز بوونەوە هەردووکیانیان داخست.

دوهەم: چالاکیەکانی ئەو کۆمەڵەو بەهێزکردنی پێوەندی لەگەڵ ئەرمەنیەکاندا

بێجگە لـە پێکهێنانی کـورد تعمیـم معـارف جمعیتـی‌و قوتابخانەکەی (کـورد کوپلـری)و دەرهێنـانی رۆژنامـەی (کـورد) کـە پـیرەمێرد سەرنوسـەری بـووەو هەندێکی‌تر بە (کوردستان تعاون‌و ترقی گازیتەسی)ناویان بردوە (وەکوو لەباسی رۆژنامەو گۆڤارەکانا باسیان دەکەین، بێجگە لەوانە ئـەو کۆمەڵـە هـەوڵێکی زۆری دابوو پێوەندی نێوان کوردو ئەرمەنی بەهێز بکا، هەروەکوو دوکتۆر جلیلی جلیل لەسەرچاوە /٥٥دا باسیکردوەو ئاماژەی بـۆ وتـارێکی (موفتـی زادە) کـردوە کـە داوای بەهێزکردنی نێوان کوردو ئەرمەنی کردبوو لەو روەوە هەواڵنێری رۆژنامـەی (غورتـــس)ی ئەرمـــەنی لــــە ژمــــارە/١٣ی رۆژی ١٩٠٨/٩/٢١دا وتوویـــەتی : ((قسەکەرێکی یانـەی کـورد بەتـەواوەتی ئـەوەی خسـتە بـەرچاو کـە مەبەسـتی سەرەکی لەدروست کردنی ئەو یانەیە بۆ بـەهێزکردنی دۆستایەتی نێـوان کـوردو ئەرمەنی بووە)).

هـەروەها لەهـەمان ژمـارەی (غورتـس)دا هـەروەکوو جلیلـی لەلاپـەرە/٧٢ی سـەرچاوە/٥٥دا باسـیکردوە نموونەیـەکی هێناوەتـەوەو لـە رۆژنامەکـەدا بـڵاو کراوەتەوە کە: دوێنێ لە (خاسغیوغ) کە گەرەکێکە لـە دەورویـەری ئەستەمبوڵ کۆبوونەوەیەکی کوردو ئەرمەنی کرا بەرامبەر بەو دەسدرێژیەی لەلایەن هـەندێ کوردەوە دژی تاقمێك لە ئەرمەنەکان کرابوو، بەرامبەر بەوە ئەرمەنیەکان داوایان لە دەوڵەتی بێگانە کردبوو (مەبەستی ئەوروپاییەکانە) چارەسەری ئـەو کێشـەیە بکەن، بەڵام توانرا لەلایەن ئەرمەنیەکان‌و دوو نوێنەری کوردەوە کە ئەندامی ئەو یانەیـە بـوون ئـەو کۆبوونەوەیـە سـاز بکـەن‌و هـەردولا بێزاری خۆیـان دەربـڕی بەرامبەر بـە رووداوەکـان‌و بەرامبـەر بـەو کـارو رەفتارانـەی ئەبنـە هـۆی تێکدانـی دۆستایەتی هەردولاو ئەو کۆبوونەوەو رێکەوتنە دەنگێکی ئێجگار باشی دابـووەو بوبووە هۆی دڵنیای بوونی هەردوولا لەیەکتری.

۲- حزبی هێڤی (هیوا)

ئەو سەرچاوانەی باسی حزبی هیوایان کردوە دوبارە لەمەشدا هەندێ جیاوازی لە بۆچونەکانیانا دەبینرێ، بۆیە بەپێویستم زانی کورتەی هەندێکیان بخەمە بەرچاو.

بێگومان دوای ئەوەی اتحادو ترقی بوون بە دەسەلاتدارو بەهێز بوون لە بەڵێنەکانیان پاشگەزبوونەوە بەرامبەر بە کوردو کوردستان تعاون و ترقی جمعیتی و کورد تعمیم معاریف جمعیتی و ئەو قوتابخانەیەی لە چەمبەرلی طاش کرابووەو لقەکانی ئەو کۆمەڵەیان لە هەندێ ناوچەی کوردستانا وەکوو بدلیس هەمویان قەدەغە کردن و داخران، ئیتر کورد، بەتایبەتی لە کۆمەڵگای ئەستەمبوڵدا وەنەبووبێ بێدەنگ دانیشتبێت، بەڵکو بەنهێنی کەوتە خۆی و دەستی کرد بەچالاکی نواندن.

سەرچاوەکان هەریەکەیان بەشێوەیەك باسی ئەوانەیان کردوە کە بەشدار بوون لە دامەزراندنی هێڤیدا، بۆ نموونە:

دوکتۆر عبدالستار طاهر شریف لەکتێبەکەیدا سەرچاوە /٤٠دا لاپەڕە /٢٨٨دا وتویەتی لەساڵی ١٩١٠دا قوتابیە کوردەکانی ناو قوتابخانەی کشتوکاڵ لەئەستەمبوڵ توانیبویان کۆمەڵی (هێڤی) کوردی دامەزرێنن کە ئەندامە دامەزرێنەرە بەناوبانگەکانی برتی بوون لە :

عومەر بەگی جمیل پاشاو قدری جمیل پاشا لەناسراوەکانی دیار بکرو فؤاد تەمۆبەگی وانلی و زەکی بەگو ئەکرەم بەگی جمیل پاشاو ممدوح سلیم و خلیل خەیاڵی موتەکیش گەورەترین هاندەریان بوو بۆ دامەزراندنی ئەو کۆمەڵەو خۆشی ئەندامی دامەزرێنەر بوو، لەپاش ماوەیەك شەهید کمال فەوزی و براکەی ضیاء وەهبی و نجم الدین حسین کرکوکی و عزیز بابان و شفیق ئەوراسی و همزە موکسی و طیب علی خرپوتی (دوکتۆر جلیلی جلیل لەلاپەڕە/٥٧ی سەرچاوە/٥٥دا وتوویەتی لەساڵی ١٩٢٥دا ئەو طیب علییە لەوانە بوو لەشۆڕشەکەی شێخ سعیدی پیراندا لەدوای شکاندنی لەگەڵ شەهیدەکانی تردا هەڵواسرا)، عبدالکریم سلێمانی (کریم بەگ کە لەباسی رۆژنامەکانی کۆمەڵی هێڤیدا لەدواییدا باسی دەکەین) وصالح دیاربکری و عبدالقادر دیاربکری و ئاصف

بدرخان‌و مصطفی رەشادی دیاربکری‌و دوکتۆر مصطفی شوقی مەهابادی‌و محمدی میهری سنەیی‌و دوکتۆر فؤاد حکاری‌و عبدالرحیم حکاریی شاعیر.

دەربارەی کاتی دروستبوونی حزبی هێڤی سەرچاوەکان هەریەکەیان بەشێوەیەك باسیانکردوە:

١) بلەچ شێرکوە لەسەرچاوە/٦٠داو جنبشهای کورد سەرچاوە/٥٣داو سیامەند ئەحمەد عوسمان لەسەرچاوە/١٣و صادق شرفکندی سەرچاوە/٧١و دوکتۆر عبدالستار طاهر شریف هەموویان وتویانە کە کۆمەڵی هێڤی لەساڵی ١٩١٠دا درووست بووە (صادق شرفکندی وتوویەتی لە ١٩١٠هێڤی دامەزراوەو لە ١٩١٢دا بەئاشکرا کاری دەکرد).

٢) دوکتۆر جمال ئەبەز سەرچاوە/٣١و دوکتۆر کمال مەزهەرو رۆبرت ئۆلسۆن وتوویانە هێڤی لەساڵی ١٩١٢دا دروست بووە.

٣) بەڵام مینۆرسکی لەلاپەرە/٩٢ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٤٣ وتوویەتی لەساڵی ١٩١٣دا دروست بووە.

٤) جلیلی لەلاپەرە/ ٤٨ی گۆڤاری رۆشنبیری ژمارە/١١٦ی ساڵی ١٩٨٧ وتویەتی لە ساڵی ١٩١٢دا دروست بوو وەلە شاری (لۆزان)ی سویسرەش لقێکی هەبوە بەڵام کە شەڕی یەکەم دەستی پێکرد ئەو کۆمەڵە لە چالاکی کەوت‌و ئەو ئەرشیفەی هەبوو درا بە عبدالعزیز بابان بو ئەوەی بیپارێزێ‌و لەدوای تەواو بوونی شەڕی یەکەمی جیهانی کۆمەڵە دوبارە بەسەرۆکایەتی ئاصف بدرخان دەستی کردوەوە بەچالاکی کە ئەکرەمی جمیل پاشا سەرۆکی فخری بووە، بەڵام کە مصطفی کمال بوو بەدەسەڵاتدار دوبارە ئەمەش داخرا.

دەربارەی چالاکیەکانی کۆمەڵی هێڤی، جگە لەدەرکردنی رۆژی کوردو هەتاوی کورد کەلە دواییدا لەناو رۆژنامەو گۆڤارەکانا باسی دەکەین، هەندێ چالاکیشی بووە لە چاپکردنی کوردیدا. بۆ نمونە: دوکتۆر عبدالستار طاهر شریف لەسەرچاوە/ ٤٠دا باسی ئەوەی کردوە کۆمەڵی هێڤی قاموسی فێرکردنی زمانی کوردی‌و تورکی ئامادە کردوە کە بەناوی (هینگر زمانی کوردی)یەوە بووە لەسەری نوسرابوو کتێبی ژمارە/١ی کۆمەڵە لەدوای شەڕی جیهانی لەساڵی

۱۹۲۱دا لەناو کتێبەکانی تردا بەشێوەی کرمانجیو بابانی (مەبەست کرمانجی خواروەوە) لەچاپخانەی استقبالی بابی عالی ـ (ئەبو سعود) چاپکراوە.

٤- پارتی استقلالی کوردستان

دوکتۆر جمال نەبەز لەلاپەرە/٩٥ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٣١ وتوویەتی پارتی استقلالی کوردستان لەساڵی ۱۹۱۷دا پێوەندیی بە روسە تزارەکانەوە کرد (مانای ئەوەیە بەر لەتەواو بوونی شەڕی یەکەم ئەو پارتە دروست بوبوو)، بەڵام کە شۆڕشی ئوکتوبر ڕژێمی تزاری سەرنگون کرد هەموو پلانەکان هەڵوەشانەوە.

بەڵام دوکتۆر عبدالستار طاهر شریف وتویەتی لەدوای موتارەکە(مەبەست وەستانی شەڕی یەکەمە)و لە پەراوێزی لاپەرە/٢٩١دا. سەرچاوە/٤٠وتویەتی هەندێجار بەکۆمەڵەو هەندێجار بە (یانەی کورد)و هەندێجار بە حزبی سەربەخۆیی کورد (استقلالی کوردستان) ناوی هاتووە (ئەمە لەگەڵ ئەوەی دوکتۆر جمال نەبەزدا یەك ناگرێتەوە کە وتویەتی لەساڵی ۱۹۱۷ پێوەندی بەروسەوە کراوە کە مانای ئەوەیە پێش (موتارەکە) دروست بووە نەك لەدوای ئەوە.

بلەچ شێرکوە (جلادت بدرخان) لەکتێبەکەیدا سەرچاوە/٦٠ وتوویەتی ئەم کۆمەڵە لە قاهیرەدا لەلایەن سریا بدرخانەوە دروست بوو (بەڵام نەیوتووە لەچ ساڵێکدا دامەزراوە).

بەڵام کاك مسعود بارزانی لە کتێبەکەیدا سەرچاوە /١٢ لە لاپەرە/١٨دا لەباسی شێخ عبدالسلام بارزانیدا وتویەتی پێوەندی بەکومەڵو ڕێکخراوە کوردیەکانەوە هەبوە کە یەکێك لەوانە (جمعیتی استقلالی کوردستان)بووە. بەپێی ئەو بۆچوونەی کاك مسعود ئەبێ جمعیتی استقلالی کوردستان لەساڵی ۱۹۱۲دا یا بەرلەوە دروست بووبێت چونکە شێخ عبدالسلام لەساڵی ۱۹۱۲دا لەلایەن تورکەکانەوە شەهید کرابوو..... تۆ بڵێی ئەو حزبەی جلادەت بدرخان باسی کردوە کە وتویەتی لەقاهرە لەلایەن سریا بدرخانەوە دروست بوبوو ئەو حزبە بووبێ کە لقێکی لەکوردستانا هەبووبێو شێخ عبدالسلام پێوەندی پێوە کردبێ.

دەربارەی ئەوە لـە کتێبـی (القضیـة الکردیـة مـن الضحـاك الی المـلاذ)، لەلاپـەڕە/٥٧دا ئـەمیش وەکوو جـلادەت بدرخـان وتوویـەتی حزبـی اسـتقلالی کوردستان لە قاهرە لەلایەن سریا بدرخانەوە دامەزرابوو، لقێکیشی لەکوردسـتانا هەبوە بەلاّم کە مصطفی کمال بوو بەدەسەلاّتدار ئەو حزبە داخرا.

عبدالستار طاهر شریف لەلاپەڕە/٢٩١ی سەرچاوەی/٤٠دا باسی ئەوەی کردوە چۆن ئەم کۆمەڵە ناکۆکی لـەنێوان ئەندامـەکانیا پـەیدابوو بـوو بـە دوو بەشـەوە، لیستەی بدرخانیەکان و لیستەی تاقمی شێخ عبدالقادر ئەفەندی شمزینی.

نوسەر ئاماژەی بۆ باسێکی دوکتۆر ئەحمەد عوسمان کردوە (کوردستان فـی عهد السلام) کەلە گۆڤاری (الثقافة)ی ژمـارە/٢ی سـاڵی ١٩٨٧دا بڵاوکردوەتـەوە (سـەرچاوەی دوکتـۆر ئەحمـەد عوسمـانیش بـۆ باسـەکەی بەڵگەنامەیـەکی نـاو ئەرشیفی وزارەتی دەرەوەی بریتانیایە کە لـەڕۆژی ٢٠/٥/١٩٢٠دا لـەژێر نـاوی — یانەی کوردی ـ لەئەستەمبوڵ بوو بەپێی ئەو سەرچاوەیە لیستەی بدرخانیەکان بریتی بوون لە :

١ ـ دوکتۆر عبدالله جودت بەگی خەڵکی خربوط ـ دوکتۆرو نوسەر بووە.

٢ ـ شوکری بەگ بابان ـ لەدیاربکر لەدایك بووە.

٣ ـ شوکری محمد بگ ـ خەڵکی دیاربکر بووە.

٤ ـ جلادت بدرخان.

٥ ـ ئەکرەمی جمیل بەگ.

٦ ـ ئەمین عالی بدرخان (باوکی سریاو جلادت و کامران بدرخان).

٧ ـ حسین حاجی بەگ : پارێزەرو خەڵکی (ئورفە)بووە.

٨ ـ ممدوح سلیم خەڵکی وان ـ نوسەر لە رۆژنامەی (ژین)دا.

٩ ـ نجم الدین حسین بەگ ـ خەڵکی کرکوك بووەو مامۆستای علوم بووە.

بارەگـای کۆمـەڵ بەشێوەیەکی کـاتی لـەدەزگای بـەڕێوەبردنی رۆژنامـەی (ژین)دا بووە لە شەقامی (أبو السعود) ـ رێگای (الباب العالی).

بـەپێی ئـەو سـەرچاوەیە، سـریا بدرخـان لـەقاهیرەوە یاداشـتێکی بـەناوی (ئەحمـەد سریا) نـاردبوو بـۆ نوێنـەرانی دەوڵـەتان (کـە ئەمانـە لەلایـەن (سـیر

وینکیت) لە ١٩١٨/١٢/١٦دا لە دۆکیومێنتی ژمارە (٩٥/٦٠٨/ ٤٣٤)و لەوەدا سریا بدرخان نارەزایی خۆی دەربڕیوە بەرامبەر دابەشکردنی کوردستان).

٥- تشکیلاتی أجتماعیه

دوکتۆر عبدالستار لە کتێبەکەیدا سەرچاوە/٤٠وتویەتی پاش داخستنی کۆمەڵی تعالیوترقی (کورد کۆمەڵی تشکیلاتی کۆمەڵایەتی کورد) لەلایەن علی جودتو کامران بدرخانو کمال فوزیو ئەکرەمی جمیل پاشا زادەو دوکتۆر شوکری محمد (مەبەست دوکتۆر محمد شوکری صگبانە کەلە زەمانی کمالیەکانا پەنای بردبووە بەر عێراقو لەکوردایەتی لایداو دەستیکرد بە ستایشی کمالیەکان بۆ ئەوەی رێگەی بدەن بگەڕێتەوە بۆ تورکیا)؛ وممدوح سلیمو سەرۆکی ئەم کۆمەڵە ئەمین عالی بدرخان بووە(باوکی سریاو جلادتو کامران بووە).

لە کتێبی القضیة الکردیة من الضحاك الی الملاذ،لەلاپەڕە/٥٧دا وتویەتی ئەو کۆمەڵە بەناوی (کۆمەڵی شەعبی کوردی)یەوە ناوبراوە، بەڵام دوکتۆر جمال نەبەز لەلاپەڕە/٩٤ کتێبەکەیدا بەناوی (تشکیلات أجتماعیه)وە باسیکردوە.

٦- جمعیتی حریت پرور فرقەسی

رۆبرت ئۆڵسۆن لەکتێبەکەیدا سەرچاوە/٨٤ بە (معتدل حریت پرور فرقەسی) ناوی بردوە(Muatadil Hurriet Firkasy) کەبە ئینگلیزیەکەی بەرامبەر بەوە وتویەتی (Moderate Freedom party) هەروەکوو لەو کتێبەی رۆبرت ئۆڵسۆندا باسکراوە ئەو کۆمەڵە رۆژنامەیەکی دەرهێناوە بەناوی (Tanzimat) ـ تنظیمات ـ لوطفی فکری یەکێك بووە لە ئەندامە چالاکەکانی ئەو کۆمەڵە کە زۆر دژی تاقمی أتحادو ترقی کورد بووەو کە شەڕی جیهانی دەستی پێکرد جمعیتەکەو رۆژنامەکە هەردوکی داخرا.

٧- رێکخراوی میللەتی کورد

دوکتۆر جمال نەبەز لەپەراوێزی لاپەڕە/٩٤دا، سەرچاوە/٣١ وتوویەتی ئەو رێکخراوە بەناوی (رێکخراوی میللەتی کورد)ەوە بووە.

٨- رێکخراوی ئیرشاد

تاقە سەرچاوەیەکی دەسگیربوو دەربارەی ئەو رێکخراوە بریتیە لەکتێبەکەی دوکتۆر جلیلی جلیل سەرچاوە/٥٥ کەلە لاپەڕە/١٩٤دا وتوویەتی بریتی بووە لە رێکخراوێکی نهێنی لەمانگی ئابی ١٩١٢دا دروست بووەو بەپێی ئەو راپۆرتو

نامانەی لەباڵیۆزخانەی روسەوە لەتورکیاوە نێرراوە بۆ وەزارەتی دەرەوەی روسیا باسی ئەوە کراوە کوردەکان بەنهێنی رێکخراوێکیان پێکەوەنابوو بەناوی (ئیرشاد)ەوە کە لیژنەیەکی تایبەتی سەرپەرشتی کردوەو بەڕێوەی بردوە بۆ ئەوەی راپەڕینێك دەس پێبکرێ دژی حکومەتی تورك.

نوسەر ئەڵێ: هەروەکوو (خیرالدین برازی) بەنامەیەك (شترمین)ی قونسوڵی روسی لە ئەرزرۆم ئاگادار کردبوو ئەو لیژنەیە لەچەند کەسێك پێکهاتبوو وەکوو: عزیز بەگ، زیرکی عقید ئەفەندی، ئەلاشکیر تسکی، شێخ ئوصمان(عوسمان) ئەفەندیو بکر ئەفەندی. ئەو رێکخراوە چاپخانەیەكو صندوقی پارەی خۆی هەبووەو ئەندامەکانی ئابوونەو مانگانەی خۆیان داوەو چاپخانەکەو قاسەی پارەکە لای بکر ئەفەندی بووە لە(خنیس).

لە راپۆرتێکی (شتر مین)دا بۆ وەزارەتی دەرەوەی روسیا دەربارەی چاوپێکەوتنی بەخیرالدین برازی وتوویەتی: ئەو لیژنەیە بەنهێنی پەیوەندی ئەکا بەلقەکانیەوە لە (وان)و (دیاربکر)و (ئورفە)و شوێنەکانی تر. بەپێی راپۆرتەکان، لیژنەکە خیرالدین برازی راسپاردبوو چاوی بە کوردەکانی ئەرزرۆمو بدلیسو بایەزیدو موش بکەوێ بۆ گفتوگۆ کردنو خۆ ئامادەکردن بۆ راپەڕینێك.

بەپێی راپۆرتەکەی (شتر مین) واسیارە لیژنەکە لەرووی داراییەوە دەسکورت بووەو ئەگەر پارەی هەبوایە دەیتوانی لەماوەی (١٥) رۆژدا دەس بکا بە راپەڕینو لەبەر ئەوە خیرالدین بەگ چاوەڕوانی یارمەتی حکومەتی روس ئەکا (ئەوە شایانی باسە بنەماڵەی (برازی) لەسوریا لەو کوردانەن لە باکوری کوردستانەوە لەتاو جەوری تورکەکان روویانکردۆتە سوریا کە ئەو خیری بەگە یەکێك بووە لەو بنەماڵەیە).

جلیلی لە باسەکەیدا ئەڵێ: رێکخراوی ئیرشاد بۆ ئەوەی هەندێ پارە پەیدا بکا بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری خۆیو بۆ ئەوەی بتوانێ چەك بکڕێ بڕیاریدا باجو پیتاك کۆبکاتەوە کە لەو رۆژانەدا کوردەکانی سێرتو دەوروبەری بشیری، غارزان ئەمانە باجیان نەدەدا بەحکومەت بەڵکوو دەیان دا بەحەسەنو سلێمان بدرخان.

لەبەهاری ١٩١٣دا سەرۆکەکانی ناوچەی شیروانی سەر بە سێرت کۆبوونەوەیەکیان کرد بو گفتوگۆ کردن دەربارەی دروستکردنی ئەمارەتێکی سەربەخۆی کورد.

بەشی نۆزدەهەم

رۆژنامەو گۆڤارە کوردیەکان تا شەڕی یەکەمی جیهان کە پەیوەندییان بە باکوری کوردستانەوە هەبوە

لەباسی پێشوودا باسی ڕێکخراوو کۆمەڵو حزبو جمعیەتە کوردەکانمان کرد کە لەلایەن کوردەوە ـ بەتایبەت کوردەکانی باکور ـ پێك هاتبوو، لەوەش دواین هەندێ لەو ڕێکخراوو کۆمەڵانە گۆڤارو رۆژنامەیان دەرکردوە چ لەتورکیا بوبێ یا لەوڵاتی دەرەوە کە ئاوارەکانی کورد دەریانکردوەو ئەم بەشەمان بۆ ئەو رۆژنامەو گۆڤارانە دەرکردوە کە سەرچاوەکانی خۆمانەو بێگانە لەسەریان نوسیوە.

دەتوانرێ دەرچوونی ئەو رۆژنامەو گۆڤارانە بکرێن بەسێ قۆناغ

١ ـ قۆناغی یەکەم : بریتیە لە رۆژنامەی کوردستان کە لە ١٣١٤/٤/٩ی کۆچیدا لەقاهرە یەکەم ژمارەی دەرچووەو دوا ژمارەی لە ١ی نیسانی ١٣١٨ی کۆچیدا دەرچووە.

٢ ـ قۆناغی دوهەم : لەدوای اعلانی دستوری عوسمانی لەساڵی ١٩٠٨دا ڕێگە کرایەوە بۆ کورد ئەویش دەستبکا بەچالاکی سیاسی خۆیو کۆمەڵی تعاونو ترقی جمعیتی رۆژنامەیەکیان دەرکرد بە ناوی (کورد) کە هەندێ سەرچاوە بە (کورد تعاونوترقی غزەتەسی) باسیانکردوە.

٣ ـ قۆناغی سێهەم : دەرچوونی گۆڤاری (رۆژی کورد) لەلایەن کۆمەڵی هێڤییەوە کەلە دواییدا ناوی گۆڤارەکە گۆڕراو کرا بە (هەتاوی کورد).

بێجگە لەو رۆژنامەو گۆڤارانە چەند بڵاوکراوەو چاپەمەنیەکی تریش دەرچووە لە هەندێ سەرچاوەدا ناوەکانیان هاتووە.

ژوێر ١ — سالا عوّلي — عدد ١

حيجي كاغذك في ريكه
دڤي ريكت مصري منز
ئاف خوييفي جريده‌يه
لاوِ بدرخان پاشا
مقداد مدحت بكي
هرجار ژوهژو جريده‌يا
بي پره آزي ريكم
كردستاني دو بدن خلكي
پازده روژا جاركي نيت
نڤيساندن

عنوان
مصرده «كردستان» غزته‌سي
صاحب ومحرري بدرخان
پاشا زاده
مقداد مدحت
مرطبنده ... دنسخه كردستان
ولايت مقالات ارسال ورسائلر يله
قراوضباطه‌لر رتسيم اولنه‌جقدر

كردستان خارجنده هر بر
ايچون سنه‌لك ابونه بدلي
٨٠ غروشدر
كردستان داخلنده مصرفي
استيفا مرم مجانا گوندريلور

كرداري ايقاظ وتحصيل صنايعه تشويق ايچون نشر اولنور
اون بش گونده بر نشر اولنور كردجه غزته‌در

روژا پنجشي‌ده ٣٠ ذوالقعده سنه ١٣١٥ پنجشنبه في ٩ نيسان سنه ١٣١٤

بسم الله الرحمن الرحيم

صد هزار شكر وحمد ژ خدی تعالى‌ره آم مسلمان خلق بكرن. وطالبنا علم ومعرفتيره هش وزكا دامه. درحقا تحصيلاتدنا علم ومعرفتيره گلك آيتين جليله واحاديث شريفه هنين دنيايده چقاس مسلمان هين گوتد وباز برين حياوه مكتب ومدرسه وجريده هنن دنيايده چه دبه به تابه جريده دنڤيسن. چقاس نيت ژكردان كرد ژگلك قوما زيده‌تر خوي هش وزكانه جابرن دبين خوده راست وقويه خورتن ودپسا وكه قوميت دي نه خوندانه نه‌دوارنين دنيايده چه دبه جيران وان‌وصنوف چاويه وي چه بكه نظاني. لوما ربلحمدپده من آف جريده باما نڤيسي. باذنا خدی تعالى پاش نه‌و هر پازده روژاده جاركي آزي جريده‌كي بنڤيسم. ناف في من‌كريه (كردستان) في جريده‌ويده آزي بحثا قنجيا علم ومعرفتا بكم لكوده‌ري مرروف دتعله لكوردري مدرسه ومكتبن قنج هنه آزي نيشا كردا بكم لكوردري چه شر دبه دولتين مظن چه دكن چاوه شر دكن تجارت چاوه دبه ازي حيا حكايت بكم حتی نه‌و كسي جريده‌كي هولي نڤيسيه آف جريده‌يا مناها يا عوّليه لوما وي گلك كيابي هبن. ازهيڤي دكم كيابا جريده‌يي ژمنره بنڤيسن حتي تشتركي نو چه دبن بكين پاشي هنكي دچه دكره ريده آقه ابدي آزي دست مقصدی بكم. (ومن الله التوفيق)

حضرت پيغمبر عليه الصلوة والسلام گوتيه «العلماء ورثة الانبياء» انكو علما وارثين انبيانه ژطرف خديده مامورن وعظ ونصيحتي بدن خلكي ريا قنج نيشا وان بكن لوما گلي علماين كردا چاره اون وعظ ونصيحتا نيرى ددن ولي دڤي اون مير وآغا وكرمانجين دناسن وان تشويقا طالبنا علم ومعرفتي بكن ريا قنج نيشا وان بكن هكي اون وي نكن گنهي حبا سطوی‌وه‌يه

ژماره یەکی رۆژنامەی کوردستان لە قاهیرە

دەربارەی رۆژنامەی کوردستان چەند سەرچاوەیەك باسیانکردوە کە هەندێ جیاوازی لەنێوان سەرچاوەکانا هەیە، بۆیە بەپێویستم زانی لەو سەرچاوانە بدوێم کە بەلای منەوە راستترین سەرچاوە بریتیە لە ژمارەکانی رۆژنامەکە خۆی کە مامۆستا محمد امین بوز ئەرسلان کارێکی ئیجگار باشی کردوە بەوەی لە دووبەرگدا فۆتۆکۆپیەکانی بلاوکردۆتەوەو بەپیتی لاتین‌و بەشێوەی کرمانجیی ژوورو هەموو باسی ژمارەکانی چاپکردوە لەسالی ١٩٩١دا لە ستۆکهۆلم کە برای بەڕێزو خۆشەویستم دوکتۆر عمر شێخ موس بەدیاری ئەو دوو بەرگەو فۆتۆکۆپی ژمارەکانی گۆڤاری ژین (١٩١٨ ـ ١٩١٩)ی بۆی ناردوم کە ئەمەی دوهەمیان لەبەرگی دوهەمی کتێبەکەدا باس دەکرێن.

کاك جمال خەزنەدار لەلاپەڕە/١٧ی رابەری ڕۆژنامەگەریدا سەرچاوە/١٤ لەباسی ئەم رۆژنامەیەدا وتوویەتی رۆژنامەیەکی نیو مانگی بووە، خاوەن‌و نوسەرەکەی مقداد مدحت‌و عبدالرحمن بەدرخان بووەو (٣١) ژمارەی لێ دەرچووەو شوێنی دەرچوونی ژمارەکانی باسکردوە کە لەگەڵ فۆتۆکۆپیەکانی محمد امین بوز ئەرسلاندا یەك دەگرنەوە.

بەلام زۆرم لاسەیربوو ئەمین زەکی لە زۆرکەس شارەزاتربووە لەچالاکی رۆشنبیرانی ئەو رۆژانەو هەتا دوای شەڕی جیهانیی یەکەم لە ئەستەمبولدا مابووەوە بەلام لەبەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا مێژووی کوردو کوردستان وتوویەتی رۆژنامەی کوردستان لەلایەن مدحت بەگی کوڕەزای بدرخانەوە لە ئەستەمبوڵ دەرچووەو ساتێك نەخۆش کەوتوە عبدالرحمن بدرخان لە پێشدا لەقاهیرەو لەدواییدا لە (جنێف) دەری کردوە هەروەکوو لەلاپەڕە/٣٥١ی کتێبەکەیدا باسی کردوە.

ئەمین زەکی لەو لاپەڕەیەدا وتوویەتی : لەدوای اعلانی دەستوری عوسمانی (مەبەستی سالی ١٩٠٨بووە) جارێکی‌تر ئەو رۆژنامەیە لەلایەن (سریا بدرخان)ەوە دەرچووەو لەکاتی شەڕی جیهانیشدا هەردەرچووە کە ژمارەکانی (٣١)ژمارە بووە.

وەرگێڕی کتێبەکەی ئەمین زەکی بۆ عەرەبی محمد علی عونی لەپەراوێزی لاپەڕە/٣٥١ی کتێبەکەی ئەمین زەکیدا وتوویەتی : ((ئەو ژمارانەی لەکاتی

شەڕی جیهانیدا دەرچووە شوێنی چاپکردنیان نەزانراوە، بەڵام ئەوەی من بزانم سریا بدرخان بەر لە شەڕی یەکەم ڕوویکردە قاهیرەو لەساڵانی ١٩١٥ ــ ١٩١٦دا ڕۆژنامەیەکی دەرکرد بەزمانی کوردیو تورکی کە مانگی دووجار بەنازناوی خۆیەوە(عزیزان)دەریکردووە.بەوجۆرە دەردەکەوێ کە ئەمین زەکی لەکتێبەکەیدا تاقە سەرچاوەیە کە وتویەتی ڕۆژنامەی کوردستان لەپێشدا لە ئەستەمبوڵ دەرچووە کەلێرە پرسیارێك دێتە پێشەوە، ئایا تۆ بڵێی جگە لەو ژمارانەی محمد امین بوز ئەرسلان فۆتۆکۆپیەکانی چاپکردون، بەرلەوە بە زنجیرەیەکی جیاواز لەو (٣١) ژمارەیە مدحت بدرخان ڕۆژنامەیەکی بەهەمان ناوەوە چاپکردبێت کە هیچ شوێنەوارێکی دیارنیەو هیچ سەرچاوەیەکی تریش باسی نەکردوە؟؟ یا تۆبڵێی ووشەی (ئەستەمبوڵ) هەڵەی چاپەمەنی بووبێ کە ئەمین زەکی باسی کردوە؟.

دوکتۆر مارف خەزنەدار لە لاپەڕە/٩٣ی کتێبەکەی مینۆرسکیدا سەرچاوە/٤٣ وتوویەتی یەکەم ژمارەی ڕۆژنامەی کوردستانم لە ئەکادیمی زانستی سۆڤێتی دیوە لە لینگراد کە پاشکۆیەکی لەگەڵدا بووە بە زمانی فرنسی بۆ ڕوونکردنەوەی ناوەڕۆکی ڕۆژنامەکەو بۆ پڕۆپاگەندەکردن بۆی وەکوو لە لاپەڕەکانی(٣ - ٤)ی ژمارە دوهەمی ساڵی ١٩٨٦ی گۆڤاری چوارچرا لە سوید لەلایەن دەستەی نوسەرانیەوە باسی گوڤاری (ئاهانیت)ی ساڵی ١٩٠٠یان کردوە کەلاپەڕە/١٣٩ی دا باسی ڕۆژنامەی کوردستانی کردوە کە نووسەرانی ئەو ڕۆژنامەیە بایەخێکی زۆریانداوە بە گرنگێتی خوێندەواریو داوایان لە کورد کردوە بکەونە خۆیانو دەس بکەن بەچالاکی.

هەمان گۆڤاری چوارچرا لەو باسەیدا ئاماژەی بۆ ڕۆژنامەی (دروشاك)ی ئەرمەنی کردوە لەساڵی ١٩٠٠دا دەربارەی ڕۆژنامەی کوردستان وتوویەتی:((ئیمڕۆ وا نەمامێکی تازە چرۆ دەکاتو ئومێدەوارین بەریگرێتو گومان لەوەدا نیە لەوڵاتدا دەتوانرێ هێزێکی گەورەی دژ بە سوڵتان پێك بهێنرێت)).

ئەوەی شایانی باسە هەندێ سەرچاوە لێپرسراوی یەکەم ژمارەی ڕۆژنامەی کوردستانیان بە مدحت بدرخانو هەندێکی تر بە مقداد مدحت بدرخان ناویان هێناوەکە هەردوکیان هەر یەکێك بوونو بەڵگەی ئەمەش ئەوەیە سریا بدرخان

لەلاپەڕە/٥١ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٧٩وێنەیەکی بڵاوکردۆتەوە بەناوی (پرنس مدحت بدرخان)و لەلاپەڕە/١١٠ی بەرگی یەکەمی فۆتۆکۆپیی ڕۆژنامەکانی کوردستان کە محمد ئەمین بوز ئەرسلان بڵاوی کردۆتەوە هەمان وێنەی تیایە بەناوی (مقداد مدحت بدرخان)ەوە بەمەدا دەرئەکەوێ هەردو ناوەکە هەر یەك کەس بوون.

مقداد مدحت بدرخان

بەپێی ژمارەکانی ڕۆژنامەی کوردستان ــ فۆتۆکۆپیەکانی محمد امین بوز ئەرسلان بریتین لە:

١ - لەژمارە (١ ــ ٥) لەلایەن مقداد مدحت بدرخانەوە دەرچووە لە قاهرە.

٢ - لەژمارە (٦ ــ ١٩) لە جنیف دەرچووە لەلایەن عبدالرحمن بدرخانەوە.

٣ - لەژمارە (٢٠ ــ٢٣) لەلایەن عبدالرحمن بدرخانەوە دوبارە لە قاهرە دەرچووە.

٤ - ژمارە (٢٤) لەلەندن دەرچووە لەلایەن عبدالرحمن بدرخانەوە.

٥ - ژمارە (٢٥) دوو ژمارەی ڕۆژنامەکە بەژمارە /٢٥دەرچووە

ژمـارەی یەکـەم نوسراوە ١٩ئاغسـتوس سـاڵی ١٣١٦ لەلایـەن عبدالرحمـن بدرخانەوە لەلندن ئەوی تریان کە هـەمان ژمـارەی لەسـەر نوسـراوە/١٨ ئـەیلولی ١٣١٦ لەشاری(فوڵکستۆن) دەرچووە کە شارێکە لە بریتانیاو لێی نوسـراوە لەلایەن (بدرخان پاشا ئوغلی عبدالرحمن) کە هەتا ژمارە/٢٩ هەموو ژمارەکان لە (فوڵکستۆن)دەرچوون.

٦ ـ ژمارە (٣٠ ـ ٣١) لە جنێف دەرچووە لەلایـەن عبدالرحمن بدرخانـەوە کـە دوا ژمارەی رۆژنـامەکە /٣١لە (١٣١٨/٤/١)ی کۆچیدا دەرچووە.

دوره ١

عدد ٣١

Adresse:
• KURDISTAN •
GENEVE

کردستان

١٣١٥

KURDISTAN

رۆژنـامەی کوردستان کە لەجنێف دەرچووە

قۆناغی دووەم: رۆژنامەی کورد (کوردستان..... یاکورد تعاون و ترقی گازیتەسی

ئەم رۆژنامەیە ئۆرگانی کۆمەڵی (کوردستان تعاون‌وترقی جمعیتی)بووە کەبەر لەمە لەزنجیرەی دووەمی کۆمەڵو رێکخراوەکانا بەدوور دریژی باسمانکردوە، هەموو سەرچاوەکان بەرۆژنامە ناویان بردوە بێجگە لە (رۆبرت ئۆڵسۆن) لە کتێبەکەیدا سەرچاوە/٨٤ بەگۆڤار ناوی بردوە.

دەربارەی کاتی دەرچوونی ئەو رۆژنامەیە کاك جمال خەزنەدار لەلاپەرە/١٨ی رابەری رۆژنامەگەری کوردیدا وتوویەتی ئەو رۆژنامەیە لەساڵی ١٩٠٧دا دەرچووە کە ئەمە لەگەڵ سەرچاوەکانی تردا یەك ناگرێتەوە کە وتویانە لەساڵی ١٩٠٨دا دەرچووە.

بۆ نموونە دوکتۆر جلیلی جەلیل لەسەرچاوە/٥٥دا وتویەتی لە ٩/تشرینی دوهەمی ١٩٠٨دا دەرچووە کە سەرچاوەی جلیلی بۆ ئەمە بریتیە لە گۆڤاری (Revue du monde Musulman No.1-2) ساڵی ١٩٠٩کە لەو گۆڤارەدا وتراوە: یەکەم ژمارەی رۆژنامەی کورد لەرۆژی ١٩٠٨/١١/٩دا لە ئەستەمبوڵ دەرچووە (لە دواییدا دەچینەوە سەر باسەکەی دوکتۆر جلیلی جلیل).
سەرچاوەکانی‌تر وەکوو دوکتۆر جمشید حیدری سەرچاوە/٣و کریس کوچیرا سەرچاوە/٤١و دوکتۆر کمال مەزهەر لە کتێبەکەیدا (تێکەیشتنی ڕاستی ــــ لەلاپەرە/٢١٧ هەموو وتویانە لەساڵی ١٩٠٨دا دەرچووە.
دەربارەی ناوی رۆژنامەکەو لێپرسراوی رۆژنامەکەش چەند بۆچوونێکی جیاواز هەیە:

دوکتۆر جمشید حیدری لەباسەکەیدا سەرچاوە/٣و دوکتۆر کمال مەزهەر لەلاپەرە/٢١٧ی کتێبی تێکەیشتنی راستیداو سرکسیان‌و لازاریف بەپێی کتێبەکەی دوکتۆر جلیلی جلیل هەروەها کریس کوچیرا سەرچاوە/٤١ هەموویان رۆژنامەکەیان بە (کورد تعاون‌و ترقی گازیتەسی) ناویردوەو دوکتۆر جمشید حیدری وتویەتی خاوەنەکەی شاعیری گەورەی کورد پیرەمێرد بووە بەلام سەرچاوەکانی تر، وەکوو مامۆستا علاءالدین لە گۆڤاری گەلاوێژی ژمارە/٨ی ئابی ١٩٤٣دا وتویەتی رۆژنامەی (کورد) ئیمتیازەکەی بەناوی (پیرەمێرد)ەوە بوو.

کاك جمال خەزنەدار لەلاپەڕە/١٨ی رابەری ڕۆژنامەگەریدا وتویەتی ڕۆژنامەی کورد لەلایەن هاویێرانی شێخ عبدالقادری شمزینیەوە دەرچووە.

لەڕۆژنامەی (ژین)ی ژمارە/٩٤٨ی ڕۆژی ١٩٤٨/١٢/٣٠ وەکوو لەلاپەڕە/١٣ی دیوانە تازەکەی پیرەمێردا چاپی بغداد ساڵی ١٩٠٠وتراوە ڕۆژنامەی (کورد) لەلایەن پیرەمێردەوە بەڕێوە دەبرا لەژمارەی یەکەمی ساڵی ١٩٤٦ی مانگی کانونی دوهەمی گۆڤاری گەلاوێژدا پیرەمێرد خۆی لەوەدا وتوویەتی :((ئێبەرەی غەزەتەمان لە ئەستەمبوڵ غەزەتەی (کورد)بوو کە ئیمتیازەکەی بەر من کەوت)).

(ئەوەی شایانی باسە جگە لە ئیمتیازی ڕۆژنامەی کورد، هەروەکوو لە دیوانە تازەکەیدا باسکراوە ئیمتیازی گۆڤاری (رەسملی کتاب)یشی هەبوە کە بۆ ماوەی چوارساڵ دەرچووە).

لەکۆتایی ئەم باسەی ڕۆژنامەی کوردا بەپێویستم زانی کورتەیەکی ئەو باسە دوورو درێژەی دوکتۆر جلیلی جلیل کە لەسەرچاوە/٥٥ دا باسی ئەو ڕۆژنامەیەی کردوە بیخەمە پێش چاو کە وتوویەتی :((یەکێك لە چالاکیەکانی کۆمەڵی تعاون‌وترقی جمعیتی کورد ئەوەبووە بڵاوکراوەیەکیان هەبێ وەکوو ئۆرگانی رێکخراوەکەیان)).

جلیلی لەباسەکەیدا ئاماژەی بۆ چەند سەرچاوەیەك کردوە کە دەربارەی ئەو ڕۆژنامەیە دواون، بۆ نموونە :

لەلاپەڕە/٦٥ی کتێبەکەیدا ئاماژەی بۆ ڕۆژنامەی (جامانـاك)ی ئەرمەنی ژمارە/٢ی ڕۆژانی ١٦ـ١٩٠٨/١٠/٢٩ کردوە کە باسی ئەوەی کردوە کوردەکان لە ئەستەمبوڵ کۆبوونەوە بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەیەك بەکوردیو تورکی وە ئاماژەشی بۆ گۆڤاری : (Revue du monde Musulman No.1-2) ساڵی ١٩٠٩ لاپەڕە/١٧٠ ــ ١٧١)کردوە کە لەوەدا وتراوە ڕۆژنامەی (کورد) لەڕۆژی١٩٠٨/١١/٩ لە ئەستەمبوڵ دەرچووە کە سەرنوسەرەکەی (تۆفیق)ە — مەبەست تۆفیق پیرەمێردە ـ

دەربارەی دروشمو ئامانجی ڕۆژنامەکە ئەوەبووە بەهەموو توانای خۆیەوە هەفتەی جارێك وەکوو ئۆرگانی کۆمەڵی تعاون‌و ترقی کورد جمعیتی دەربچێت.

وەکوو جلیلی باسی کردوە ڕۆژنامەکە هەشت لاپەڕە بووەو هەر لاپەڕەیەك چوار ستوون بووە.

جلیلی ئەڵێ : هەرچەند ژمارەکانی ئەو ڕۆژنامەیە هەڵنەگیراون و زانیاریەکی زۆرکەم و ناڕاست لە فهرستە ئەدەبیەکانا دەربارەی ئەو ڕۆژنامەیە هەیەو یەکێکی وەکوو (ئو. ل. ڤیلچڤیسکی) کە هەمیشە باسەکانی بەشێوەیەکی تێرو تەسەل و واقعیەت نوسیوە، لەو باسەیدا لە ڕۆژنامەکان دواوە باسی ڕۆژنامەی (کورد)ی تیادا نەکردوە.

هەرچەند ژمارەکانی ئەو ڕۆژنامانە هەڵنەگیراون بەلام ئەو شەش مەقالەیەی لە ژمارەکانی ئەو ڕۆژنامەیە بلاوکرابووەوە هەندێ نوسەر لەباسەکانیانا ئاماژەیان بۆ ئەوانە کردوەو شتیان لێ وەرگرتون هەروەکوو ئەوەی لە کتێبەکەی لە (أ. شاهبازیان)دا بەناوی مێژووی کوردو ئەرمەنی لەلاپەڕە/١٧٧یدا باسیکردوە.

جلیلی ئەڵێ : هەرچەند ڕۆژنامەی کورد بۆ نۆ مانگ دریژەی کێشابوو بەلام لەو تەمەنە کورتەیدا ناویانگی بەزۆر شوێنی کوردستانا بلاوبووەوە هەروەکوو شاهبازیان لە کتێبەکەیدا لەباسی بلاوکراوەیەکی ئەو ڕۆژنامەیەدا بلاوکرابووەوە داوای لە هەموو کورد کردبوو یەك بگرن و هەوڵ بدەن بۆ چاکردنی باری ژیانی کورد کە تورکەکان بەوپەڕی بێ دادیەوە رەفتار لەگەڵ کوردا دەکەن.

جلیلی لەباسی کتێبەکەی شاهبازیاندا کە ئاماژەی بۆ ناوەڕۆکی ڕۆژنامەی کورد لاپەڕەی یەکەمی ژمارەی دوهەمیدا وتراوە لەگەڵ ئەو هەموو خزمەتەی کورد بۆ عوسمانی کردوە کەچی لە هەموو میللەتەکانی تری ناو دەوڵەتی عوسمانی زۆرتر زیانی پێ گەیشتوە.

جلیلی ئەڵێ بەپێی کتێبەکەی شاهبازیان لەزۆربەی ژمارەکانی (ڕۆژی کورد)دا نووسەرەکان بایەخێکی زۆریان داوە بەگرنگێتی ڕۆشنبیری و خوێندەواری کە لەناو نووسەرەکانیا چەند کەسێکی وەکوو سعید کوردی و ئیسماعیل حقی بابان زادە دەکەوێتە بەرچاو.

جلیلی ئاماژەی بۆ باسێکی سعید کوردی کردوە (لە شوێنی خۆیدا باسی سعید کوردیمان کرد کە مامۆستای خلیل خەیالی بووەو بە بدیع الزمان ناسراو

بووه)، كه ئەو باسەی ملا سعید لەژمارە/٢ی رۆژنامەی كوردا بلاّوكراوەتەوەو لـە باسەكەیدا پرسیوێتی : ئایا كورد پێویستی بەچی هەیە؟

سعید كوردی هەر خـۆی وەرامـی پرسـیارەكەی خـۆی داوەتـەوەو وتویـەتی: ئـەوە مـاوەی پازدەسـالّ تێپـەڕیكرد بەسـەر ئەوكاتـەی ئـەو پرسـیارەم لـەخۆم كردبوو هەتا ئێستەش نەگەیشتومەتە هیچ وەرامێكی ئەوتۆ كەلەم دوو بۆ چوونە تێپەڕبكات.

١ ـ یەك گرتنێكی نەتەوەیی‌و نیشتمانی.

٢ ـ بێجگـە لـەفێربوونی زانیـاریی ئـاینی، پێویسـتە بایـەخ بدریێ بـەزانیاریی هونەری‌و ئەو زانیاریانەی تـر كـە دەبنـە هـۆی پێشـكەوتنی شارسـتانێتی‌و شـان بەشانی ئەوەش كورد پێویستە سوپایەكی تایبەتی خۆی هەبێ بۆ ئەوەی بتوانێ لەڕێگەی ئەو سوپایەوە سەربەخۆیی دەسگیرببێت (سـەرچاوەی جلیلـی بـۆ ئـەم باسەی سعید كوردی بریتیە لەلاپەڕە/٧٠ی كتێبەكەی سافرسـتیان چـاپی سـالّی ١٩٤٨ بەناوی كوردو كوردستانەوە).

جلیلی لەهەمان كتێبیـدا ئامـاژەی بـۆ لاپـەڕە/١٧٧ی كتێبەكـەی شـامبازیان كردوە كەلەو كتێبەیدا باسی مقـالێكی ئیسـماعیل حقـی بابـان زادەی كردوە كـە لەژمارە/٣ی رۆژنامـەی كـوردا بـلاّوی كردۆتـەوە دەربـارەی بزوتنـەوەی هەسـتی نەتەوایەتی كوردو داوای كردوە ئەبێ مندالآنی كورد فێری زمانی خۆیـان بكرێـن‌و وتوویەتی : ((با بـۆ نموونـە باسـی مندالێكـی كـورد بكـەین، مندالێكـی كـورد لـە گوندەكـەی خۆیـدا كـە بـە كـوردی قسـەی تیـا ئـەكرێ لـەناو خۆیانـا، ئەگـەر قوتابخانەیەك كرایەوەو لەجیاتی زمـانی كـوردی بـەزمانی توركـی دەرسـی تیـادا بوترێتەوە، وای لێدێ ئەو منالّە ئیتر تەنها شت هەر بەزمانی توركی فێر دەبێـت، بەلاّم ئەگەر بـەكوردی كتێبـی زانیـاریی بـۆ ئامـادە بكـرێ ئـەوا لـەجیاتی زمـانی توركی بەزمانەكەی خۆی فێری ئەو زانیاریە دەبێ.

جلیلی ئاماژەی بۆ كتێبێكـی تـر كـردوە(سیاسـەتی ئیمپراتۆرێتی عوسمـانی لەودیو قافقاسدا لاپەڕە/٧٢ چاپخانەی بریتانیا سالّی ١٩٦٢ نوسینی سركسـیان) كە ئەمیش ئاماژەی بۆ باسێكی تری ئیسماعیل حقی بابان كردوە كەلە رۆژنامەی كوردا بلاّوی كردۆتەوەو سركسیان وتوویەتی:

((ئیسماعیل حقی بابان لەو باسەیدا تەنها دەربارەی سیاسەت نەدواوە، بەڵکوو باسی دانانی بناغەیەکی زانیاریانەی کردوە بۆ پەرەپێدان بەزمانی کوردیو ئەدەبی کوردیو بایەخدان بەئەدەبی فۆلکلۆریو ئەفسانە، چونکە بایەخدان بەزمانی کوردیو پەرەپێدانی زانیاری دەربارەی زمانی کوردی دەبێتە هۆی پێشکەوتنمانو کلیلی پێشکەوتن هەمیشە بریتیە لە خوێندەواریو رۆشنبیریو زانیاری بۆیە ئەرکی سەر شانی زاناکانمانە بایەخێکی تەواوە بدەن بەو بابەتانە.

جلیلی جگە لەو باسانەی ئیسماعیل حقی بابان ئامازەی بۆ کتێبێکی (أ.وجلتیاکوف،و یو.أ.بلاسیان) کردوە کە لەوەدا باسێکی (سعید کوردی)دواوە کە لەژمارە/٦ی رۆژنامەی (رۆژی کورد)دا بڵاوی کردۆتەوە دەربارەی (رۆڵی ئاین لە ژیانی کوردا)و لەو باسەیدا هەوڵی داوە بەشێوەیەکی پێشکەوتووخوازانە دەربارەی ئاین بدویو داوای کردوە لەرێبازی ئەو جۆرە کەسانە لابدرێ باسی ئاین زۆر بەووشکی و رەقی دەکەنو هێرشێکی توندی بردۆتە سەر ئەو سیاسەتەی بەناوی ئاینەوە هەوڵ ئەدرێ لەژێر پەردەی ئایندا وڵاتان داگیربکرێتو داوای کردوە دۆستایەتی کورد لەگەڵ میلەتانی هاوسێدا بەهێز بکرێتو لەو روەوە رۆژنامەی (غورتس ــ گورتس)دەربارەی ئەو بۆچوونەی سعید کوردی باسێکی بڵاوکردوتووەو وتوویەتی :((سەرنووسەری رۆژنامەی کورد ــ وادیارە سعید نورسی ــ سعید کوردی نوسەرێکی هەمیشەیی بووە لەو رۆژنامەیەدا ـ بانگەوازێکی بڵاوکردۆتەوە کە داوای لە هاوولاتیانی خۆی کردوە پێوندیی کورد لەگەڵ میللەتانی تردا بەهێز بکرێت)).

هەروەکوو مامۆستا علاءالدین سجادی لەلاپەرە/٥٥٢ی کتێبەکەیدا ـ مێژووی ئەدەبی کوردی ـ باسیکردوە، رۆژنامەی کورد کە زمانی حالی کۆمەڵی کورد تعاونوترقی جمعیتی بووە باسی کۆبوونەوەیەکی یانەی کوردی کردوە لە ١٩٠٨/٦/٢٥ لەهۆڵی (فیتز دجیلری) لە ئەستەمبوڵ کە لەو کۆبوونەوەیەدا (٥٠٠)کەس بەشداربوونو ژمارەیەك لە ئامادەبووەکان دڵسوزیی خۆیان بۆ کۆمەڵی کورد تعاونو ترقی جمعیتی دەربڕیوەو قسەکەرێکیش لە قسەکانیا باسی گرنگێتیو بایەخدان بە دەستور کردوە ـ کە لام وایە ئەمەش بەڵگەیەکی

تـره بۆ بەدرۆخستنەوەی ئـەو پڕوپاگەندانـەی وتوویانـە کـورد دژی أصلاحـاتی دەستوری بوون))·

قۆناغی سێهەم : گۆڤاری رۆژی کورد ـ هەتاوی کورد

لەباسی کۆمەڵی ((هیڤی ـ هیوا)دا بەرلەمە باسی ئـەوە کرا کـە ئـەو کۆمەڵـە گۆڤـارێکی لەسـاڵی ۱۹۱۳دا دەرکـرد بـەناوی (رۆژ کـورد)و لەسـاڵی ۱۹۱٤ نـاوی گۆڤارەکە گۆڕا بە (هەتاوی کورد) هەموو ئەو سەرچاوانەی باسی ئەو گۆڤارەیـان کردووە بەگۆڤار ناویان بردوە جگە لەئـەمین زەکـی لەلاپـەڕە/۳٥۲ی کتێبەکـەیدا سـەرچاوە/۳۲ بەرۆژنامـە (صحیفە) نـاوی بـردوە، کـاك جمـال خەزنـەدار لـەدوو سـەرچاوەدا باسـی (رۆژ کـورد)ی کـردوە، لەسـەرچاوەی ژمـارە/۱٤ یەهەڵـە بەرۆژنامەی رۆژکورد ناوی بـردوە بـەڵام لەسـەرچاوەی دوهـەمدا، ژمارە/۲٦ کـە هەرسێ ژمارەکەی دەسکەوتوەو فۆتۆکۆپیی هەرسێکیانی بڵاوکردۆتەوە لەمەیانا راستی کردۆتەوەو بەگۆڤار ناوی بردوە وەکوو لەدوایدا باسی دەکەین·

دەربـارەی مێـژووی دەرچوونـــی یەکـــەم ژمـــارەی، بـەپێی فۆتۆکۆپـــی سـەرچاوە/۲٦ لەسـوچی سـەرەوەی لای چـەپیا نوسـراوە تــأریخ تأسـیس ۱۳۳۱کۆچـــی ورۆژی دەرچوونـــی ٦/حزیـــران۱۳۲٦ لـــەلای راســـتیا نوسـراوە ۱٤/رجـب/۱۳۳۱، دوکتـۆر جلیلـی جلیـل لەسـەرچاوە/٥٥دا هەریـــە ٦/حزیـران/۱۹۱۳ باسـیکردوە، بـەڵام دوکتـۆر مـارف خەزنـەدار لەپـەراوێزی لاپـەڕە/٦۳ کتێبـە وەرگێڕاوەکـەی مینۆرسکی لەروسیەوە بۆ عـەرەبی چـاپی ساڵی۱۹۸۷ ئامـاژەی بـۆ (س.م.شاپشـاڵ) فـی المجموعـة الشـرقية لجمعيـة المستشـرقين الـروس ص۲۳۳ سـاڵی ۱۹۱۳ وتـراوە گۆڤارەکـە لـە۱۹۱۳/٦/۱۹دا دەرچووە کە بێگومـان ئـەم رۆژە هەڵەیەو لەگـەڵ فۆتۆکۆپـی رۆژنامەکـەدا یـەك ناگرێتەوە·

دوکتـۆر کمـال مەزهـەرو دوکتـۆر جمشـيد حيدريـش لـە باسـەکانیانە وتویانـە گۆڤارەکە لەپێشدا بەناوی رۆژ کوردستانو لە دواییدا ناوەکەی گۆڕاوە بە (هەتاو کورد)·

لەناو سەرچاوەکانا، دوو سەرچاوە بەدوور درێژ باسیانکردوە، دوکتۆر جلیلی جلیل لەو دوو سەرچاوەیدا یەکەم لەگۆڤاری رۆشنبیری نوێ ژمارە/۱۱٦ی کانونی

یەکەمی ساڵی ۱۹۸۷ کە لەبغداد دەرچووە دوهەم سەرچاوە/٥٥باسی رۆژ کوردو هەتاو کوردی کردوە لەبەر ئەوەی هەردوباسەکەی لەیەك دەچن، بۆیە تەنها ئەو باسەی سەرچاوە/٥٥ ئەخەینە بەرچاو هەروەها کاك جمال خەزنەداریش لەسەرچاوە/٢٦دا کە بۆ گۆڤارەکەی تەرخان کردوە لەویش دەدوێین.

دوکتۆر جلیلی جلیل لەسەرچاوەی/٥٥دا، لەلاپەرە/٩٧دا ئاماژەی بۆ رۆژنامەی (التاخی) رۆژی ١٠/تموزی/١٩٦٧ کردوە کەلە بغداد دەرچووە لەوەی التآخیدا وتراوە ئەو گۆڤارە لەلایەن کۆمەڵی هێڤییەوەدەرچووە کە چاپخانەیەکی خۆی هەبوەو قوتابیانی کورد لە ئەستەمبوڵ لەو چاپخانەیەی کۆمەڵی هێڤیدا زۆر چالاك بوون. کە سەرچاوەی جلیلی بو ئەمە بریتیە لە :Die wellde islam 1913 Berlin,bond 1,Heft ¾.522 کە باسەکەی لە رۆژنامەی (جاماناك)ی ژمارە(١٦٠٨)ی ساڵی ١٩١٣دا بڵاوکراوەتەوە.

ئەوەی شایانی باسە کاك جمال خەزنەدار لەسەرچاوە/٢٦دا دیارە تەنها سێ ژمارەی رۆژ کوردی دەسکەوتوەو فۆتۆکۆپی کردوە وەکوو لەدوایدا باسیان دەکەین، بەلام دوکتۆر جلیلی جلیل باسی ژمارەی چوارەمیشی کردوە وەکوو لە لاپەرە/١٠١دا باسیکردوە وتویەتی ژمارە/٤ لەمانگی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩١٣دا دەرچووە بەلام بەناوی هەتاوی کوردەوە، هەروەها جلیلی لەپەراوێزی هەمان لاپەرەدا وتوویەتی ڤیلچێڤیسکی‌و لازاریف هەردوکیان لەباسەکانیانا بەهەڵە وتویانە رۆژکورد لەساڵی ١٩١٤دا دەرچووە جلیلی لەباسەکەیدا وتویەتی گۆڤاری رۆژ کورد لە سێ ژمارەی یەکەمیا سەرنوسەرەکەی عبدالکریمی خەڵکی سلێمانی بووە (مەبەستی کریم بەگی حاجی ئەوڵای حمە کرکوکی بووە کە ماوەیەك لەدواییدا لەکرکوك کراوە بەحاکمی بدائی)، بەلام ژمارەی چوارەمی عبدالعزیز بابان بووە کە گۆڤارەکە بەزمانی کوردی‌و تورکی دەرچووە.

جلیلی بێجگە لە عبدالکریمی لێپرسراوی گۆڤارەکە باسی چەند سیاسیەکی تری کردوە کە لەو گۆڤارەدا بەشداری نوسین بوون وەکوو نجم الدین کرکوکلی‌و صلاح بەدرخان‌و عبدالله جودت‌واسماعیل حقی بابان زادە.

جلیلی لەو باسەیدا دەربارەی عبدالله جودت کە یەکێك بووە لەو نوسەرانەی ئەو گۆڤارە، رەخنەی لە ئەدەبیاتە کوردیەکان گرتووە کەهیچ باسی خزمەتی

عبدالله جودتیان نەکردوە کە چۆن بەشداربووە لە نوسینی ئەو گۆڤارە کوردیەدا (لەراستیدا فۆتۆکۆپی هەرسێ ژمارەکەی رۆژی کوردم پشکنی لەلاپەرە/٤ی ژمارەی یەکەمو لەلاپەرە/١٠ی ژمارە/ دوهەمدا دووپاس بلاوکراوەتەوە دەربارەی کورد لەلایەن عبدالله جودەتەوە.

جلیلی ئەڵێ: جگە لەو گۆڤارە عبدالله جودت لە رۆژنامەو گۆڤارەکانی تردا گەلێك باسی دەربارەی مێژووی کوردو بلاوکردنەوەی رۆشنبیری لەناو کوردا نوسیوەو لەدوای شەڕی جیهانی یەکەمیش لەناو کۆمەڵو رێکخراوە کوردیەکانا چالاك بووەو لەساڵی ١٩٢٥دا کە شۆڕشی کورد بەرپابوو (مەبەستی شۆڕشەکەی شێخ سەعیدی پیرانە) رۆژنامە تورکیەکان گەلێك جار هێرشیان بردۆتە سەر عبدالله جودت، بەتایبەتی ئەوەی لە رۆژنامەی (ئەقشام)ی تورکیدا لەمانگی کانونی دوهەمی ١٩٢٥دا دژی عبدالله جودت بلاوکرابووەوە، بەتاوانی ئەوەی هەوڵی دابوو بۆ دروست بوونی حکومەتێکی سەربەخۆی کورد.

دەربارەی ئەو بۆچونەی دوکتۆر جلیلی، لەو دیوانە تازەیەی پیرەمێرد کەلە ساڵی ١٩٩٠ لەبغداد چاپکراوە لەوەدا بۆ بۆچوونێکی پیرەمێرد بلاوکراوەتەوە دەربارەی عبدالله جودت کە وتویەتی:((لەدوای ئەوەی اعلانی مشروطیە(مەبەست اصلاحاتی دستوری ١٩٠٨)ە، عبدالله جودت لە ئەوروپاوە گەڕایەوە بۆ ئەستەمبولو گۆڤاری (أجتهاد)ی دەرهێنا، من یەکێك بوم لەوانەی لە هەموو کەس زیاتر لە خزمەتیا دەبومو خۆمو (نەژاد)ی کوڕم بە نشرو نظم (پەخشانو شیعر) لە گۆڤارەکەیدا خزمەتمان هەبوە)).

لام وایە ئەو کەمتەرخەمیەی ئەدەبیاتی کوردی بەرامبەر بە عبدالله جودت کە جلیلی رەخنەی دەربارەی گرتبوو بەخۆڕایی نەبوە ئەگەرچی عبدالله جودت خزمەتی کوردیشی کردبوو، بەلام لەباسی سێهەمی ژۆن تورکو أتحادو ترقیدا لەبەشی شازدەهەمدا کە بۆ بەشداربوونی کوردستانمان تەرخانکردوە لە کۆمەڵی أتحادو ترقی تورکیدا بەر لەوەی تورکەکان لە بەڵێنەکانی خۆیان پاشکەزبینەوە، لەوەدا لە سەرچاوە/٤٠دا ئاماژە بۆ باسێکی (ئەرنست رامزرو)کراوە کە وتوویەتی لەناو ئەندامەکانی أتحادو ترقی تورکدا هیوا هەبوون وەکوو ئیسحاق سکوتیو عبدالله جودت، ئەگەرچی کوردیش بوون بەلام حەزیان بەوە کردوە لەناو أتحادو

ترقیدا وەکوو دوو تورك وەیا هاوولاتیەکی عوسمانی ناو ببرێن، کە دوورنیە هەڵوێستی عبدالله جودت بوبێت بەهۆی هەندێ ناڕەزای هەندێ لە کوردەکانی ئەو سەردەمە.

دوکتۆر جلیلی لەسەرچاوە/٥٥دا باسی ئەوەی کردوە ژمارەکانی گۆڤاری رۆژی کورد لە ئەستەمبوڵەوە دەگەیشتنە کوردستانو بڵاودەکرانەوە.

بەمەدا دەردەکەوێ چالاکیەکانی کۆمەڵی هێڤی بەپێچەوانەی ئەوەی کورد تعاون‌و ترقی جمعیتی کە هەر لە ئەستەمبوڵدا بووە، ئەوەی هێڤی گەیشتبووە ناوچەکانی کوردستانیش.

ئەوەی شایانی باسە دوکتۆر جلیلی جلیل لەو باسەیدا بەزۆری لە گۆڤاری رۆژ کورد دواوەو دەربارەی هەتاوی کورد تەنها ئەوەی وتووە لەدوای دەرچونی ژمارە/٣ی رۆژ کورد ناوی گۆڤارەکە گۆڕاوە بەهەتاوی کوردو وتویەتی لازاریفو ڤیلچێڤسکی بەهەڵە وتویانە هەتاوی کورد لەساڵی ١٩١٤دا دەرچووە وەکوو جلیلی لەلاپەڕە/١٠١دا باسی کردوە وتویەتی ئەو تاقە ژمارەیەی هەتاو لەتشرینی یەکەمی ١٩١٣دا دەرچووە.

دوکتۆر جلیلی جلیل لەسەرچاوە/٥٥دا لەلاپەڕە/١٠٥دا تەنها ناوەڕۆکی ژمارەی یەکەمی گۆڤاری رۆژی کوردی باسکردوە، لەبەر ئەوەی کاك جمال خەزنەدار لەسەرچاوە/٢٦دا باسی ناوەڕۆکی هەرسێ ژمارەکەی کردوە، بۆیە هەوڵ ئەدەم کورتەی ئەو باسەی ئەم بخەمە پێش چاو.

وەکوو لە پێشدا باسمانکردو بە پێی فۆتۆکۆپی بەرگی یەکەمی گۆڤاری رۆژ کورد، عبدالکریم لێپرسراوی گۆڤارەکە بووە لە هەرسێ ژمارەکەدا کە فۆتۆکۆپی ژمارەی یەکەم‌و سێهەم بەرودوا دەخەینە پێش چاو.

صاحب امتیاز : و مدیر مسئول عبدالکریم

تاریخ تأسیسی : ١٣٣١

رۆژ کرد

جلد : ١

عدد : ١

رجب سنه ١٣٣١ | شیمدیلك ایده بر نشر اولنور | ٦ حزیران سنه ١٣٢٩

سلطان صلاح الدین ایوبی

بەرگی ژمارە/١ی گۆڤاری رۆژی کورد

باسەکانی ژمارە/١ی گۆڤاری رۆژ کورد بەپێی فۆتۆکۆپیەکەی کاك جمال خەزنەدار لەلاپەرەی یەکەمیەوە تالاپەرە/١٨ بەشی تورکیەکەیەتی‌و لەلاپەرە/١٩هاتا٣٢) بەشی کوردیەکەیەتی.

ـ لەلاپەرە/٢دا بەتورکی مقالێك لەژێر ناوی (غایە ـ مسلك) دیارە بەپێنوسی لیپرسراوی گۆڤارەکە بووە (عبدالکریم) کەلە بەرگی یەکەمدا نوسراوە: صاحب ئیمتیازو مدیر مسئول.

ـ لەلاپەرەکانی٣ ـ ٤ بەتورکی نوسینی عبدالله جودت لەژێر ناوی (بیر خطاب).

ـ لەلاپەرەکانی ٥ ـ ٦ باسێکی تورکی بەناوی کرکوکلی نجم الدین.

ـ لاپەرە ٧ ـ ٨ بەناوی (خ) بەتورکی دەربارەی (دەردو دەوا).

ـ لاپەرە ٨ ـ ٩ بە پێنوسی خریوطلی بەتورکی لەژێر ناوی غربلە شرق، ملیت جریانلی.

ـ لاپەرە ٩ ـ ١٠ بەپێنوسی کرکوکلی نجم الدین ـ لەژێر ناوی (أحوال أجتماعیە من) بەتورکی.

ـ لاپەرە ١١ ـ ١٢ بە پێنوسی فخری بەتورکی لەژێر ناوی (کردلردە قابلیت تمدن).

ـ لاپەرە ١٢ ـ ١٣ بەتورکی (ناوی نوسەر نیە) لەژێر ناوی (خلاصە ئەفکار).

ـ لاپەرە ١٤ ـ ١٨ بەتورکی لەژێر ناوی (قوای عمومیە حکومت) بە پێنوسی (سلیمانیەلی مسعود).

ـ لاپەرە ١٩ ـ ٢١ بەکوردی ـ پێنوسی سلێمانی عبدالکریم ـ لەژێر ناوی (تاڵو شیرینی).

ـ لاپەرە ٢١ ـ ٢٣ بەکوردی ـ پێنوسی عبدالکریم سلێمانی لەژێر ناوی (منداڵ بۆچی زوو فێری خوێندن نابێ).

ـ لاپەرە ٢٣ ـ ٢٤ بەکوردی ـ بەپێنوسی عبدالکریم سلێمانی لەژێر ناوی (بە تأثیر محیط مادی‌و معنوی علم‌وفن).

ـ لاپەرە ٢٤ ـ ٢٥ بەکوردی بەپێنوسی دیاریکری ـ نجدت لەژێر ناوی (جوتکاری).

- لاپەڕە ٢٥ ـ ٢٦ بەکوردی بەپێنوسی (فؤاد تمو) لەژێر ناوی (چیرۆك).
- لاپەڕە ٢٦ ـ ٢٨ ناوی نوسەر نیە، لەژێر ناوی (دم کالمە ـ چاغامە ـ دمەتی).
- لاپەڕە ٢٩ ـ ٣١ چەند شیعریکی نالی لەژێر ناوی (دیوان شاعیر شهیر حضرت نالی)و شعرێکیش لەلایەن فاضل مخلص عشیر ملی لەژێر ناوی (خوندنو خەبات).

له دوالاپەڕەی گۆڤارەکەدا فهرستی باسەکانی تیادایە لەگەڵ دوو اعلان : یەکەم دەربارەی:(أطبای ملکیەدن حیدریزادە ئەحمەد بەگ دوهەم هکیم حیدری زادە ئەحمەد بەگ .

ژمارە /٢ی گۆڤاری رۆژکورد:

کەله ٦/تموزی/١٣٢٩ بەرامبەر ١٤/یشعبانی١٣٣١کۆچی دەرچووە. لەبەرگی ژمارەکەدا وێنەیەکی کریم خانی زەندی تیایە لەژێریا نوسراوە: کرد أعاظم آمراسندن کریم خان زند، تا لاپەڕە /٢٠به زمانی تورکیەو ئەوی تری هەتا لاپەڕە /٣٢ بەشی کوردیەکەیەتی .

لەلاپەڕە/٢دا لەژێر ناوی (کرد لك ئیچین ـ ضباح عظیم)بەتورکی باسی کۆچی دوای حسێن کنعان پاشا بدرخانی کردوە، کە وێنەیەکی لەبەرگی ژمارە/٢شدا هەیە/ وەکوو لەدوای ئەمە دەبینرێ.

- لەلاپەڕە/٢ هەتا لاپەڕە/٥ لەژێر ناوی (ملتکزە قارشو وظیفەکز ـ کورد منور گنجلکنه) بەپێنوسی (طوغان) کەله بولغارستانەوە ناردویتی.
- لاپەڕە ٥ ـ ٧ باسێك بەتورکی بەناوی (مسلمانلق وکردلك) بەپێنوسی بابان زادە ئیسماعیل حقی.
- لاپەڕە ٨ ـ ١٠ لەژێر ناوی (أتحاد یولی) بەپێنوسی عبدالله جودت لەژێریا نوسراوە٧/تموز/١٩١٣.
- لاپەڕە ١٠ ـ ١١ لەژێر ناوی (خلیا حقیقت ئولیور) بەپێنوسی م.صالح بدرخان.
- لاپەڕە ١١ ـ ١٢ (هیوی ـ مەبەست هیوا هێڤی)دن أمیدمز نوسینی (خربوطلی:ح.ب).

ـ لاپەڕە ١٢ ـ ١٣ لەژێر ناوی (حروفمز تسهیل قرائت) بەپێنوس (م.ص.ئازیزی).

(کە محمد صالح بدرخانەو بدرخانیەکان نازناویان ئازیزی ـ عزیز بووە هەروەکوو لەباسی ئەمارەتەکانا ـ باسی ئیمارەتی جزیرەدا ڕوونکراوەتەوە).

ـ لاپەڕە١٣ ـ ١٦ باسێك بەناوی تعمیم معارفو أصلاح حروف) جمعیت محترمەسی طرفندن وارد أولمشدر (باسی هەوڵدانێکە بۆ نوسینی کوردی بەپیتی لاتینی).

ـ لاپەڕە١٧ ـ ١٩ لەژێر ناوی : کرد أعاظمی حضورندن : صلاح الدین أیوبی (ناوی نوسەرەکەی نیەو لەژێریا نوسراوە (مابعدی وار ـ هێشتا ماوێتی).

ـ لاپەڕە ١٩ ـ ٢٠ لەژێر ناوی (حادەء أفكار) ناوی نوسەرەکەی نیە.

ـ لاپەڕە ٢١ ـ بەشی کوردی ـ بوونا کرمانجی ـ وتداکی مزن ـ گلەیی لەوە کردوە شتێکی وا دەربارەی حسین کنعان پاشا نەنوسراوە (لەژمارە/٣دا لەبەرگەکەیدا وێنەی حسێن کنعان پاشا بڵاوکراوەتەوە).

ـ لاپەڕە ٢١ ـ ٢٢ بەپێنوسی سلێمانی عبدالکریم لەژێر ناوی : هەر من بم‌و کسی‌تر نەبیٚ.

ـ لاپەڕە ٢٢ ـ ٢٣ دوویارە بەپێنوسی عبدالکریم سلێمانی لەژێر ناوی (عبرت).

ـ لاپەڕە ٢٣ ـ ٢٤ ـ چیرۆك ـ نوسینی فؤاد تمو.

ـ لاپەڕە ٢٥ ـ ٢٨ باسکی حاجی قادر لەگەڵ شعریکی نوسینی (مودانی.خ).

ـ لاپەڕە ٢٨ ـ شیعریکی شێخ رەزا (مربوطەحیاتم بەسلێمانی‌وخاکی).

ـ لاپەڕە ٢٩ ـ ٣٠ لەژێر ناوی (زمان‌وترانیا کوردی) بەپێنوسی (مودانی.خ) لەگەڵ شعرێکی حاجی قادر.

ـ لاپەڕە ٣١ باسێك بەناوی (خبات خوێندن) بەپێنوسی فکرت نجدت ـ دیاریکری.

لەدوا لاپەڕەدا : باسێکی ئاینی‌و شیعرێکی (محمد عاکف بەگ) شاعیر لەژێر ناوی هوارو فیزار مسلمانی، بەپێنوسی (مودانی.خ).

صاحب امتیاز و مدیر مسئول : عبدالکریم

عدد : ۳

رۆژ کرد

غرۀ رجب ۱۳۳۱

ژمار : ۳

۱۱ رمضان سنه ۱۳۳۱ — شیمدیلك آیده بر نشر اولونور — ۱ اغستوس سنه ۱۳۲۹

بەرگی ژمارە/۳ ی گۆڤاری رۆژی کورد

وێنەیەکی بدرخانی مرحم حسین کنعان پاشا

ئەم ژمارەیە لە ١٣٢٩/٨/١ کۆچیدا دەرچووە(١٥)لاپەڕەی یەکەمی بەشی تورکیەکەیەتی‌و لەوە بەدواوە بەشی کوردیەکەیەتی.

ـ لاپەڕە ٢ ـ ٤ لەژێر ناوی (کردلرك تعالیسی) بەپێنوسی بابان زادە ئیسماعیل حقی.

ـ لاپەڕە ٤ ـ ٦ لەژێر ناوی (حیات مشاهیر ـ بدرخانی حسین پاشا) دیارە بەپێنوسی سەرنوسەر بووە.

ـ لاپەڕە ٦ ـ ١٠ لەژێر ناوی (قلیجدن أول قلم) بەپێنوسی صالح بدرخان.

ـ لاپەڕە ١٠ ـ ١٤ لەژێر ناوی (کرد أعاظمی حضورندە ـ صلاح الدین) بەپێنوسی (م).

ـ لاپەڕە ١٤ ـ ١٥ لەژێر ناوی (نفاقمز) بەپێنوسی (خ)کە دوا لاپەڕەی بەشە تورکیەکەیەتی.

ـ لاپەڕە ١٦ ـ ١٧ لەژێر ناوی (بفر یاکوین) بەپێنوسی سلێمانی عبدالکریم ـ بەکوردی.

ـ لاپەڕە ١٧ ـ٢٠ لەژێر ناوی (تفسیر شریف ـ قران) بەپێنوسی (م.خ).

ـ لاپەڕە ٢٠ ـ ٢١ لەژێر ناوی (زیمان) بەپێنوسی (م.خ).

ـ لاپەڕە ٢٢ ـ ٢٤ بەناوی (عرد أیمە) بەپێنوسی دیاربکری فکری نجدت.

ـ لاپەڕە ٢٤ ـ ٢٧ لەژێر ناوی (بری شیری قلم) بەپێنوسی (م. صالح بدرخان)و لەژێریا شیعرێکی ئەحمەدی خانی بلاْوکراوەتەوە.

ـ لاپەڕە ٢٩ ـ ٣١ لەژێر ناوی (بخت رش‌و محکومیا کوردان) بەپێنوسی (م.خ).

ـ لاپەڕە ٣١ چیرۆکی کرمانجیا بەپێنوسی (کندو).

لەکۆتاییدا نوسراوە : محمود بگ مطبعەسی.

تائێرە باسی هەرسێ ژمارەکەی گۆڤاری رۆژی کورد بوو وەلەدوای ئەوە دیارە ئەو گۆڤارە بەو ناوەوە دەرنەچوەو لەجیاتی ئەو گۆڤارەی (هەتاو) دەرچووە.

بەڕاستی نەزانراوە ئایا گۆڤاری هەتاو هەر ئەو تاقە ژمارەیەی لێ دەرچووە کە دوکتۆر جلیلی جلیل لەسەرچاوە/٥٥دا وتویەتی ئەو ژمارەیە لەمانگی تشرینی

دوهەمی ١٩١٣ی زانیدا دەرچووە لەکاتێکدا کاك جمال خەزنەدار لەلاپەرە/١١ سەرچاوە/٢٦دا وتویەتی ئەو ژمارەیەی هەتاو لە ٢٣/ی ذی القعدەی سالی ١٣٣١هجری بەرامبەر/١١/ی تشرینی یەکەمی سالی ١٣٢٩ی رۆمی دەرچووە کە کاك جمالیش‌و دوکتۆر جلیلی هەردوکیان وتویانە سەرنوسەرەکەی (کاك جمال وتویەتی خاوەن ئیمتیازو مدیری مسئول) عبدالعزیز بابان بووەو جلیلی وتویەتی لاپەرەکەی هەتاوی کورد لەهی رۆژ کورد کەمتربووەو زانیاریەکی کەم هەیە دەربارەی ئەو گۆڤارە.

کاك جمال خەزنەدار لەلاپەرە/١١ی سەرچاوە/٢٦دا سەرنجی خۆی بەرامبەر هەتاو بەم جۆرە دەربریوە:

((ئەوەی لەهەموو شتێکیش گرنگتربێ ئەوەیە ئەو کەسانەی رۆژی کوردیان دەرکرد هەر خۆیان ناوی گۆڤارەکەیان گۆرِیبوو کە ئەم زانیاریەمان لە دوکتۆر إحسان فؤادەوە وەرگرت کە وتویەتی : لەژمارەی یەکەمی گۆڤاری هەتاوی کوردا لەدوا لاپەرەیدا بەزمانی تورکی‌و دەسخەتی عبدالعزیز بابان بەزمانی تورکی لەسەری نوسیوە کە کوردیەکەی بریتیە لە : گەورەمان سەید ئەحمەد ئەفەندی، بەپێی ئارەزوو داوای شێخ عبدالقادر ئەفەندی (مەبەستی شێخ عبدالقادری شمزینیە) ئیتر رۆژی کورد وەستێنراو لەباتی ئەوە (هەتاو کورد) بلاودەبێتەوە (وادیارە دوکتۆر أحسان فۆتۆکۆپی ئەو ژمارەیەی هەتاودەسخەتەکەی وەرنەگرتووە)).

بێجگە لەو رۆژنامەو گۆڤارانەی لەدەرەوەی ولات‌و ئەستەمبولدا دەرچوو بوو، هەندێ سەرچاوە بەکورتی ئامازەیان بۆ دەرچوونی چەند بلاوکراوەیەکی تر کردووە. بۆ نمونە:

١ ـ دوکتۆر جمشید حەیدەری لەسەرچاوە/٣دا باسی رۆژنامەی (پەیمان)ی کردوە کەلە سالی ١٩٠٩دا لە دیاربکر دەرچووە، هەرچەند بەتورکی بووە بەلام بەکوردیش نوسراوی تیا بلاوکراوەتەوەو ئەتوانرێ ئەم رۆژنامەیە بەیەکەم رۆژنامەی کوردی دابنرێ کە لەناو کوردستاندا چاپکراوە.

٢ ـ دوکتۆر جلیلی لەلاپەرە/٦٦ی سەرچاوە/٥٥دا لە پەراوێزی ئەو لاپەرەیەدا باسی رۆژنامەیەکی کردوە بەناوی (رۆژهەلات‌و کوردستان) لەلایەن

(خارسـاقلی ئەحمـەد شـریفـو بـدری مالاتیـالیو ئیسـماعیل خارسـاقلییەوە دەرچووەو پڕۆپاگەندەیەکی زۆریـان بـۆ ئـاینی ئیسـلام کـردوە هــەروەکوو لــە سەرچاوەی Revue du monde musulman دا باس کراوە.

٣ – بەرلەمە لەباسی عبدالله جودت دا لەوە دواین کە رۆژنامــەی (أجتـهاد)ی دەرکردوەو لە پەراوێزی لاپــەڕەی/١٢٨ی دیوانـە تازەکـەی پـیرەمێردا ــ چاپی ساڵی ١٩٠٠ باسی ئەوە کراوە کە پیرەمێرد خۆی وتویەتی لەگـەڵ نـەژادی کوڕیـا لە رۆژنامەکەی عبدالله جودتدا بەشداربوون لە نوسینیا.

هـەروەها لـە پـەراوێزی هـەمان لاپەڕەشـدا باسـی گۆڤـاری (ژیـن) کـراوە کـە سەرنوسەرەکەی (ئەشرەف هەمزە)بـووە لـە ئەسـتەمبوڵ دەرچـووەو پـیرەمێرد لەوەشدا بەناوی (سلێمانی توفیق)و (م.س) نوسینی تیا بلاْوکردۆتەوە.

لەدوای ئەشرەف هەمزە (ممـدوح سـلیم) بووە خـاوەنی أمتیـازی هـەروەکوو دوکتۆر کمال مەزهەر لەپەراوێزی لاپەڕە/٤٩ی کتێبی تێگەیشتنی راستیدا باسـی کردوەو وتویەتی ئەو سەرچاوانەی (ژین)یان بە رۆژنامە دانابوو بەهەڵەدا چوبوون چونکە گۆڤار بووە نەك رۆژنامە.

دەربارەی ئەو گۆڤاری (ژین)ە کـاك جمـال خەزنـەدار لەلاپــەڕە/٢١ی رابـەری رۆژنامەگـەری کوردیـدا وتویـەتی بـەزمانی کـوردیو عـەرەبیو تورکـی لــەقاهیرە لەلایەن سریا بدرخانەوە دەرچووە، هەروەها (رۆبرت ئۆڵسۆن)یش لە کتێبەکەیدا سەرچاوە/٨٤باسی ئەو گۆڤارەی کردوە کە وتویەتی لەلایەن سریا بدرخانەوە لە قاهرە دەرچووە کە بریتی بووە لە درێژە پێدانی رۆژنامەی کوردستان کە کـاتی خۆی لە قاهیرە دەرچووە.

بەشی بیستەم

نەخشەی دەوڵەتان بۆ دابەشکردنی وڵاتی عوسمانی

(پەیمانی سایکس پیکۆ)

دەربارەی هەڵوێستی دەوڵەتان وەکوو روسیاو بریتانیاو فرنسەو دوای ئەوانیش ئەڵمانیاو ئەمریکا بەرامبەر بە دەوڵەتی عوسمانی، هەریەکەیان نەخشەی تایبەتی خۆی هەبوە بۆ چونێتی دەسگرتن بەسەر زۆرترین بەشی ئەو ئیمپراتۆریەتەدا کە پوختەی نەخشەکانی سێ دەوڵەتی سەرەکی لەناو ئەوانەدا کە بریتانیاو روسیاو فرنسە بوو لە داڕشتنی پەیمانی سایکس پیکۆو مۆرکردنیا دەردەکەوێ.

بەرلە هەموویان روسیای قیصری لەمێژبوو بۆ دەرفەتێك دەگەڕا دەسەلاتی سیاسیو ئابووری خۆی لەناو وڵاتی عوسمانیدا بەهێز بکاو بۆ ئەو مەبەستە گەلێك قونسوڵخانەی لەناوچەکانی سەر سنوریا لەگەڵ عوسمانی دامەزراندبوو کە هەریەکەیان بنکەیەکی تایبەتی بوون بۆ ئاسانکردنی کاروباری ئەو میسنێرانەی دەنێران بۆ ناوچەکە بەناوی ئاینەوە هێزی قۆزاقی روسی بۆ جۆرە شەڕفرۆشتنێك بە عوسمانی پێکهێنرابوو بەرامبەر بەوە عوسمانیەکانیش سوارەی حمیدیەیان رێکخستو ئەو شەڕانەی لەنێوان هەردولادا ڕوویدا وەکوو شەڕی قرمو شەڕی قارصو ئەردەهان بوو بەهۆی ئەوەی حکومەتی عوسمانی ناچاربکرێ پەیمانی (سان أستیڤانو)و پەیمانی (برلین) مۆر بکاو ئەم هەڵوێستەی روس بەرامبەر بە عوسمانی بەتەواوەتی سەروودڵی بەریتانیاو فرنسەی گرتبوو، ئەوانەی تریش وەکوو ئەڵمانیاو ئیتالیاو ئەمریکا هەریەکەیان بەشێوەی خۆی کەوتە چالاکی.

فرنسەو بریتانیا کەلە شێوەدا سیاسەتیان لەیەکەوە نزیك بوو، ساتێك دەستێیانکرد بەئامادەکردنی نەخشەیەك بۆ دەسگرتن بەسەر هەندێ لەناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی، نەیان توانی بەبێ بەشداربوونی رووس ئەو کارەیان ئەنجام بدەن، بۆیە بەجووتە لەگەڵ روسەکانا ئەو نەخشەیەی لەلایەن نوێنەرانی ئینگلیزو فرنسەوە (سایکس‌وپیکۆ) ئامادەکرابوو لەگەڵ روسەکانا کەوتنە گفت‌وگۆو لەگەڵیانا لەسەر نەخشەیەکی هاویەش رێك کەوتن ئەگەرچی لەدوای روخانی رژێمی قیصری لە شۆرشی ئۆکتۆبەردا روسەکان خۆیان لەو پەیمانە کێشایەوەو نهێنیەکانی ئەو پەیمانەیان ئاشکرا کرد.

ئینگلیزەکان لەمێژیوو تەقەلایەکی زۆریان دابوو بۆ کۆکردنەوەی زانیاری لەناو خاکی عوسمانیدا بەهۆی میسینێرەکان‌و بەهۆی گەریدەکانیانەوە وەکوو مارك سایکس‌و ریچو مێجرسۆن‌و فرنسیەکانیش بەهۆی ئەوەی دەسەلاتێکی زۆریان پەیدا کردبوو لەرێگەی کۆمپانیای (ریژی ـ کە کۆمپانیایەکی توتن‌و جگەرەی فرنسی‌بوو) ئەوانیش جگە لەوەی بەتەمای سوریاو لوبنان بوون، چاویشیان بریبووە ویلایەتی موصل‌و ئینگلیزەکانیش لە هەموویان زۆرتر مەبەستەکانیان ئاشکرابوو کە دەیانویست هەموو میسۆپۆتامیا بۆ خۆیان موسوگەر بکەن‌و بیکەن بە بەشێك لە موستەعمەرە گەورەکەیان لەهندستان‌و نزیك بەچاڵە نەوتەکانی ئەهواز لەخواروی ئێراندا.

وەکوو لەباسی دامەزراوی دەوڵەتی عوسمانیدا لێی دواین، تورکەکانی عوسمانی کەوتبوونە ژێر باری قەرزێکی ئێجگار قورس‌و گرانەوەو لەمەبەستی روسیاو ئینگلیزو فرنسە گەیشتبوون بۆیە تاقمی أتحادوترقی بەنیازی خۆ رزگارکردن لەو هەموو قەرزە زۆرەی بەسەر دەوڵەتەکەیانەوە بوو، بۆ ئەوەی خۆیان لەئینگلیزو فرنسە رزگار بکەن، خۆیان لە ئەڵمانەکان نزیك کردەوە، کە بەرلەوە ماوەیەك بوو پێوەندیی ئەڵمانیاو عوسمانی بەهێزبوبو، ژمارەیەك لە ئەفسەرە ناسراوەکانی ئەڵمانی‌و نەمسایی بەکرێ گیرابوون‌و لەناو سوپای عوسمانیدا مەشقیان بەهێزەکانیان دەکردو هەندێکیان لەشەرە ناوچەییەکانیشدا شان بەشانی سوپای عوسمانی بەشدار دەبوون، وەکوو مۆڵتکە کە بەرلەمە لەشوێنی خۆیدا لەباسی رووخاندنی ئەمارەتی بۆتاندا لێی دواین..

ئەمریکاییەکانیش کـە تـازە کەوتبوونـە خۆیـان‌و ئاگـاداری چالاکیـەکانی دەوڵەتانی تر بوون، ئەمانیش بەبێ دەنگی دانەنیشتن‌و هەروەکوو دوکتۆر کمـال مەزهەر لەکتێبەکەیدا سەرچاوە/١٠٢ أضواء على قضايا دولية لاپـەڕە/٣٢باسـی تەقەلادانی ئەمریکاییەکانی کردوە کە لە ساڵی ١٨٣٠دا پـەیمانێکی دۆسـتایەتی‌و بازرگانێتی‌یـان لەگـەڵ دەوڵـەتی عوسمـانیدا پـەیدا کـردو بـەوە جێ‌پێـی خۆیـان کردەوەو کەوتنە چالاکی‌و کۆمپانیـای نـەوتی (سـتاندرد ئۆیـل) بیـانووی ئـەوەی دۆزیـەوە گوایـا لـەکاتی کوشـتاری ئەرمەنیـەکانا زیانیـان لێ کـەوتبوو ئـەوانیش بەسەرکردایەتی (کولبی چسـتر) خۆیـان گـەیاندە کـەناری دەریاکـانی عوسمـانی پاش ئەوەی (ولسن) بوو بە سەرۆکی ئەمریکا، خۆی وەکـوو داواکـارێکی ئاشـتی خستە بەرچاوو سـاتێك شـەڕی جیـهانی دەسـتی پێکـرد چـەکی بەهـەموو لایـەك فرۆشت‌و قەرزێکی زۆریشی دا بەبەریتانیاو فرنسەو ئیتر لەڕێگەی ئەو قەرزدانەوە ئەویش خۆیکرد بەدەوڵەتێکی هاوبەش.

لەبەرگی یەکەمی کتێبەکەی شێخ محمودا سـەرچاوە/٨٠ لەلاپـەڕەکانی (٣٧٠ ـ ٣٧٨) باسـی بایـەخدانی دەوڵەتـە سـەرمایەدارەکان کـراوە بەکوردسـتان‌و لـە هـەموویان چاکتر ئینگلیزەکـان بـوون‌و چاویـان بڕیبـووە نـەوتی کوردسـتان‌و میسۆپۆتامیاو لەلاپەڕە/٤٢٨ی بەرگی دوەمی ئەو کتێبەشدا باسـی بـڕین بڕکێـی دەوڵەتـە سـەرمایەدارەکان کـراوە لەسـەر نـەوتی میسـۆپۆتامیاو کوردسـتان کـە ئەمەش هەر بریتی بووە لەرەنگدانەوەی پەیمانی سایکس پیکو.

دەربارەی پەیمانی سایکس پیکۆ لەنێوان ١٥ ـ ١٧/ی مایس ١٩١٦دا هێشـتا شەڕی جیهانی لەگەرمـەیدا بـووە ئـەو نەخشـەیە لـە (بـترۆگراد)مۆرکرا. ئـەوەی لێرەدا مەبەستمانە لێـی بدوێـین تەنـها بریتی‌یـە لـەو ناوچـە کوردی‌یانـەی لـەژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا بوون کە پەیمانی سایکس پیکۆ گرتبوویەوە:

١ - بە پێی نەخشەی سایکس پیکـۆ ویلایـەتی موصـل (خـواروی کوردسـتان) لەگـەڵ ویلایەتی شام‌و حلب بەر فرنسیەکان کەوتبوو (لەدوای تەواو بوونـی شـەڕ ئنگلیزەکـان ویلایەتی موصلیان لەدەست فەرەنسیەکان دەرهێنا بەرامبەر بە هەندێ شـوێنی تـر کـە درا بە فرنسیەکان).

٢- باكووری كوردستان (له په یمانی سایكس پیكۆدا به‌كوردستانی مركزیی ژوروو ناوبراوه)، بۆ روسیای قیصری دانرابوو (له‌دوای شۆرشی ئوكتوبرو كشانه‌وه‌ی روسیا له شه‌ری جیهانی وازی له‌و په یمانه هیناو مایه‌وه سه‌ر سیاستی بریتانیا كه‌له پیشدا بو به لایه‌نگری په یمانی سیفه‌ر كه به پی‌ی ئه‌وه مافی كوردی باكورو باشوری تیادا دمستنیشانكرابوو، به‌لام دوای ئه‌وه ئینگلیزه‌كان وازیان له‌و سیاسه‌ته هیناو ریگه‌یان دا به كمالیه‌كان دمست به‌سه‌ر باكوری كوردستانا بگرن وه‌كوو له‌به‌رگی دوهه‌مدا باسی ده‌كه‌ین).

ده‌رباره‌ی په‌یمانی سایكس پیكۆو هۆی ئاماده‌كردن‌و مۆركردنی، دوكتۆر كمال مه‌زهه‌ر له‌باسه‌كانیا وتویه‌تی:

((هۆی هه‌لگیرسانی شه‌ری یه‌كه‌می جیهان به‌هۆی چاوچنۆكی‌و تیر نه‌خواردنی ده‌وله‌ته گه‌وره‌كانه‌وه بووه كه بووه هۆی ئه‌وه‌ی نه‌خشه‌ی دابه‌شكردنی ناوچه‌كه بكیشری‌و كوردستان به‌شیك بووه له‌نه‌خشه‌ی ئه‌و دابه‌شكردنه.

توركه‌كان ده‌یانویست به‌هۆی ئه‌لمانه‌كانه‌وه كه به سه‌رزاری بوبوون به‌دۆستی عوسمانی خۆیان له ده‌وله‌ته سوێندخۆره‌كان (هاوپه‌یمانه‌كان) بپارێزن‌و له ئه‌نجامی ئه‌وه‌دا چونه پال ئه‌لمانیاو تیكه‌ل به‌شه‌ری جیهانی بوون، له‌راستیدا ئه‌گه‌ر ئه‌لمان سه‌ریكه‌وتایه به‌ته‌مای هه‌موو ده‌وله‌تی عوسمانی بوو، روسیای قیصریش ئه‌گه‌ر ده‌ستی بكه‌وتایه هه‌موو كوردستانی بۆخۆی ده‌ویست‌و فرنسیه‌كان جگه له‌سوریاو لوبنان چاویان بریبووه ویلایه‌تی موصلیش.

نامه‌یه‌كی (سازانۆف)ی وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی روسیای قیصری له‌مانگی نیسانی ١٩١٦دا ناردبووی بۆ بالیوزخانه‌ی فرنسا له (پیترۆگراد) به‌ئاشكرا باسی كوردستانی له‌و نامه‌یه‌دا به‌م جۆره‌ی خواره‌وه كردبوو:

١- پێویسته ناوچه‌ی ئه‌رزرۆم‌و ترابزون‌و وان‌و بدلیس هه‌تا ئه‌و شوێنه‌ی ئه‌كه‌وێته رۆژئاوای ترابزون له‌سه‌ر كه‌ناری ده‌ریای ره‌ش هه‌مووی بۆ روسیا دابنرێت.

٢- ئه‌بێ ناوچه‌ی كوردستان له‌باشوری وان‌و بدلیس دا، له‌نێوانی موش‌و سعرت‌و روباری دجله‌و جزیره‌ی أبن عومه‌ر، هێلی لووتكه‌ی ئه‌و شاخانه‌ی به‌سه‌ر عمادیه‌دا ده‌روانن له‌گه‌ل مه‌رگه‌وه‌ر، هه‌مووی بۆ روسیا ته‌رخان بكری‌و روسیاش به‌رامبه‌ر به‌مانه

دان بەوەدا ئەنێت ئـەو ناوچانـەی کەوتونـە نێـوان (ئالـەداخ ـ قیصری ـ خربـوط) هەمووی بۆ فرنسە بێ.

٣-روسیا بەوپەڕی تونلوتیژیەوە بەرامبەر هەر هەوڵێکی فرنسـا دەوەسـتێت و پـێ لەسەر ئەوە دادەگرێ کە نابێ هیچ بەشێك لەکوردستان، بەتایبەتی خۆرئاوای تورکیـا بدرێت بە فرنسە)).

لەبەرگی دوەمی ئەم کتێبەدا دەگەڕێینەوە سەر ئەم باسـەو لـەڕوودلوەکانی دوای شەڕی جیهانی یەکەم بەدورو درێژ باسی سیاسەتی بریتانیـا دەکـەین چـۆن لەسەرخۆو بەپێی نەخشەیەکی تایبـەتی خۆیـان هـەموو مەبەسـتەکانیان هێنایـە ئەنجام.

بەشی بیستویەکەم

شەڕی یەکەمی جیهانیو بارودۆخی کوردستان لەکاتی شەڕەکەدا

وەکوو لەباسەکانی پێشودا ڕوون بۆتەوە باری ئابووریی دەوڵەتی عوسمانی لەپێش شەڕی جیهانیدا بەماوەیەك تەواو داڕزاوو ئاڵۆز بووە لەژێر باری قەرزێکی زۆردا نالاندوێتیو توانای دانەوەی ئەو قەرزانەی نەبووەو دەوڵەتە سەرمایەدارە خاوەن قەرزەکان مرخیان لەدابەشکرنو دەسگرتن بەسەر خاکی عوسمانیدا خۆشکردبوو، ماوەیەك بوو ئەو ولاتانە چاویان بڕیبووە خێروبێری عوسمانیو کۆمپانیاکانی هەندێکیان دەسەلاتی پشکنینی گەلێك شوێنیان پێدرابوو بۆ دۆزینەوەی نەوتو دەرهێنانی بەئومیدی ئەوەی لەم ڕێگەیەوە قەرزەکانی خۆیان دەزگیر بکەنەوەو ئەڵمانەکانیش ئاگاداری مەبەستەکانی حکومەتەکانی بریتانیاو فرنساو روسیاو ئەمریکا بوونو ئەوانیش نەخشەی ئەوەیان کێشابوو دەسبکەن بەدروستکردنو تەواوکردنی ئەو هێڵی شەمەندەفەرەی بەتەمابوون لە موصڵەوە بیگەیەننە بصرە بەرامبەر بە بەرژەوەندیەکانی ئینگلیز لە هندستانو لەناوچەی ئەهوازی خواروی ئێرانی پڕ لەنەوت.

لە گێژاوی ئەو بارودۆخو هەڵوێستانەدا طورانیەکانی اتحادوترقی ماوەیەك بوو پێوەندییان لەگەڵ ئەڵمانەکانا بەهێز کردبوو شان بەشانی ئەوان تیکەڵ بەشەڕی جیهانی بوون.

بەرلە دەسپێکردنی شەڕو لەکاتی شەڕەکەشدا ئەڵمانەکان کەوتنە چالاکیو بایەخ پێدان بە میللەتی کورد کە خاکەکەیان هەندێکی کەوتبووە سەر سنوری یەکێك لە دوژمنەکانی خۆیانو تورکەکان (مەبەستی روسیایە).

دەربارەی ئەوە دوکتۆر کمال مەزهەر لەسەرچاوە/٢٤دا لەباسی چالاکیو بایەخ پێدانی ئەڵمان بەکورد لەکاتی شەڕی جیهانیداو هەوڵیان دابوو هەموو بەیاننامەو چاپەمەنیەکانی پان ئیسلام بەهەموو کوردستانی ئێرانا بلاّویکەنەوە بۆ ئەوەی لەلایەکەوە بەلای تورکدا ڕایانکێشنو لەلایەکی تریشەوە لەڕووسەکان دوریان بخەنەوەو بۆ ئەو مەبەستە ژمارەیەك سیخوڕی خۆیان وەکوو(شێونمان)و(لیستین) هەندێکیتر کەوتەکارو لەرۆژهەلاّتی ناوەڕاستداو لەناو کوردستانا چالاکیان پەرەی سەندو ئینگلیزەکانیش لەناوچەی وان و لەڕێگەی وەکیلی قونسوڵەکەیانەوە پێوەندیان بەدەسەلاّتدارانی کوردەوە کرد لەناوچەی بدلیسداو لەدیاریکرو موصڵیش لەچالاکیدابوون و وایان لەدانیشتوان کردبوو لەدواڕۆژێکی نزیکدا هەموو رۆژهەلاّتی ناوەڕاست دەکەوێتە ژێر دەسەلاّتی بەریتانیا هەروەکوو لازاریف لەکتێبەکەیدا بەدوورو درێژ باسی کردووە.

بەرامبەر بەوان، روسەکانیش ماوەیەك بوو خۆیان بۆ ئەوە ئامادە کردبوو هەرکاتێك بۆیان بلوێ چەند بەشێکی کوردستان داگیر بکەنو بۆ ئەو مەبەستە چەند قونسوڵخانەیەکیان لەشارەکانی کوردستانی ئێرانو تورکیا کردبووەوەو لەولاشەوە فرنسەکانو ئەمریکاییەکانیش هەریەکەیان پرۆژەو نەخشەی خۆی هەبوە لەناوچەکەدا.

دوکتۆر کمال مەزهەر لەکتێبەکەیدا سەرچاوە/٢٤لەسەری ئەڕواو ئەڵێ:

((ساتێك شەڕی جیهانی یەکەم دەستی پێکرد، کوردستان بوبوو بەمەیدانی سوپای سێ وڵات کەبریتی بوون لەعوسمانیو روسو ئینگلیز، بەهۆی ئەوەوە کوورد توشی کارەساتێکی گەورەبوو بەبێ ئەوەی ئەوشەڕە هیچ سوودێکی کوردی تیادا بوویێو میللەتەکەیو وڵاتەکەی بەخۆڕایی ئاڵێنرایە شەڕەوە.

لەگەرمەی شەڕدا تورکەکان هەستی ئاینی کوردیان دژی روسیای کریستیان دەبزوانو بەرامبەر بەوان روسەکانیش کوردیان دژی تورکەکان هان ئەداو پێوەندییان لەگەڵ چەند سەرۆکێکی کوردا بەهێز کردبوو تەنانەت شێخ عبدالقادری شمزینی کە شێخێکی ئاینی بوو بەڵێنی دابوو بەروسەکان بەهەموو توانای خۆیەوە بدلتە پاڵ ئەوان بەمەرجێك بەرامبەر بەوە ئەوانیش دەزگایەکی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد موسوەگەر بکەن.

دەربارەی ئەو پەیوەندییەی نێوان روس و شێخ عبدالقادر، لازاریف لەلاپەرە/٣٠٤ی کتێبەکەیدا باسی ئەوەی کردوەلەو رۆژانەدا نامەیەکی خۆی بەکوردستانا بڵاوکردبووەوەو داوای لەخەڵك کردبوو بەرەنگاری لەشکری روس نەبنەوەو شەڕی لەگەڵدا نەکەن، بەوجۆرە هەروەکوو لازاریف باسی کردوە، دەنگی یەکەم تەقەی شەڕ لەرۆژهەلاتی نزیکدا لەکوردستانی ئێرانا بەرز بووەوە نەك لەدەریای رەشی نێوان تورکیاو روسیا.

بەوجۆرەلەماوەی شەڕی یەکەمدا کە چوارساڵی خایان، کوردستان ببوو بەکێڵگەو ژێرپێی هێزەکانی روس و تورك و ئینگلیزو بوویەهۆی ماڵوێرانی و کوشتنی هەزاران کوردی بێتاوان، بەتایبەتی سەربازەکانی سوپای عوسمانی لەئەرزرۆم و لەشکری دەهەمی ناوچەی سیواس و لەشکری یازدە لەناوچەی (العزیز)و لەشکری دوازدە لە موصلْ لەکوردەکان بوون و زۆریان لیْ کوژرا.

لەڕاستیدا سەربازەکانی کوردی ناو سوپای عوسمانی بەهۆی جەورو ستەمی کاربەدەستانی تورکەوە بەکێشدەکران بۆ کوڕی شەڕو هەروەکوو دوکتۆر کمال مەزهەر لەلاپەڕەکانی (٥٤ ــ ٥٥)ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٢٤باسی کردوە، هێشتا زۆر بەسەر دەست پێکرنی شەڕدا تێپەڕی نەکردبوو سەربازە کوردەکانی ناو لەشکری عوسمانی بەتاکەو بەکۆمەڵ سوپای تورکیان بەجێ دەهێشت و ڕایان دەکرد و هەموو چەند مانگێك بوو شەڕ دەستی پێکردبوو، لە (١٨هەزار) سوارەی کوردی ناو لەشکری سێهەم تەنها(٢٨٠٠) کەسیان لیْ مایەوەو لەجەبهەی قفقاسدا لەگەرمەی شەڕدا جاری وابەبوە سەربازو سەردارەکانی کوردی ناو سوپای عوسمانی بەخۆیان و چەکەکانیانەوە دەچوونە پالْ هێزی روس.

دوای ئەوە شەڕی روس و عوسمانی لەکوردستانی ئێرانا تەشەنەی کرد، عوسمانیەکان لەوێ دوو سەرداری کورد (محمد حسێن خان)و (سیف الدین خانی سەقزی)یان لەسێدارە داو بۆ چاوترساندنی خەڵك بۆ چەند رۆژێك لاشەکانیان بەسێدارەوە هێڵرانەوە.

ئەوی راستی بێ لەکوردستانی ئێرانا روسەکانیش شتێکی کەمتریان نەکردبوو لەتورکەکان، کە وشەی (مۆسقۆف)دیاریی تاوانەکانی ئەو سەردەمەی روس بووە لەناو کوردەکاناو ئەوانیش مرزا فتاحی قازی (مەبەست لەقازی فتاحە ١٨٣٢ ــ

١٦١٦) کە برا بچوکی باپیری قازی محمدی شەهید بووە کـە قـازی فتـاح خۆی و کوڕێکی لەلایەن ڕوسەکانەوە شەهید کرابوون.

دەربارەی چالاکی ئەڵمانەکان لەکاتی شەڕدا بۆ هاوکـاریکردن لەگـەڵ تورکـی هاوکاریانا، سەرچاوە/٦٢ بەدورو درێژ باسی تەقەلاکانی ئەڵمانـەکانی کـردوە بـۆ ئەوەی کورد بۆ سوودی تورك بەتەواوی بگلێنرێتـە شـەڕەوەو بـۆ ئـەو مەبەستە چـەند کوردێکیـان نـارد بـۆ نـاو خـاکی ڕوسـیا بـۆ کـاولکردن و وێرانکـاری و تورکەکانیش بۆ هێورکردنەوەو دڵنیا بوونـی کـورد بەرامبـەریان بـەڵێنیان دابـوو بەکورد لەدوای تەواو بوونی شـەڕ ئۆتۆنۆمـی ئـەدەن بـەکورد، بـەلاَم تەقـەلاکانی تورکەکان و ئەڵمانەکان سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بەدی نەهێنا.

سەرچاوە/٦٢لە باسەکەیدا ئەڵێ :

لەڕاستیدا تورکەکان و ئەڵمانەکان هەر لەسەرەتای شەڕەوە زۆر دڵنیا نـەبوون لـەکوردەکان و لێـان دەسـڵەمینەوە، لەبـەر ئـەوەی لـەکاتی شـەڕدا چـەك و جبەخانەیـەکی کـەمیان ئـەدا بـەکوردەکان کـە بەشـی شـەڕێکی درێژخایـەنی نەدەکردو هێزی کورد لەناو سوپای تورکدا بێبەش دەکـرا لـە تـۆپ و ڕەشـاش و وای لێ هـاتبوو لـەکۆتایی سـاڵی ١٩١٥دا لـەناو سوپای سـێهەمی کـوردا تەنـها (٨)هەزار کوردی تیا مابووەوە (بەلاَم وەکوو لەمەوپێش باسکراوە دوکتۆر کمـال مەزهەر لەسەرچاوە/٢٤دا وتویەتی لەناو سـوپای سێهەمدا تەنـها (٢٨٠٠) کـورد مابووەوە)، هـەروەکوو هـەواڵنێرەکانی ڕوس ڕایـان دەگـەیاند، کوردەکـان وایـان لێهـاتبوو باوەڕیـان بـەو هەواڵانـە نـەدەکرد دەربـارەی سـەرکەوتنەکانی تـورك بڵاودەکرانەوە.

باسیل نیکتین دەربارەی باوەڕنەبوونی کورد بەرامبـەر بـەو أعلانـی جـهادەی تورکـەکان بڵاویـان دەکردەوە لەکتێبەکـەیدا باسـی ئـەوەی کردوەکـە تەنانـەت شـێخە ئاینیـەکانی کـورد بەوپـەڕی قەناعەتـەوە دژی ئـەو أعلانـی جـهادە ڕادەوەستان و سەربازەکانی کورد یا لەسوپا ڕایـان دەکـرد یـان دەچوونـە پـاڵ هێزەکەی ڕوس و خۆیان ئـەدا بەدەستەوەو کـامل بدرخـان کـە مـامی عبدالرزاق بدرخـان بـووە لەگـەڵ کورحسـن پاشـاو چـەند کەسـێکی‌تر بانگـەوازێکیان بڵاوکردەوەو داوایان لەکورد کرد لوولەی چەکەکانیان ئاڕاستەی تورکەکان بکەن.

دەربــارەی هــۆی بــێزاربوونی کــوردو ئەرمــەنی بەرامبــەر بــەتورك، سەرچاوە/٦٢باسی ئەوەی کردوە ساتێك کاربەدەستان‌و هێزەکانی تورك لەکاتی شەڕدا بەناو ئەرمەنی رۆژهەلآت‌و کوردستاندا تێپەڕیان بکردایە هەموو خۆراك‌و مەڕومالأتی دانیشتوانیان تالأن دەکردو دەت ووت بەناو خاکی دوژمنـدا تـێ دەپەڕن ! !

تورکەکان دوای ئەوەی ئومێدی ئەوەیان نەما بەکاولکردن وا لە ئەرمەنیـەکان دەکەن ببێ بەهاوکاریان، ئیتر دەستیان کرد بەبەکارهێنانی سیاسەتی (بەکۆمەڵ لەناوبردن‌و جینۆساید) بەبیانوی ئەوەی ئەرمەنیەکان خەریکی خۆ ئامادەکردنن بۆ راپەرینێك دژی تـورك دەستیانکرد بـە ئاوارەکردنیـان بۆ دەشتە چۆڵەکانی سوریاو لەئەنادوڵیشـدا دەستیانکرد بەکوشتاری ئەرمەنیـەکان‌و هەر ئەوانـەیان رزگـاری بوبـوو کـە توانیبویـان خۆیـان بگەیەننـە نـاو خـاکی روسـیاوەو جگـە لەئەرمەنیەکان نسطوریەکانی ناوچەی هەکاریش (مەبەست ئاسـوریەکانە) توشـی کارەساتێکی گەورەبوون‌و بەناچاری پـەنایان بـردە بـەر ناوچـەکانی دەوروبـەری گـۆلی ورمیـەو لـەرێگایانا ژمارەیـەکی زۆریـان لیٚ کـوژراو، تورکـەکان توانیبویـان هەندێ لەدەرەبەگەکانی ناوچەکانی وان، موش، شـاکرو، هـەکاری، ورمیە بکـەن بەدوژمنی ئەرمەنی‌و ئاسوری‌و بەڵێنی ئەوەیان پێدابوون زەوی‌و زاری ئەرمـەنی‌و ئاسوریەکانیان بدرێتیٚ.

سـاتێك هـەواڵی ئـەو تـاوان‌و کوشـتارەی لەئەرمـەنی‌و ئاسـوریەکان کرابـوو لەلایـەن تورکەکانـەوە، طلعـت پاشـای نەخشەکێشی کوشتارو ئـاوارەکردن بــۆ ئـەوەی کـوردی پـیٚ بـەدناو بکـاو پاکانـە بۆخـۆی بکـا هـەمووی دابـووە پـاڵ کوردەکان‌و بەپڕۆپاگەندە تاڕادەیەك لەو رۆژانەدا کـوردو ئەرمـەنی‌و ئاسـوری‌یان کردبوو بەدوژمنی یەك‌و بەخۆڕایی ناوی کوردیان زڕاندبوو.

بەلأم لەگەڵ ئەو هەموو تەقەلادانەی تورکـدا، تورکـەکان توانیبوویـان هـەندێ لـەو پڕۆپاگـەندەو درۆو دەلەسـانەی کاربەدەسـتانی تـورك بـەدرۆ بخەنـەوە. بـۆ نمونەی ئەوە: (ڤ.أ. گردلیڤسکی) کە خۆی لەکاتی شەڕدا چەند جارێك چووە بۆ کـۆڕی شـەڕ لەکتێبەکـەیدا هـــەندێ لـەو درۆو دەلەسـانەی پوچـەڵ کردۆتـەوە وتوویەتی :((ئەرمەنیەکان لەناو کوردەکانا لەهەموو شوێنێکدا دۆستیان هـەبوەو

زۆرجـار کوردەکـان توانیبویـان ئەرمەنیـەکان لـەو جەوروسـتەمو کوشـتاری تورکەکان رزگار بکەن‌و بەرامبەر بەوە لـەناو ئەرمەنـەکاندا هـی‌وا هـەبوە لـەکاتی پێویستدا یارمەتی کوردیان دابوو.

ساتێك تورکـەکان دەستیان کردبـوو بەکوشتاری ئەرمەنیەکان، ژمارەیـەکی زۆری ئەرمەنیـەکان پـەنایان بردبـووە بـەر تورکـەکان‌و لەشـوێنێکی وەکـوو (دەرسیم)دا نزیکی بیست هـەزار ئەرمـەنی لای کوردەکـان پەنابـەر بـوون لەگـەڵ ئەوەشـدا کـورد خـۆی لـەو رۆژەدا زۆر پەرێشـان بـوون‌و لـەژێر بـاری گرانـی‌و نـەبوونی‌و برسـێتیدا بـوون‌و کوردەکـان لـەو رۆژانـەدا دوا پارچـەنانیان لەگـەڵ ئەرمەنیەکانا دەکرد بەدوو کەرتەوە)).

دەربارەی ئەو یارمەتی‌دانەی کورد بۆ ئەرمەنی کە گردلێفسـکی باسی‌کردوە، عبدالعزیز یامولکی لەکتێبەکەیدا (کوردو کوردسـتان آختـلا للـری) چـاپی تـاران، وتوویەتی سی‌چارەکی ئەو ئەرمەنیانەی لەکوشتن‌و مردن رزگاریان بوبوو بـەهۆی یارمەتیدانی کوردەوە بووە لەگـەڵ ئەوەشـدا لـەو رۆژانـەدا هەرکەسێك یارمـەتی ئەرمەنی بدایە لەلایەن تورکەکانەوە بەوپەڕی دڵڕەقی‌یەوە سزا ئەدرا.

بەشی بیست و دوهەم

ئەنجامی شەڕی جیهانی یەکەم و ئەو زیانانەی بە کورد گەیشت

وەکوو لەپێشترا باس کرا، میللەتی کورد لەشەڕی جیهانی یەکەمدا کە بە (سەفەربەر) ناسراوبووە لای کورد، وڵاتەکەی کرابوو بەکۆڕی شەڕی نێوان تورك و روس و ئینگلیز و لەو شەڕەدا کورد زیانێکی زۆری ماڵی و گیانی لێ کەوت وڵاتەکەی کاول کراو بەدەیان هەزاری لەکۆڕی شەڕەکانا کوژراو برسێتی و قات و قڕی ژمارەیەکی زۆری لەناو بردبوو، میللەتی کورد لەناو وڵاتی عوسمانیدا لەهەموو میللەتانی تر توشی زیان و ماڵ کاولی بوو.

ئەمین زەکی بەگی مێژوونووس و شارەزا بەڕووداوەکانی ئەو رۆژانە وەکوو ئەفسەرێکی گەورەی ناو سوپای تورکیا کەلە شوێنی خۆیدا باسی زیانیمان کردووە، کەلە کتێبەکەیدا مێژووی کوردو کوردستان، سەرچاوە/٣٢ باسێکی تایبەتی تەرخانکردووە لەژێر ناوی شەڕی گەورە ساڵی ١٣٣٢/ی کۆچی بەرامبەر ساڵی ١٩١٤ی زایین هەتا ساڵی ١٣٣٦ بەرامبەر ١٩١٨ لەو باسەدا بەدوورودرێژ باسی ئەو زیانانەی کردووە کە میللەتی کورد بەهۆی ئەو شەڕەوە توشی بوبوو لەلاپەڕە/٢٠٧ی کتێبەکەیدا ئەو زیانانەی کردبوو بەم بەشانەی خوارەوە:

(ئێمەش وەکوو وێنەیەکی راستی بەسەرهاتەکان و ئەو زیانانەی کەلەکورد کەوتبوو کورتەیەکی پێشکەش دەکەین).

یەکەم: ئەو زیانانەی بەهۆی ڕەشبگیری (سەربازی أجباری)یەوە تووشی کورد بوبوو

لەو شەڕەدا هەرچی لاو و گەنج هەبوو (وەکوو پیرەکانی سەردەمی منداڵی ئێمە دەیانگێڕایەوە مرۆڤی بەساڵاچووش لە سەربازێتی و بێگاری عوسمانی رزگاری نەبوبوو)، هەموویان بەزۆرەملێ گیران و کران بەسەرباز و بەزۆرەملێ کران

بەچەك هەڵگرو ئەم كارە بوو بەهۆی ئەوەی بەهەزاران گەنج‌ولاو لەخێزانەكانیان دورخرانەوەو لەناو ماڵاتا مابوونەوە تەنها ژن‌و منداڵ‌و پیاوی پیری بەساڵاچوو بوون‌و دەوڵەمەندەكانیش كەوتنە ژێر باجێكی زۆری حكومەتەوە كەپێی دەوترا (بدلی عسكری) بۆ ئەوەی نەكرێن بەسەربازو حكومەت گەلێك شێوەی تری بەكار دەهێنا بۆ پارەسەندن لەخەڵك كە بۆ هەرجۆرێك بروو بیانوویەكی ئەدۆزیەوە لەگەڵ لێسەندنی ولاغی بەرزە بەبیانووی ئەوەی خۆراكو ئازووقەیان پێ دەگوێزنەوە بۆ ناوچەكانی شەڕ لەكوردستانا هی وای تیا نەمابوو توانای كشت‌وكاڵ كردن‌و بەرهەم هێنانی مابێ‌و ئەو بەرهەمە كەمانەش كە لەلایەن ژن‌و منداڵەوە پەیدا ئەبوو توركەكان بەو پەڕی بێ ویژدانیەوەو بەوپەڕی بێ بەزەییەوە لێیان زەوت دەكردن‌و بەبرسێتی‌و بەنەبوونی دەیان هێشتنەوە.

دوهەم: ئەو زیانانەی لەگۆڕی شەڕەكانا بەكورد گەیشتبوو

حكومەتی عوسمانی لەكاتی شەڕی جیهانیدا دوو سوپای لەكوردەكان ئامادەكردبوو، سوپای یەكەمیان بریتی بوو لەسوپای یازدەهەم كە شوێنەكەی لە (معموره العزیز)دلو سوپای دوهەم لە موصڵدا بوو بێجگە لەو دوو سوپایە، (١٣٥) بلووك سواری أحتیاط كە دەیكردە چوار فرقەو لیوایەك جگە لە هەندێ هێزیتر كران بە جەندرمەو ئاسایش‌و زۆریەی ئەفسەرەكانی سوپای نۆهەم لە (ئەرزڕۆم)و هی دەهەم لە (سیواس) كەلە كوردەكان بوون.

بێگومان خۆراكی ئەو هەموو سوپایانە لەدەمی میللەت دەگیرایەوەو میللەت ناچار دەكرا ئەو خۆراكانە بۆ حكومەت ئامادە بكاو بەهۆی درێژە كێشانی شەڕەوە ئەو بۆشاییانەی لەناو هێزی سوپادا پەیدا دەبوو (مەبەستی ئەمین زەكی لەو بۆشاییانە : ئەوانەی دەكوژران شوێنەكانیان دەبوایە بەهی‌تر پڕ بكرایەتەوە) هەمووی بەگەنج‌و لاوی ستەمدیدە پڕ بكرایەتەوە.

ئەمین زەكی باسی ئەوەی كردوە چۆن سەركردەی هێزەكانی عوسمانی كوردیان ناچار دەكرد بەناوی (غەزا)وە بچنە ناو ریزی شەڕەكانەوە كەلە شوێنێكی وەكوو باشوری كوردستانا شێخ مەحمودو چەند سەرۆكو نائیبێكی كورد نێرران بۆ شەڕی شعێبەو بەهۆی ئەوەوە تووشی زیانێكی زۆر بووە (دەربارەی ئەو شەڕی شعیبەیەی ئەمین زەكی باسی كردوە، لەبەرگی یەكەمی

کتێبەکەی شێخ مەحموددا ـ لاپەڕە/٣٤٥ بەدورو درێژ باسی ئەو شەڕەو ئەوەی ناوچەی مەریوانیش کە هەمدیسان شێخ مەحمود دژی سوپای روسی کردبووی لەلاپەڕە/٣٤٨دا باس کراوە).

ئەمین زەکی لەلاپەڕە/٢٥٩ی کتێبەکەیدا ئەڵێ:

حکومەتی عوسمانی لەسەرەتای شەڕی یەکەمدا تووشی خەیاڵ پلاوییەکی سەیر بوبوو، لای وابوو بەهۆی ئەو شەڕەوە دەتوانرێ ئێران و توران داگیربکاو بیخاتە سەر ئیمپراتۆریەتەکەی و لەوێشەوە بگاتە هندستان و بەوە ئاواتی سەرگرتنی ئیمپراتۆرێتی (طورانی) دەهێنێتە دی کە هەمیشە خەوی پێوە دەبینی، لەبەر ئەوە کەشەڕ دەستی پێکرد ئەویش دژی روسیا کەوتە شەڕەوەو هەرچی سوپاکانی بوو، هەرچی سوارەی عەشایرو قوتابی کولیەکان بوو هەمووی کۆکردنەوەو بەکێشی کردن بۆ سەر سنوری ئێران بەسەرکردایەتی (عمر ناجی)و (رؤوف)و (خالد)و هێزی یەکەم و دەهەم پەلاماری ئێرانیاندا کەلە ناوچەی هەورامانەوە هەتا تەورێزی گرتەوەو ناوچەی موکری و بانەی گرت و تالأنیان کردو ڕاوو ڕووتێکی زۆری کردو ئیبراهیم بەگ کە سەرکردەی هێزێکی عوسمانی بوو (حسێن خان)ی حاکمی موکری أعدام کرد کە دوا ئەمیری بنەماڵەی (بابامیری) بوو لەناوچەی موکریاندا، لەگەڵ (حمە خان) کە لام وایە ئەمین زەکی مەبەستی حەمە خانی بانەی بەناوبانگ بووە کە گەلێك گۆرانی فولکلۆری دەربارەی وتراوە).

(بێجگە لە حسێن خان ـــ کە دوکتۆر کمال مەزهەر لەلاپەڕە/٦١/ی سەرچاوە/٢٤دا بە محمد حسێن خان ناوی بردوە، قازی فتاح کە برا بچووکی باپیری قازی محمد بووە لەلایەن روسەکانەوە کوژرابوو وسیف الدین خانی سەقزیش هەر لەو شەڕانەدا کوژرابوو (وەکوو لەبەشی بیست و یەك دا بەرلەوە باس کراون).

ئەمین زەکی لەباسی تاوانەکانی (عمر ناجی)و (ئیبراهیم بدلیس) دواوە، کە ساڵێك هێزەکانیان لە (وان)و (بدلیس)ەوە بردبووە ناو خاکی کوردستانی ئێرانەوە، ئەو کوشتارو تالأنکردن و ماڵ کاول کردنەی ئەوان کردبویان لەسنووری هەموو رەفتارێك چوبووە دەرو قەڵەم ناتوانێ باسیان بکات.

ئەمین زەکی باسی ئەو ئەرمەنیە چەکدارانەی کردوە کەلەلایەن روسەکانەوە پڕچەك کرابوون‌و فێرابوونە ناو خاکی عوسمانیەوە کەلە ناوچە کوردیەکانا گەیشتبوونە (بایزید)و (ئەلشکرد) و(وان) لەو ناوچانەدا زیانێکی زۆری ماڵی‌و گیانی‌یان بەکورد گەیان‌و تورکەکانیش لەلایەن خۆیانەوە بەو پەڕی دڵڕەقیەوە دەستیانکرد بەکوشتارو تاڵانی لەکوردەکانی ئەو ناوچەو یەکێکی وەکوو (خلیل پاشا)ی یەکێك لەسەرکردەکانی تورك خۆی بەوەوە هەڵدەکێشا بەزەیی بەهیچ کوردێکدا نەدەهاتەوەو لەناوی دەبردن.

ئەمین زەکی لەلاپەڕە/٢٦١ی مێژووی کوردو کوردستانا ئاماژەی بۆ لاپەڕە/٣٢ی کتێبی (القضیة الکردستانیة والترك) کردوە، بەپێ ئەو کتێبە تورکەکان (٧٠٠) هەزار کوردیان ئاوارە کردبوو.

سوپای دوهەمی عوسمانی کەلە دیاربکردا بوو لەپایزی ساڵی ١٩١٧ دانیشتوانی شارەکانی دیابکرو موش‌و بدلیسی دەکرد بەبیانووی ئەوەی بەدەرکردنیان هەموو خۆراکەکانیان بۆ سوپای عوسمانی دەمێنێتەوەو لەئەنجامی ئەو کردەوەیانا ژمارەیەکی زۆری کوردیان ئاوارەکرد بۆ موصڵ‌ۆ ئەطنەو حلب‌و لەڕێگایانا بەهۆی برسیێتی‌و سەرماو نەخۆشیەوە ژمارەیەکی زۆر کەمیان بەساغی گەیشتنە ئەو شوێنانەی بۆیان دەسنیشانکرابوو، برسیێتی گەیشتبووە ڕادەیەك خەڵك ناچاریوو گۆشتی مردوو بخوا، بەوجۆرە لەساڵانی یەکەم‌و دوهەمی شەڕی جیهانی یەکەمدا ئەرمەنیەکان چیان بەسەرهات کوردەکانیش لەماوەی یەکدوساڵدا تووشی هەمان کارەسات‌و ماڵ وێرانی بوون.

دەربارەی ئەو (٧٠٠)هەزار کوردە ئاوارە کراوانە، جگە لەو باسەی ئەمین زەکی، گەلێك سەرچاوەی تر باسی ئاوارەبوونی کوردیان کردوە بەهۆی ئەو شەڕەوە، بەپێویستم زانی کورتەی هەندێکیان باس بکەم بۆ ئەوەی دڕندەیەتی‌و نامرۆڤایەتی تورکی ئەو رۆژانە بخەمە بەرچاو:

دەربارەی ئەوە، لەسەرچاوە/٦٣دا باسی ڕێکخراوێکی تورکی کردووە لەکاتی شەڕی جیهانیدا ناوی (العروة الوثقی والتقدم ـ ترجمە عەرەبیەکەیەتی بەپێی ئەو سەرچاوە/ بەداخەوە تورکیەکەیم دەست نەکەوت)، لەوەدا ئەو ڕێکخراوەی تورك

لەساڵی ١٩١٥دا سوڵتانیان ناچارکردبوو چەند فەرمانێك دەربکا بۆ ئاوارەکردنی کورد بۆ رۆژئاوای ئەنادۆڵ بۆ ئەوەی لەناو تورکەکانا بتوێنرێنەوە، بەو جۆرە (٧٠٠) هەزار کورد ئاوارە کرانو ئەوانەش کە مابوونەوە بەهۆی ئەخۆشی کولێرەو ئاوڵەوەو بەپشانەوە لەناو چونو تورکەکان هەموو مەڕو ماڵاتەکانیان تالانکرد.

دەربارەی ئاوارەکردنی کورد، سریا بدرخان، لەکتێبەکەیدا سەرچاوە/٧٩دا باسی دەزگای سەرکردایەتی گشتی بۆ سەرپەرشتی کردنی ئاوارەکان لەساڵی ١٩١٥ بەئاشکرا دانی بەئاوارەکردنی (٧٠٠)هەزار کوردا ناوە کەلە کوردستانەوە گوێزرابوونەوە بۆ رۆژئاوای تورکیاو ژنو منداڵیان لەگەورەکان جیا کردبووەوەو هەروەکوو دیلو بەند ڕەفتاریان لەگەلا دەکردنو برسێتیو نەخۆشی کارێکی وای کردبوو بەسەلامەتی ئەو گوێزراوانە نەدەگەیشتنە ئەو شوێنەی بۆیان دەستنیشان کرابوو، ئەوانەی لەناو دۆڵو لاپاڵی چیاکاندا دەکەوتن کەس نەبوو فریایان بکەویو دەمردن. لێرەدا ئەو دوو دێرە شیعرەی فقێ محمدی هەمەوەندی دێتەوە بەرچاو کە دەربارەی تورك وتوویەتی و خۆیشی یەکێك بووە لەوانەی کاتی خۆی ئاوارە کرابوو بۆ لیبیاو لەشاری (بنغازی)دا بەئاوارەیی مردبوو لەو شیعرەدا بەرامبەر بە تورك ووتویەتی:

وەسیەتم ئیرەن جەلای خاصو عام	بەتورکان هەرگیز مەواچون ئیسلام
نەصرف ئینصاف، نە مەیلو مروەت	نەهەن جەلاشان زەرپی مەرحەمەت

عبدالعزیز یامولکیش لەلاپەرەکانی ٦١ ــ ٦٢ی کتێبەکەیدا سەرچاوە/٦٧ باسی ئاوارەکردنی کوردی کردوە چۆن لە زستانێکی ساردو سەهوڵبەندانا لەرێگا ئەو کوردە ئاوارەبوانە تووشی نەخۆشیو برسێتیو ڕووتو قووتی دەبوونو لەلاپەرە/٦٦دا باسی درندەیەتی تورکی کردوەو ئاماژەی بۆ ڕاپۆرتەکانی (کاوریکا) کردوە یەکێك بووە لەسیاسیەکانی روسو لەو راپۆرتانەدا باسی ئەوەی کردوە چۆن تورکەکان وەکوو درەندە سکی پیاوانی کوردیان هەڵدەدریو مەمکی ئافرەتیان دەبریو بەزەییان بەهیچ کەسێکدا نەدەهاتەوە.

عبدالعزیز لەکتێبەکەیدا ئەڵێ : پێویست ناکا باسی هەموو تاوانەکانی تورك بکەین چونکە من بەچاوی خۆم لەڕێگای کرمنشاەو خواروی خانقیندا چاوم بەلاشەی ئەو جوتیارانەی کورد کەوتبوو لەلایەن تورکەکانەوە کوژرابوون‌و لاشەکانیان بەملاولای ڕێگەکانا فڕێ درابوون.

دەربارەی ئاوارەکردنی کورد، بلەچ شێرکوە (جلادت بدرخان) لەلاپەڕە/٧٢ی سەرچاوە/٦٠دا ئەمیش وەکوو سەرچاوەکانی تر ژمارەی ئاوارەکانی کوردی بە (٧٠٠) هەزار کەس داناوەو باسی ڕۆژنامەی (سریستی)ی تورکی ژمارە/٤٨١ی ڕۆژی ٣٠/٤/١٩١٩ کردوە (دیارە دوای تەواو بوونی شەڕ دەرچووە) کەلە ئەستەمبوڵ دەرچووەو ئەوەی تەنها لەلیستەی ئەو ڕۆژنامەیەدا بلاوکراوەتەوە وەکوو بلەچ شێرکوە باسی کردوە، تەنها ئەوانەی ئاوارە کرابوون لە (سنجق)ی (بوردور) لەئەنادوڵدا بریتی بوون لە (٤٧٤٥) خێزان کە بلەچ شێرکوە ناوی سەرۆکی تاقم تاقمی هەموویانی تۆمار کردوە.

بێگومان ئاخۆ چەند لیستەی شوێنەکانی تر هەبوەو جلادت بدرخان زانیاری دەربارەیان دەسگیر نەبوە.

لەڕاستیدا ئەو زانیاریانەی بەکورد گەیشتبوو بەهۆی شەڕەوە ئەوەندە باسێکی دووردرێژەو کتێبی تایبەتی ئەوێ کە هەموو زانیاریەکانی تیایا باسبکرێت دەربارەی‌و مامۆستا ڕەفیق حیلمی لەیاداشتەکانیا سەرچاوە/٦٥ باسێکی ئێجگار دڵتەزێنی تۆمار کردوە لە کتێبەکەی شێخ محمووددا، سەرچاوە/٨٠ ئەو باسەی ئەومان بلاوکردۆتەوە کە پیاو دەیخوێنێتەوە هەموو ژیان‌و مرۆڤایەتیشی لەبەرچاو دەکەوێ لەو برسێتی‌و قات‌و قڕییەی لەکاتی شەڕدا تووشی میللەتی کورد بوبوو.

لەکۆتایی ئەم باسەو ئەم بەرگی یەکەمەی باکوری کوردستان، بەپێویستم زانی ئەو شیعرە ئێجگار بەرزەی شاعیری بێچاو (مەلا حمدون) کە لە چاوساغێك شارەزایانەتر باسی ئەو شەڕی یەکەمی جیهانەی کردوە هەروەکوو مامۆستا ڕەفیق حیلمی لەکتێبەکەیدا لەلاپەڕە/١٣٢ی بەرگی یەکەمی کتێبی (شیعرو ئەدەبیاتی کوردی)دا باسیکردوە، مەلا حمدون ماوەیەکی زۆر لە ئەستەمبوڵدا ژیاوەو لەقاوەخانەی ـ یا (چایخانەی بغداد) لە (سرکەچی) بەزۆری وەختی خۆی

بەسەر بردوەو لەوێ چاوی بەکوردەکانی ئەوێ کەوتوەو هەواڵی شەڕی (سەفەربەر)ی لێ بیستوون.

ئەم ڕۆژەچ ڕۆژێکە کە دنیا شڵەژاوە
هەرکەس بەجەخارێ جگەری قیمەکراوە
دنیا پڕی ئاشوویە خەلایق بەعمومی
ئاسایشی لێ مەنعە ئەڵێی جونبوشی ئاوە
وەك تەرزە ئەبارێ بەهەموودەم ئەسەف و غەم
هەوری غەزەب و قەهری خوا توندو بەتاوە
ئەم وەزعە کە ناوی بە (سەفەربەر) ئەبەن ئیمڕۆ
فەرمانی بەخوێن ڕشتنی ئەم عالەمەی داوە
گیرۆدەیە ئەم عالەمە، هەرکەس بەسیاقێ
کەوتۆتە کەشاکەش بەقوماندەی ئومەراوە
(ژەندرمە) ئەسووڕێتەوە وەك واشەیی برسی
بۆلاشەیی میللەت بەفڕو فێڵی غەزاوە
فەوتاوە لەبەرسوخرە کەرو ئێسترو یابوو
حوشتر سەقەتو شەل بووە گا پشتی شکاوە
کەر شەوقی زەڕینی نیە هەتا لەبەهارا
ترسی هەیە نەك بیخەنە ژێر باری قەزاوە
بۆ گرتن و بۆ کوشتنی ئەم عالەمە یەکسەر
ئەم عرصەیی ئافاتە دەڵێی حەڵقەیی داوە
نێك و بەدی ئەم عالەمی ئیسلامە بەجارێ
کەوتوونەتە ژێر حەلقەیی زنجیری بەلاوە
هەرشەش جیهەتی گرتووە ئاشووب و مصیبەت
مێشوولە مەجالی نیە بفڕێ بەحەولوە
ئەم ظاڵمی سفاکی (سەفەر بەرلکە) ئیمڕۆ
نامەی فەرەحی داوە بەدەم بادی صباوە
طیارە بەئەسبابی شەڕو فیتنەوە دایم

جەولانی ئەڵێی هەورە بەسەر مرکزێ باوە
باڵۆنی هەڵۆ شێوە لەگەڵ دێتە بزووتن
عالەم لەتەزەریا هەر ئەڵێی پڕی خوراوە
ئەم جووتە بەلازادەیی باڵندەیە ئیمڕۆ
سیارە یە سەیالەی برقی بەهەواوە
برق و غەزەیی دانەیی نارنجەك ویۆمبا
ئاگر دەپرژێنێ بەزەمیندا لەسەماوە
شەوو ڕۆژ لەبەر برقی قلیج و ڕم و سونگی
لەمەە قەسەتۆرە بەدەلی عەكسی هەتاوە
لەو ڕۆژەوە دنیا هەیە تائەم دەمە بێ شك
مەغلوبەیی بەم غایەتە، نەبووەو نەكراوە
بنچینەیی دەرکەوتوە ئاساری شریعەت
یەکسەر هەرەسی بردوە ئانێکی نەماوە
ئەم دیتە لەپێشدا وەکوو زەمزەم بوو بەڕوونی
هیچ غەشی نەبوو، ئیستە دەڵێی لێڵی قوڕاوە
یارەبی لەبەر خاتری پێغەمبەرەکەی خۆت
ڕەحمێ بکە بەم کۆمەڵی ئیسلامە کەماوە
لەت لەت بووە بەم چەکوشە سەعاتی دڵی عالەم
ڕەقاص و جەڕو زەمبەلەك و چەرخی سواوە
(حمدی) دڵی یەخسیری فەرەنگی خەمە ئیمڕۆ
بەریوونی بەبەریوونی گەروی (بصره) و (فاو)ە

سەرچاوەکان

ز	ناوی سەرچاوە	نووسەرو وەرگێر	شوێن و ساڵی لەچاپدانی
١	گۆڤاری the kurds	David mcdwell	ژمارە/٢٣ لندن ١٩٨٢
٢	اعلام الكرد	مير بصري	چاپی لندن — قبرص ١٩٩١
٣	مێژووی رۆژنامەگەری	دوکتۆر جمشید حیدری	گۆڤاری پەیڤ.لندن ژمارە١٦ساڵی١٩٩٢
٤	People without country	Challand وەرگێرانی دوکتۆر احمد عوسمان	گۆڤاری نوسەری کورد ژمارە٤ ساڵی ١٩٨٦
٥	رۆژنامەی کوردستان	دەستەی نوسەران	گۆڤاری چوارچرا ژمارە/٢ساڵی١٩٨٦ سوید
٦	پێوەندی نێوان کورد و روسیا	دوکتۆر کمال علی	گۆڤاری چوارچرا ژمارە/٣ساڵی١٩٨٦ سوید
٧	شۆرشی دەرسیم	ترجمەی عبدالجبار عبدالغفور لەتورکیەوە	گۆڤاری رۆشنبیری کورد ژمارە١٢٦بغداد١٩٩٠
٨	مەسئەلەی کوردەکان	و.جی.ئیلفنستن.وەرگێرانی بۆ کوردی عبدالقادر حشمت	لەبلاوکراوەکانی دەنگی گێتی ساڵی١٩٤٧ بغداد
٩	کوردستانی تورکیا بەزەمینەی مێژووییەوە	د.عصمت شریف وانلي	گۆڤاری خوێندکاری کورد پاریس١٩٩٠
١٠	گۆڤاری کوردستان ساڵی ١٩١٩—١٩٢٠	فەرهاد پیرباڵ	گۆڤاری هیوای پاریس١٩٩٠
١١	چل ساڵ لەبیرەوەیی جلادت بدرخان	کونی رەش	گۆڤاری هیوا ژمارە ٨ پاریس ١٩٨٦
١٢	البارزاني والحركة التحررية انتفاضة بارزان الاولى١٩٣١—١٩٣٢	مسعود بارزاني	چاپخانەی خەبات ١٩٨٦
١٣	ملاحظة تأريخية حول نشأة الحركة القومية الكردية	سيامند احمد عوسمان	گۆڤاری دراسات كرديه ژمارە ١ی ساڵی ١٩٨٤ بغداد
١٤	رابەری رۆژنامەگەری	جمال خەزنەدار	بغداد ١٩٧٣
١٥	رۆژنامەکانی بانگی کوردستان و رۆژی کوردستان ١٩٢٢—١٩٢٣	جمال خەزنەدار	بغداد١٩٧٣و١٩٧٤
١٦	کوردستان والاكراد	د. عبدالرحمن قاسملو	بیروت ١٩٧٢
١٧	جمهوریە مهاباد	ولیم ئیگلتن.ترجمەی جرجیس فتح الله	بیروت ١٩٧٢
١٨	راپەرینی کوردەکان ساڵی١٨٨٠	د.جلیلی جلیل وەرگێرانی بۆکوردی د.کاوس قەفتان	بغداد ١٩٧٨

١٩	کێشەی کورد لەسیفەرەوە بۆ لۆزان	د.فوئاد حەمەخورشید	گۆڤاری رەنگین ٧٩ بغداد
٢٠	دەربارەی رۆژنامەی کوردستان	محمد ملا کریم	گۆڤاری رەنگین ٧٩ بغداد
٢١	کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی	د.جلیلی جلیل وەرگێرانی بۆ کوردی د.کاوس قەفتان	بغداد ١٩٨٧
٢٢	کوردستان والحرکة القومیة الکردیة	جلال تالەبانی	بیروت ١٩٧١
٢٣	الکرد وکردستان في الوثائق البریطانیة	د. ولیدحمدی الأعظمی	قبرص ١٩٩٢
٢٤	کوردستان لەساڵەکانی شەڕی جیهانیدا	د. کمال مەزهەر	بغداد ١٩٧٥
٢٥	عرب و اکراد – رؤیة عربیة	منذر الموصلی	بیروت ١٩٨٦
٢٦	رۆژ کورد – ١٩١٣	جمال خەزنەدار	بغداد ١٩٨١
٢٧	یادداشتەکانی مێجر نۆئێل	مێجر نۆئێل	دۆکیومێنتی ژمارە FO.351 13974 ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا
٢٨	جمهوری اول ترکی	ریچارد ئەلینسۆن، ترجمەی بۆ فارسی ئیرج ئەمینی	چاپی تهران ساڵی ١٣٥٦ی کۆچی
٢٩	کوشتاری ئەرمەنیەکان	kak bajalan	گۆڤاری Kurdish time
٣٠	کمال ئەتاتورک	محمد محمد توفیق – ترجمەی بۆ فارسی فردوسی فراهانی	ئەراک – ئێران ١٣١٨ یکۆچی
٣١	کوردستان وشۆرشەکەی	د. جمال نەبەز – ترجمەی د.کوردو علي بۆ کوردی	سوید ١٩٨٥
٣٢	خلاصە تأریخ الکرد وکوردستان	محمد ئەمین زەکی – وەرگێرانی بۆعەرەبی محمد علي عوني	قاهیرە ساڵی ١٩٦١
٣٣	گەشتەکەی (بیور) لەکوردستاندا	وەرگێرانی لەتورکیەوە بۆ کوردی شوکور مصطفی	گۆڤاری کۆری زانیاری بەرگی دوهەم بغداد ١٩٨٣
٣٤	کورد لای گردلێڤسکی	د. کمال مەزهەر	گۆڤاری کوری زانیاری ژمارە٢ بغداد١٩٨٣
٣٥	عرب واکراد – خصام او وئام	دریە محمدعلي عوني	قاهرە ١٩٩٣
٣٦	کوردو مەسەلەی کورد	میخائیل سیمونە ڤیچ لازاریف ترجمەی بۆ کوردی د.کمال علي	گۆڤاری سوکسە– سوید
٣٧	الاکراد شعبا وقضیة	صلاح بدرالدین	بیروت ١٩٨٧
٣٨	مێژوو - کوردو مێژوو	دوکتۆر کمال مەزهەر	بغداد ١٩٨٣
٣٩	چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد	د. کمال مەزهەر	بغداد ١٩٨٣

٤٠	کۆمەڵو ڕێکخراوو حزبە کوردیەکان لەماوەی نیوسەدەدا	د. عبدالستار طاهر شریف	گۆڤاری کۆڕی زانیاری بەرگی ١٨ و١٩ ساڵی ١٩٨٨ بغداد
٤١	مێژووی کورد لەسەدەی نۆزدەو بیستدا	کریس کوچیرا ـ وەرگێ رحمد ریانی	تاران ساڵی ١٣٦٩ی کۆچی
٤٢	جوڵانەوەی ڕزگاریی نیشتمانی کورد	د.عزیز شمزینی، وەرگێر بۆ کوردی (ئەسەسەرد)	چاپخانەی ئیبراهیم عەزۆ/١٩٨٥
٤٣	کورد	مینۆرسکی وەرگێر بۆ عەرەبی د.عارف خەزنەدار	بغداد ١٩٨٤
٤٤	الرجل الصنم ـ أتاتورك	ضابط ترکی سابق ترجمەی بۆ عەرەبی عبدالله عبدالرحمن	بیروت ١٩٩٢
٤٥	القومیة فی تورکیا	وەرگێری بۆ کوردی سیامند سیرتی	شوێنو ساڵی لەسەرنی‌یە
٤٦	ترکیا والشرق الاوسط	Philp Robinsوەرگێری بۆ عەرەبی میخائیل نجم خوری	لیماسول قبرص ١٩٩٣
٤٧	العرب والترك في العهد الدستوري العثماني ١٩٠٨ – ١٩١٤	د. توفیق برو	دمشق ١٩٩١
٤٨	الدولة العثمانیة قراءة جدیدة لعوامل الأنحطاط	د. قیس جواد الغراوي	فلوریدا ١٩٩٤
٤٩	کردستان تورکیا بین الحربین	پرۆفیسۆرحسرتیان ترجمەی سعدالدین ملاو باقی نازی	بیروت ١٩٨٧
٥٠	بنەماڵەی شێخانی بیران	Robert Olson	جامعه کنتاکی ١٩٩٤
٥١	سیاحەتنامەی ئەولیا چلبی	وەرگێری بۆ کوردی سعید ناکام	بغداد ١٩٧٦
٥٢	کوردەکان آزیبرون	حسن عرفە وەرگێری بۆ فارسی حامد گەوهەری	سوید ١٩٨٥
٥٣	جنبشهای کورد أز بیرون تاأکنون	م.کاردۆخ	یوتەبوری ـ سوید١٩٩٣
٥٤	الاکراد	باسیل نیکتن ترجمەی صلاح بروای	١٩٩٣(شوێنی لەسەر نیە)
٥٥	نهضەالاکراد الثقافیة	د. جلیلیجلیل وەرگێرانی بۆ عەرەبی باقی نازیە د.ولاتو	بیروت ١٩٨٦
٥٦	کردستان والحرکة التحرریة	صلاح بدرالدین	نیقوسیا ١٩٨٣
٥٧	في سبیل کردستان(مذکرات)	زنار سلوپی (قدری جمیل بەگ)	بیروت ١٩٨٧
٥٨	تأریخ الدولة العلیة العثمانیة	فرید بەگ المحامي	بیروت ١٩٨١
٥٩	جوڵانەوەی ڕزگاریخوازی کورد	رادوفان باڤیچ ترجمەی محمود ملا عزەت	سوید ١٩٨٥

ژ	ناونیشان	نووسەر	شوێن و ساڵ
٦٠	القضية الكردية ماضي الكرد وحاضرهم	بلەچ شيركوه(جلادت بدرخان)	بيروت ١٩٨٦
٦١	انتفاضة ئاگرى ـ يادداشت	احسان نورى پاشا وەرگێرى صلاح بروارى	بيروت ١٩٩٠
٦٢	محاضرەيەك دەربارەى كوردستان گۆڤارى Journal of the Royal centre	ژنەكەى مێجرسۆن Mr. s. soane	حزيرانى ١٩٢٥
٦٣	الحركة الكردية في الزمن الحديث والمعاصر	مجموعەمن المستشرقين ترجمەى لەروسيەوە بۆ عەرەبى كرم السويدى	موسودەيەو چاپ نەكراوە
٦٤	The Baning Of Kuorog is Cultur	پرۆفيسۆرحسريتان ترجمەى ش. خ. ممو	ئەنستيوتى كوردى لەپاريس
٦٥	يادداشتەكانى مامۆستا رفيق حلمى	رەفيق حلمى	چاپى دوەم بغداد ١٩٨٤
٦٦	The Conficlict OF tribes Iniran And Afgistan	مارتن ڤان برونستون	لندن ١٩٨٣
٦٧	بيرەوەريەكانى عبدالعزيز ياملكى	عبدالعزيز ياملكى	گۆڤارى مامۆستاى كورد سويد ١٩٩٦
٦٨	گەشتەكەى ريچ	ترجمەى محمدى حمەباقى	چاپى تەوريز ١٩٩٢
٦٩	يادداشتەكانى ئەحمەد تقى	ئامادەكردنى جلال تقى	بغداد ١٩٧٠
٧٠	كوردو عەجەم	صالح محمد ئەمين (نەوشيروان مصطفى)	چاپى ١٩٩٢
٧١	كورتە مێژووى بزووتنەوەى نەتەوايەتى كورد	صادق شرفكندى	سويد ١٩٩٥
٧٢	ذكر الاكراد وأصولهم في كتابات المسلمين الأوائل	د. احمدعوسمان ابوبكر	گۆڤارى كۆڕى زانيارى ژمارە١٣بغداد ساڵى ١٩٨٥
٧٣	شێخ وئاغاو دەوڵەت	مارتن ڤان برونستون وەرگێرى بۆ كوردى د. كوردۆعلى	سويد ١٩٩٦
٧٤	التراث الكردي في المؤلفات الأيطالية	Mirello Galletti وەرگێرى بۆ عەرەبى د. يونس حبى	گۆڤارى كۆڕى زانيارى ژمارە٦ بغداد ١٩٨١
٧٥	شرفنامە	شرفخانى بدليسى ترجمەى هەژار لە فارسيەوە بۆكوردى	چاپى تاران چاپخانەى جەوهەرى ساڵى ١٩٨١
٧٦	رۆژنامەكانى كوردستان١٨٩٨–١٩٠٢	كۆكردنەوەو لەسەرنوسينى بەكرمانجى محمد ئەمين بۆز ارسلان دوجلد	سويد ـ دوجلد

٧٧	گۆڤارەكانی ژین	كۆكردنەوەی محمد ئەمین بوزأرسلان	سوید ٤ جلد
٧٨	ژیانی شریف پاشای خندان	رۆهات ئالاكۆم	گۆڤاری مامۆستای كورد سوید سالی ١٩٩٥
٧٩	The Case of Kurdistan against Turkey	سریا بدرخان	چاپی فلاد لیفا سالی ١٩٢٨ لە سوید سالی ١٩٩٥ چاپكراوەتەوە
٨٠	بەرگی یەكەم ونوەمی شێخ مەحمودی قارەمانو دەوڵەتەكەی خواروی كوردستان	محمد رسول هاوار	لەسوید سالی ١٩٩٥ چاپكراوەتەوە ١٩٩٠ لندن و١٩٩١ستوكهۆلم
٨١	گزیدە أسناد سیاسی ایرانو عوثماني دردورەی قاجاریە/ جلد أول	دفتر مطالعات سیاسی وبین الملل أیران	طهران ١٣٦٩ هـ
٨٢	الأمبراطورية العثمانية	سعیدأحمد برجاوی	بیروت ١٩٩٣
٨٣	الترك في العصور الوسطی بیزنطةو سلاجقة الروم	د. زبیده عطا	كویت دار الفكر العربي / مێژووی لەسەر نیە
٨٤	The Emergence of Kurdish Natinalism and saikh said Rebilion	robert olson	چاپی ئەمریكا ١٩٨٩
٨٥	Ataturk: the Rebirth of Nation	Patrick Kinross	لندن ١٩٩٥
٨٦	المغول	د. السیدالباز العریني	بیروت ١٩٨٦
٨٧	گۆڤاری رۆژی نوێ (یادداشت)	اسماعیل حقي شاویس	سلێماني ١٩٦٠-١٩٦١
٨٨	الأجزاء العشرة من السنةالسابعة عشرة من مجلات الهلال١٩٠٨تشرين الأول١٩٠٨- ١٩٠٩	منشأها جرجی زیدان	مطبعة الهلال ـ فجالة ـ مصر
٨٩	The Ottoman Empire	Wuynes vacinici ترجمەی سهیل ئازری بۆ فارسی	چاپخانەی شفق ـ تەورێز ١٣٤٦هـ
٩٠	تأريخ عوسماني أزتشكيلات دولت تاقتم استمبول ـ جلداول	پرۆفیسۆر حقی ئۆزون ترجمەی د. ایرج نوبخت بۆفارسی	١٣٦٨ كۆچی
٩١	كوردستان موكريان یانەترۆپاتین	حسین حوزني موكریاني	رواندز ١٩٣٨ زاری كرمانجی
٩٢	الأكراد و العرب	ئیبراهیم ئەحمەد	بغداد چاپی یەكەم ١٩٣٧
٩٣	تأريخ الامارات الكردیةفی الأمبراطوریة العثمانیة	پرۆفیسۆر جلیلی جلیل ترجمەی د. محمد عبدو بۆعەرەبی	دمشق ١٩٨٧

٩٤	پێوەندارێتی كوردی	د. جمال نەبەز	ستۆكهۆلم ١٩٨٦
٩٥	معاهدة سيفر	م. رسول هاوار	مجله الثقافية الكردية لندن١٩٩٠المركز الثقافي الكورد في لندن
٩٦	الاكراد أحفاد الميديين	مينۆرسكي ترجمەی د. كمال مەزهەر	گۆڤاری كۆڕی زانیاری ژمارە١ بغداد
٩٧	ئاوێستاو نامەی مەینەتی ئایینی زەردەشت بەشی یەكەم	ئەنداز حوێزی	سوید ١٩٩٢
٩٨	كورد و كوردستان لەنیگای چەند گەڕیدەیەكی رۆژئاواییدا	ترجمەی شوكور مصطفى لەتوركیەوە	گۆڤاری كۆڕی زانیاری بەرگی هەشتەم سالی ١٩٨١
٩٩	مێژووی حەسەن وەیهی و عەییاری	محمد جمیل رۆژبەیانی	بغداد ١٩٩٦
١٠٠	رۆژنامەگەریی كوردی	مالمیسانژ	سوید ١٩٨٩
١٠١	دوكیومێنتەكانی ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی حكومەتی بریتانیا		١٩١٩-١٩٣٩
١٠٢	خەبات (كێشە) لەرێی كوردستانا	ن.أ.خالفین ترجمەی جلال تقی لە روسیەوە	چاپی سالی ١٩٨٢
١٠٣	أضواءعلى قضايادولية	د. كمال مەزهەر	بغداد ١٩٧٨
١٠٤	مێژووی مۆسیقای كوردی	محمدحمە باقی	سەقز ١٩٩٦

كۆتـــایـــی

بڵاوکراوەکانی ناوەندی چاپەمەنی و ڕاگەیاندنی خاک

١- لە کەناری دانووبەوە بۆ خڕی ناو زەنگ		نەوشیروان مستەفا
٢- پەنجەکان یەکتری ئەشکێنن		نەوشیروان مستەفا
٣-خولانەوە لەناو بازنەدا		نەوشیروان مستەفا
٤- میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی ڕۆم عەجەم دا		نەوشیروان مستەفا
٥- کارەساتی کیمیا بارانی هەڵەبجە		شەوکەتی حاجی موشیر
٦-خاچ و مار و ڕۆژ ژمێری شاعیرێ		شێرکۆ بێکەس
٧- بانکی زانیاریی بۆ نەوجەوانان	بەرگی یەکەم	و / باسط حەمە غەریب
٨- دنـیـا بێشەیە		گەلاوێژ
٩- کێشەی ولایەتی مووسڵ		و / محەمەد شاکەلی
١٠-جینۆسایدی لە عێراقدا و پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد		و / سیامەندی موفتی زادە
١١- بنەماکانی پزیشکی دادوەری		دکتۆر هیوا عومەر ئەحمەد
١٢- زەمانی کاریکاتێر		و / ئاکـۆ غەریب
١٣- بانکی زانیاریی بۆ نەوجەوانان	بەرگی دووەم	و / باسط حەمە غەریب
١٤- مـادێـنـا		ئازاد خانەقینی
١٥- ٢٥ ساڵ سەروەری		ئازاد خانەقینی
١٦- هەزار و یەك پرسیار - مێژوو		و/ ئاکۆ غەریب
١٧- کورد و باکوری کوردستان لە سەرەتای مێژووەوە هەتا شەڕی دووەمی جیهان		م . ڕەسوڵ هاوار